५५

संग्रह–७

बुद्धकालीन श्राविका-चरित

[भाग–१]

भिक्षुणी-चरित

भिक्षु अमृतानन्द

संग्रह–७

बुद्धकालीन श्राविका-चरित

[भाग-१]

भिक्षुणी-चरित

९.५

आचार्य

भिक्षु अमृतानन्द

28

भा. रु. १५/-   ने. रु. २२/-

प्रकाशकः

"आनन्दकुटी विहारगुठी"

(सं द. नं. १/०२१ प्र. जि. अ. का. का.)

आनन्दकुटी, स्वयम्भू,

काठमाडौं, नेपाल।

फो. नं. ११९६२

(सर्वाधिकार सुरक्षित)

बुद्धाब्द : २५१८

मुद्रकः—

नेपाल प्रेस

काठमाडौं, नेपाल।

फोनः ११०३२

प्रथमावृत्ति १०००

श्री ५ मुमा बडामहारानी
रत्न राज्यलक्ष्मी देवी
शाहका जुनाफमा
सादर समर्पित ।

यसमा—

PREFECE

प्रकाशकीय

एक परिचय

प्राक्कथन

मूल-ग्रन्थहरू

सहायक ग्रन्थहरू

संकेत शब्दको अर्थ

त्रिपिटक

विषय-सूची

"बुद्धकालीन श्राविका-चरित"

नामावली

शब्दावली

गाथा-सूची

Collection No. 7

Buddhakalin Shravika-Carita

[Part I]

Bhikshu Amritananda

Published By

ANANDA KUTI TRUST

Ananda Kuti, Kathmandu,

NEPAL.

1974

Homage to the Supreme Enlightened One.

PREFECE

I have started translating the tripitaka into Nepali partly with a view to presenting the life-sketches of the important people of the Budda's time and partly with a desire to lend my services to the Nepali literature. Hence this series on the people of the Buddha's time.

Shravikas of the Buddha's time (Life-sketches of the important nuns) Part I, Series 7, which is in your own hand, is also one of them.

Facts about these people concerned have been collected and translated into Nepali from all the sources available in Tripitaka. Besides, other sources like Arthakatha and original pali texts have also been utilised, collected and for the convenience of the readers, short introductory notes have also been given as forewords. The translated Sutras have also been methodically arranged likewise.

In the volume life-sketches of and Ssutras concerned

with thirteen nuns so far declared foremost by the Lord Buddha himself have been compiled.

A female disciple of Lord Buddha is called a Savika in Pali and Shravika in Sanskrit. Life-sketches of Shravikas are, therefore, the life-histories of the nuns. In their life-sketches facts about their lay-life are also included. In introductory notes of all these Shravikas all the facts about their life have been incorporated.

According to Etadaggavaggo of Ekakanipata in Anguttaranikaya of the Sutrapitaka, thirteen nuns have achieved Etadagra-pada i. e. the foremost position and their names are given below :

1. Mahaprajapati Gautami Sthavira, the wife of King Suddhodana.
2. Khema Sthavira, the wife of King Bimbisara.
3. Utpalavarna Sthavira.
4. Patacara Sthavira.
5. Dharmadinna Sthavira.
6. Nanda Sthavira (the daughter of King Suddodana).
7. Sona Sthavira.
8. Sakula Sthavira.
9. Bhadra Kundalakesha Sthavira.

10. Bhadra Kapılani Sthavira.

11. Yashodhara Sthavira (wife of Prince Siddhartha).

12. Krisha Gautami Sthavira.

13. Singalakamata Sthavira.

All together sixty seven (67) Sutras about these thirteen Sthaviras have been found and collected from ten books.

One (1) from Mahavaggapali of Vinayapitaka, five (5) from Cullavaggapali, three (3) from Parajikapali. nine (9) from Pacittiyapali, three (3) from Majjhima Nikaya of the Sutrapitaka, sixteen (16) from Anguttara Nikaya, five (5) from Samyutta Nikaya, one (1) from Suttanipata, eleven (11) from Therigathapali and thirteen (13) from Theri Apadanapali.

(1) Of all these Sutras, There are fourteen (14) Sutras about Mahaprajapati Gautami and they are as follows :

Two (2) from Anguttara Nikaya, two (2) from Majjhima Nīkaya, one (1) from Mahavaggapali, four (4) from Cullavaggapali, one (1) from Parajikapali, two (2) from Pacittiyapali, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadana.

(2) There are six (6) Sutras about Khema Sthavira and they are as follows :

Two (2) from Anguttara Nikaya, two (2) from Samyutta Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(3) There are nine (9) Sutras about Utpalavarna Sthavira and they are as follows :

Two (2) from Parajikapali, one (1) from Cullavaggapali, two (2) from Anguttara Nikaya, two (2) from Samyutta Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(4) Ther are three Sutras (3) about Patacara Sthavira and they are as follows :

One (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(5) There are four Sutras (4) about Dharmadinna Sthavira—one (1) from Majjhima Nikaya, one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(6) There are four Sutras (4) about Nanda Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Suttanipata, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(7) There are three Sutras (3) about Sona Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(8) There are three Sutras (3) about Sakula Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) fiom Theri Apadanapali.

(9) There are three Sutras (3) about Bhadra Kundalakesha Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(10) There are ten Sutras (10) about Bhadra Kapilani Sthavira—seven (7) from Pacittiyapali, one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(11) There are two Sutras (2) about Yashodhara Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya and one (1) from Theri Apadanapali.

(12) There are four Sutras (4) about Krisha Gautami Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya, one (1) from Samyutta Nikaya, one (1) from Therigathapali and one (1) from Theri Apadanapali.

(13) There are two Sutras (2) about Singalakamata

Sthavira—one (1) from Anguttara Nikaya and one (1) from Theri Apadanapali.

The names of the above mentioned discourses are as follows :

1. MAHAPRAJAPATI GAUTAMI STHAVIRA

	Page[1] :			Page[2] :
1.	M. III.	339: Dakhinavibhanga Suttam	R. III.	253
2.	Cu.	373: Mahapajapatigotamivatthu	R.	253
3.	"	377: Bhikkhuni Upasampadanu janana	R.	256
4.	"	378: Mahapajapatiya Varaya-canadi	R.	257
5.	"	379: " "	R.	258
6.	A III.	374: Sankhitta Suttam	R. IV.	280
7.	Pa.	83: Tevisatimapacittiyam	R.	55
8.	"	356: Pancamapacittiyam	R.	262
9.	P.	335: Sattarasa Nissaggiyam	R.	234

1. References given here are to the pages of Pali Text, Nagari Edition of Nalanda, India.
2. R. refers to pages of the Pali Text Society, Roman Editions, London.

	pa:e :		page :	
10.	Mh.	386:	Atharasavatthukatha, Kosambukakkhandhakam	R. 335
11.	M. III.	361:	Nandakovada Suttam	R. III. 270
12.	A. I.	25:	Etadaggavaggo	R. I. 25
13.	Thig.	425:	Mahapajapati Gotamitherigatha	R. 138
14.	ThiAp.	200:	Mahapajapati Gotamitheri Apadanam	

2. KHEMA STHAVIRA

1.	S. III.	321:	Khema Suttam	R. IV. 374
2.	A. I.	25:	Etadaggavaggo	R. I. 25
3.	ThiAp.	216:	Khematheri Apadanam	
4.	Thig.	423:	Khematherigatha	R. 137
5.	A. I.	81:	Ayacanavaggo	R. I. 88
6.	S. II.	196:	Ekadhitu Suttam	R. II. 235

3. UTPALAVARNA STHAVIRA

1.	P.	43:	Vinitavatthu, Pathamaparajikam,	R. 35
2.	"	301:	Pancanissaggiyam	R. 207
3.	Cu.	381:	Bhikkhunikkhandhakam	R. 261

	page :		page :
4.	S I. 131: Uppalavanna Suttam	R. I.	131
5.	A. I. 25: Etadaggavaggo	R. I.	25
6.	Thig 434: Uppalavannatherigatha	R.	144
7.	ThiAp. 223: Uppalavannatheri Apadanam		
8.	A. I. 81: Ayacanavaggo	R. I.	88
9.	S. II. 196: Ekadhitu Suttam	R. II.	235

4. PATACARA STHAVIRA

1.	Thig. 419: Patacaratherigatha	R.	134.
2.	A. I. 25: Etadaggavaggo	R. I.	25
3.	ThiAp. 230: Patacaratheri Apadanam		

5. DHARMADINNA STHAVIRA

1.	Thig. 405: Dhammadinnatherigatha	R.	124
2.	M. I. 369: Culavedalla Suttam	R. I.	34
3.	A. I. 26: Etadaggavaggo	R. I.	25
4.	ThiAp. 242: Dhammadinnatheri Apadanam		

6. NANDA STHAVIRA

1.	SN. 297: Vijaya Suttam	R.	34
2.	A. I 26: Etadaggavaggo	R. I.	25
3.	Thig. 416: Sundarinandatherigatha	R.	132

page : page :

4. ThiAp. 248: Nandatheri Apadanam

7. SONA STHAVIRA

1. A. I. 26: Etadaggavaggo R. I. 25
2. Thig. 418: Sonatherigatha. R. 133
3. ThiAp. 252: Sonatheri Apadanam

8. SAKULA STHAVIRA

1. A. I. 26: Etadagaavaggo R. I. 25
2. Thig. 418: Sakulatherigatha R. 133
3. ThiAp. 245: Sakulatheri Apadanam

9. BHADRA KUNDALAKESHA STHAVIRA

1. A. I. 26: Etadaggavaggo R. I. 25
2. Thig. 419: Bhadda Kundalakesatheri-gatha R. 134
3. ThiAp. 235: Bhaddakundalakesatheri Apadanam

10. BHADRA KAPILANI STHAVIRA

1. Pa. 398: Bhikkhuni-nikkaddhane, Pacittiyakandam, Bhikhunivibhango R. 292

page : page :

2. Pa. 395: Bhikkhuniya-aphasukarane, „ „ R. 290

3. „ 365: Rattandhakare-santitthite, „ „ R. 268

4. „ 366: Paticchanne-santitthite, „ „ R. 269

5. „ 267: Ajjhokase-santitthite, „ „ R. 270

6. „ 275: Param-ujjhapane, „ „ R. 275

7. „ 303: Tatiyasanghadisesa, Sanghadisesakandam, Bhikkhunivibhango R. 227

8. A. I. 26: Etadaggavaggo R. 25

9. Thig. 414: Bhaddakapilanitherigatha R. 130

10. ThiAp. 254: Bhaddakapilanitheri Apadanam

11. YASHODHARA STHAVIRA

1. A. I. 26: Etadaggavaggo R. I. 25

2. ThiAp. 259: Yasodharatheri Apadanam

12. KRISHAGAUTAMI STHAVIRA

1. S. I. 129: Kisagotami Suttam R. I. 129

2. A. I, 26: Etadaggavaggo R. I. 25
3. Thig. 432: Kisagotamitherigatha R. 143
4. ThiAp. 239. Kisagotamitheri Apadanam

13. SINGALAKAMATA STHAVIRA

1. A. I. 26: Etadaggavaggo R. I. 25
2. ThiAp. 280: Singalakamatutheri Apadanam

Translation of these Sutras was started on 27. 6. 1974. and finished on 29. 7. 1974. but introductory notes had not been compiled. But to economise time, the manuscript was sent to the press after introductory notes about a few Sthaviras were written. Printing of the book was also progressing while I too was busy with the introductory notes which were finished on 14. 12. 1974.

As mentioned in the Preface of Buddhakalin Rajaparivar, more than 3000 pages were noted down from Tripitaka while I was in Palpa in 1971 and uptill now 506 pages of these notes have been utilised in this and the already published volumes. I hope I will be able to utilise the rest of the notes if my health would permit me in future. After the publiction of the "Buddha Tatha Brahmadideva" (the Buddha and Brahma and other

gods) the eighth of this series, the first part will come to an end but the second part will remain to be undertaken.•

Bhikshu Amritananda
Ananda Kuti,
Kathmandu,
Nepal.

1975. March 28.

List of Abbreviation :

A. = Anguttara Nikaya.
Cu. = Cullavagga Pali.
M. = Majjhima Nikaya.
P. = Parajika Pali
Pa. = Pacittiya Pali.
S. = Samyutta Nikaya.
SN. = Suttanipata.
Thig. = Therigatha Pali.
ThiAp. = Therigatha Apadanam.
Mh. = Mahavagga Pali.

• Translated by Mr. Asha Ram Sakya M. A. (English)

प्रकाशकीय

पूज्य अमृतानन्द महास्थविरको अथक परिश्रमद्वारा तयार गरिएको यो "बुद्धकालीन श्राविका-चरित" भाग-१ संग्रह-७ प्रकाशनार्थ 'आनन्दकुटी विहार गुठी' लाई जिम्मा लगाई दिनु भए अनुसार प्रस्तुत ग्रन्थ पाठकहरूको समक्ष पुऱ्याउन सम्भव भएकोले हामीलाई खुशी लागेको छ। यस पुस्तकबाट जति बुद्ध धर्मको ज्ञान पाठकहरूले गर्न सक्ने छन् उत्तीनै लेखक तथा प्रकाशकहरूको मेहनत सार्थक हुनेछ।

यस्तो कागजको संकष्ट अवस्थामा प्रस्तुत पुस्तक प्रकाशन-कार्यकोनिमित्त श्रीमती लक्ष्मीशोभा तुलाधर, भोटाहिटी; श्री द्रव्यरत्न तुलाधर, असन; श्री बुद्धिरत्न तुलाधर, तँलाछि; श्री भाइकाजी रञ्जित, मजिपाट; श्री पूर्णकाजी तुलाधर, भोटाहिटी; तथा श्री तीर्थ-नारायण मानन्धर, कमलाछि—हरूबाट जनहि १।१ रीम कागजको सहायता पाएकोमा तथा नेपाल आर्ट इम्पोरियम, पुलचोकबाट रु. ५०१।- पाएकोमा र त्रिशुलीवासी बोधिरत्न शाक्यले वहाँकी स्वर्गीय आमाको स्मृतिमा पुस्तकको मोलमा सहुलियत दिने उद्देश्यले रु, १००१।- दिएकोमा वहाँ सहयोगीहरू प्रति यस गुठीको तरफबाट हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु। यस्तै गरी सज्जनहरूबाट बराबर यथाशक्य आर्थिक सहयोग पाइने रहनेछ भन्ने आशा लिएको छु। यस ग्रन्थको

लगत्तै पछि अर्को "बुद्ध तथा ब्रह्मादिदेव" प्रेशमा पठाउन तयार भइ सकेको छ ।

आनन्दकुटी, स्वयम्भू, काठमाडौं, नेपाल ।
फागुन २३, २०३१

तीर्थनारायण मानन्धर
सदस्य-सचिव
आनन्दकुटी बिहार गुठी

एक परिचय

बिहान जति जति पूर्व खुल्दै जान्छ, घाम निस्कन्छ, अँध्यारो हट्दै जान्छ र प्रकाशले आफ्नो जाज्वल्य प्रभावले धर्तीलाई रँगाउँछ। शीत झर्छ, फूल फुल्छ, सुन्दरताले पृथ्वीलाई सजाउँछ। यसैमा मानिसहरू आफ्नो जीवन चर्या शुरु गर्छन् र संसार चक्र चल्छ। यसरी नै ज्ञानको प्रकाशले जब मानिसलाई छुन्छ उसमा भएका कमजोरी र अन्धकार हट्दै जान्छ, ऊ सभ्य र संस्कृत हुन्छ। अनि उसमा परेको ज्ञानको प्रभावले ऊ अरू पनि लाभान्वित हुन्छ। यो आलोक जति जति बढ्दै जान्छ, त्यति ऊ धन्य हुँदै आफ्नो र अरूको जीवनलाई पनि आलोकित तुल्याउँदै निर्वाणको सीँढी चढ्दै जान्छ र बोधिसत्व हुँदै जान्छ। यस्तै ज्ञानीहरूको संसर्गले देश पनि धन्य हुन्छ।

काठमाडौंबाट पश्चिम पाल्पा तान्सेनको एउटा निम्नमध्यम वर्गीय कालीगडी पेशा लिएको एउटा शाक्य कुलमा जन्मेको युवकको हृदयमा संसार के हो, यहाँ मानिस कसरी भए यसको मूलकारण के हो आदि बुझ्ने जिज्ञासा उठ्छ। स्थानीय अनुभवी विद्वान सज्जन-हरूसित संगत गर्दै ऊ यताउता हिंड्छ। तर उसको ज्ञान पिपासा तृप्त हुँदैन। आखीरमा आफ्नी गर्भिणी धर्मपत्नी र सबै घरबार, बन्धु-बान्धवहरूलाई त्य गेर सम्यक् मार्ग भेटाउन ऊ प्रयत्न गर्छ। तीर्खाएको व्यक्ति पानीको खोजीमा हिंडेझैं ज्ञानको निम्ति भारत, श्रीलंका आदि

ठाउँमा ऊ पुग्छ। आखिरमा श्री लंकाका सुविख्यात बौद्धविशारद वज्रज्ञानसित प्रव्रजित भई उसले आफ्नो ज्ञानको तीर्खा मेट्ने कुवा फेला पार्छ। पाली भाषामा ऊ पारंगत हुँदै जान्छ। अध्यवसाय र लगनले गर्दा उसमा ज्ञानको उत्तरोत्तर वृद्धि हुन्छ। ज्ञान साधन मात्र हो यसलाई कर्ममा उतार्न सकिएन भने ज्ञान भार मात्र हुन्छ भन्ने तथ्यलाई उसले राम्ररी हृदयंगम गरेको हुन्छ। पाँच छ वर्षपछि ऊ आफ्नो मातृभूमि फर्कन्छ। त्यसताक नेपालमा पनि तीन चार जना जति थेरवादी बौद्ध भिक्षुहरूको संख्या पुगिसकेको हुन्छ। उनीहरूको साथसाथै नेपालमा बौद्ध धर्मको प्रचारमा ऊ लाग्छ। आफ्नो मातृ-भाषामा उसले बुद्ध धर्मको पुस्तकहरू प्रकाशित गर्दै लैजान्छ साथसाथै अरूहरूलाई यस प्रति प्रेरणा दिंदै जान्छ। लगनशील र मिहेनती भएकोले राष्ट्रभाषा नेपाली, अंग्रेजी, हिन्दीमा पनि चाँडै निपुणता प्राप्त गर्छ। यिनै व्यक्ति आज हाम्रो नेपालका सुप्रसिद्ध भिक्षु अमृता-नन्द हुन्।

नेपाल बौद्ध धर्मको निम्ति पनि प्रसिद्ध छ, यहाँ आएर कति-पय विदेशी विद्वानहरूले अन्वेषण गरेर बौद्ध धर्म सम्बन्धी नयाँ नयाँ कुरा भेट्टाएका छन्। यहाँका मन्दिर, गुम्बाहरूमा बौद्ध धर्मका आर्टीष्टहरू पाइन्छन् र असंख्य बौद्ध धर्मावलम्बीहरू छन। गौतम बुद्धको पनि जन्मस्थल भएको यस्तो देशमा विश्वबौद्ध सम्मेलन हुन आवश्यक महसूस गरेर धर्मोदय सभाको आयोजनामा वहाँकै प्रयासले सन् १९५६ मा नेपालमा पनि चतुर्थ विश्वबौद्ध सम्मेलन हुन्छ। वहाँकै सतत प्रयाशले आनन्द कुटी विद्यापीठको स्थापना भएको हो। आज

यो विद्यापीठले उत्तरोत्तर उन्नति गर्दै लगेको छ। विश्व शान्तिका निमित्त बेला बेलामा हुने विश्व शान्ति सम्मेलनहरूमा पनि वहाँले प्रतिनिधित्व गर्नु भएको छ। अन्तराष्ट्रिय विश्वशान्ति सम्मेलनको अध्यक्ष मण्डलका नेपालका दुइ प्रतिनिधिहरू मध्ये वहाँ पनि एक हुनु हुन्छ। यसरी एकातिरबाट ज्ञानको प्रवाह र अर्कोतिर कर्मको प्रवाह बहाएर बहुजन हिताय बहुजन सुखायमा वहाँ रहनु भएको छ। आज भोली आनन्दकुटी विहारमा एकान्त आसन जमाएर राष्ट्रभाषा नेपालीमा बौद्ध ग्रन्थहरू लेखीरहनु भएको छ। ३ वर्ष भित्र वहाँले लेखेर प्रकाशित ग्रन्थहरूको संख्या सात पुगिसकेको छ। नेपाली साहित्य र भाषाको संवर्धन र विकासको निम्ति यस्ता बौद्ध ग्रन्थहरूको प्रकाशन हुनु अत्यन्त आवश्यकीय कुरा हो। भारतका महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले हिन्दीमा झैं वहाँले पनि नेपालीमा धेरै जसो बौद्ध ग्रन्थहरू निकाल्न हुनेछ भन्ने मैले आशा लिएको छु। श्रध्येय भिक्षु अमृतानन्दबाट नेपाली भाषा मात्र जान्नेलाई पनि बौद्ध शास्त्रको सुस्वाद लिन सक्ने तुल्याई दिनु नै हुनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु।

सम्माननीय सिद्धिचरण श्रेष्ठ

काठमाडौं — सदस्य

१२, फागुन २०३१ — राजसभा स्थायी समिति

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।

प्राक्कथन

नेपाली जनताको सामुन्ने गौतम बुद्धका पालाका विभिन्न पात्रहरूका चरित्रहरू प्रस्तुत गर्नकोनिमित्त त्रिपिटक मूल सूत्रहरूको मात्र आधार लिई संकलन गर्ने अभिप्रायको साथै नेपाली-साहित्यको पनि केही सेवा हुनसकोस् भन्ने पवित्र भावना लिई यो 'बुद्धकालीन' ग्रन्थहरूका अनुवाद कार्य २०२८ सालदेखि शुरु गरेको हुँ ।

यसैको सिलसिलामा प्रस्तुत "बुद्धकालीन श्राविका-चरित" भाग-१, संग्रह-७ पाठक वृन्दहरूका सामुन्ने प्रस्तुत गरेको छु ।

सम्बन्धित पात्रहरूका सम्बन्धका कुराहरू त्रिपिटक मूल सूत्रहरूमा जहाँ जहाँ उल्लेख भएका छन् तिनीहरूलाई एकत्रित पारी सङ्कलनगरी अनुवाद गरेको छु । यस बाहेक अथकथाहरूमा र अरू मूल ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका सम्बन्धित कारणहरूलाई खोजगरी एकत्रितपारी, पाठकहरूको सुविधाकोनिमित्त प्रत्येक पात्रका मूल सूत्रहरू शुरु हुनुभन्दा अगाडि क्रमबद्ध तरिकाले "परिचय" समेत

लेखि दिएको छु। यसै प्रकार अनुदित सूत्रहरूलाई पनि क्रमानुसार मिलाई राखिदिएको छु।

यस संग्रहमा त्यस त्यस गुणमा विशिष्ट भएका तथा बुद्धद्वारा 'श्रेष्ठ' घोषित अर्थात् अग्रस्थान पाएका तेह्र (१३) भिक्षुणीहरूका चरित-कथाहरू संग्रहित भएका छन्।

बुद्धका शिष्या हुने भिक्षुणीलाई 'श्राविका' भनिन्छ; अतः "श्राविका-चरित" भन्नु नै "भिक्षुणी-चरित" भनिएको हो। यी भिक्षुणी-चरितहरूमा उनीहरूका गृही-जीवनका कुराहरू पनि समावेश नभएका होइनन्, भएकै छन्। विशेष गरी प्रत्येक पात्रको 'परिचयमा' शुरुदेखिका कुराहरू समावेश भएका छन्।

सूत्रपिटकको अङ्गुत्तरनिकायको एककनिपातको 'एतदग्ग-वग्गो' अनुसार 'एतदग्र-पद' पाउने भिक्षुणीहरू जम्मा तेह्र (१३) जना छन्। जस्तै—

(१) शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी महाप्रजापति गौतमी स्थविरा जसले रात्रज्ञाको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(२) बिम्बिसार राजाकी महारानी क्षेमा स्थविरा जसले महाप्राज्ञाको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(३) उत्पलवर्णा स्थविरा जसले ऋद्धिवतीको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(४) पटाचारा स्थविरा जसले विनयधराको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(५) धर्मदिन्ना स्थविरा जसले धर्मकथिकाको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(६) शुद्धोदन महाराजाकी छोरी नन्दा स्थविरा जसले ध्यानीको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(७) सोणा स्थविरा जसले वीर्यवतीको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(८) सकुला स्थविरा जसले दिव्यचक्षुलाभिनीको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(९) भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा जसले क्षिप्राभिज्ञाको अग्र-स्थान पाउनु भयो;

(१०) भद्रा कापिलानी स्थविरा जसले पूर्वनिवास ज्ञानको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(११) सिद्धार्थ कुमारकी पत्नी यशोधरा स्थविरा जसले महाभिज्ञानको अग्रस्थान पाउनु भयो;

(१२) कृशागौतमी स्थविरा जसले रूक्षचीवरधारिणीको अग्रस्थान पाउनु भयो तथा

(१३) सिङ्गालकमाता स्थविरा जसले श्रद्धावतीको अग्रस्थान पाउनु भयो ।

यी तेह्र (१३) स्थविराहरूका सम्बन्धमा दश (१०) ग्रन्थहरूबाट जम्मा सतसट्ठी (६७) सूत्रहरू भेटिएका छन्। ती हुन्—

(१) विनयपिटकको महावग्गपालिबाट १, (२) चुल्लवग्गपालिबाट ५, (३) पाराजिकपालिबाट ३, (४) पाचित्तियपालिबाट ६, (५) सूत्रपिटकको मज्झिम निकायबाट ३, (६) अङ्गुत्तरनिकायबाट १६, (७) संयुत्तनिकायबाट ५, (८) सुत्तनिपातबाट १, (९) थेरीगाथापालिबाट ११ तथा (१०) थेरीअपदानपालिबाट १३ गरी जम्मा ६७ सूत्रहरू पुगेका हुन् ।

यी सूत्रहरूमध्ये—

(१) महाप्रजापति गौतमीको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट २, मज्झिमनिकायबाट २, महावग्गपालिबाट १, चुल्लवग्गपालिबाट ४, पाराजिकपालिबाट १, पाचित्तियपालिबाट २, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा १४ सूत्रहरू छन् ।

(२) क्षेमा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट २, संयुत्तनिकायबाट २, थेरीगाथापालिबाट १, तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ६ सूत्रहरू छन् ।

(३) उत्पलवर्णा स्थविराको सम्बन्धमा— पाराजिकपालि

बाट २, चुल्लवग्गपालिबाट १, अङ्गुत्तरनिकायबाट २, संयुक्तनिकाय-बाट २, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ९ सूत्रहरू छन् ।

(४) पटाचारा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकाय-बाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(५) धर्मदिन्ना स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकाय-बाट १, मज्झिमनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १, तथा थेरीअपदान-पालिबाट १ गरी जम्मा ४ सूत्रहरू छन् ।

(६) नन्दा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १, सुत्तनिपातबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ४ सूत्रहरू छन् ।

(७) सोणा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(८) सकुला स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(९) भद्रा कुण्डलकेशा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गु-

त्तरनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ३ सूत्रहरू छन् ।

(१०) भद्रा कापिलानी स्थविराको सम्बन्धमा— पाचित्तियपालिबाट ७, अङ्गुत्तरनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा १० सूत्रहरू छन ।

(११) यशोधरा स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १ र थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा २ सूत्रहरू छन् ।

(१२) कृशागौतमी स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १, संयुक्तनिकायबाट १, थेरीगाथापालिबाट १ तथा थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा ४ सूत्रहरू छन् ।

(१३) सिङ्गालकमाता स्थविराको सम्बन्धमा— अङ्गुत्तरनिकायबाट १ र थेरीअपदानपालिबाट १ गरी जम्मा २ सूत्रहरू छन् ।

यी सूत्रहरूका नामहरू निम्न प्रकार छन्—

(१) महाप्रजापति गौतमी स्थविरा:

		पृष्ठ:[१]		पृष्ठ:[२]
१.	म. नि. III.	३३९:	दक्खिणाविभङ्गसुत्तं	५७
२.	चल्ल. व. पा.	३७३:	महापजापतिगोतमीवत्थु	७३

१. नालन्दापालि ग्रन्थको पृष्ठ सकेत

२. यस ग्रन्थको पृष्ठ सकेत

		पृष्ठ :		पृष्ठ :
३.	,, ,,	३७७:	भिक्खुनी उपसम्पदानुजानना	८७
४.	,, ,,	३७८:	महापजापतिया वरयाचनादि	९०
५.	,, ,,	३७९:	,, ,,	९२
६.	अं. नि-८	३७४:	सङ्खित्तसुत्तं	९४
७.	पाचि. पा.	८३:	तेवीसतिमं पाचित्तिय	९६
८.	,, ,,	३५६:	पञ्चमपाचित्तियं	१०२
९.	पारा. पा.	३३५:	सत्तरसनिस्सग्गयं	१०४
१०.	महा. व. पा.	३८६:	अट्ठारसवत्थुकथा, कोसम्बकक्खन्धकं	१०७
११.	म. नि. III.	३६१:	नन्दकोवादसुत्तं	११०
१२.	अं. नि-१	२५:	एतदग्गवग्गो	१३३
१३.	थेरी. गा. पा.	४२५:	महापजापति गोतमी थेरीगाथा	१३४
१४.	थेरी. अप. दा.पा.	२००:	महापजापति गोतमी थेरीअपदानं	१३७

(२) क्षेमा स्थविरा

१.	सं. नि. III.	३२१:	खेमासुत्तं	१९५
२.	अं. नि-१	२५:	एतदग्गवग्गो	२०५
३.	थेरी. अप. दा. पा.	२१६	खेमाथेरी अपदानं	२०६
४.	थेरी. गा. पा.	४२३:	खेमाथेरीगाथा	२२४
५.	अं. नि-२	८१:	आयाचनवग्गो	२२७
६.	सं. नि. II.	१९६:	एकधीतुसुत्तं	२२८

पृष्ठ : पृष्ठ :

(३) उत्पलवर्णा स्थविरा:

१.	पारा. पा	४३:	विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं	२६४
२.	,, ,,	३०१:	पञ्चकनिस्सग्गियं	२६६
३.	चुल्ल. व. पा.	३८१:	भिक्खुनिक्खन्धकं	२७४
४.	सं. नि. I.	१३१:	उप्पलवण्णासुत्तं	२७७
५.	अं. नि-१	२५:	एतदग्गवग्गो	२८०
६.	थेरी. गा. पा.	४३४:	उप्पलवण्णाथेरीगाथा	२८१
७.	थेरी.अप.दा.पा.	२२३:	उप्पलवण्णाथेरीअपदानं	२९०
८.	अं. नि-२	८१:	आयाचनवग्गो	३०२
९.	सं. नि. II.	१९६:	एकधीतुसुत्तं	३०३

(४) पटाचारा स्थविरा:

१.	थेरी. गा. पा.	४१९:	पटाचाराथेरीगाथा	३२६
२.	अं. नि-१	२५:	एतदग्गवग्गो	३२९
३.	थेरी. अप. दा. पा.	२३०:	पटाचाराथेरीअपदानं	३३०

(५) धर्मदिन्ना स्थविरा:

१.	थेरी. गा. पा.	४०५:	धम्मदिन्ना थेरीगाथा	३६२
२.	म. नि. I.	३६९:	चूलवेदल्लसुत्तं	३६३

पृष्ठ : पृष्ठ :

३. अं. नि-१ २६: एतदग्गवग्गो ३८८
४. थेरी.अप.दा.पा. २४२: धम्मदिन्नाथेरीअपदानं ३८९

(६) नन्दा स्थविरा:

१. सुत्त. नि. ३९७: विजयसुत्तं ४२९
२. अं. नि-१ २६: एतदग्गवग्गो ४३२
३. थेरी. गा. पा. ४१६: सुन्दरीनन्दाथेरीगाथा ४३४
४. थेरी.अप.दा.पा. २४८: नन्दाथेरीअपदानं ४३६

(७) सोणा स्थविरा:

१. अं. नि-१ २६: एतदग्गवग्गो ४५८
२. थेरी. गा. पा. ४१८: सोणाथेरीगाथा ४५९
३. थेरी.अप.दा.पा. २५२: सोणाथेरीअपदानं ४६२

(८) सकुला स्थविरा:

१. अं. नि-१ २६: एतदग्गवग्गो ४७२
२. थेरी. गा. पा. ४१८: सकुलाथेरीगाथा ४७४
३. थेरी.अप.दा.पा. २४५: सकुलाथेरीअपदानं ४७६

(९) भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा:

१. अं. नि-१ २६: एतदग्गवग्गो ५१५

		पृष्ठ :		पृष्ठ :
२.	थेरी. गा. पा.	४१९:	भद्दाकुण्डलकेसाथेरीगाथा	५१६
३.	थेरी.अप.दा.पा.	२३५:	भद्दाकुण्डलकेसाथेरीअपदानं	५१९

(१०) भद्रा कापिलानी स्थविरा:

१.	पाचि. पा.	३९८:	भिक्खुनीनिक्कड्ढने	५४८
२.	" "	३९५:	भिक्खुनिया अफासुकरणे	५५१
३.	" "	३६५:	रत्तन्धकारे सन्तिट्ठिते	५५४
४.	" "	३६६:	पटिच्छन्ने सन्तिट्ठिते	५५७
५.	" "	३६७:	अज्झोकासे सन्तिट्ठिते	५६०
६.	" "	३७५:	परं उज्झापने	५६२
७.	" "	३०३:	ततियसङ्घादिसेसो	५६४
८.	अं. नि-१	२६:	एतदग्गवग्गो	५६७
९.	थेरी. गा. पा.	४१४:	भद्दाकापिलानीथेरीगाथा	५६८
१०	थेरी अप.दा.पा.	२५४:	भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं	५७०

(११) यशोधरा स्थविरा:

१.	अं. नि-१	१६:	एतदग्गवग्गो	७०१
२.	थेरी अप.दा.पा.	२५९:	यसोधराथेरीअपदानं	७०२

(१२) कृशागौतमी स्थविरा:

१.	सं. नि. I.	१२९:	किसागोतमीसुत्तं	७३५

	पृष्ठ :		पृष्ठ :
२.	अं. नि-१	२६: एतदग्गवग्गो	७३८
३.	थेरी. गा. पा.	४३२: किसागोतमीथेरीगाथा	७३९
४.	थेरी.अप.दा.पा.	२३९: किसागोतमीथेरीअपदानं	७४५

(१३) सिङ्गालकमाता स्थविरा:

१.	अं. नि-१	२६: एतदग्गवग्गो	७५८
२.	थेरी.अप.दा.पा.	२८०: सिङ्गालमातुथेरीअपदानं	७५९

उपरोक्त सूत्रहरूको अनुवाद कार्य १।३।०३१ मा शुरु गरी १४।४।०३१ मा समाप्त भएको थियो। किन्तु परिचयहरू लेख्ने काम भने सिद्धिएको थिएन। तर केही पात्रहरूका परिचयहरू लेखन सिद्धि-नासाथ समय बचाउने उद्देश्यले पाण्डुलिपिहरू प्रेसमा पठाइहालें। यसरी उता छपाइको काम पनि हुँदैगयो यता आफ्नो परिचयहरू लेख्ने काम पनि गर्दैथिएं र अन्तमा ३०।८।०३१ का दिन परिचयहरू लेख्ने काम समाप्त भयो।

"बुद्धकालीन राजपरिवार" को प्राक्कथनमा उल्लेख गरेझैं २०२८ सालमा पालपामा बस्दा त्रिपिटक ग्रन्थहरूबाट ३००० पृष्ठभन्दा बढी टिपोट् गरेको थिएँ र त्यसैमध्येबाट अहिलेसम्म प्रका-शित भइसकेका र यस संग्रह समेतगर्दा ५६६ पृष्ठ टिपोटको काम समाप्त भएको छ। जीवन रहीने रहेको खण्डमा बाँकी टिपोट्हरूका सम्बन्धमा पनि कामगर्ने आशा लिएको छु। यस पछि "बुद्ध तथा

ब्रह्मादिदेव'' भन्ने आठौं संग्रह सिद्धिए पछि प्रथम भागको क्रम सिद्धिने छ, तर दोश्रो भागको संग्रह भने बाँकी नै रहने छ ।

× × ×

यस ग्रन्थ छपाइको काम आश्वीन महीनाको आधा-आधीदेखि शुरु भएको थियो र फागुनको अन्तसम्ममा मूल-छपाइको काम पूरा भयो। प्रस्तुत ग्रन्थमा जति मूल-सूत्रहरूका कुराहरू संग्रहित भएका छन् ती सबै अनुवादको भाषा हो। त्यस्तै प्रत्येक पात्रको परिचय पनि पालि मागधी भाषाकै आधार लिई लेखेको हुँदा यसको भाषामा पनि पालि-शैलीकै प्रभाव पर्न गएको छ। अतः भाषाको शैलीलाई हेरी ग्रन्थ पढने महानुभावहरूले उपरोक्त कुराको सम्झना राख्नु पर्छ। हुनत श्री बटुकृष्ण 'भूषण' ज्यूले भरसक प्रचलित नेपाली भाषाको शैली अनुरूप गर्ने प्रयास नगरेका होइनन् तथापि वस्तु विषयको कारणले गर्दा यस कार्यमा पूर्ण आधुनिक शैली अनुरूप नहुनु कुनै आश्चर्यको कुरो होइन। यी बुद्धकालीन ग्रन्थहरू तयार पार्ने कार्यमा श्री बटुकृष्णज्यूबाट भाषा सशोधन गर्ने कार्यको अलावा निरन्तर प्रूफ हेर्ने काममा समेत सक्रीय सेवा पाएकोमा वहाँ प्रति आभार व्यक्त गर्ने बाहेक मसित अरू कुनै वचन छैन। वहाँको सेवाको मूल्याङ्कन वचनद्वारा व्यक्त गरेर सिद्धने कुरा होइन। वहाँको सहयोग जस्तै आयुष्मान् कुमार काश्यप स्थविरको सहयोग पनि मेरोनिमित्त कम महत्व छैन। शब्दावलीहरू तयार पार्ने प्रारम्भिक लेखाइको काम वहाँले न गरिदिनु भएको भए पाठक वृन्दहरूका सामुन्ने यति चाँडै नामावलीहरू समेत

तयार पारी ग्रन्थको साँगोपाँगो पूरागर्न सक्ने थिइन होला । यति मात्र होइन वहाँले आखिरी प्रूफ समेत पढिदिनु भएकोमा वहाँलाई धेरै धन्यवाद दिएको छु ।

दिनहुँ ॐ प्रेसबाट प्रूफ ल्याउने र लैजाने सेवा प्रदान गरेकोमा आनन्दकुटी विद्यापीठका श्री चन्द्रबहादुर, श्री नन्दलाल श्रेष्ठ तथा श्री दीपक महर्जनहरूलाई यस ग्रन्थ लेखाइबाट पाएका पुण्य प्रदान गरेको छु । यो ग्रन्थ नेपालीहरूकानिमित्त मात्र सीमित नभई विश्वका बौद्ध विद्वानहरूकानिमित्त समेत महत्व राख्ने भएको हुँदा प्राक्कथनका पूर्वभाग अंग्रेजीमा अनुवाद गरिदिनु भएकोमा श्री आशाराम शाक्य-लाई पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गरेको छु । त्यस्तै यस ग्रन्थ सम्बन्धी आफ्नो विचार लेखि दिनु भएकोमा राजसभा स्थायी समितिका सदस्य सम्माननीय श्री सिद्धिचरण श्रेष्ठज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद प्रदान गरेको छु ।

ग्रन्थका पादटिप्पणीहरूमा अन्तर्गत भएका शब्दहरू समेत गरी, पाठक वृन्दहरूको सुविधाकोनिमित्त ग्रन्थको अन्तमा नामावली, शब्दावली तथा गाथा-सूची पनि राखि दिएको छु । जानकारीकोनिमित्त सहायता पाएका ग्रन्थहरूका नामहरू, कुन कुन मूल ग्रन्थहरूका मूल सूत्रहरू यसमा संग्रहित भएका छन् भन्ने बारेका मूल-ग्रन्थहरूका नामहरू तथा ग्रन्थमा उल्लेख गरिएका संकेत शब्दहरूका अर्थहरू समेत प्राक्कथनको अन्तमा उल्लेख गरि दिएको छु ।

अन्तमा यस्तो महगी तथा कागजको अभावको समयमा पनि

धर्म र साहित्य प्रति कर्तव्य पालन गर्दै प्रस्तुत ग्रन्थ प्रकाशित गरेकोमा "आनन्दकुटी विहार गुठी" का सदस्य सचिव श्री तीर्थनारायण मानन्धर लगायत गुठीका सबै सदस्यहरूलाई पनि धन्यवाद दिएकोछु ।

यस बुद्धकालीन ग्रन्थहरूको शुरुवातको प्रथम ग्रन्थ "बुद्ध-कालीन ब्राह्मण" छपाइरहेको बेलामा २०२८ सालको अन्ततिर एक रात, मैले एक जहाज डुबेको र त्यस डुबिरहेको जहाजमा उभिई केश फिजाएकी तथा अर्द्धनग्न भएकी एक स्त्रीले उत्तर हिमालतिर हेरी दुवै हातहरू दुवैतिर पसारी गुहारमागी चिच्याइरहेको स्वप्न देखेको थिएँ । त्यस स्वप्नको लगत्तै पछिल्लो बिहान भोजन गरिरहेको बेलामा करीब साढे एघार बजेतिर श्री ५ महेन्द्र स्वर्गारोहण भएको दुःखद समाचार सुन्न परेको थियो । त्यस क्षणमै मैले त्यो "बुद्धकालीन ब्राह्मण" मौसुफकै पुण्य-स्मृतिमा समर्पित गर्ने संकल्प गरें र तदनुसार सो ग्रन्थ मौसुफको पुण्य-स्मृतिमा समर्पित गरी आफ्नो कर्तव्य पालन गरें । त्यसै बेला मेरो हृदयमा "पतिवियोगद्वारा अत्यन्त दुःखिनी भई शोकाकुलित भइ बक्सेकी श्री ५ बडा महारानी रत्नराज्यलक्ष्मीदेवी शाह प्रति पूर्ण सहानुभूति व्यक्त गर्ने रूपमा, जिन्दगी रहिने रहेमा, 'बुद्धकालीन श्राविका-चरित' तयार हुने बेलामा मौसुफलाई समर्पित गर्नेछु" भन्ने जुन मेरो त्यस बखतको समवेदना पूर्ण सङ्कल्प थियो सो आज परिपूर्ण गर्न पाएकोमा मलाई साह्रै खुशी लागेको छ । मलाई आशा छ कि यस ग्रन्थमा संग्रहित बुद्धकालका विभिन्न रानी, महा-रानीहरूका जीवन-चरित अध्ययनले मौसुफ मुमा बडामहारानीको सुकोमल हृदयलाई अवश्य पनि शान्त्वना प्रदान गर्नेछ ।

संशोधन --

प्रमादवश यस ग्रन्थको शुरुमै अर्थात् महाप्रजापति गौतमीको परिचयमा 'शुभजन्म' शीर्षकको दोश्रो पक्तिमा "...अघि रोहिनी नदीको पूर्वपट्टि शाक्य-जनपदको देवदह..." भनी छापिएको ठाउँमा "...अघि कपिलवस्तु र कोलिय देशहरू रोहिणी नदीको वारी पारी थिए र पूर्वपट्टि शाक्य जनपद्को देवदह र पश्चिमपट्टि कपिलवस्तु..." भनी पढ्नु हुन अनुरोध गरेको छु ।

॥ भवतु सब्ब मङ्गलं ॥

आनन्दकुटी विहार भिक्षु अमृतानन्द

स्वयम्भू, काठमाडौं,

नेपाल ।

२०३१ चैत्र २१ गते आइतबार

मूलपालि ग्रन्थहरू—

(१) महावग्गपालि ।

(२) चुल्लवग्गपालि ।

(३) पाराजिकपालि ।

(४) पाचित्तियपालि ।

(५) मज्झिमनिकाय ।

(६) संयुत्तनिकाय ।

(७) अङ्गुत्तरनिकाय ।

(८) सुत्तनिपात ।

(९) थेरीअपदानपालि ।

(१०) थेरीगाथापालि ।

सहायक ग्रन्थहरू—

समन्तपासादिका (४ भाग)

पपञ्चसूदनी (४ भाग)

सारत्थपकासिनी (३ भाग)

मनोरथपूरणी (२ भाग)

परमत्थजोतिका भन्ने सुत्तनिपातट्ठकथा।

परमत्थदीपनी भन्ने थेरीगाथट्ठकथा।

धम्मपदट्ठकथा।

उदानट्ठकथा।

अत्थसालिनी।

अभिधानप्पदीपिका।

जातकट्ठकथा (७ भाग)

सुमङ्गलविलासिनी।

बुद्धवंसट्ठकथा।

अपदानट्ठकथा (२ भाग)

बुद्धवंसपालि।

धम्मपदपालि।

बुद्धकालीन ग्रन्थहरू (लेखकको)

अमरकोष।

नेपाली शब्दकोष।

शब्दार्थ-कौस्तुभ ।

श्री सद्धर्मकोष (सिंहली)—ए. मेन्दिस् गुणसेकर (1927)

उदानपालि ।

मिलिन्दपञ्हो ।

बुद्धकालीन भारतीय भूगोल – भरतसिंह उपाध्याय (१०१८)

महावंसो— N. K. Bhagwat (1936)

The Biography of the Buddha—By K. D. P. Wickram-singhe. (1972)

A study of the Mahavastu—by Bimal Charan Law. (1930)

Pali English Dictionary. (P. T. S.)

Dictionary of Pali-Proper Names I, II. (1937-1938)

संकेत शब्दको अर्थ—

अं. नि. = अङ्गुत्तरनिकाय ।

अं. नि. अ. क.
अं. अ. क. } अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा ।

अ. क. = अट्ठकथा ।

अत्थ. सा. = अत्थसालिनी ।

अप. दा. अ. क. = अपदानट्ठकथा ।

अप. दा. पा. = अपदानपालि ।

अभि. धा. प. = अभिधानप्पदीपिका ।

थेरी. अप दा. पा. = थेरीअपदानपालि ।

उदा. पा. = उदानपालि ।

उदा. अ. क. = उदानट्ठकथा ।

चुल्ल. व. पा. = चुल्लवग्गपालि ।

जा. अ. क. = जातकट्ठकथा ।

थेरी. अप. दा. पा. = थेरीअपदानपालि ।

थेरी. गा. पा. = थेरीगाथापालि ।

थेर. गा. अ. क. = थेरगाथट्ठकथा ।

थेरी. गा. अ. क. = थेरीगाथट्ठकथा ।

दी. नि. अ. क. = दीघनिकायट्ठकथा ।

धम्म. प. पा. = धम्मपदपालि ।

धम्म. प. अ. क. = धम्मपदट्ठकथा ।

पारा. पा. = पाराजिकपालि ।

पाचि. पा. = पाचित्तियपालि ।

पपं. सू. = पपञ्चसूदनी ।

बु. वं. पा. = बुद्धवंसपालि ।

बु. वं. अ. क. = बुद्धवंसट्ठकथा ।

बु. ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण ।

बु. गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ।

बु. म. = बुद्धकालीन महिलाहरू ।

बु. प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू ।

बु. रा. = बुद्धकालीन राजपरिवार ।

बु. भा. भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल ।

बु. श्रा. च. = बुद्धकालीन श्रावक-चरित ।

म. नि. = मज्झिमनिकाय ।

म. नि. अ. क. = मज्झिमनिकायट्ठकथा ।

मनो. र. पू. = मनोरथपूरणी ।

महा. व. पा. = महवग्गपालि ।

महा. वं. = महावंसो ।

मि. प. = मिलिन्दपञ्हो ।

सम. पा. = समन्तपासादिका ।

सं. नि. = संयुत्तनिकाय ।

सं. नि. अ. क. = सयुत्तनिकायट्ठकथा ।

सुत्त. नि. = सुत्तनिपात ।

सुत्त. नि. अ. क. = सुत्तनिपातट्ठकथा ।

D. P. P. = Dictionary of Pali-Proper Names.

B. B. = Biography of the Buddha.

S. M. = Study of the Mahavastu.

त्रि-पिटक

सुत्तपिटक :	विनयपिटक :		अभिधम्मपिटक :
१–दीघनिकाय	१–पाराजिकपालि	सुत्तविभङ्ग	१–धम्मसङ्गणि
२–मज्झिमनिकाय	२–पाचित्तियपालि		२–विभङ्ग
३–संयुत्तनिकाय	३–महावग्गपालि	खन्धक	३–धातुकथा
४–अङ्गुत्तरनिकाय	४–चुल्लवग्गपालि		४–पुग्गलपञ्ञत्ति
५–खुद्दकनिकाय	५–परिवारपालि		५–कथावत्थु
			६–यमक
			७–पट्ठान

५–खुद्दकनिकाय:

(१) खुद्दकपाठ
(२) धम्मपद
(३) उदान
(४) इतिवुत्तक
(५) सुत्तनिपात
(६) विमानवत्थु
(७) पेतवत्थु
(८) थेरगाथा
(९) थेरीगाथा
(१०) जातक
(११) निद्देस { १–महानिद्देस, २–चुल्लनिद्देस }
(१२) पटिसम्भिदामग्ग
(१३) अपदान
(१४) बुद्धवंस
(१५) चरियापिटक

विषय-सूची

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
(१) महाप्रजापति गौतमी स्थविरा	१-१७१	
परिचय		१
शुभजन्म		१
नामकरण		२
शुभविवाह		३
सन्तान लाभ		४
महामायाको स्वर्गवास		५
सिद्धार्थ कुमारको भरण-पोषण		५
सिद्धार्थको गृहत्याग		७
प्रथम दर्शन		७
वस्त्रदानको सङ्कल्प		८
सङ्घमा वस्त्र दिन लगाउनु भयो		११
शुद्धोदनको परिनिर्वाण		१५
प्रव्रज्या हुने इच्छा		१७
रोहिणी नदीको कारणमा झगडा		१८
घर त्यागेर गए		२४
प्रव्रज्यात्व लाभ		२८

विषयः	पृष्ठः
भिक्षुणी बनाउनमा ढिलाई	३०
अरहत्व प्राप्ति	३३
कपिल वस्तुमा	३५
श्रावस्तीमा	३७
वैशालीमा	४३
क्षमा याचना	४५
आनन्दको विलाप	४७
अन्तिम-सत्कार	४९
गौतमी-प्रशंसा	५१
गौतमीसँगै निस्केका भिक्षुणीहरू	५१
अघिल्ला जन्महरू	५३
प्रजापति गौतमी नामहरू	५४
१–दान–विभाजन	५७
वस्त्र-दान	५७
बहूपकारी भगवान्	६०
चौध प्रति-पौद्गलिक-दान	६२
सातप्रकारका सङ्घदान	६५
दान-विशुद्धिका कारणहरू	६८
२–गौतमी-प्रव्रज्या	७३
प्रव्रज्या याचना	७३
आफैले कषाय-वस्त्र धारण गरिन्	७५

विषयः	पृष्ठः
बुद्धसँग आनन्दको प्रार्थना	७६
अष्ट-गुरु-धर्म	७८
उपसम्पन्ना भइन्	८२
बुद्धशासनको आयु	८३
३–भिक्षुणीहरूको उपसम्पदा	८७
४–वर याचना	९०
५–शिक्षापद बारेमा के गर्ने ?	९२
६–संक्षिप्त-धर्म	९४
७–बिरामी गौतमी	९६
भिक्षुणी बस्ने ठाउँमा जानु हुन्न	९६
बिरामी भिक्षुणीलाई उपदेश दिने	९९
८–स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्	१०२
९–भिक्षुणीहरूले ऊन धुन लगाउँछन्	१०४
१०–कोशम्बिक भिक्षुहरू	१०७
११–नन्दकको उपदेश	११०
अनात्म कथा	११२
उपमाहरू	१२२
सप्तबोध्यङ्ग	१२७
दोस्रोपटक पनि उपदेश दिन पठाए	१२९
१२–अग्रपद	१३३
१३–गौतमी-गाथा	१३४

	पृष्ठः	पृष्ठः
१४–गौतमी-अपदान		१३७
परिनिर्वाण हुने सङ्कल्प		१३७
आश्वासन		१४०
क्षमायाचना		१४२
राहुल तथा नन्दहरूसँग विदा याचना		१४७
विरही आनन्दलाई आश्वासन		१४८
प्रातिहार्य-प्रदर्शन		१५२
पूर्वकथा		१५४
वर्तमान-कथा		१५६
भिक्षुणीहरूको उद्‌गार		१५८
गौतमीलाई पुऱ्याउन गए		१५९
परिनिर्वाण		१६०
अन्तिम-सत्कार		१६४
गौतमी-वर्णना		१६७
(२) क्षेमा स्थविरा	१७२–२२९	
परिचय		१७२
जन्म र विवाह		१७२
वेणुवनमा		१७५
बुद्धकहाँ		१७८

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
भिक्षुणी भइन्		१८३
प्रज्ञाविशेषता		१८४
केही अतीतका घटनाहरू		१८८
क्षेमा नामका केही पात्रहरू		१९१
१–प्रसेनजित कोशल राजासँग		१९५
मरणपछि तथागत हुन्छ के ?		१९६
कोशल राजा बुद्धकहाँ		२००
२–अग्रस्थान		२०५
३–क्षेमा स्थविरापदान		२०६
अतीत कथा		२०६
विपश्वी बुद्ध		२०८
भद्रकल्पमा		२०९
वर्तमान-कथा		२११
बुद्ध-दर्शन		२१३
क्षमा प्रार्थना		२१८
४–क्षेमा स्थविरा-गाथा		२२४
५–आयाचना		२२७
६–मापदण्ड		२२८
(३) उत्पलवर्णा स्थविरा	२३०–३०४	
परिचय		२३०

विषयः	पृष्ठः
प्रव्रज्या ग्रहण	२३०
अरहत्व लाभ	२३३
अन्धवनमा	२३४
केही पाराजिकाहुनेहरू	२३८
धर्मसभामा चर्चा	२४३
केही घटनाहरू	२४६
महान ऋद्धि-शक्ति	२४९
ध्यान-शक्ति	२५२
केही अतीतका कुराहरू	२५४
१–दूषण गऱ्यो	२६४
२–अन्तरवासक मागी लिए	२६६
३–विनय सिक्ने भिक्षुणी	२७४
४–तर्साउन आयो	२७७
५–अग्रस्थान	२८०
६–उत्पलवर्णा स्थविरा-गाथा	२८१
७–उत्पलवर्णा स्थविरापदान	२९०
पद्मोत्तर बुद्धको पालामा	२९४
विपश्वी बुद्धको पालामा	२९६
काश्यप बुद्धको पालामा	२९६
वर्तमान-कथा	२९९
८–आयाचना	३०२

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
९–मापदण्ड		३०३
(४) पटाचारा स्थविरा	३०५–३३७	
परिचय		३०५
गृहस्थीमा		३०५
पुत्र-लाभ		३०९
पुत्र-वियोग		३११
बुद्धसँग भेट्		३१५
भिक्षुणी भई अरहत् पनि भइन्		३२०
शिष्याहरू		३२३
पटाचारा-नामहरू		३२५
१–पटाचारा स्थविरा-गाथा		३२६
२–अग्रस्थान		३२९
३–पटाचारा स्थविरापदान		३३०
पद्मोत्तर बुद्धको समयमा		३३०
काश्यप बुद्धको समयमा		३३१
अन्तिम जन्म		३३२
(५) धर्मदिन्ना स्थविरा	३३८–३९५	
परिचय		३३८

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
गृहस्थी-जीवन		३३८
प्रव्रज्यात्व		३४७
अरहत्व लाभ		३५०
धर्मदिन्नाको परीक्षा		३५३
बुद्धद्वारा प्रशंसा		३५६
भिन्नाभिन्न धर्मदिन्नाहरू		३६०
१–धर्मदिन्ना स्थविरा गाथा		३६२
२–विशाख उपासकको प्रश्न		३६३
सत्काय सम्बन्धी प्रश्न		३६३
आर्य अष्टाङ्गिकमार्ग		३७०
तीन संस्कारहरू		३७२
संज्ञावेदयित निरोध समापत्ति		३७५
तीन वेदनाहरू		३७९
प्रतिपक्ष प्रश्नहरू		३८४
भगवान्को अनुमोदन		३८६
३–अग्रस्थान		३८८
४–धर्मदिन्ना स्थविरापदान		३८९
अतीत कथा		३८९
भद्रकल्पमा		३९०
वर्तमान कथा		३९१

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
(६) नन्दा स्थविरा	३९६–४४४	
परिचय		३९६
नन्दा नामकरण		३९६
अनौठो घटना		४०२
गृहत्याग		४०९
बुद्धकहाँ जान चाहन्नथिन्		४१३
बुद्धको प्रशंसा		४१४
बुद्धकहाँ जाने इच्छा		४१७
हृदय उद्‌घाटन		४१९
अरहत्व प्राप्ति		४२२
भिन्नाभिन्न नन्दाहरु		४२५
१–अशुभ-भावना		४२९
२–अग्रस्थान		४३२
३–नन्दा स्थविरा-गाथा		४३३
४–नन्दा स्थविरापदान		३३६
अतीत कथा		४३६
वर्तमान कथा		४३८
७ सोणा स्थविरा	४४५–४६६	
परिचय		४४५

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
गृहस्थी-जीवन		४४५
भिक्षुणी-जीवन		४५१
अरहत्व साक्षात्कार		४५३
भिन्नाभिन्न सोणहरू		४५७
१–अग्रस्थान		४५८
२–सोणा स्थविरा-गाथा		४५९
३–सोणा स्थविरापदान		४६२
पूर्वकथा		४६२
वर्तमान कथा		४६३
(८) सकुला स्थविरा	४६७–४८७	
परिचय		४६७
गृहस्थी-जीवन		४६७
भिक्षुणी-जीवन		४६९
सकुला नामहरू		४७०
१–अग्रस्थान		४७२
२–सकुला स्थविरा-गाथा		४७३
३–सकुला स्थविरापदान		४७६
अतीत कथा		४७६
काश्यपबुद्धको पालामा		४७८

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
अन्तिम जन्म		४७८
(९) भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा	४८८–५८७	
परिचय		४८८
गृहस्थी-जीवन		४८८
चोर प्रति आसक्त		४९०
बलि-पूजाको बहाना		४९२
चोर प्रपातको घटना		४९५
निगण्ठ-सम्प्रदायमा प्रव्रज्या		४९९
बुद्ध-शासनमा दिक्षा		५०३
अरहत्व-लाभ		५१०
१–अग्रस्थान		५१५
२–भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा-गाथा		५१६
३–भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरापदान		५१९
भद्र कल्पमा		५२०
वर्तमान कथा		५२१
(१०) भद्रा कापिलानी स्थविरा	५२८–५८०	
परिचय		५२८
जन्म		५२८

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
विवाह		५३०
गृहत्याग		५३६
स्त्री-पुरुष अलग भए		५३९
बुद्ध धर्ममा दिक्षित		५४१
अरहत्व प्राप्ति		५४३
विविध गुणहरू		५४४
बोधिसत्वसँग अतीत सम्बन्ध		५४६
१–भिक्षुणीलाई निकाल्न हुन्न		५४८
२–असुविधा दिनु हुन्न		५५१
३–पुरुषसँग अन्धकारमा बस्नु हुन्न		५५४
४–प्रतिच्छन्न ठाउँमा बस्नु हुन्न		५५७
५–खुला ठाउँमा बस्नु हुन्न		५६०
६–कुरा गराउन हुन्न		५६२
७–गाउँमा जानु हुन्न		५६४
८–अग्रस्थान		५६७
९–भद्रा कापिलानी स्थविरा-गाथा		५६८
१०–भद्रा कापिलानी स्थविरापदान		५७०
पद्मोत्तर बुद्ध		५७०
विपश्वी बुद्ध		५७३
काश्यप बुद्ध		५७५
वर्तमान कथा		५७६

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः

(११) यशोधरा स्थविरा ५८१–७१८

परिचय	५८१
जन्म	५८१
नामकरण	५८९
विवाहमङ्गल	५९२
दाम्पत्य-जीवन	६०९
पुत्रलाभ	६१३
पतिवियोग	६२२
बुद्धसँग प्रथम भेट्	६३३
राहुललाई कुरा सिकाए	६४८
गृहत्याग	६५१
राहुलद्वारा मातृ-उपस्थान	६५५
सम्बन्धको शुरुवात	६५९
अतीत जन्मका सम्बन्धका कुराहरू	६६२
१–अग्रस्थान	७०१
२–यशोधरा स्थविरापदान	७०२
चिन्तन	७०२
क्षमा याचना	७०४
ऋद्धि-प्रातिहार्य	७०६
अतीत-संस्मरण	७०८

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
धेरै अतीतका-संस्मरण		७१२
अन्तिम-जन्म		७१५
(१२) कृशागौतमी स्थविरा	७१९-७५२	
परिचय		७१९
गृहस्थी-जीवन		७१९
पुत्र-वियोग र बुद्ध		७२२
प्रव्रज्यात्व		७२८
केही घटनाहरू		७३०
भिन्नाभिन्न कृशागौतमीहरू		७३३
१–अन्धवनमा		७३५
२–अग्रस्थान		७३८
३–कृशागौतमी स्थविरा-गाथा		७३९
४-कृशागौतमी स्थविरापदान		७४५
पद्मोत्तर बुद्ध		७४५
काश्यप बुद्ध		७४६
वर्तमान कथा		७४७
(१३) सिङ्गालकमाता स्थविरा	७५३-७६४	
परिचय		७५३

विषयः	पृष्ठः	पृष्ठः
१–अग्रस्थान		७५८
२–सिङ्गालकमाता स्थविरापदान		७५९
अतीत कथा		७५९
वर्तमान कथा		७६१
नामावली		७६६
शब्दावली		
गाथा-सूची		

संग्रह-७

बुद्धकालीन श्राविका-चरित

[भाग-१]

भिक्षुणी-चरित

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

१. महाप्रजापति गौतमी

परिचय

महाप्रजापति गौतमी शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी हुनुहुन्थ्यो। शुद्धोदन महाराजाको देहान्तभएपछि वहाँ बुद्धकहाँ भिक्षुणी हुनु भयो। अतः त्रिपिटक मूलपालि तथा अर्थकथाहरूमा उल्लिखित कारणहरू खोजगरी यहाँ, वहाँकै परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

शुभजन्म

हाम्रै नेपाल अधिराज्यको पश्चिम तराइतिर छब्बीसशय वर्ष अघि रोहिणी नदीको पूर्वपट्टि शाक्य जनपदको देवदह[१] र पश्चिम

---

१. 'देवदह' भन्ने नगर हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत 'देवीदमाद' भन्ने गाउँमा पर्छ।

पट्टि कपिलवस्तु[1] भन्ने दुइ समृद्धशाली शाक्य नगरहरू थिए। महाप्रजापति गौतमीको जन्म देवदह नगरमा भएको थियो।

वहाँ देवदह नगरका अञ्जन शाक्य र सुलक्षणा रानीकी कान्छी छोरी हुनुहुन्थ्यो[2]। वहाँकी साख्ये दिदी महामायादेवी हुनु हुन्थ्यो।

नामकरण

नामकरण गर्ने दिनमा ज्योतीष-आचार्यहरूले "यदि यी राजकन्याले छोरी जन्माएमा चक्रवर्ती राजाको महिषी र छोरा जन्माएमा चक्रवर्ती राजा हुनेछन्। दुवैको तरफबाट धेरै प्रजाहरू हुनेछन्" भन्ने

---

१. हाल लुम्बिनी अञ्चल अन्तर्गत तौलिहवाको तिलौराकोट हो। यस सम्बन्धमा केही कुराहरू लेखकको बु. रा. पृ. १२९ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएका छन्। उहीं पृ. १२६ मा पनि हेर्नू।

२. "पिता अञ्जनसक्को, माता मम सुलक्खणा" भनी महाप्रजापति गौतमी आफैंले थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१० मा समुल्लेख गर्नु भएको छ। अं. अ. क. I. पृ. १८६ मा र थेरी. गा. अ. क. पृ. १११ मा भने वहाँ महासुप्रबुद्ध शाक्यको कुलमा जन्मिनु भएको थियो भन्ने कुरा समुल्लेख भएका पाइन्छन्।

भविष्यवाणी गरे[१]। यसै अर्थलाई ध्यानमा राखी राजकन्यालाई 'महाप्रजापति' भन्ने नामकरण गरिएको हो। गौतम गोत्रकी भए-कीले 'गौतमी' पनि भनिएको हो[२]।

शुभ-विवाह

यी दुवै दिदी बहिनीहरूको स्वभाव अत्यन्त राम्रो थियो र त्यतिनै सुन्दरी पनि थिए। यौवन अवस्थामा पुगेपछि यी दुवै दिदी बहिनीहरूलाई कपिलवस्तुका सुप्रसिद्ध शुद्धोदन महाराजाले विवाह गरे[३]। अनि दुवै शुद्धोदन महाराजाका जेठी र कान्छी बडामहारानी बने[४]।

---

१. अं. अ. क. I. पृ. १८६ मा 'दुवै कन्याहरू (=महामाया र प्रजापति गौतमी) का गर्भमा बस्ने बालकहरू चक्रवर्ती हुने छन्' भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

२. पपं. सू. IV. पृ. १९६ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना।

३. "ततो कपिलवत्थुस्मि, सुद्धोदनघरं गता।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१० : महापजापति गोतमी थेरी अपदानं।

४. यस कुराबाट बुद्धकालभन्दा अघि देखिनै नेपालको इतिहासमा राजाहरूका दुइ बडामहारानीहरू रहेका कुरा थाहा हुन्छ। हाल नेपालको राजपरम्पराको इतिहासमा पनि राजाहरूका दुइ बडामहारानीहरू भएको चलन स्वर्गीय त्रिभुवनका पाला-सम्म जारी नै थियो।

सन्तान लाभ

धेरै वर्षसम्म महाराज शुद्धोदनका सन्तान भएनन्। पछि महाप्रजापति गौतमीको तरफबाट सर्वप्रथम एक कन्या जन्मिन्। सन्तानको मुखहेर्ने आशा भइरहेको वेलामा सर्वप्रथम कन्याको मुखहेर्न पाउँदा सबै राजपरिवारहरू अत्यन्त नन्दित भए। त्यसैले राजकन्याको नाम 'नन्दा' रहन गएको हो[१]। यसै क्रममा पछि जेठी बडामहारानी महामायादेवीले पनि वैशाख पूर्णिमाको शुभमुहूर्तमा, माइतीघर देवदह गइरहनु भएको बेलामा बीचबाटैमा, एक रमणीय लुम्बिनी शालोद्यानमा सिद्धार्थकुमारलाई जन्माउनु भयो[२]। त्यस बखत कपिलवस्तु र देवदहवासी राजपरिवारहरूका साथसाथै साराका सारा जनताहरू पनि अत्यन्त हर्षित भए। त्यसपछि हर्षले गद्गद् भएका दुवैतिरका राजपरिवारहरूले महामायादेवीलाई कपिलवस्तुमै फर्काएर लगे[३]।

---

१. अं अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरी; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४९ : नन्दा थेरी अपदानं।

२. बु. वं. अ. क. पृ. २२७ : गोतमबुद्धवंसवण्णना; अप. दा. अ. क. I. पृ. ४७ : निदानकथा; जा. अ. क. I. पृ. ४४ : अविदूरेनिदान।

३. अप. दा अ. क. I. पृ. ४९ : निदानकथा; जा. अ. क. I. पृ. ४६ : अविदूरेनिदान।

महामायाको स्वर्गवास

बुद्धहुने महापुरुषलाई जन्माउने स्त्रीको आयु स्वभावतनै वालक जन्माएको एक सातासम्म मात्र रहने धर्मतानुसार महामाया महारानी पनि सिद्धार्थ राजकुमार पाएको एकसातामै स्वर्गवास हुनुभयो[१]। त्यस पछि शुद्धोदन महाराजाले सिद्धार्थकुमारकी सानीआमा महाप्रजापति गौतमीलाई बडामहारानीको पदमा राख्नु भयो। यसै समयमा वहाँले नन्दकुमारलाई जन्माउनु भयो[२]। यस बखत वहाँको उमेर चालीस वर्ष पुगेको थियो[३]।

सिद्धार्थ कुमारको भरण-पोषण

केही समय पछि नै महाप्रजापति गौतमी महारानीले आफ्नो

---

१. दी. नि. II. पृ. १३ : महापदानसुत्तं, अ. क. I. पृ. २९२; जा. अ क I. पृ. ४४ : अविदूरेनिदान; अं नि. अ. क. I. पृ १८६ : एककनिपातवण्णना।

२. अं. नि. अ. क I. पृ. १८६; अप. दा. अ क I. पृ. २६५; थेर. गा. अ. क. I. पृ. २७६ : नन्दत्थेरगाथट्ठकथा।

३. "सा वीसवस्ससतिका, जातियाहं महामुने" भन्ने कुरा महाप्रजापति गौतमीले आफू परिनिर्वाण हुने समयमा भन्नु भएको हुँदा सोही अनुसार हिसाब लगाई हेर्दा यसबखत वहाँको उमेर ४० पुगेको ठहरिन आउँछ। यो कुरा तल 'गौतमी-अपदान' शीर्षक अन्तर्गत गा. नं. ९६ मा समुल्लेख भएको छ।

दुधे वालक नन्दकुमारलाई धाईको हातमा सुम्पी स्वयं आफूले दिदीको वालक सिद्धार्थ कुमारको पालन पोषण गर्न थाल्नु भयो[१]। वालक सिद्धार्थ कुमारलाई वहाँले दिनको दुइ तीन पटक सुगन्धित जलमा नुहाइ दिनु हुन्थ्यो। त्यस्तै गरी तेल लगाइदिनु हुन्थ्यो, सुताउनु हुन्थ्यो, खेलाउनु हुन्थ्यो तथा आफ्नै दूध पनि पियाउनु हुन्थ्यो[२]। वालक हुर्किदै गएपछि दिनको दुइ तीन पटक खुवाउने, पियाउने, हातखुट्टा मिच्ने आदि गर्नुपर्ने सबै शुश्रूषाको काम अत्यन्त स्नेहपूर्वक आफैले गर्नु हुन्थ्यो र खेलाउने तथा डुलाउने समेत आफैले गर्नुभई वहाँले वालक राजकुमारको पालन-पोषण गर्नुभयो। यसरी अत्यन्त मायागरी स्नेह-पूर्वक सिद्धार्थ राजकुमारलाई स्याहार-सम्भार गरी ठूलो भएपछि खुवाउनु, पियाउनुको साथै पान-सुपारी समेत आफैले दिनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा पपञ्चसुदनीले उल्लेख गरेको छ[३]। साँच्चै भन्ने हो भने यो लोकमा महाप्रजापति गौतमी जस्ती प्रजावत्सला सानीआमा पाउनु महान दुर्लभको कुरा हो।

---

१. अं. नि अ. क. I. पृ. १८६; पपं सू. IV. पृ. १९९

२. म. नि. III. पृ. ३३९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १९६; यो सूत्रको अनुवाद तल 'दान-विभाजन' शीर्षकमा समुल्लेख गरेको छु।

३. पपं. सू IV. पृ. १९९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३ : महापजापति गोतमी थेरी अपदानं; यो अपदानका कुराहरू तल 'गौतमी-अपदान' शीर्षकमा समुल्लेख गरेको छु।

सिद्धार्थको गृहत्याग

क्रमैसँग सिद्धार्थ राजकुमार यौवन अवस्थामा पुगेपछि यशोधरा नामक राजकुमारीसँग शुभविवाह गरि दिए। उनन्तीस (२९) वर्षको उमेरमा राहुल भन्ने छोरा पाए पछि आषाढ पूर्णिमाको अर्धरातमा वहाँले गृहत्याग गर्नुभयो[१]। यसरी सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गरिसक्नु भए पछि पूरा छवर्षसम्म महाप्रजापति गौतमी महारानीले वहाँको मुख देख्न पाउनु भएन। सिद्धार्थ राजकुमारले बुद्धत्व प्राप्त गरिसक्नु भए पछि सातौं वर्षको अन्ततिर महाप्रजापति गौतमीले बुद्धको प्रथम दर्शन गर्नु भयो।

प्रथम दर्शन

सिद्धार्थ बोधिसत्व बुद्ध भइसक्नु भए पछि वहाँ बुद्धगयाबाट[२] ऋृषिपतन-मृगदावनमा[३] जानु भयो। त्यहाँ पञ्चवर्गीय

---

१. सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्याग गर्नु भएको सम्बन्धमा सविस्तर कुरा जान्न लेखकको 'संक्षिप्त बुद्धजीवनी' को दोश्रो परिच्छेद र तेश्रो तथा चौथो परिच्छेदमा हेर्नू तथा बु. रा. पृ. १३३ मा र बु. श्रा. पृ. ८४ मा पनि हेर्नु बेश हुनेछ।

२. भारतको हाल गया जिल्लामा।

३. भारतको हाल वाराणशी जिल्लास्थित सारनाथ।

भिक्षुहरूलाई प्रथम धर्मचक्रको[1] उपदेश दिई उहीं नै वहाँले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूका साथ प्रथम वर्षावास बिताउनुभयो। वर्षावास बिताइसक्नु भए पछि क्रमशः राजगृहमा जानु भयो। त्यहाँ, राजा बिम्बिसारलाई बुद्धधर्ममा दिक्षित गरिसक्नु भएपछि हज्जारौं भिक्षुहरूका साथ आफ्नो जन्मभूमि कपिलवस्तुकोनिमित्त प्रस्थान गर्नु भयो। वैशाख पूर्णिमाकै दिन भगवान् कपिलवस्तुमा आइपुग्नु भयो[2]। शाक्यमुनि गौतम बुद्ध कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोध शाक्यका उद्यानमा बस्नु भयो। त्यस बखत त्यहाँ सबै शाक्य राजपरिवारहरूका महाविशाल परिषद् भेला भयो। बुद्ध भगवान्ले त्यो विशाल परिषद्लाई सन्तुष्ट पार्नु हुँदै वेस्सन्तर जातकको उपदेश सुनाउनु भयो।

वस्त्रदानको सङ्कल्प

कपिलवस्तु पुग्नु भएको भोलिपल्ट भगवान् बुद्ध आफ्नो भिक्षु परिवारहरूका साथ, जुन सडकहरूमा आफू पहिले चारघोडे बग्गीमा जानु हुन्थ्यो सोही सडकहरूमा हातमा भिक्षापात्र लिई भिक्षाटन् जानुभयो। वहाँ भिक्षाटन् जानु भएको खबर सुन्नासाथ राजदरबारमा ठूलो खलबल मच्चियो। अनि शुद्धोदन महाराजा आई भगवान् बुद्धलाई

---

१. धर्मचक्रको उपदेश भनेको कस्तो हो र पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने सम्बन्धमा लेखकको "बुद्धकालीन श्रावक चरित" हेर्नू।

२. हेर लेखकको बु. रा. पृ. १३५ मा।

राजदरवारमा निम्तो गरी लेजानुभयो[१]।

त्यस वखत राजदरवारको झ्यालमा बसी बुद्धको श्री शौभाग्य-लाई अवलोकन गरिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई सारै खुशी लागी वहाँको मनमा त्यसबेला यस्तो कल्पना उठ्यो—

"अहा, कति शोभनीय हुनुहुन्छ ! अहा, कति दर्शनीय तथा शौभाग्यशाली हुनुहुन्छ !! उनन्तीस वर्षसम्म वहाँ गृहस्थीमा छँदा वहाँलाई मैले नगरेको सेवाशुश्रूषा केही थिएन। पान-सुपारी समेत मैले आफैले दिएको थिएँ। अब वहाँलाई के दिऊँ !"

यस्तो मनमा कल्पना हुँदा त्यसबखत वहाँले यस्तो चिताउनु भयो—

"मेरो पुत्रलाई अब एक जोर वस्त्र बाहेक अरू कुनै वस्तुको आवश्यकता छैन। अतः वहाँलाई मैले सर्वोत्तम एकजोर वस्त्र चढाऊँ। राजदरवारमा अनेकौं प्रकारका वस्त्रहरू त छन्; तर ती वस्त्रहरू दिनमा मलाई उती सन्तोष लाग्दैन। यसमा कुनै महत्व पनि छैन। त्यस्ता वस्त्रहरू त वहाँलाई सबैले दिनसक्छन्। अतः आफ्नै हातले कपडा तयार पारी दिनपाए सर्वोत्तम हुने थियो[२]।"

भगवान् बुद्ध राजप्रासादमा आउनु भई भोजनोप्रान्त 'धम्मंचरे

---

१. हेर. लेखकको बु. रा. पृ. १३६–३८ मा।

२. पपं. सू. IV. पृ. १९७

सुचरितं[१] ...' भन्ने गाथाद्वारा उपदेश गर्नुभई शुद्धोदन महाराजालाई सकृदागामी-फलमा र महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित गराउनुभयो[२]। भगवान् राजदरवारबाट फर्कनु भएपछि पूर्वकल्पनानुसार महाप्रजापति गौतमीले बजारबाट बढिया कपास ल्याउन लगाई, आफ्नै हातले कपास केलाई फट्की, मसिनो धागो काटी, राजदरवार भित्रै तान् राख्ने शाला बनाउन लगाई, शिल्पकारहरूलाई बोलाई आफूले खाबे जस्तै खान-पान दिई कपडा बुन्न लगाउनु भयो। समय समयमा आफू स्वयं पनि धाईहरूका साथ शालामा गई तान् चलाउनु हुन्थ्यो। कपडा तयार भएपछि शिल्पकारहरूलाई ठूलो सन्मान गरी बिदा दिनु भयो। त्यसपछि तयार गरिएको कपडा सुगन्धित पार्न, सुगन्धित पानीमा भिजाई राख्नु भयो। केही दिनपछि "मेरो पुत्रलाई चीवर-वस्त्र चढाउन जान चाहन्छु" भनी शुद्धोदन महाराजासँग बिन्ति गर्नु भयो[३]।

राजाले राजदरवारदेखि न्यग्रोधारामसम्मको बाटो सफा सुघर गर्न लगाई, ठाउँ-ठाउँमा पूर्ण-घडाहरू राख्न लगाई, ध्वजापताकाहरू फहराउन लगाई तथा बाटोमा फूल छरी अलंकृत गराउनु भयो।

---

१. धम्म. प. पा. पृ. ३३ : लोकवग्ग—१३, गा. नं. १६९

२. हेर. बु. रा. पृ. १३८ मा; थेर. गा. अ. क. पृ. २७७ : नन्द-थेरगाथा; अप दा. अ क. II. पृ. २६६

३. पपं. सू. IV. पृ. १९७

अनि महाप्रजापति गौतमी सबै अलंकारहरूले अलंकृत भई, धाईहरूद्वारा परिवृत्त भई, आफ्नै शीरमा सुगन्धित वस्त्र राखी—भगवान्‌लाई वस्त्र-पूजागर्न न्यग्रोधाराममा जानु भयो भन्ने कुरा पपञ्चसूदनीले उल्लेख गरेको छ[1] ।

सङ्घमा वस्त्र दिन लगाउनु भयो

न्यग्रोधाराममा पुगेर महाप्रजापति गौतमीले आफूले लगेको वस्त्र भगवान्‌लाई चढाउनलाग्दा वहाँले महाप्रजापति गौतमीलाई "गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि" भनी तीन तीनबारसम्म भन्नु भयो । जुन कुरालाई तल उल्लिखित "दान विभाजन[2]" शीर्षकको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

तलको मूल सूत्रको अध्ययन गर्दा हामीलाई स्वभावत यस्तो मनमा लाग्न सक्छ कि—भगवान्‌ले सो वस्त्र आफूले ग्रहण गर्नु नभई किन सङ्घलाई दिन लगाउनु भएको होला ? बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम भएकोले त्यस्तो गर्न लगाउनु भएको हो कि, क्या हो ?

भगवान्‌ले त्यसो भन्नु भएको को कारणहरू प्रष्ट पार्दै सोही सूत्रकं अर्थवर्णना पपञ्चसूदनीले सविस्तर कुराहरू समुल्लेख गरेको छ । यसमध्ये केही कुराहरू निम्नप्रकार छन्—

---

१. पपं. सू. IV. पृ. १९७ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

२ म. नि. III. पृ. ३३९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तं ।

"बुद्धभन्दा सङ्घ ठूलो छ भन्ने भावनाले सङ्घमा दिन लगाउनु भएको पनि होइन, न त सङ्घमा दिंदा आफू पनि सङ्घमै सम्मिलित हुने भएकोले नैं हो। परन्तु एक मात्र आमा प्रति भएको महत् करुणाको कारणले र सङ्घ प्रति श्रद्धा चेतना उत्पन्न गराइ दिनसकेमा आमालाई धेरैं बढी कल्याण हुनेछ भन्ने कुरालाई ध्यानमा राख्नु भई भगवान्ले 'सङ्घमा देऊ' भनी भन्नु भएको हो।" अरू अगाडि यस्तो पनि उल्लेख गरेको छ—

"मलाई 'वस्त्र प्रदान गर्छु भन्ने बुद्ध प्रतिको श्रद्धा चेतनाको कारणद्वारा महारानीको चित्तमा अनेक कुशल चेतनाहरू उत्पन्न भइ नैं सकेका छन्। यदि मैले वहाँलाई सो वस्त्र सङ्घमा दिन लगाउन सकेमा वहांको चित्तमा सङ्घ प्रति दान दिने श्रद्धा चित्त उत्पन्न हुनुको साथैं अरू पनि कुशल-चेतनाहरू उत्पन्न भई वहाँको बढी कल्याण हुनेछ' भन्ने विचार भएको हुँदा भगवान् बुद्धले महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई "सङ्घमा देऊ" भनी भन्नु भएको हो। यस्तो गराउँदा सङ्घको पनि गौरव हुने र भविष्यमा लोकजनहरूले सङ्घ प्रति गौरव राख्न पनि जान्ने छन् भन्ने आदि कुराहरूलाई पनि सोच्नु भई त्यस्तो भन्नु भएको हो[१]।"

यही कुरा सम्बन्धी प्रश्न मिलिन्द राजाले नागसेन महास्थविरसँग सोध्दा महास्थविरले पनि त्यस्तै नैं उत्तर दिनु भएका

---

१. पपं. सू. IV. पृ. १९७–९८ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना।

कुराहरू मिलिन्द प्रश्नमा[1] समुल्लेख भएको पाइन्छ। उक्त कुराको सिलसिलामा उदाहरण देखाउनु हुँदै नागसेन महास्थविरले मिलिन्द राजालाई यस्तो भन्नु भएको छ—

"महाराज! कुनै पिताले आफ्नो छोराको बखान कुनै राजाको अगाडि गर्छ भने त्यसको मतलब यो हुन सक्दैन कि आफूभन्दा छोरा ठूलो छ। कुनै माता-पिताले आफ्नो बालकलाई नुहाउँछन्, काखमा राख्छन् भने त्यसको मतलब पनि यो होइन कि बालक आमा-बाबुभन्दा ठूलो छ। कुनै राजालाई कसैले चढाएको उपहार राजाले अरू कसैलाई दिन्छन् भने त्यसको मतलब पनि यो होइन कि राजाभन्दा उ ठूलो छ[2]।"

अतः "सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि" भन्ने वाक्यको अर्थ कदाचित् बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम छ भनी भनिएको होइन, न त भगवान् बुद्ध सङ्घमा अन्तर्गत हुनु भएको हो। यदि यसो भएमा "बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ" भन्ने मूल सिद्धान्तसँग बाझिन जाने छ। अतएव मूल सूत्रमा उल्लेख भएको सो वाक्यको अर्थ मूल सिद्धान्तसँग न बाझिने गरी बुझेर लिन सक्नुपर्छ भन्ने आदि कुराहरू पनि पपञ्चसूदनीमै समुल्लेख भएका पाइन्छन्[3]।

---

१. पृ. २९३–९५ मा (हिन्दी)।

२. हिन्दी मिलिन्द प्रश्न पृ. २९३–९५

३. पपं. सू. IV. पृ. १९७–९९; यस्तै कुराहरू कथा. व. पा. पृ. ४७७-८१ मा पनि समुल्लेख भएका पाइन्छन्।

बुद्धको आज्ञा शिरोपर गरी सङ्घमा वस्त्र दान दिई अत्यन्त प्रमुदित भई महाप्रजापति गौतमी महारानी राजदरवारमा फर्कनु भयो ।

भगवान् कपिलवस्तुमा पुग्नु भएको तेश्रो दिनमा[१] महाप्रजापति गौतमीको छोरा नन्द राजकुमारलाई प्रव्रजित गर्नु भयो र सातौं दिनमा आफ्नो छोरा राहुल कुमारलाई पनि प्रव्रजित गराउनु भयो[२] । आठौं दिनमा राजदरवारमा जानु हुँदा शुद्धोदन महाराजाले बुद्ध भगवान्संग बितेका दिनहरूका अनेक कुराहरू संस्मरण गर्नु हुँदै कुशल वार्ता गर्नु भयो । यस समयमा भगवान्ले वहाँलाई महाधम्मपाल जातकका[३] कुराहरू सुनाउनु भई वहाँलाई अनागामी-मार्ग फलमा प्रतिष्ठित गर्नुभयो[४] । अनि केही दिन पछि भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुबाट चारिका गर्नु हुँदै[५] क्रमशः मल्लराज्यको अनुप्रिय

---

१. अप. दा. अ. क. Ii. पृ. २६६ : नन्दथेरापदानं; थेर. गा. अ. क. I. पृ. २७७ : नन्दथेरगाथा ।

२. हेर बु. रा. पृ. १३९ र १४४ मा ।

३. जा. अ. क. IV पृ. ८०, नं. ४४७

४. जा. अ. क. I पृ. ७५; उदा. अ. क. पृ. १७७; अप. दा. अ, क. पृ. ७९; सम. पा. पृ. ७५२; बु. रा. पृ. १३८-४१

५. अं. नि. अ. क. I. पृ. १०८ : एतदग्गवण्णना, नन्दथेरकथा ।

भन्ने आम्रवन[1] तिर लाग्नु भयो र त्यहाँबाट राजगृहमै फर्कनु भयो ।

शुद्धोदनको परिनिर्वाण

सत्कायदृष्टि आदि पाँच-संयोजनहरू[2] निरुद्ध हुनु भएका, संसारमा बस्नु भएर पनि कमलको पातको पानी झैं संसारबाट निर्लिप्त चित्त हुनु भएका, कुनै विषय-वासनामा कत्ति पनि आशा नलिनु भएका महर्षि शुद्धोदन महाराजाले एक दिन, सबै शाक्यगणहरूलाई भेला गर्नु भई यस्तो अनुरोध गर्नुभयो—

"हे बन्धु हो ! यदि मेरो पुत्र गृहस्थीमा बसेको भए चक्रवर्ती राजा भई सप्तरत्न[3] सम्पन्न हुनेथिए होलान् । तपाइ क्षत्रीहरू पनि उनकै

---

१. यो आम्रवन उही आम्रवन हो जहाँ वहाँ अघि प्रव्रजित भएर एकहप्ता बिताउनु भएको थियो । जा. अ.क. I. पृ. ५५ : अविदूरेनिदानकथा; बु. व. अ.क. पृ. २२६ : गोतमबुद्धवंसवण्णना । D.P.P. 1. पृ. १०२ मा यहाँ देखि कपिलवस्तु ३० योजन टाढा परेको तथा कपिलवस्तुदेखि तेश्रो राज्यमा यो वन परेको कुरा पनि समुल्लेख भएको छ । जस्तै—शाक्यराज्य, कोलीय राज्य अनि मल्लराज्य । यहाँबाट राजगृह पनि ३० योजन पर्छ ।

२. पाँच-संयोजनहरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा बु. प. पृ. ३२७ को पादटिप्पणीमा हेर्नू ।

३. के के लाई सप्तरत्न भन्दछन् भन्ने कुरा बु. ब्रा. पृ. १६६ मा समुल्लेख भएको छ ।

परिवार हुनुहुने थियो होला। मेरो नाती राहुल कुमार पनि धेरै क्षत्री-हरूका साथ उनकै परिवार हुने थिए होलान्। तर अब मेरो पुत्र जगत-गुरु भई सम्यक् सम्बुद्ध भइसक्नु भयो। तपाइहरूले यस कुरा माथि ध्यान दिनुहोस्। बुद्ध हुनु भएको मेरो छोराको परिवार हुनुहोस्। अतः तपाइहरूले एक एक पुत्र दिनुहोस्।"

शुद्धोदन महाराजाको अपील सुन्नेबित्तिकै एक हजार क्षत्री-कुमारहरू प्रव्रजित हुन तयार भए र प्रव्रजित पनि भएर गए[१]।

त्यस समय भगवान् बुद्ध वैशालीस्थित कूटागार शालामा बस्दै हुनु हुन्थ्यो। एक दिन कपिलवस्तुमा शुद्धोदन महाराजा बिरामी भएको कुरा थाहा पाउनु भई शाक्यमुनि बुद्ध भगवान् केही श्रावकहरू लिई वैशालीबाट कपिलवस्तु जानु भयो। अनि स्वेतच्छत्र-मनी बसीरहनु भएको शुद्धोदन महाराजालाई धर्मोपदेश सुनाउनु भई अरहत्वमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो। अरहत्व प्राप्तगर्नु भएका शुद्धोदन महाराजा अरहत् भएको एकसाता भित्रै—रोइरहेका शाक्य परिवारहरूलाई शान्त्वना दिनुहुँदै परिनिर्वाण हुनु भयो[२]। त्यसपछि भगवान् पनि वैशालीमै फर्केर जानु भयो।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १०८ : नन्दथेर, एककनिपातवण्णना; अप. दा. अ. क. I. पृ. २२६–२७ : अनुरुद्धत्थेरापदानं।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ३ : निदानकथा; थेरी. गा. अ. क. पृ. १११ : महापजापति गोतमी थेरीगाथावण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. १८६ : महापजापति गोतमी, एककनिपातवण्णना; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७४ : गोतमीसुत्तवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दा थेरीगाथावण्णना।

प्रव्रज्या हुने इच्छा

पुत्रहरूबाट वियोग भएर बस्नु परेता पनि बुढा हुनु भएका शुद्धोदन महाराजाको सेवा र शुश्रूषा गरी बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीलाई वहाँबाट पनि सधैंकोनिमित्त विछोड भएर बस्नुपर्दा वहाँको मनमा कति गहिरो दुःख लाग्यो होला भन्ने कुरा सबैले सोचन नसक्ने होइन। शोक र दुःख हुनु स्वाभाविकनै हो। नारीजातिलाई पति विना जिउनु पानी नभएको नदी जस्तो हो भनी पालिसाहित्यले भन्द छ। त्यत्रो राज्य-सुख ऐश्वर्यमा बसिरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई वृद्धबँशमा पतिसँग विछोड भएर बस्नपर्दा कत्रो मानसिक पीड़ा भयो होला भन्ने कुरा पनि सबैले बुझ्न नै सक्ने कुरा हो। नारीजातिलाई जतिसुकै बाहिरी मान, मर्यादा अथवा सुख ऐश्वर्य भए ता पनि भित्री हृदयमा त उसको हृदय शोकरूपी ज्वालाले जलेकै हुन्छ र पति-वियोगको काँढो गढेकै हुन्छ। नारी जातिलाई पति-वियोग जस्तो ठूलो दुःख अरू के होला र! पति विना उसको जीवनमा कुनै आश्वासन नै हुन्न। जतिसुकै परिवारहरूलिई जतासुकै गए पनि उसको हृदयले त एकलै असहाय जस्तै अनुभव गरिहाल्छ। त्यसैले पालिसाहित्यले यस्तो उल्लेख गरेको छ—

१- "नग्गा नदी अनुदका, नग्गंरट्ठं अराजिकं।
इत्थीपि विधवा नग्गा, यस्सापि दसभातरो॥

२- "धजो रथस्स पञ्ञाणं,
धूमो पञ्ञाणमग्गीनो।

राजा रट्ठस्स पञ्ञाणं,
भत्ता पञ्ञाणमित्थिया[१] ॥"

अर्थ :—

१— "पानी नभएको नदी नाङ्गो भए जस्तै राजा नभएको देश नाङ्गो हुन्छ; विधवी स्त्री पनि नाङ्गी हो चाहे उसका दशै दाजु-भाइहरू किन नहुन् ।

२— "रथको चिन्ह झण्डा हो, आगोको चिन्ह धुँवा हो; राष्ट्रको चिन्ह राजा हो तथा स्त्रीको चिन्ह पति हो ।"

यस्तै यस्ता कारणहरूले गर्दा विधवी महाप्रजापति गौतमी महारानीको मनमा त्यागी जीवन लिई भिक्षुणी हुने इच्छा उत्पन्न भयो[२] ।

रोहिणी नदीको कारणमा झगडा

शाक्य र कोलीय नगरहरूका बीचमा रोहिणी नदी रहेको कुरा माथि पनि उल्लेख भइसकेको छ । यस नदीको पानी लगी दुवै नगरवासीहरूले खेती गर्दथे । त्यस बखत जेठको महीना थियो । एक

---

१. जा. पा. II. पृ. ३४२ : वेस्सन्तरजातकं, अ. क. VII. पृ. ४४७

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ३: निदानकथा; अं. अ. क. I. पृ. १८६: एककनिपातवण्णना, गोतमीकथा ।

दिन, दुवै नगरका कामदारहरू बाँध बाँध्ने विचारले नदीमा आए। अनि कोलीय नगरका कामदारहरूले यसो भने—

"यो नदीको पानी दुवैतिर लैजाँदा कसैको पनि खेतलाई पुग्ने छैन। हाम्रो खेतमा एकपटक पानी राखेमा हाम्रो खेतको बाली सप्रिने छ। अतः यो पानी हामीहरूलाई देऊ।"

अनि कपिलवस्तुका कामदारहरूले भने—

"अँ, त्यसो भए तिमीहरूको भकारी भरी, तिमीहरूलाई पैसा तिरी हामीहरूले तिमीहरूका दैलामा थैलो थाप्न आउन पर्ला! यो कुरा हुन सक्तैन। हाम्रा खेतका बालीहरू पनि एकै पटकको पानीले सप्रिने छन्। अतः यो पानी हामीलाई देऊ।"

"हामी दिन सक्तैनौं, हामी दिन सक्तैनौं" भन्दाभन्दै एक-ले अर्कोलाई हात छाड्यो र हुँदा हुँदै राजकुलका जातियतामा समेत आक्षेप गरी कलह बढ्न थाल्यो। यत्तिकैमा कोलीयवासीहरूले—"श्रोण-शृगाल जस्तै आफ्नै बहिनीहरूसँग संवास गरी बस्ने कपिल-वस्तुवासीका हात्ती, घोडा तथा भालाहरूले हामीलाई के गर्न सक्ला र! जाऊ, तिमीहरू आफ्ना कपिलवस्तुवासीहरू लिएर फर्क!" भन्दै मुख छाडे।

शाक्यहरूका कामदारहरूले पनि — "कुष्ठिका सन्तानहरू लिएर अनाथ भई कोलवृक्षमा बस्नेहरूका हात्ती, घोडा तथा भाला-

हरूले मात्र हामीहरूलाई के गर्न सक्ला र ! ; जाऊ, तिमीहरूका कुष्ठ सन्तानहरू लिएर कोलवृक्षमै !" भन्दै मुख छाडे ।

अनि शाक्यहरूका कामदारहरूले आफ्नो हाकिम अमात्यकहाँ गई यो कुरा सुनाए । अमात्यले राजकुललाई सुनाए। अनि शाक्य-हरू— "बहिनीहरूसँग संवास गर्नेहरूका शक्ति देखाउने छौं" भन्दै सुसज्जित भई, युद्धको तयारी गरी निस्के । उता कोलीयहरू पनि— "कोलवृक्षमा बस्ने कुष्ठीहरूका शक्ति देखाउने छौं" भन्दै सुसज्जित भई युद्धको तयारी गरी निस्के[1] ।

त्यस बखत भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु हुनुहुन्थ्यो[2] । सधैं जस्तै प्रातःकालमा "आज

---

१. कुनै कुनै अर्थकथाहरूमा आइमाइहरू पानी लिन जाँदा चुम्बट (=वीडा) को कारणले कलह शुरु भएको हो भन्ने कुरा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । जस्तै—पपं सू. IV. पृ. २१५: नन्दकोवादसुत्तवण्णना, अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७४ : गोतमी-सुत्तवण्णना । तर रोहिणी नदीको कारणले झगडा शुरु भएको हो भन्ने कुरा नै बहुसंख्यक अर्थकथाहरूले मानेका छन् । जा. अ. क. VI. पृ. २४९ : कुणालजातकं; अं. अ. क. I. पृ. एक-कनिपात, गोतमीकथा ।

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०९ : सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णनामा भने त्यस बखत भगवान् कपिलवस्तुमै हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ । तर अरू अर्थकथाहरूमा भने छैन ।

कसको उद्धार गर्न सकूँला'' भन्ने विचार गरी ध्यानद्वारा लोकमा हेरिरहनु भएको बेलामा वहाँले "शाक्य–कोलीयहरूका बीचमा झगडा हुनेछ र आफू त्यहाँ गएमा उनीहरूका झगडाहरू शान्त भई पाँचशय (५००) शाक्यकुमारहरू प्रव्रजित हुनेछन्, अनि कपिलवस्तुमा एक ठूलो समागम भई देव-मनुष्यहरूको समेत कल्याण हुनेछ'' भन्ने कुरा थाहा-पाउनु भयो। त्यस पछि श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गर्नुभई, भोजनोप्रान्त सन्ध्यासमयमा कसैलाई खबर नगरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी एकलै आकाशमार्गद्वारा कपिलवस्तु जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि युद्धको तयारी गरी बसिरहेका दुवै कुलहरूकाबीच–आकाशमा पलेटीमारी बस्नु-भयो। उनीहरूलाई संवेग (=वैराग) उत्पन्न गराउने उद्देश्यले आँखीभौंबाट नीलो रश्मी फैलाई अन्धकार पार्नुभयो[१]।

अकस्मात् आकाशमा अन्धकार भएर आएको देखी शाक्य र कोलीयहरू सारै त्रसित भए। जब उनीहरू भयभीत भएर बसे तब बुद्धले आफ्नो शरीरबाट छ्वर्ण-रश्मी[२] फैलाई आफ्नो शरीरलाई देखाउनु भयो। भगवान्‌लाई देखेपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले— "अवश्यनै भगवान्‌ले हामीहरू लड्न लागेको कुरा जान्नु भयो होला। त्यसैले वहाँ यहाँ आउनु भएको होला। वहाँको अगाडि हामीले कसरी अर्कामाथि शस्त्र-पात गरौं। चाहे कोलीयहरूले हामीहरूलाई किन न

१. जा. अ. क. i. पृ. २४० : रुक्खधम्मजातकं।

२. छ्वर्ण-रश्मी भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. श्रा. च. पृ. ३५ : मा उल्लेख भएको छ।

काटुन्, किन न मारुन्, किन्तु हामीहरूले भगवान्को अगाडि कुनै हालतमा पनि कसैमाथि शस्त्र-पात गर्न सक्तैनौं” भन्दै सबै हात हतियारहरू भुइमा राखे। कोलीय नगरवासीहरूले पनि त्यस्तै गरे। अनि भगवान् पनि बुद्धशरीरबाट अनुपम प्रभा फैलाउनु हुँदै आकाशबाट ओर्ल्ही, रमणीय बगरमा बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो। त्यस पछि उनीहरूलाई यस्तो भन्नु भयो—

“महाराजाहो ! किन तपाइहरू यहाँ आउनु भएको ?”

“भन्ते ! हामीहरू यहाँ न नदी हेर्नकोनिम्ति र न क्रिडागर्नकोनिम्ति आएका ह्वौं, परन्तु संग्राम गर्नकोनिम्ति आएका ह्वौं।”

“महाराजाहो ! के कारणले कलह हुन लागेको त ?”

“भन्ते ! पानीको कारणले।”

“महाराजाहो ! पानीको मोल कति छ त ?”

“थोरै छ, भन्ते !”

“महाराजाहो ! पृथ्वीको मोल कति छ त ?”

“भन्ते ! धेरै छ।”

“महाराजाहो ! क्षत्रीहरूको मोल कति छ त ?”

“भन्ते ! अनर्घ छ।”

“महाराजाहो ! त्यसो भए, थोरै मोलकोनिम्ति अनर्घ क्षत्रीहरूको नाशहुने काममा लाग्न योग्य छ त ?”

“योग्य छैन, भन्ते !”

"महाराजाहो ! के कलहबाट कुनै आश्वासन पाउन सकिन्छ त?"

"सकिन्न भन्ते !"

"महाराजाहो ! अतीतकालमा पनि कलहको कारणलेगर्दा ज्ञाति-बन्धुहरूका कति हानी-नोक्सानी भए" भन्नु हुँदै फन्दनजातक[1], दद्दभजातक[2] तथा लटुकिक[3] जातकका कुराहरू सुनाउनु भई— "मेलमिलाप र संगठन बलियो भएमा कसैले पनि केही गर्न नसक्ने कुरामा जोड दिई, संगठित भएर बस्नु नै ठूलो सुख हो" भन्नु हुँदै रुक्खधम्मजातक[4] को उपदेश सुनाउनु भयो । फेरि "मेलमिलापमा खलल पार्नाले र आँच ल्याउनाले आफ्नै जातिहरूको विनाश हुन जान्छ" भन्नु हुँदै वट्टकजातक[5] को उदाहरण पनि सुनाउनु भयो। उपरोक्त पाँच जातकका उपदेशद्वारा युद्धको दुष्परिणामलाई औंल्याई त्यसबाट कसैको पनि भलो नभई बरु आ-आफ्नै नोक्सानी हुने कुरा-

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १९६, नं. ४७५

२. जा. अ. क. III. पृ. ५३, नं. ३२२; सिंहल र रोमनमा यस जातकको नाम 'दुद्दुभजातक' र 'दुद्दभजातक' भनी उल्लेख गरेको छ।

३. जा. अ. क. III. पृ. १२०, नं. ३५७

४. जा. अ. क. I. पृ. २४०, नं. ७४

५. जा. अ. क. I. पृ. १५७, नं. ३३; यस जातकलाई मूलपालि र अट्ठकथाले 'सम्मोदमानजातक' भनी उल्लेख गरेका छन्।

तिर ध्यानाकर्षित गराउनु भई सबैलाई निबेको आगोझैं शान्त पार्नु भयो। अन्तमा लडाई-झगडाको कारणहरू देखाउनु हुँदै अत्तदन्त-सुत्त[1] को उपदेश पनि दिनु भयो।

उपदेश सुनीसके पछि दुवै थरीका शाक्यहरू अत्यन्त प्रफुल्लित भई— "यदि भगवान् यहाँ नआउनु भएको भए हामीहरूको विनाशहुने थियो र रगतको खोला बग्ने थियो। भगवान् यहाँ आउनु भएकोले हामीहरूका उद्धार भयो" भनी "भगवान् गृहस्थीमा हुनु भएको भए पनि हामीहरू वहाँकै क्षत्री परिवारहरू हुने थियौं र अहिले पनि हामीहरू वहाँकै परिवारनै ह्वौं" भन्दै दुवै पक्षले अढाइशय (२५०) अढाइशय क्षत्री राजकुमारहरू अर्पित गरे। भगवान्ले ती सबै क्षत्री-राजकुमारहरूलाई प्रव्रजित गराउनु भयो र कपिलवस्तुकै महावनमा जानु भयो[2]।

घर त्यागेर गए

ती दिनहरूमा भगवान् बुद्ध ती पाँचशय (५००) भिक्षुहरू लिई एक दिन कपिलवस्तु नगरमा र अर्कोदिन कोलीय नगरमा भिक्षा-

---

१. सुत्त. नि. पृ. ४१३, अ. क. पृ. ४५३

२ जा. अ. क. VI, पृ. २४९: कुणाल जातकं, नं. ५३६; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३०९: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ४५९: ञातकानं कलह वूपसमनवत्थु, वर्ग–१५.

टन् गरी कपिलवस्तुमै बस्नुहुन्थ्यो । दुवै नगरहरूमा वहाँहरूको ठूलो स्वागत भयो । यो दृश्य देखेर पाँचशय भिक्षुहरूका पहिलेका स्त्रीहरूले वहाँहरूलाई घरफर्कने अनुरोधगरी कसैले दूत पठाए र कसैले पत्र पठाए[१] । आ-आफ्ना स्त्रीहरूबाट पाएका समाचार र पत्रहरूद्वारा वहाँहरूको मन घरफर्कनेतिर नै उत्कण्ठित हुनथाल्यो । यी कारणलाई बुझी एक दिन, भगवान्ले वहाँहरू सबैलाई हिमाल पहाडतिर[२] लंजानु भयो । त्यहाँ कुणाल जातकका कुराहरूद्वारा स्त्रीहरूका दुर्गुणहरू सुनाई, चतुरार्यसत्यको धर्मोपदेश पनि गरी वहाँहरूको मनबाट अनभिरत हटाई वहाँहरूसबैलाई भगवान्ले आर्यमार्ग-फलमा[३] प्रतिष्ठित गराउनु भयो । त्यस पछि महावनमा फर्केर पुनः उत्तरोत्तर ध्यानका कुराहरू सुनाउनु भयो र वहाँहरू सबैले अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भयो[४] ।

जब वहाँहरूले फेरि आ-आफ्ना अघिका स्त्रीहरूबाट पत्रहरू तथा

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. २५१: कुणाल जातकं; सुत्त. नि अ. क. पृ. ३१०: सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना ।

२. पपं. सू. IV. पृ. २१५ र अं. अ. क. II. पृ. ७७४ मा वहाँहरूलाई हिमाल पहाडको कुणाल-दहमा लैजानु भयो भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

३. सबभन्दा तल्लो स्रोतापत्ति-फल र सबभन्दा माथिल्लो अनागामी-फललाई 'आर्यमार्ग-फल' भन्दछन् । यसमध्ये वहाँहरू सबै स्रोतापत्ति–मार्ग–फलमा पुग्नुभयो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३१०; अं. अ. क. II. पृ. ७७४.

४. जा अ. क. VI. पृ. २५१–५८; सुत्त. नि. अ क. पृ. ३१०.

समाचारहरू पाउनुभयो तब उनीहरूलाई– "अब हामीहरू घरफर्कने स्थितिमा छैनौं" भनी खबर पठाउनु भयो। यो खबर सुनी ती पाँचशय शाक्य स्त्रीहरूका मनमा— "त्यसोभए हामीहरू पनि महाप्रजापति गौतमी महारानीकहाँ गई, वहाँको आज्ञा लिई प्रव्रजित हुनुपऱ्यो" भन्ने विचारगरी उनीहरू सबै वहाँकहाँ गई सो कुरा विन्तिगरे[१]। यो कुरा सुनी विधवी महाप्रजापति गौतमीको प्रव्रज्याहुने इच्छालाई टेवा मिल्यो र त्यस पछि ती स्त्रीहरूका साथ भगवान्‌कहाँ गई वहाँले "नारीजातिको-निमित्त प्रव्रज्या दिलाई पाऊँ" भनी विन्तिगर्नु भयो। तर महाकारुणिक भगवान् बुद्धले अघि जस्तै[१] "गौतमी! यस्तो इच्छा नराख" भनी जवाफ दिनुभयो[२]। तीन तीन पटक सम्म यस्तै जवाफ दिनुभए पछि महाप्रजापति गौतमी अत्यन्त दुःखी तथा दुर्मन भई फर्केर जानुभयो। जुन कुरा तल उल्लिखित "गौतमी प्रव्रज्या" शीर्षकमा समुल्लेख भएकोछ।

भगवान् इच्छानुसार कपिलवस्तुमा बस्नु भई त्यस पछि अतुरित[३] चारिका गर्नुहुंदै क्रमैसँग वैशालीमा पुगी उहीं बस्नुभयो। यो थियो वहाँको पञ्चम वर्षावास[४]।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८६: एककनिपातवण्णना. महापजापतिगोतमी; थेरी. गा. अ. क. पृ. ३: निदानकथा।

२. अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७४: गोतमिसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. १८६.

३. अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७५: गोतमीसुत्तवण्णना।

४. हेर. बु. रा. पृ. १५२ को पादटिप्पणीमा।

भगवान् बुद्ध वैशाली जानुभए पछि—अरू कुनै उपाय सोच्न न सक्नुभई, प्रव्रज्या माग्दा पनि भगवानले स्वीकृति दिनु न भएको कारणले गर्दा,[१] नाउलाई बोलाई केश क्षौरगरी,[२] भगवान् बुद्धकै उद्देशण लिई कषाय-वस्त्र धारणगरी, राजदरवारमै प्रव्रज्याभेष धारणगरी, ती पाँचशय शाक्यस्त्रीहरूलाई पनि कषाय-वस्त्र धारण गराई[३]—महाप्रजापति गौतमी वैशालीकोनिमित्त प्रस्थान गर्नु भयो[४]।

राजदरवारबाट निस्केर जान लाग्नुहुँदा, शाक्य राजाहरूले वहाँको यात्राकोलागि सुवर्णमय पालकी सहित चाहिने व्यवस्था सबै गरिदिए। किन्तु बुद्ध प्रति अटल श्रद्धाहुनु भएकी तथा त्याग बाहेक अरू कुनै आशा न राख्नु भएकी असीवर्षीया विधवी महारानी, राजाहरूले प्रबन्ध गरिदिएको पालकीमा जानु उचित नठानी, जतिसुकै सुकुमारीभई पैदल हिड्ने बानी न भए ता पनि कपिलवस्तुबाट वैशाली सम्मको

---

१. थेरी. गा अ. क. पृ. ३: निदानकथा; थेरी. गा. अ. क. पृ. १११; अं. अ. क. I. पृ. १८६.

२. अं. अ. क. I.पृ. १८६.

३. अं. अ. क. II. पृ. ७७५; थेरी. गा. अ. क. ३: निदानकथा; जा. अ. क. I. पृ. ६३९: अब्भन्तर जातकं, नं. २८१.

४. पपं. सू. IV. पृ. २१५: नन्दकोवादसुत्तावण्णनामा ती पाँचशय स्त्रीहरू महाप्रजापति गौतमीकहाँ प्रव्रजित भएकाथिए भन्ने कुरा समुल्लेख भएको पाइन्छ; अं. अ. क. I. पृ. १७३: एककनिपातवण्णना, नन्दकभिक्खु।

एकाउन्न (५१) योजन[1] लामो बाटो पैदलनै हिंडेर जानुभयो। वहाँको रक्षाकोनिमित्त राजाहरूले अगाडि पछाडि अङ्गरक्षकहरू राखिदिए। भोजन तथा अरू व्यवस्थागर्नकोनिम्ति अनेकौं राजकर्मचारीहरू पनि साथमा खटाइदिए[2]।

जीवनमा कहील्यै पनि हिंडनु न भएकी महारानी अतिकठोरतापूर्वक पाँचशय स्त्रीहरूकासाथ पैदल हिंडेरं वैशालीमा आइपुग्नुहुँदा वहाँको खुट्टा सुन्निएकोथियो, ठाउँ ठाउँमा फोकाहरू पनि उठेका थिए र आँङभरी धूलै धूलो परेको थियो। जुन कुरा तल उल्लिखित "गौतमी-प्रव्रज्या" शीर्षकको मूलसूत्रले समुल्लेख गरेकोछ।

प्रव्रज्यात्व लाभ

वैशालीमा पुगेर महावन भित्रको कूटागार विहारमा जानुभई, भगवान् बस्ने कोठाको दैलो बाहिरं गहभरी आँसुपारी सुँक्क सुँक्क रूँदै महाप्रजापति गौतमी उभिइरहनुभयो। त्यसबेला वहाँको मनमा अनेक तर्क-वितर्कनाहरू भइरहेका थिए।

"तथागतको स्वीकृतिविना मैलेस्वयं कषाय-वस्त्र धारणगरी प्रव्रज्या-भेष धारणगरें। यो कुरा सारा जम्बुद्वीपमा फैलि पनि सक्यो।

---

१. एक योजनको चारकोस हुन्छ। अमरकोष पृ. ३०१; यसबारे बु. म. पृ. ३८ को पादटिप्पणीमा पनि हेर्नू।

२. अं. अ. क. II. पृ. ७७५: गोतमीसुत्तावण्णना।

यस्तो अवस्थामा यदि मैले भगवान्‌बाट स्वीकृत पाउनसकेत राम्रै भयो, यदि स्वीकृत पाउन सकिन भने मेरो के गति हुनेहोला, कसरी मैले समाजलाई मुख देखाउने !" भन्ने जस्ता धन्दा मनमा लागेकोहुँदा एक्कासी भगवान्‌सँग भेट्ने साहस गर्न नसकी दैलोनिरै उभिई वहाँ चिन्तामा डुबिरहनु भएकोहो[१]। त्यसैले तल उल्लिखित मूलसूत्रमा "कोठा बाहिरको दैलोनिर उभिइरहनुभयो" भन्ने कुरा समुल्लेख भएकोहो ।

त्यसबेला भगवान्‌को कोठाबाट बाहिर निस्कनुभएका आनन्द स्थविरले अकस्मात् त्यस्तो भेषलिई तथा सुन्नेको खुट्टालिई, गहभरि आँसुपारी, आङ् भरी धूलै धूलोपारी, सुँक्क सुँक्कगरीरूँदै उभिइरहनुभएकी ठूलीआमा महाप्रजापतिको अनुहार देखेर वहाँलाई सारै आश्चर्य लाग्यो र वहाँको मनमा दुःख पनि लाग्यो । अनि वहाँले गौतमीसँग अत्यन्त सहानुभूति पूर्वक सोध्नुभएको प्रश्नको जवाफ दिनुहुँदै महाप्रजापति गौतमीले यस्तो भन्नुभयो—

"भन्ते ! सबै पुत्रहरूसँग वियोगभई यस्तो उमेरमा पुगेकी, त्यसमाथि पनि विधवी हुनपरेको म अभागिनीले कसको मुख हेरेर बसूँ !, के आश्वासन लिई राजप्रासादमा बसूँ !; मेरोनिमित्त सर्वोत्तम शोभा भने पनि आश्वासनभने पनि भगवान्‌कै शासनमा प्रव्रजित भएर बस्नुबाहेक अरू के हुनसक्ला र !! यस्तै बिचारगरेरनै मैले भगवान्‌सँग नारीजातिकोनिम्ति प्रव्रज्या मागेको थिएँ । तर वहाँले तीन तीन पटकसम्म पनि अनुमति दिनचाहनुभएन । यस्तो परिस्थितिमा आफैले

१. अ. नि. अ. क. II. पृ. ७७५.

प्रव्रज्या-भेष धारणगर्ने बाहेक अरू केगरूँ र !"

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै, मात्री–स्नेहको कारणले भावुकतामा आउनु भएका आनन्द स्थविरले "त्यसोभए, भगवान्सँग स्त्रीजातिको-निम्ति प्रव्रज्याको अनुमति मागुञ्जेलसम्म तपाइ केहीछिन यहीँनै बस्नुहोस्" भनी उत्तिखेरै भगवान्कहाँ गई आनन्द स्थविरले नारीजातिकोनिम्ति प्रव्रज्या पाउने प्रार्थनागर्नु भयो ।

आनन्द स्थविरको सहानुभूतिपूर्ण वाक्य सुन्ने बित्तिकै गौतमीको हृदय शोकाग्नि शान्तभयो, हृदय हलुँगो भयो, मनमा पूर्णाशाको लहर फैलियो तथा पूर्ण आश्वस्त भई हर्षित चित्त लिई उत्तरको प्रतीक्षामा उहींनै पर्खेर बस्नुभयो ।

यस पछिका अरू कुराहरू तल उल्लिखित "गौतमी प्रव्रज्या" शीर्षकको मूलसूत्रमै प्रष्ट भएकोहुँदा यहाँ उल्लेख गरिएको छैन । अनि अष्ट-गुरु-धर्महरूका मूलसिद्धान्त–नियमहरूलाई स्वीकारगरी महाप्रजापति गौतमी बुद्धधर्ममा सर्वप्रथम भिक्षुणी हुनुभयो ।

भिक्षुणी बनाउनमा ढिलाई

तलका उक्त मूलसूत्र पढदा शायद कुनै पाठकको मनमा यस्तो-लाग्न सक्छ कि—"भगवान्ले नारीजातिकोनिम्ति अगाडिनै किन प्रव्रज्या दिनु नभएको होला ? यसमा किन ढिलाइ गर्नु भएको होला ?"

यस सम्बन्धमा अर्थकथाहरूले[१] यस्तो उल्लेख गरेकाछन्—

---

१. अं. अ. क. II. पृ. ७७५: गोतमीसुत्तावण्णना; सम. पा. पृ. ९५१: भिक्खुणीक्खन्धकवण्णना, चुल्लवग्गवण्णना ।

"नारीजाति स्वभावतः अल्पप्राज्ञी हुन्छन्[१] । अतः एकैचोटि अनुमतिदिंदा राम्ररी धर्मलाई गौरव राख्नेछैनन् । बार बार याचना गरेपछि अनुमतिदिंदा प्रव्रज्यात्वको बढी कद्दर हुनेछ र भविष्यकोनिमित्त आदर्श पनि रहनजानेछ भन्ने आदि कारणहरूलाई ध्यानमा राख्नुभई, महाकारुणिक बुद्धले एकैचोटि अनुमति दिनु नभएको हो । कष्टपूर्वक प्रव्रज्यात्वपाएपछि 'हामीहरूले बडो कष्टपूर्वक पाएका प्रव्रज्यात्वलाई प्राणसमान जीवनभर राम्ररी पालनगर्नु पर्छ' भन्ने जस्ता भावना तथा गौरव भिक्षुणीहरूमा हुनेछ र उनीहरूले प्रव्रज्याको नियमलाई अत्यन्त गौरव राख्न सकुन् भन्ने आदि कारणहरूलाई पनि ध्यानमा राख्नु भई वहाँले अनुकम्पापूर्वक नै एकैचोटि अनुमति दिनु नभएको हो ।"

उपरोक्ताकारले कठोरतापूर्वक अष्ट-गुरु-धर्मको नियमलाई जीवनभर कुनै त्रुटी नहुनेगरी पालनगर्ने करारगरी भिक्षुणी हुनुभएकी महाप्रजापति गौतमीले केही समय नबित्दैमा सो कुरालाई बिर्सनु भएको कुरा एक दिन, वहाँले आनन्द स्थविरकहाँ गई—"भिक्षु र भिक्षुणीहरूका बीच परस्पर वन्दना गराउनपाए बेशहुनेथियो[२]" भन्ने अभिलाषा व्यक्तगर्नु भएबाट पनि 'नारीजाति अल्पप्राज्ञी हुन्छन्' भन्ने

१. स्त्रीजाति अल्पप्राज्ञी हुन्छन् आदि भनेको कुरा बुझ्न अं. नि–४ पृ. ८७ कम्बोजसुत्तं; अं. नि–४. पृ. २१६: मल्लिकादेवीसुत्तं पनि हेर्नु बढिया हुनेछ ।

२. यो कुरा तल उल्लिखित 'वरयाचना' शीर्षकको मूलपालिमा समुल्लेख भएकोछ ।

कुराको स्वभाव झल्काउँछ ।

मोक्षप्राप्तिकोनिमित्त स्त्री-पुरुषत्वको कुनै भेद-भाव अथवा लिङ्ग-मर्यादाको आवश्यकता न रहेता पनि मनुष्यसमाजमा यसको मर्यादा त रहिनै रहनेछ । तत्कालीन समाजमा नारीजातिलाई भिक्षु-णीत्वमा प्रवेश गराउँदा, उनीहरूको आरक्षाकोनिमित्त ब्यवस्था मिलाउन पर्दा महाकारुणिक बुद्ध-भगवान् माथि कत्रो सामाजिक जवाफदेही आइपर्‍योहोला भन्ने कुराको अनुमान, निस्पक्षढंगले विचारगर्ने कुनै पनि बुद्धिजीवीले गर्नसक्नेछन् ।

स्त्रीत्वको स्वभावलाई जति गहिराइपनमा वहाँले बुझ्नसक्नुहुन्छ उति गहिराइपनमा पुगेर अरू कसैले बुझ्नसक्ला भनी भन्न गहारैछ । स्त्रीजातिको कमजोर स्वभावलाई तथा त्यसताकाका नारीसमाजलाई, राजपरिवारका स्त्रीहरूलाई, उनीहरूको सुरक्षालाई तथा भिक्षु र भिक्षुणी दुवै समाजको हितलाई समेत ध्यानमा राखनुभई वहाँले दयापूर्वक, परिस्थिति अनुसार समय समयमा नियम र उपनियमहरू बनाई नारीजा-तिको ठूलो कल्याण गर्नु भयो । उनीहरू प्रति युक्तियुक्त ढंगले सहानुभूति दर्शाउनुभयो । मोक्षकोनिम्ति स्त्री-पुरुष दुवैको मार्ग खोलिदिनुभयो र समाजको उत्पीडनताबाट मुक्त हुने बाटो पनि उघारिदिनुभयो । यदि वहाँको मनमा नारीजाति प्रति पक्षपात अथवा अरू कुनै प्रकारको कुभावना रहेको भए वहाँले—"जबसम्म भिक्षु-भिक्षुणी तथा उपासक-उपासिका-हरू व्यक्त तथा समर्थ हुनेछैनन् तबसम्म म परिनिर्वाण हुनेछैन[1]" भन्ने

---

१. यो कुरा तल उल्लिखित 'मारयाचना' शीर्षकमा समुल्लेख भएकोछ ।

जस्ता कुराहरू मारलाई भन्नुनै हुनेथिएन ।

अरहत्व प्राप्ति

त्यस पछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणीको मनमा आफूसँगै आएका ती पाँचशय शाक्य-स्त्रीहरूको बारेमा केगर्नु पर्ला भन्ने विचार भएपछि भगवान्‌कहाँ गई वहाँले सो कुरा विन्तिगर्नु भयो । भगवान्‌ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसंघलाई एकत्रित पार्नु भई–"भिक्षुहो ! स्त्रीहरूलाई उपसम्पन्न गर्ने[1] नियम प्रज्ञापन गर्छु" भनी नियम प्रज्ञापन गरिदिनु भयो । यो कुरा तल उल्लिखित 'भिक्षुणीहरूको उपसम्पदा' शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ । त्यसपछि भिक्षुसङ्घले ती पाँचशय शाक्य-स्त्रीहरूलाई एकसाथ[2] विधिपूर्वक[3] उपसम्पन्न गरे ।

यसरी ती पाँचशय शाक्य-स्त्रीहरू पनि विधिपूर्वक उपसम्पन्न भए ।

---

१. पूर्ण भिक्षु वा भिक्षुणीत्वलाई 'उपसम्पन्न' भनिन्छ ।

२. सम. पा. पृ. ९५२: भिक्खुणीक्खन्धवण्णना, चुल्लवग्गवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. १११.

३. सम. पा. पृ. ९५२: उपसम्पन्न गर्ने सम्बन्धी विधिका कुराहरू; महा. व. पा. पृ. २३: पब्बज्जूपसम्पदाकथा; उहीं पृ. ५३: ञत्तिचतुत्थकम्म उपसम्पदा; उहीं पृ. ६७: उपसम्पादेतब्बपञ्चकं; उहीं पृ. ७१: उपसम्पादेतब्बछक्कं तथा उहीं पृ. ८०: उपालि-दारकवत्थुमा पनि हेतु बेशहुनेछ ।

एक दिन महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणीको मनमा भिक्षु र भिक्षुणीहरूका नियमहरू सम्बन्धी विषयमा कस्तो व्यवहार गर्नु पर्ला भन्ने विचार आएपछि, भगवान्कहाँ गई त्यस सम्बन्धमा प्रश्न सोध्नुभयो। अनि भगवान्ले वहाँलाई त्यस सम्बन्धमा उत्तर दिनुभयो। जुन कुरा तल उल्लिखित "शिक्षापद्बारेमा के गर्ने ?" शीर्षकमा समुल्लेखभए-कोछ।

अर्को एक दिन, वहाँ वैशालीमै बसिरहनु भएको बेलामा वहाँको मनमा—"सागर समान गम्भीर र पृथ्वी समान महाविशाल बुद्धको सबै धर्म-विनयहरूलाई म जस्तो वृद्ध बैंश भएकीले कहीले सिक्न सकूँला र ! अतः भगवान्बाट संक्षेपरूपमा केही धर्मोपदेश सुन्नपाए हुन्थ्यो; जुन कुरा सुनी म एकान्तमा बसी ध्यान-भावना गर्नसकूँ" भन्ने लागेपछि भगवान्कहाँ गई सोही अनुसार बिन्तिगर्नु भयो र भगवान्ले पनि गौतमीको चित्ताचारलाई विचार गर्नु भई तथा वहाँले बुझ्नसक्नेगरी बुद्ध–धर्मको रुप-रेखालाई प्रवृत्ति र निवृत्ति दुइ अङ्गहरू देखाई, संक्षेप-रुपमा धर्मोपदेश गर्नु भई, उपयुक्तहुने ध्यानको कुरा पनि सुनाउनु भयो[१]। जुन धर्मोपदेशका कुराहरू तल उल्लिखित "संक्षिप्त-धर्म" शीर्षकमा समुल्लेख भएकाछन्। उपदेश सुनिसके पछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी एकान्त ध्यानमा तल्लीनभई बसिरहनु भएको बेलामा वहाँको चित्त आस्रवहरूबाट विनिर्मुक्त भई, यसै जीवनमा अनास्रवीभई

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. १११.

वहाँले चतुप्रतिसम्भिदा[१] र षडभिज्ञ-ज्ञानहरू[२] सहित अरहत्व[३] साक्षात्कार गर्नुभयो[४] ।

कपिलवस्तुमा

त्यस बखत भिक्षुणीहरूका संख्या पनि निक्कै धेरै पुगिसकेको थियो । स्थविर भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिने गर्दथे । यसद्वारा वहाँहरू लाभान्वित पनि हुन्थे । यो देखेर छवर्गीय भिक्षुहरूले पनि त्यस्तै गर्नथाले र उपदेशका कुराहरूभन्दा तिरश्चीनकथाहरू[५] सुनाई दिन बिताउँदथे । यो कारणलाई बुझ्नुभई भगवान्ले 'सम्मत[६]'

---

१. हेर लेखको बु. म. पृ. २०९ को पादटिप्पणीमा र बु. श्रा.च. पृ. २२९ को पादटिप्पणीमा ।

२. हेर लेखकको बु. श्रा. च. पृ. २३० को पादटिप्पणीमा र बु. प. पृ. ४५८–६३ मा ।

३. 'अरहत्व' भनी भवचक्रको आवागमनबाटमुक्त, तृष्णाक्षय, निर्वाण प्राप्तिलाई भनिएको हो ।

४. सम. पा. पृ. ९५२; अं. नि. अ. क II. पृ. ७७७: संखित्त-सुत्तवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. १११; अं. अ. क. I. पृ. १८६: एककनिपातवण्णना, गोतमी ।

५. हेर लेखकको बु. प. पृ. ४२० मा ।

६. कस्ता भिक्षुलाई 'सम्मत' गर्नुपर्छ भन्ने कुरा तल "बिरामी गौतमी" शीर्षक अन्तर्गत पादटिप्पणीमा समुल्लेख गरेकोछु ।

प्राप्त न भएका भिक्षुहरूले अववाद-उपदेश दिन नहुने नियम बनाइ-दिनुभयो[१] ।

यस पछि छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा (भिक्-खुनुपस्सयं) गई अववाद-उपदेश दिन थाले । यसमा पनि प्रतिबन्ध लगाई भगवान्ले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई अववाद-उपदेश दिन नहुने नियम बनाइ दिनु भयो[२] ।

कपिलवस्तुमा बसेकै समयमा महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी बिरामी हुनु भयो । भगवान् बुद्ध पनि कपिलवस्तुमै हुनु हुन्थ्यो । केही स्थविर भिक्षूहरू बिरामी गौतमीलाई हेर्न जानु भयो । त्यसबखत गौतमी भिक्षुणीले स्थविर भिक्षुहरूसँग उपदेश गर्ने अनुरोध गर्नुभयो । तर भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुले उपदेश गर्न नहुने नियम बनि-सकेको हुँदा संकोचमान्दै वहाँहरू उपदेश नगरी त्यसै फर्केर जानुभयो । यसबाट वहाँ चिन्तित हुनुहुन्थ्यो । किन भने अघि अघि बिरामीहुँदा स्थविर भिक्षुहरूबाट अववाद-उपदेश सुनेर नै वहाँको रोग सञ्चो हुन्थ्यो । यस्तै अवस्थामा भगवान् बुद्ध पनि बिरामी गौतमीलाई हेर्न जानु भयो । भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीसँग "अहिले कस्तो छ त ?" भनी सोध्नु हुँदा वहाँले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो—

---

१. पाचि. पा. पृ. ७५: भिक्खुनोवादकसम्मन्नने, एकवीसतिम-पाचित्तियं ।

२. पाचि. पा. पृ. ८३: भिक्खुनुपस्सयुपसङ्कमने, तेवीसतिम पाचि-त्तियं ।

"भन्ते ! अघि अघि बिरामी हुँदा स्थविर भिक्षुहरूबाट धर्मोपदेश सुनेपछि मलाई सञ्चो हुन्थ्यो। अब भगवान्ले भिक्षुणीहरू-कहाँ गई उपदेश गर्न नहुने नियम बनाइदिनु भएको हुँदा स्थविर भिक्षुहरू आउनु भएता पनि उपदेश नगरीकनै फर्केर जानुहुन्छ; त्यसैले मलाई सञ्चो भएको छैन।

त्यसपछि महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले धार्मिक कथा-द्वारा सन्तुष्ट पार्नु भई फर्केर जानु भयो। अनि यसै सन्दर्भमा भिक्षु सङ्घलाई एकत्रित पार्नुभई बिरामी भिक्षुणीकहाँ गई अववाद-उपदेश गर्नहुने उप-नियम बनाइ दिनुभयो। जुन कुरा तलको "बिरामी गौतमी" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ।

कपिलवस्तुमा छँदा नै वहाँले भगवान्लाई स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन् भन्ने र छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू लगाई ऊन धुन लगाएका कुरा पनि सुनाउनु भएको थियो। जुन कुराहरू तलका "स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्" र "भिक्षुहरूले ऊन धुन लगाउँछन्" शीर्षकहरूमा समुल्लेख भएका छन्।

श्रावस्तीमा

एक दिन, श्रावस्तीमा भिक्षुणीहरूका बीच यस्तो कुरा चल्यो—

"महाप्रजापति गौतमी" आफैले कषाय-वस्त्र धारणगरी, आफै प्रव्रजित भई घरबाट आउनु भएको छ। वहाँको न आचार्य नै देखिन्छ न त उपाध्यायनै।"

यस कुराबाट शंका र सन्देह उत्पन्नगरी भिक्षुणीहरूले वहाँलाई सम्मिलित गराई न उपोथ गरे[१] न त पवारणा[२] नै।

भिक्षुणीहरूका यस कार्यबाट महाप्रजापति गौतमीलाई सारै अप्ठचारो लाग्यो। अनि वहाँले यस सम्बन्धमा भगवान्लाई विन्ति गर्नुभयो। भगवान्ले बेठाउँमा उठेका भिक्षुणीहरूका शंका र सन्देहलाई दूर गर्नु हुँदै यस्तो घोषणा गर्नु भयो—

"अष्ट-गुरु-धर्मका नियमहरू बनाई मैले गौतमीलाई दिएँ। ती नियमहरूलाई पालन गर्ने स्वीकार गरेकै बेलादेखि गौतमी उपसम्पन्ना भिक्षुणी भइन्। उनको उपाध्याय भने पनि आचार्य भने पनि म नै हुँ। कायदुश्चरित्रादिबाट सुदूर भई बस्ने क्षीणास्रवी भिक्षुणी प्रति कुनै शंका वा सन्देह गर्नु पर्दैन[३]।"

यसपछि भगवान्ले निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो—

"यस्स कायेन वाचाय, मनसा नत्थि दुक्कतं।
संवुतं तीहिठानेहि, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं' ति[४] ॥"

---

१. प्रत्येक दुइहप्तामा एक विशेष स्थानमा बसी भिक्षु, भिक्षुणी-हरूले गर्ने शुद्धिकर्मलाई 'उपोसथ' भनिएको हो।

२. वर्षावास सिद्धिएको दिनमा भिक्षु, भिक्षुणीहरूद्वारा गरिने उपोसथ कर्मलाई 'पवारणा' वा 'प्रवारणा' भनिएको हो।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ६२९ : महापजापति गोतमीयावत्थु, ब्राह्मणवर्ग-२६

४. धम्म. प. पा. पृ. ५४ : ब्राह्मणवग्गो-२६, गा. नं. ३९१

अर्थ—

"जसको कायले, वचनले, तथा चित्तले कुनै दुष्कर्महरू गर्दैन; जो तीनै द्वारहरूमा सुसंयमी छ—त्यसैलाई म ब्राह्मण भन्दछु।"

एक दिन, कौशम्बिक[1] झगडालु भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आउँदै छन् भन्ने खबर सुनेर उनीहरू प्रति कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला भन्ने कुरा महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग सोध्दा जुन कुरा भगवान्ले जवाफ दिनुभयो सो कुरा तलकै "कौशम्बिक भिक्षुहरू" शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ।

भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिने बारेमा बनेको नियमहरूको सम्बन्धमा माथि चर्चा गरिसकेकै छु। यस पछि भिक्षुसङ्घले क्रमैसित पालो पालो गरी उपदेश गर्न जाने भिक्षु तोकीदिने नियम बनेको कुरा पनि पाचित्तियपालिबाट थाहा हुन्छ[2]। त्यस्तो तोकिएको भिक्षुले सूर्य अस्त हुनु अगाडि नै फर्कनुपर्ने नियम पनि बनेको कुरा उहीं नै समुल्लेख भएको पाइन्छ।

एक दिन, महाप्रजापति गौतमीसँग प्रव्रजित भएका पांचशय भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्ने पालो आयुष्मान् नन्दकको पर्‍यो।

---

१. कौशम्बिक भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने बारेमा हेर्नू बु. म. पृ. १२२ को पादटिप्पणीमा।

२. पाचि. पा. पृ. ८१: अत्थङ्गते सुरिये ओवादाने, बावीसतिम-पाचित्तियं, अ. क. पृ. ५८७ : पाचित्तियवण्णना।

तर वहाँ उपदेशगर्न त्यहाँ जान चाहनु हुन्नथ्यो र यो उपदेश गर्न जाने कामलाई वहाँ प्रपञ्च जस्तै ठान्नु हुन्थ्यो[१]। वहाँले भिक्षुसङ्घलाई यो कुरा अवगत पनि गराउनु हुन्थ्यो। तल उल्लिखित नन्दकोवाद-सूत्रको अर्थवर्णनाले र अरू अर्थकथाहरूले यसको कारणहरू प्रष्ट-पार्दै यस्तो उल्लेख गरेका छन्।

उपदेश गर्न जाने भिक्षु प्रति भिक्षुणीहरूको चित्त प्रसन्न न भएमा अथवा धर्मकथिकको अनुहार देखेर चित्त प्रसन्न नभएमा उनी-हरूको चित्त एकाग्र नभई उपदेशको प्रतिफल पाउन गहारो हुनसक्छ। जस्तै—जब चूलपन्थक भिक्षुको पालो आउँथ्यो तब भिक्षुणीहरूले यस्तो भन्दथे—"आजको उपदेश भने साफल्य हुने छैन। वहाँले त त्यही गाथा एउटा मात्रै सुनाउनु हुनेछ[२]।" भगवान् भने आयुष्मान् नन्दकलाई पठाई ती पाँचशय भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गराउन चाहनु हुन्थ्यो। किन कि भगवान्लाई थाहाथियो कि नन्दक भिक्षुलाई देखी उनीहरूको चित्त प्रसन्न हुनेछ र त्यसबाट उनीहरूले चित्त एकाग्र पनि गर्न सक्ने छन्। तर आयुष्मान् नन्दक भने आपनो पालोपर्दा कहीले टाढा गई चीवर सिउने काममा लाग्नु हुन्थ्यो, कहीले कुनै अर्कै

---

१. यो कुरा तल उल्लिखित 'नन्दकको उपदेश' शीर्षकको मूलसूत्रमा समुल्लेख भएको छ।

२. पाचि. पा. पृ. ८१ : अत्थङ्गतेसुरिये ओवादाने, बावीसतिम-पाचित्तियं।

काममा व्यस्त भई अर्को भिक्षुलाई पठाउनु हुन्थ्यो[1] र भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न जान चाहनु हुन्नथ्यो। ती भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न नचाहनुको वास्तविक कारण के थियो भने—

"धेरै धेरै जन्म अगाडि वहाँ पाँचशय दाशहरूका नाइके भएको वेलामा महाप्रजापति गौतमी सहित ती पाँचशय भिक्षुणीहरू पनि दाशी थिए र महाप्रजापति गौतमी सो नाइकेकी पत्नी थिइन्। त्यस पछि अर्को जन्ममा आयुष्मान् नन्दक राजा भई जन्मिदा महाप्रजापति गौतमी राजाकी अग्रमहिषी र ती पाँचशय भिक्षुणीहरू राजदरबारका रनवासी स्त्रीहरू (ओरोधा) भएका थिए। जुन कुरा महाप्रजापति गौतमीले तल उल्लिखित "गौतमी अपदान" शीर्षकको गाथा नं ११४ मा संकेत गर्नु भएको छ। अतः ती भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न जाँदा पूर्वेनिवासानुस्मृति ज्ञान हुने अरू भिक्षुहरूले 'पहिलेका स्त्रीहरूलाई अहिलेसम्म पनि छाड्न सकेको छैन' भनी भनाउन पर्ला भन्ने आदि कारणलाई मनमा राख्नु भई आयुष्मान् नन्दक उपदेश गर्न जान न चाहनु भएको हो[2]।"

तर नन्दक भिक्षुको उपदेश सुनेर नै ती पाँचशय भिक्षुणीहरूलाई धर्मविबोध हुनसक्ने कुरा भगवान् बुद्धले जान्नु भएको थियो। त्यसैले पछि वहाँले नन्दक भिक्षुलाई आफ्नो पालोमा अरूलाई नपठाई

---

१. अं. अ. क. I, पृ. १७३ : एककनिपातवण्णना, नन्दकथेर।

२. पपं. सू. IV. पृ. २१३; अं. अ. क. I. पृ. १८५

आफै जानुपर्ने कुराको पनि सूचित गर्नुभयो[१]। यही कुराको संकेत तल उल्लिखित "नन्दकको उपदेश" शीर्षकको मूलसूत्रमा भगवान्‌ले नन्दक भिक्षुलाई "नन्दक ! ब्राह्मण भएका तिमीले भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर ! ..." भनी भन्नु भएको हो। यस आज्ञाबाट बाध्यभई नन्दक भिक्षु ती पाँचशय भिक्षुणीहरूकहाँ गई पहिलो पटक अमावास्यको चतुर्दशी उपोसथको दिनमा र दोश्रोपटक पूर्णिमाको उपोसथको दिनमा उपदेश गर्न जानुभयो। दुइपटक उपदेश सुनिसकेपछि केही भिक्षुणीहरू अरहत् पनि भए[२]। प्रव्रजित भएको सातौं वर्षमा ती भिक्षुणीहरूले आर्य-मार्ग-फल प्राप्तगरे भन्ने कुराको संकेत तल "गौतमी-अपदान" शीर्षकको गाथा नं. ६९ ले गरेको छ। थेरीगाथा र अङ्गुत्तरनिकायार्थकथानुसार नन्दक भिक्षुको उपदेश सुनिसके पछि उनीहरू सबै षडभिज्ञलाभी अरहत् पनि भए[३]।

भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमै छँदा एक दिन, भिक्षु भिक्षुणी, उपासक तथा उपासिकाहरूका बीच महाप्रजापति गौतमी नै सबभन्दा पहिली मेरी भिक्षुणी श्राविका हुन् भन्नु हुँदै वहाँले सभाको बीचमा महाप्रजापति गौतमीलाई 'रात्रज्ञा' को अग्रस्थानमा राख्नु हुँदै

---

१. अं. अ क. I पृ. १७३

२. अं. अ क. I. पृ. १७३; पपं. सू IV. पृ. २१६

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ३ : निदानकथा र पृ. १११ : महापजापति थेरीगाथा; अं. अ. क. I. पृ. १८६-८७ : एककनिपातवण्णना।

औपचारिक धोषणा गर्नुभयो[1] । जुन कुरा तल "अग्रपद" शीर्षकको मूलसूत्रमा समुल्लेख भएको छ।

महाप्रजापति गौतमी श्रावस्तीमै छँदा एक दिन, वहाँ विमुक्ति सुख-ध्यानको रसपान गरिरहनु भएको बेलामा वहाँको मनमा "यो विमुक्तिसुख-रस प्राप्तगर्न सकेको महाकारुणिक बुद्ध भगवान्कै आशिर्वादले हो" भन्ने लागेर वहाँ प्रति कृतज्ञताभाव व्यक्तगर्नु हुँदै वहाँले उदानद्वारा बुद्धको स्तुति गर्नुहुँदै गाथाहरू प्रकट गर्नुभयो । जुन गाथाहरू तलको "गौतमीगाथा" शीर्षकमा समुल्लेख भएका छन् ।

वैशालीमा

एक समय, भगवान् बुद्ध वैशालीस्थित महावनको कूटागार शालामा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत महाप्रजापति गौतमी पनि महावनस्थित कूटागार शालाको एक भिक्षुणी निवासस्थानमा बसिरहनु भएको थियो ।

एक दिन, वैशालीमा भिक्षाटन् गरी, भोजनोप्रान्त दिवाविहार गर्ने आफ्नो ठाउँमा बसी काल परिच्छेदगरी वहाँ फलसमापत्ति-ध्यानमा बस्नु भयो । त्यसपछि समाधिबाट उठ्नु भई वहाँले आफ्नो प्रतिपत्ति सम्बन्धमा चिन्तन गर्नु भयो । एकशय बीसवर्ष हुनु भएकी वहाँले आफ्नो आयुसंस्कारलाई पनि हेर्नु भयो । यस्तो विचार गर्नु हुँदा

१. अं. अ. क. I. प १८७; थेरी. गा. अ.क. प. १११

वहाँले आफ्नो आयुसंस्कार सिद्धिएको कारणलाई ध्यानचित्तले देखनु भई यस्तो विचार गर्नु भयो—

"त्यसो भए अब म विहारमा गई भगवान्‌सँग सोधी वहाँको आज्ञा लिई तथा आदरणीय सबै सब्रह्मचारी स्थविरहरूलाई पनि भेटी वहाँहरूलाई पनि सूचित गरी यहीं फर्की परिनिर्वाण हुनु पऱ्यो[१]।"

वहाँको मनमा यस्तो पनि कल्पना उठ्यो—

"मैले भगवान् बुद्ध र युगल अग्रश्रावकहरू परिनिर्वाण भएको देखन पाउने छैन, न त राहुल, नन्द, आनन्द, तथा महा-काश्यप स्थविरहरू परिनिर्वाण भएको नै देखन पाउने छु[२]।"

उपरोक्ताकारले चिन्तन भएको बेलामा भूकम्प पनि भएको थियो भन्ने कुरा अपदान पालिले समुल्लेख गरेको छ। जुन कुरा तलकै "गौतमी-अपदान" शीर्षकको गाथा नं. ८ मा समुल्लेख भएको छ।

अनि त्यस्तैगरी वहाँका पाँचशय भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै कल्पना गरेका थिए भन्ने कुरा थेरीगाथा अर्थकथाले समुल्लेख गरेको छ[३] र महाप्रजापति गौतमी अपदानले पनि।

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ११३: महापजापतीथेरीगाथा।

२ थेरी. अप दा. पा. पृ. २०० : महापजापति गोतमी थेरी अप-दान। यसको अनुवाद तल गरिदिएको छु।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ११३

त्यसपछि महाप्रजापति गौतमी ती पाँचशय भिक्षुणीहरूका साथ भगवान् बसिरहनु भएको विहारमा जानु भयो ।

क्षमा याचना

महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुने खबर सुनेर अवीतरागी स्त्रीहरू छाती पिट्दै विरहगर्नथाले । जब वहाँ भगवान्कहाँ जान बाटोलाग्नु भयो तब श्रद्धालु उपासिकाहरू घरबाट बाहिर निस्कँदै वहाँको पाउमा ढोग्दै विलापगर्नथाले । विलापगर्ने ती सबै श्रद्धालु उपासिकाहरूलाई वहाँले अति मार्मिक शब्दले करुणापूर्वक संझाउनु हुँदै धैर्य गराउनु भयो । त्यस बखतको दृश्य सारै हृदयस्पर्शी तथा सबैको मन रुवाउने खालको थियो । विलाप नगरी बस्नसक्ने कुनै पनि अवीतरागी स्त्रीहरू थिएनन् ।

विहारमा पुगेपछि भगवान्को पाउमा ढोगी वहाँले आफूले कल्पना गरेका सबै कुराहरू भगवान्समक्ष पोख्नु भयो र भगवान्सँग क्षमा प्रार्थना गर्नुहुँदै अनेक कविताद्वारा यस्तो बिन्ति गर्नु भयो—

"भन्ते भगवान् ! आज यो मेरो तपाइसँगको अन्तिम भेट्घाट् हो । त्यसैले तपाइको चक्राङ्कित सुकोमल पाउमा ढोग्न चाहन्छु । हुन त म तपाइकी आमा हुँ, तर अर्को दृष्टिले हेर्ने हो भने तपाई मेरो पिता पनि हुनुहुन्छ; किनभने तपाइकै धर्मको कारणले गर्दा म तपाइको शासनमा धर्मदायाद प्राप्तगरी तपाइकी धर्मपुत्री भएँ । जस्तो मैले तपाइको रूप-कायलाई संवर्धन गरें त्यस्तै तपाइले पनि

मेरो धर्मकायलाई संवर्धन गराइदिनु भयो। केही छिनको तीर्खा मेटिने दूध ख्वाई मैले तपाइको पालन गरें तर तपाइले सँधै तीर्खा मेटिने अजरामरणरूपी दूध ख्वाउनुभई मलाई पालन गर्नु भयो। भन्ते ! यो संसारमा स्त्रीजातिले मान्धाता जस्ता राजाका महिषी वा माता भनाउनु कुनै दुर्लभको कुरा होइन, किन्तु यो संसारमा बुद्ध-माता भनाउन पाउनुनै परम दुर्लभको कुरा हो। त्यो दुर्लभ बुद्ध-माताको नाम पनि मैले आफ्नो प्रणिधानको कारणले पाइसकें। भन्ते ! त्यसो हुनाले अब म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु। यदि मबाट कुनै स्याना वा ठूला अपराध वा त्रुटी हुनगएको रहेछ भने अनुकम्पापूर्वक क्षमा दिनुहोस्। मलाई थाहा छ कि यो संसारमा स्त्रीहरूनै सबै दोषकारी हुन् भन्ने कुरा; यस्तो भएर पनि मैले तपाइसँग बार बार स्त्री जातिकोनिमित्त प्रव्रज्यात्व मागें तथा जोर पनि लगाएँ। अतः यस सम्बन्धमा यदि मेरो कुनै गल्ती छ भने महाकारुणिक भगवान्ले मलाई क्षमा गर्नुहोस्। अनि फेरि मैले तपाइको आज्ञा मुताबिक भिक्षुणीहरूको परिहरण गरें; कस्तो परिहरण गरें, के गरें वा गरिन—यसमा पनि कुनै त्रुटी छ भने त्यसमा पनि मलाई क्षमा नै गर्नुहोस् !!"

महाप्रजापति गौतमीको कुरा सुन्नुभई महाकारुणिक बुद्ध भगवान्ले यस्तो भन्नु भयो—

"क्षमा नगरिनेलाई त क्षमा गर्नुपर्छ भने गुणभूषित हुने, त्यसमा पनि परिनिर्वाण हुन चाहनेलाई बढता के भनूँ र।"

आनन्दको विलाप

यसै प्रकारले महाप्रजापति गौतमीले राहुल, नन्द तथा आनन्द स्थविरहरूलाई पनि वन्दना गरी आफू परिनिर्वाण हुने कुरा सुनाउनु भयो। यो कुरा सुन्नु भई राहुल र नन्द स्थविरहरूले धर्मको स्मरण गर्नुभयो तर अनास्रवी हुनुभएका आनन्द[1] स्थविरले भने अति दुःखमानी गहभरी आँसु पारी विलाप गर्नु भयो।

"केराको बोट जस्तै निस्सार भएको यो संस्कृत लोकलाई धिक्कार छ ! हरे ! भगवान्‌की सानीआमा बुद्ध-पोषिका महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुँदै हुनुहुन्छ ! !"

यसै कुरालाई वर्णनागर्दै थेरीअपदानले यस्तो उल्लेख गरेको छ—

"धिरत्थु सङ्खतं लोकं, असारं कदलूपमं।
मायामरीचिसदिसं, इतरं अनवट्ठितं॥

यत्थ नाम जिनस्सायं, मातुच्छा बुद्धपोसिका।
गोतमी निधनं याति, अनिच्चं सब्बसङ्खतं॥

आनन्दो च तदा सेखो, सोकट्टो जिनवच्छलो।
तत्थस्सूनि करोन्तो सो, करुणं परिदेवति[2]।"

---

१. आनन्द स्थविर महाप्रजापति गौतमीका देवरका छोरा हुनु हुन्छ।

२. अप. दा. पा. पृ. २०५ : गा. नं. ६२, ६३, ६४

महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुने कुरासुनी आनन्द स्थविरलाई दोहोरो चिन्ता लागेको अनुमान हुन्छ। एक त महाप्रजापति जस्ता वयोवृद्धा स्त्रीले पनि आस्रवक्षयगरी परिनिर्वाण हुनु हुँदैछ भन्ने कुरा, अर्को चाहिं आफूले भने त्यस बेलासम्म पनि आस्रवक्षीण गरी अरहत् हुन नसकेको कुरा। यीनै दुइ कारणहरूलाई सम्झी वहाँको हृदय रोएको हो भन्ने कुरा अध्ययनबाट थाहा हुन्छ। अनि महाप्रजापति गौतमीले वहाँलाई आश्वासन दिनुहुँदै यस्तो भन्नु भयो—

"हे श्रुतसागर हुनु भएका! तपाइ बुद्धको प्रमुख उपस्थाक हुनुहुन्छ। तपाइले शोक गर्नु हुन्न। तपाइकै कारणद्वारा हामी नारीजातिले बुद्धको शासनमा प्रव्रज्यात्व पायौं। हे पुत्र! तपाइ धर्मभण्डागारीक हुनहुन्छ, शोक नगर्नुहोस्! तपाइको परिश्रम अवश्यनै साफल्य हुनेछ।"

यस पछि भगवान बुद्धले "स्त्रीहरूले धर्माविबोध गर्नसक्ने कुरामा शंका र सन्देह राख्नेहरूका शंका र सन्देह दूरपार्न तिमीले आफ्नो ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाऊ[१]" भनी महाप्रजापति गौतमीलाई भन्नु भएपछि वहाँले अनेकविध ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनु भयो। अनि वहाँले देखाउनु भएका ऋद्धि-प्रातिहार्यलाई देखेर आश्चर्य भएको परिषद्ले "हे आर्या! कसरी तपाइले यस्तो आश्चर्यजनक ऋद्धि-प्रातिहार्य प्राप्त गर्नसक्नु भएको हो? तपाइले अतीतकालमा कस्तो प्रणिधान गरेर आउनु

---

१. यो कुरा तलको "गौतमी-अपदान" शीर्षकको गा. नं. ८२ मा समुल्लेख भएको छ।

भएको थियो ?" भन्ने आदि कुराहरू सोधेपछि वहाँले आफूले अघि अघिका बुद्धका पालादेखिनै प्रणिधानहरू गर्दै आएका कुराहरू र वर्तमानका कुराहरू पनि परिषद्लाई सुनाउनु भयो। जुन कुराहरू तल "गौतमी-अपदान" शीर्षकमा अनुदित भएका छन्।

अन्तिम-सत्कार

अनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्को कोमल चरणकमलमा पुनः ढोगी आफू बस्ने ठाउँमा फर्कन लाग्नु हुँदा, वहाँलाई स्वयं बुद्धले विशाल परिषदका साथ वहाँ बस्ने कोठासम्म पुऱ्याउन जानु भयो। यो थियो सानीआमा प्रति दर्शाइएको बुद्धको अन्तिम सत्कार।

आफ्नो कोठामा पुग्नुभई अर्धपलेटीमारी वहाँ आसनमा बस्नु भयो। वहाँ परिनिर्वाणहुने खबर थाहापाई वहाँको दर्शन गर्न आएका उपासिकाहरू त्यसबखत पनि अनगिन्ति नै थिए। वहाँकहाँ आई छातीपिट्दै रोइरहेका विशाल उपासिकाहरूलाई वहाँले— "पुत्रीहो! मारबन्धनमापरी तिमीहरू विलाप नगर! सबै संस्कृत पदार्थहरू अनित्य नै हुन्। सबै चलाचल वस्तुहरूको अन्त वियोगमै हुन्छ[१]" भन्नु हुँदै सम्झाउनु भयो। त्यसैले थेरीअपदानले यस्तो उल्लेख गरेको हो—

---

१. यी कुराहरू तल मूलपालिको अनुवादमा पनि समुल्लेख भएको छ।

"अलं पुत्ता विळापेन, मारपासानु वत्तिना ।
अनिच्चं सङ्खतं सब्बं, वियोगन्तं चलाचलं ॥"

त्यसपछि वहाँ प्रथमध्यानमा तल्लीन हुनुभई क्रमैसँग माथि-माथिका ध्यानमा पुग्नुभई, त्यसै क्रमानुसार तलको प्रथमध्यानमा आउनु भई पुनः माथिल्लो ध्यानमा जानु भयो । यस्तैगरी माथि र तलगर्दै ध्यानमा समाधिष्ठ हुनुभई अन्तमा चतुर्थध्यानमा समाधिष्ठभई बस्नु भयो र त्यहाँबाटै परिनिर्वाण हुनुभयो ।

यसरी चालीस वर्षको उमेरमा छोरा पाई, असी वर्षको उमेर-मा भिक्षुणी भई, एकशय बीसवर्षको उमेरमा महाप्रजापति गौतमी स्थविरा निभेको बत्तीको ज्वाला कुन दिशातिर गयो भन्न नसकिने झैं परिनिर्वाण हुनुभयो ।

भूमिकम्पगरी परिनिर्वाण हुँदाको त्यसबखतको वायुमण्डल कस्तो थियो भन्ने बारेका वर्णन तल अनुदित "गौतमी-अपदान" शीर्षकमै समुल्लेख भएको छ ।

त्यस पछि बुद्ध भगवान्‌ले आनन्द स्थविरलाई आमन्त्रण गर्नु भई मातृ-परिनिर्वाणको खबर सबैलाई घोषणा गर्ने आज्ञा दिनु भयो र सो बमोजिम वहाँले घोषणा गर्नु भएपछि चारैदिशाबाट भिक्षु तथा भिक्षुणीहरू भेला भए । महाप्रजापति गौतमी स्थविराको शव-यात्रामा बुद्ध सहित दुवै अग्रश्रावकहरू, राहुल, नन्द, आनन्द, तथा महाकाश्यपहरूका साथ धेरै भिक्षु र भिक्षुणीहरू सम्मिलित भएका थिए; उपासक र उपासिकाहरूको त के कुरा । कुनै शव-यात्राको

पछि पछि बुद्ध जानुभएको छ भने त्यो महाप्रजापति गौतमीकै शव-यात्रामा जानुभएको छ। बुद्ध-कालमा यो जस्तो ठूलो शव-यात्रा बुद्धको बाहेक—अरू कुनै पनि श्रावक वा श्राविकाहरूको भएको छैन। शव-यात्राको वर्णन पनि तलकै "गौतमी-अपदान" शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएको छ।

गौतमी-प्रशंसा

दाह-संस्कार सिद्धिए पछि भगवान् बुद्धले महाप्रजापति गौतमीको अस्तिधातु हातमा लिनुभई उपस्थित परिषद्‌लाई यस्तो भन्नुभयो—

"संसाररूपी सागरबाट उत्तीर्ण भएकी महाप्रजापति गौतमी शान्तिपूर्वक परिनिर्वाण हुनुभयो। भिक्षुणीहरू मध्येमा वहाँ रात्रज्ञा हुनुहुन्थ्यो। वहांले ऋद्धि-प्रातिहार्यलाई आफ्नो वशमा राख्नु भएको थियो। वहाँ षडभिज्ञा हुनुहुन्थ्यो र वहाँको पुनर्भव पनि निरुद्ध भयो। अतएव मुक्तिहुन चाहने प्राणीहरूले आत्मद्वीपभई बस्न सक्नु पर्छ र सतिपट्ठान तथा सप्तबोध्यङ्गहरू भाविता गरेमा दुःखबाट मुक्ति पाउन सकिनेछ।"

अरू कुराहरू तल संग्रहित चौध (१४) मूलसूत्रहरूमै प्रष्ट भएका छन्।

गौतमीसँगै निस्केका भिक्षुणीहरू

महाप्रजापति गौतमीकासाथ राजदरबारबाट एकसाथ निस्के-

का केही भिक्षुणीहरूका नामहरू यस प्रकार छन्—

(१) धीरा भिक्षुणी[१], (२) वीरा भिक्षुणी[२], (३) मित्ता भिक्षुणी[३], (४) भद्रा भिक्षुणी[४], (५) उपसमा भिक्षुणी[५], (६) तिस्सा भिक्षुणी[६], (७) विसाखा भिक्षुणी[७], (८) सुमना भिक्षुणी[८], तथा (९) उत्तरा भिक्षुणी[९]।

महाप्रजापति गौतमीका समक्ष प्रव्रजित भएका केही भिक्षुणी हरूका नामहरू यसप्रकार छन् —

(१) थेरीका भिक्षुणी[१०], (२) मुत्ता भिक्षुणी[११], (३) पुण्णा

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९ : तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा; तल अनुदित "गौतमी–अपदान" शीर्षक अन्तर्गत नं. १२१ मा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९ : तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा।

३. थेरी. गा. अ क. पृ. ९ : तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा।

४. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९ : तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा।

५. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९ : तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा।

६. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९ : तिस्साय थेरिया गाथावण्णना।

७. थेरी. गा. अ. क. पृ. १६ : विसाखाय थेरिया गाथावण्णना।

८. थेरी. गा. अ क. पृ. १६ : सुमनाय थेरिया गाथावण्णना।

९. थेरी. गा. अ. क. पृ. १७ : उत्तराय थेरिया गाथावण्णना।

१०. थेरी. गा. अ. क. पृ. ४ : अञ्ञतराय थेरिया गाथावण्णना।

११. " " " पृ. ६ : मुत्ता थेरिया गाथावण्णना।

भिक्षुणी[1], (४) चित्ता भिक्षुणी[2], (५) मित्ता भिक्षुणी[3], (६) दन्तिका भिक्षुणी[4], (७) भद्दाकापिलानी भिक्षुणी[5], (८) गुत्ता भिक्षुणी[6], (९) सुभा भिक्षुणी[7] तथा (१०) नन्दा भिक्षुणी[8]।

अघिल्ला जन्महरू

परापूर्वकालमा एक पटक महाप्रजापति गौतमी चन्द्रादेवी नामले महाप्रताप भन्ने राजाकी महिषी भएकी थिइन्। उनीहरूका धम्मपाल भन्ने छोरा थिए जो स्वयं गौतम बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र महाप्रताप राजा देवदत्त भिक्षु थिए। सो राजाले आफ्नो छोरा धम्म-

---

१. थेरी.गा. अ. क. पृ. ८ : पुण्णाय थेरिया गाथावण्णना।
२. " " " पृः २६ : चित्ताय थेरिया गाथावण्णना।
३. " " " पृ. २९ : मेत्ताय थेरिया गाथावण्णना।
४. " " " पृ. ४१ : दन्तिकाय थेरिया गाथावण्णना।
५. " " " पृ. ५३ : भद्दायकापिलानिया थेरिया गाथावण्णना।
६. " " " पृ. १२५: गुत्ताय थेरिया गाथावण्णना।
७. " " " पृ. १९१: सुभाय थेरिया गाथावण्णना।
८. अ. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना। यिनी महाप्रजापति गौतमी महारानीकी छोरी नन्दा हुन्। रूपनन्दा पनि भन्दछन्। यिनैलाई पछि जनपद कल्याणी पनि भन्न थाले।

पाललाई टुक्रा टुक्रा पारी मारेको थियो[१] । अर्को एक जन्ममा महाप्रजापति गौतमी नन्दिय भन्ने बाँदरको माता भएकी थिइन् । नन्दीय भन्ने बाँदर स्वयं गौतम बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । ती बाँदरहरूलाई मार्ने व्याधा देवदत्त नै भएका थिए[२] ।

प्रजापति गौतमी नामहरू

१. प्रजापति (पजापति)—यिनी संयुत्तनिकायको धजग्गसुत्तं मा समुल्लेख भएका एक देवपुत्र हुन् । यिनी शक्रदेवेन्द्रको जस्तो रूप, वर्ण तथा आयु भएका देवता हुन् । देवसभामा यिनले शक्रदेवेन्द्रभन्दा तल्लो आसन पाउँछन् । सं.

---

१. जा. अ. क. III. पृ. १२६ : चूलधम्मपाल जातकं; नं. ३५८

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ५१२ : चुल्लनन्दियजातकं, नं. २२२; देवदत्तले गौतम बुद्धलाई अघिल्ला जन्महरूमा पाँच पटकसम्म मारेका कुराहरू जातकट्ठकथा III पृ. १२३ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । ती जातकहरू हुन्—चूलधम्मपाल जातक; जा. अ. क. III. पृ. १२, नं. ३०४ : दद्दरजातक; जा. अ. क. III. पृ. २८ नं. ३१३: खन्तिवादीजातक; चूलनन्दीय जातक र जा. अ. क. III. पृ. २६०, नं. ४०७ : महाकपीजातक ।

नि. I, पृ. २२० : धजग्गसुत्तं र अ. क. I. पृ. २६२

२. प्रजापति— यिनी मज्झिमनिकायको मूलपरियायसुत्तं-मा उल्लेख भएका 'मार' हुन् । म. नि. I. पृ. ४ : मूलपरियायसुत्तं । सबै प्राणीहरू माथि प्रभुत्व जमाउने भएकोले 'प्रजापति' भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ३१ : मूलपरियायसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३. प्रजापति— यिनी गौतम बुद्धकी सानीआमा र शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी महा-प्रजापति गौतमी हुन् । यिनकै कुराहरू यस संग्रहमा समुल्लेख भएका छन् ।

१. गौतमी (गोतमी)—यिनी वेस्सभू बुद्धको अग्र उपस्थायिका उपासिका हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३७० : वेस्सभू बुद्धवंसो ।

२. गौतमी (गोतमी)—यिनी गौतम बुद्धकी सानीआमा र शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी हुन् । यिनकै कुराहरू यस संग्रहमा संग्रहित भएका छन् ।

३. गौतमी·सूत्र—यो सूत्र अं. नि-८ पृ. ३६८ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

४. गौतमी-सूत्र, अथवा किसागोतमीसुत्तं—यो सूत्र सं. नि. I. पृ. १२९ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

× × ×

मूल सूत्र—

१—दान-विभाजन

यस्तो मैले सुने[१] ।

एक समय भगवान्, शाक्य जनपद्को कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । अनि महाप्रजापति गौतमी एकजोर नयाँ कपडा लिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो ।

वस्त्र-दान

"भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्कोनिमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक

१. म. नि. III. पृ. ३३९ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १९६

यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस्[१] ।"

यस्तो भन्नुहुँदा, भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो—

"गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।"

दोश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

"भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्कोनिमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

दोश्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो—

"गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।"

तेश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

---

१. भगवान् बुद्ध, बुद्ध भइसक्नु भएपछि पहिलो पटक कपिलवस्तुमा जानु हुँदा महाप्रजापति गौतमीले यो वस्त्र-दान गरेकी हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. १९७ मा समुल्लेख भएको छ ।

"भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्कोनिमित्त स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।"

तेश्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नुभयो—

"गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि[१] ।"

---

१. 'सङ्घमा देऊ...' भनी भन्नु भएको मतलब यो होइन कि बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम छ; न त सङ्घमा दिंदा बुद्ध पनि सङ्घमा सम्मिलित भएको हुनेछ भन्ने अर्थ हो । सङ्घमा दिन लगाउँदा भविष्यमा सङ्घ प्रति गौरव राख्ने कुरा सिकाउन र सङ्घको गौरव बढाउने विचारले त्यसो भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १९७ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यहीं नै यो कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ कि सङ्घमा दिन लगाउँदा महाप्रजापति गौतमी—जसले बुद्धलाई पालन पोषण गर्‍यो त्यसको हृदयमा सङ्घ प्रति दानदिने दान-चेतना उत्पन्न भई वहाँको ठूलो हित र कल्याण हुनेछ भन्ने वहाँ प्रति महत् अनुकम्पा राखनु भएर नै सङ्घलाई दिन लगाउनु भएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १९७–९८

बहूपकारी भगवान्

यस्तो भन्नुहुँदा, आयुष्मान् आनन्दले[१] भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीको एकजोर नयाँ कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस्। भन्ते ! भगवान्की सानीआमा महाप्रजापति गौतमी भगवानको बहूपकारी हुनु हुन्छ। भगवान्लाई वहाँले पालन गर्नुभयो, पोषण गर्नुभयो र दूध दिनु भयो तथा भगवान्की आमा स्वर्गवास भइसके पछि वहाँले (तपाइलाई) दूध पनि पियाउनु भयो। भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीको बहूपकारी हुनु हुन्छ। (१) भन्ते ! भगवान्कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी बुद्धको शरणमा जानुभयो, धर्मको शरणमा जानुभयो तथा सङ्घको शरणमा

---

१. भगवान् बुद्ध पहिलो पटक कपिलबस्तुमा आई त्यहाँबाट फर्केर अनुप्रिय भन्ने मल्लहरूका निगममा बस्नु भएको बेलामा आनन्दादि ६ शाक्यकुमारहरू प्रव्रजित भएका कुरा चुल्ल. व. पा. पृ. २७९ : सङ्घभेदक्खन्धकंको 'छ सक्यपब्बज्जा कथा' बाट प्रष्ट बुझिन्छ; त्यस्तै अं. अ. क. I. पृ. १६३; अप. दा. अ. क. पृ. २५९ र थेर. गा अ. क. II. पृ. १२३ बाट पनि। त्यसो हुनाले यो घटना पहिलो पटक बुद्ध कपिलवस्तुमा जानुहुँदा घटेको नभई अर्को कुनै अवस्थामा घटेको हो कि भन्ने विचार गर्ने ठाउँ छ।

जानुभयो। (२) भन्ते! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी प्राणीघातबाट विरत हुनुभयो, अदिन्नादानबाट विरत हुनुभयो, काममिथ्याचारबाट विरत हुनुभयो, मृषावादबाट विरत हुनुभयो तथा सुरामेरय मद्य-प्रमादस्थानबाट विरत हुनुभयो। (३) भन्ते! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्ध प्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो, धर्म प्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो र सङ्घ प्रति पनि उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो। (४) भन्ते! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी दुःख (सत्य) मा निःशंकी हुनुभयो, दुःख समुदय (सत्य) मा निःशंकी हुनुभयो, दुःख निरोध (सत्य) मा निःशंकी हुनुभयो तथा दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा (सत्य) मा पनि निःशंकी हुनुभयो[१]। भन्ते! भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीको बहूपकारी नै हुनु हुन्छ।

१– "आनन्द! त्यस्तै हो। आनन्द! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई बुद्धको शरणमा जान्छ; आनन्द! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई—अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म, सामीचिकर्म, अथवा चीवर, भिक्षा भोजन, शयनासन तथा ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दिन।

२– "आनन्द! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई प्राणीहिंसाबाट

---

१. यी चार कारणहरूद्वारा महाप्रजापति गौतमी स्रोतापन्न भएको कुरा प्रकट गरिन्छ।

विरत रहन्छ, आदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, मृषावादबाट विरत रहन्छ तथा सुरा मेरय मद्य-प्रमादस्थान-बाट विरत रहन्छ; आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई — अभिवादन, प्रत्युत्थान,...तथा ग्लानप्रत्यय भैषर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रति-कार गर्नसक्छ भनी भन्दिन ।

३– "आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्ध प्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ, धर्म प्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ तथा सङ्घ प्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ; आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई—अभिवादन, प्रत्युत्थान,...तथा ग्लानप्रत्यय भैषर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्र-तिकार गर्नसक्छ भनी भन्दिन ।

४– "आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई दुःख (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ, दुःख समुदय (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ, दुःख निरोध (सत्य) मा निःशंकी हुन्छ तथा दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा (सत्य) मा पनि निःशंकी हुन्छ; आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई अभि-वादन, प्रत्युत्थान,...तथा ग्लानप्रत्यय भैषर्ज्य परिष्कारहरूको प्रदान-द्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दिन ।"

चौध प्रति-पौद्गलिक-दान

"आनन्द ! यी चौध प्रकारका प्रति-पौद्गलिक (=व्यक्तिगत) दानहरू छन् । कुन चौध भने ?—

१– 'तथागत अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धलाई दान दिन्छ—यो पहिलो प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

२– 'प्रत्येक बुद्धलाई दान दिन्छ—यो दोश्रो प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

३– 'तथागतका अरहत् श्रावकलाई दान दिन्छ—यो तेश्रो प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

४– 'अरहत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दान दिन्छ—यो चौथो प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

५– 'अनागामी भएकोलाई दान दिन्छ—यो पाँचौ प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

६– 'अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको-लाई दान दिन्छ—यो छैटौं प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

७– 'सकृदागामी भएकोलाई दान दिन्छ—यो सातौं प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

८– 'सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको-लाई दान दिन्छ—यो आठौं प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

९– 'स्रोतापन्न भएकोलाई दान दिन्छ—यो नवौं प्रति-पौद्‌गलिक-दान हो ।

१०– 'स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको-लाई दान दिन्छ—यो दशौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।

११– 'कामविषयबाट विरत हुने बाहिरकालाई[1] दान दिन्छ—यो एघारौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।

१२– 'शीलवान्-पृथग्जनलाई[2] दान दिन्छ—यो बाह्रौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।

१३– 'दुःशील-पृथग्जनलाई[3] दान दिन्छ—यो तेह्रौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।

१४– 'तिरश्चीनलाई दान दिन्छ[4]—यो चौधौं प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।'

---

१. कर्मवादी, क्रियावादी लौकिक पञ्चाभिज्ञलाभीहरूलाई 'बाहिरका' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २००

२. गो-व्रतादि गर्ने, कसैलाई हिंसा-पीडा नगर्ने तथा छलकपट रहित सोरत्ररूपले गृही-जीवन बिताउनेलाई 'शीलवान्-पृथग्जन' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २००

३. अर्काको हिंसागरी माछा आदि मार्ने कामद्वारा जीविका बिताउनेलाई 'दुःशील-पृथग्जन' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २००

४. कुकुर आदि कुनै पशुलाई दयाचित्त राखी पेटभरी खुवाउने । पपं. सू. IV. पृ. २००

"आनन्द ! त्यहां, (१) तिरश्चीन हुनेलाई दिएको दानबाट शयपटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (२) दुःशील पृथग्जन हुनेलाई दिएको दानबाट हजार पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (३) शीलवान् पृथग्जन हुनेलाई दिएको दानबाट एकलाख पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (४) कामविषयबाट विरतहुने बाहिरकालाई दिएको दानबाट हजारकोटी पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ; (५) स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कारगर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दानबाट असंख्येय र अप्रमेय पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ[१]; (६) स्रोतापन्न भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (७) सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (८) सकृदागामी भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (९) अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१०) अनागामी भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (११) अरहत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१२) अरहन्त भएकोलाई दिएको दान-फलको त के कुरा; (१३) प्रत्येक बुद्धलाई दिएको दान-फलको त के कुरा तथा (१४) तथागत अरहन्त सम्यक् सम्बुद्धलाई दिएको दान-फलको त के कुरा !!"

सातप्रकारका सङ्घ-दान

"आनन्द ! यी सात प्रकारका सङ्घगत-दानहरू छन् । कुन

---

१. यी दान विभाजन सम्बन्धीका कुराहरू अझ बढी जान्नचाहने धर्मकथिकहरूले पपं. सू. IV. पृ. २०० मा हेर्नु योग्य छ ।

सात भने ?—

१– 'बुद्ध प्रमुख दुवै सङ्घलाई (=भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घलाई) दान दिन्छ—यो पहिलो सङ्घगत-दान हो।

२– 'तथागतको परिनिर्वाण पछि दुवै सङ्घलाई (=भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घलाई) दान दिन्छ—यो दोश्रो सङ्घगत-दान हो।

३– 'भिक्षु सङ्घलाई दान दिन्छ—यो तेश्रो सङ्घगत-दान हो।

४– 'भिक्षुणी सङ्घलाई दान दिन्छ—यो चौथो सङ्घगत-दान हो।

५– 'सङ्घको तरफबाट 'यतिजना भिक्षु र यतिजना भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ—यो पाँचौ सङ्घगत-दान हो।

६– 'सङ्घको तरफबाट 'यति भिक्षुहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ—यो छैटौं सङ्घगत-दान हो।

७– 'सङ्घको तरफबाट 'यति भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्' भनी सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिन्छ—यो सातौं सङ्घगत-दान हो।'

"आनन्द! भविष्यकालमा गोत्रभू (=भिक्षु नाम धारी), काषाय-कण्ठधारी (=कषाय वस्त्रको टुक्रा घांटीमा लगाउने) तथा दुःशील पापधर्मी (मानिसहरू) हुनेछन्। ती दुःशीलहरूलाई

सङ्घको उद्देश्य गरी दान दिनेछन् । आनन्द ! त्यसबखत पनि सङ्घगत दानको फल असंख्येय र अप्रमेय हुनेछ भनी म भन्दछु[1] । आनन्द ! कुनै पनि प्रकारले सङ्घगत दानको अगाडि प्रति-पौद्गलिक-दानलाई

---

१. सङ्घगत दिएको दानको फल कसरी महत्फल हुन्छ भन्ने बारेमा पपञ्चसूदनीले यस्तो उल्लेख गरेको छ—

"सङ्घ प्रति महत् प्रसन्नचित्त राख्न सक्नेले मात्र सङ्घगत दानद्वारा महत्फल पाउन सक्छ। सङ्घ प्रति महत् प्रसन्न चित्त राख्नु भनेको अति कठीन छ । भनौ कि—सङ्घगत-दान दिन्छु भनी दान-वस्तुहरू तयार पारी, विहारमा गई 'सङ्घको तरफबाट एक भिक्षु पाऊँ' भनी माग्दा सङ्घको तरफबाट एक श्रामणेर पाई 'श्रामणेर पो रहेछ !' भन्ने ठानेमा अथवा स्थविर भिक्षु पाई 'स्थविर भिक्षु पाएँ' भनी चित्त फुलाएमा पनि सङ्घगत-दान दिएको हुन सक्दैन अर्थात् 'सङ्घ' भनी जुन प्रसन्नचित्तले दान दिंदा पाइने प्रतिफल हो सो पाउन सक्ने छैन भनी भनेको हो । 'सङ्घको तरफबाट भिक्षु पाऊँ' भनी माग्दा सङ्घको तरफबाट चाहे श्रामणेर होस्, चाहे भिक्षु होस् , चाहे नवयुवक होस्, चाहे वयोवृद्ध होस् अथवा पण्डित, मूर्ख जोसुकै पाए पनि चित्तमा अन्यथाभाव उत्पन्न नगरी, अकम्प्य चित्त राखी, एकमात्र 'सङ्घ' भन्ने भावना-लाई मनमा अटल गरी राखी तथा सङ्घ प्रति राखिने पूर्ण गौरव, भक्ति र निश्चल श्रद्धा राखी दिएमा मात्र 'सङ्घगत-

म महत्फलतर भनी भन्दिन ।"

दान-विशुद्धिका कारणहरू

"आनन्द ! दान-विशुद्धिका चार कारणहरू छन् । कुन चार भने ?—

दान' हुनसक्छ र त्यसबाट महत्फल पाउन सक्छ ।" यसको उदाहरण देखाउँदै उहीं यस्तो पनि उल्लेख गरेको छ—

"एक उपासकले 'सङ्घगत-दान' दिने इच्छा गरी विहारमा गई सङ्घको तरफबाट एक भिक्षु माग्यो । उसले एक दुःशील भिक्षु पायो । 'दुःशील भिक्षु पाएँ' भनी कत्ति पनि चित्त न बिगारी, सङ्घको परिशुद्ध गुणहरूलाई अनुस्मरण गरी उसले सो भिक्षुलाई आफूले गर्नसक्दो स्वागत–सम्मान गरी तथा श्रद्धाराखी अत्यन्त श्रेष्ठाकारले दान दियो । अर्को दिन सो भिक्षु, अघिल्लो दिनको स्वागत-सम्मानबाट अत्यन्त प्रभावित भई उसकहाँ गई एक कोदालो माग्न गए । अनि उपासकले कोदालो टाढैबाट फ्याँकिदियो । यो कारणदेखी छरछिमेकीहरूले 'हिजो भने यी भिक्षुलाई त्यत्रो सम्मान गरी दान दियौ; आज भने तिमी आसनबाट पनि उठेनौ' भनी भन्दा उसले 'हिजो त मैले सङ्घलाई दान दिएको थिएँ न कि यी भिक्षुलाई' भनी जवाफ दियो' ।" पपं. सू. IV. पृ. २०२ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

'(१) आनन्द ! दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न; (२) आनन्द ! प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न; (३) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न; (४) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ !'

१- "आनन्द ! कसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न भने--आनन्द ! यहाँ दायक हुने शीलवान् कल्याण-धर्मी हुन्छ; प्रतिग्राहक हुने भने दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ। आनन्द ! यसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुन्न।

२- "आनन्द ! कसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न भने - आनन्द ! यहाँ प्रतिग्राहक हुने शीलवान् कल्याण-धर्मी हुन्छ; दायक हुने भने दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ। आनन्द ! यसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुन्न।

३- "आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न भने—आनन्द ! यहाँ दायकहुने पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहकहुने पनि दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ। आनन्द ! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्न।

४- "आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान विशुद्धि हुन्छ भने --- आनन्द ! यहाँ दायकहुने पनि शीलवान् तथा

कल्याणधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहकहुने पनि शीलवान् तथा कल्याणधर्मी हुन्छ। आनन्द! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ।

"आनन्द! यिनीहरू नै दान-विशुद्धिका चार कारणहरू हुन्।"

भगवान्ले यति भन्नुभयो। यति भनिसक्नुभए पछि सुगतले फेरि यस्तो भन्नुभयो—

१– "यो सीलवा दुस्सीलेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं[1] सुपसन्नचित्तो।
अभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
सा दक्खिणा दायकतो विसुज्झति॥

२– "यो दुस्सीलो सीलवन्तेसु ददाति दानं,
अधम्मेन लद्धं अप्पसन्नचित्तो।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
सा दक्खिणा पटिग्गाहकतो विसुज्झति॥

३– "यो दुस्सीलो दुस्सीलेसु ददाति दानं,
अधम्मेन लद्धं अप्पसन्नचित्तो।
अनभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
न[2] तं दानं विपुलफलं ति ब्रूमि[2]॥

---

१. सिंहल र रोमनमा: 'लद्धा'।

२. २–२ रोमनमा: 'सा दक्खिणा नेवुभतो विसुज्झति'।

४– "यो सीलवा सीलवन्तेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं सुपसन्नचित्तो।
अभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
तं वे दानं विपुलप्फलं[1] ति ब्रूमि ।।

५– "यो वीतरागो वीतरागेसु ददाति दानं,
धम्मेन लद्धं सुपसन्नचित्तो।
अभिसद्दहं कम्मफलं उलारं,
तं वे दानं आमिसदानानमग्गं[2]' ति ।।"

अर्थ—

१– "सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो शीलवान्ले दुःशीललाई दान दिन्छ— त्यो दान दायकको तरफबाट विशुद्ध हुन्छ।

२– "अप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास नगरी अधर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो दुःशीलले शीलवान्लाई दान दिन्छ— त्यो दान प्रतिग्राहकको तरफबाट विशुद्ध हुन्छ।

---

१. स्याममा: 'विपुलफलं'।

२. सिंहलमा: 'विपुलं ति ब्रूमि'; रोमनमा: 'आमिसदानं विपुलं ति ब्रूमि'।

३– "अप्रसन्न चित्त राखी, उदारकर्मफलमा विश्वास नगरी, अधर्मपूर्वक लाभगरेको वस्तु, जो दुःशीलले दुःशीललाई दान दिन्छ— त्यो दान विपुलफलदायी हुन्न भनी भन्दछु ।

४– "सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभगरेको वस्तु, जो शीलवान्ले शीलवान्लाई दान दिन्छ— त्यो दान विपुलफलदायी हुन्छ भनी भन्दछु ।

५– "सुप्रसन्न चित्त राखी, उदारकर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो वीतरागीले[1] वीतरागीलाई दान दिन्छ—त्यो दान नै आमिषदानहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुन्छ ।"

× × ×

---

१. यहाँ वीतरागी भनी अनागामी भएकोलाई भनिएको हो । विशुद्ध वीतरागी भनी अरहन्तलाई भन्दछन् । पपं. सू. IV. पृ. २०४ : दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

मूल पालि—

२–गौतमी-प्रव्रज्या

त्यस समय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधारामभमा बस्नु भएको थियो[1] ।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

प्रव्रज्या याचना

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए बेश हुने थियो ।"

---

१. चुल्ल व. पा. पृ. ३७३ : महापजापतीगोतमीवत्थु, अ. क. पृ. ९५१; यो कुरा अङ्गुत्तरनिकायको अट्ठकनिपातमा 'गोतमी-सुत्तं' नामले समुल्लेख भएको पाइन्छ । पृ. ३६८, अ. क. II. पृ. ७७४

"गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमीले इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

दोश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए बेश हुने थियो ।'

"गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमीले इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

तेश्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्सँग यस्तो विन्ति गर्नुभयो —

"भन्ते ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुन पाए बेश हुने थियो ।"

"गौतमी ! स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने कुरामा तिमीले इच्छा नराख, भइहाल्यो ।"

अनि महाप्रजापति गौतमी-- "भगवान्ले स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुहुन्न" भन्दै दुःखी दुर्मन भई गहभरी आँसु पारी रुँदै, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो ।

आफैंले कषाय-वस्त्र धारणगरिन्

भगवान् कपिलवस्तुमा इच्छानुसार विहार गर्नु भई त्यस पछि वैशालीकोनिम्ति चारिका गर्नुभयो। चारिकागर्दै क्रमशः जहाँ वैशाली हो त्यहाँ पुग्नु भयो। अनि भगवान् वैशालीस्थित महावनको[1] कूटागारशालामा बस्नु भयो।

त्यस समय महाप्रजापति गौतमी केश क्षौर गराई, कषाय-वस्त्र धारणगरी धेरै शाक्य-स्त्रीहरूका साथ जहाँ वैशाली हो त्यहाँ जानु भयो। अनि क्रमैसँग जहाँ वैशालीको महावनस्थित कूटागार-शालाहो त्यहाँ पुग्नु भयो। त्यसपछि महाप्रजापति गौतमी सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलैधूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु पारी रुँदै कोठाबाहिरको दैलोनिर उभिइरहनु भयो।

त्यस बखत आयुष्मान् आनन्दले—सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलै धूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु

---

१. यो महावन भन्ने वन कपिलवस्तुमा पनि छ। म.नि.I.पृ. १४६: मधुपिण्डिकसुत्तं; दी. नि. II. पृ. १८९ : महासमयसुत्तं; बु. गृ. पृ. ७, १२७, ४६८; मल्लराज्यको उरुवेलकप्पमा पनि छ। अं. नि-९ पृ. ७४ : तपुस्ससुत्तं; तथा नेरञ्जरा नदीको तीरमा पनि 'महावन' भन्ने वन रहेको कुरा धम्म. सं. अ. क. पृ. ६० को निदानकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

पारी रुँदै कोठाबाहिरको दैलोनिर उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीलाई देख्नु भयो। देखेर महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नु भयो—

"गौतमी ! किन तपाइ सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलै धूलो भएको शरीर लिई, दुःखी तथा दुर्मन भई, गहभरी आँसु पारी रुँदै कोठा-बाहिरको दैलोनिर उभिइरहनु भएको ?"

"भन्ते आनन्द ! के गरूँ त, भगवान्ले स्त्रीजातिलाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनु हुन्न भने !"

बुद्धसँग आनन्दको प्रार्थना

"गौतमी ! त्यसोभए, भगवान्सँग मैले स्त्रीजातिकोनिमित्त तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने आज्ञा मागुन्जेलसम्म तपाइ केहीछिन् यहीं नै बस्नुहोस्।"

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो। एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो —

"भन्ते ! यी महाप्रजापति गौतमी— 'भगवानले स्त्रीजाति-लाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने

अनुमति दिनु हुन्न' भन्दै सुन्निएको खुट्टा लिई, धूलै धूलो भएको शरीर लिई, दु:खी तथा दुर्मन भई गहभरी आँसु पारी रुँदै कोठाबाहिरको दैलोनिर उभिइरहेकी छन् । भन्ते ! स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुभए बेश हुने थियो ।"

"आनन्द ! तथागतको धर्म-विनयमा स्त्रीजातिकोनिमित्त घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित गराउने कुरामा तिमीले रुचि न राख, भइहाल्यो ।

दोश्रोपटक पनि...तेश्रोपटक पनि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो--

"भन्ते ! स्त्रीजातिलाई तथागतको धर्म-विनयमा घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुभए बेश हुने थियो ।"

"आनन्द ! तथागतको धर्म-विनयमा स्त्रीजातिकोनिमित्त घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित गराउने कुरामा तिमीले रुचि नराख, भइहाल्यो ।"

अनि आयुष्मान् आनन्दले— "भगवान्ले स्त्रीजातिलाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनुहुन्न; अत: किन मैले भगवान्सँग अर्कै तरिकाले (अञ्ञेन पि परियायेन) स्त्रीजातिकोनिमित्त तथागतको धर्म-विनयमा घर-

छाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुने अनुमति नमागूँ" भन्ने सोच्नु भई भगवान्‌लाई यस्तो भन्नुभयो—

"भन्ते ! घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने स्त्रीजातिले स्रोतापत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामी-फल र अरहत्-फल साक्षात्कार गर्न सक्छे के ?"

"आनन्द ! सक्छे । तथागतको धर्म विनयमा घरछाडी, अनगारिका भई प्रव्रजित हुने स्त्रीजातिले स्रोतापत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामी-फल र अरहत्-फल साक्षात्कार गर्न सक्छे ।"

"भन्ते ! यदि घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने स्त्रीजातिले स्रोतापत्ति-फल, सकृदागामी-फल, अनागामी-फल तथा अरहत्-फल पनि साक्षात्कार गर्नसक्छे भने, भन्ते ! भगवान्‌की सानीआमा (मातुच्छा) महाप्रजापति गौतमी भगवान्‌को बहूपकारी हुनु हुन्छ । वहाँले भगवान्‌लाई पालन गर्नुभयो, पोषण गर्नुभयो, दूध दिनु भयो र भगवान्‌की आमा स्वर्गवास भएपछि वहाँले तपाइलाई दूध पनि पियाउनु भयो । भन्ते ! त्यसोहुनाले, स्त्रीजातिलाई घरछाडी अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुने अनुमति दिनु भए बेश हुने थियो ।"

अष्ट-गुरु-धर्म

"आनन्द ! यदि महाप्रजापति गौतमीले निम्न आठ-गुरु-

धर्महरूलाई स्वीकार गर्छिन् भने सोही नै उनको उपसम्पदा होस्।
(आठ-गुरु-धर्म यी हुन्)—

१– "उपसम्पदाद्वारा शयवर्ष भएकी भिक्षुणीले त्यतिखेरै उपसम्पन्न भएका भिक्षुहरूलाई पनि अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म (=सम्मान सत्कार) गर्नु पर्छ। यो धर्म (=नियम) लाई सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मानगरी तथा पूजागरी जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न।

२– "भिक्षु नभएको आवास-गृहमा[१] अर्थात् भिक्षुणी बस्ने ठाउँ नजिकै कुनै भिक्षु नभएमा त्यस्तो ठाउँमा भिक्षुणीले वर्षावास (=वर्षाद् समय) बस्नु हुन्न। यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मानगरी तथा पूजागरी जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न।

३– "प्रत्येक आधा महीनामा भिक्षुणीले भिक्षु सङ्घबाट दुइ धर्म (=कारण) हरूको प्रतीक्षा गर्नु पर्छ—उपोसथ कहीले हो भनी सोध्ने र अववाद-उपदेशकोनिमित्त जाने। यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक-

---

१. 'भिक्षु नभएको आवास-गृहमा' भन्नाको अर्थ हो—भिक्षुणी बस्ने ठाउँबाट घटीमा आधायोजन भित्र कुनै अववाद दिने भिक्षु नभएको ठाउँ। भनाइको तात्पर्य कुनै पनि भिक्षुणीले वर्षावास बस्दा घटीमा आधायोजन भित्र कुनै भिक्षु भएको ठाउँमा वर्षावास बस्नुपर्छ भनी भनिएको हो। यसको व्याख्या सम. पा. पृ. ५८० मा समुल्लेख भएको छ।

गौरवपूर्वक, मानगरी तथा पूजागरी जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

४– "वर्षावास बसिसकेकी भिक्षुणीले – 'देखेको भए, सुनेको भए तथा शंका भएको भए भन्नुहोस्[1]' भनी योनै तीन प्रकारले प्रवारणा (=याचना) गर्नु पर्छ । यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक,... जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

५– "गुरुधर्म[2] (=गरूंगो दोष) प्राप्त भिक्षुणीले दुवै सङ्घ (=भिक्षु र भिक्षुणीसङ्घ) मा पक्ष-मानत्त[3] लिनु पर्छ । यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक,···जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

---

१ यसो भन्नाको मतलब कथंकदाचित् देखेबाट, सुनेबाट अथवा शंकै भएबाट कुनै त्रुटी वा दोष औंल्याइदिएको खण्डमा त्यसको प्रतिकार गर्नेछु भन्ने अभिप्रायले त्यसो भनिएको हो ।

२. यहाँ 'गुरुधर्म' भन्नाको मतलब भिक्षुणी-प्रातिमोक्ष शिक्षापद-हरू मध्येमा 'संघादिशेष' भन्ने दोषलाई भनिएको हो । अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७६; यस विषयका अरू कुराहरू सम. पा. पृ. ५७९, ९७२ मा हेर्नू ।

३. उक्त संघादिशेष दोषबाट विशुद्ध हुनु अगावै घमण्ड हटाउने उद्देश्यले पालन गर्नु पर्ने नियमलाई 'पक्ष-मानत्तं' भनिएको हो । यो मानत्त कसरी दिइन्छ भन्ने इत्यादि कुरा बुझन चुल्ल. व. पा. पृ. ८६: समुच्चयक्खन्धकं, तथा सम. पा. पृ: ८६७, ८७७ मा हेर्नू ।

६– "दुइवर्षसम्म ६ धर्महरू[१] (=शिक्षाहरू) सिकिसकेकी शिक्षमाणाले दुवै सङ्घ (=भिक्षु र भिक्षुणी सङ्घ) मा उपसम्पदा हुनुपर्छ । यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक,...जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

७– "कुनै पनि प्रकारले भिक्षुणीले भिक्षुलाई आक्रोश, परिभाष गर्नु हुन्न । यो धर्मलाई पनि सत्कारपूर्वक,...जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

८– "आजदेखि भिक्षु प्रति भिक्षुणीको वचन-पथ बन्द गरियो तथा भिक्षुणी प्रति भिक्षुको वचन-पथ बन्द गरिएन[२] । यो धर्मलाई

---

१. प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिन्नादान नलिने, ब्रह्मचर्य पालन गर्ने, मृषावाद नबोल्ने, सुरापान न गर्ने र विकाल भोजन नगर्ने– यी छ शिक्षालाई 'छ धर्महरू' भनिएको हो । अं अ. क. II. पृ ७७६: गोतमीसुत्तवण्णना ।

२. 'वचन-पथ बन्द गरियो तथा वचन-पथ बन्द गरिएन' भन्नाले भिक्षुणीले भिक्षुलाई कुनै पनि कुरा भन्न नपाइने भनी भनिएको होइन । केवल जुन किशिमले भिक्षुणीलाई भिक्षुले अववाद-उपदेश गर्न पाइने हो त्यस प्रकार भिक्षुणीले भिक्षुलाई अववाद-उपदेश दिन न पाइने भनिएको हो । अर्थात् भिक्षुणीले भिक्षुहरूलाई शिक्षा सिकाउन नपाउने भनिएको हो । तर कुनै गल्ती देखेमा भिक्षुलाई गल्ती देखाउन पनि पाइँदैन भनिएको होइन । हेर. सम. पा. पृ. ५८८: ओवादसिक्खापदवण्णना, पाचित्तिय ।

29340

पनि सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, मानगरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।

"आनन्द ! यदि महाप्रजापति गौतमीले यी आठगुरु (अट्ठगरु) धर्महरू (=नियमहरू) लाई स्वीकार गर्छिन् भने सोही नै उनको उपसम्पदा होस् ।"

उपसम्पन्ना भइन्

अनि भगवान्का समक्ष यी अष्ट-गुरु-धर्महरू उद्ग्रहण गर्नु भई आयुष्मान् आनन्द जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि महाप्रजापति गौतमीलाई यसो भन्नु भयो—

"गौतमी ! यदि तपाइले निम्न आठ-गुरु-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नु हुन्छ भने सोही नै तपाइको उपसम्पदा हुनेछ । (ती आठ-गुरु-धर्महरू हुन्)—

१– 'उपसम्पदाद्वारा शयवर्ष भएकी भिक्षुणीले त्यतिखेरै उपसम्पन्न भएका भिक्षुहरूलाई पनि अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जली-कर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्छ । यो धर्म (=नियम) लाई सत्कार पूर्वक, गौरवपूर्वक, मानगरी तथा पूजा गरी जीवनभर उल्लंघन गर्नु हुन्न ।'

(माथि पृ. ७९ मा उल्लेख भएका सबै आठ नियमहरू दोहऱ्याइ पढ्नू ।)

"गौतमी ! यदि तपाइले यी आठ-गुरु-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नु हुन्छ भने सोहीले नै तपाइको उपसम्पदा हुनेछ।"

"भन्ते आनन्द ! जस्तै कुनै ढाचा पार्न पर्ने तरुण, युवा स्त्री वा पुरुष शीर नुहाई बसेको बेलामा—उत्पलको माला, जूहीको माला अथवा मोतीको माला, पाउँदा—उसले दुवै हातमा थापी लिई शीरमा राख्छ त्यस्तै भन्ते आनन्द ! मैले पनि यी आठ-गुरु (=अष्ट गुरु) धर्महरू (=नियमहरू) लाई जीवनभर उल्लंघन नहुने गरी स्वीकार गर्छु।"

अनि आयुष्मान् आनन्द, जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो। एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्-लाई यस्तो भन्नु भयो—

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले ती अष्ट-गुरु-धर्महरूलाई स्वीकार गर्नु भयो। अब, भगवान्‌की सानीआमा उपसम्पन्ना हुनु भयो।"

बुद्धशासनको आयु

"आनन्द ! यदि स्त्रीजातिले तथागतको धर्म-विनयमा घर-छाडी अनगारिका भई प्रव्रजित हुन नपाएको भए, आनन्द ! यो ब्रह्म-चर्य (=बुद्धधर्म) चिरस्थायी हुने थियो—हजारवर्षसम्म सद्धर्म रहने

थियो । आनन्द ! जबदेखि स्त्रीजातिले घरछाडी, अनगारिका भई तथागतको धर्म-विनयमा प्रव्रजित हुनपाए तब देखि आनन्द ! यो ब्रह्मचर्य चिरस्थायी हुने छैन । आनन्द ! अब यो सद्धर्म पाँचशय[१] वर्षसम्म रहनेछ ।

---

१. यहाँनिर अङ्गुत्तरनिकाय अर्थकथाले पाँचशयवर्ष र हजार-वर्ष उल्लेख भएको सम्बन्धमा अर्थ प्रष्टपार्दै यस्तो उल्लेख गरेको छ—

स्त्रीजातिले प्रव्रज्या नपाएको भए सद्धर्म हजारवर्ष रहने थियो । स्त्रीजातिले प्रव्रज्या पाएकोले पाँचशय वर्ष सद्धर्म रहनेमा बुद्ध भगवान्‌ले भिक्षुणीहरूकानिम्ति अगाडि नै अष्टगुरु (अट्ठगरु) धर्म बनाइदिनु भएको हुँदा हजारवर्षको हजारवर्ष नै रहने गराइदिनु भयो । त्यसैले वहाँले पोखरीमा परखाल बनाई पानीको आरक्षा गर्नेझैं अगाडि नै नियम बनाउनु भएको कुरा अगाडि उल्लेख गर्नु भएको हो ।

'हजारवर्षसम्म सद्धर्म रहने छ' को अर्थ हो प्रतिवेध शासन हजार वर्षसम्म रहने छ । यसको विभाजन गर्दा पाँच-हजारवर्ष भन्ने अर्थ हुन आउँछ । जस्तै – (१) प्रतिसम्भिदाज्ञान सहित अरहन्त हुने हजारवर्ष, (२) शूष्कविपश्यक क्षीणास्रवी हुने हजारवर्ष, (३) अनागामीहुने हजारवर्ष, (४) सकृदागामी हुने हजारवर्ष तथा (५) स्रोतापन्नहुने हजारवर्ष । यसरी पाँच-

१– "आनन्द ! जस्तै—धेरै स्त्रीहरू भएका र थोरै पुरुषहरू भएका जुनसुकै कुलमा पनि चोरहरूद्वारा वा कुम्भचोर[१] हरूद्वारा चाँडैनै विध्वंस पार्न सक्छ । आनन्द ! त्यस्तै जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रज्यात्व पाउँछे—त्यो ब्रह्मचर्य (=धर्म) चिरस्थायी हुन्न ।

२– "आनन्द ! जस्तै--कुनै सश्रीक धानको खेतमा सेतट्ठिका भन्ने रोग लागेमा त्यो धानको खेत चिरस्थायी हुन्न । आनन्द ! त्यस्तै--जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रज्यात्व पाउँछे--त्यो ब्रह्मचर्य चिरस्थायी हुन्न ।

हजारवर्ष हुन्छ । परियत्ति (=अध्ययन) शासन (=धर्म) पनि उत्ति नै रहन्छ जति प्रतिवेध-शासन रहन्छ । परियत्ति न रहिकन प्रतिवेध रहन सक्दैन । परियत्ति-शासन (=धर्म अध्ययनको परम्परा) लोप भएर पनि बुद्धधर्मको चिनु धेरै समयसम्म रहिनै रहने छ । अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७७: गोतमीसुत्तावण्णना; सम. पा. पृ ९५१: भिक्खुणीखन्धवण्णना-१०, चुल्लवग्गो । कसरी सद्धर्म लोपभएर जानेछ भन्ने बारेमा हेर्नू दी नि. अ. क. II पृ ६५४: सम्पसादनीयसुत्तावण्णनामा र स. नि. अ क. II. पृ १५१: कस्सपसंयुत्तवण्णनामा ।

१. हाँडीभित्र बत्तीबाली घरफोर्नेहरूलाई 'कुम्भचोर' भनिन्छ । अं. नि. अ. क II. पृ ७७६

३– "आनन्द ! जस्तै––सश्रीक उखूको खेतमा मजेठी (मञ्जिजट्ठिका) भन्ने रोग लागेमा त्यो उखूको खेत चिरस्थायी हुन्न । आनन्द ! त्यस्तै––जुन धर्म-विनयमा स्त्रीजातिले घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रज्यात्व पाउँछे––त्यो ब्रह्मचर्य चिरस्थायी हुन्न ।

४– "आनन्द ! जस्तै––कुनै विशाल पोखरीको पानीलाई बाहिर जान नदिन परखालहरू लगाउँछन् । आनन्द ! त्यस्तै––पहिलेनै मैले भिक्षुणीहरूलाई जीवनभर उल्लंघन गर्न नहुने गरी अष्ट-गुरुधर्महरूको नियम प्रज्ञापन गरिदिएँ ।"

× × ×

मूल पालि—

३–भिक्षुणीहरूको उपसम्पदा

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो, त्यहाँ जानु भयो[१]। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो—

"भन्ते ! यी शाक्य स्त्रीहरू प्रति मैले कस्तो व्यवहार गरूँ ?"

अनि महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो। महाप्रजापति गौतमी भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानु भयो। त्यसपछि भगबान्ले यसै कारणमा, यसै सन्दर्भमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

"भिक्षुहो ! भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई उपसम्पदागर्ने अनुमति दिन्छु।"

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. ३७७: भिक्खुनीउपसम्पदानुजानना, अ. क. पृ. ९५२

अनि ती भिक्षुणीहरूले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भने—

"आर्या अनुपसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरूमात्रै उपसम्पन्ना ह्वौं। यसरी नै भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा[1] गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ।"

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगे पछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभि-वादनगरी एक छेउमा उभिइरहनुभयो। एक छेउमा उभिइरहनु

---

१. 'उपसम्पदा' भनेको भिक्षुसंघद्वारा सम्मत गरिने पूर्ण भिक्षुत्व वा भिक्षुणीत्व-पद हो। महाप्रजापति गौतमीको मनोभावलाई बुझ्नु भई भगवान्ले भिक्षुहरूलाई—भिक्षुणीहरूलाई उपसम्पदा गर्ने अनुमति दिनुभयो। यस अनुमति पछि भिक्षुसंघले महाप्रजापति गौतमीसँगै आएका ती पाँचशय शाक्य स्त्रीहरूलाई विधिवत् उपसम्पदा गरे। यसरी विधिवत् उपसम्पन्ना भइसके पछि ती भिक्षुणीहरूले महाप्रजापति गौतमी विधिवत् उपसम्पन्ना न भएको कारणलाई ध्यानमा राखी 'आर्या अनुपसम्पन्ना हुनु हुन्छ, हामी मात्रै उपसम्पन्ना ह्वौं' भनी भनेका हुन्। अल्प-बुद्धिको कारणले अथवा अदूरदर्शिताको कारणले गर्दा ती पाँच-शय शाक्यभिक्षुणीहरूले महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले अष्ट-गुरु-धर्मद्वारा उपसम्पन्ना गर्नु भएको कुरालाई चटक्कै बिर्से।

भएकी महाप्रजापति गौतमीले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नु-भयो—

"भन्ते आनन्द ! यी भिक्षुणीहरूले मलाई— 'आर्या अनुपसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरू मात्रै उपसम्पन्ना ह्वौं। यसरी नै भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ' भनी भन्छिन् ।"

यति कुरा सुनी, आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो—

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले यसो भन्नु हुन्छ— भन्ते आनन्द ! यी भिक्षुणीहरूले मलाई— 'आर्या अनुसम्पन्ना हुनुहुन्छ, हामीहरू मात्रै उपसम्पन्ना ह्वौं। यसरी नै भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई भिक्षुहरूद्वारा उपसम्पदा गर्ने (नियम) प्रज्ञापन गर्नु भएको छ' भनी भन्छिन् ।"

"आनन्द ! जुनबेला महाप्रजापति गौतमीले अष्ट-गुरु-धर्म-हरूलाई स्वीकार गरिन् उसै बेलामै उनी उपसम्पन्ना भइसकिन् ।"

× × ×

मूल पालि –

४–वर-याचना

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो[१]। त्यहाँ पुगे पछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भन्नुभयो—

"भन्ते आनन्द ! भगवान्सँग एउटा वर माग्न चाहन्छु। भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुहरू र भिक्षुणीहरूको परस्परमा वयोवृद्धानुसार अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जली कर्म तथा सामीचिकर्म गर्ने अनुमति दिनुभए बेश हुनेथियो।"

त्यस पछि, आयुष्मान् आनन्द जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो। एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो भन्नु भयो—

"भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीले मलाई यस्तो भन्नुभयो— 'भन्ते आनन्द ! भगवान्सँग एउटा वर माग्न चाहन्छु। भन्ते ! भग-

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. ३७८ : महापजापतिया वरयाचनादि।

वान्ले भिक्षुहरू र भिक्षुणीहरूको परस्परमा वयोवृद्धानुसार अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जली कर्म तथा सामीचिकर्म गर्ने अनुमति दिनुभए वेश हुनेथियो' ।"

"आनन्द ! तथागतले स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जली कर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्छ भनी कहील्यै भन्न सक्तैन, यस्तो भन्नुको कुनै कारण छैन । आनन्द ! यी दुराख्यात धर्म भएका अन्य-तीर्थीयहरूले पनि स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जली कर्म तथा सामीचिकर्म गर्दैनन् भने—तथागतले स्त्रीहरूलाई अभिवादन, प्रत्यु-त्थान, अञ्जली कर्म तथा सामीचिकर्म गर्नुपर्छ भनी कसरी अनुमति देला र !"

अनि, भगवान्ले यसै कारणमा यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

"भिक्षुहो ! स्त्रीलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म तथा सामीचिकर्म गर्नु पर्दैन; जसले गर्छ उसलाई दुष्कृत्य आपत्ति लाग्नेछ ।"

× × ×

मूल पालि—

५–शिक्षापद बारेमा के गर्ने ?

अनि (एक दिन) महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनु हुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो[१]। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो भन्नुभयो––

"भन्ते ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग समान छन्, भन्ते ! त्यस्ता शिक्षापदहरूका सम्बन्धमा हामीले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला ?"

"गौतमी ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग समान छन्, ती शिक्षापदहरूलाई भिक्षुहरूले जस्तै पालन गर्नू।"

"भन्ते ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग असमान छन्, त्यस्ता शिक्षापदहरूका सम्बन्धमा हामीले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला त ?"

---

१. चुल्ल. व. पा. पृ. ३७९

"गौतमी ! जो ती भिक्षुणीहरूका शिक्षापदहरू, भिक्षुहरूका शिक्षापदहरूसँग असमान छन्, त्यस्ता शिक्षापदहरूलाई प्रज्ञापन गरेका शिक्षापद अनुसार पालन गर्नू ।"

× × ×

मूल सूत्र—

६—संक्षिप्त-धर्म

एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागार-शालामा बस्नु भएको थियो[१] ।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी महाप्रजापति गौतमी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो—

"भन्ते ! भगवान्ले मलाई संक्षेपरूपमा धर्मोपदेश गर्नु भए बेश हुनेथियो, जुन धर्मलाई सुनी एकान्तमा बसी अप्रमत्तमा चित्त लगाई म विहार गर्न सकूँ।"

"गौतमी ! जुन धर्मलाई तिमीले—'यी धर्महरूले सरागमा पुऱ्याउँछन् वीतरागमा होइन; संयोगमा पुऱ्याउँछन् विसंयोगमा होइन; संसारवृद्धिमा पुऱ्याउँछन् संसार अवृद्धिमा होइन; महालोभमा

---

१. अं. नि-८ पृ. ३७४ : सङ्खित्तसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७७७; यही सूत्रको कुरा चुल्ल. व्र. पा. पृ. ३७९ मा पनि समुल्लेख भएको छ, अ. क. पृ. ९५२

पुन्याउँछन् निर्लोभमा होइन; असन्तोषमा पुन्याउँछन् सन्तोषमा होइन; प्रपञ्चवासमा पुन्याउँछन् एकान्तवासमा होइन; आलस्यतामा पुन्याउँछन् निरालसतामा होइन; तथा दुर्भरतामा पुन्याउँछन् सुभरतामा होइन' भन्ने जान्नेछ्यौ, गौतमी ! तब तिमीले अवश्य नै यस्तो धारणा (=विश्वास) गर कि— 'न यो धर्म हो, न यो विनय हो, न यो शास्ताको शासन नै हो।'

"गौतमी ! जुन धर्मलाई तिमीले— 'यी धर्महरूले विरागमा पुन्याउँछन्, सरागमा होइन; विसंयोगमा पुन्याउँछन्, संयोगमा होइन; संसार अवृद्धिमा पुन्याउँछन्, संसारवृद्धिमा होइन; निर्लोभमा पुन्याउँछन् महालोभमा होइन; सन्तोषमा पुन्याउँछन् असन्तोषमा होइन; एकान्तवासमा पुन्याउँछन् प्रपञ्चवासमा होइन; निरालसतामा पुन्याउँछन् आलस्यतामा होइन तथा सुभरतामा पुन्याउँछन् दुर्भरतामा होइन' भन्ने जान्नेछ्यौ, गौतमी ! तब तिमीले अवश्य नै यस्तो धारणा (=विश्वास) गर कि— 'यही धर्म हो, यही विनय हो, यही शास्ताको शासन पनि हो'।"

× × ×

मूल पालि—

७–बिरामी गौतमी

त्यस बखत बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपद्को कपिलवस्तुको न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

भिक्षुणी बस्ने ठाउँमा जानु हुन्न

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षहरू भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई छवर्गीया भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन्थे। (एक दिन) भिक्षुणीहरूले छवर्गीया भिक्षुणीहरूलाई भने—

"आर्या! आउनुहोस्, अववाद-उपदेश सुन्न जाऊँ।"

"आर्या! जुन अववाद-उपदेशकोनिम्ति (विहारमा) जानु पर्ने हो सो अववाद-उपदेश हामीलाई छवर्गीय भिक्षुहरूले यहीं नै दिनुहुन्छ।"

यी कुरा सुनी ती भिक्षुणीहरू "कस्ता रहेछन् यी छवर्गीय भिक्षुहरू जो भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन्छन्" भन्दै कराउन थाले, खिन्न हुन थाले र धिक्कार्न पनि

---

१. पाचि. पा. पृ. ८३ : तेवीसतिमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ५८९

थाले। अनि ती भिक्षुणीहरूले यी कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए। जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी थिए तिनीहरू पनि "कस्ता होलान् यी छवर्गीय भिक्षुहरू! जो भिक्षुणीहरु बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्छन्!" भन्दै कराउन थाले, खिन्नहुन थाले र धिक्कार्न पनि थाले। त्यस पछि ती भिक्षुहरूले यी कुरा भगवान्लाई सुनाए। भगवान्ले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नुभई छवर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो! तिमीहरूले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमागई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गरेका कुरा साँच्चै हो?"

"भन्ते! साँच्चै हो।"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नुभयो— "कस्ता रहेछौ तिमीहरू, मोघपुरुषहो! जो कि भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्छौं! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेको चित्त प्रसन्न हुन सक्छ; न त प्रसन्न हुनेको चित्त नै बढी प्रसन्न हुन सक्छ...।" अनि भगवान्ले— 'भिक्षुहो! यसरी यो शिक्षापद सिक्नुपर्छ' भनी यस्तो भन्नु भयो—

"जो भिक्षुले भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई अववाद गर्छ[१], उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्ने छ।"

---

१. भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्ने सम्मत पाएकाले बाहेक अरू भिक्षुहरूले उपदेश गर्न नहुने नियम हो। यदि सम्मत नपाएको भिक्षुले भिक्षुणीहरूकहाँ गई अष्ट-गुरु-धर्म' द्वारा अववाद गर्छ

भने उसलाई पाचित्तिय दोष लाग्छ। अरू धर्मद्वारा अववाद गर्छ भने 'दुष्कृत्य आपत्ति' लाग्छ। सम. पा. पृ. ५८९ : पाचित्तियवण्णना, भिक्खुणीउपस्सय सिक्खापदं ततियं।

निम्न आठ गुणहरूले सम्पन्न भएका भिक्षुलाई भिक्षुणी-कहाँ गई अववाद गर्ने सम्मत दिइन्छ—

१. "आचार गोचर सम्पन्न भई अणुमात्र दोषलाई पनि भय मान्ने र प्रातिमोक्ष शीललाई राम्ररी पालन गर्ने;

२. "आदि-मध्य-पर्यवशान कल्याण हुने बुद्धको धर्मलाई राम्ररी उद्ग्रहण गरी त्यसको अर्थलाई समेत राम्ररी मनमा विचार गरी असल दृष्टि हुने तथा बहुश्रुत, श्रुतधर आदि गुण हुने;

३. "दुवै प्रातिमोक्ष-शिक्षापदहरू अध्ययन गरी, परि-शीलनगरी तथा त्यसको अर्थहरू सूत्र र विनय अनुसार राम्ररी बुझ्न सक्ने;

४. "कल्याण-भाषी;

५. "भिक्षुणीहरूले मन पराउने;

६. "भिक्षुणीहरूलाई सम्झाउन-बुझाउन समर्थ हुने;

७. "चीवर-वस्त्र पहिरी भिक्षु भइसके पछि कहील्यै पनि 'गुरु-दोष' अर्थात् सङ्घादिशेष-दोष नगरेको;

यसरी भगवान्ले भिक्षुहरूलाई शिक्षापद प्रज्ञापन गर्नुभयो ।

बिरामी भिक्षुणीलाई उपदेश दिन हुन्छ

त्यस समय महाप्रजापति गौतमी बिरामी हुनुहुन्थ्यो । स्थविर भिक्षुहरू जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नु भयो—

"गौतमी ! के तपाइलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन ?"

"आर्य ! मलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन । आर्य ! धर्मोपदेश गर्नु भए बेशहुने थियो ।"

"भगिनी ! भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गर्नु हुन्न" भन्नु हुँदै संकोच मान्दै धर्मोपदेश गरेनन् । त्यसपछि पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी जहाँ महाप्रजापति गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ भगवान् जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु भएपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो । अनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यस्तो भन्नु भयो—

---

८. "उपसम्पन्नताले बीसवर्ष वा सोभन्दा बढी भइसकेको ।" पाचि. पा. पृ. ७७ : भिक्खुनोवादसम्मन्नने, एकवीसतिम पाचित्तियं, सम. पा. पृ. ५७६–७९; अं. नि-८ पृ. ३७३: ओवादसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७७७

"गौतमी ! के तिमीलाई क्षेमनीय र यापनीय छैन ?"

"भन्ते ! अघि अघि स्थविर भिक्षुहरू आई धर्मोपदेश गर्नु हुन्थ्यो र त्यसबाट मलाई सञ्चो हुन्थ्यो । अहिले त 'भगवान्‌ले प्रतिक्षेप गर्नु भएको छ' भन्दु हुँदै संकोचमानी (वहाँहरूले) उपदेश गर्नु हुन्न । त्यसैले मलाई सञ्चो हुन्न ।"

अनि भगवान्‌ले महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभई आसनबाट उठी फर्केर जानुभयो ।

अनि भगवान्‌ले यसै कारणमा, यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

"भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई (भिक्खुनुपस्सयं) भिक्षुणीहरूलाई उपदेश गर्ने अनुमति दिन्छु । भिक्षुहो ! यसरी यो शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुले, भिक्षुणीहरू[१] बस्ने ठाउँमा गई भिक्षुणीहरूलाई विशेष समय बाहेक उपदेश[२] (=ओवाद) गर्छ—उसलाई पाचित्तिय

---

१. यहाँ भिक्षुणी भनी भिक्षुसङ्घ र भिक्षुणीसङ्घद्वारा उपसम्पन्ना भएकी 'भिक्षुणी' लाई भिक्षुणी भनेको हो । पाचि. पा. पृ. ८४ : विभङ्गो ।

२. अष्ट-गुरु-धर्मद्वारा अर्ति-उपदेश दिनुलाई यहाँ 'उपदेश' भनिएको हो । पाचि. पा. पृ. ८४: विभङ्गो ।

दोष लाग्ने छ। विशेष समय भनेको भिक्षुणी बिरामी हुन्छे। यही नै यहाँ विशेष समय हो।"

× × ×

मूल पालि—

८–स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्

त्यस समय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपद्को कपिलवस्तु-स्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी— "भगवान्! स्त्रीहरू दुर्गन्धी हुन्छन्" भन्दै अधोवात (=तलतिर हावा लाग्ने ठाउँ) मा उभिइरहनु भयो। अनि भगवान्ले "भिक्षुणीहरूले उदक-शुद्धिक[२] लिनु पर्छ" भन्नु हुँदै महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नु भयो। अनि महाप्रजापति गौतमी भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो। त्यस पछि भगवान्ले यसै कारणमा,

---

१. पाचि पा. पृ. ३५६ : पञ्चमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ६८७

२. स्त्रीहरूको मूत्रद्वार धुनेकार्यलाई 'उदक-शुद्धिक' भनिएको हो। पाचि. पा. पृ. ३५७ : विभङ्गो।

यसै प्रसंगमा धार्मिक कथा सुनाउनु भई भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो——

"भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूलाई उदक-शुद्धिक लिने अनुमति दिन्छु।"

त्यस समय एक भिक्षुणीले "भगवान्‌ले उदक-शुद्धिक लिने अनुमति दिनुभएको छ" भनी अति गम्भीर (गहिरो) उदक-शुद्धिक लिंदा सूत्रद्वारमा घाउ पारेन्। अनि ती भिक्षुणीले यो कुरा भिक्षुणीहरूलाई बताइन्। जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी थिए... उनीहरू 'कसरी अति गम्भीर उदक-शुद्धिक लिएकी होलिन्' भन्दै कराउन थाले...। भिक्षुणीहरूले यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए। भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई सुनाए। ... भगवान्‌ले "भिक्षुहो ! साँच्चै हो के भिक्षुणीहरूले अति गम्भीर उदक-शुद्धिक लिएका ?" भनी सोध्नु भयो।

"साँच्चै हो, भगवान् !"

अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नु भयो... र यसो भन्नुभयो—

"भिक्षुहो ! त्यसो भए यसरी यो शिक्षापद उद्देशण गर्नू —

"उदक-शुद्धिक लिने भिक्षुणीले दुइ औंलाको दुइखण्ड (द्वङ्गुल-पब्ब परमं) मात्र पसाल्नु पर्छ। त्यो भन्दा बढता पसालेमा पाचित्तिय-दोष लाग्ने छ।"

× × ÷

मूल पालि—

९–भिक्षुणीहरूले ऊन धुन लगाउँछन्

त्यस समय बुद्ध भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधारामभा बस्नु भएको थियो[1]।

त्यस बखत छवर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउँदथे, रंगाउन लगाउँदथे तथा डाँखलाहरू पनि छुटचाउन लगाउँदथे। भेडाका ऊनहरू धुँदा धुँदै, रँगाउँदा रँगाउँदै तथा डाँखलाहरू छुटचाउँदा छुटचाउँदै––अधिशील, अधिचित्त तथा अधिप्रज्ञा सम्बन्धी सोध्-पूछ गर्ने वा सिक्ने समय हुँदैनथ्यो। अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीलाई भगवान्ले यस्तो भन्नु भयो––

"गौतमी! भिक्षुणीहरू अप्रमत्तभई आतप्ततामा चित्त लगाई विहार गरिरहेका छन् त?"

"भन्ते! कहाँ अप्रमत्तभई भिक्षुणीहरू विहारगर्न सक्छन् र!

---

१. पारा. पा. पृ. ३३५ : सत्तरसनिस्सग्गियं, अ. क. पृ. ४९८

आर्य छबर्गीय भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउनु हुन्छ, रँगाउन लगाउनु हुन्छ तथा डाँखलाहरू छुटयाउन पनि लगाउनु हुन्छ। भेडाका ऊनहरू धुँदा धुँदै, रँगाउँदा रँगाउँदै तथा डाँखलाहरू छुटयाउँदा छुटयाउँदै—अधिशील, अधिचित्त तथा अधिप्रज्ञा सम्बन्धी सोध्–पूछ गर्ने वा सिक्ने समय नै हुँदैन।"

अनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो। भगवान्को धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी महाप्रजापति गौतमी फर्केर जानुभयो।

त्यस पछि भगवान्ले यसै कारणमा, यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई छबर्गीय भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो! सांच्चै हो के तिमीहरूले भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाएका, रँगाउन लगाएका तथा डाँखलाहरू छुटयाउन लगाएका?"

"भन्ते! साँच्चै हो।"

"भिक्षुहो! (ती भिक्षुणीहरू) तिमीहरूका ज्ञातिहरू हुन् कि अज्ञातिहरू हुन्?"

"भन्ते! अज्ञातिहरू हुन्।"

"मोघपुरुष ! अज्ञातिहरूले अज्ञातिहरू लगाई (धुन लगाउन) हुन्छ वा हुन्न, प्रतिरूप छ वा अप्रतिरूप छ, प्रासादिक छ वा अप्रासादिक छ भन्ने कुरा पनि जान्न सक्दैनौ ? मोघपुरुष ! जहाँ कि तिमीहरूले अज्ञाति भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउँछौ, रँगाउन लगाउँछौ तथा डाँखलाहरू पनि छुटचाउन लगाउँछौ। मोघपुरुष ! यो कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुनेको चित्त प्रसन्न हुनसक्छ, न त प्रसन्न हुनेको चित्त नै बढी प्रसन्न हुन सक्छ ..अतएव यसरी यो शिक्षापद उद्देशण गर्नू —

'जो भिक्षुले अज्ञाति[१] भिक्षुणीहरू लगाई भेडाका ऊनहरू धुन लगाउँछ, रँगाउन लगाउँछ अथवा डाँखलाहरू छुटचाउन लगाउँछ, उसलाई नैसर्गीय[२] पाचित्तिय लाग्नेछ'।"

× × ×

---

१. आमाबाट वा बाबुबाट अथवा सातंपुस्तासम्मका बाजे बराज्यूहरूबाट समेत सम्बन्ध नपर्नेलाई 'अज्ञाति' भनिएको हो। पारा. पा. पृ. ३३६ : विभङ्गो।

२. जुन कारणले गर्दा पाचित्तिय दोष लागेको हो सो कारण वा वस्तुलाई त्यागि दिनेलाई 'नैसर्गीय' भनिएको हो।

मूल पालि--

१०–कौशम्बिक भिक्षुहरू

त्यस बेला महाप्रजापति गौतमीले सुन्नु भयो कि— "सङ्घमा झगडा गर्ने, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने तथा अधिकरण चलाउने ती कौशम्बिक भिक्षुहरू श्रावस्तीमा आउँदै छन्[१]।"

अनि महाप्रजापति गौतमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानु भयो। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइ-रहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो भन्नु भयो—

"भन्ते! सङ्घमा झगडा गर्ने, कलह गर्ने, विवाद गर्ने, कुरा गराउने तथा अधिकरण चलाउने ती कौशम्बिक भिक्षुहरू[२] श्रावस्ती-मा आउँदै छन्। भन्ते! उनीहरू प्रति मैले कस्तो व्यवहार गर्नुपर्ला?"

"गौतमी! त्यसो भए, दुवैतिरका धर्महरू सुन। दुवैतिरका

१. महा. व. पा. पृ. ३८६ : अट्ठारसवत्थुकथा, कोसम्बकक्खन्धकं।

२. यी कौशम्बिक भिक्षुहरू भनेका को हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. म. पृ. १२२ को पादटिप्पणीमा हेर्नू।

धर्महरू सुनिसके पछि त्यसमध्ये जुन भिक्षुहरू धर्मवादी हुन्[१] उनीहरूका

---

१. निम्न अठार कारणहरूद्वारा 'धर्मवादी' भनी जान्नुपर्छ— "(१) अधर्मलाई अधर्म भनी भन्द छ, (२) धर्मलाई धर्म भनी भन्द छ, (३) अविनयलाई अविनय भनी भन्द छ, (४) विनय-लाई विनय भनी भन्द छ, (५) तथागतले न भनेको तथा न बोलेकोलाई तथागतले न भनेको तथा न बोलेको भनी भन्द छ, (६) तथागतले भनेको र बोलेकोलाई तथागतले भनेको तथा बोलेको भनी भन्द छ, (७) तथागतले अभ्यास न गरेको-लाई तथागतले अभ्यास नगरेको भनी भन्द छ, (८) तथागतले अभ्यास गरेकोलाई तथागतले अभ्यास गरेको भनी भन्द छ, (९) तथागतले प्रज्ञापन नगरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन नगरेको भनी भन्द छ, (१०) तथागतले प्रज्ञापन गरेकोलाई तथागतले प्रज्ञापन गरेको भनी भन्दछ, (११) अनापत्ति (=निर्दोष)लाई अनापत्ति भनी भन्द छ, (१२) आपत्ति (=सदोष) लाई आपत्ति भनी भन्द छ, (१३) लहुक आपत्ति (=हलकादोष) लाई लहुक आपत्ति भनी भन्दछ, (१४) गुरु आपत्ति (=गरुँगो दोष) लाई गुरु आपत्ति भनी भन्द छ, (१५) सावशेष आपत्ति लाई सावशेष आपत्ति भनी भन्द छ, (१६) निरवशेष आपत्ति-लाई निरवशेष आपत्ति भनी भन्द छ, (१७) दुट्ठुल्ल आपत्ति (=ठूलो दोष) लाई दुट्ठुल्ल आपत्ति भनी भन्द छ, तथा (१८) अदुट्ठुल्ल आपत्तिलाई अदुट्ठुल्ल आपत्ति भनी भन्द छ।" यी अठार प्रकारका विपरीत कारणहरूद्वारा अधर्मवादी भन्ने बुझ्नुपर्छ। महा. व. पा. पृ. ३८५ : अट्ठारसवत्थुकथा ।

दृष्टि, धारणा तथा विचारलाई रोज। भिक्षुणी सङ्घले भिक्षुसङ्घबाट जुन आशा लिनु पर्दछ ती सबै धर्मवादीहरूबाटै लिनु पर्दछ।"

× × ×

मूल सूत्र—

११—नन्दकको उपदेश

यस्तो मैले सुने[१]।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेत-वनाराममा बस्नु भएको थियो। अनि महाप्रजापति गौतमी पाँचशय भिक्षुणीहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुथ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहनु भयो। एक छेउमा उभिइरहनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो विन्ति गर्नु भयो—

"भन्ते! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अववाद दिनुहोस्; भन्ते! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अनुशासन गर्नु होस्; भन्ते! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिक कथा सुनाउनु होस्।"

त्यस समय स्थविर भिक्षुहरूले पालैसित भिक्षुणीहरूलाई अववाद उपदेश गर्दथे। आयुष्मान् नन्दक आफ्नो पालोमा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्न चाहनु हुन्नथ्यो। अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

१. म. नि, III. पृ. ३६१ : नन्दकोवादसुत्तं, अ. क. IV. पृ. ३१६

"आनन्द ! आज भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्ने पालो कसको हो ?"

"भन्ते ! पालो अनुसार भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्ने पालो सबैले सिध्याइसके। भन्ते ! यी आयुष्मान् नन्दक आफ्नो पालोमा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्न चाहनु हुन्न[१]।"

अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रण गर्नु भयो—

"नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर; नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अनुशासन गर; नन्दक ! ब्राह्मण[२] भएका तिमीले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाऊ !"

"हवस्, भन्ते !" भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् नन्दक पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जानुभयो। श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी, भिक्षाटन् बाट फर्किसके पछि भोजनोपरान्त आफू समेत दुइ जना भई जहाँ राजकाराम[३] हो त्यहाँ जानुभयो। ती भिक्षुणीहरूले टाढैदेखि आयु-

---

१. आयुष्मान् नन्दकले किन उपदेश गर्न चाहनु हुन्न भन्ने कुरा माथि परिचय (पृ. ३९) मा उल्लेख गरिसकेकै छु।

२. यहाँ 'ब्राह्मण' भन्नाले जातीय ब्राह्मण नभई 'बाहित पापो ति ब्राह्मणो' अर्थात् निक्लेशी भएको हुनाले 'ब्राह्मण' भनिएको हो।

३. यो 'राजकाराम' विहार कसले बनाएको थियो र कहाँनिर छ भन्ने बारेमा हेर, लेखकको बु. रा. पृ. १५२ र १६३ मा।

ष्मान् नन्दकलाई आइरहनु भएको देखे। देखेपछि आसन बिच्छ्याए। पानी र पीरा पनि राखे। अनि आयुष्मान् नन्दक बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नु भयो। बस्नु भएपछि खुट्टा पनि पखाल्नु भयो। ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे।

अनात्म-कथा

एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नुभयो—

"भगिनी हो! प्रतिपृच्छा अर्थात् सोधी सोधी कुरा हुनेछ। त्यहाँ, जान्नेले 'जान्दछु' भनी भन्नु पर्छ; न जान्नेले 'जान्दिन' भनी भन्नु पर्छ। जसलाई सन्देह वा विमति हुन्छ उसले 'भन्ते! यो कसरी हुन्छ, यसको अर्थ के हो?' भनी मसँग प्रति-प्रश्न गर्नु पर्छ।"

(उनीहरूले भने)— "आयुष्मान् नन्दकले हामीहरूलाई 'न बुझेको सोध्नू' भनी जुन कुरा भन्नुभयो—यत्तिकैले पनि हामीहरू आयुष्मान् प्रति सन्तुष्ट र खुशी नै भएका छौं।"

(क) १– "भगिनीहो! के भन्छौ त, चक्षु नित्य हो कि अनित्य हो त?"

"भन्ते! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको (=परिवर्तनशील) हो—त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

२— "भगिनीहो ! के भन्छौ त, श्रोत नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभाको हो—त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

३— "भगिनीहो ! के भन्छौ त, घ्राण नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

४- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, जिह्वा नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

५- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, काय नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

६– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, मन नित्य हो कि अनित्य हो त ?

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।'

"किन नि ?"

"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ आध्यात्मिक (=भित्री) आयतन-

हरूलाई अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखि-सकेका छौं।"

"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ।"

(ख) १– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, रूप नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो–– त्यसलाई – 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

२– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, शब्द नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो—त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

३- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, गन्ध नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो—त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो महुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

४- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, रस (=स्वाद) नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो--त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

५- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, स्पर्श नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो—त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

६- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, धर्म (=चित्तविषय) नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो--त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन ।"

"किन कि ?"

"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ बाहिरी आयतनहरूलाई अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखिसकेका छौं ।"

"साधु, साधु, भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।

(ग) १- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, चक्षुविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो ।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो ।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो--त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन ।"

२- "भगिनीहो ! केभन्छौ त, श्रोतविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो-- त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

३- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, घ्राणविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो-- त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

४– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, जिह्वाविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

५– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, कायविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो— त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त।"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

६– "भगिनीहो ! के भन्छौ त, मनःविज्ञान नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

"जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?"

"भन्ते ! दुःख हो।"

"जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो–– त्यसलाई— 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?"

"भन्ते ! ठीक छैन।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! पहिले नै 'यी छ विज्ञान-कायहरूलाई अनित्य हुन्' भनी हामीहरूले यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देखि सकेका छौं।"

"साधु, साधु भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ।"

उपमाहरू

१– "भगिनीहो ! जस्तै—बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; बत्ती (वट्टि) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; अर्चि (=ज्वाला) पनि अनित्य हो,

विपरिणाम धर्म हो; आभा (=प्रकाश=चमक) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो। भगिनीहो! तर कसैले— 'यो बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो विपरिणाम धर्म हो; बत्ती पनि अनित्य हो विपरिणाम धर्म हो; अर्चि पनि अनित्य हो विपरिणाम धर्म हो; परन्तु जुन त्यसको आभा हो त्यो भने नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो (=अपरिवर्तन शील हो)' भनी भन्दछ भने; भगिनीहो! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त?"

"भन्ते! सकिन्न।"

"किन नि?"

"भन्ते! त्यो बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; बत्ती पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; अर्चि पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; आभा त अगाडि नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भइनै सकेको छ।"

"भगिनीहो! त्यस्तै—यदि कसैले— 'यी छ आध्यात्मिक आयतनहरू अनित्य हुन्; तर जो ती छ आध्यात्मिक आयतनहरूको कारणद्वारा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख हो— 'त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो' भनी भन्दछ भने, भगिनीहो! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त?"

"भन्ते! सकिन्न।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यस त्यस प्रत्ययको कारणद्वारा त्यस त्यस वेदना उत्पन्न हुन्छ । त्यस त्यस प्रत्ययको कारण निरोधबाट त्यस त्यस वेदना पनि निरुद्ध हुन्छ ।"

"साधु, साधु भगिनीहो ! त्यस्तैहो; भगिनीहो ! यथार्थत सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देखने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।

२– "भगिनीहो ! जस्तै— खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल (= फेद) पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; शाखा-पातहरू पनि अनित्य हुन्, विपरिणाम धर्म हुन्; छायाँ पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो । भगिनीहो ! तर कसैले— 'त्यो खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल पनि अनित्य हो विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो विपरिणाम धर्म हो; शाखा-पातहरू पनि अनित्य हुन् विपरिणाम धर्म हुन्; परन्तु जुन त्यसको छायाँ हो त्यो भने नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो' भनी भन्दछ भने; भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो खडा भइरहेको सारवान् महावृक्षको मूल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो; स्कन्ध पनि अनित्य हो, विपरिणाम

धर्म हो, शाखा-पातहरू पनि अनित्य हुन्, विपरिणाम धर्म हुन छायाँ त अगाडि नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भइनै सकेको छ।"

"भगिनोहो ! त्यस्तै—यदि कसैले— यी छ बाहिरी आयतनहरू अनित्य हुन्; तर जो ती छ बाहिरी आयतनहरूको कारणद्वारा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख हो— 'त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो तथा अविपरिणाम धर्म हो' भनी भन्दछ भने, भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यस त्यस प्रत्ययको कारणद्वारा त्यस त्यस वेदना उत्पन्न हुन्छ । त्यस त्यस प्रत्ययको कारण निरोधबाट त्यस त्यस वेदना पनि निरुद्ध हुन्छ ।"

"साधु, साधु भगिनीहो ! त्यस्तै हो; भगिनीहो ! यथार्थत सम्यक् प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।

३- "भगिनीहो ! जस्तै—कुनै चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाईकाट्ने धार भएको चूपीले भित्री मासु (अन्तरं मंसकायं) पनि न काटी, बाहिरी छाला (बाहिरं चम्मकायं) पनि नकाटी—गाईलाई काट्छ । त्यहाँ जुन् जुन् छालामा टाँसिएका भित्री मासु (अन्तर बिलिमंस) हुन्, जुन् जुन् भित्री नसाहरू हुन्, जुन् जुन् भित्री गाँठाहरू हुन्—तिनीहरूलाई गाई काट्ने धार भएको चूपीले सबैतिरबाट चुँडाली काट्छ । त्यस पछि सोही बाहिरको छालाले मोरी 'यो गाई त्यस्तैगरी छालाले युक्त छ (जस्तै पहिले जिउँदोमा

थियो)' भनी भन्दछ भने; भगिनीहो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाईकाट्ने धार भएको चूपीले भित्री मासु पनि न काटी, बाहिरी छाला पनि न काटी—गाईलाई काट्छ। त्यहाँ जुन् जुन् छालामा टाँसिएका भित्री मासु हुन्, जुन् जुन् भित्री नसाहरू हुन् जुन् जुन् गाँठाहरू हुन्—तिनीहरूलाई गाईकाट्ने धार भएको चूपीले सबैतिरबाट चुँडाली काट्छ। त्यस पछि सोही बाहिरको छालाले मोरी 'यो गाई त्यस्तैगरी छालाले युक्त छ' भनी भनेता पनि सो गाई सोही छालाबाट विसंयुक्त नै भइसकेको छ।"

"भगिनीहो ! अर्थबोध गराउनाकोनिमित्त मैले यो उपमामात्र दिएको हुँ। यसको अर्थ यी हुन्—भगिनीहो ! 'भित्री मासु' भनी छ-आध्यात्मिक-आयतनहरूलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'बाहिरी छाला' भनी छ-बाहिरी-आयतनहरूलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'छालामा टाँसिएका भित्री मासु, भित्री नसाहरू तथा भित्री गाँठाहरू' भनी नन्दीरागलाई नै भनिएको हो; भगिनीहो ! 'गाई काट्ने धार भएको चूपी' भनी आर्यप्रज्ञालाई नै भनिएको हो;—यही आर्य-प्रज्ञाले भित्री क्लेश, भित्री-संयोजन तथा भित्री-बन्धनलाई राम्ररी छेदनगर्छ, छुटयाउँछ, तथा छिन्नभिन्न पार्छ।

सप्तबोध्यङ्ग

"भगिनहो ! यी सप्तबोध्यङ्गहरू हुन्। जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षयगरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई[१] यसै जीवनमा (दिट्ठेव धम्मे) स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ। कुन सात भने ?—

"(१) भगिनीहो ! यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित, विरागनिश्रित, निरोधनिश्रित तथा उत्सर्गगामी स्मृतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (२) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित विरागनिश्रित, निरोधनिश्रित तथा उत्सर्गगामी धर्मविचयसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (३) यहाँ भिक्षुले बिवेकनिश्रित,...तथा उत्सर्गगामी वीर्यसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (४) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित,...प्रीतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (५) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित,...प्रश्रब्धिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (६) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित,...समाधिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (७) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्रित,...उपेक्षासम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ।

"भगिनीहो ! यीनै सप्तबोध्यङ्गहरू हुन्। जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति,

---

१. चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति भनेको के हो भन्ने बारेमा लेखकको बु. प. पृ. ३२८ को पादटिप्पणीमा हेर्नू।

प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ ।"

अनि आयुष्मान् नन्दकले यी उपदेशद्वारा अववाद गरी ती भिक्षुणीहरूलाई "भगिनीहो ! जानुहोस्, समय भयो" भनी भन्नु भयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन र प्रदक्षिणागरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्याहाँ गए । त्याहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका ती भिक्षुणीहरूलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

"भिक्षुणीहो ! जाऊ, समय भयो ।"

अनि भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी ती भिक्षुणीहरू फर्केर गए ।

ती भिक्षुणीहरू गइसकेको केहीछिन पछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

"भिक्षुहो ! जस्तै—चतुर्दशी (अमावास्या) को उपोसथ दिनमै धेरै मानिसहरूलाई 'चन्द्रमा कम (ऊनो) छ कि पूर्ण छ' भन्ने शंका वा विमति नै हुन्न; किनभने त्यस दिनमा चन्द्रमा कम नै भएको हुन्छ । भिक्षुहो ! त्यस्तैगरी नन्दकको उपदेश सुनी ती भिक्षुणीहरू सन्तुष्ट नै भएका छन् तर परिपूर्ण सङ्कल्प भने होइन ।

दोश्रोपटक पनि उपदेश दिन पठाए

अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रण गर्नुभयो—

"नन्दक ! त्यसोभए भोलि पनि ती भिक्षुणीहरूलाई सोही नै उपदेशद्वारा अववाद गर[1] ।"

"हवस् भन्ते !" भनी आयुष्मान् नन्दकले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिनु भयो ।

अनि त्यस रात बितिसके पछि आयुष्मान् नन्दक पूर्वाण्ह-समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन् जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी फर्कनु भइसके पछि भोजनोपरान्त आफू समेत दुइजना भई जहाँ राजकाराम हो त्यहाँ जानुभयो । ती भिक्षुणीहरूले टाढैदेखि आयुष्मान् नन्दकलाई आइरहनु भएको देखे । देखे पछि आसन बिच्छ्याए । पानी र पीरा पनि राखे । अनि आयुष्मान् नन्दक बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नु भएपछि खुट्टा पनि पखाल्नु भयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यस्तो भन्नु भयो—

---

१. "तेन हि त्वं, नन्दक, स्वे पि ता भिक्खुनियो तेनेववादेन ओवदेय्यासी' ति ।" म. नि. III. पृ. ३६८ : नन्दकोवादसुत्तं ।

"भगिनीहो ! प्रतिपृच्छा अर्थात् सोधी सोधी कुरा हुनेछ। त्यहाँ, जान्नेले 'जान्द छु' भनी भन्नुपर्छ; न जान्नेले 'जान्दिन' भनी भन्नुपर्छ। जसलाई सन्देह वा विमति हुन्छ उसले 'भन्ते ! यो कसरी हो, यसको अर्थ के हो ?' भनी मसँगै प्रति-प्रश्न गर्नुपर्छ।"

(उनीहरूले भने)— आयुष्मान् नन्दकले हामीहरूलाई 'न बुझेको सोध्नू' भनी जुन कुरा भन्नुभयो--यत्तिकैले पनि हामीहरू आयुष्मान् प्रति सन्तुष्ट र खुशी नै भएका छौं।

(क) १- "भगिनीहो ! के भन्छौ त, चक्षु नित्य हो कि अनित्य हो त ?"

"भन्ते ! अनित्य हो।"

(यस पछिका जम्मै कुराहरू माथि पृ. ११२ देखि १२६ सम्म उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नू।)

"भगिनीहो ! यी सप्तबोध्यङ्गहरू हुन्। जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ। कुन सात भने--

(यस पछिका सबै कुराहरू माथि पृ. १२७ मा उल्लेख भए अनुसार दोहऱ्याई पढ्नू।)

अनि आयुष्मान् नन्दकले यी उपदेशद्वारा अववाद गरी ती भिक्षुणीहरूलाई "भगिनीहो ! जानु होस्, समय भयो" भनी भन्नु

भयो। ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिइरहे। एक छेउमा उभिइरहेका ती भिक्षुणीहरूलाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो--

"भिक्षुणीहो ! जाऊ, समय भयो।"

अनि भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी ती भिक्षुणीहरू फर्केर गए।

ती भिक्षुणीहरू गइसकेको केहीछिनपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो--

"भिक्षुहो ! जस्तै--पूर्णिमाको उपोसथ दिनमै धेरै मानिसहरूलाई 'चन्द्रमा कम छ कि पूर्ण छ' भन्ने शंका वा विमति नै हुन्न; किनभने त्यस दिनमा चन्द्रमा पूर्ण नै भएको हुन्छ। भिक्षुहो ! त्यस्तैगरी नन्दकको उपदेश सुनी ती भिक्षुणीहरू सन्तुष्ट पनि छन् परिपूर्ण सङ्कल्प पनि[1]। भिक्षुहो ! ती पाँचशय भिक्षुणीहरूमध्येमा जो सबभन्दा

---

१. आयुष्मान् नन्दकले दुइ पटक दिनु भएका उपदेशहरू मध्ये पहिलो उपदेश अमावास्याको चतुर्दशी उपोसथको दिनमा र दोस्रो उपदेश पूर्णिमाको उपोसथको दिनमा दिनु भएको हो भनी अं. अ. क. I. पृ. १७३–७४ : एककनिपातवण्णना, नन्दक थेरको कथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा नन्दकोवादसुत्तवण्णनाले केही पनि उल्लेख गरेको छैन। दुइ उपोसथ

पछिल्ला हुन् ती भिक्षुणीहरू स्रोतापन्न अविनिपातीछन्[१] तथा निश्चय नै सम्बोधि प्राप्त हुने भएकाछन्[२] ।"

भगवान्ले यति भन्नु भएपछि सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

× × ×

दिनहरूमा भएको हुनाले भगवान्ले एक दृष्टान्त अमावास्यको र अर्को दृष्टान्त पूर्णिमाको दिन दिनु भएको हो । भिक्षुणी-हरूकहाँ गई उपदेश गर्न जाने नियम पनि प्रत्येक उपोसथको दिन मै हो ।

१ केही स्रोतापन्न, केही सकृदागामी, केही अनागामी तथा केही अरहन्त पनि भए भनी पपं सू. IV. पृ. २१६ : नन्दकोवाद-सुत्तवण्णनामा समुल्लेख भएको छ ।

२. पछि ती सबै भिक्षुणीहरू षडभिज्ञलाभी अरहत् भए भन्ने कुरा थेरी. गा. अ. क. पृ. ३ : निदानकथामा र उहीं पृ. १११ महापजापति थेरीगाथा वर्णनामा समुल्लेख भएको पाइन्छ । प्रव्रजित भएको सातौं वर्षमा ती सबैले अरहत्व प्राप्त गरेका कुरा तल उल्लिखित "गौतमी-अपदान" को गाथा नं. ६९ बाट प्रष्ट बुझिन्छ ।

मूल सूत्र--

१२–अग्रपद

"एतदग्गं, भिक्खवे ! ममसाविकानं भिक्खुनीनं रत्तञ्ञूनं यदिदं महापजापति गोतमी[1] ।"

अर्थ--

"भिक्षुहो ! मेरा रात्रज्ञा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा महाप्रजापति गौतमी अग्रछिन् ।"

× × ×

---

१. अं. नि –१ पृ. २५: एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ १८५

मूल पालि –

१३–गौतमी-गाथा

१– "बुद्ध वीर नमोत्थत्थु, सब्बसत्तानमुत्तम।
यो मं दुक्खा पमोचेसि, अञ्ञं च बहुकं जनं॥

२– "सब्बदुक्खं परिञ्ञातं, हेतुतण्हा विसोसिता।
भावितो[१] अट्ठङ्गिको[१] मग्गो, निरोधो फुसितो मया॥

३– "माता पुत्तो पिता भाता, अय्यका[२] च पुरे अहूं।
यथाभुच्चमजानन्ती, संसरिहं[३] अनिब्बिसं॥

४– "दिट्ठो हि मे सो भगवा, अन्तिमोयं समुस्सयो।
विक्खीणो जातिसंसारो, नत्थि दानि पुनब्भवो॥

५– "आरद्धविरिये[४] पहितत्ते, निच्चं दल्हपरक्कमे।
समग्गे सावके पस्से[५], एसा बुद्धान वन्दना॥

---

१. सिहल र रोमनमाः 'अरियट्ठङ्गिको'।
२. स्याम र रोमनमाः 'अय्यिका'।
३. सिहलमाः 'संसरी'।
४. बर्मीमाः 'आरद्धवीरिये'।
५. स्याम र रोमनमाः 'पस्स'।

६– "बहूनं[1] वत अत्थाय, माया जनयि गोतमं।
ब्याधिमरणतुन्नानं, दुक्खक्खन्धं ब्यपानुदो[2]' ति ॥"

अर्थ––

१– "सबै सत्वहरूभन्दा श्रेष्ठहुनु भएका बुद्ध-वीरलाई मेरो नमस्कार छ; जसले मलाई र अरू पनि धेरै जनतालाई[3] दुःखबाट प्रमुक्त पार्नु भयो ।

२– "सबै दुःखलाई परिज्ञात गरें, तृष्णाको हेतुलाई सुकाइदिएँ, अष्टाङ्गिकमार्गलाई भावितागरें अनि निरोधलाई पनि साक्षात्कार गरें ।

३– "यथार्थरूपले न जान्नाको कारणले यो अनादिसंसाररूपी सागरमा अघि घुमफिर गर्दा म आमा, बाबु, छोरा, भाइ तथा बाजेबज्यै पनि भइसकें ।

४– "वहाँ भगवान्लाई मैले देखिसकें, समुच्चयको यो अन्त हो, जन्मरूपी संसार क्षीण भइसक्यो, अबउप्रान्त पुनर्भव पनि छैन ।

५– "वीर्यवान्, नित्य पराक्रममा दत्तचित्त हुने, समगी (=मेल-

---

१. सिंहलमाः 'बहुन्नं' ।

२. सिंहलमाः 'व्यपानुदी' ।

३. थेरी. गा. पा. पृ. ४२५ : महापजापति गोतमी थेरीगाथा, अ. क. पृ. ११०

मिलाप) भएका श्रावकहरूलाई देख्नु नै—बुद्ध-वन्दना गर्नु हो[1] ।

६– "धेरैंको हितकोनिमित्त मायादेवीले गौतमलाई जन्माउनु भयो; व्याधि-मरणबाट उत्तीर्ण हुनेहरूले दुःखस्कन्धलाई दूर गर्छन् ।"

× × ×

---

१. भनाइको तात्पर्य आर्य धर्मलाई स्वयं साक्षात्कार गर्नु नै साँच्चैको बुद्ध-वन्दना गर्नु हो । थेरी. गा. अ. क. पृ. ११२

मूल पालि –

१४–गौतमी-अपदान

१- "[1]एकसमय लोक-प्रदीप नरसारथी भगवान् बुद्ध वैशालीस्थित महावनको कूटागार-शालामा बस्नु भएको थियो[2]।

परिनिर्वाण हुने सङ्कल्प

२-३– "त्यस समय भगवान्की सानीआमा महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी पनि पाँचशय भिक्षुणीहरूकासाथ सोही महावनमा रहेको भिक्षुणी-निवासस्थानमा बस्नु भएको थियो[3]। अनि एकान्तमा बसिरहँदा वहाँको चित्तमा यस्तो वितर्कना उठ्यो—

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०० : महापजापति गोतमी थेरी अपदानं ।

२. "एकदा लोकपज्जोतो, वेसालियं महावने ।
कूटागारे सुसालायं, वसते नरसारथि ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २००

३. "तथा जिनस्स मातुच्छा, महागोतमी भिक्खुनी ।
तहिं कते पुरे रम्मे, वसी भिक्खुनुपस्सये ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २००

४– "बुद्धको, युगलश्रावकहरूको तथा राहुल, आनन्द, नन्दको परिनिर्वाण भएको मैले देख्ने छैन[१] ।

५-६– "बुद्ध, युगलश्रावकहरू, महाकाश्यप, नन्द, आनन्द तथा राहुलहरूको परिनिर्वाणहुनुभन्दा अगाडि नै,[२] आयु संस्कार सिध्याई परिनिर्वाण हुने छु; यसको लागि लोकनाथको पनि अनुमति लिनेछु ।'

७– "ती पाँचशय भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै वितर्कना गरे । क्षेमादि भिक्षुणीहरूले पनि यस्तै वितर्कना गरे ।

८– "त्यस बखत भूकम्प भयो, शोकले पीडित भएका निवास-स्थानमा बस्ने देवताहरूले देव-दुन्दुभी बजाए ।

९-१०– "आँसु खसाल्दै करुण-रुदन गर्दै, गौतमीकहाँ गई मित्र भिक्षुणीहरूले अत्यन्त भक्तिपूर्वक पाउमा शीरले ढोगी यस्तो भने—

११– 'आर्या गौतमी ! एकान्तमा बसीरहँदा हामीहरूले कोइली कराएको, भूकम्प भएको, देवदुन्दुभी-नाद गरेको तथा रोइ-रहेका आवाजहरू सुन्यौं; किन होला ?'

१२– "अनि त्यसको कारण बताउनुहुँदै वहाँले आफूले वितर्कना गर्नु भएका सबै कुराहरू सुनाउनु भयो । त्यस पछि उनीहरूले

---

१. "बुद्धस्स परिनिब्बानं, सावकग्गयुगस्स वा ।
राहुलानन्दनन्दानं, नाहं लच्छामि पस्सितुं ।।" थेरी. अ. प. दा. पा. पृ. २००

२-२. यति वाक्यहरू स्यामपुस्तकमा देखिदैनन् ।

पनि आ-आफूहरूले वितर्कना गरेका कुराहरू सुनाई यस्तो पनि विन्ति गरे—

१३-१४– 'आर्या ! यदि तपाई परिनिर्वाणहुन चाहनु हुन्छ भने हामी सबै पनि बुद्धको वचन लिई परिनिर्वाण हुनेछौं । संसारबाट पनि, घरबाट पनि हामी सबै एकैसाथ निस्केका थियौं अतः उत्तम निर्वाण-पदमा पनि हामी सबै एकैसाथ जाने छौं[१] ।'

१५– "अनि वहांले भन्नुभयो – 'परिनिर्वाण हुनेछौं' भन्नेलाई म के भनूँ । त्यस पछि सबै भिक्षुणीहरूसंगै भिक्षुणी निवासस्थानबाट बाहिर निस्कनु भयो ।

१६-१७– "(वहाँले भन्नुभयो)— 'जो देवताहरू वासस्थान-मा बसेका छन्, ती देवताहरूले मलाई क्षमा गरून्; भिक्षुणीहरू निवास गर्ने ठाउँमा अब यो मेरो अन्तिम बसाई हो । जहाँ जरा, मरण तथा अप्रिय-समागम छैन, जहाँ प्रियसँग वियोग पनि छैन— त्यस असंस्कृत (असङ्खतं) तामा जानेछु[२] ।'

---

१. "यदि ते रुचितं अय्ये, निब्बानं परमं सिवं ।
निब्बायिस्साम सब्बा पि, बुद्धानुञ्ञाय सुब्बते ।।
मयं सहा व निक्खन्ता, घरा पि च भवा पि च ।
सहायेव गमिस्साम, निब्बानं पदमुत्तमं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०१

२. "न जरा मच्चु वा यत्थ, अप्पियेहि समागमो ।
पियेहि न वियोगोत्थि, तं वजिस्सं असङ्खतं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०१

१८-१९-२०– ''सुगत-पुत्रीको यो कुरा सुनी, अवीतरागीहरू 'हरे ! हामीहरू अल्पपुण्यवान् रहेछौं !' भन्दै शोकले आर्त्तिदै विलापगर्न थाले । प्रभातकालमा ताराहरू नदेखिने झैं जिनरस हुनुभएका वहाँहरू विना भिक्षुणी-निवास शून्य नै हुनेछ । नदीहरूका साथ पाँचशय गङ्गाहरू सागरमा जानेझैं पाँचशय भिक्षुणीहरूका साथ महाप्रजापति गौतमी परिनिर्वाण हुँदै हुनुहुन्छ ।

२१-२२– ''सडकमा गइरहनु भएका महाप्रजापति गौतमी सहित भिक्षुणीहरूलाई देखी, श्रद्धालु उपासिकाहरू घरबाट निस्की प्रजापति गौतमीको पाउमा अत्यन्त भक्तिपूर्वक ढोगी— 'महाभोग सम्पत्ति भएर पनि अनाथ पारी हामीहरूलाई छाडी, तपाइ परिनिर्वाण हुनुहुन्न' भन्दै कराउँदै उनीहरू इच्छा हुनुञ्जेलसम्म रुनथाले ।

आश्वासन

२३– ''उनीहरूको शोक निवारणार्थ सुमधुर स्वरद्वारा वहाँले भन्नुभयो— 'पुत्री हो ! हर्षको बेलामा आज तिमीहरू किन रुन्छौ, भइहाल्यो न रोऊ !

२४– 'मैले दुःखलाई अवबोध गरिसकें, दुःखको हेतुलाई छाडी सकें, निरोधलाई साक्षात्कार गरिसकें तथा मार्गलाई पनि राम्रैसँग भाविता गरिसकें[१] ।

---

१. ''परिञ्ञातं मया दुक्खं, दुक्खहेतु विवज्जितो ।
निरोधो मे सच्छिकतो, मग्गो चापि सुभावितो ।।'' थेरी. अप दा. पा पृ. २०२

२५– 'शास्तालाई मैले चिनीसकें, बुद्धशासनको कामलाई पूरागरीसकें, गरुँगो-भार बिसाइसकें, भवचक्रको जाललाई पनि चुँडालीसकें[1]।

२६– 'जसकोनिमित्त घरछाडी अनगारिका भई म प्रव्रजित भएको थिएँ, त्यो मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो; सबै संयोजनहरू पनि क्षय भइसके[2]।

२७– 'बुद्ध तथा वहाँको सद्धर्म आज पनि छँदैछ, यसमा कुनै कमी छैन; यो मेरो परिनिर्वाण समय हो, पुत्री हो ! यसमा शोक न गर !

२८– 'भगवान् बुद्ध, कौडिन्य, नन्द, तथा आनन्दादि राहुल हुँदै हुनुहुन्छ; संहित सङ्घ सुखी छ; तीर्थीयहरू मात्र दुःखी छन्।

२९– 'मारलाई मर्दनगरी ओक्काक वंशको यश उँच्च भएको छ; पुत्री हो ! मेरो परिनिर्वाण हुने समय भयो, होइन त ?

---

१. ''परिचिण्णो मया सत्था, कतं बुद्धस्स सासनं ।
ओहितो गरुको भारो, भवनेत्ति समूहता ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०२

२. ''यस्सत्थाय पब्बजिता, अगारस्मानगारियं ।
सो मे अत्थो अनुप्पत्तो, सब्बसंयोजनक्खयो ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०२

३०– 'धेरै दिनदेखिको मेरो प्रार्थना आज सिद्ध हुँदैछ; आजको यो समय आनन्द-भेरी बजाउने समय हो; पुत्री हो ! आँखामा आँसु न राख ।

३१– 'यदि म माथि दया छ भने, यदि कृतज्ञता पनि छ भने— सद्धर्म-चिरस्थायीकोनिमित्त सकेसम्म बल गर[१] !

३२– 'मेरो याचनाद्वारा सम्यक् सम्बुद्धले नारीहरूलाई प्रव्रज्यात्व दिनुभयो; अतः जति म आनन्दित छु उतिनै यो शासन थीर रहोस्[२] !'

क्षमायाचना

३३– "यसरी उनीहरूलाई अनुशासन गरी, सम्झाई, भिक्षुणीहरूको अगाडि हिंड्दै, बुद्धकहाँ पुगी वन्दनागरी (गौतमीले) यस्तो विन्ति गर्नुभयो —

३४– 'हे सुगत ! म तपाइकी माताहुँ, तपाइ मेरो पिता

---

१. "सचे मयि दया अत्थि, यदि चत्थि कतञ्ञुता ।
सद्धम्मट्ठितिया सब्बा, करोथ विरियं दल्हं ।।" थेरी, अप. दा. पा. पृ. २०३

२. "थीनं अदासि पब्बज्जं, सम्बुद्धो याचितो मया ।
तस्मा यथाहं नन्दिस्सं, तथा तमनुतिट्ठथ ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

पनि हुनुहुन्छ; हे गौतम ! तपाइद्वारा म सुखदिने सद्धर्मको नाथ बन्न पाएँ[1]।

३५– 'हे सुगत ! तपाइको रूप-कायलाई मैले संवर्धन गरें; अनिन्दनीय मेरो सद्धर्मकायलाई तपाइले संवर्धन गर्नु भयो[2]।

३६– 'मैले तपाइलाई क्षणिक तृष्णा दूरहूने दूध पियाएँ, तर तपाइले मलाई अत्यन्त शान्तिहुने धर्मको दूध पियाउनु भयो[3]।

३७– 'मेरो बन्धनबाट अऋणी हुनुभएका तपाइ जस्ता सुपुत्र पनि पुत्र कामना गर्ने स्त्रीहरूले पाउन सक्दा रहेछन्।

३८– 'मान्धातादि राजाहरूका आमा भई जुन म संसाररूपी सागरमा डुब्दै थिएँ, अब तपाइले मलाई त्यस भुमरीबाट उत्तीर्ण गराइ दिनुभयो।

---

१. ''अहं सुगत ते माता, त्वं च वीर पिता मम।
सद्धम्मसुखद नाथ, तया जातम्हि गोतम।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

२. "संवद्धितोयं सुगत, रूपकायो मया तव।
अनिन्दितो धम्मकायो, मम संवद्धितो तया।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

३. ''मुहुत्तं तण्हासमणं, खीरं त्वं पायितो मया।
तयाहं सन्तमच्चन्तं, धम्मखीरं हि पायिता।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०३

३९– "राज-माता र राज-महिषी भन्ने आदि नामहरू स्त्री-हरूलाई सुलभ नै छ, तर 'बुद्ध-माता' भन्ने जुन नाम हो त्यो पाउनुनै परम दुर्लभ छ[१] ।

४०– 'हे महावीर ! त्यो दुर्लभ नाम पनि पाएँ; तपाइको कारणद्वारा स्याना वा ठूला सबै मेरा प्रणिधानहरू पनि पूरा भइ-सके ।

४१-४३– 'म यो कलेबरलाई छाडी परिनिर्वाण हुन चाहन्छु; हे वीर ! हे दुःखान्तकर नायक ! अनुमोदन गर्नु होस् । चक्र कुश-ध्वजादि अंकित भएका तपाइका कोमल पाउहरू पसार्नुहोस्; हे उत्तम पुत्र ! प्रणाम गर्नेछु । राम्ररी देखिने गरी सुवर्णरासी समान तपाइको शरीर प्रकट गर्नुहोस्; हे नायक ! अब म शान्तिमा जाने छु ।'

४४– "अनि भगवान्‌ले आफ्नी सानीआमालाई बादलबाट मुक्त भएको चन्द्रमा जस्तै बत्तीसलक्षणहरूले[२] प्रतिमण्डित आफ्नो शरीर देखाउनु भयो ।

---

१. "रञ्ञो माता महेसी ति, सुलभं नाममित्थिनं ।
बुद्धमाता ति यं नामं, एतं परमदुल्लभं ।।" थेरी. अपदा. पा. पृ. २०३

२. बत्तीस लक्षणहरू भनेका कुन् कुन् हुन् भन्ने कुरा लेखकको बु. ब्रा. पृ. १६८ मा समुल्लेख भएका छन् ।

४५– "त्यस पछि प्रभा सहित तरुण आदित्य झैं प्रतिमण्डित भएका कमल-फूल रूपी चक्राङ्कित दुइ पाउमा महाप्रजापति गौतमीले शीरद्वारा ढोग्नु भयो।

४६– "हे आदित्यनर! हे आदित्य-कुलकेतु! यो मेरो आखिरी मरणको प्रणाम हो; अब उप्रान्त म फेरि देखिने छैन।

४७– "हे लोकाग्र! स्त्रीहरू नै सबै दोषगर्नेहुन् भनी भनिन्छ; हे करुणाकर! यदि मेरो कुनै दोष छ भने मलाई क्षमा गर्नुहोस्[1]।

४८– "स्त्रीहरूको प्रव्रज्याकोनिमित्त मैले तपाइसँग याचना गरें; हे नरासभ! यदि त्यसमा मेरो कुनै दोष छ भने मलाई क्षमा गर्नु होस्[2]।

४९– "हे वीर! तपाइको अनुमति अनुसार मैले भिक्षुणीहरूको अनुशासन गरें; हे क्षमाधिप! यदि त्यसमा मेरो कुनै गल्ती छ भने मलाई क्षमा गर्नु होस्।"

---

१. "इत्थियो नाम लोकग्ग, सब्बदोसाकरा मता।
यदि को चत्थि दोसो मे, खमस्सु करुणाकर॥" थेरी. अप.दा. पा. पृ. २०४

२. "इत्थिकानं च पब्बज्जं, हं तं याचिं पुनप्पुनं।
तत्थ चे अत्थि दोसो मे, तं खमस्सु नरासभ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०४

५०-५१– "(बुद्धले भन्नुभयो)– 'क्षमा नगर्नेलाई पनि क्षमा गरिन्छ भने गुणभूषित हुनेलाई त के कुरा ! परिनिर्वाण हुने तिमीलाई यस बाहेक अरू के भनूँ र । प्रभातकालको कीरणद्वारा तेज निष्क्रीय भएको चन्द्रमा जस्तै—लोकबाट पारतर्ने तथा कुनै कमी नभएको मेरो भिक्षुसङ्घलाई क्षमा नै छ ।'

५२– "अनि ती भिक्षुणीहरूले पनि, सुमेरुमा पुग्ने चन्द्रमाको अनुगमन गर्ने ताराहरूले झैं जिनाग्रलाई प्रदक्षिणागरी वहाँको दुइ पाउमा ढोगी, वहाँकै श्रीमुख हेर्दै बसे । (अनि उभिइरहनु भएकी प्रजापति गौतमीले यसो भन्नु भयो)—

५३– 'अघि मलाई तपाइको दर्शनद्वारा तृप्ति हुँदैनथ्यो, न त तपाइको भाषण सुनेर नै तृप्ति हुन्थ्यो; एकमात्र धर्मरसद्वारा नै मेरो चित्त तृप्ति हुन्थ्यो ।

५४– 'बाजा बजाउने जस्तै परिषद्लाई नाद गर्नु हुने तपाइको श्रीमुख जसले देख्छन् ती नरपुङ्गवहरू पनि धन्य हुन् ।

५५– 'हे गुणन्धर ! रात्रा तथा लामा कुर्कुच्चा भएका, दीर्घाङ्गुलिमा ताम्रवर्ण नख भएका तपाइका पाउमा जसले ढोग्छन्— उनीहरू पनि धन्य हुन् ।

५६– 'हे नरोत्तम ! प्रहर्षित गराउने, मधुर तथा दोषरहित तपाइको हितवाक्यलाई जसले सुन्दछन्—उनीहरू पनि धन्य हुन् ।

५७– 'हे महावीर ! पाद पूजाकोनिमित्त तत्पर रहेकी म पनि धन्य नै छु - जो तपाइकै श्रीवाक्यद्वारा संसाररूपी कान्तारबाट उत्तीर्ण भएँ ।'

राहुल तथा नन्दहरूसँग बिदा याचना

५८– "यसरी तथागत सहित भिक्षुसङ्घलाई अनुश्रावण गरी— राहुल, नन्द तथा आनन्दहरूलाई पनि वन्दना गरी प्रजापति गौतमीले यस्तो भन्नुभयो—

५९·६०– 'विषालय समान तथा रोगालय भएको यो कलेबर (=शरीर) हो; सँधै दुःखयुक्त भएको, जरामरण-गोचर भएको, नानाप्रकारका घृणित मलहरूले भरिपूर्ण भएको तथा पराधीन भएको यो शरीर हो; हे पुत्रहो ! त्यसैले म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु, अनुमत गर्नु होस् ।'

६१-६३– "(यी कुराहरू सुनी) नन्द, तथा राहुल जो वीत-शोकी र अनास्रवी हुनुहुन्छ— धर्मतालाई चिन्तन गर्नु हुँदै, स्थिर तथा अचल-स्थितिमा थिर भई वहाँहरू रहनु भयो। अनि वहाँहरूले यस्तो विचार गर्नु भयो — 'केराको बोट झैं असार भएको यो संस्कृत लोक पनि धिक्कारै हो; मायामरीचि जस्तै कुनै वस्तु स्थिर छैन; जहाँ कि जिनकी सानीआमा, बुद्धपोषिका गौतमी पनि निधन हुँदै हुनुहुन्छ; सबै संस्कारहरू अनित्य नै हुन्[१] ।'

---

१. 'यत्थ नाम जिनस्सायं, मातुच्छा बुद्धपोसिका।
गोतमी निधनं याति, अनिच्चं सब्बसङ्खतं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

विरही आनन्दलाई आश्वासन

६४– "त्यस बखत शैक्ष[1] हुनु भएका जिनवत्सल आनन्द मात्र शोकाकुलित भई आँसु खसाल्दै, दयालाग्ने गरी विलाप गर्नु भएको थियो[2]।

६५– "हाय ! गौतमी शान्तीमा जाँदै हुनुहुन्छ; अवश्य नै बुद्ध पनि दाउरा सकिएको आगो झैं चाँडै नै परिनिर्वाण हुनु हुनेछ होला[3]।

६६-६७– "यसरी विलाप गरिरहनु भएका आनन्दलाई गौतमीले यसो भन्नुभयो— 'गम्भीर श्रुतसागर हुनु भएका, बुद्धोपस्थानमा तत्पर रहनु भएका हे पुत्र ! हर्षको बेलामा शोक गर्नु योग्य छैन; हे पुत्र ! तपाइकै कारणले मैले बुद्धको शरणमा गई निर्वाण

---

१. स्रोतापत्ति-फलमा शिक्षित हुनु भएकोले 'शैक्ष' भनिएको हो। शैक्ष क-कसलाई भनिन्छ भन्ने बारेमा लेखकको बु. गृ. पृ. ७५ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ।

२. "आनन्दो च तदा सेखो, सोकट्टो जिनवच्छलो।
तत्थस्सूनि करोन्तो सो, करुणं परिदेवति ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

३. "हा सन्ति गोतमी याति, नून बुद्धो पि निब्बुतिं।
गच्छति न चिरेनेव, अग्गिरिव निरन्धनो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०५

प्राप्त गरेकी हुँ[१] ।

६८– 'हे तात ! तपाइकै समर्थनबाट बुद्धले हामी नारी-जाति-हरूलाई प्रव्रज्या अनुमत गर्नु भयो; हे पुत्र ! त्यसो हुनाले विमन नहुनु होस्, तपाइको परिश्रम सफल नै हुनेछ[२] ।

६९– 'पहिलेका तीर्थीकाचार्यहरूले पनि देख्न नसकेका जुन् शान्ति-पद हो त्यसलाई सुकुमारीहरूले सातवर्षमा विदित गरे[३] ।

७०– 'बुद्धशासन पालनगर्ने तपाइसँगको यो मेरो अन्तिम दर्शन हो; हे पुत्र ! म त्यहाँ जानेछु जहाँ गएको देखिदैन[४] ।

---

१. "न युत्तं सोचितुं पुत्त, हासकाले उपट्ठिते ।
तया मे सरणं पुत्त, निब्बानं तमुपागतं ।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२. "तया तात समज्झिट्ठो, पब्बज्जं अनुजानि नो ।
मा पुत्तो विमनो होहि, सफलो ते परिस्समो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

३. "यं न दिट्ठं पुराणेहि, तित्थिकाचरियेहि पि ।
तं पदं सुकुमारीहि, सत्तवस्साहि वेदितं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

४. "बुद्धसासन पालेत, पच्छिमं दस्सनं तव ।
तत्थ गच्छामहं पुत्त, गतो यत्थ न दिस्सते ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

७१– 'धर्म देशना गरिरहनु भएको कुनै कुनै बेलामा जब लोकाग्र-नायकले हाछ्यूँ गर्नु हुन्थ्यो तब मैले वहाँ प्रति अनुकम्पा-राखी यस्तो आशिसना वाचा भन्द थें—

७२– 'हे महावीर! चिरञ्जीवि हुनुहोस्, हे महामुनि! कल्पसम्म बाँच्नुहोस्, सबै लोककानिमित्त अजरामरण हुनुहोस्[१]।'

७३– 'अनि त्यस्तो भन्ने मलाई बुद्धले यस्तो भन्नुभयो— 'गौतमी! बुद्धलाई यसरी वन्दना गरिंदैन, जसरी तिमी वन्दना गर्छ्यौं।'

७४– 'हे नाथ! कसरी सर्वज्ञलाई वन्दना गर्नु पर्छ त? कसरी बुद्धलाई वन्दना गरिंदैन त? मलाई बताई दिनुहोस्।' (भगवान्ले भन्नु भयो)—

७५– 'वीर्यगर्नु तिर मन लगाई, सँधै पराक्रमी भई, समगी श्रावकलाई देख्न सक, यही नै बुद्ध-वन्दना हो।'

७६-७८– 'अनि निवासस्थानमा गई मैले एकलै चिन्तन गरें, हे नाथ! समगी परिषद्‌लाई देखी त्रि-भव[२]– अन्त प्राप्तगरें। त्यस

---

१. "चिरं जीव महावीर, कप्पं तिट्ठ महामुने।
सब्बलोकस्स अत्थाय, भवस्सु अजरामरो॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

२. कामभव, रूपभव तथा अरूपभव।

पछि परिनिर्वाण हुनेछु भन्ने विचार गरी ऋषिसप्तमकहाँ[१] गई यो कुरा मैले वहाँलाई विन्तिगरें। वहाँले पनि 'समय जान' भनी भन्नु भयो।

७९– 'मेरा सबै क्लेशहरू भस्म भइसकेका छन्, सबै भव-तृष्णाहरू नाश भइसकेका छन्, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (हात्ती) जस्तै अनास्रवी भई मैले विहार गरेकी छु[२]।

८०– 'मेरा बुद्धका अगाडि मेरो स्वागत नै थियो; मैले तीन-विद्या[३] प्राप्तगरी बुद्धशासन पूरागरेकी छु[४]।

८१– 'चार-प्रतिसम्भिदा[५], आठ विमोक्ष[६], तथा छ-अभिज्ञान-

---

१. विपश्वी बुद्धदेखि लिएर सातौं बुद्ध हुनु भएका गौतम बुद्धलाई 'ऋषिसप्तम' भनी भनिएको हो। अं. अ. क. III पृ. ६७

२. "किलेसा झापिता मय्हं, भवा सब्बे समूहता।
नागो व बन्धनं छेत्वा, विहरामि अनासवो॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

३. पूर्वेनिवासानुस्मृति, दिव्यचक्षु तथा आस्रवक्षय-ज्ञानहरूलाई 'तीन-विद्या' भनिएको हो। हेर. बु प. पृ. ५१०

४. "स्वागतं वत मे आसि, मम बुद्धस्स सन्तिके।
तिस्सो विज्जा अनुप्पत्ता, कतं बुद्धस्स सासनं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ २०७

५. यसको अर्थ लेखकको 'बुद्धकालीन महिला' पृ. २०९ को पाद-टिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ।

६. यसको अर्थ लेखकको 'बुद्धकालीन परिव्राजक' पृ. ४४८ मा समुल्लेख भएको छ।

हरू[1] समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेकी छु[2] ।

८२– "(अनि भगवान्ले भन्नुभयो)— 'स्त्रीहरूले धर्मावबोध गर्ने सम्बन्धमा शंका र विमति गर्ने मूर्खहरूको दृष्टि र शंकालाई निवारणार्थ गौतमी ! तिमीले ऋद्धि प्रातिहार्य देखाऊ[3] ।'

प्रातिहार्य-प्रदर्शन

८३– "अनि सम्बुद्धलाई वन्दना गरी, वहाँको पनि आज्ञा लिई, आकाशमा गई अनेक ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउनु भयो[4] ।

---

१. छ-अभिज्ञान अथवा षडभिज्ञ भनेको— (१) ऋद्धि विध-ज्ञान, (२) दिव्यश्रोत-ज्ञान, (३) दिव्यचक्षु-ज्ञान, (४) चेतोपरिय-ज्ञान, (५) पूर्वेनिवासानुस्मृति-ज्ञान, तथा (६) आस्रवक्षय-ज्ञानहरू हुन् । पटि. म. अ. क. पृ. ९६; यी कुराहरू बु. प. पृ. ५९२–९४ मा पनि अर्थसमेत खोली उल्लेख भएका छन् ।

२. "पटिसम्भिदा चतस्सो, विमोक्खा पि च अट्ठमे ।
छलभिञ्ञा सच्छिकता, कतं बुद्धस्स सासनं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

३. "थीनं धम्माभिसमये, ये बाला विमतिं गता ।
तेसं दिट्ठिप्पहानत्थं, इद्धि दस्सेहि गोतमी ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

४. "तदा निपच्च सम्बुद्धं, उप्पतित्वान अम्बरं ।
इद्धि अनेका दस्सेसि, बुद्धानुञ्ञाय गोतमी ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०७

८४-८८– "देखिने गरेर पनि, न देखिने गरेर पनि; एकबाट पनि धेरै भएर, धेरैबाट पनि एक भएर; पर्खालको उता पनि, पर्वतको उता पनि नछोइकन जानुभयो; पृथ्वीमा डुब्की लगाउनु भयो, भूमिमा हिँडे जस्तै पानीमा पनि पानीले नभिज्नेगरी हिँड्नु भयो; चराहरू आकाशमा उडे जस्तै पलेटीमारी आकाशमा जानुभयो; आफ्नो शरीर-द्वारा ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि वशमा राख्नु भयो।

८९-९३ "सुमेरु पर्वतलाई लट्ठी बनाई, महामहीलाई छाता बनाई–त्यो छाता ओढी–आकाशमा चंक्रमण गर्नु भयो। युगान्तको समय-मा आकाशमा कालोबादलले ढाके जस्तै गरी अन्धकार बनाई लोकलाई आकुल-व्याकुल गराउनु भयो। मुचलिन्द, महाशैल, सुमेरुपर्वत आदि-लाई सर्स्यौं जत्रै पारी मुट्ठीभित्र राख्नु भयो। औंलाको टुप्पोले चन्द्र-सूर्यलाई ढाकीदिनु भयो। चार महासागरलाई हातमा लिई, पर्वतबाट पानी बगे जस्तैगरी वर्षाद् गराउनु भयो। परिषद् सहित संसार-चक्रलाई आकाशमा निर्माण गरी—गरुड, हात्ती तथा सिंहहरूका दाँतहरू देखा-उनु भयो। एउटी भिक्षुणी र अप्रमेय भिक्षुणीहरू निर्माण गरी फेरि अन्तर्धान गराउनु भयो। अनि आफू एकलीले भगवान्‌लाई यस्तो भन्नु भयो—

९४– 'हे महावीर! तपाइकी शासनकारिका सानीआमाले आफ्नो अर्थ प्राप्तगरी सकेकीछे; हे चक्षुमान्! तपाइको पाउमा वन्दना गर्दछु[१]।'

---

१. "मातुच्छा ते महावीर, तव सासनकारिका।
अनुप्पत्ता सकं अत्थं, पादे वन्दामि चक्खुम॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ २०८

९५– "यस प्रकार विविध प्रकारका ऋद्धि देखाउनु भई, आकाशबाट ओर्ल्हीं, लोक प्रद्योत भगवान् बुद्धलाई वन्दना गरी वहाँ एक छेउमा बस्नु भयो ।

९६– " 'हे महामुने ! सो म जन्मले एकशय बीसवर्ष (१२०) पुगेकी मलाई यत्तिले पुग्यो; अब म परिनिर्वाण हुन चाहन्छु' भनी वहाँले महामुनिलाई विन्ति गर्नु भयो[१] ।

९७– "विष्मित भई त्यहाँ भेला भइरहेका सबै परिषद्ले 'हे आर्या ! यस्तो अतुल ऋद्धि तपाइले कसरी पाउनु भयो नि !" भन्दै हातजोरी वहाँसँग विन्तिगरे ।

पूर्वकथा

९८– "यहाँदेखि शयहजार कल्प अघि पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) भन्ने सर्वज्ञ बुद्ध जन्मिनु भएको थियो ।

९९·१०२– "त्यस समय म हंसवती नगरवासी एक महाधनी अमात्य कुलमा जन्मेकी थिएँ । त्यस बखत दाशीहरू सहित म मेरा पतिसँग बुद्धकहाँ गएँ । त्यहाँ, धर्मोपदेश गर्नु हुँदै बुद्धले वहाँकी सानीआमालाई अग्रस्थानमा राख्नुभएको देखेर तथा बुद्धोपदेश सुनेर मेरो चित्त अत्यन्त प्रसन्न भयो ।

---

१. "सा वीसवस्स सतिका, जातियाहं महामुने ।
अलमेत्तावता वीर, निब्बायिस्सामि नायक ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०८

१०३-१०४– ''अनि मैले बुद्ध सहित भिक्षुसङ्घलाई अनेक परिष्कारहरू सहित एक सातासम्म दान दिएँ। त्यसै समयमा मैले पनि त्यस्तै अग्रस्थान पाउनकोनिमित्त बुद्धको पाउमा परी प्रार्थना गरें। अनि बुद्धले परिषद्को अगाडि यस्तो भन्नु भयो—

१०५– 'बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घलाई जसले एकसातासम्म दान दिए त्यसको बारेमा केही वर्णना गर्नेछु।

१०६-१०७– 'आजदेखि एकशय हजार कल्प पछि ओक्काक कुलोत्पन्न 'गौतम' गोत्रको नामले लोकमा एक शास्ता हुनुहुनेछ। वहाँको धर्मदायाद प्राप्त गरी (तिमी) 'गौतमी' भन्ने गौतम बुद्धका श्राविका हुनेछयौ।

१०८– 'वहाँ बुद्धको जीवनयापिका सानीआमाले भिक्षुणीहरू मध्येमा रात्रज्ञाको अग्रस्थान पाउने छिन्।'

१०९-११२– ''त्यो भविष्यबाणी सुनी, अत्यन्त प्रसन्न भई, जीवनभर मैले अनेक प्रत्ययद्वारा बुद्धको उपस्थान गरें। त्यहाँबाट च्युत भई—सबै इच्छा पूर्ण हुने त्रयस्त्रिंश देवलोकमा—रूप, शब्द, गन्ध, रस, स्पर्श, आयु, वर्ण, सुख, यश तथा आधिपत्यादि कारणहरूद्वारा अरू माथि प्रभुत्व जमाउन सक्नेभई म जन्मिएँ। त्यहाँ म अमरेन्द्रकी महिषी भएकी थिएँ।

११३– ''यसरी संसारमा विचरण गरिरहँदा एक दिन मलाई कर्मवायुले काशी राजाको एक दाश गाउँमा जन्माई दियो।

११४– "त्यस गाउँमा पाँचशय दाशहरू बस्दथे। तिनीहरू मध्येमा जो सबभन्दा जेठो थियो उसकै भार्या हुन पुगें।

११५-११६– "पाँचशय स्वयम्भूहरू (=प्रत्येकबुद्धहरू) त्यस गाउँमा आइरहनु भएको देखेर सारै खुशी भएँ। अनि सबै स्त्रीहरूको नाइकिनी भएकी म लगायत हामी सबैले चार महीनासम्म, आ-आफ्ना पतिहरूका साथ वहाँहरूको उपस्थान गर्‍यौं, त्रिचीवरहरू पनि दान दियौं; यसरी पतिसहित हामीहरूले संसारमा विचरण गर्‍यौं।

वर्तमान-कथा

११७– "त्यहाँबाट च्युत भई हामी सबै त्रयस्त्रिंशभवनमा पुग्यौं। यो अन्तिम जन्ममा हामी सबै देवदह पुरमा जन्म्यौं[१]।

११८– "मेरो पिता अञ्जन शाक्य हुनुहुन्छ र माता सुलक्षणा हुनुहुन्छ। त्यस पछि म कपिलवस्तुमा शुद्धोदनको घरमा गएँ[२]।

---

१. "ततो चुता सब्बा पि ता, तावतिंसगता मयं।
पच्छिमे च भवे दानि, जाता देवदह पुरे॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०९

२. "पिता अञ्जनसक्को मे, माता मम सुलक्खणा।
ततो कपिलवत्थुस्मि, सुद्धोदनघरं गता॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१०

११९– "शाक्य कुलहरूमा जन्मेका बाँकी सबै पनि शाक्यहरूका घरहरूमा नै गए। ती सबैभन्दा विशिष्ट भएकी म जिन-पोषिका भएँ।

१२०– "अभिनिष्क्रमण गरेपछि मेरो पुत्र बुद्ध हुनु भयो। त्यस पछि म पनि पाँचशय स्त्रीहरू लिई प्रव्रजित भएँ[१]।

१२१-१२२– "धीरा शाक्यनीहरूसँगै शान्तिसुख प्राप्त गरें। पूर्व जन्मका सहपुण्यकारी—जो हाम्रा स्वामीहरू हुनुहुन्थ्यो—वहाँहरूले पनि सुगतको अनुकम्पाद्वारा अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो।

१२३– "जो ती भिक्षुणीहरू हुन् उनीहरू पनि ऋद्धिको प्रभाव द्वारा ताराहरू जस्तै चम्किए।

१२४– "जस्तै सुशिक्षित सुनारले सुनका अनेक आभूषणहरू बनाउँछ त्यस्तै उनीहरूले पनि अनेक प्रकारका ऋद्धि-चमत्कारहरू देखाए।

१२५-१२६– "अनेक विध विचित्र ऋद्धि-प्रातिहार्यहरू देखाई सपरिषद् हामीहरूले वादीवर बुद्धलाई सन्तुष्ट पारी, परिवार सहित गगनबाट ओर्ली, ऋषिसत्तम मुनिलाई वन्दना गरी वहाँको आज्ञानुसार यथास्थानमा बस्यौं।

---

१. "मम पुत्तोभिनिक्खम्म, बुद्धो आसि विनायको।
पच्छाहं पब्बजित्वान, सतेहि सह पञ्चहि॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१०

भिक्षुणीहरूको उद्‌गार

१२७– "हामीहरू प्रति सँधै अनुकम्पा राख्ने अहो गौतमी ! तपाइको पुण्य वासनाले गर्दा हामीहरूले पनि आस्रवक्षय प्राप्त गर्‍यौं ।

१२८– "हाम्रा क्लेशहरू सबै भस्म भइसकेका छन्, भव-तृष्णा हरू सबै नष्ट भइसकेका छन्, बन्धनहरू चुँडाली बसीरहेका नागिनी (हात्तिनी) हरू झैं हामीहरूले विहार गरेका छौं ।

१२९– "बुद्धको अगाडि हामीहरूका स्वागत भएकै छ, त्रि-विद्या पारंगत गरी हामीहरूले पनि बुद्धशासन पालन गरेकै छौं ।

१३०– "चतु-प्रतिसम्भिदा, अष्ट-विमोक्ष तथा षडभिज्ञ-ज्ञानहरू पनि साक्षात्कार गरी हामीहरूले बुद्धशासन पालन गरेकै छौं ।

१३१– "दिव्य-श्रोतादि ऋद्धि पनि हाम्रा वशमा छन्, हे महामुनि ! चेतोपरिय-ज्ञान पनि हाम्रा अधिनमा छ ।

१३२– "पूर्वेनिवास-ज्ञान जान्दछौं, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू पनि क्षीण भइसकेका छन् र हामीहरूका पुनर्भवहरू पनि छैनन् ।

१३३– "हे महावीर ! तपाइको आश्रयबाट अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण भन्ने चार ज्ञानहरू पनि प्राप्त गरेकै छौं ।

१३४– "हे नायक ! हामीहरू मैत्री चित्तसँग पनि परिचित

छौं, हे महामुनि ! हामी सबैलाई पनि परिनिर्वाण हुने वचन दिनु होस् ।"

१३५– "परिनिर्वाण हुन चाहन्छौं भनी भन्नेहरूलाई 'जस्तो तिमीहरू उचित सम्झन्छौ' भन्ने बाहेक अरू के भनूँ र भनी जिनले भन्नुभयो।"

गौतमीलाई पुऱ्याउन गए

१३६– "आसनबाट उठी जिनलाई वन्दना गरी गौतमी सहित ती भिक्षुणीहरू फर्केर जानु भयो ।

१३७– "वीरपुरुष हुनु भएका लोकाग्रनायक पनि महत् जनकायहरूसँगै सानीआमालाई वहाँको कोठासम्म पुऱ्याउन जानुभयो[१] ।

१३८– "त्यसबेला ती भिक्षुणीहरूसँगै गौतमीले पनि लोकबन्धुको पाउमा शीरले अन्तिम वन्दना गर्नुभयो र यस्तो भन्नुभयो—

१३९-१४०– 'यो मेरो लोकनाथको अन्तिम दर्शन हो, फेरि तपाइको अमृताकार मुखलाई देख्ने छैन; हे वीर ! अब उप्रान्त तपाइको सुकोमल पाउ मेरो वन्दनाले स्पर्शित हुने छैन; आज शान्तिमा जाने

---

१. "महता जनकायेन, सह लोकग्गनायको ।
अनुसंयायी सो वीरो, मातुच्छं यावकोट्ठकं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

छु[१]।'

१४१– " (अनि भगवान्‌ले भन्नुभयो)— 'यसै जीवनमै यथार्थ;धर्मलाई देखिसके पछि तिमीलाई यो रूपले के गर्छ र; सबै संस्कृत नै हुन्, सबै अनाश्वासिक नै हुन्[२]।'

१४२– "अनि, वहाँ (=महाप्रजापति गौतमी) ती भिक्षुणी-हरूका साथ आफ्नो भिक्षुणी-निवासस्थानमा पुग्नु भई, अर्ध-पलेटीमारी (अड्ढपल्लङ्कमाभुज्ज) उत्तम आसनमा बस्नु भयो[३]।

परिनिर्वाण

१४३– "यो प्रवृत्ति सुनी त्यस बखत—पादवन्दना गर्ने बुद्ध

---

१. "इदं पच्छिमकं मय्ह, लोकनाथस्स दस्सनं।
न पुनो अमताकारं, पस्सिस्सामि मुखं तव॥
न च मे वन्दनं वीर, तव पादे सुकोमले।
सम्फुसिस्सति लोकग्ग, अज्ज गच्छामि निब्बुतिं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

२. "रूपेन किं तवानेन, दिट्ठे धम्मे यथातथे।
सब्बं सङ्खतमेवेतं, अनस्सासिकमित्तरं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

३. "सा सह ताहि गन्त्वान, भिक्खुनुपस्सयं सकं।
अड्ढपल्लङ्कमाभुज्ज, निसीदि परमासने॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २११

शासनका वत्सला उपासिकाहरू त्यहाँ गए[१]।

१४४– "हातले छाती पिट्दै, करुण-स्वरले विलापगर्दै, तथा चुँडिएको लताझैं शोकले विह्वलभई, भुइँमा पछारिने उपासिकाहरूले विलाप गर्दै यस्तो भने[२]—

१४५– 'हे शरणदिने नाथ ! हामीलाई छाडेर शान्तिमा न जानुहोस्; शीरले ढोगी हामी सबैले याचना गर्छौं"[३]।'

१४६– "तिनीहरू मध्येमा श्रद्धा तथा प्रज्ञाले प्रधानतमा जो उपासिका हुन्, उनको शीरमा सुम्सुम्याई गौतमीले यसो भन्नुभयो—

१४७– 'हे पुत्रीहो ! मारको पासोमा परी विलाप नगर, सबै संस्कृत वस्तुहरू अनित्यनै हुन्, सबै चलाचल वस्तुहरूको अन्त

---

१. "तदा उपासिका तत्थ, बुद्धसासनवच्छला ।
तस्सा पवत्ति सुत्वान, उपेसुं पादवन्दिका ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २११

२. "करेहि उरं पहन्ता, छिन्नमूला यथा लता ।
रोदन्ता करुणं रवं, सोकट्टा भूमि पातिता ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २१२

३. "मा नो सरणदे नाथे, विहाय गमि निब्बुतिं ।
निपतित्वान याचाम, सब्बायो सिरसा मयं ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २१२

वियोगमै हुन्छ[१]।'

१४८– "त्यस पछि उनलाई छाडी प्रथम, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थध्यानमा तल्लीन हुनुभयो[२]।

१४९– "अनि क्रमैसँग आकाशानन्त्यायतन, विज्ञानन्त्यायतन, अकिञ्चन्यायतन तथा नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यानमा पनि तल्लीन हुनुभयो।

१५०– "पुन: प्रतिलोम गरी ध्यानहरू गर्नु भई गौतमी प्रथमध्यानमा बस्नु भयो; फेरि त्यस ध्यानबाट चतुर्थ ध्यानमा पुग्नु-भयो।

१५१– "त्यस पछि त्यस ध्यानबाट उठनु भई तेल सकिएको बत्तीझैं परिनिर्वाण हुनुभयो; त्यस बखत नभबाट बिजुली चम्की भूकम्प पनि भयो[३]।

---

१. "अलं पुत्ता विसादेन, मारपासानुवत्तिना।
अनिच्चं सङ्खतं सब्बं, वियोगन्तं चलाचलं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२. "ततो सा ता विसज्जित्वा, पठमं झानमुत्तमं।
दुतियं च ततियं च, समापज्जि चतुत्थकं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

३. "ततो उट्ठाय निब्बायि, दीपच्ची व निरासवा।
भूमिचालो महा आसि, नभसा विज्जुता पति॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

१५२-१५४– "त्यस बखत दुन्दुभि नादगर्दै देवताहरू रुनथाले; गगनबाट पुष्पवृष्टिका साथ वर्षाद् पनि भयो। रङ्गमञ्चमा नाच्ने झैं मेरु कम्पा हुन थाल्यो र सागर पनि कराउन थाल्यो। त्यस बखत 'सबै संस्कारहरू अनित्यै रहेछन्' भन्दै देव, नाग, असुर तथा ब्रह्माहरू विरक्त हुनथाले।

१५५– "जसले प्रजापति गौतमीलाई परिवृत्त गरी बस्दथे ती शासनकारी सबै भिक्षुणीहरू पनि अनुपादि निर्वाणमा निवृत्त भए।

१५६– "अहो, सबै संयोगहरू वियोगबाटै अन्त हुँदा रहेछन्! अहो, सबै संस्कृत वस्तुहरू अनित्य नै रहेछन्!! अहो, अनि विनाशबाट नै जीवन पनि अन्तहुँदो रहेछ!!!' भन्ने नै सबैको मुखबाट विरह-वाक्य निस्केका थिए[1]।

१५७– "अनि ॠषिसप्तमकहाँ गई लोक धर्ममा अनुर्वतित हुने देवता तथा ब्रह्माहरूले कालानुरूप कर्तव्य पालन गरे[2]।

---

१. "हा योगा विप्पयोगन्ता, हानिच्चं सब्बसङ्खतं।
हा जीवितं विनासन्तं, इच्चासि परिदेवना।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१२

२. "ततो देवा च ब्रह्मा च, लोकधम्मानवत्तनं।
कालानुरूपं कुब्बन्ति, उपेत्वा इसिसत्तमं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१३

अन्तिम-सत्कार

१५८– "त्यस बखत शास्ताले श्रुतसागर आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नु भयो— 'हे आनन्द ! जाऊ, भिक्षुहरूलाई माता परिनिर्वाण हुनु-भएको कुरा निवेदन गर[1] ।'

१५९-१६३– "अनि अनानन्द भएका आनन्दले गहभरी आँसु लिई, गर्गर स्वरले यस्तो भन्नुभयो— 'भिक्षुहो ! एकत्रित हुनुहोस् ! पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर तथा नजिकका भिक्षुहो ! एकत्रित हुनु होस् ! हे सुगतरस हुनु भएका भिक्षुहो ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् ! मुनिको अन्तिम शरीरलाई जसले दूधद्वारा संवर्धन गराउनुभयो— वहाँ गौतमी—सूर्योदय समयमा ताराझैं शान्तिमा जानुभयो। बुद्धमाता भन्ने प्रज्ञप्ति राख्नु भएकी गौतमी स्वयं पनि त्यस स्थानमा जानु भयो, जुन स्थानमा पुग्नेको गतिलाई पञ्चनेत्र[2] हुने नायकले पनि देख्न सक्नु हुन्न। सुगत प्रति जसको श्रद्धा छ, जो महामुनिका

---

१. "तदा आमन्तयी सत्था, आनन्दं सुतसागरं।
गच्छानन्द निवेदेहि, भिक्खूनं मातु निब्बुतिं॥" थेरी. अप. दा. पा पृ. २१३

२. पञ्चनेत्र भनेको— (१) बुद्धचक्षु, (२) समन्तचक्षु, (३) ज्ञानचक्षु, (४) दिव्यचक्षु तथा (५) धर्मचक्षुलाई नै पञ्चचक्षु अथवा पञ्चनेत्र भनिएको हो। धम्म. सं. अ. क. पृ. २६६ : रूपकण्डवण्णना; पटि. म. अ. क. पृ. ५४ : अभिञ्ञेय्यनिद्देस-वारवण्णना।

प्रिय शिष्य हुनुहुन्छ, हे सुगतरस ! तपाइहरू सबैले बुद्धमाताको सत्कार गर्नुहोस[1] ।

१६४– यो घोषणा सुनी – केही बुद्धको प्रभावद्वारा, केही आफ्नै प्रभावद्वारा सुदूरस्थानबाट समेत भिक्षुहरू तुरन्तै आइपुगे ।

१६५– "सुवर्णमय रमणीय कूटागारमा राखिएको खाटमा गौतमीलाई सुताइएको थियो ।

१६६-१७४– "त्यो खाट भएको कूटागार चारलोकपालहरूले कांधमा बोकेका थिए; बाँकी कूटागारहरू शक्रादि देवताहरूले बोकेका थिए। विश्वकर्मद्वारा बनाइएका शरदादिवर्णहरूका पाँचशय कूटागार-

---

१. "तदानन्दो निरानन्दो, अस्सुना पुण्ण लोचनो ।
गग्गरेन सरेनाह, 'समागच्छन्तु भिक्खवो ।।
पुब्बदक्खिणपच्छासु, उत्तराय च सन्तिके ।
सुणन्तु भासितं मय्हं, भिक्खवो सुगतोरसा ।।
या वड्ढयि पयत्तेन, सरीरं पच्छिमं मुने ।
सा गोतमी गता सन्ति, तारा व सूरियोदये ।।
बुद्धमाता ति पञ्ञत्ति, ठपयित्वा गतासयं ।
न यत्थ पञ्चनेत्तो पि, गतिं दक्खति नायको ।।
यस्सत्थि सुगते सद्धा, यो च पियो महामुने ।
बुद्धमातस्स सक्कार, करोतु सुगतो रसो' ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २१३

हरूमा राखिएका खाट्हरूमा ती सबै भिक्षुणीहरूलाई सुताइएका थिए। देवताहरूका काँधै काँधबाट क्रमैसँग यात्रा चलाइएको थियो। आकाशमा भीत राखिएको थियो; तारागणहरू सहित चन्द्र-सूर्यहरूले कनकमय पताकाहरू लिएका थिए। अनेक फूलहरूका गुच्छाहरूले आकाश ढाकिएको थियो। चन्द्र-सूर्य तथा ताराहरू चम्किन्थे; मध्यमा रहेको सूर्यको ताप चन्द्रको कीरण झैं शीतल थियो। देवताहरूले दिव्य-नृत्य-वाद्य तथा गीतद्वारा पूजा गरे। निवृत्त हुनु भएकी बुद्धमाता लगिएकी रथलाई नाग, असुर तथा ब्रह्मादिहरूले पनि यथाशक्य पूजा गरे। निवृत्त भएका सबै सुगतरस भिक्षुणीहरूलाई अगाडि राखी, बुद्धपोषिका गौतमीलाई सत्कारपूर्वक पछि पछि लगे।

१७५-१७७– "अघिल्तिर देवमनुज तथा नागासुर ब्रह्मादिहरू, पछिल्तिर माताको पूजार्थ सश्रावक स्वयं बुद्ध जाँदै हुनु हुन्थ्यो। बुद्धको परिनिर्वाणमा पनि त्यस्तो आश्चर्य थिएन जस्तो आश्चर्य गौतमीको परिनिर्वाणमा थियो। भिक्षुहो! बुद्धको परिनिर्वाणमा कुनै अनुगमन गर्ने बुद्ध थिएन; तर गौतमीको परिनिर्वाणमा स्वयं बुद्ध र सारिपुत्रादि श्रावकहरू पनि थिए[१]।

---

१. "पुरतो देवमनुजा, सनागासुरब्रह्मका।
पच्छा ससावको बुद्धो, पूजनत्थं याति मातुया॥
बुद्धस्स परिनिब्बानं, नेदिसं आसि यादिसं।
गोतमी परिनिब्बानं, अतेवच्छरियं अहु॥
बुद्धो बुद्धस्स निब्बाने, नोपटियादि भिक्खवो।
बुद्धो गोतमिनिब्बाने, सारिपुत्तादिका तथा॥" थेरी, अप. दा. पा. पृ. २१४

१७८– "सुगन्ध चूर्णहरू छरिएका तथा सुगन्धयुक्त चिताहरूमा वहाँहरूलाई राखी सबैलाई जलाइदिए ।

१७९-१८०– "हाडहरू बाहेक शरीरका अरू बाँकी भागहरू जम्मै जले; त्यस बखत आनन्दले अत्यन्त संवेगजनक (=मनमा खुल खुल हुने विरक्ति) वचन प्रकट गर्नुभयो— 'गौतमी निधन हुनु भयो; वहाँको शरीरमा भएका जम्मै भागहरू जलेर गए (तर हाडहरू जलेनन्); शायद यो बुद्ध पनि चाँडै नै परिनिर्वाण हुने लक्षणको संकेत हो[१] ।'

गौतमी-वर्णना

१८१– "अनि भगवान्ले भन्नु भएपछि आनन्दले वहाँको पात्रमा अट्ने जति गौतमीका धातुहरू राखी भगवान्लाई दिनु भयो[२] ।

---

१. "सेस भागानि डय्हिसु, अट्ठी सेसानि सब्बसो ।
आनन्दो च तदावोच, संवेगजनकं वचो ।।
गोतमी निधनं याता, डय्हं चस्सा सरीरकं ।
सङ्केतं बुद्धनिब्बानं, न चिरेन भविस्सति ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१४

२. 'ततो गोतमि धातूनि, तस्सा पत्तगतानि सो ।
उपनामेसि नाथस्स, आनन्दो बुद्धचोदितो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

१८२-१८३– "सो पात्र लिई ऋषिसत्तम बुद्धले यसो भन्नुभयो— 'जस्तै सारवान् महान् वृक्ष रहेर पनि त्यसको महा स्कन्धहरू अनित्य भएर जान्छन्, त्यस्तै—भिक्षुणीसङ्घ रहेर पनि गौतमीको परिनिर्वाण भयो[1] ।

१८४– 'अहो आश्चर्य ! माताको निवृत्तहुँदा पनि मेरो शरीर सहित चित्तलाई पनि कुनै शोक र परिदेव छैन[2] ।

१८५– 'संसार सागरबाट उत्तीर्ण भएकी, सन्तापबाट दूर भएकी तथा शोक नभएकी ती गौतमी शीतलपूर्वक परिनिर्वाण भइन् ।

१८६– 'उनी पण्डितुनी, महाप्राज्ञी र पृथुल-प्राज्ञी[3] (=पृथु-

१-२. "पाणिना तानि पग्गय्ह, अवोच इसिसत्तमो ।
महतो सारवन्तस्स, यथा रुक्खस्स तिट्ठतो ।।
"यो सो महन्तरो खन्धो, पलुज्जेय्य अनिच्चता ।
तथा भिक्खुनिसङ्घस्स, गोतमी परिनिब्बुता ।।
"अहो अच्छरियं मय्हं, निब्बुताय पि मातुया ।
सरीरमत्तासेसाय, नत्थि सोकपरिद्दवो ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २१५

३. (१) अनित्यानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'जवनप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (२) दुःखानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'निर्वेधिकप्रज्ञा' (निब्बेधिकपञ्ञा) परिपूर्ण गर्छ, (३) अनात्मानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'महाप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (४) निर्वेदानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत

पञ्ञा) थिइन्; हे भिक्षुहो ! उनी भिक्षुणीहरूमध्येमा रात्रज्ञा पनि थिइन् भनी धारण गर[१] ।

१८७– 'ऋद्धिविध ज्ञानमा उनको वश थियो तथा दिव्यश्रोत

गरी 'तीक्ष्णप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (५) विरागानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'विपुलप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (६) निरोधानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'गम्भीरप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (७)प्रतिनैर्सग्यानुपश्यनालाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'असामन्त प्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ (८) यी सात प्रज्ञाहरूलाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'पाण्डित्यता' परिपूर्ण गर्छ, (९) यी आठ प्रज्ञाहरूलाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'पृथुल प्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ, (१०) यी नवै प्रज्ञाहरूलाई भाविता र बहुलिकृत गरी 'महाप्रज्ञा' परिपूर्ण गर्छ । पटि. म. पा. पृ. ४४६ : महापञ्ञाकथा, पञ्ञावग्गो, अ. क. पृ. ४६५। अतएव यहाँ 'पृथुलप्राज्ञी' भन्नाले उपरोक्त विभिन्न प्रज्ञाहरूका विभाजनहरूमध्येमा नवौं प्रज्ञा भएकी भनी भनिएको हो ।

उपरोक्त प्रत्येक प्रज्ञा शब्दका व्याख्याहरू पनि पटि. म. पा. पृ. ४४८-६६ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ । यी प्रज्ञाहरू वृद्धि गर्नकानिमित्त के के गर्नु पर्छ भन्ने बारेका कुराहरू पनि उहीं पृ, ४५०-५१ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

१. ''पण्डितासि महापञ्ञा, पुथुपञ्ञा तथेव च ।
रत्तञ्ञू भिक्खुनीनं सा, एवं धारेहि भिक्खवो ।। थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

धातुहरूमा पनि; गौतमीले चेतोपरियज्ञान[1] लाई पनि आफ्नो वशमा राखेकी थिइन् ।

१८८– 'पूर्वेनिवास ज्ञानलाई पनि जानेकी थिइन्, दिव्य-चक्षु-लाई विशुद्ध पारेकी थिइन् तथा सबै आस्रवहरूलाई पनि क्षयगरेकी थिइन्; उनको पुनर्भव पनि छैन ।

१८९– 'अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण भन्ने चारै ज्ञानहरू पनि उनमा थिए र उनको ज्ञान विशुद्ध पनि थियो; त्यसैले उनमा कुनै शोक हुने कारण पनि थिएन ।

१९०-१९१– 'जस्तै—पोलेको फलामको डल्लो तथा बलिरहेको आगो क्रमैसँग शान्त हुन्छ र त्यसको गति ज्ञात हुन्न, त्यस्तै—सम्यक्-रूपले विमुक्त भइसकेका, कामओघ[2]-बन्धनबाट तरिसकेका तथा अचल सुख प्राप्त भएकाहरूको प्रज्ञापन गर्ने गति नै छैन[3] ।

---

१. 'चेतोपरिय ज्ञान' भनेको परचित्त-ज्ञान हो । हेर लेखकको बु. प. पृ. ५९३ मा । अरू विस्तर जानकारीको लागि हेर पटि. म. पा. पृ. १२६ : चेतोपरियञाणनिद्देसो ।

२. 'ओघ' भनी केलाई भनिएको हो र कति प्रकारका ओघहरू छन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. प. पृ. ३९१ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

३. "अयोघन हतस्सेव, जलतो जातवेदस्स ।
अनुपुब्बूपसन्तस्स, यथा न ञायते गति ।।
"एवं सम्मा विमुत्तानं, कामबन्धोघ तारिनं ।
पञ्ञापेतुं गति नत्थि, पत्तानं अचलं सुखं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१५

१९२– 'हे भिक्षुहो ! त्यसैले आत्मद्वीप (=आत्म निर्भर) बन; सतिपट्ठान[1] गोचर गरी, सप्तबोघ्यङ्गलाई भाविता गरी दुःखको अन्त गर[2] !' "

---

१. सतिपट्ठान भनेको के हो भन्ने बारेमा बु. प. पृ. ४६ को पाद-टिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ।

२. "अत्तादीपा ततो होथ, सतिपट्ठानगोचरा।
भावेत्वा सत्ताबोज्झङ्गे, दुक्खस्सन्तं करिस्सथ ॥" थेरी. अप, दा. पा. पृ. २१५

२. क्षेमा स्थविरा

परिचय

भिक्षुणी हुनुभन्दा अगाडि क्षेमा (=खेमा) स्थविरा मगध देशका राजा बिम्बिसारका महिषीहरूमध्ये एक थिइन्। पछि क्षेमा महारानी भिक्षुणी भएर गइन्। यसै सम्बन्धमा त्रिपिटक पालि तथा अर्थकथाहरूमा उपलब्ध कारणहरू एकत्रित पारी यहाँ परिचय दिने प्रयास गरिएको छ।

बुद्ध भगवान्को पालामा मगधदेश, त्यसताकाका समस्त भारतमा अति प्रभावशाली तथा शक्ति सम्पन्न राज्य थियो भन्ने कुरा यो भन्दा अघि प्रकाशित भएको "बुद्धकालीन राजपरिवार" अध्ययन गर्दा ज्ञात हुन्छ[1]। बुद्धको समयमा मगध राज्यमा बिम्बिसार राजाले राज्य गर्दथे।

जन्म र विवाह

क्षेमा राजकुमारीको जन्म मद्द (=मद्र) देशको शागल[2] नगरमा

१. हेर लेखकको बु. रा. पृ. ३ देखि 'राजाबिम्बिसार' शीर्षकमा।
२. हाल भारतको पन्जाब प्रान्तको श्यालकोट नगर हो। हेर. बु. रा. पृ. ३ को पादटिप्पणीमा।

भएको थियो। थेरीअपदानपालि अनुसार राजकुमारीको पिताको नाउँ मद्द राजा हो[1] । आमाको नाम भने कतै उल्लेख भएको पाइँदैन। राजकुमारी जन्मिदा नगरमा भइरहेका भयहरू दूर भएर गएका कारणहरूले गर्दा राजकुमारीको नाम 'क्षेमा = खेमा' भन्ने रहन गएको हो। यो कुरा स्वयं क्षेमा स्थविराले थेरीअपदानपालिमा उल्लेख गर्नु भएको छ—

"सह मे जातमत्तम्हि, खेमं तम्हि पुरे अहु ।
ततो खेमा ति नामं मे, गुणतो उपपज्जथ[2] ॥"

मद्दराजाको अति प्रिया पुत्री भई शागल नगरको राजदरबारमा क्षेमा राजकुमारीको जीवन हुर्कियो। यौवन अवस्थामा पुगेपछि राजकुमारी यति राम्री भइन् कि सबै जसो अर्थकथाहरूले 'सुवर्णवर्ण समान सुन्दरी थिइन्' भनी उल्लेख गरेका छन्[3] । अनि उनको विवाह मद्दराजाले मगधराजा बिम्बिसारसँग गरिदिए। यही कुरालाई क्षेमा स्थविराले स्वयं यसो भन्नु हुन्छ—

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१८ : खेमाथेरी अपदानं, गा.नं. ३६; यो अपदान यसैमा तल अनुदित भएको छ।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१८, गा. नं. ३७

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७; थेरी. गा. अ. क. पृ. १००; धम्म. प. अ. क. प. ५८५

"यदाहं योब्बनं पत्ता, रूपलाबण्ण भूसिता।
तदा अदासि मं तातो, बिम्बिसारस्स राजिनो[१] ॥"

क्षेमा महारानी बिम्बिसार राजाकी अति प्रिया थिइन्। मगधदेश जस्तो शक्ति सम्पन्न राज्यको राजाकी महिषी हुन पाउँदा स्वभावतः क्षेमा महारानी अति हर्षित भएकी थिइन्। क्षेमा महारानी आफ्नो रूपलावण्यतामा निक्कै अभिमान् गर्थिन्। रूपलावण्यता बारेमा कसैबाट पनि कुनै गुनासो सुन्न चाहन्न थिन्।

उता सिद्धार्थ गौतम, बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गर्नु भइसकेपछि चारिकागर्दै क्रमैसित वहाँ राजगृहमा आइपुग्नु भयो। "बुद्ध भगवान् राजगृहमा आइपुग्नु भयो" भन्ने खबर सुनी बिम्बिसार राजा अनेकौं परिषद्हरू लिई बुद्धकहाँ गई वहाँको धर्मोपदेश सुनी, अत्यन्त प्रभावित भई, बिम्बिसार राजा विशाल परिषद्का साथ बुद्धको शरणमा परी बुद्धको अनुयायी मात्र होइन बुद्धको एक ठूलो उपस्थाक तथा संरक्षक पनि भए[२]। सोही बखत राजाले आफ्नो अति रमणीय वेणुवन (=वेलुवनं) पनि बुद्धलाई प्रदान गरी त्यहाँ अनेकौं भव्य विहार (=घर) हरू पनि बनाइदिए। बिम्बिसार राजा बुद्धको यति भक्त थिए कि बुद्ध-धर्म प्रचार कार्यमा समेत स्वयं राजाले सक्रीय भाग लिएका कुराहरू "बुद्धकालीन राजपरिवार" को परिचयमा 'धर्म-

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१८, गा. नं. ३८

२. हेर विस्तृत कुरा बु. रा. पृ. १२-२० मा।

सन्देश' शीर्षक (पृ. २२) अध्ययन गर्दा प्रष्टसँग अवबोध हुन्छ। बिम्बिसार राजाको हृदयमा बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ प्रति यति गहिरो श्रद्धा बसिसकेको थियो कि राजा—बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ बाहेक अरू कसैको शरणमा पर्नै सक्तैनथे। उनको हृदयमा अटल-श्रद्धाको जग बसिसकेको र उनले स्रोतापत्तिमार्ग-फल साक्षात्कार गरिसकेका थिए।

वेणुवनमा

क्षेमा महारानी स्वभावतः अति रूपाभिमानी थिइन् भन्ने कुरा माथि उल्लेख भइसकेकै छ। अतः "बुद्धले रूप-सौन्दर्यताको अवर्णना गर्नु हुन्छ" भन्ने हल्ला सुनि राखेको हुँदा र "कहीं आफ्नै रूपलाई पनि खोट् लगाएको कुरा सुन्न पर्ला" भन्ने विचारले राजाले प्रदान गरेको वेणुवनमा बस्नु भएका बुद्धको दर्शन गर्न समेत जाँदैन थिइन्[२]। क्षेमा महारानीको यस प्रक्रियाबाट बिम्बिसार राजा निक्कै चिन्तित भएका थिए। आफूले रुचाएका कुराहरू आफ्नो प्रेमीकाले

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७

२. क्षेमा महारानी जस्तै आफ्नो रूपाभिमानको कारणले बुद्धकहाँ जान नचाहने राजपरिवारका स्त्रीहरू खेमकस्सप शाक्यको छोरी अभिरूपनन्दा राजकुमारी (थेरी. गा. अ. क. पृ. २०) र जनपदकल्याणी नन्दा शाक्यकुमारी पनि हुन्। (थेरी. गा. अ. क पृ. ६४)

पनि रुचाओस् भन्ने आशा र इच्छा सबै प्रेमी र प्रेमीकाहरूका हृदयमा हुने जस्तै बिम्बिसार राजा पनि आफ्नी महिषी क्षेमालाई वेणु-वनमा विहार गरिरहनु भएको बुद्धकहाँ पठाउन अति उत्सुक थिए। किन्तु राजा यस कार्यमा सफल हुन सकेका थिएनन्। "बुद्धको अग्र-उपस्थाक भएका राजाकी महिषी नै वेणुवनमा गई बुद्धको दर्शन गर्न जाँदैनन्" भन्ने कुरा सुन्न पर्ला कि भन्ने शंका पनि राजाको मनमा लाग्दथ्यो[१]।

यस्तो परिस्थितिमा राजाले एक दिन यस्तो सोचे—

"वेणुवनमा गई बुद्धको दर्शन गरेर आऊ भनी भनिरहनुभन्दा वेणुवनमा जाने इच्छा उत्पन्न गराइदिन सकेको खण्डमा महारानीको बढी कल्याण हुने थियो।"

यति सोचेर राजाले एक दिन, केही दक्ष संगीतकारहरूलाई बोलाउन लगाई क्षेमा महारानीलाई वेणुवनको विशिष्टता र त्यसको रमणीयताको वर्णन गरी, खूब राम्रो लय राखी तथा अति मधुर स्वरले गीत सुनाउन लगाए। संगीतकारहरूका कलापूर्ण सुमधुर गीत सुनेर, आफ्नै उद्यान र आफूले अघि देखिसकेकै वेणुवन सम्बन्धी गीत सुनेको भएता पनि, त्यस कलापूर्ण तथा सुमधुर गीत स्वरको प्रभावले गर्दा क्षेमा महारानीको मनमा "सो उद्यान आफूले अघि कहील्यै न देखेको हो कि भन्ने जस्तो" लागी "कुन उद्यानको बारेमा तिमीहरूले

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७: एककनिपातवण्णना।

गीत गाएका ह्वौ ?'' भन्ने समेत सोधेको कुरा धम्मपदट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[१]। ''अहा ! कस्तो सुन्दर तथा रमणीय उद्यान होला जसको वर्णन यी संगीतकारहरू खूब रसिला स्वरमा गाइरहे छन् !!'' भन्ने प्रभाव मनमा परेपछि महारानीको हृदयमा ''अवश्य नै वेणुवन हेर्न जानु पऱ्यो'' भन्ने इच्छा उत्पन्न भयो। त्यस पछि एकदिन राजाको आज्ञा लिई राजपरिवारहरूका साथ क्षेमा महारानी वेणुवन उद्यान हेर्न गइन्। त्यस बखत राजाले ''वेणुवन गएर बुद्धको पनि दर्शन गरेर आउनू'' भनी महारानीलाई सुनाए। तर त्यसको कुनै पनि उत्तर नदिई महारानी वेणुवनतिर लागिन् भनी अङ्गुत्तरअट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[२]। ''यदि महारानी बुद्धको दर्शन नगरी फर्केर आउँन लाग्छिन् भने आउन नदिनू'' भनी राजाले राजपुरुषहरूलाई अह्राएका थिए भन्ने कुरा पनि थेरीगाथा अट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[३]। यस सम्बन्धमा अझ अगाडि ''यदि महारानी बुद्धको दर्शन गरी फर्किन्छन् भने बेशै भयो। अन्यथा राजाज्ञा लाग्नेछ भनी सुनाउनू'' भनी राजपुरुषहरूलाई राजाले सूचित गरेका थिए भन्ने कुरा पनि अङ्गुत्तरअट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[४]।

अनि सुरम्य वेणुवनमा पुगेपछि क्षेमा महारानी सहेलीहरू

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५८५-८६ : खेमात्थेरियावत्थु।

२. अं. अ. क. I. पृ. १८७

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. १०० : खेमाथेरीगाथट्ठकथा।

४. अं. अ. क. I. पृ. १८७ : एककनिपातवण्णना।

तथा राजपरिवारहरूका साथ क्रुडागर्दै उद्यानमा डुल्न थालिन् । दिन बित्न थाले पछि उद्यानबाट फर्कनलाग्दा राजपुरुषहरूले रानीको इच्छा विना नै बुद्ध बसिरहनु भएको स्थानमा लगे[१] ।

बुद्धकहाँ

महारानी आउँदा बुद्ध भगवान्‌ले ऋद्धिद्वारा अप्सरा जस्ती एक अलौकिक सुन्दरी स्त्री निर्माण गरी आफूलाई पंखा हम्काइ रहेको दृश्य देखाउनु भयो । यो देवकन्या जस्तै निर्मित रूप देखी महारानीको मनमा यस्तो लाग्यो—

"अहो ! यी लोकजनहरूका झूटा कुरा सुनेर, बुद्ध भगवान्‌ले स्त्री-रूपको निन्दा गर्नु हुन्छ भन्ने विचार गरी म बुद्धकहाँ आउन न चाहेकी थिएँ र बुद्धप्रति गलत धारणा लिएकी थिएँ । यदि वहाँले स्त्री-रूपको निन्दा गर्नु हुने भएको भए यस्ती सुन्दरी स्त्रीलाई पंखा हम्काउन लगाई बस्नु नै हुने थिएन होला । अहा ! कति सुन्दरी रहि-छन् यी स्त्री ! यस्ती स्त्रीरूप त मेरो आँखाले अघि कहिल्यै पनि देखेको थिएन[२] ।"

यस्तो मनमा सोच्दै बुद्ध प्रति आकर्षित हुनुभन्दा पनि बढी ती स्त्री-रूपमा आकर्षित भई बसिन् । यस्तो पनि सोचिन् कि— "यी

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७; थेरी. गा. अ. क. पृ. १००

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ५८६

स्त्रीको अगाडि त म उनकी दाशी पनि बन्न सुहाउँदिन । नाहकमा नैं मैले बुद्ध प्रति द्वेषभावले हेरेकी रहेछु ।" यस्तो कल्पना गर्दै स्त्रीकै रूपमै मुग्ध भएर नै आकर्षित भई बसिन्[१] ।

भगवान्ले आफ्नो ध्यानाधिष्ठानको प्रभावद्वारा सो रूपलाई फूल ओइलिए जस्तै गरी देखाइदिनु भयो । रूपमा मुग्धभई हेरीरहेकी महारानीले हेर्दाहेर्दै सो निर्मित रूप क्रमशः बैंश ढल्किंदै बुढी भई चाउरी पर्दै गएकी मात्र होइन उभिइरहन समेत नसकी भुइमा लड्न गएको समेत देख्दा[२] पूर्व संस्कारको कुशल हेतुवासनालेगर्दा महारानीको मनमा अनित्यताको सझना आई "अहो, यो मेरो रूप पनि त एकदिन यस्तै भएर जानेछ !" भन्ने विरागसंज्ञा उठी रूपाभिमानबाट चित्त हटिरहेको बेलामा भगवान् बुद्धले दक्ष कामीले पोलेको फलामलाई पीट्ने झैं क्षेमा महारानीलाई अनेक प्रकारले करुणापूर्वक उपदेश सुनाउनु हुँदै निम्न गाथाहरू भन्नुभयो—

"आतुरं असुचिं पूतिं, पस्स खेमे समुस्सयं ।
उग्घरन्तं पग्घरन्तं, बालानं अभिनन्दितं ॥

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७; थेरी गा. अ. क. पृ. १०१; धम्म. प. अ. क. पृ. ५८६

२. यी कुराहरू स्वयं क्षेमा स्थविराले पनि तल उल्लिखित 'क्षेमा स्थविरापदान' शीर्षकमा उल्लेख गर्नु भएको छ ।

"असुभाय चित्तं भावेहि एकग्गं सुसमाहितं।
सति कायगतात्यत्थु, निब्बिदा बहुलाभव[१] ॥"

यी गाथाहरू सुनाउनु भएपछि बुद्ध भगवान्ले महानिदान-सूत्र[२] को धर्मोपदेश पनि सुनाउनु भयो। अनि स्रोतापत्तिमार्ग-फलमा प्रतिष्ठितभई क्षेमा महारानीले धर्मचक्षु लाभ गरिन्[३] भन्ने कुरा पनि थेरीअपदानपालिले नै उल्लेख गरेको छ। जुन कुराहरू तल अनुदित भएकै छन्।

थेरीअपदानपालिको अध्ययन गर्दा क्षेमा महारानीले बुद्धसँग प्रव्रज्या माग्दा वहाँले उनलाई "हतारो नमान, पख" भनी भन्नु भएको कुरा बुझिन्छ[४]। भगवान्को कुराको संकेतलाई बुझी,

---

१. थेरी, अप. दा.पा.पृ. २२१, यी गाथाहरू तथा अरू पनि उपदेशका गाथाहरूको अर्थ तल 'क्षेमा स्थविरापदान' शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१, गा. नं. ७०; यो सूत्रका कुराहरू दी. नि. II. पृ ४४ मा उल्लेख भएका छन्।

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१, गा. नं. ७१; धम्म. प. अ. क. पृ. ५८६

४. "तदा मधुरनिग्घोसा, महाकारुणिको जिनो।
अवोच 'तिट्ठ खेमे ति', सिञ्चन्ता अमतेन मं।' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२, गा. नं. ७८

राजदरवारमा फर्केर महारानीले बिम्बिसार राजासँग प्रव्रज्या हुने अनुमति मागिन। रानीको कुरा सुनी राजा अत्यन्त प्रफुल्लितभई क्षेमा महारानीलाई भिक्षुणी बन्ने अनुमति मात्र प्रदान गरेका होइनन् राजदरवारदेखि वेणुवन विहारसम्म सिंगार पटार गराई ठूलो उत्सवका साथ पाल्कीमा राखी क्षेमा महारानीलाई वेणुवनमा पुऱ्याइ दिए[1]।

अङ्गुत्तरअट्ठकथाले—"क्षेमाले उपरोक्त गाथाहरू सुन्नेबित्तिकै अरहत्व प्राप्त गरेकी थिइन् र अरहत् हुने व्यक्ति सातदिनभन्दा बढता गृहस्थी भेषमा बस्न नसक्ने र त्यस पछि बाँच्ने आयु रहेमा प्रव्रजित-हुने स्वभाव धर्म भएको हुँदा अरहत्व प्राप्तगरिसकेपछि आफ्नो आयु-संस्कार पनि बाँकी नै रहेको हुँदा क्षेमाले प्रव्रज्या हुने इच्छा प्रकटगर्दै राजासँग अनुमति माग्दा "महाराज! तपाइले बुद्धलाई कम मात्र देख्नु भएको छ मैले त बुद्धलाई पूरै देखिसकेकी छु" भन्ने समेत भनेकी थिइन् र अनि अनुमति पाई प्रव्रजित भएकी हुन् भनी उल्लेख गरेको छ। गृहस्थी मै छँदा अरहत्व प्राप्त गरेको हुनाले क्षेमालाई पछि भगवान्ले 'महाप्रज्ञावती' को अग्रस्थान प्रदान गर्नु भएको हो" भन्ने कुरा पनि उहीं नै समुल्लेख भएको पाइन्छ[2]। यस्तै कुराको सूचना थेरीगाथट्ठकथाले पनि समुल्लेख गरेको छ[3]।

---

१. अं. नि. अ. क I. पृ. १८८ : एककनिपातवण्णना।

२. अं. नि. अ क. I पृ. १८८ : एककनिपातवण्णना।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. १०१ : खेमाथेरीगाथठ्ठकथा।

धम्मपदट्ठकथाले—यस सम्बन्धमा उपरोक्त गाथाहरूमध्ये "आतुरं असुचिं पूतिं" भन्ने गाथाको अन्तमा स्रोतापन्न र "ये राग-रत्तानुपतन्ति सोतं[१]" भन्ने गाथाको अन्तमा अरहत् भएकी थिइन् भन्ने मात्र नभई "अरहत् भएकी क्षेमा या त परिनिर्वाण हुनुपर्छ या त प्रव्रजित हुनुपर्छ" भनी बुद्धले भन्नु हुँदा बिम्बिसार राजाले प्रव्र-जित गराउने इच्छा प्रकट गरेका कुराहरू पनि उहीं नै समुल्लेख गरेका छन्[२]।

थेरीअपदानपालिमा भने प्रव्रजित भइसकेर अरहत्व साक्षात्कार गरेका कुरा स्वयं उल्लेख गर्नु हुँदै क्षेमा स्थविरा यस्तो भन्नु हुन्छ—

"पब्बजित्वा तदा चाहं, अद्धमासे उपट्ठिते।
दीपोदयं च भेदं च, दिस्वा संविग्ग मानसा॥

"निब्बिन्न सब्बसङ्खारे, पच्चयाकारकोविदा।
चतुरोघो अतिक्कम्म, अरहत्तमपापुणिं[३]॥"

अर्थात्— "अनि, प्रव्रजित भएको आधा महीना पुग्दा, बलेको बत्तीको ज्वालामा भएको भेदलाई देखेर मेरो मनमा संवेग (=वैराग्य) उत्पन्न

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१, गा. नं. ६९
२. धम्म प. अ. क. पृ. ५८६ : खेमाथेरियावत्थु।
३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२, गा. नं. ८३, ८४

भयो । अनि, सबै संस्कारहरूबाट विरक्तभई, प्रत्ययाकारमा कोविदा भई, चार ओघहरूबाट उत्तीर्ण भई अरहत्व प्राप्त गरें ।"

भिक्षुणी भइन्

आ-आफ्ना शैलीमा उपर्युक्त अर्थकथाहरूले जेसुकै उल्लेख गरेता पनि थेरीअपदानपालि अनुसार क्षेमा स्थबिराले पहिले स्रोतापत्तिफल प्राप्तगरी, भिक्षुणी भएको दुइहप्ता हुँदा तेलको बत्तीको ज्वाला उदयास्त भएर गइरहेको कारणतिर ध्यानदिँदा, त्यसैमा आरम्मण चित्त राखी अनित्य, दुःख तथा अनात्म-लक्षणहरूमध्येमा विशेषतः अनात्म-लक्षणमा ध्यान गरी, बत्तीको ज्वाला लुप्त भएर गए जस्तै आफ्ना सबै क्लेशहरू पनि लुप्तपारी अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भयो[1] । अनात्म-लक्षणको भावना गरेर अरहत् हुनु भएको हुनाले यही गुणलाई सर्वोपरी राखी बुद्धले पछि वहाँलाई प्रज्ञावती हुनेहरूमध्येमा अग्रस्थान दिनु भएको हो ।

समाधिको दृष्टिकोणले कस्तालाई 'प्रज्ञावान्' र कस्तालाई 'महाप्रज्ञावान्' भन्दा रहेछन् भन्ने कुरा बुझ्न माथि महाप्रजापति गौतमी चरितको 'गौतमी-अपदान' शीर्षक अन्तर्गत 'गौतमी-वर्णना'

---

१. बुद्धका अग्रश्रावक हुनु भएका तथा प्रज्ञावान्हरूमध्येमा अग्रस्थान प्राप्त गर्नु भएका सारिपुत्र महास्थविरले पनि भिक्षु भएको दुइ हप्ता हुँदा अरहत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो । हेर. बु. प. पृ. ३५२

उपशीर्षकको पादटिप्पणी (पृ.१६८) मा हेर्नू । क्षेमा स्थविराले न केवल अरहत्व मात्र साक्षात्कार गर्नु भएको हो बल्कि चतुऋद्धिपाद, दिव्यचक्षु, दिव्यश्रोत, चतुप्रतिसम्भिदा तथा षडभिज्ञ-ज्ञानहरू पनि प्राप्त गर्नु भएको छ[१] ।

प्रज्ञाविशेषता

जस्तो भिक्षुहरूमध्येमा ज्ञात-कौडिन्य स्थविर भगवान् बुद्धको सर्वप्रथम भिक्षु-शिष्य हुनुहुन्थ्यो त्यस्तै महाप्रजापति गौतमी स्थविरा पनि भिक्षुणीहरूमध्येमा सर्वप्रथम भिक्षुणी-शिष्या हुनुहुन्छ । जस्तै भिक्षुहरूमध्येमा सारिपुत्र स्थविर भगवान्‌को अग्रश्रावक तथा प्रज्ञावान् भिक्षुहरूमध्येमा अग्र हुनुहुन्थ्यो त्यस्तै भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा स्थविरा पनि अग्रश्राविका[२] तथा प्रज्ञावती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र हुनुहुन्छ ।

अनात्मलक्षणको भावना गरी अरहत्व प्राप्त गरेको, अघिदेखि कृताधिकार पूरा गरेको,[३] तथा अहिले पनि वहाँमा प्रज्ञा वैपुल्यता भएको र धर्म सम्बन्धी अति गम्भीर ज्ञान पनि भएका आदि गुणहरूले गर्दा नै वहाँलाई प्रज्ञावती भनिएको हो ।

एक दिन, प्रसेनजित् कोशल राजा साकेत (=अयोध्या)

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

२. "खेमा उप्पलवण्णा च, भिक्खुनी अग्गसाविका" बु. वं. पा. पृ. ३८१

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. १०७ : खेमाथेरीगाथट्ठकथा ।

बाट श्रावस्ती फर्किरहँदा तोरणवस्तु भन्ने एक गाउँमा बासबस्दा राजाले त्यस दिन सत्सगतगर्न त्यसै गाउँमा बसिरहेकी क्षेमा स्थविरा-कहाँ गई केही प्रश्नहरू सोधेका थिए। क्षेमा स्थविराले दिएको जवाफ सुनी प्रसेनजित् राजा अति प्रभावित भएका मात्र होइनन् श्रावस्ती पुगेपछि भगवान्‌कहाँ गई सोही प्रश्नहरू सोध्दा भगवानले पनि त्यस्तै नै जवाफ दिनुभएको कुरा सुन्न पाउँदा क्षेमा स्थविरा प्रति अत्यन्त खुशी भई आफ्नो खुशीको कुरा व्यक्त गर्दै राजाले — "आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भूत हो भन्ते !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्राविकाको पनि अग्र-पदमा — अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेल खान्छ, समान छ र परस्पर कुनै विरोध छैन" भनी बुद्धलाई सुनाएका कुरा तल अनुदित "प्रसेनजित् कोशलसँग" शीर्षकको मूलसूत्रमा समुल्लेख भएको छ। यसै पाण्डित्यतामा सन्तुष्टभई भगवान्‌ले क्षेमा स्थविरालाई अग्र-स्थान प्रदान गर्नुभएको थियो भनी स्वयं क्षेमा स्थविराले पनि आफ्नो अपदान (= चरितकथा) मा उल्लेख गर्नु भएको छ[१]। जुन कुराहरू तल उल्लेख भएकै छन्।

"क्षेमा स्थविरा कथावस्तु-विशारदा पनि हुनु हुन्छ। कुराकानी गर्ने कलामा पनि वहाँले विशेषता प्राप्त गर्नु भएको छ" भन्ने कुरा पनि थेरीअपदानमै समुल्लेख भएको पाइन्छ[२]। कससँग कुराकानी

---

१. "जिनो तस्मि गुणे तुट्टो, एतदग्गे ठपेसि मं।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२३

२. "कुसलाहं विसुद्धिसु, कथावत्थुविसारदा।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२३

गर्दा वहाँले कहील्यैं पनि—भन्नेलाई पनि सुन्नेलाई पनि—अनर्थ हुने गरी कुरा गर्नु हुन्न, न त वहाँले कसैको कुरामा दोष नै खोज्नु हुन्छ। भूत, भविष्य तथा वर्तमान—जुनसुकै कालको कुरा गर्नु भए पनि अर्थ-संहित कुरा नै गर्नु हुन्छ। कस्ता गुणहरूले युक्त हुनेलाई कथावस्तु-कुशल अथवा कथावस्तु-विशारद भन्दछन् भन्ने बारेका कुराहरू अङ्गुत्तरनिकायमा समुल्लेख भएको पाइन्छ[१]।

क्रमानुरूप भिक्षु र भिक्षुणीहरूको गुणानुसार अग्रस्थानको घोषणा औपचारिक रूपले गर्ने सिलसिलामा भगवान्‌ले एक दिन, श्रावस्तीको जेतवनाराममा प्रज्ञावती भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा स्थविरालाई अग्रस्थानमा राख्ने औपचारिक घोषणा गर्नुभयो। अनि एक दिन, क्षेमा स्थविरा श्रावस्तीमै कतै एक रुखमनी बसीरहनु भएको बेलामा मारपुत्रले कामवासनाद्वारा प्रलोभनका कुरा सुनाउँदा वहाँले दृढताकासाथ आफूमा काम-वासना भन्ने नै उच्छेद भइसकेको छ भनी मारलाई सुनाएका कुराहरू यसैमा तल "क्षेमा स्थविरा गाथा" शीर्षकको मूल पालिमा अनुदित भएको छ।

एक समय, भगवान् बुद्ध गृद्धकूट पर्वतमा बसिरहनु भएको थियो। त्यस बखत त्यहाँ देव-परिषद्का साथ शक्रदेवेन्द्र आई भगवान्‌संग कुशलक्षेम कुरा गरी भगवान्‌बाट सारणीयधर्मका[२] उपदेश-

---

१. हेर. अं. नि-३ पृ. १८२ : कथावत्थुसुत्तं, अ. क. I. पृ. ४२०

२. देखिने गरी पनि न देखिने गरी पनि कायिक तथा वाचसिक मैत्री कर्म राख्ने सम्बन्धका कुरालाई 'सारणीय धर्म भन्दछन्। यसको सविस्तर कुराहरू अं. नि-६ पृ. ११ : पठम सारणीयसुत्तं,

हरू सुन्दै थिए। त्यस बेला क्षेमा स्थविरा भगवान्‌को दर्शन गर्न गृद्धकूट पर्वतमा जाँदा भगवान् बुद्ध शक्रदेवेन्द्रहरूका बीच सारणीय धर्मका उपदेश गरिरहनु भएको देखेर आकाशमै बसी भगवान्‌लाई वन्दना गरी फर्केर जानुभयो।

यो घटना देखेर शक्रदेवेन्द्रले भगवान्‌सँग— "भन्ते! को रहेछिन यी भिक्षुणी जो आकाशमै बसी वन्दना गरी फर्केर गइन्?" भनी सोध्दा भगवान्‌ले क्षेमा स्थविराको बयान सुनाउनु भई— "महाराज! यी मेरी पुत्री महाप्रज्ञावती तथा मार्गामार्ग-ज्ञान कोविदा क्षेमा भिक्षुणी हुन्" भनी भन्नु भई निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो—

"गम्भीरपञ्ञं मेधाविं, मग्गामग्गस्स कोविदं।
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मण' न्ति[१] ॥"

अर्थात—गम्भीर प्रज्ञाहुने, मेधावी, कुमार्ग र सुमार्गलाई जान्ने, उत्तमार्थ प्राप्त गरिसकेकालाई म ब्राह्मण भन्दछु।

यो उपदेश सुनेर धेरैले स्रोतापन्नादि मार्गफल पनि साक्षात्कार गरे[२]।

अ. क. II. पृ. ६५१; उहीं पृ. १२: दुतिय सारणीयसुत्तं, अ.क. II. पृ. ६५६; उहीं पृ. १३: निस्सारणीयसुत्तं, अ क. II पृ. ६५६; परि. वा. पा. पृ. १७०, अ. क. पृ. ९७० मा हेर्नू।

१. धम्म. प. पा. पृ. ५५: ब्राह्मणवर्ग, गा. नं. ४०३

२. धम्म. प. अ. क, पृ. ६३७ : खेमाभिक्खुणियावत्थु।

यसरी हामी, क्षेमा (=खेमा) स्थविराको महत्ताको बारेमा केही कुराहरू बुझ्न सक्छौं। अझ भगवान्‌ले क्षेमा स्थविराको बारेमा जुन "प्रमाणकर हो तथा तुलादण्ड हो" भनी भन्नु भएको छ, त्यो वाक्यले त वहाँको सद्‌गुण कति महानरहेछ भन्ने कुराको अनुमान सजिलैसँग लगाउन सकिन्छ। यदि कुनै श्रद्धालु उपासिका प्रव्रजित हुन चाहन्छे भने उसले "क्षेमा भिक्षुणी जस्तै हुन सकूँ" भनी प्रार्थना गर्न सक्नुपर्छ भनी क्षेमालाई मापदण्डको रूपमा राख्नु भएबाट पनि वहाँको महत्तालाई प्रष्ट देखाइ दिएको छ। यी सूत्रहरू पनि तल "आयाचना" र "मापदण्ड" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु।

क्षेमा स्थविराकी गृहस्थीकी एक सहायिका "क्षेमा प्रव्रजित भएर जानुभयो" भन्ने खबर सुनी "महारानी जस्ती त प्रव्रजित भएर गइन् भने म जस्तीले के घरमा बस्नू" भन्ने विचार गरी एक दिन उ क्षेमा स्थविराकहाँ गई उपदेश सुन्न गई। उपदेश सुनेर उ वहाँकहाँ नै प्रव्रजित भई। पालिसाहित्यले यिनलाई विजया भिक्षुणी भन्दछ[१]।

केही अतीतका घटनाहरू

(१) उरगजातक अनुसार – एक समय गौतम बुद्ध वाराणशी देशको द्वारगाउँमा एक ब्राह्मणको कुलमा जन्मिनु भएको थियो। सो ब्राह्मणले कृषीकर्मद्वारा जीविका गरी आफ्नो कुटुम्बहरूको पालन-

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. १२७: विजयाथेरीगाथट्ठकथा।

पोषण गर्दथे । त्यस समय उनकी पत्नी क्षेमा भिक्षुणी, पुत्र राहुल-कुमार तथा पुत्री उत्पलवर्णा भिक्षुणी भएका थिए[१] ।

(२) मनोजजातक अनुसार--- एक समय गौतम बुद्ध सिंह भएर जन्मिनु भएको थियो । त्यस समय सो सिंहकी पत्नी यशोधरा-देवी, पुत्र राहुलकुमार, पुत्री उत्पलवर्णा भिक्षुणी र बुहारी क्षेमा भिक्षुणी भएका थिए[२] ।

(३) रोहन्तजातक अनुसार— एक समय गौतम बुद्ध सुवर्ण-मय मृग भई जन्मिनु भएको थियो । त्यस बखत वाराणशीका राजा सारिपुत्र स्थविर भएका थिए र उनकी महारानी क्षेमा भिक्षुणी भएकी थिइन् । मृगकी सहोदरी सुतना भन्ने मृगी उत्पलवर्णा भिक्षुणी र सहोदर चित्रमृग आनन्द स्थविर भएका थिए[३] ।

(४) चूलहंस जातक अनुसार—त्यस बखत वाराणशी देशका राजा सारिपुत्र स्थविर र महारानी क्षेमा भिक्षुणी भएका थिए । गौतम बुद्ध हंस योनीमा जन्मिनु भएको थियो । सुमुख भन्ने हंस आनन्द स्थविर थिए[४] ।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ११२ : उरगजातकं, नं. ३५४

२. जा. अ. क. III. पृ. २२५ : मनोजजातकं, नं. ३९७

३. जा. अ. क. V. पृ. १०३ : रोहन्तमिगजातकं, नं. ५०१

४. जा. अ. क. V. पृ. ११० : चूलहंसजातकं, नं. ५०२

(५) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व धृतराष्ट्र हंस भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत वाराणशीका संयम भन्ने राजा सारिपुत्र स्थविर र महारानी क्षेमा भिक्षुणी भएका थिए। आनन्द स्थविर सुमुख भन्ने हंस भएका थिए[1]।

(६) महाजनकजातक अनुसार—बोधिसत्व महाजनक राजा र महारानी शीवलीदेवी यशोधरादेवी भएका थिए। पछि महाजनक राजाले आफ्नो पुत्र दीघावुकुमारलाई राज्य सुम्पी तपस्वी भेष धारण गरी जाँदा रानी पनि सायमा लागेकी थिइन्। दुवै तपस्वी स्त्री-पुरुषहरू साथ सायमा हिंडिरहेका देखेर खेलिरहेकी एक कुमारीले श्रमणजाति भई स्त्री-पुरुष दुवै सायमा हिंड्नु शोभादिन्न भन्ने कुमारी क्षेमा भिक्षुणी नै थिइन्[2]।

(७) पद्मोत्तर बुद्धको पालामा क्षेमा भिक्षुणी हंसवती नगरमा एक दाश कुलमा जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत पद्मोत्तर बुद्धको सुजात भन्ने अग्रश्रावक भिक्षाटन् आएको देखी आफूसँग भएका तीनवटा रोटी चढाई सोही दिनमै आफ्नो चुल्ठो बेची स्थविरलाई दान दिई "अनागतकालमा प्रज्ञावती बुद्ध-श्राविका हुनसकूँ" भनी प्रार्थना गरेको कुरा अङ्गुत्तर अट्ठकथामा उल्लेख भएको पाइन्छ[3]।

× × ×

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. २०१ : महाहंसजातकं, नं. ५३४

२. जा. अ. क. VII. पृ. ५३ : महाजनकजातकं, नं. ५३९

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७: एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. १०० : खेमाथेरीगाथवण्णना।

क्षेमा स्थविराको परिनिर्वाण सम्बन्धी कुराहरू त्रिपिटक पालि तथा अर्थकथाहरूमा कतै पनि समुल्लेख भएको कुरा मैले भेट्टाउन सकेको छैन । हो, महाप्रजापति गोतमी थेरीअपदान अनुसार– गौतमी स्थविराले आफू परिनिर्वाण हुने कल्पना गर्नु भएको बेलामा, वहाँका अरू पाँचशय भिक्षुणीहरूले पनि त्यस्तै कल्पना गरेका थिए भन्ने र यसै सिलसिलामा क्षेमादि भिक्षुणीहरूको पनि उस्तै वितर्कना उठेको थियो[1] भन्ने कुरा भने प्रष्टसँगै अपदानमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

यो कुरालाई ध्यानमा राख्दा क्षेमा स्थविरा पनि महाप्रजापति गौतमी स्थविराका साथ साथमै परिनिर्वाण हुनु भयो भनी भन्न सकिन्छ।

× × ×

क्षेमा नामका केही पात्रहरू

(१) क्षेमा स्थविरा (खेमा थेरी)– यिनी, धर्मदर्शी बुद्ध भगवान्‌का दुइ अग्रश्राविकाहरूमध्ये प्रथम अग्रश्राविका थिइन् । बु. वं. पा.पृ. ३५५: धम्मदस्सी-बुद्धवंसो ।

१. "तथा पञ्चसतानं पि, भिक्खुनीनं वितक्कितं ।
आसि खेमादिकानं पि, एतदेव वितक्कितं ।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०१; हेर माथि पृ. १३८ गा. नं. ७ मा ।

(५) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व धृतराष्ट्र हंस भई जन्मिनु भएको थियो । त्यस बखत वाराणशीका संयम भन्ने राजा सारिपुत्र स्थविर र महारानी क्षेमा भिक्षुणी भएका थिए । आनन्द स्थविर सुमुख भन्ने हंस भएका थिए[१] ।

(६) महाजनकजातक अनुसार—बोधिसत्व महाजनक राजा र महारानी शीवलीदेवी यशोधरादेवी भएका थिए । पछि महाजनक राजाले आफ्नो पुत्र दीघावुकुमारलाई राज्य सुम्पी तपस्वी भेष धारण गरी जाँदा रानी पनि साथमा लागेकी थिइन् । दुवै तपस्वी स्त्री-पुरुषहरू साथ साथमा हिंडिरहेका देखेर खेलिरहेकी एक कुमारीले श्रमणजाति भई स्त्री-पुरुष दुवै साथमा हिंड्नु शोभादिन्न भन्ने कुमारी क्षेमा भिक्षुणी नै थिइन्[२] ।

(७) पद्मोत्तर बुद्धको पालामा क्षेमा भिक्षुणी हंसवती नगरमा एक दाश कुलमा जन्मिनु भएको थियो । त्यस बखत पद्मोत्तर बुद्धको सुजात भन्ने अग्रश्रावक भिक्षाटन् आएको देखी आफूसँग भएका तीनवटा रोटी चढाई सोही दिनमै आफ्नो चुल्ठो बेची स्थविरलाई दान दिई "अनागतकालमा प्रज्ञावती बुद्ध-श्राविका हुनसकूँ" भनी प्रार्थना गरेको कुरा अङ्गुत्तर अट्ठकथामा उल्लेख भएको पाइन्छ[३] ।

× × ×

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. २०१ : महाहंसजातकं, नं. ५३४

२. जा. अ. क. VII. पृ. ५७ : महाजनकजातकं, नं. ५३९

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८७: एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. १०० : खेमाथेरीगाथट्ठकथा ।

क्षेमा स्थविराको परिनिर्वाण सम्बन्धी कुराहरू त्रिपिटक पालि तथा अर्थकथाहरूमा कतै पनि समुल्लेख भएको कुरा मैले भेट्टाउन सकेको छैन। हो, महाप्रजापति गोतमी थेरीअपदान अनुसार– गौतमी स्थविराले आफू परिनिर्वाण हुने कल्पना गर्नु भएको बेलामा, वहाँका अरू पाँचशय भिक्षुणीहरूले पनि त्यस्तै कल्पना गरेका थिए भन्ने र यसै सिलसिलामा क्षेमादि भिक्षुणीहरूको पनि उस्तै वितर्कना उठेको थियो[१] भन्ने कुरा भने प्रष्टसँगै अपदानमा उल्लेख भएको पाइन्छ।

यो कुरालाई ध्यानमा राख्दा क्षेमा स्थविरा पनि महाप्रजापति गौतमी स्थविराका साथ साथमै परिनिर्वाण हुनु भयो भनी भन्न सकिन्छ।

× × ×

क्षेमा नामका केही पात्रहरू

(१) क्षेमा स्थविरा (खेमा थेरी)—यिनी, धर्मदर्शी बुद्ध भगवान्का दुइ अग्रश्राविकाहरूमध्ये प्रथम अग्रश्राविका थिइन्। बु. वं. पा.पृ. ३५५: धम्मदस्सी-बुद्धवंसो।

---

१. "तथा पञ्चसतानं पि, भिक्खुनीनं वितक्कितं।
आसि खेमादिकानं पि, एतदेव वितक्कितं।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०१; हेर माथि पृ. १३८ गा. नं. ७ मा।

(२) क्षेमा—यिनी, अङ्गुत्तरनिकायको अट्ठकनिपातको सामञ्जवग्गमा उल्लिखित उपासिका हुन् । अं. नि-८ पृ. ४२८: सामञ्जवग्गो ।

(३) क्षेमा— यिनी, जातककालीन वाराणशी राजाकी महिषी थिइन् । एक दिन यिनले काञ्चनवर्ण मयूरको मुखबाट धर्मोपदेश सुनेको स्वप्न देखिन् । अनि राजालाई त्यस्तो मयूर ल्याइदिनकोनिमित्त आग्रह गरिन् । राजाले सिकारीहरूलाई भेला गराई त्यस्तो मयूर पाउन सकिन्छ के, भनी सोध्दा एक सिकारीले त्यस्तो मयूर दण्डक-पर्वततिर पाउन सकिन्छ भनी भनेको हुँदा उसलाई नै सो मयूर लिन पठाए । सातवर्ष-सम्म सो मयूर समात्ने प्रयत्न गर्दा पनि उसले समात्न सकेन । यसै बीच क्षेमा महारानीको पनि मृत्यु भयो । जा. अ. क. I. पृ. ४०२ : मोरजातकं, नं. १५९

(४) क्षेमा— यिनी पनि जातककालीन वाराणशी राजाकी महिषी थिइन् । त्यस बखत क्षेमा महारानीले सुवर्णवण एक मृगबाट उपदेश सुनेको स्वप्न देखिन् । अनि महारानीले त्यस्तो मृग ल्याइ-दिनकोनिमित्त राजासँग अनुरोध गरिन्। राजाले

जसले त्यस्तो मृग देखाइ दिनेछ उसलाई धन पुरस्कार दिने घोषणा गरे। त्यस बखत गौतम बुद्ध सुवर्णवर्ण मृग भएर जन्मिनु भएको थियो। एक दिन सो मृगले नदीमा एक पुरुषलाई बगाई लगिरहेको देखेर उसलाई उद्धार गऱ्यो। त्यो पुरुष फर्केर जाँदा मृगले उसबाट आफ्नो कुरा कसैलाई पनि न बताउने प्रतिज्ञा लिएको थियो। पछि सोही पुरुषले नै धनको लोभले मृगलाई देखाइ दियो। जा. अ क. IV. पृ. २३१ : रुरुमिगजातकं, नं. ४८२

(५) क्षेमा — यिनी पनि जातककालीन एक राजाकी महिषी थिइन्। अरू कुरा जम्मै नं. ३ को जस्तै हो। जा.अ.क.V.पृ. ४३: महामोरजातकं, नं. ४९१

(६) क्षेमा — यिनी पनि जातककालीन बाराणशी राजाकी एक महिषी थिइन्। त्यस बखत क्षेमा महा-रानीले काञ्चनवर्ण एक मृगलाई स्वप्नमा देखिन्। त्यस बखत बोधिसत्व काञ्चनवर्ण मृग जातीमा जन्मी आफ्ना अन्धा भएका आमा बाबुहरूका सेवा गरिरहेका थिए। क्षेमा महारानीको स्वप्न बमोजिम सोही मृग समात्न सिकारी जङ्गलमा गयो। जा. अ. क. V. पृ. १०३: रोहन्तमिगजातकं, नं. ५०१

(७) क्षेमा— यिनी, जातककालीन संयम भन्ने वाराणशी राजाकी महिषी थिइन्। त्यस समय बोधिसत्व धृतराष्ट्र सुवर्णहंस भएर जन्मेका थिए। क्षेमा महारानीले सो हंसको मुखबाट धर्मोपदेश सुनेको स्वप्न देखी त्यस्तो हंस खोज्न पठाइन्। जा. अ. क. VI. पृ. २०१ : महाहंसजातकं, न. ५३४

(८) क्षेमा— यो एक नदीको नाम हो। जा० अ. क. VI. पृ. ७५ः नलिनीकाजातकं, नं. ५२६ मा यस नदी-को नाम समुल्लेख भएको पाइन्छ।

(९) क्षेमा स्थविरा (=खेमाथेरी)—यिनी, बुद्धका अग्र-श्राविका भिक्षुणीहरूमध्ये प्रथम अग्रश्राविका हुन्। यिनी प्रज्ञावती भिक्षुणीहरूमध्ये अग्र पनि छिन्। यिनको कुरा यसमा समुल्लेख भएको छ। यिनी मद्रदेशका मद्रराजाकी छोरी हुन्। यिनको जन्म मद्रदेशको शागल नगरमा भएको थियो। पछि मगधदेशका बिम्बिसार राजाकी महिषी पनि भएकी थिइन्।

(१०) क्षेमा सूत्र (=खेमा सुत्तं)—यो सूत्र सं. नि. III. पृ. ३२१ मा समुल्लेख भएको छ।

× × ×

मूल सूत्र –

१–प्रसेनजित् कोशलराजासँग

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत क्षेमा भिक्षुणी कोशल प्रदेशमा चारिकागर्दै श्रावस्ती र साकेत[२] बीचको तोरणवस्तु भन्ने गाउँमा बास बसेकी थिइन्।

एक दिन, प्रसेनजित् कोशलराजा साकेतबाट श्रावस्ती गइरहेको बेलामा साकेत र श्रावस्तीको बीच तोरणवस्तु भन्ने गाउँमा एक रात बास बसे। त्यसबेला प्रसेनजित् कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रणगरी भने—

"अम्भो पुरुष! यता आऊ, तिमी तोरणवस्तुमा घुमी कुनै श्रमण वा ब्राह्मणछन् कि भनी बुझ, जोसँग आज म सत्संगतगर्न सकूँ।"

---

१. सं. नि. III. पृ. ३२१ : खेमासुत्तं, अ. क. III. पृ. १०६
२. वर्तमान भारतको अयोध्या। G. D. पृ. १७४

"हवस्, देव" भनी प्रसेनजित् राजालाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुषले सारा तोरणवस्तु घुम्दा पनि त्यस्ता कुनै श्रमण वा ब्राह्मणलाई देखेन जोसँग राजा प्रसेनजित् कोशलले सत्संगत गर्न सकुन् । उसले क्षेमा भिक्षुणीलाई तोरणवस्तुमा बास बसिरहेको देख्यो । अनि जहाँ राजा प्रसेनजित् कोशल थिए त्यहाँ गयो; त्यहाँ पुगेपछि राजा प्रसेनजित् कोशललाई यस्तो बिन्ति गर्‍यो—

"हे देव ! तोरणवस्तुमा त्यस्ता कुनै श्रमण वा ब्राह्मण छैनन् जोसँग देवले सत्संगत गर्न सक्नु हुन्छ । देव ! तर क्षेमा भन्ने एक भिक्षुणी छन् जो भगवान् अरहत् सम्यक् सम्बुद्धका श्राविका हुन् । ती आर्याको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ— 'पण्डितनी, व्यक्ता, मेधाविनी, बहुश्रुता, चित्रकथिका तथा कल्याण भाषिणी ।' उनको सत्संगत गर्नुहोस ।"

अनि राजा प्रशेनजित् कोशल जहाँ क्षेमा भिक्षुणी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि क्षेमा भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका राजा प्रसेनजित् कोशलले क्षेमा भिक्षुणीलाई यस्तो भने—

मरणपछि तथागत हुन्छ के ?

(अ) "हे आर्या ! मरणपछि तथागत हुन्छ के ?"

"महाराज ! भगवान्ले 'मरण पछि तथागत हुन्छ' भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन (=अब्याकतं) ।

(आ) "हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत हुन्न त ?"

"महाराज ! भगवान्ले 'मरणपछि तथागत हुन्न' भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।"

(इ) "हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?"

"महाराज ! भगवान्ले 'मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।"

(ई) "हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?"

"महाराज ! भगवान्ले 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन ।"

"हे आर्या ! किन नि ? 'मरणपछि तथागत हुन्छ के' ? भनी सोध्दा 'महाराज ! भगवान्ले मरणपछि तथागत हुन्छ भन्ने कुरा बताउनु भएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ । 'हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत हुन्न त ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! भगवान्ले मरण पछि तथागत हुन्न भन्ने कुरा पनि बताउनु भएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ । 'हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! भगवान्ले मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु

हुन्छ । 'हे आर्या ! के त, मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! भगवान्ले मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने कुरा पनि भन्नु भएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ । हे आर्या ! त्यसो भए, भगवान्ले ती कुराहरू न बताउनाको के हेतु हो त ? के प्रत्यय हो त ?"

"महाराज ! त्यसोभए, तपाइसँगै सोध्ने छु । जस्तो तपाइलाई लाग्नेछ त्यस्तै त्यो कुरा भन्नुहोस् । महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि, के तपाइको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ (= हातमा गिन्ती गर्न जान्ने) अथवा संख्याज्ञ छ ? जसले गङ्गाको बालुवालाई यति छ, यति शय छ, यति हजार छ अथवा यति लाख छ भनी गिन्ती गर्न सकोस् ?"

"हे आर्या ! छैन ।"

"महाराज ! त्यसोभए, तपाइको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ अथवा संख्याज्ञ छ के ? जसले महासमुद्रको पानी यति छ, यति पाथी छ, यति शय पाथी छ । यति हजार पाथी छ अथवा यति लाख पाथी छ भनी नाप्न सकोस् ।"

"हे आर्या ! छैन ।"

"त्यसो किन नि ?"

"हे आर्या ! समुद्र महान् छ, गम्भीर छ, अप्रमेय छ तथा दुष्परिग्राह्य (=अन्तलिन गहारो) छ ।"

(१) "महाराज ! त्यस्तैगरी, जुन रूपद्वारा तथागतलाई

प्रज्ञापन गरिने हो सो रूप तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, छेदन गरेको तालवृक्ष झैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज ! तथागत रूप-सख्या (=संज्ञा) बाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ। त्यसैले 'मरणपछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरणपछि तथागत हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।

(२) "महाराज ! जुन वेदनाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो वेदना तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, ...पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज ! तथागत वेदना-संख्याबाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ। त्यसैले 'मरणपछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; ... 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।

(३) "महाराज ! जुन संज्ञाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो संज्ञा तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, ... पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज ! तथागत संज्ञा-संख्याबाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ। त्यसैले 'मरणपछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; ... 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।

(४) "महाराज ! जुन संस्कारद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो संस्कार तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो,

...पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज ! तथागत संस्कार-संख्याबाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ। त्यसैले 'मरणपछि तथागत हुन्छ, भन्न पनि मिल्दैन; ... 'मरणपछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।

(५) "महाराज ! जुन विज्ञानद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो विज्ञान तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, ...पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज ! तथागत विज्ञान-संख्याबाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ। त्यसैले 'मरणपछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरणपछि तथागत हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।"

त्यस पछि प्रसेनजित् कोशल राजा, क्षेमा भिक्षुणीको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी क्षेमा भिक्षुणीलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए।

कोशल राजा बुद्धकहाँ

अनि एक दिन, प्रसेनजित् कोशल राजा जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए; त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका राजा प्रसेनजित् कोशलले भगवान्लाई यस्तो विन्तिगरे—

(अ) "भन्ते ! मरण पछि तथागत हुन्छ के ?"

"महाराज ! 'मरण पछि तथागत हुन्छ' भन्ने कुरा मैले बताएको छैन (=अब्याकतं) ।"

(आ) "भन्ते ! के त, मरण पछि तथागत हुन्न त ?"

"महाराज ! मरण पछि तथागत हुन्न' भन्ने कुरा पनि मैले बताएको छैन ।"

(इ) "भन्ते ! के त, मरणपछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?"

"महाराज ! 'मरण पछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्ने कुरा पनि मैले बताएको छैन ।"

(ई) "भन्ते ! के त, मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?"

"महाराज ! 'मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्ने कुरा पनि मैले बताएको छैन (=अब्याकतं) ।"

"भन्ते ! किन नि ? 'मरण पछि तथागत हुन्छ के ?" भनी सोध्दा 'महाराज ! मरण पछि तथागत हुन्छ भन्ने कुरा मैले बताएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ । 'भन्ते ! के त, मरण पछि तथागत हुन्न त ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! मरण पछि तथागत हुन्न भन्ने कुरा पनि मैले बताएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ । 'भन्ते ! के त, मरण पछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! मरण पछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्ने कुरा पनि मैले बताएको

छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ। 'भन्ते ! के त, मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न त ?' भनी सोध्दा 'महाराज ! मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न भन्ने कुरा पनि मैले बताएको छैन' भनी (तपाइ) भन्नु हुन्छ। भन्ते ! त्यसोभए, भगवान्‌ले ती कुराहरू न बताउनाको के हेतु हो ? के प्रत्यय हो त ?"

"महाराज ! त्यसोभए, तपाइसँगै सोध्ने छु। जस्तो तपाइलाई लाग्ने छ त्यस्तै त्यो कुरा भन्नुहोस्। महाराज ! के भन्नु हुन्छ नि, के तपाइको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ (=हातमा गिन्ती गर्न जान्ने) अथवा संख्याज्ञ छ ? जसले गङ्गाको बालुवालाई यति छ, यति शय छ, यति हजार छ अथवा यति लाख छ भनी गिन्तीगर्न सकोस्।"

"भन्ते ! छैन।"

"महाराज ! त्यसोभए, तपाइको कुनै गणितज्ञ, मुद्राज्ञ अथवा संख्याज्ञ छ के ? जसले महासमुद्रको पानी यति छ, यति पाथी छ, यति शय पाथी छ, यति हजार पाथी छ अथवा यति लाख पाथी छ भनी नाप्न सकोस्।"

"भन्ते ! छैन।"

"त्यसो किन नि ?"

"भन्ते ! समुद्र महान छ, गम्भीर छ, अप्रमेय छ तथा दुष्परि-ग्राह्य (=अन्तलिन गहारो) छ।"

"महाराज! त्यस्तैगरी, (१) जुन रूपद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो रूप तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिइसक्यो, छेदन गरेको तालवृक्ष झैं असम्भाव्यभई पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज! तथागत रूपसंख्या (=संज्ञा) बाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य छ। त्यसैले 'मरण पछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरण पछि तथागत हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरण पछि तथागत हुन्छ पनि हुन्न पनि' भन्न पनि मिल्दैन; 'मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन। (२) जुन वेदनाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो... (३) जुन संज्ञाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो... (४) जुन संस्कारद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो.... (५) जुन विज्ञानद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गरिने हो सो विज्ञान तथागतको प्रहीण भइसक्यो,...पुनः उत्पन्न नहुने भइसक्यो। महाराज! तथागत विज्ञान-संख्याबाट विनिर्मुक्त र महासमुद्र जस्तै गम्भीर, अप्रमेय तथा दुष्परिग्राह्य छ। त्यसैले 'मरण पछि तथागत हुन्छ' भन्न पनि मिल्दैन; ...'मरण पछि तथागत न त हुन्छ, न त हुन्न' भन्न पनि मिल्दैन।"

"आश्चर्य हो भन्ते! अद्भूत हो भन्ते!! जहाँ कि शास्ताको पनि श्राविकाको पनि अग्रपदमा—अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेल खान्छ तथा परस्पर विरोध छैन।

"भन्ते! एक समय, क्षेमा भिक्षुणीकहाँ गई मैले यीनै कुराहरू सोधेको थिएँ। ती आर्याले पनि यीनै पदहरूद्वारा, यीनै व्यञ्जनहरूद्वारा यीनै अर्थहरू प्रकाश गर्नु भएको थियो। जस्तो अहिले भगवान्ले

प्रकाश गर्नुभयो । आश्चर्य हो भन्ते ! अद्भूत हो भन्ते !! जहाँ कि शास्ताको पनि श्राविकाको पनि अग्रपदमा—अर्थमा अर्थ, व्यञ्जनमा व्यञ्जन मेल खान्छ, समान छ तथा परस्पर विरोध छैन । भन्ते ! हवस् त, अब हामी जान्छौं । हामीहरुको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने छ ।"

"महाराज ! जस्तो उचित सम्झनु हुन्छ ।"

अनि राजा प्रसेनजित् कोशल भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

× × ×

मूल सूत्र –

२–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं महापञ्ञानं यदिदं खेमा[१]।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! मेरा महाप्रज्ञावान्[२] श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा (खेमा) अग्र छिन् ।"

× × ×

---

१ अं. नि-१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १७८

२. महाप्रज्ञावान् भनी कस्तालाई भन्छन् भन्ने बारेको कुरा माथि पृ. १६८ को पादटिप्पणीमा हेर्नू ।

मूल पालि—

३–क्षेमा स्थविरापदान

अतीतकथा

१– "[१]शतसहश्र कल्प अघि सबै धर्ममा चक्षुहुने पद्मोत्तर (=पदुमुत्तर) भन्ने जिन उत्पन्न हुनुभयो"[२]।

२– "त्यस बखत म, हंसवती नगरको नाना रत्नादि भरिपूर्ण भएको एक कुलगृहमा जन्मेको थिएँ।

३– "एक दिन, महावीर (=बुद्ध) कहाँ धर्मोपदेश सुनी अत्यन्त प्रसन्न भएर म वहाँकै शरणमा गएँ।

४– "आमा बाबुको स्वीकृति लिई मैले श्रावक सहित वहाँलाई एक सातासम्म भोजन गराएँ।

---

१. थेरी. अप, दा. पा पृ. २१६ : खेमाथेरीअपदानं।

२. "पदुमुत्तरो नाम जिनो, सब्बधम्मेसु चक्खुमा।
इतो सतसहस्सम्हि, कप्पे उप्पज्जि नायको॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१६

५– "सप्ताह बिते पछि वहाँले महाप्राज्ञाहुनेहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुने एक भिक्षुणीलाई अग्रपदमा राख्नु भयो ।

६– "त्यो देखेर प्रमुदित भई मैले पनि सोही स्थानकोनिमित्त अधिकारपूर्वक प्रणिधान गरें ।

७– "अनि पद्मोत्तर बुद्धले मेरो अधिकारपूर्ण प्रणिधान सफल हुनेछ भन्नु हुँदै यसरी भविष्यवार्णा गर्नु भयो —

८-९– 'एकलाख कल्पपछि ओक्काककुलोत्पन्न गौतम गोत्रमा एक शास्ता उत्पन्न हुनु हुनेछ; वहाँको धर्मदायाद प्राप्तगरी एतदग्र प्राप्त क्षेमा भन्ने भिक्षुणी हुनेछ्यौ ।'

१०– "त्यस सु-कृत्यकर्मद्वारा र त्यस प्रणिधि-चेतनाको प्रभाव-द्वारा मनुष्यदेह त्यागगरी त्रयस्त्रिंश लोकमा पुगें ।

११-१२– "त्यहाँबाट यामालोकमा, त्यहाँबाट तुषितलोकमा, त्यहाँबाट निर्माणरति लोकमा र त्यहाँबाट पनि वशवर्त्ति लोकमा उत्पन्न भएँ । त्यस कर्मको वेगले जहाँ जहाँ जन्मिएँ त्यहाँ त्यहाँका राजाहरूका महिषीत्व प्राप्तगरें ।

१३– "त्यहाँबाट च्युत भई चक्रवर्ती तथा मण्डलीहरूका महि-षीत्व प्राप्त गरें ।

१४– "देव-मनुष्यलोकहरूमा सम्पत्तिहरू भोग गर्दै सबै ठाउँमा सुखी भई संसारमा विचरण गरें ।

विपश्वी बुद्ध

१५– "एकान्नब्बे कल्पमा सबै धर्महरूलाई राम्ररी देख्ने विपश्वी (=विपस्सी बुद्ध) लोकनायक उत्पन्न हुनु भयो ।

१६– "वहाँ लोकनायकको धर्मोपदेश सुनी अनगारिका भई म प्रव्रजित भएँ ।

१७– "दशहजार वर्षसम्म वहाँको शासनमा युक्तयोगी तथा बहुश्रुता भई ब्रह्मचर्य पालन गरें ।

१८– "प्रत्ययाकार कुशला, चतुसत्य विशारदा, निपुणा तथा चित्रकथिका भई शास्ताको धर्म पालन गरें ।

१९– "त्यहाँबाट च्युत भई यशश्वी भई तुषितलोकमा उत्पन्न भएँ; ब्रह्मचर्यको फलले गर्दा त्यहाँ सबै माथि मैले प्रभुत्व जमाएकी थिएँ ।

२० "जहाँ जहाँ जन्मिएँ त्यहाँ त्यहाँ म महाभोगी, महाधनी, मेधाविनी तथा शीलवती थिएँ; मेरो परिषद् पनि सुविनीत थियो ।

२१– "जिन-शासनमा योग गरेको हुँदा, त्यस कर्मकोफलद्वारा मलाई मनपर्ने सबै सम्पत्तिहरू सुलभ थिए ।

२२– "सोही प्रतिपत्तिको कारणले गर्दा संसारमा जति मेरा

पतिहरू भए ती सबैले मलाई कुनै अपमान गरेनन्[1]।

भद्रकल्पमा

२३– "यस भद्रकल्पमा महायश तथा ब्रह्मबन्धु हुनु भएका कोणागमन भन्ने बुद्ध उत्पन्न हुनु भयो"[2]।

२४-२५– "त्यस समय वाराणशीवासी एक समृद्ध कुलकी धनञ्जानी, सुमेधा र म समेत तीन छोरीहरू थियौं। हामी तीन जनाले सङ्घाराम दान दियौं, सङ्घको उद्देश्यगरी विहार पनि बनाइ दियौं।

२६– "त्यहाँबाट च्युत भई हामी सबै त्रयस्त्रिंश भवनमा पुग्यौं र यशद्वारा अग्र भयौं, मनुष्यलोकमा पनि त्यस्तै भयौं।

२७– "यसै भद्रकल्पमा महायश प्राप्त, ब्रह्मबन्धु हुनु भएका काश्यप बुद्ध, काश्यप भन्ने गोत्रमा जन्मिनु भयो।

---

१. "यो पि मे भवते भत्ता, यत्थ यत्थ गताय पि।
विमानेति न मं कोचि, पटिपत्तिबलेन मे॥" थेरी. अप. दा. पा पृ २१७

२. "इमम्हि भद्दके कप्पे, ब्रह्मबन्धु महायसो।
नामेन कोणागमनो, उप्पज्जि वदतं वरो॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१७

२८-२९– "त्यस बखत वाराणशीवासी किकी[1] नामक राजा महर्षी बुद्धको उपस्थाक थिए। म श्रमणी (समणी) नामकी जेठी छोरी भएकी थिएँ र बुद्धको धर्मोपदेश सुनेपछि म प्रव्रजित हुन चाहेकी थिएँ।

३०– "तर हाम्रा पिताले हामीलाई अनुमति दिनु भएन र हामी सबै बीसहजार वर्षसम्म अप्रमादिनी भई घरमै बस्यौं।

३१-३२– "अनि श्रमणी (समणी), श्रमणगुप्ता (समण-गुत्ता), भिक्षुणी (भिक्खुनी), भिक्षुदायिका (भिक्खुदायिका) वा भिक्षुदाशी, धर्मा (धम्मा), सुधर्मा (सुधम्मा) र सङ्घ-दायिका वा सङ्घदाशी भन्ने हामी सात दिदी-बहिनी राजकन्याहरूले—बीसहजार वर्षसम्म कौमारी ब्रह्मचर्य पालन गरी सुखपूर्वक प्रमुदित भएर निरन्तर बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं।

३३– "(ती सात बहिनीहरू अहिले)—म र उत्पलवर्णा (उप्पलवण्णा), पटाचारा, कुण्डला, कृशागौतमी (किसा गोतमी), धर्मदिन्ना (धम्मदिन्ना) तथा सातौं विशाखा (उपासिका) हुन्।

---

१. 'किकी' राजा सम्बन्धी केही कुराहरू म. नि. II पृ. २७५ : घटिकारसुत्तंमा समुल्लेख भएको पाइन्छ। दी. नि. II. पृ. ८: महापदानसुत्तंमा; जा. अ. क. भाग-७ पृ. ४२२ : वेस्सन्तर-जातकमा तथा बु. वं. पा. पृ. ३७८ : कस्सपबुद्धवंसोमा पनि समुल्लेख भएका पाइन्छन्।

३४– "वहाँ नरादित्य बुद्धले कहीले अदभूत धर्म, कहीले महा-निदानसूत्रहरू देशना गर्नु हुन्थ्यो र त्यसलाई म अध्ययन गर्थें।

३५– "त्यही सु-कृत्य-कर्मको र प्रणिधि-चेतनाको फलले मनुष्य देह छाडी म त्रयस्त्रिंश भवनमा पुगें।

वर्तमान कथा

३६– "यो मेरो अन्तिम जन्ममा म शागल[१] वा साकल भन्ने नगरका मद्देशको राजाकी छोरी भएँ।

३७– "मेरो जन्मको साथ साथै त्यस नगरमा भय दूर भएको थियो र सोही गुण अनुसार मेरो नाम 'क्षेमा' रहन गएको हो।

३८– "जब म रूपलावण्यताले युक्त भई युवती भएँ, तब मेरा पिताले मलाई राजा बिम्बिसारलाई दिए[२]।

३९– "म उनकी प्रिया थिएँ, म रूपमा मात्र मन लगाउँथें; 'रूपको मात्र दोष भन्ने' भन्ने विचारले म महादयालु बुद्धकहाँ गइन।

---

१. 'शागल नगर' हाल भारतमा पन्जाबको 'श्यालकोट' हो भनी ठहऱ्याइएको छ। यस बारेमा अरू कुरा लेखकको बु. रा. पृ. ३ मा हेर्नू।

२. "यदाहं योब्बनं पत्ता, रूपलावञ्ञ भूसिता।
तदा अदासि मं तातो, बिम्बिसारस्स राजिनो॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१८

४०– "अनि बिम्बिसार राजाले – म प्रतिको अनुग्रहबुद्धि-द्वारा, गायकहरू लगाई वेणुवनको बयान सुनाए।

४१– "रम्य वेणुवन र सुगतालय नदेख्नेले नन्दन-वन देखें भनी भन्न सक्दैन भन्ने हाम्रो धारणा हो[1]।

४२– "जसले नरनन्दन-नन्द हुने वेणुवन देख्ने छ उसले अमरिन्द-सुनन्द-नन्दन वनलाई राम्ररी सँग देखेको हुनेछ।

४३– "नन्दन वनबाट देवताहरू यो पृथ्वीमा आई वेणुवन देखेर शीतल अनुभव गरी आश्चर्यित हुन्छन्।

४४– 'राजाको पुण्यानुभावद्वारा उत्पन्न तथा बुद्धको पुण्यानुभावद्वारा विभूषित वेणुवनको बयान कसले निश्शेष रूपले बताउन सक्ला र।

४५– "सुसमृद्ध वेणुवनको बयान सुनी मेरा कान आनन्दित भए; अनि सो उद्यान हेर्ने इच्छा गरी मैले राजासँग विन्ति गरें[2]।

---

१. "रम्मं वेलुवनं येन, न दिट्ठं सुगतालयं।
न तेन नन्दनं दिट्ठं, इतिमञ्ञामसे मयं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१९

२. "तं सुत्वा वनसमिद्धं, मम सोतमनोहरं।
दट्ठुकामा तमुय्यानं, रञ्ञो आरोचयिं तदा।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१९

४६– "त्यस पछि उद्यान हेर्ने उत्सुकता भएकी मलाई सो महीपतिले महत् परिवारका साथ त्यहाँ पठाए[१] ।

४७– "हे महाभाग्यवती ! जाऊ, नेत्ररसायन भएको सधैं श्री द्वारा शोभायमान भएको तथा सुगतालयद्वारा प्रकाशमान भएको त्यो उद्यान हेर्न जाऊ"[२] ।

बुद्ध-दर्शन

४८– "अनि म मुनि हुनु भएका भगवान् बुद्ध—गिरीव्रजको उत्तम नगरमा भिक्षाटन् जानु भएको बेलामा वेणुवन हेर्न त्यहाँ गएँ ।

४९-५१– "त्यस बखत मैले—प्रफुल्लित भएका अनेक भमर-हरूले शब्द गरिरहेका, कोकिलहरूको गीत-स्वरको बीचमा मयूर-गणहरू नाचिरहेका, अल्पशब्द र अनाकीर्ण भएका, अनेक चंक्रमण-हरूद्वारा विभूषित भएका, कुटी र मण्डपादिद्वारा सुसज्जित भएका तथा योगीवर विराजमान भएको वेणुवनमा विचरण गर्दा मेरो नेत्र नै पवित्र भयो । त्यस्तो वनमा तरुण भिक्षुहरूलाई देखेर मलाई यस्तो लाग्यो–

---

१. "महता परिवारेन, तदा च सो महीपति ।
मं पेसेसि तमुय्यानं, दस्सनाय समुस्सुकं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१९

२. "गच्छ पस्स महाभोगे, वनं नेत्तरसायनं ।
यं सदा भाति सिरिया, सुगताभानुरञ्जितं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २१९

५२-५४– 'यस्तो रमणीय वनमा बस्ने यी नवयुवक भिक्षुहरू वसन्त समान सुन्दर रूपले युक्त छन्। शीर मुण्डन भएका, संघाटि पारुपन गरेका तथा विषय-रतिलाई त्यागी यी भिक्षुहरू रुखमनी बसी ध्यानमा बसिरहेका छन्। गृहस्थीले पहिले यथासुख काम विषय भोग गरी पछि बुढो भएपछि पो यस्तो सुभद्र-धर्मको पालन गर्नु पर्छ[1]।'

५५– "एकान्त तथा शून्य संझी, सुगन्धयुक्त जिनालय गृहमा गई, उदाइरहेका भास्कर जस्तै हुनु भएका जिनलाई देखें।

५६– "त्यहाँ, पंखा हम्किरहेकी, एक अत्यन्त सुन्दरी स्त्रीलाई देखी मलाई यस्तो लाग्यो— 'यी नरासभ (=बुद्ध) रूक्ष त हुँदा रहेनछन्'।

५७-५९– "सुवर्णाभास भएकी, पद्मसमान नेत्र भएकी, चन्द्र-मण्डल समान ओठ भएकी, दर्शनीय केश भएकी, मनो-नेत्र-रसायन भएकी, सुवर्णवर्ण मुख भएकी, कलशाकार स्तन भएकी, पुष्ट नितम्ब भएकी, केराको थाम जस्तै राम्रो तिघ्राले भूषित भएकी, रक्तांश-कूपमा नीला वस्त्र पहिरिएकी हेर्नेको दील शीतलपार्ने रूपले युक्त

---

१ 'ईदिसे पि वने रम्मे, ठितोयं नवयोब्बने।
वसन्तमिव कन्तेन, रूपेन च समन्वितो॥
निसिन्नो रुक्ख मूलह्मि, मुण्डो सङ्घाटि पारुतो।
झायते वतयं भिक्खु, हित्वा विसजं रतिं॥
ननु नाम गहट्ठेन, कामं भुत्वा यथासुखं।
पच्छा जिण्णेन धम्मोयं, चरितब्बो सुभद्दको॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२०

भएकी तथा मन्दहास्य स्वभावकी ती सुन्दरी कन्यालाई देखेर मेरो मनमा यस्तो लाग्यो— "अहो ! यस्तो अभिरूपिणी स्त्रीलाई यो आँखाले मैले अघि कहील्यै पनि देखेकी थिइन'।

६०-६२– "त्यस पछि उ, जराभिभूत भई, दाँत फुक्लिई, कपाल फुली तथा लाली चढेको चेहरा कुरूपभई; बहिरीभई, सेता आँखा भएकी, स्तन झोलिएकी, सर्वाङ्ग चाउरी परी, कुप्रिई, लट्ठी विना उभिन पनि नसक्ने भई, करङ् जम्मै देखिने गरी, अस्थिपञ्जर मात्र बाँकी भएकी थर थर काँप्दै त्यहीं नै लडी बारम्बार लामो सास फेर्न थाली।

६३– "यो दृश्य देखेर मलाई बडो विरक्त लाग्यो र अद्भूत ढङ्गले मेरो शरीर रोमाञ्चित भयो— 'धिक्कार रहेछ यो शरीरलाई ! जहाँ कि बल्छीमा अल्झे जस्तैगरी मानिसहरू रूपमा रमण गर्छन् !'

६४– "त्यस बखत महाकारुणिक सुगतले मेरो चित्त विरक्त भएको बुझ्नुभई यस्तो गाथा सुनाउनु भयो—

६५– "हे क्षेमे ! बालमूर्खहरू अभिनन्दन हुने, आतुर परेको, माथिबाट पनि तलबाट पनि बगिरहेको असूचिपूर्ण यो शरीरलाई हेर !

६६-६९– "एकाग्र सुसमाहित चित्त गरी, अशुभमा[1] चित्त लगाई, कायमा स्मृति राखी, विरक्त भावलाई बढाऊ; जस्तो यो हो

---

१. यहाँ 'अशुभ' भनेको कुनै पनि रूपलाई रञ्जित हुने चित्तले 'राम्रो सुन्दर' भनी नहेर्नु हो। विशेष गरी स्त्रीले पुरुष-

रूपलाई र पुरुषले स्त्री-रूपलाई रञ्जित हुने गरी 'राम्रो, सुन्दर' भनी मनले नलिनु भन्ने अर्थलाई 'अशुभ' भनिएको हो। कुनै पनि विपक्षरूप देखेता पनि राग-रञ्जित नहुने गरी चित्तमा अभ्यास गरिराख्नु नै 'अशुभ-भावना' हो। यसैलाई 'अशुभ-संज्ञा' पनि भनिन्छ। यी अशुभ-भावना अथवा अशुभ-संज्ञालाई अभ्यास गर्ने तरिका दशप्रकारका छन्—

(१) उद्धुमातकसञ्ञा अर्थात् फुलेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (२) विनीलकसञ्ञा अर्थात् नीलो नीलो भइसकेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (३) विपुब्बकसञ्ञा अर्थात् पीपहरू बगिरहेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (४) विच्छिद्दकसञ्ञा अर्थात् बीचमा दुइ टुक्रा परेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (५) विक्खायितकसञ्ञा अर्थात् श्वोण-शृगालहरूले खाइराखेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (६) विक्खित्तकसञ्ञा अर्थात् श्वोण-शृगालहरूले खाएर कहीं हात, कहीं खुट्टा इत्यादि विक्षिप्त परिरहेको मृतशरीरको भागहरूलाई हेर्ने अभ्यास, (७) हतविक्खित्तकसञ्ञा अर्थात् कौवाको खुट्टा जस्तोगरी शस्त्रले काटी यत्र-तत्र पर्याँकिराखेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (८) लोहितकसञ्ञा अर्थात् रगत बगिरहेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, (९) पुलवकसञ्ञा अर्थात् क्रीमि कीराहरूले भरिएको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास, अनि (१०) अट्ठिकसञ्ञा अर्थात् हाडैहाड मात्र बाँकी रहेको मृतशरीरलाई हेर्ने अभ्यास। यी

त्यस्तै त्यो हो, जस्तो त्यो हो त्यस्तै यो हो भनी भित्री र बाहिरी कायबाट छन्दराग हटाऊ; अनिमित्त[1] लाई पनि भाविता गर; मानानुशयलाई पनि त्याग र मानलाई अभिसम गरिसकेपछि उपशान्त भई बस्न सक्नेछचौ। स्वयंकृत माकुराको जालोमा झैं जो रागमा अनुरक्त हुन्छ उ जन्ममरणरूपी स्रोतमा पतन हुन्छ; त्यसो हुनाले यसलाई पनि छेदन गरी, अनपेक्षी भई काम सुखलाई छाड[2]।'

ध्यानहरू गर्ने विधिको बारेमा सबै कुराहरू विसु म. पृ. १३१-१४५ : असुभकम्मट्ठाननिद्देसो-६ मा हेर्नू ।

१. 'अनिमित्त' को अर्थ हो कुनै चीजको पनि निमित्त अथवा संज्ञालाई मनमा नराख्नु । यो एउटा ध्यानको प्रकार हो । यस सम्बन्धमा सविस्तर कुराहरू पटि. म. पा. पृ. १०३-१०६ : ञाणत्तयनिद्देसमा समुल्लेख भएका छन् ।

२. "असुभाय चित्तं भावेहि, एकग्गं सुसमाहितं ।
सति कायगता त्यत्थु, निब्बिदा बहुलाभव ।।
यथा इदं तथा एतं, यथा एतं तथा इदं ।
अज्झत्तं च बहिद्धा च, काये छन्दं विराजय ।।
अनिमित्तं च भावेहि, मानानुसयमुज्जह ।
ततो मानाभिसमया, उपसन्ता चरिस्ससि ।।
ये रागरत्तानुपतन्ति सोतं, सयं कतं मक्कटको व जालं ।
एतं पि छेत्वान परिब्बजन्ति, अनपेक्खिनो कामसुखं पहाय ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१

७०– "मेरो चित्त उपयुक्त भएको बुझ्नुभई नरसारथीले त्यस-पछि मलाई विनीत गर्न महानिदान[१] सूत्रको उपदेश गर्नुभयो।

७१– "श्रेष्ठ सूत्रको उपदेश सुनेपछि, पूर्व संज्ञाको पनि अनुस्मरण भएपछि, त्यहीं बसेर नै मैले धर्मचक्षु विशुद्ध पारें[२]।

क्षमा प्रार्थना

७२– "त्यतिखेरै महर्षि बुद्धको पाद-कमलमा परी क्षमा मागी मैले यस्तो वचन प्रकट गरें[३] —

७३– 'तपाइ सर्वदर्शीलाई मेरो नमस्कार छ; तपाइ करुणाकर-लाई मेरो नमस्कार छ; संसारबाट उत्तीर्ण हुनु भएका तपाइलाई मेरो नमस्कार छ; अमृतदाता तपाइलाई मेरो नमस्कार छ[४]।

---

१. दी. नि. II. पृ. ४४ : महानिदानसुत्तं।

२. "सुत्वा सुत्तन्तसेट्ठं तं, पुब्बसञ्ञ मनुस्सरिं।
तत्थठितावहं सन्ती, धम्मचक्खुं विसोधयिं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१

३. "निपतित्वा महेसिस्स, पादमूलम्हि तावदे।
अच्चयं देसनत्थाय, इदं वचनमब्रविं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१

४. "नमो ते सब्बदस्सावी, नमो ते करुणाकर।
नमो ते तिण्णसंसारं, नमो ते अमतंदद।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२१

७४– 'दृष्टिको फन्दामा परिरहेकी, काम-रागको कारणद्वारा मोहित भएकी मलाई तपाइले सम्यक् उपायद्वारा विनयमा विनीत पार्नु भयो ।

७५– 'भोगबाट विमुक्त हुनु भएका त्यस्ता महर्षिलाई देख्न न पाउँदा सत्वहरू संसार सागरमा महादुःख भोग गर्छन् ।

७६– 'लोकवासीका शरण हुनु भएका, संसार पार गर्नु भएका संसारको अन्तमा पुग्नु भएका तपाइलाई, अदूरदर्शीताको कारणले मैले तपाइको दर्शन गरेकी थिइन; त्यो मेरो अपराधलाई क्षमा गर्नुहोस्[1] ।

७७– 'हे वरदायी ! हितलाई अहित भनी आशंका गरी; रूपमा प्रमोहित हुने मैले तपाइको दर्शन गरेकी थिइन; त्यो मेरो अपराधलाई क्षमा गर्नुहोस्[2] ।'

७८– ''त्यस समय महाकारुणिक जिनले मधुरस्वर निकाली, अमृतद्वारा सिञ्चन गर्नु हुँदै मलाई— 'क्षेमे पख[3]' भनी भन्नु

---

१. ''यदाहं लोकसरणं, अरणं अरणन्तगुं ।
नाद्दसामि अदूरट्ठं, देसयामि तमच्चयं ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

२. ''महाहितं वरददं, अहितो ति विसङ्किता ।
नोपेसिं रूपनिरता, देसयामि तमच्चयं ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

३. क्षेमा महारानीले आफ्नो अज्ञानतालाई महसुसगरी बुद्धसँग प्रव्रज्या मागेकी थिइन् । त्यसैले बुद्ध भगवान्ले 'पख, क्षेमे !' भनी भन्नु भएको हो ।

भयो[१] ।

७९– "अनि, वहाँलाई प्रणाम र प्रदक्षिणा गरी, नरपतिकहाँ गई यस्तो विन्ति गरें[२]—

८०-८१– 'हे शत्रुविजेता ! अहो, तपाइले कस्तो उपाय सोच्नु भएको ! वेणुवन देख्ने इच्छागर्दा निर्वाणदायी मुनिलाई दर्शनगरें । हे राजा ! तपाइ पनि रुचाउनु हुन्छ भने; वहाँ अचल बुद्धको शासनमा म प्रव्रजित हुन चाहन्छु; मुनिको वाणिद्वारा म रूपबाट विरक्त भइ-सकेकी छु[३] ।"

८२– "त्यस बखत, महीपतिले हातजोरी यसो भन्नुभयो—

---

१. "तदा मधुरनिग्घोसो, महाकारुणिको जिनो ।
अवोच 'तिट्ठ खेमे' ति, सिञ्चन्तो अमतेन मं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

२. "तदा पणम्य सिरसा, कत्वा च नं पदक्खिणं ।
गन्त्वा दिस्वा नरपतिं, इदं वचनमब्रविं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

३. "अहो सम्मा उपायो ते, चिन्तितो यमरिन्दम ।
वनदस्सनकामाय, दिट्ठो निब्बानदो मुनि ।।
यदि ते रुच्चते राजा, सासने तस्स तादिनो ।
पब्बज्जिस्सामि रूपेहं, निब्बिन्ना मुनिवाणिना ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

'हे भद्रे ! तिमीलाई अनुमति दिन्छु, तिम्रो प्रव्रज्या साफल्य होस्[1] !'।

८३– "अनि, प्रव्रजित भएर आधा महीना हुँदा, बत्तीको उदय र भङ्गतालाई देखेर मेरो मनमा संवेग उत्पन्न भयो[2] ।

८४– "सबै संस्कारहरूबाट विरक्त भई, प्रत्ययाकारमा कोविदा भई, चार-ओघहरूबाट[3] उत्तीर्ण भई अरहत्व प्राप्त गरें[4] ।

८५– "ऋद्धि र दिव्यश्रोत मेरो वशमा छ; चेतोपरिय ज्ञान पनि मेरो वशमा छ।

८६– "पूर्व जन्मका कुराहरू जान्दछु, दिव्य-चक्षु विशुद्ध छ; सबै आस्रवहरू परिक्षीण भए, अब उप्रान्त पुनर्जन्म पनि छैन।

---

१. "अञ्जलिं पग्गहेत्वान, तदाह समहीपति ।
'अनुजानामि ते भद्दे, पब्बज्जा तव सिज्झतु' ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

२. "पब्बजित्वा तदा चाहं, अद्धमासे उपट्ठिते ।
दीपोदयं च भेदं च, दिस्वा संविग्गमानसा ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

३. 'ओघ' भनेको केहो भन्ने कुरा बु. प. पृ. ३९१ मा हेर्नू ।

४. "निब्बिन्ना सब्बसङ्खारे, पच्चयाकारकोविदा ।
चतुरोघे अतिक्कम्म, अरहत्तमपापुणिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२२

८७– "बुद्ध-शासनमा उत्पन्न भएपछि—अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाणमा मेरो ज्ञान परिशुद्ध भयो।

८८– "विशुद्धिमा कुशल छु, कथावस्तुहरूमा[1] विशारद छु, अभिधर्म-नयलाई म जान्दछु अनि शासनमा पनि वशीप्राप्त छु।

८९– "अनि तोरणवस्तुमा राजा कोशलद्वारा सोधिएका निपुण प्रश्नहरूका उत्तरहरू यथार्थत ब्याकरण गरें।

९०– "त्यस पछि राजाले सुगतकहाँ गई उही प्रश्नहरू सोधे; अनि बुद्धले पनि उस्तै उत्तर दिनुभयो जस्तो मैले ब्याकरण गरेकी थिएँ।

९१– "त्यस कुरामा सन्तुष्ट भई नरोत्तम जिनले मलाई एतदग्र-पद्मा राख्नु हुँदै— 'महाप्राज्ञाहुने भिक्षुणीहरू मध्येमा अग्रछिन्' भनी भन्नु भयो[2]।

९२– "मेरा सबै क्लेशहरू भस्म भइसकेका छन्, सबै भव-तृष्णाहरू नाश भइसकेका छन्, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (=हात्ती) जस्तै अनास्रवी भई म विहार गरिरहेकी छु।

---

१. हेर अं. नि-३ पृ १८२: कथावत्थुसुत्तं, अ. क. I. पृ. ४२०; दी. नि. III. पृ. १७२ : सङ्गीतिसुत्तं, अ. क. II. पृ. ७३६

२. "जिनो तस्मि गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं।
महापञ्ञानमग्गाति, भिक्खुनीनं नरुत्तमो।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२३

९३– "मेरो बुद्धको अगाडि मलाई स्वागत नै छ, तीन-विद्या प्राप्तगरी मैले बुद्ध शासन पूरा गरें ।

९४– "चार-प्रतिसम्भिदा, आठ-विमोक्ष तथा छ-अभिज्ञानहरू समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेको छु ।"

× × ×

मूल पालि—

४–क्षेमा स्थविरा-गाथा

१– "दहरा त्वं रूपवती, अहं पि दहरो युवा।
पञ्चङ्गिकेन तुरियेन, एहि खेमे रमामसे॥

२– "इमिना पूतिकायेन, आतुरेन पभङ्गुना।
अट्टियामि[1] हरायामि, कामतण्हा समूहता॥

३– "सत्तिसुलूपमा कामा, खन्धानं[2] अधिकुट्टका।
यं त्वं कामरतिं ब्रूसि, अरती[3] दानि सा मम[4]॥

४– 'सब्बत्थ विहता नन्दी,[5] तमोक्खन्धो पदालितो।
एवं जानाहि पापिम, विहतो त्वमसि अन्तका॥

---

१. स्याम र रोमनमाः 'अद्दियामि'।

२. बर्मी र स्याममाः 'खन्धासं'।

३. स्याम र रोमनमाः 'अरति'।

४. स्याम र रोमनमाः 'ममं'।

५. सिंहल, स्याम तथा रोमनमाः 'नन्दि'।

५– "नक्खत्तानि नमस्सन्ता, अग्गिं परिचरं[1] वने।
यथाभुच्चमजानन्ता, बाला सुद्धिममञ्ञथ ॥

६– "अहं च खो नमस्सन्ती, सम्बुद्धं पुरिसुत्तमं।
पमुत्ता[2] सब्बदुक्खेहि, सत्थुसासनकारिका' ति[3] ॥"

अर्थ—

१– "हे क्षेमे ! तिमी पनि तरुणी रूपवतीछ्यौ, म पनि तरुण युवक छु; आऊ, पञ्चाङ्गिक तूर्यनाद गरी रमण गरौं।

२– 'यो दुर्गन्धयुक्त, आतुरयुक्त तथा प्रभंगुरयुक्त शरीर देखेर म आत्तिएकी छु, हैरान भएकी छु; मैले काम-तृष्णाहरूलाई नाश पारिसकेकी छु।

३– "यो काम वासना भनेको तीर तथा शूल जस्तै हो, काम वासनाकै कारणले स्कन्धयुक्त देह भेदभिन्न पनि हुन्छ; जो तिमी काम-रतिबारे बोल्दछौ अब त्यो मेरोनिमित्त अरति भइसक्यो।

४– "तृष्णारूपी सबै नन्दी (= भवसंसारको राग) लाई मारि-सकें, अंध्यारोपनलाई हटाइसकें— हे पापिम ! हे अन्तक ! यस्तो जान कि तिमी मारिइ सक्यौ।

---

१. सिहलमा: 'परिचरि'।
२. सिहल, स्याम तथा रोमनमा: 'परिमुत्ता'।
३. थेरी.गा. पा. पृ. ४२३: खेमाथेरीगाथा, अ. क. पृ. १००

५– "यथार्थतालाई न जानी बाल-मूर्खहरू 'शुद्धि' ठान्दै नक्षत्र-हरूलाई पूजागरी, जङ्गलमा बसी अग्निपरिचर्या गर्छन् ।

६– "म त पुरुषोत्तम हुनु भएका सम्बुद्धलाई नमस्कार गर्छु; सबै दुःखहरूबाट पनि मुक्त छु; शास्ताको धर्मलाई पनि पालन गर्ने भएकी छु ।"

× × ×

मूल सूत्र –

५–आयाचना

"भिक्षुहो ! श्रद्धालु भिक्षुणीले सम्यकरूपले आयाचना गर्ने हो भने यसरी आयाचना गर्नुपर्छ[१]—

'त्यस्ती हुन सकूँ, जस्तै क्षेमा (खेमा) भिक्षुणी र उत्पलवर्णा (उप्पलवण्णा) भिक्षुणीहरू छन् ।'

"भिक्षुहो ! मेरा श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा भिक्षुणी र उत्पलवर्णा[२] भिक्षुणीहरू नै प्रमाणकर तथा तुलादण्ड हुन् ।"

× × ×

१. अं. नि-२ पृ. ८१: आयाचनवग्गो, अ. क. I. पृ. ३३४; अं. नि-४ पृ. १७४: आयाचनसुत्तं ।

२. क्षेमा भिक्षुणी प्रज्ञाहुने भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन् तथा उत्पलवर्णा भिक्षुणी ऋद्धिवती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन् । अं. अ. क. I. पृ. ३३४

मूल सूत्र—

६–मापदण्ड

यस्तो मैले सुने[१]।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-बनाराममा बस्नु भएको थियो। त्यहाँ भिक्षुहरूलाई "भिक्षुहो !" भनी (भगवान्ले) आमन्त्रण गर्नुभयो। "भदन्त !" भनी भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए। अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यस्तो भन्नु भयो—

"भिक्षुहो ! लाभसत्कार तथा यशकीर्ति भनेको अति दरुण, कटु तथा खरो हुन्छ—जसले अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिकोनिमित्त बाधा पुऱ्याउँछ। भिक्षुहो ! त्यसो हुनाले तिमीहरूले—'उत्पन्न भएको लाभ-सत्कार तथा यशकीर्तिलाई छाड्नेछौं र उत्पन्न भएको लाभसत्कार तथा यशकीर्तिलाई चित्तमा लिई बस्ने छैनौं' भन्ने सिक्नु पर्छ।

"भिक्षुहो ! श्रद्धालु एक पौत्रिका उपासिकाले आफ्नी प्यारी तथा मनपर्ने पुत्रीको असल कामना गर्ने हो भने—'हे आर्या ! तिमी

१. सं. नि. II. पृ. १९६: एकधीतुसुत्तं, अ. क. II. पृ. १५६

खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्डकी[1] नन्दमाता जस्ती हुन सक !' भन्ने कामना गर्नु पर्छ। भिक्षुहो ! (किनभने) खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता नै मेरा श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा माप-दण्ड र प्रमाणकर हुन्। 'हे आर्या ! यदि तिमी घरबार छाडी अन-गारिका भई प्रव्रजित हुन चाहन्छयौ भने— क्षेमा र उत्पलवर्णा भिक्षुणीहरू जस्तै तिमी हुन सक !' भन्ने कामना गर्नु पर्छ। भिक्षुहो ! (किनभने) क्षेमा र उत्पलवर्णा भिक्षुणीहरू नै मेरा श्राविका भिक्षुणी-हरूमध्येमा मापदण्ड र प्रमाणकर हुन्। 'हे आर्या ! तिमीले शैक्षत्व[2] प्राप्त गर्न नसकुन्जेलसम्म तिमीलाई लाभसत्कार तथा यशकीर्ति प्राप्त नहोस् !' भन्ने कामना गर्नु पर्छ। भिक्षुहो ! (किनभने) यदि भिक्षुणी-लाई शैक्षत्व प्राप्त नभइकन लाभसत्कार तथा यशकीर्ति प्राप्त भयो भने त्यो उसको लागि हानीकारक हुनसक्छ।

"भिक्षुहो ! यसप्रकार लाभसत्कार तथा यशकीर्ति भनेको अति दरुण, कटु तथा खरो हुन्छ – जसले अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिकोनिमित्त बाधा पुऱ्याउँछ। भिक्षुहो ! त्यसो हुनाले – 'उत्पन्न भएका लाभ-सत्कार तथा यशकीर्तिलाई छाड्ने छौं र उत्पन्न भएका लाभसत्कार तथा यश कीर्तिलाई चित्तमा लिई बस्ने छैनौं' भन्ने सिक्नुपर्छ।"

---

१. कहीं कहीं 'वेलुकण्टकी' पनि उल्लेख भएको पाइन्छ।
२. 'शैक्षत्व' भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा लेखकको बु. प. पृ. ५९१ को पादटिप्पणीमा हेर्नू।

३. उत्पलवर्णा स्थविरा

परिचय

महाप्रजापति गौतमी महारानीले नारीजातिकोनिमित्त भिक्षुणी हुने दैलो उघारिदिनु भए पछि बुद्धधर्ममा सबै थरीका स्त्रीहरू भिक्षुणी हुन थाले । यसै क्रममा उत्पलवर्णा पनि भिक्षुणी भइन् । यिनी श्रावस्तीवासी एक धनाढ्य सेठको छोरी हुन् । यिनी नीलोत्पल जस्तै सुन्दरी थिइन् ।

प्रव्रज्या ग्रहण

श्रावस्ती नगरमा एक धनाढ्य कुल थियो । सो कुलमा एक अत्यन्त सुन्दरी कन्याको जन्म भयो । सो कन्याको वर्ण नीलकमल जस्तै थियो । त्यसैले उनको नाम नै 'उत्पलवर्णा' रहन गएको हो[१] । उनी यौवन अवस्थामा पुग्दा त्यसताकाका जम्बुद्वीपका सबै जसो राजपरिवारहरूले तथा ठूला ठूला साहुमहाजनहरूले उनलाई माग्न पठाए । कसलाई दिने भन्ने विषयमा उनको पितालाई बडो अप्ठ्यारो पर्‍यो । एउटालाई दिए अर्को रिसाउला भन्ने डर लिंदा लिंदै सो सेठमा चिन्ता

---

१. सम. पा. पृ. १९६ : पठमपाराजिकवण्णना, विनीतवत्थु ।
"उप्पलस्सेव मे वण्ण, नामेनुप्पलनामिना ।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२४, गा. नं. ७

बढन थाल्यो। एउटी छोरीद्वारा सबैको चित्त बुझाउन सारै गहारो पर्‍यो र शत्रु कमाउन पनि चाहन्नथे। यस्तो परिस्थितिमा सो सेठले "यदि मानी भने आफ्नी छोरीलाई भिक्षुणी बनाइदिन पाए कसैसँग शत्रुता कमाउन पनि पर्ने छैन र यसो गर्नु नै सबभन्दा बढिया हुनेछ" भन्ने उपाय सोची एक दिन, छोरीलाई बोलाई सो सेठले भने—

"प्रिय पुत्री ! के तिमी भगवान् बुद्धको धर्ममा भिक्षुणी भएर बस्न सक्छ्यौ ?"

यो कुरा सुनी उत्पलवर्णा कुमारी सारैखुशी भइन्। यो कुरा त उनकोनिमित्त मानो कुनै टाउको दुखेकोलाई कसैले शतपाक-तेल-द्वारा शीर मालिस गरिदिए जस्तै भयो। उत्पलवर्णा कुमारी अनेक कल्प अघिदेखि अनेक प्रणिधानहरूगर्दै आएकी एक पुण्यवती कुमारी थिइन्। उनको यो अन्तिम जन्म थियो। उनमा भित्री ज्ञानरूपी दियो बलिरहेको थियो[1]। प्रकृति स्वभावले नै नीलोत्पल वर्ण जस्ती सुन्दरी भई, सबैका आँखाहरू सन्तुष्ट पार्ने खालकी प्रियंकररूप भए जस्तै, उनको क्लेशाग्निको भित्री ताप नभएकोले उनी अत्यधिक तेजिली पनि देखिन्थिन्[2]। त्यसैले उनले आफ्नो पितालाई "प्रव्रजित हुनसक्छु"

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९३ : एकक्निपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. २४२ : उप्पलवण्णा थेरियावत्थु; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५० : उप्पलवण्णाथेरीगाथट्ठकथा।

२. सम. पा. पृ. १९६ : पठमपाराजिकवण्णना, विनीतवत्थु।

भनी अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक उत्तर दिइन्। छोरीको सकारात्मक वचन सुनेर सारै खुशीभएका सेठले बडो धुमधामका साथ छोरीलाई भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा लगी प्रव्रजित गराए[१]।

थेरीअपदानपालिमा स्वयं उत्पलवर्णा स्थविराले यस्तो उल्लेख गर्नुभएको छ—

"महाधनसेट्ठिकुले, सुखिते सज्जिते तथा।
नानारतनपज्जोते, सब्बकामसमिद्धिने॥

"सक्कता पूजिता चेव, मानितापचिता तथा।
रूपसिरीमनुप्पत्ता, कुलेसु अतिसक्कता॥

"अतीव पत्थिता चासि, रूपभोगसिरीहि च।
पत्थिता सेट्ठिपुत्तेहि, अनेकेहि सतेहि पि॥

"अगारं पजहित्वान, पब्बजिं अनगारियं[२]।"

---

१. अं. अ. क. I. पृ. १९४; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५०; धम्म. प. अ. क. पृ. २४२; अनोपमा स्थविरा पनि सबैले माग्न आएको कारणले नै प्रव्रजित भएकी हुन्। थेरी. गा. अ. क. पृ. १०९

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२८-२९: उप्पलवण्णाथेरी अपदानं।

अर्थ—

"सबै कामसुख समृद्ध भएका, अनेक रत्नहरू सुसम्पन्न भएका तथा अनेक सुसज्जित महाधनी श्रेष्ठी कुलमा; रूप श्री सम्पत्तिले सम्पन भई, अनेक मानसत्कारहरू प्राप्तगरी; अनेक रूप-भोग सम्पत्ति परिपूर्ण भएका; अनेक श्रेष्ठी पुत्रहरूद्वारा मागे तापनि म घरछाडी अनगारिका भई प्रव्रजित भएँ।"

अरहत्व लाभ

भिक्षुणी भएदेखि उत्पलवर्णा भिक्षुणी बडो सुविनीत तथा अति उद्योगिनी हुनु हुन्थ्यो। भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा सफासुग्घर गर्ने कामदेखि लिएर कुनै पनि परिचर्या गर्नमा वहाँ अलसीमान्नु हुन्नथ्यो। यसै क्रममा एक दिन, उपोसथागारमा[1] सफासुग्घर गर्ने पालो वहाँको पऱ्यो र राती बत्ती बाली उपोसथागारमा वहाँ बढार्दै हुनुहुन्थ्यो। त्यस बखत वहाँको ध्यान बलिरहेको दियोको शिखामा पऱ्यो र त्यही शिखामै बारंबार अवलोकन गर्दा गर्दै वहाँलाई आलोक-कसिण[2] को संज्ञा उत्पन्न भई त्यसैमा चित्त स्थीर गरी, एकाग्र चित्तगरी उभिइएरै

१. भिक्षु भिक्षुणीहरूका कुनै पनि नियमको सम्बन्धमा औपचारिक रूपमा कामगर्ने एक विशेष घरलाई 'उपोसथागार' भन्द छन्। यसै घरलाई 'सीमागृह' पनि भन्द छन्।

२. 'कसिण-ध्यान' भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा बु. म. पृ. ३९२ को पादटिप्पणीमा हेर्नू।

ध्यान गर्दा गर्दै चित्तमलहरू दूरभई आस्रवक्षय प्राप्त गर्नुभयो। आस्रव-क्षयका साथ साथै विशेष रूपले ऋद्धिविधध्यान पनि वहाँलाई प्राप्त भयो। यसको अलावा चतुप्रतिसम्भिदादि अरू विशेष ज्ञानहरू पनि वहाँले हासिल गर्नुभयो[१]। प्रव्रजित भएको दुइहप्ता नबित्दै वहाँले अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो[२]। त्यसैले थेरीअपदानमा वहाँले यस्तो उल्लेख गर्नु भएको हो --

"अड्ढमासे असम्पत्ते, चतुसच्चमपापुणिं[३]।"

अन्धवनमा

अनि उत्पलवर्णा स्थविरा केही समय जनपद चारिका गरी पछि पुनः श्रावस्तीमै फर्केर आउनु भयो। श्रावस्ती नजिकको अन्धवनमा एक स्यानो कुटी बनाई, त्यसमा एक खाट् र पर्दा राखी त्यसै कुटीमा बस्न थाल्नु भयो। यस बेलासम्म भिक्षुणीहरू एक्लै जङ्गलमा बस्नहुन्न भन्ने नियम बनेको थिएन।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ १९४; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५०; धम्म. प. अ. क. पृ. २४२ : उप्पलवण्णत्थेरीयावत्थु।

२. महामौद्गल्यायन महास्थविरले पनि प्रव्रजित भएको दुइहप्ता नबित्दै अरहत्व प्राप्त गर्नु भएको थियो। सम. पा. पृ ७२९ : महाखन्धकवण्णना, महावग्ग; धम्म प. अ. क. पृ. ४७ : अग्गसावकवत्थु, यमकवग्गो।

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२९, गा. नं. ७०

स्थविराको मामाको छोरा नन्द[1] नामक माणवक स्थविरा गृहस्थीमा छँदादेखि नै वहाँ प्रति आसक्तभई प्रतिबद्ध चित्त लिई बसेको थियो । स्थविरा प्रति व्यभिचार गर्ने आफ्नो अतृप्त इच्छाको कारणले उ अत्यन्त छट्पटाइ रहेको थियो । गृहस्थीको समयमा त्यस्तो मौका पाउन नसकेकोले भिक्षुणी भइसके पछि सो मौका छोप्ने कुचेष्टागर्न उसले छाडेको थिएन ।

जब उसले उत्पलवर्णा स्थविरा जनपद चारिका गरी फर्केर आएर अन्धवनमा कुटी बनाई एकलै बसिरहेको कुरा थाहा पायो तब उ एक दिन, स्थविरा भिक्षुणी श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गइरहनु भएको बेलामा अन्धवनमा गई, कुटीभित्र पसी, खाट्मनी लुकिरह्यो । स्थविरा भिक्षुणी सधैं झैं श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी फर्केर कुटी भित्र गई दैलो थुनी खाट्मा बस्ने बित्तिकै--बाहिर मध्यान्ह समयको धूपको कारणले तिर्मिर्याएको अवस्थामै--खाट्मनी लुकिरहेको सो दुष्ट माणवकले खाट्बाट निस्की एक्कासी वहाँमाथि हातहाली जवर्जस्ती गर्न थाल्यो । त्यसबेला वहाँले "हे मूर्ख ! अपराध नगर ! हे मूर्ख ! विनाश न होऊ !!" भन्दै कराउन थाल्नु भयो । स्थविरा भिक्षुणी कराउँदा कराउँदै कामान्धकारले विमूढ भएको सो दुष्ट नन्द माणवकले आफ्नो इच्छा पुरागरी कुटीबाट निस्केर गयो । त्यत्रा महामेरु पर्वतहरू धारण गर्नसक्ने यी धर्तीले त्यो चारहाते पापी माणवकलाई धारण गर्न नसक्ने जस्तो गरी स्थविराको दृष्टिपथबाट दूर भएपछि

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. २४३

धर्ती फाटी सो पापी पुरुष अधोगतिमा पुग्यो भनी अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका छन्[१]।

स्थविराले यो घटना तुरुन्तै अरू भिक्षुणीहरूलाई बताउनु भयो। भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई बताए र भिक्षुहरूले भगवान्लाई सुनाए। अनि भगवान्ले यसै प्रसंगमा भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु हुँदै यस्तो भन्नुभयो —

"भिक्षुहो ! चाहे भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक अथवा उपासिका जोसुकै होउन्—जसले पापादि अकुशल कर्मलाई मधु झैं गुलियो सम्झी पापकर्म गर्छ—त्यसले सो पापकर्मको फल भोग्नपर्दा अत्यन्त कटु तथा दुःख भोग गर्नेछ।"

यति भन्नु भएर निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो—

"मधुवा मञ्ञती बालो, याव पापं नपच्चति।
यदा च पच्चती पापं, अथ बालो दुक्खं निगच्छती'
ति[२] ॥"

अर्थात्—पापको फल भोग नगरुञ्जेलसम्म मूर्खले पाप कर्मलाई गुलियो ठान्दछ, जब पापको फल पाउँछ तब उसलाई अतिदुःख हुन्छ।

उपरोक्त घटना पछि भगवान्ले "भिक्षुहो ! भिक्षुणी एक्लै

१. धम्म. प. अ. क. पृ २४३; सम. पा. पृ. ४७८
२. धम्म. प. पा. पृ. २३, गा. नं. ६९, बालवग्गो।

जङ्गलमा बस्न हुन्न" भन्ने नियम बनाई दिनु भयो[1]।

त्यस पछि यसै प्रसंगमा उत्पलवर्णा स्थविरा दोषी हुन् कि निर्दोषी हुन् त भन्ने विषयमा भगवान्ले— "आस्वाद नलिने भएको हुनाले निर्दोषी हुन्" भनी भन्नुभयो। जुन कुरा तलको "दूषण गऱ्यो" शीर्षक अन्तर्गत मूलसूत्रमै उल्लेख भएको छ।

कुनै भिक्षु वा भिक्षुणीद्वारा मैथुनकार्य भएको देखिए तापनि यदि उसले मैथुन-आस्वाद लिन्न मैथुन भएको जान्दैन, उन्मत्त भएको हुन्छ अथवा नियम बन्नु अगाडि मैथुन गर्ने आदि व्यक्तिहरू निर्दोषी हुन्छन् भन्ने नीति[2] अनुसार नै भगवान्ले उपरोक्त कुरा बताउनु भएको हो। उत्पलवर्णा स्थविरा अरहत् हुनुभएकीले वहाँको काम-रागादि क्लेशहरूको जरो नै उखलिइसकेको हुँदा वहाँलाई निर्दोषी ठहऱ्याउनु भएको हो। अरहत् हुने पुरुषले र अनागामी हुने पुरुषले कामसुखको आस्वाद लिन सक्दैनन्। त्यसैले मैथुन-आस्वाद नलिने तथा थाहा नपाउनेहरू पनि निर्दोषी ठहरिने नीति निर्धारण गरिएको

---

१. "न, भिक्खवे, भिक्खुनिया अरञ्ञे वत्थब्बं।" चुल्ल. व. पा. पृ. ३९९ : भिक्खुनिक्खन्धकं, ततिय भाणवारं।

२. "अनापत्ति अजानन्तस्स, असादियन्तस्स, उम्मत्तकस्स, खित्त-चित्तस्स, वेदनट्टस्स, आदिकम्मिकस्सा' ति।" पारा. पा. पृ. ४२ : पठमपाराजिकं।

हो । मैथुन दोषलाई "पाराजिका"[१] भन्दछन् ।

केही पाराजिका हुनेहरू

यस सम्बन्धमा विनयपिटकको पाराजिकापालिमा उल्लिखित केही घटित घटनाहरूका कुराहरू उदाहरणकोनिमित्त यहाँ प्रस्तुत गरेको छु ।

(१) त्यस समय एक भिक्षुले एक मृतशरीर देख्यो । त्यस शरीरको गुह्येन्द्रिय नगिचमै एक घाउ थियो । "यसरी मलाई दोष लाग्ने छैन" भन्ने सोची सो भिक्षुले त्यो मृतशरीरको गुह्येन्द्रियमा आफ्नो गुह्येन्द्रिय प्रवेश गराई नजीकको घाउबाट इन्द्रिय उद्धृत गर्‍यो । त्यस पछि उसको मनमा सन्देह लाग्यो— "के म पाराजिका त भइन ?" अनि यो कुरा भगवान्‌लाई विन्तिगर्‍यो । भगवान्‌ले "पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[२] ।

(२) त्यस समय एक भिक्षु मसानमा[३] जाँदा उसले प्राणीले

---

१. "पाराजिका" भनी क-कस्ता दोषलाई भन्दछन् र यो दोष पाउने भिक्षु वा भिक्षुणी के हुन्छन् भन्ने विषयमा लेखककै बु. म. पृ. १५३ को पादटिप्पणीमा अर्थ उल्लेख भएको छ ।

२. पारा. पा. पृ. ४५ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं ।

३. त्यसताका मृतशरीर त्यसै छाडेर जाने चलन थियो । त्यस्तो ठाउँलाई नै 'मसान' भनिएको हो ।

नखाएको (अक्खायितं) अथवा न कुहिएको शरीर देखेर त्यसमा मैथुन सेवन गऱ्यो । अनि उसलाई– "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने शंका लागे पछि भगवान्सँग सोध्दा भगवान्ले "पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[1] ।

(३) त्यस बखत सुन्दर भन्ने एक भिक्षु राजगृहको सडकमा हिँडिरहेको थियो । त्यसबेला एक स्त्रीले देखेर "भन्ते एकछिन पर्खनुहोस् वन्दना गर्नेछु" भनी वन्दना गर्दै अन्तरवासक (=लुङ्गि) उचाली उसको इन्द्रियलाई मुखले च्यापी । अनि सो भिक्षुलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने शका लागेर भगवान्सँग सोध्दा भगवान्ले— "के तिमीले आस्वाद लियौ ?" भनी सोध्नु भयो ।

"भन्ते ! मैले आस्वाद लिइन ।"

"आस्वाद नलिनेलाई दोष छैन" भनी भगवान्ले भन्नु भयो[2] ।

(४) त्यस समय एक स्त्रीले एक भिक्षुलाई देखेर यस्तो भनी—

"भन्ते ! आउनुहोस् मैथुन सेवन गरौं ।"

"भगिनी ! भइहाल्यो; यसो गर्न हुन्न ।"

"भन्ते ! आउनुहोस् म व्यायाम गर्छु तपाइ व्यायाम नगर्नुहोस्; यसरी तपाइलाई दोष लाग्ने छैन ।"

---

१. पारा. पा. पृ. ४६ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं ।

२. पारा. पा. पृ. ४५: विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं । सुन्दर स्थविर अनागामी हुनुहुन्थ्यो—सम. पा. पृ. २००

सो भिक्षुले त्यस्तै गऱ्यो। अनि उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने शंका लागे पछि उसले भगवान्‌सँग सोध्यो। भगवान्‌ले "पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[१]।

(५) त्यस समय एक स्त्रीले एक भिक्षुलाई देखेर यसो भनी—
"भन्ते! आउनुहोस् मैथुन सेवन गरौं।"

"भगिनी! भइहाल्यो; यस्तो गर्न हुन्न।"

"भन्ते! आउनुहोस्, भित्र घर्षणगरी बाहिर मोचन गर्नुहोस्; यसरी तपाइलाई दोष लाग्ने छैन।"

सो भिक्षुले त्यस्तै गऱ्यो। अनि उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने शंका उठेपछि उसले भगवान्‌सँग सोध्यो। भगवान्‌ले "पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[२]।

(६) त्यस समय एक भिक्षु मसानमा जाँदा उसले छुट्टिएको टाउको देखेर गोलो परेको मुखमा इन्द्रिय छुवाई भित्र पसाल्यो। उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने सन्देह भएपछि भगवान्‌सँग सोध्यो। भगवान्‌ले— "पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[३]।

---

१ पारा. पा. पृ. ४५ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

२. पारा. पा. पृ. ४६ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

३. पारा. पा. पृ. ४६ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

(७) त्यस समय एक भिक्षु भद्रीय नगरको जातीयवनमा दिवा विहार गरी सुति रहेको थियो। उसको अङ्गप्रत्यङ्गहरू बतासले गर्दा स्तब्ध भएका थिए। एक स्त्रीले देखी उसको इन्द्रियमा बसी इच्छा पुरा गरी मैथुन सेवन गरी फर्केर गई। भिक्षुले मैलो लागेको देखेर यो कुरा भगवान्‌लाई बतायो। यसै कारणमा भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई— "भिक्षुहो ! सो भिक्षु अरहत हुन्' भनी भन्नु भयो। "भिक्षुहो ! पाँचकारणले इन्द्रिय स्तब्ध हुनसक्छ। (१) रागको कारणले (२) दिसालाग्नाको कारणले, ( ) पिसावलाग्नाको कारणले, (४) बतासको कारणले अनि (५) उच्चलिङ्ग नामक कीरा अर्थात् कूसिलकीरा (Caterpillar) को टोकाइको कारणले।" भिक्षुहो ! सो भिक्षुको इन्द्रिय रागको कारणले स्तब्ध होला भन्ने कुनै कारण छैन[१]।

(८) त्यस समय एक भिक्षु श्रावस्तीको अन्धवनमा दिवा विहार गरी सुतिरहेको थियो। एक गोपालिका स्त्रीले देखी उसको इन्द्रियमा बसी। सो भिक्षुले प्रवेश गरिरहेको पनि, प्रवृष्ट भएको पनि, स्थित भएको पनि तथा उद्धृत गरेको पनि आस्वाद लियो। अनि उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने सङ्का लागेर उसले भगवान्‌सँग सोध्यो। भगवान्‌ले—"पाराजिका भयौ" भनी भन्नुभयो[२]।

(९) त्यस समय एक भिक्षु वैशालीको महावनमा दिवा विहार गरी सुतिरहेको थियो। एक स्त्रीले देखी उसको इन्द्रियमा बसेर

---

१. पारा. पा. पृ. ४७ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

२. पारा. पा. पृ. ४७ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

इच्छा लागेसम्म मैथुन सेवन गरी हाँस्दै नगिचमै उभिइरही। बिउझे पछि सो भिक्षुले त्यो स्त्रीसँग सोध्यो— "के यो तिम्रो काम हो ?" उसले— "हो मेरो काम हो" भनी जवाफ दिई। अनि उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने सन्देह लागेर उसले भगवान्सँग सोध्यो। भगवान्ले— "भिक्षु ! तिमीले आस्वाद लियौ कि लिएनौ त ?" भनी सोध्नु भयो।

"भन्ते ! मलाई केही पनि थाहा छैन।"

"भिक्षुहो ! थाहा नहुनेलाई दोष छैन" भनी भगवान्ले भन्नु भयो[1]।

(१०) त्यस समय एक भिक्षु वैशालीको महावनमा दिवा विहार गरी रुखमा अडेस लिई सुतिरहेको थियो। एक स्त्रीले देखेर उसको इन्द्रियमा बसी। तुरन्तै उठेर सो भिक्षुले उसलाई पछारिदियो। अनि उसलाई— "के म पाराजिका त भइन ?" भन्ने सङ्का लागेपछि उसले भगवान्सँग सोध्यो। भगवान्ले— "भिक्षु ! के तिमीले आस्वाद लियौ ?"

"भन्ते ! मैले आस्वाद लिइन।"

"भिक्षु ! आस्वाद नलिनेलाई दोष छैन[2]।"

---

१. पारा. पा. पृ. ४८ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

२. पारा. पा. पृ. ४८ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

(११) त्यस समय भारुकच्छकवासी एक भिक्षुले आफ्नो पहिलेकी पत्नीसँग सम्भोग गरेको स्वप्न देख्यो। अनि "म अश्रमण भएँ, चीवर छोड्नु पर्‍यो" भन्ने विचार लिई सो भिक्षु भारुकच्छ[1] तिर लाग्यो। बीच बाटोमा उसले आयुष्मान् उपाली भेटचो र वहाँलाई सो कुरा बतायो। आयुष्मान् उपालीले— "स्वप्नको कुरामा कुनै दोष छैन" भनी भन्नुभयो[2]।

भिक्षुणीहरू पाराजिका हुनकोलागि मैथुन सेवन नै गर्नुपर्छ भन्ने छैन। रागरक्त चित्त भएकी कुनै भिक्षुणीले कुनै रागरक्त चित्त भएको पुरुषको अथवा आफ्नो काँधभन्दा मनी र घुँडाभन्दा माथि छोएको, थिचेको तथा परामर्श गरेको वा गराएको आस्वाद लिनाले पनि पाराजिकानै हुन्छ[3]।

धर्मसभामा चर्चा

एक दिन, धर्मसभामा भेलाभई बसिरहेका केही महाजनहरूका बीचमा उत्पलवर्णा स्थविराकै कुरा लिएर यस्तो चर्चा उठ्यो।

---

१. भारुकच्छ अथवा भरुकच्छ भन्ने देश आजकल भारतको काठियावाडाको 'भडौंच' हो भनी भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४८४ मा उल्लेख गरेका छन्।

२. पारा. पा. पृ. ४९ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं।

३. पाचि. पा. पृ. २८६ : पठमपाराजिकं, भिक्खुनीविभङ्गो, विनय पिटक। भिक्षुणीहरू आठ कारणले पाराजिका हुन्छन्।

"क्षीणास्रवीले पनि अवश्यनै काम सुख सेवन गर्दा होलान्; किन सेवन नगर्नु नै ! किनभने वहाँहरूको शरीर रुख जस्तो त होइन, न त कुनै धमिराको गोलो जस्तै हो। वहाँहरूको शरीर पनि त गीलो रगत र मासुकै हो। त्यसो हुनाले अवश्य पनि वहाँहरूले पनि कामसुख सेवन गर्नु हुन्छ होला।" यस्तै चर्चा भइरहेको बेलामा भगवान् बुद्ध त्यहाँ आइपुग्नु भयो। जब सभासदका मानिसहरू निःशब्द भए तब भगवान्ले उनीहरूसँग के कुरा चलिरहेको थियो भनी सोध्दा उनीहरूले भइरहेको कुराको बेहोरा सुनाए। अनि भगवान्ले सभामा उपस्थित भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुहुँदै यस्तो भन्नुभयो—

"भिक्षुहो ! क्षीणास्रवीहरूले कामसुख सेवन गर्छन् वा आस्वाद लिन्छन् भन्ने कुनै पनि हेतु छैन। क्षीणास्रवीहरूले न काम-सुख सेवन गर्छन् न त आस्वाद नै लिन्छन्। उनीहरूमा त्यस्तो सेवनगर्ने वा आस्वाद लिने हेतु नै निरोध भइसकेको हुन्छ। जस्तै पद्मपत्रमा पानी टाँसिदैन, अड्दैन र चिप्लेर नै खसिहाल्छ; जस्तै सियोको टुप्पोमा सस्यौँको गेडा न टाँसिन सक्छ न त अड्न नै सक्छ। त्यस्तै क्षीणास्रवीहरूका चित्तमा—वस्तुकाम र क्लेशकाम दुवै प्रकारका काम-विषयहरू न त अल्झिन सक्छन्, न त अड्न नै सक्छन्। क्षीणास्रवीहरूका सबै क्लेशहरू, सबै आस्रवहरू तथा सबै कुशलाकुशल हेतुहरू नै निरुद्ध भइसकेका हुन्छन्—त्यसैले म त्यस्तालाई नै ब्राह्मण भन्द छु[1]।

---

१. धम्म, प. अ. क. पृ. २४३-४४: बालवग्गो; उहीं पृ. ६३६: उप्पलवण्णत्थेरियावत्थु, ब्राह्मणवग्गो।

अनि भगवान्ले यसै कुराको सम्झनामा धम्मपदमा निम्न गाथा उल्लेख गर्नु भयो –

"वारिपोक्खरपत्तेव, आरग्गेरिव सासपो।
यो न लिम्पति कामेसु, तमहं ब्रूमि ब्राह्मण' न्ति[१]॥"

अनि एक दिन, राजा प्रसेनजित् कोशललाई बोलाउन पठाई भगवान्ले यस्तो भन्नुभयो—

"महाराज! आजकल बुद्ध शासनमा ठूला-स्याना, धनी-गरीब सबै प्रकारका महिलाहरू प्रव्रजित भएका छन्। उनीहरू जङ्गलमा पनि बस्छन्। जङ्गलमा बस्ने भिक्षुणीहरूलाई रागरक्त पापी पुरुषहरूले अनेक प्रकारले दुःख-कष्ट तथा बिघ्न-बाधा मात्रै दिएका होइनन् उनीहरूको ब्रह्मचर्यलाई समेत हानी पुऱ्याउँछन्। अतः भिक्षुणी सङ्घकोनिमित्त नगरको कुनै अनुकूल स्थानमा एक बस्ने ठाउँ हुनु उचित हुनेछ।"

भगवान् बुद्धको यस वचनको आशयलाई बुझी प्रसेनजित् कोशल राजाले यथासमयमै नगरको एक छेउमा भिक्षुणी सङ्घको निमित्त बस्ने घरहरू बनाइ दिए। त्यहाँदेखि भिक्षुणीहरू सुरक्षितरूपले बस्न थाले[२]।

---

१. धम्म. प. पा. पृ. ५५, गा नं. ४०१, ब्राह्मणवग्गो।

२. धम्म. प अ. क पृ २४४: उप्पलवण्णत्थेरियावत्थु बाल-वग्गो।

केही घटनाहरू

एक दिन, उत्पलवर्णा स्थविरा श्रावस्तीकै अन्धवनमा बसिरहनु भएको थियो। अनि त्यहाँ चोरहरूका नाइकेले वहाँलाई देखेर उसका अरू साथी चोरहरूले देखे भने अनाहक वहाँलाई दु:ख दिन सक्छन् भन्ने विचार गरी साथी चोरहरूलाई उसले अर्कै बाटोतिर लगेको मात्र होइन स्थविरा प्रतिको श्रद्धाको कारणले उसले एक टुक्रा गाईको मासु पनि रुखमा झुँड्याइदिएको कुरा तलको "अन्तरवासक मागी-लिए" शीर्षकको मूलपालिका कुराहरूबाटै प्रष्ट बुझिन्छ।

स्थविराको जीवनी अध्ययन गर्दा हामीलाई यस्तो लाग्छ कि बुद्ध प्रति वहाँ विशेष स्नेह र ममता राख्नु हुन्छ। यदि यस्तो नहुँदो हो त चोरनाइकेले झुँड्याइराखेको मासु लिई बुद्धलाई खुवाउने मनसाय गरी श्रावस्तीबाट राजगृहसम्म जानु भएन होला। यसको मतलब यो कदाचित् होइन कि वहाँ बुद्ध प्रति लौकिकरूपले आकर्षित हुनुहुन्थ्यो, होइन; अतीत सम्बन्धको कारणले नै स्वभावतः वहाँको हृदय बुद्ध प्रति बढी ढल्किन्थ्यो। अतीत-सम्बन्ध कस्तो थियो भन्ने सम्बन्धमा स्वयं स्थविराले नै आफ्नो अपदान-चरितमा बताउनु भएको छ। जुन कुरा तल "उत्पलवर्णा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु।

उत्पलवर्णा स्थविरा स्वभावतः अति सुन्दरी मात्र नभई वहाँको रूप अति आकर्षक पनि थियो। हुन त वहाँभन्दा राम्री अथवा वहाँ

जत्तिकै राम्री भिक्षुणीहरू पनि नभएका होइनन्, थिए; किन्तु रूप-लावण्यताको कारणले गर्दा कहीले कहीले जति वहाँले लज्जा र हैरानी सहनु पर्‍यो शायद त्यती हैरानी अरू राम्री भिक्षुणीहरूले सहनु परेको होओइन होला । हो, सुन्दरीनन्दा भिक्षुणीले पनि आफ्नो रूप लावण्यताको कारणलेगर्दा अनेक बिघ्न-बाधा सहनु परेका कुरा पाचित्तियपालिको अध्ययनद्वारा थाहा हुन्छ[1] । तर त्यस बिघ्न-बाधा-बाट वहाँ बचेर बस्नसक्नु भएन र अन्तमा बुद्ध धर्मका परम भक्तिनी विशाखा मृगारमाताको नाति सालह[2] भन्ने युवकको फन्दामा परी गर्भिणी समेत भई अन्तमा चीवर-वस्त्र छाडेर नै जानु परेको कुरा पनि भिक्खुनीविभङ्गपालिमै[3] समुल्लेख भएको पाइन्छ । किन्तु उत्पलवर्णा स्थविरा त्यस्ता विघ्न-बाधाहरूबाट अचल भई परम विजयिनी भएर बस्नु भयो ।

जब वहाँ श्रावस्तीबाट आकाशमार्गद्वारा राजगृह गई भगवान्-लाई त्यो मासु चढाउन जानु भयो त्यस बखत भगवान् बुद्ध भिक्षाटन्-

---

१. पाचि. पा. पृ. २८३ : पठमपाराजिकं, भिक्खुनीविभङ्गा; बु. म. पृ. ५४

२. "साल्हेन मिगारनत्तुना गब्भिनी होति" पाचि. पा. पृ. २८९ : दुतिय पाराजिकं । "साल्होति तस्स नामं; मिगारमाताया पन नत्ता होति, तेन वुत्तं 'मिगारनत्ता' ति" सम. पा. पृ. ६७० : भिक्खुणी विभङ्गवण्णना, पठमपाराजिक सिक्खापदं ।

३. पाचि. पा. पृ. २८९ : दुतियपाराजिकं ।

कोनिमित्त बाहिर गइरहनु भएको थियो र विहारमा उदायी (लाल) स्थविर एकलै कुरी बसिरहनु भएको थियो । उत्पलवर्णा स्थविरा देख्ने बित्तिकै वहाँको चित्त स्थविराको रूपमा यस्तोविघ्न आकर्षित भयो कि वहाँले स्थविराको शरीरको अधोभाग हेर्ने इच्छा गर्नुभयो र सोही इच्छा पुऱ्याउने उपायको रूपमा वहाँले स्थविराले लगाई राखेको अन्तर-वासक (=लुङ्गिजस्तो कपडा) माग्ने[१] समेत दुःसाहस गर्नु भएको कुरा तलकै "“अन्तरवासक मागी लिए” शीर्षकको मूलपालिकै अनु-वादमा प्रष्ट भएको छ ।

स्त्री-रूप देखेर जसरी पुरुषको चित्त आकर्षित हुन्छ, त्यसरी नै पुरुष-रूप देखेर स्त्रीको चित्त पनि आकर्षित हुने कुरा बुद्ध भगवान्‌ले नौहजार पाँचशय सन्ताउन्न (९,५५७) सूत्रहरूले युक्त भएको अङ्गु-त्तरनिकायमा सर्वप्रथम यही कुरा बताउनु भएको छ । रूप देखेर मात्रै परस्पर-स्त्री-पुरुषको चित्त आकर्षित हुने होइन, बल्कि शब्द, गन्ध, रस तथा स्पर्शमा पनि परस्पर स्त्री पुरुष-चित्त आकर्षित भई अल्झेर नै बस्छ । यी पाँच विषयहरूले झैं परस्पर स्त्री-पुरुषको चित्तलाई आकर्षित पार्नसक्ने शक्ति यो संसारमा अरू कुनै पनि छैन भनी भगवान् बुद्धले उहीं उल्लेख गर्नु भएको छ[२] ।

---

१. म. पा पृ ४७८

२ ‘नाहं, भिक्खवे, अञ्ञं एकरूपं पि समनुपस्सामि यं एवं पुरिसस्स चित्तं परियादाय तिट्ठति यथयिदं, भिक्खवे, इत्थिरूपं । इत्थिरूपं, भिक्खवे, पुरिसस्स चित्तं परियादाय तिट्ठती’ ति । नाहं, भिक्खवे, अञ्ञं एकरूपं पि समनु-

महान ऋद्धि-शक्ति

स्थविराको ऋद्धि विषय सम्बन्धमा वहाँले समय समयमा देखाउनु भएको र वहाँले स्वयं भन्नु भएका कुराहरू तल "उत्पलवर्णा स्थविरापदान" शीर्षकमा प्रष्टैसँग उल्लेख भएकै छ। एक दिन, भगवान्ले श्रावस्तीको गण्डम्ब वृक्षमनी तीर्थीयहरूलाई मर्दनगर्न देखाउन लाग्नु भएको यमकप्रातिहार्य[1] को समयमा उत्पलवर्णा-स्थविराले भगवान्सँग आफूले पनि ऋद्धि देखाउने कुरा विन्तिगर्दा भगवान्ले "भइहाल्यो, तिम्रो ऋद्धि शक्तिको बारेमा मलाई थाहा छ[2] भनी भन्नु भएबाट पनि हामीले वहाँको ऋद्धि-पराक्रम विषय सम्बन्धमा अनुमान लगाउन सक्छौं।

एक समय, वहाँ श्रावस्तीस्थित अन्धवनमा बसिरहनु भएको बेलामा मारपुत्र आई "यस्तो जङ्गलमा एकलै बसिरहँदा डरलाग्दैन ?" भनी तर्साउन खोज्दा वहाँले निर्भीकतापूर्वक तथा पूर्ण आत्मविश्वासका

पस्सामि यं एवं इत्थिया चित्तं परियादाय तिट्ठति यदिदं, भिक्खवे, पुरिसरूपं। पुरिसरूपं, भिक्खवे, इत्थिया चित्तं परियादाय तिट्ठती' ति।"......अं. नि-१ पृ. ३ : रूपादिवग्गो।

१. हेर. लेखकको बु. प. पृ. २६–२७ मा।

२. धम्म. प. अ क. पृ. ४३८: यमकपाटिहारियवत्थु, बुद्धवग्गो।

साथ मारलाई जवाफ दिनु भएको वाक्यले पनि वहाँमा कत्तिको ऋद्धिबल रहेछ भन्ने कुरा हामी बुझ्न सक्छौं। त्यसै बेला वहाँले आफ्नो ऋद्धि-पराक्रमको परिचय दिदै – "म तिम्रा आँखिभौंको बीचमा तथा तिम्रो पेटमा पनि पस्न सक्छु, तैपनि तिमीले मलाई देख्न सक्ने छैनौ" भनी भन्नु भएबाट पनि वहाँको ऋद्धि-पराक्रमको कुरालाई प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ। जुन कुरा तलको "तर्साउन आयो" शीर्षकमै समुल्लेख भएको छ।

एक समय, भगवान् बुद्ध कुक्कुटवती[1] नगरका महाकप्पिन राजालाई भेट्न श्रावस्तीबाट १२० योजन (वीसं योजनसत[2]) टाढा गई चन्द्रभागा[3] (=चन्दभागा) नदीको तीरको एक बरको

---

१. 'कुक्कुटवती' भन्ने देश आजकल कहाँ पर्छ भन्ने बारेमा बु. भा. भू. पृ. ४७०-७१ मा भरतसिंह उपाध्यायले पूर्ण विवरण दिई उल्लेख गरेका छन्। कुक्कुटवती नगरवासीलाई महाभारतको सभा-पर्वमा कुक्कुर जनता भनी भनिएको छ भन्ने कुरा र शायद यो देश अफगानिस्तानको आस-पासमा कहीं हुन सक्छ भन्ने कुरा पनि उहीं समुल्लेख भएको पाइन्छ।

२. दी. नि. अ. क. I. पृ. १६७ : अम्बट्ठसुत्तवण्णना; सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३६४ : सेलसुत्तवण्णना; जा. अ. क. IV. पृ. १७७ : महाकण्हजातकं, नं ४६९

३. 'चन्द्रभागा' नदी आजकल कहाँ पर्छ भन्ने कुरा बु. भा. भू. पृ. ४७७ मा भरतसिंह उपाध्यायले उल्लेख गरेका छन्। उनको भनाइ अनुसार यो नदी आजकलको 'चिनाव' नदी हुनु पर्छ।

रुखमनी बसिरहनु भएको बेलामा त्यहाँ महाकप्पिन राजा आइपुगेपछि उनलाई प्रव्रजित गर्नु भएको थियो[१]। त्यस पछि उहीं महाकप्पिन राजाकी महेषी अनोजादेवी पनि आफ्ना एकहजार परिवारहरूका साथ आई भगवानको उपदेश सुनेपछि उनले प्रव्रज्या मागिन्। अनि भगवान्ले त्यस बखत "उत्पलवर्णा भिक्षुणी आउन्" भन्ने चिताउनु भयो र त्यसै बेला उत्पलवर्णा स्थविरा पनि श्रावस्तीबाट तुरन्तै त्यहाँ आइपुग्नु भयो। भगवान्ले वहाँद्वारा अनोजादेवी सहित सबै परिवारहरूलाई प्रव्रजित गराउन लगाउनु भएबाट पनि स्थविराको ऋद्धि-शक्तिको परिचय प्राप्त हुन्छ[२]। सारिपुत्र स्थविरले पनि सच्चक निगण्ठका सच्चा, लोला, अववादका[३] तथा पटाचारा भन्ने चार दिदी-बहिनीहरूलाई उत्पलवर्णा स्थविराकहाँ प्रव्रजित गराउनु भएको थियो[४]। उत्पलवर्णा स्थविराकी अर्को एक शिष्या थिइन् जसले भगवान्कहाँ सातवर्षसम्म विनय अध्ययन गरेर पनि कुनै फल हासिल गर्न सकिनन्। यो कुरा पनि तल "विनय सिक्ने भिक्षुणी" शीर्षकमा समुल्लेख भएको छ।

---

१. अं. नि. अ. क. पृ. १७७ : एककनिपातवण्णना; सं. नि. अ. क II. पृ. १७७ : महाकप्पिनसुत्तवण्णना, भिक्खुसंयुत्तं।

२. अं. नि. अ. क I. पृ १७८ : एककनिपातवण्णना; सं नि. अ क II. पृ. १८० : महाकप्पिनसुत्तवण्णना, भिक्खुसंयुत्तं।

३. पपं सू. II पृ. २२३ : चूलसच्चकसुत्तवण्णना।

४. जा. अ. क. III. पृ. १ : चुल्लकालिङ्गजातकं, नं. ३०१

यस्तै यस्ता गुणहरू देखेर नै बुद्धले वहाँलाई ऋद्धि हुने भिक्षुणी-हरूमध्येमा अग्र छिन् भन्ने घोषणा गर्नु भएको हो। यो कुरा पनि तलको "अग्रस्थान" शीर्षकको मूलसूत्रले प्रष्ट गरेको छ। ऋद्धि-विषयमा अग्र-स्थान प्राप्त मात्र नभई वहाँ युगल अग्रश्राविका मध्ये दोश्री अग्रश्राविका पनि हुनुहुन्छ[१]।

ध्यान-शक्ति

सबै जसो अरहत्‌हरूले ध्यान-सुख, फल-सुख तथा निर्वाण-सुखमा आफ्नो समय बिताउँछन्। उत्पलवर्णा स्थविराले पनि त्यस्तै-गरी ध्यानादि सुखमै दिन बिताउनु हुन्थ्यो। एक दिन, ध्यानसुखको विमुक्तिरस अनुभव गर्दै बसिरहनु भएको बेलामा वहाँको मनमा श्रावस्ती-वासी गङ्गातिरीय स्थविरको जीवनको घटना सम्बन्धी कुराहरू संस्मरण हुँदा "हरे! यो कामवासनाको दोष! काम विषयकै कारणले गर्दा वहाँहरूको जीवनमा कस्तो अविश्वसनीय घटनाहरू घटे! अब वहाँहरू त्यसबाट सुविमुक्त हुनुहुन्छ। काम विषय-वासनाले गर्दा कस्तो कस्तो हुँदो रहेछ!" भन्ने कल्पना भएको हुँदाले नै वहाँले वहाँहरूले नै प्रकटगर्नु भएका गाथाहरू स्मरणगरी तलको "उत्पलवर्णा स्थविरा-गाथा" शीर्षको सर्वप्रथम तीनवटा गाथाहरू भन्नु भएको हो भन्ने कुरा थेरीगाथट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[२]। यस्ता घटनाहरू मनमा

---

१. "खेमा उप्पलवण्णा च, भिक्खुनी अग्गसाविका" बु. वं. पा पृ. ३८१; हेर. बु. म. पृ. २११

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. १५४ : उप्पलवण्णाथेरीगाथट्ठकथा।

स्मरण हुनाको कारण वहाँको आफ्नो जीवनका घटनाहरू पनि सानुरूप थिए। कामरागकै कारणले गर्दा वहाँलाई आफ्नै नातापर्नेले अकर्तव्य पनि गऱ्यो र उदायी जस्ता स्थविरले पनि अनुचित व्यवहार गरेको सहनुपऱ्यो।

"स्थविरा गाथा" भन्नेहरूमा यस्तै यस्ता स्मरणमा आएका कुराहरूलाई कविताको रूपमा व्यक्त गरेका हुन्छन् र आफूलाई घत-लागेका तथा त्यस त्यस कारणमा व्यक्त गरेका उदानहरू पनि समावेश गरेका हुन्छन्। अतएव तलको "उत्पलवर्णा स्थविरागाथा" शीर्षकमा पनि यस्तै कुराहरू संग्रहित भएका छन्।

उपरोक्ताकारले ध्यानमा बसिरहँदा एक दिन, वहाँले अघि अघिका जन्मका कुराहरू संस्मरण गर्नु भयो। जुन कुरा वहाँले तलको "उत्पलवर्णा स्थविरापदान" मा उल्लेख गर्नु भएको छ।

सबै अरहत्‌हरूमा अतीतका कुराहरू स्मरण गर्नसक्ने ध्यान-शक्ति हुन्छ भन्ने कारण छैन। यो ध्यान-शक्ति कसैमा हुन्छ, कसैमा हुन्न। त्यस्तै अतीतका कुराहरू संस्मरणगर्दा पनि कसैले धेरै जन्महरूका कुराहरू र धेरै कल्पका कुराहरू पनि संस्मरण गर्न सक्छन्, कसैले सक्दैनन्। आ-आफ्नो पूर्व सञ्चित पुण्य र प्रणिधीको कारणले त्यसो हुने हो। उत्पलवर्णा स्थविराले पद्मोत्तर बुद्धको पालासम्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्नु हुन्थ्यो।

वहाँको जीवन कति श्रेष्ठोत्तम थियो भन्ने कुरा स्वयं भगवान्

बुद्धले "यदि कुनै भिक्षुणीले आयाचना गर्ने हो भने उत्पलवर्णा भिक्षुणी जस्ती हुन सकूँ" भनी प्रार्थना गर्नू र कुनै एकलौटी छोरी हुनेले छोरीको भलो कामना गर्ने हो भने "उत्पलवर्णा भिक्षुणी जस्ती हुनसक" भनी कामना गर्नुपर्छ भनी भन्नु भएका वचनहरूद्वारा नै अनुमान लगाउन सकिन्छ। यी सूत्रहरू पनि तल अनुदित भएका छन्।

केही अतीतका कुराहरू

अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा र थेरीगाथट्ठकथा अनुसार— पद्मोत्तर बुद्धको पालामा वहाँ एक कुलगृहमा जन्मी महाजनहरूसँग बुद्धकहाँ जाँदा वहाँले एक भिक्षुणीलाई अग्रस्थानको पद दिएको देखेर अत्यन्त प्रसन्नभई एकहप्तासम्म बुद्धलाई दान दिई आफूले पनि भविष्यमा त्यस्तै स्थान पाउन सकूँ भन्ने प्रार्थना गर्दा, बुद्धले सफल हुने कुरा बताउनु भएको थियो[1]। तर थेरी अपदानपालिले[2] भने त्यस बखत वहाँ नागकन्या भइरहेको कुरा उल्लेख गरेको छ। अरू कुराहरू तल "उत्पलवर्णा स्थविरापदान" मा प्रष्ट उल्लेख भएका छन्।

अतीतकालमा उत्पलवर्णा स्थविराको बुद्धसँग क-कस्ता सम्बन्ध-

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १८८ : एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. १४५ : उप्पलवण्णाथेरीगाथट्ठकथा।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२५ : उप्पलवण्णाथेरीअपदानं।

हरू रहेका रहेछन् भन्ने बारेमा यहाँ जातक साहित्यका केही संक्षेप उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको छु।

(१) अतीत समयमा वाराणशी देशमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेको समयमा बोधिसत्व अर्थात् गौतम बुद्ध मृगयोनीमा जन्मिनु भएको थियो र वहांकी सहोदर बहिनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी भएकी थिइन्[१]।

(२) अर्को एक जन्ममा, राजगृह नगरमा एक मगध राजाले राज्य गरिरहेको समयमा पनि बोधिसत्व मृग योनीमै जन्मिनु भएको थियो र वहाँकी सहोदर बहिनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी भएकी थिइन् अनि उनको सुविनीत पुत्र राहुल कुमार भएका थिए[२]।

(३) अर्को एक समयमा बोधिसत्व असीकोटी धन हुने वाराणशीस्थित एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भएको थियो। वहाँको नाम महाकञ्चनकुमार रहेको थियो। वहाँ समेत वहाँका सात सहोदर दाजुभाइहरू र एक सहोदर बहिनी पनि थिइन्। आमा बाबुको देहान्त पछि ती सबै प्रव्रजित भए। ती सात दाजुभाइहरू हाल क्रमशः स्वयं बुद्ध, सारिपुत्र, मौद्गल्यायन, महाकाश्यप, अनुरुद्ध, पूर्ण तथा आनन्द स्थविरहरू हुन्। उनीहरूका सहोदर बहिनी उत्पलवर्णा स्थविरा हुन्[३]।

---

१. जा. अ. क. I. पृ. १२४ : खरादियजातकं, नं. १५

२. जा. अ. क. I. पृ. १२७ . तिपल्लत्थजातकं, नं. १६

३. जा. अ. क. V. पृ. २९ : भिसजातकं, नं. ४८८

(४) अर्को एक समयमा बोधिसत्व सुवर्णवर्ण[१] रोहन्त नामक मृगराजाभई जन्मिनु भएको थियो। चिता नामक सहोदर भाइ र सुतना नामक सहोदर बहिनी थिइन्। त्यस बखत बाराणशीका राजा सारिपुत्र र उनकी अग्रमहिषी क्षेमा भिक्षुणी थिइन्। बोधिसत्वको सहोदर भाइ आनन्द र सहोदर बहिनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[२]।

(५) अर्को एक समयमा बोधिसत्व कम्पिल्ल राष्ट्रको[३] जयद्दिस राजाको छोरा भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत वहाँकी सहोदर बहिनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी र पोरिसाद भन्ने मनुष्य-यक्ष अङ्गुलिमाल स्थविर भएका थिए[४]।

(६) एक समय बाराणशीको नाम पुष्पवती भन्ने रहेको

---

१. राजाले ब्राह्मणहरूसँग "सुवर्ण वर्ण मृग हुनसक्छ के ?" भनी सोध्दा उनीहरूले हाम्रा मन्त्रहरूमा "माछा, गँगटा, कछुवा, मृग तथा मयूरहरू सुवर्ण वर्णका हुनसक्छन् भन्ने उल्लेख भएका छन्" भनी भने। जा. अ. क. VI. पृ. २०२ : महाहंस जातकं, नं. ५३४

२. जा. अ. क. V. पृ. ११० : रोहन्तमिगजातकं, नं. ५०१

३. यो कम्पिल राष्ट्र भन्ने आजकल कहाँ पर्दछ भन्ने विषयमा बु. भा. भू. पृ. ४१२–१५ मा पूर्ण छलफल गरिएको छ।

४. जा. अ. क. V. पृ. १९७ : जयद्दिसजातकं, नं. ५१३

थियो । त्यस समय त्यहाँ एकराज नामक राजाले राज्य चलाउँद थिए । राजाको पुत्र चन्द्रकुमार बोधिसत्व हुनुहुन्थ्यो । चन्द्रकुमार उपराजा थिए । खण्डहाल भन्ने ब्राह्मण राजपुरोहित थिए । यिनले घूस खाएर जनतालाई सारै नै कष्ट दिन्थे । चन्द्रकुमार उपराजाले निष्पक्ष न्याय निसाप गरेको प्रशंसा सुनी जयदिस राजाले चन्द्रकुमार-लाई नै न्याय-निसाप गर्ने कार्यभार सुम्पिदिए । यसबाट खण्डहाल पुरोहित ब्राह्मण घूस खान नपाएकोले निक्कै असन्तुष्ट भए । यसैको इबीले गर्दा उनले चन्द्रकुमारलाई यज्ञको बहाना लगाई मार्न लगाउने षडयन्त्र रचे । किन्तु त्यसैको फलस्वरूप अन्तमा आफै मारिनु पऱ्यो । चन्द्रकुमारकी चन्द्रदेवी महिषी राहुलमाता, पुत्र वासुलकुमार राहुलकुमार तथा सहोदर बहिनी सेला कुमारी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिए । खण्डहाल पुरोहित ब्राह्मण देवदत्त थिए[१] ।

(७) उरग जातक अनुसार - एक समय बोधिसत्व वाराणशीको एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भएको थियो । सो ब्राह्मणकी छोरी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन् । पत्नी हुने क्षेमा भिक्षुणी र पुत्र हुने राहुलकुमार थिए[२] ।

---

१. जा. अ, क. VII. पृ १४१ : खण्डहालजातकं, नं. ५४२; स्याम र नालन्दा पालिमा 'चन्दकुमारजातकं' भन्ने उल्लेख भएको छ ।

२. जा. अ. क. III. पृ. ११६ : उरगजातकं, नं. ३५४

(८) अर्को एक समयमा बोधिसत्व वाराणशीको द्वार गाउँमा एक कुमालेको कुलमा जन्मिनु भएको थियो। कुम्भकारको कामद्वारा परिवारहरूको पालन गरिरहेको थियो। एक दिन, प्रत्येक-बुद्धको उपदेश सुनेर दुवै दम्पतिहरू पुत्र-पुत्रीहरूलाई छाडी प्रव्रजित भएर गए। बोधिसत्वकी पत्नी राहुलमाता, पुत्र राहुलकुमार तथा पुत्री उत्पलवर्णा भिक्षुणी भएका थिए[१]।

(९) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व शक्रदेवेन्द्र भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत शक्रदेवेन्द्रकी आशा, श्रद्धा, सिरी र हिरी (=लज्जा) भन्ने चारपुत्रीहरूमध्ये हिरी भन्ने पुत्री उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[२]।

(१०) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व भूरिदत्त भन्ने नाग-राजा भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत सौतेनी आमाबाट जन्मेकी अच्चिमुखी भन्ने छोरी बोधिसत्वकी बहिनी थिइन्[३]।

(११) बोधिसत्वको अन्तिम जन्ममा वहाँ शिवीराष्ट्रको जेतुत्तर नगरका सञ्जय राजाकी अग्रमहिषी फुसति महारानीको कोखमा वेस्सन्तर नामले जन्मिनु भएको थियो। वहाँकी मद्दी रानी

---

१. जा. अ. क. III. पृ. २७१ : कुम्भकार जातकं, नं. ४०८

२. जा. अ. क. VI. पृ. २४९ : सुधाभोजन जातकं, नं. ५३५

३. जा. अ. क. VII. पृ. १९४ : भूरिदत्त जातकं, नं. ५४३

राहुलमाताने थिइन्, पुत्र जालिकुमार राहुलकुमार नै थिए तथा पुत्री कृष्णाजिनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[१]।

(१२) एक समय बोधिसत्व वाराणशीको एक ब्राह्मण कुलमा जन्मी तक्षशिलामा शिल्प अध्ययन गरी पछि ऋषिभेष लिई प्रव्रजित भएर जानु भयो। ऋषिभेष लिई हिमालखण्डमा तपस्या गरिरहेको बेलामा वहाँको वीर्य-पराक्रम देखी अति प्रसन्न भई एक वृक्षदेवताले सोधको प्रश्नको उत्तर सुनी सो देवता खुशी भई उनले बोधिसत्वको स्तुति गरे। सो देवता उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[२]।

(१३) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व मोलिनी नगरमा सङ्ख भन्ने एक धनाढ्य ब्राह्मण भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत वाराणशीको नाम 'मोलिनी' रहेको थियो। नगरको छ ठाउँमा दानशालाहरू खोली संख ब्राह्मण दान दिने कार्यमा रत थिए। एक दिन, उनी समुद्र पार गई धन कमाउन जाँदा जहाज डुबी उनी आफ्नो एक उपस्थाक सहित सातदिनसम्म पौडिखेली गइरहेको बेलामा मणिमेखला भन्ने देवकन्याले देखेर उनलाई उपकार गरिन्। मणिमेखला देवकन्या उत्पलवर्णा भिक्षुणी नै थिइन्। बोधिसत्वको

---

१. जा. अ. क. VII. पृ. ५७२ : महावेस्सन्तर जातकं, नं. ५४७

२. जा. अ. क. III. पृ २८७ : जागर जातकं, नं. ४१४, र जा. अ क. V. पृ. १७८ : किछन्द जातकं, नं. ४४२ मा उत्पलवर्णा भिक्षुणी एक देवपुत्री भएकी थिइन्।

उपस्थाक हुने पुरुष आनन्द स्थविर थिए[१] ।

(१४) अर्को एक समय, बाराणशी देशको एक चण्डाल गाउँका एक दम्पति प्रव्रजित भई हिमालखण्डतिर बसी तपस्या गरि-रहेका थिए । पति हुनेको नाम दुकुल पण्डित र पत्नि हुनेको नाम पारिका थियो[२] बोधिसत्व पारिकाको कोखमा जन्मिनु भयो । वहाँको नाम सुवर्णश्याम (= सुवण्णसाम) थियो । पछि बोधि-सत्वका आमा बाबुहरू दुवै अन्धा भए । त्यस बखत सुवर्णश्यामले अन्धा आमा बाबुहरूको सेवा सुश्रूषा गरे ।

एक दिन, सुवर्णश्याम नदीमा पानी लिन जाँदा सिकार खेल्न आएका एक राजाले उनमाथि वाण प्रहार गर्दा उनी उही मूर्छित भएर लडे । मूर्छाबाट बिउँझाउन उनको आमा बाबु तथा गन्दमादान पर्वतमा बस्ने बसुन्धरा भन्ने एक देवकन्याले पनि आ-आफ्नो सत्य-कृया गरेका थिए । सो बसुन्धरा देवकन्या उत्पलवर्णा भिक्षुणी

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. ५९ : सङ्खजातकं, नं. ४४२ र महाजनक जातकमा महाजनक बोधिसत्वलाई समुद्र तरिरहेको बेलामा सहायतागर्ने समुद्र देवता पनि उत्पलवर्णा भिक्षुणी नै थिइन् । जा. अ. क. VII. पृ. ५७ : महाजनकजातकं, नं. ५३९

२. लोक-धर्म सेवन विनानै नाभिस्थानको परामर्शद्वारा पारिकाको कोखमा बोधिसत्वले गर्भधारण गर्नु भएको थियो भन्ने कुरा पनि उहीं उल्लेख भएको छ ।

र बोधिसत्वका आमा बाबु क्रमशः महाकाश्यप स्थविर र भद्राकापिलानी भिक्षुणी थिए[१]।

(१५) मूगपक्ख जातक अनुसार—एक समय, बोधिसत्व वाराणशी राजाका छोरा भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत उत्पलवर्णा भिक्षुणी राजदरवारको छानामा बस्ने देवता भएकी थिइन्[२]।

(१६) एक समय, बोधिसत्व वाराणशी देशको एक धनाढ्य ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भई, पछि ऋषिभेष धारण गरी प्रव्रजित हुनु भयो। त्यस बखत वाराणशीका राजा आनन्द र उनकी अग्रमहिषी मृदुलक्षणा (=मुदुलक्खणा) देवी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[३]।

(१७) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व गन्धारदेशको तक्षशिला नगरको एक ब्राह्मणको घरमा सारम्भ नामक गोरु भई जन्मिनु भएको थियो। ब्राह्मण आनन्द र ब्राह्मणी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[४]।

१, जा. अ. क. VII. पृ. ८० : सामजातकं, अथवा सुवण्णसामजातकं, नं. ५०

२ जा. अ. क. VII. पृ २४ : मूगपक्ख जातकं, नं. ५३८

३ जा. अ. क. I. पृ २२५ : मुदुलक्खण जातकं, नं. ६६

४ जा. अ. क. I. पृ. ७७ : सारम्भ जातकं, नं. ८८

(१८) कुरुधम्म जातक अनुसार—उत्पलवर्णा भिक्षुणी कुरुदेशको इन्दपत्त (=इन्द्रप्रस्थ) नगरमा एक गणिका भएकी थिइन्। बोधिसत्व कुरुराजा हुनुहुन्थ्यो[१] ।

(१९) अर्को एक जन्ममा बोधिसत्व वाराणशी नगरको एक श्रेष्ठी कुलमा जन्मिनु भएको थियो । त्यस बखत बोधिसत्व दान-कार्यमा लागी जीवन बिताउनु हुन्थ्यो । त्यसैले बोधिसत्वलाई 'सुचि-परिवार श्रेष्ठी' भन्दथे । उत्पलवर्णा भिक्षुणी त्यस बखत धृतराष्ट्र महाराजाकी छोरी 'सिरी' भन्ने देवकन्या भएकी थिइन्[२] ।

(२०) तेसकुण जातक अनुसार—बोधिसत्व जम्बुक नामक सुघाको बच्चा, सारिपुत्र स्थविर वेस्सन्तर नामक लाटो-कोसेराको बच्चा र उत्पलवर्णा भिक्षुणी कुण्डलिनी नामक मैनाको बच्चा तथा आनन्द स्थविर वाराणशीका राजा थिए[३] ।

(२१) उम्मादन्ती जातक अनुसार—अरिट्ठपुर (=अरि-ष्टपुर) नगरका राजा शिवी बोधिसत्व हुनुहुन्थ्यो । वहाँको सेना-पति अहिपारक सारिपुत्र स्थविर र तिरिटिवच्छ सेठकी छोरी उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्[४] ।

---

१. जा. अ. क I–II. पृ. ६३१ : कुरुधम्म जातकं, नं. २७६

२ जा. अ. क. III. पृ. १८५ : सिरिकालकण्णि जातकं, नं. ३८२

३. जा. अ. क. VI. पृ. १५ : तेसकुण जातकं, नं. ५२१

४. जा. अ. क. VI. पृ. ९८ : उम्मादन्ती जातकं, नं. ५२७

(२२) महाउम्मग्ग जातक अनुसार--उत्पलवर्णा भिक्षुणी भेरी नामक परिव्राजिका थिइन्। बोधिसत्व मिथिला देशको सिरिवड्ढ भन्ने सेठकी पत्नी सुमनादेवीको कोखमा जन्मिनु भएको थियो। वहाँको नाम महोसध थियो[१]।

यसरी उत्पलवर्णा स्थविराको अतीत जीवनमा बुद्धसँग सम्बन्ध रहेका कुराहरू बुझी अरू कुराहरू तल उल्लिखित मूल सूत्रहरूको अध्ययनबाट पाठकहरूले स्वयं अनुमान गर्न सक्नु हुने नै छ।

× × ×

१. जा. अ. क. VII. पृ. ४२० : महाउम्मग्ग जातक, नं. ५४६

मूल पालि--

१–दूषण गऱ्यो

त्यस समय, उत्पलवर्णा (उप्पलवण्णा) भिक्षुणी प्रति प्रतिबद्ध (=आसक्त) चित्त राखी एक माणवक बसेको थियो[१]।

अनि एक दिन, उत्पलवर्णा भिक्षुणी गाउँमा भिक्षाटनार्थ गइरहनु भएको बेलामा सो माणवक कुटी भित्र पसी लुकेर बस्यो।

उत्पलवर्णा भिक्षुणी भिक्षाटनबाट फर्की, भोजनोपरान्त खुट्टा पखाली, कुटी भित्र पसेर खाट्मा बस्नु भयो। अनि सो माणवकले उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई समाती दूषण (=मैथुन) गऱ्यो[२]।

---

१ पारा. पा. पृ. ४३ : विनीतवत्थु, पठमपाराजिकं, अ. क. पृ. १९६

२. यो माणवक उत्पलवर्णा भिक्षुणी कै नातापर्नें एक युवक थियो। गृहस्थी बेला देखिनै सो युवक वहाँ प्रति आसक्त भई बसेको थियो। यो मौकापारी वहाँलाई बलात्कार गरी दूषण गरेर बाहिर निस्कँदा पृथ्वी फाटी त्यसैमा परी अधोगामी भएर गयो भनी सम. पा. पृ. १९६ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

उत्पलवर्णा भिक्षुणीले यो (घटनाको) कुरा भिक्षुणीहरूलाई सुनाउनु भयो । भिक्षुणीहरूले त्यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । अनि भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई सुनाए ।

भगवान्‌ले— "भिक्षुहो ! स्वाद नलिनेलाई (=असादियन्तिया) अनापत्ति अर्थात् दोष छैन" भनी भन्नु भयो ।

× × ×

मूल पालि---

२-अन्तरवासक मागी लिए

त्यस समय बुद्ध भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत उत्पलवर्णा भिक्षुणी श्रावस्तीमा विहार गर्नु भएको थियो। अनि एक दिन, पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र चीवर ग्रहण गरी उत्पलवर्णा भिक्षुणी श्रावस्तीमा भिक्षाटनार्थ जानु भयो। श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी, भिक्षाटन्बाट फर्की भोजनोपरान्त जहाँ अन्धवन हो[२] त्यहाँ दिवा-विहारकोनिमित्त जानुभयो। वन-भित्र गइसक्नु भएपछि, दिवा-विहारकोनिमित्त एक रुखमनी बस्नुभयो।

---

१. पारा. पा. पृ. ३०१ : पञ्चकनिस्सग्गियं, अ. क. पृ. ४७८

२. यो 'अन्धवन' भन्ने जङ्गल श्रावस्तीको दक्षिण भागमा पर्दछ र श्रावस्तीबाट करीब एक गाउत जति टाढा पर्छ। यो जङ्गल आरक्षा सम्पन्न छ। त्यस जङ्गलभित्र ठाउँठाउँमा ध्यानागार कुटीहरू पनि बनाइराखेका छन् (पपं. सू. II. पृ. १०२) त्यहाँ भिक्षु र भिक्षुणीहरू दिवा-विहार गर्नकोनिमित्त जान्छन्। सं. नि. अ. क. I, पृ १४८ : आलविकासुत्तवण्णना, भिक्खुनी-संयुत्तं।

यस जङ्गललाई किन 'अन्धवन' भनेको हो भन्ने बारेमा पपं. सू. II. पृ. १०१–२ : वम्मीकसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"परापूर्वकालमा काश्यप बुद्ध भगवान् परिनिर्वाण हुनु भएपछि वहाँको अस्ति-धातु राखी एक विशाल चैत्य बनाउने निर्णय भए अनुसार अनागामी भएका सोरत (सं. अ. क. I. पृ. १४८ मा यशोधर भन्ने उल्लेख भएको छ) भन्ने एक उपासक देश देशान्तरमा चन्दा उठाउन गए। एक दिन. उनी फर्किरहेको बेलामा केही डाँकाहरूले उनीसँग प्रशस्त धन सम्पत्ति हुनसक्छ भन्ने आशंकाले उनलाई एक जङ्गलमा समाते। उनीसँग कुनै धन सम्पत्ति नपाउँदा पनि डाँकाहरूको बहुमत अनुसार उनको ज्यान लिइयो। यसै दुष्कर्मले गर्दा डाँकाहरूका आँखाहरू अन्धा भए। त्यहाँ देखि त्यस वनलाई 'अन्धवन' भन्ने नाम रहन गयो।"

सं. नि. अ. क. I. पृ. १४८ अनुसार— "डाँकाहरूले यशोधर अथवा सोरत उपासकको आँखा झिकिदिई अन्धापारेको हुनाले त्यहाँदेखि त्यस वनको नाम 'अन्धवन' रहन गएको हो।"

यो अन्धवन. जेतवनको पछाडिपट्टि पर्छ र त्यस वनमा अनेकौं ध्यानागारहरू छन्। यसै अन्धवनमा धेरै धेरै घटनाहरू घटेका कुराहरू छन् भन्ने कुरा पनि पपं. सू. II. पृ. १०३ मा

त्यस बखत, चोरिसकेपछि, चोरहरू गाई मारी मासु लिई अन्धवनमा पसे। चोर नाइकेले उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई एक रुख-

---

समुल्लेख भएका पाइन्छन्। यी कुराहरू पालिसाहित्यका विभिन्न सूत्रहरूमा तथा विनयपिटकमा पनि पाइन्छन्।

श्रावस्ती नजिकमा अन्धवन रहे जस्तै साकेत (=अ-योध्या) नजिक अञ्जनवन र कण्डकी अथवा कण्टकीवन रहेको कुरा सं. नि. I. पृ. ५१ : ककुधसुत्तंबाट र पदेससुत्तंबाट ज्ञात हुन्छ। कोशल राज्यको नलकपान नजिकको केतक वन (जा. अ. क. I. पृ. १५३ : नलपानजातकं, नं. २०); वैशालीको महावन (बु. रा. पृ. ३९७); कपिलवस्तु नजिकको महावन (बु. रा. पृ. ४६९); शाक्यजनपदको लुम्बिनीवन (बु. प. पृ. २५९) आदि वनहरू छन्। त्यस्तै शाक्यजनपद स्थित चातुमको आमलवन (म. नि. II. पृ. १४१ : चातुमसुत्तं); कुशीनगरको शालवन (बु. ब्रा. पृ. १५२); भग्गदेशस्थित सुंसुमारगिरि नगरको भेसकला वन (बु. गृ. पृ. ४२२); मच्छिकासण्ड नगरको अम्बाटक वन (बु. गृ. पृ. १४४); आलवीको सिंसपावन (बु. गृ. पृ. १९३); राजगृहको वेणु-वन (बु. प. पृ. ४७०); वज्जिदेशस्थित हस्तिग्रामको नागवन (बु. गृ. पृ. ३३३) तथा अङ्गराज्यस्थित भद्दियनगरको जातियवन (पारा. पा. पृ. ४७७ अं. नि-५ पृ ३०३) आदि वनहरू पनि छन्।

मनी बसी दिवा-विहार गरिरहनु भएको देख्यो । देखेर उसको मनमा यस्तो लाग्यो—

"यदि मेरा भाइ-छोराहरूले (चोरहरूले) देखे भने यी भिक्षुणी लाई कष्ट दिन सक्छन् ।"

यति सोचेर उ अर्कै बाटो लिई गयो[१] । अनि मासु पाकिसके पछि सबभन्दा असल मासु (एक टुक्रा) लिई, पातमा पोको पारी, उत्पलवर्णा भिक्षुणीको नगिचै एक रुखमा झुँडचाई— "जो श्रमण वा ब्राह्मणले देख्छ उसले यो लेओस्, मैले दिइसकें" भनी आवाज दिई सो चोर-नाइके फर्केर गयो ।

चोर-नाइकेको घोषणालाई सुनी उत्पलवर्णा भिक्षुणी समाधि-बाट उठ्नु भयो । त्यसपछि त्यो मासु लिई वहाँ आफू बस्ने ठाउँमा (उपस्सयं) जानुभयो । त्यस रात बितिसके पछि त्यो मासु पकाई, उत्तरासङ्गमा पोकोपारी आकाशमार्गद्वारा गई वेणुवनमा ओर्लिहनु भयो । त्यस बखत भगवान् गाउँमा भिक्षाटनार्थ जानु भएको थियो ।

---

१. सो चोर नाइकेले उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई अघिदेखि चिन्दथ्यो । त्यसैले वहाँलाई चोरहरूले देखेर कुनै कष्ट दिनसक्छन् भन्ने विचार गरी उनीहरूलाई बाटो देखाउँदै "यसबाटोबाट न जाऊ, त्यस बाटोबाट जाऊ" भनी उनीहरूलाई अर्कैतिर लगेको हो भनी सम. पा. पृ. ४७८ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

आयुष्मान् उदायी (लाल) एक्लै विहार-कुरेर बस्नु भएको थियो[१]।

अनि, उत्पलवर्णा भिक्षुणी जहाँ आयुष्मान् उदायी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदायीलाई यस्तो भन्नुभयो—

"भन्ते ! भगवान् कहाँ हुनुहुन्छ ?"

"भगिनी ! भगवान् गाउँमा भिक्षाटनार्थ जानु भएको छ।"

"भन्ते ! त्यसो भए यो मासु भगवान्लाई दिनुहोस्।"

"भगिनी ! तिमीले मासुद्वारा भगवान्लाई सन्तर्पित गर्‍यौ। यदि मलाई तिमीले (तिम्रो) अन्तरवासक[२] दिएमा यसरी म पनि अन्तरवासकद्वारा सन्तर्पित हुनेछु।"

"भन्ते ! हामी स्त्रीजातिलाई कम लाभ हुन्छ। यो मेरो अन्तिम पाँचौं[३] चीवर हो। म दिन सक्दिन।"

---

१. त्यस दिन विहारमा कुरुवा बस्ने पालो वहाँको थियो। सम. पा. पृ. ४७८

२. भिक्षु भिक्षुणीहरूको लगाउने लुङ्गी जस्तो कपडा।

३. भिक्षुणीहरूका जम्मा पाँचवटा लगाउने वस्त्रहरू हुन्छन्। जस्तै— (१) सङ्घाटी (=दोबरी चीवर), (२) उत्तरासङ्ग (=एक सरो चीवर), (३) अन्तरवासक (=लुङ्गी), (४) एक चोलो तथा (५) चोलो माथि लगाउने बाहुला नभएको

"भगिनी ! जस्तै कुनै पुरुषले हात्ती दिई पछाडि बाँधी उसलाई पछाडितिरबाट समाती राख्छ त्यस्तै तिमीले भगवान्लाई मासु दिई मलाई अन्तरवासकले बाँधी राखेकी छचौ ।

अनि आयुष्मान् उदायीले अति पेले पाछ (निप्पीलियमाना) अर्थात् सारै जिद्दिगरे पछि[1] अन्तरवासक दिई उत्पलवर्णा भिक्षुणी आफ्नो निवासस्थानमा (=उपस्सयं) फर्केर जानुभयो । भिक्षुणीहरूले

एकांश परेको कुर्था जस्तो कपडा (=सङ्कच्चिका) । जति भिक्षुणीहरूका सर्वस्व मानिने पाँच वस्त्रहरू हुन् ती बाहेक अरू कुनै पनि जगेडा वस्त्र आफूसँग नभएको कुरा जनाउँदै उत्पलवर्णा भिक्षुणीले 'यही नै मेरो पाँचौं वस्त्र हो' भनी भन्नु भएको हो । सम. पा. पृ. ४७८

१. उदायी भिक्षुले साँच्चै नै अन्तरवासकको आशागरी मागेका होइनन् किन्तु उत्पलवर्णा भिक्षुणी उत्पल जस्तै अत्यन्त सुन्दरी भएकी हुंदा संयोगवश त्यस्तै एकान्त पनि परेको मौका छोपी वहाँको अधोभाग हेर्ने आशाले मागेका हुन् भनी सम. पा. पृ. ४७८ मा समुल्लेख भएको छ । यी उदायी भिक्षुले भिक्षुणीहरू प्रति केहीन केही अशिष्ट तथा लाजलाग्ने कामहरू गरेका घटनाहरू विनयपिटकमा ठाउँ ठाउँमा समुल्लेख भएका पाइन्छन् जुन कारणहरूले गर्दा भगवान्ले एक माथि अर्को नियम र उपनियमहरू बनाउनपरेको थियो ।

उत्पलवर्णा भिक्षुणीको पात्र-चीवर लिंदै — "आर्या ! तपाइको अन्तर-वासक खोइ त ?" भनी भने । उत्पलवर्णा भिक्षुणीले त्यो कुरा (जम्मै) सुनाउनु भयो । अनि "कस्ता होलान् यी आर्य उदायी, जो कि भिक्षुणीको चीवर लिन्छन्; स्त्रीहरूलाई चीवर वस्त्रहरू कम लाभ हुन्छ" भन्दै भिक्षुणीहरू कराउन थाले, खिन्नहुन थाले तथा धिक्कार्न पनि थाले । अनि भिक्षुणीहरूले त्यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए । जो ती अल्पेच्छी, लज्जी, संकोची तथा शिक्षाकामी भिक्षुहरू हुन् तिनीहरू— "कस्ता होलान् यी आयुष्मान् उदायी, जो कि भिक्षुणीको चीवर लिन्छन्" भन्दै कराउन थाले, खिन्नहुन थाले, तथा धिक्कार्न पनि थाले । अनि अनेक प्रकारले आयुष्मान् उदायीको निन्दागरी ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई सुनाए ।

अनि यसै कारणमा, यसै सन्दर्भमा भगवान्‌ले भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नुभई आयुष्मान् उदायीसँग— "उदायी ! साँच्चै हो के तिमीले भिक्षुणीको चीवर लिएको ?" भनी सोध्नु भयो ।

"भगवान् ! साँच्चै हो" भनी आयुष्मान् उदायीले प्रत्युत्तर दिए ।

"उदायी ! (सो भिक्षुणी) तिम्रो ज्ञातिका हुन् कि अज्ञातिका हुन् त ?"

"भगवान् ! अज्ञातिका हुन् ।"

"मोघपुरुष ! अज्ञातिक भई अज्ञातिकासँग चीवर लिन योग्य

वा अयोग्य; राम्रो वा नराम्रो भन्ने पनि (तिमीलाई) थाहा छैन। मोघपुरुष ! जहाँ कि अज्ञातिका भिक्षुणीको हातबाट तिमी चीवर लिन्छौ ! मोघपुरुष ! यसले न अप्रसन्न हुनेलाई प्रसन्न पार्न सक्छ, न त प्रसन्न हुनेको प्रसन्नतालाई नै बढाउन सक्छ…।"

"भिक्षुहो ! यसरी शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुले अज्ञातिका भिक्षुणीको हातबाट चीवर[1] लिन्छ त्यो (चीवर) नैसर्गीय[2] (निस्सग्गियं) हुन्छ तथा आपत्ति पनि।"

× × ×

१. छ प्रकारका चीवरलाई यहाँ चीवर भनिएको हो। पारा. पा. पृ. ३०४ : विभङ्गो। ती हुन्— 'खोमं, कप्पासिकं, कोसेय्यं, कम्बलं, साणं तथा भङ्ग" हो भनी सम. पा. पृ. ४६० मा समुल्लेख भएको छ। यसको पनि पष्टिकरण 'विमतिविनोदनी' टीका पृ. २५७ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ।

२. नैसर्गीय भन्नाले जुन वस्त्रको कारणले दोष लागेको हो सो वस्त्र पनि परित्यक्त गर्नु पर्छ।

मूल पालि—

३–विनय सिक्ने भिक्षुणी

त्यस समय उत्पलवर्णा भिक्षुणीको एक अन्तेवासिनी (=शिष्या) भिक्षुणी भगवान्को पछिलागी सातवर्षसम्म विनय अध्ययन गर्दै थिइन्[1]।

स्मरण शक्ति कम हुनाको कारणले गर्दा पढेको जम्मै उनी बिर्सन्थिन्। एक दिन, उनले सुनिन् कि भगवान् श्रावस्तीमा जाँदै हुनुहुन्छ। अनि उनलाई यस्तो लाग्यो—

"विनयको अध्ययन गर्दागर्दै म सातवर्षसम्म भगवान्को पछि लागें। स्मरण शक्ति कम भएको कारणले गर्दा पढेको सबै बिर्सन्छु। स्त्रीजातिले (=मातुगामेन) जीवनभर शास्ताको पछि पछि लाग्नु गहारै छ। (यस्तो अवस्थामा) मैले के गर्नु पर्ला ?"

अनि उनले यो कुरा भिक्षुणीहरूलाई सुनाइन्। भिक्षुणीहरूले त्यो कुरा भिक्षुहरूलाई सुनाए। भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई सुनाए। अनि भगवान्ले भन्नुभयो—

१. चुल्ल. व. पा. पृ. ३८१ : भिक्खुनिक्खन्धकं।

"भिक्षुहो ! भिक्षुहरूले भिक्षुणीहरूलाई प्रातिमोक्ष[१] पढाउने अनुमति दिन्छु।"

× × ×

---

१. 'प्रातिमोक्ष' भनेको भिक्षु तथा भिक्षुणीहरूले पालन गर्नु पर्ने नियमहरूको समूह हो। यसमध्ये भिक्षुहरूले पालन गर्नु पर्ने भिक्षु-प्रातिमोक्षमा जम्मा २२७ नियमहरू छन्—

१. पाराजिका	...	४
२. सङ्घादिसेस	...	१३
३. अनियत	...	२
४. निस्सग्गिय	...	३०
५. पाचित्तिय	...	९२
६. पाटिदेसनीय	...	४
७. सेखिया	...	७५
८. अधिकरण-समथ	...	७
		२२७

भिक्षुणीहरूले पालन गर्नुपर्ने भिक्षुणी-प्रातिमोक्षमा

जम्मा ३११ नियमहरू छन् --

१. पाराजिका	...	८
२. सङ्घादिसेस	...	१७
३. निस्सग्गिय	...	३०
४. पाचित्तिय	...	१६६
५. पाटिदेसनीय	...	८
६. सेखिया	...	७५
७. अधिकरण-समथ	...	७
		३११

मूल सूत्र--

४-तर्साउन आयो

यस्तो मैले सुने[1]

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेत-वनाराममा बस्नु भएको थियो ।

त्यस समय, उत्पलवर्णा भिक्षुणी पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षाटनार्थ श्रावस्तीमा जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी, भिक्षाटन्बाट फर्केर भोजनोपरान्त जहाँ अन्धवन हो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ पुगेपछि वन भित्र गई, दिवा-विहारकोनिमित्त एक सुपुष्पित शालवृक्षमनी उभिइरहनु भयो ।

अनि पापी मारले उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई भयभीतपार्न लोमहर्षण गराउन तथा समाधिबाट च्युत गराउने कामना गरी गाथा भन्न थाल्यो –

"सुपुप्फितं उपगम्म भिक्खुनि,
एका तुवं तिट्ठसि सालमूलं ।

१. सं. नि. I. पृ. १३१ : उप्पलवण्णसुत्तं, अ. क. I. पृ. १५०

न चत्थि ते दुतिया वण्णधातु,
बाले न त्वं भायसि धुत्तकानं' ति ॥"

अर्थ—

"सुपुष्पित वनमा आई तिमी एकलै शालवृक्षमनी उभिइरहेकी छयौ, तिमीसँग अरू कोही साथी पनि छैन, के तिमी मूर्ख धूर्तहरू-देखि डराउन्नौ ?"

अनि उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई यस्तो लाग्यो—

"मनुष्य हो कि अमनुष्य हो; को रहेछ यो गाथा भन्ने ?"

फेरि उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई यस्तो लाग्यो—

"यो पापी मार हो; मलाई भयभीत पार्न, लोमहर्षण गराउन तथा समाधिबाट च्युत गराउने कामना गरी गाथा भन्छ।"

अनि उत्पलवर्णा भिक्षुणीले-- "यो पापी मार हो" भनी बुझी पापी मारलाई गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिनु भयो—

१- 'सतं सहस्सानि पि धुत्तकानं,
इधागता तादिसका भवेय्युं।
लोमं न इञ्जामि न सन्तसामि,
न मार भायामि तमेकिका पि॥

२– "एसा अन्तरधायामि, कुच्छिं वा पविसामि ते।
पखुमन्तरिकायं पि, तिट्ठन्ति मं न दक्खसि॥

३– "चित्तस्मिं वसीभूताम्हि,[1] इद्धिपादा सुभाविता।
सब्ब बन्धनमुत्ताम्हि, न तं भायामि आवुसो' ति॥''

अर्थ—

१– "शयहजार धूर्तहरू आए पनि तिमी जस्तै हुनेछन्; न मेरो रौं नै हल्लिने छ; न त त्रसित नै हुनेछु; हे मार! एकलै भए पनि म डराउँदिन।

२– "म अन्तर्धान पनि हुन सक्छु; तिम्रो पेट भित्र पनि पस्न सक्छु; तिम्रा दुइ आँखाको बीचमा पनि बस्न सक्छु; तै पनि तिमीले मलाई देख्न सक्ने छैनौ।

३– "मेरो चित्त वशीभूत छ, ऋद्धिपाद पनि सुभावित छ; सबै बन्धनहरूबाट म मुक्त छु; हे आवुसो! न म डराउँछु।"

अनि पापी मार— "उत्पलवर्णा भिक्षुणीले मलाई चिन्द-छिन्" भन्दै दुःखी दुर्मन भई त्यहीं नै अन्तर्धान भयो।

× × ×

---

१. सिंहल, स्याम तथा रोमनमा: 'वसीभूतम्हि'।

मूल सुत्र--

५–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं इद्धिमन्तीनं यदिदं उप्पलवण्णा[1] ।"

अर्थ--

"भिक्षुहो ! मेरा ऋद्धिमती श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा उत्पलवर्णा (=उप्पलवण्णा) अग्रछिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १८८

मूल पालि--

६–उत्पलवर्णा स्थविरा-गाथा

१– "[1]उभो माता च धीता च, मयं आसु[2] सपत्तियो।
तस्सा मे अहु संवेगा, अब्भुतो[3] लोमहंसनो॥

२– "धीरत्थु कामा असुची, दुग्गन्धा बहुकण्टका।
यत्थ माता च धीता च, सभरिया[4] मयं अहुं॥

३– "कामेस्वादीनवं दिस्वा, नेक्खम्मं दट्ठु[5] खेमतो।
सा पब्बजिं[6] राजगहे, अगारस्मानगारियं॥

---

१. थेरी. गा. पा. पृ. ४३४ : उप्पलवण्णाथेरीगाथा, अ. क. १४५

२. सिंहलमा 'आहु'।

३. स्याममा: 'अब्भूतो'।

४. स्याममा: 'सहभरिया'।

५. रोमनमा: 'दल्ह'।

६. सिंहलमा: 'पब्बजी'।

४– "पुब्बेनिवासं जानामि, दिब्बचक्खु[७] विसोधितं ।
चेतोपरियञ्च ञाणं[८], सोतधातु विसोधिता ॥

५– "इद्धी[९] पि मे सच्छिकता, पत्तो[१०] मे आसवक्खयो ।
छलभिञ्ञा[११] सच्छिकता, कतं बुद्धस्स सासनं ।

६– "इद्धिया अभिनिम्मित्वा, चतुरस्सं[१२] रथं अहं ।
बुद्धस्स पादे वन्दित्वा, लोकनाथस्स तादिनो[१३] ॥

७– 'सुपुप्फितग्गं उपगम्म पादपं,
एका तुवं तिट्ठसि सालमूले[१४] ।
न चा पि ते दुतियो अत्थि को चि,
न त्वं बाले भायसि धुत्तकानं ॥

---

७. बर्मीमा: 'दिब्बचक्खु' ।

८. सिंहल र स्याममा: 'चेतोपरियञाणं' ।

९. सिंहल, स्याम तथा रोमनमा: 'इद्धि' ।

१०. सिंहलमा: 'सम्पत्ता आसवक्खयं' ।

११. स्याम र रोमनमा: 'छ मे अभिञ्ञा' ।

१२. सिंहलमा: 'चरस्स' ।

१३. स्याम र रोमनमा: 'सिरीमतो' ।

१४. स्याम र रोमनमा: 'रुक्खमूले' ।

८- "सतं सहस्सानि[1] पि धुत्तकानं,
समागता एदिसका भवेय्युं।
लोमं न इञ्जे न पि सम्पवेधे,
किं मे तुवं मार करिस्ससेको ॥

९- "एसा अन्तरधायामि, कुच्छिं वा पविसामि ते।
भमुकन्तरे[2] तिट्ठामि, तिट्ठन्तिं मं न दक्खसि ॥

१०- "चित्तम्हि वसीभूताहं, इद्धिपादा सुभाविता।
छळभिञ्ञा[3] सच्छिकता, कतं बुद्धस्स सासनं ॥

११- "सत्तिसूलूपमा कामा, खन्धानं अधिकुट्टका।
यं त्वं कामरतिं ब्रूसि, अरती[4] दानि सा मम ॥

१२- "सब्बत्थ विहता नन्दी, तमोक्खन्धो पदालितो।
एवं जानाहि पापिम, निहतो त्वमसि अन्तका ॥"

अर्थ –

१– "आमा र छोरी—हामी दुवै सौतेंको सपत्नी भएका थियौं;

---

१. सिंहलमा: 'सहस्सान'; स्याम र रोमनमा: 'सहस्सानं'।
२. स्याममा: 'भुमुकन्तरे पि'; सिंहलमा: 'भमुकन्तरे वा'।
३. सिंहलमा: 'छमे अभिञ्ञा'; स्याममा: 'छ मे अभिञ्ञा'।
४. बर्मीमा: 'आरती'।

यसबाट मलाई बडो अद्‌भूत तथा जिरिङ्ग भई अत्यन्त वैराग उठेको थियो।

२– "धिक्कार छ यो असूचीपूर्ण कामवासनाहरूलाई, जो दुर्गन्ध तथा कण्टकमय छन्; जहाँ कि आमा-छोरी–हामी दुवै सभार्या (यौटै की पत्नी) भएका थियौं।

३– "काम-वासनाको बेगुन देखेर, नैष्क्रम्यको गुण देखेर— हामी घरछाडी राजगृहमा प्रव्रजित भयौं[१]।"

---

१. यी तीन (१–३) गाथाहरू श्रावस्तीवासी एक भिक्षुणीले भनेकी हुन्। (जुन गाथाहरू उत्पलवर्णा भिक्षुणीले पछि उद्धृत गर्नु भएको हो।) भिक्षुणी हुनु अगाडि सो भिक्षुणी श्रावस्ती-वासी एक धनाढ्य ब्यापारीकी पत्नी थिइन्।

एक दिन उनको पति उज्यालो भए पछि गाडामा माल-सामानहरू लिई राजगृहतिर ब्यापार गर्न गयो। सोहि दिनकै बिहान सबेरै उनको गर्भधारण भएको थियो। यसपालि उनको पतिले राजगृहमा धेरै महीना बितायो। केही महीना पछि उनी गर्भवती भएकी थाहा पाई उनकी सासूले उनलाई ब्यभिचार गरेको दोषारोपण लगाई। उनले— 'तपाइका पुत्र बाहेक मलाई अरू कुनै पनि पुरुष थाहा छैन' भनी जवाफ दिदा पनि पत्यार नगरी उनकी सासूले उनलाई घरबाट

निकाली दिई। अनि उनी आफ्नो पति खोज्न राजगृहतिर लागिन्। राजगृह पुग्नु अगाडि बीच बाटोमै कर्मजवायु चली प्रसव भयो र एक अत्यन्त सुन्दर वालक जन्माइन्। वालक जन्मेपछि वालकलाई एक अनाथ-शालामा सुताई आफू नुहाइ-धुवाई गर्न गइन्। यसै बीच राजगृह बस्ने एक अपूतो गाडिवान्ले देखी 'अहो, यो वालक त मेरै पुत्र हुनेछ' भन्दै सो वालक लिएर गयो। केही बेरपछि उनी आउँदा अनाथ-शालामा आफ्नो वालकलाई नदेखी सारै दुःखी भई राजगृहतिर नगई अर्कै बाटो लागिन्।

त्यस बाटोमा उनलाई एक डाकुको नाइकेले देखी उनी प्रति आसक्त भई उनलाई आफ्नी पत्नी बनाई लग्यो। उसको घरमा बस्दाबस्दै फेरि उनले एक पुत्री जन्माइन्।

एक दिन, वालिका काखमा लिई बसिरहेको वेलामा आफ्नो पतिसँग केही कुरामा झगडापरी उनले वालिकालाई खाट्मा फाल्दा वालिकाको टाउको फुट्यो र पतिको डरले उनी भागेर पुनः राजगृहमा गई त्यहाँ स्वेच्छाचारी जीवन लिई दिन बिताउन थालिन्।

एक दिन, प्रथमबैंशमा पुगेको आफ्नै छोरासँग प्रेम गरी उसैको पत्नी भएर बसिन्। केही दिन पछि उसले त्यो डाकाको नाइकेकी छोरीलाई पनि विवाह गरेर ल्यायो। यसरी आमा पनि छोरी पनि—छोरा भनी न चिनेर—आफ्नै

छोराकै पत्नी भएर बसे ।

एक दिन, आमा चाहिंले छोरी चाहिंलाई चूल्ठो फुकाई कपालमा जुम्रा हेरिरहेको वेलामा उनले छोरीको टाउकोमा फुटेको चिन्ह देखेर 'शायद यी मेरै छोरी त होइनन् के' भन्ने मनमा लागेपछि सोधपूछ गर्दा आफ्नै छोरी तथा आफ्नै छोरा रहेछन् भन्ने थाहा पाए पछि 'अहो संसार ! कस्तो घटना भएको होला, आमा पनि छोरी पनि आफ्नै छोरासँग बस्न परेको ! हरे कामान्धकार !' भन्ने मनमा सारै विरक्त लागे पछि आमा छोरी दुवै जना राजगृहको भिक्षुणी-निवासमा गई भिक्षुणी भए ।

यीनै भिक्षुणीले उपरोक्त तीन गाथा भनेकी थिइन् । पछि उत्पलवर्णा भिक्षुणीले सो कुरा सुनी 'हरे कामान्धकार !' भन्दै काम वासनाको दुष्परिणामलाई औंल्याउनु हुँदै उक्त तीन गाथाहरू आफूले पनि भन्नु भएको हो र तदनन्तर आफू त्यस्ता कामान्धकारबाट टाढा भइसकेको मात्र न भई सबै आस्रवहरू समेत आफूले क्षय गरी अनेक अलौकिक धर्महरू समेत् प्राप्त गरिसकेको कुरा प्रकट गर्नु हुँदै त्यस पछिका दुइ गाथा-हरू (४, ५) बताउनु भएको हो भनी थेरीगाथा अर्थकथाले उल्लेख गरेको छ । थेरी. गा अ. क. पृ. १५५ : उप्पलवण्णा-थेरीगाथट्ठकथा ।

छोरा हुने पनि भिक्षु भई रूक्ष चीवर धारणगरी 'अरहत्व प्राप्त नभएसम्म कसैसँग बोल्ने छैन' भन्ने दृढ

४– "पूर्वेनिवासलाई जान्दछु, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ; चेतोपरिय-ज्ञान र दिव्यश्रोत पनि विशुद्ध नै छ।

५– "ऋद्धि प्राप्त गरेकी छु, आस्रवक्षय गरिसकेकी छु; षड-भिज्ञ-ज्ञान पनि साक्षात्कार गरी मैले बुद्धशासनलाई पूरा गरेकी छु।

६– "ऋद्धिद्वारा चारघोडे-रथ निर्माणगरी, लोकनाथ तथा अकम्प्य हुनु भएका बुद्धको पाउमा मैले वन्दना गरें[१]।

प्रतिज्ञा गरी एक गङ्गाको तीरमा बस्नुभयो। त्यसैले पालि-साहित्यले वहाँलाई 'गङ्गातिरीयथेर' भनी नाम करण गरेको हो। थेर. गा. अ. क. I. पृ. २४८ : गङ्गातिरीय थेरगाथट्ठ-कथा।

१ श्रावस्तीको गण्डम्ब-वृक्षमनी बुद्धले यमकप्रातिहार्य देखाउने बेलामा उत्पलवर्णा भिक्षुणीले 'तीर्थीयहरूलाई मर्दनगर्न आफूले पनि ऋद्धि-प्रातिहार्य देखाउँछु' भनी भगवान्‌सँग बिन्तिगर्दै यो गाथा भन्नु भएको थियो। थेरी. गा. अ. क. पृ. १५६; यमकप्रातिहार्यको वर्णन धम्मपदट्ठकथा पृ. ४३३-४७ : यमक-पाटिहारियकथा, बुद्धवग्गो-१४ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ। यस सम्बन्धमा केही कुराहरू बु. प. पृ. २०-२८ मा पनि समुल्लेख भएका छन्। लेखकको बु.श्रा. च. पृ. ३०-३१ मा पनि हेर्नू। पटि. म. पा. पृ. १३८ : यमकपाटिहीरञाणनिद्देसमा पनि हेर्नू।

७– "सुपुष्पित वनमा आई तिमी एक्लै शालवृक्षमनी उभिई-रहेकी छयौ, तिमीसँग अरू कोही साथी पनि छैन, के तिमी मूर्ख धूर्त-हरूदेखि डराउन्नौ[1] ?

८– "(हे मार !) शयहजार धूर्तहरू जम्मा भएर आए पनि (उनीहरू) तिमी जस्तै हुनेछन्; उनीहरूले मेरो एक रौं पनि हल्लाउन सक्ने छैनन्, अतः म एकलै भए पनि डराउँदिन[2] ।

९– "हेर, म अन्तर्धान पनि हुन सक्छु, तिम्रो पेट भित्र पनि पस्न सक्छु; तिम्रा दुइ आँखाको बीचमा पनि म बस्न सक्छु, तै पनि तिमीले मलाई देख्नसक्ने छैनौ ।

१०– "मेरो चित्त वशीभूत छ, ऋद्धिपाद पनि सुभावित छ; षडभिज्ञ-ज्ञानलाई साक्षात्कार गरी मैले बुद्धको शासन पूरा गरेकी छु ।

---

१. एक दिन, श्रावस्तीस्थित अन्धवनमा बसिरहेकी उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई ध्यानबाट च्युत गराउन र तर्साउने विचारगरी मारले यो गाथा सुनाएको थियो । थेरी. गा. अ. क. पृ. १५६: यस घटनाको कुरा माथि पृ. २७७ 'तर्साउन आयो' शीर्षकमा उल्लेख भएको छ ।

२. मारले भनेको उपरोक्त कुरा सुनी उत्पलवर्णा भिक्षुणीले मार-लाई तर्जनगर्दै आफ्नो शक्तिको परिचय दिनुहुँदै वहाँले यस पछिका गाथाहरू सुनाउनु भएको हो । थेरी. गा. अ. क. पृ. १५६

११– "यो काम-वासना भनेको तीर र शूल जस्तै हो, काम-वासनाकै कारणले गर्दा स्कन्धरूपी यो देह भेद-भिन्न पनि हुन्छ; जो तिमी काम-रतिको बारेमा बोल्दै छौ—त्यो मेरो लागि अब अरति भइसक्यो।

१२– "तृष्णारूपी सबै नन्दी-रागलाई मारिसकें, अँध्यारोपनलाई हटाइसकें; हे पापिम! हे अन्तक! यस्तो जान कि तिमी मारिइसक्यौ।"

× × ×

मूल पालि--

७–उत्पलवर्णा स्थविरापदान

१– “ (सङ्गीतिकार भन्दछन्)—[१] ऋद्धिमा पारङ्गत हुनु भएकी उत्पलवर्णा भिक्षुणीले शास्ताको चरणकमलमा वन्दना गरी यस्तो भन्नुभयो ।

२-४– “हे महामुनी ! ‘म जाति-संसारबाट उत्तीर्ण भएँ, मैले अचल-पद प्राप्त गरें तथा सबै दुःखलाई परिक्षीण गरें भनी शास्तामा प्रसन्न हुने जति परिषद् छन् ती सबैलाई म भन्दछु । हे जिन ! यदि ममा कुनै अपराध छ भने मलाई क्षमा गर्नुहोस् । हे महावीर ! संसारमा विचरण गर्दा यदि ममा कुनै अपराध भएको भए त्यसलाई पनि क्षमा गर्नुहोस् ।’

५– “ (शास्ताले भन्नु भयो)— ‘शंकानिवारणार्थ मेरा शासनकारी चार परिषद्हरूलाई आज तिमीले ऋद्धि देखाऊ !’

६-७– “ (उत्पलवर्णा भिक्षुणी भन्नु हुन्छ)— ‘हे महा-

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ २२३ : उप्पलवण्णाथेरी अपदानं ।

वीर ! हे प्रज्ञावान् ! हे ज्योतिधर ! म तपाइकी छोरी हुँ, मैले अघि धेरै कठोर चर्या गरेकी थिएँ। हे महावीर ! उत्पलकै वर्ण भएकी नामले पनि उत्पलवर्णा भएकी तपाइकी श्राविकाले चक्षुमान् बुद्धको पाद-कमलमा वन्दना गर्छें[1]।

८-१०– 'अनेक शय जन्महरुमा राहुल र मर एकै संकल्प लिई एकै जातिमा जन्म्यौं। (तपाइका) राहुल भन्ने पुत्र र उत्पलवर्णा भन्ने पुत्री[3] अघि एकै जाति तथा एकै ठाउँमा जन्मेका थियौं।

---

१. "धीता तुय्ह महावीर, पञ्ञवन्त जुतिन्धर।
बहुं च दुक्करं कम्मं, कतं मे अतिदुक्करं ॥
उप्पलस्सेव मे वण्णो, नामेनुप्पलनामिका।
साविका ते महावीर, पादे वन्दामि चक्खुम ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२४

२. "राहुलो च अह चेव, नेकजातिसते बहू।
एकस्मिं सम्भवे जाता, समानच्छन्दमानसा ॥
निब्बत्ति एकतो होति, जातिया पि च एकतो।
पच्छिमे भवे सम्पत्ते, उभो पि नानासम्भवा ॥
पुत्तो च राहुलो नाम, धीता उप्पलसव्हया।
पस्स वीर मम इद्धि. बलं दस्सेमि सत्थुनो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२४

३. हेर. जा. अ. क. III. पृ. ११६ : उरगजातकं, नं. ३५४; उहीं पृ. २७१ : कुम्भकारजातकं, नं. ४०८

किन्तु यो अन्तिम जन्ममा हामी दुवैले भिन्नाभिन्नै भई जन्म लियौं। हे वीर ! मेरो ऋद्धि हेर्नुहोस्, शास्तालाई म ऋद्धिबल देखाउने छु[१]।'

११-१४– '(अनि वहाँले) हत्केलामा तेल राख्ने जस्तै र हत्केलामा वालक खेलाउने जस्तैगरी चार महासमुद्रलाई हत्केलामा (पंजामा) राख्नु भयो। छिर्विरे माछालाई युवकहरूले हातमा लिनेझैं पृथ्वीलाई हातमा लिनु भयो। चक्रवाल समान हत्केलाले मस्तकमा छोपी अनेकवर्णका वर्षा गराउनु भयो। भूमिलाई[२] ओक्खल बनाई, गिर्खालाई धान बनाई, सुमेरुलाई मुसल बनाई कुमारीले धान कुटेझैं कुट्न थाल्नु भयो।

१५-१६– 'म बुद्ध-श्रेष्ठकी छोरी हुँ, मेरो नाम उत्पलवर्णा (उप्पलवण्णा) हो; अभिज्ञानलाई वशीभूत गरी तपाइको शासन पालन गरें। हे चक्षुमान् ! नानाप्रकारका ऋद्धि देखाई, नाम र गोत्र पनि सुनाई लोकनायकलाई वन्दना गर्छु।

१७-१९– 'हे महामुनी ! ऋद्धि विषयमा, दिव्य-श्रोतमा तथा चेतोपरियज्ञानमा पनि म वशी प्राप्त छु। पूर्वजन्मका कुराहरू जान्दछु,

---

१. हेर. जा. अ. क. I. पृ. १४७ : तिपल्लत्थजातकं, नं. १६

२. "भूमिं उदुक्खलं कत्वा, धञ्ञं कत्वान सक्खरं।
सिनेरुं मुसलं कत्वा, मद्दिं कोमारिका यथा॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२४

मेरो दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू परिक्षीणछन् तथा अब-उप्रान्त मेरो पुनर्भव पनि छैन। महर्षीको स्वभावानुसार मेरो अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण-ज्ञान पनि निर्मल नै छ।

२०-२१– 'पूर्व जिनाग्रहरूको संगमलाई मैले तपाइका समक्ष निदर्शन दिएकी हुँ; हे महामुनी! तपाइकोनिमित्त यो अधिकार मैले पूर्ण गरेकी हुँ। हे मुनी! मैले पूरा गरेको कुशल कर्मलाई स्मरण गर्नु होस; तपाइकै कारणले मैले धेरै पुण्य संचय गरें।

२२-२३– '(तपाइले) मलाई अभव्यस्थानबाट रोकी, अनाचारबाट बचाउनु हुन्थ्यो; हे महावीर! तपाइकैनिमित्त मैले मेरो उत्तम जीवन पनि परित्याग गरें। दशकोटी हजार मेरो जीवन दिएँ, हे महामुनी! तपाइकैनिमित्त मैले त्याग गरेकी हुँ[१]।'

२४– "अनि, त्यस बखत अति विस्मित भएका सबैले नमस्कार गर्दै 'हे आर्या! तपाइले के के अतुल ऋद्धि पराक्रम गर्नु भयो त हामीलाई सुनाउनु होस्' भनी मलाई भने।

---

१. "अभब्बट्ठाने वज्जेत्वा, वारयन्ती अनाचरं।
तवत्थाय महावीर, चत्तं मे जीवितुत्तमं॥
दसकोटिसहस्सानि, अदासिं मम जीवितं।
परिच्चत्ता च मे होमि, तवत्थाय महामुनि॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२५

पद्मोत्तर बुद्धको पालामा

२५-३५– 'एक लाख कल्प अघि कन्याहरूमध्येमा साधु सम्मत पाएकी विमला नामक म नागकन्या भएकी थिएँ। जिन शासनमा प्रसन्न भएका महानागराजाले महातेज सम्पन्न हुनु भएका पदुमोत्तर (पदुमुत्तर) बुद्धलाई, श्रावकहरू सहित निम्त्याए। सबै रत्नमय आसनहरू तयार पारी, रत्नमयकै बाटो तयारपारी, रत्नमयकै ध्वजा पताकाहरूले सजाई सम्बुद्धको प्रत्यागमन गरे। चार परिषदहरूद्वारा परिवृत्त हुनु भएका लोकनायक, महानागराजाको भवनको परमासनमा बस्नुभयो। नागराजाले अत्युत्तम खाद्य-भोज्यहरू वहाँलाई सन्तर्पित गरे। भोजनोपरान्त सम्बुद्धले नागकन्या लगायत सबैलाई अनुमोदन गर्नु भयो। अति प्रफुल्लित तथा अति प्रसन्न हुनु भएका बुद्धलाई देखेर नागकन्या पनि अत्यन्त प्रसन्न भई बुद्ध प्रति सुनिबद्ध चित्तगरी बसिन्। मेरो सुनिबद्ध प्रसन्न चित्तलाई जानी त्यस बखत, महावीरका जलजुत्तमा नामक भिक्षुणीले ऋद्धि प्रातिहार्य देखाउनु भयो। वहाँ विशारदा भिक्षुणीले देखाउनु भएको अनेक प्रकारका ऋद्धिहरू देखेर अति प्रमुदित भएकी मैले शास्तासँग विन्तिगरें— 'यो ऋद्धि प्रातिहार्य मैले देखें, यसबाट सबै प्रसन्न भयौं; हे वीर! कसरी वहाँ ऋद्धि विषयमा सुविसारदा हुनु भएकी[1] ?'

---

१. अं. अ. क. I. पृ. १८८ मा र थेरी. गा. अ. क. पृ. १४५ मा भने यस सम्बन्धमा केही भिन्न कुराहरू उल्लेख भएका छन्।

३६– "(बुद्धले भन्नु भयो)— 'वचनरूपी धर्मबाट जन्मेकी मेरी औरस पुत्री महर्द्धिका छन्, मेरो शासन पूरा गर्ने भएकीले ऋद्धि विषयमा सुविशारदा भएकी छन्।'

३७-४०– "बुद्धको वचन सुनी त्यस बखत मैले यस्तो प्रार्थना गरें— 'म पनि ऋद्धिमती सुविशारदा भई त्यस्ती हुनसकूँ ! हे नाथ ! अनि म उत्तम मन लिई अनागतकालमा त्यस्ती हुनेछु भनी प्रसन्न भएँ। त्यस पछि मैले मणिमय प्रभास्वर आसनमा बसिरहनु भएका ससंघ लोकनाथलाई अन्नपानद्वारा तर्पित गरें। नागहरूको श्रेष्ठोत्तम 'अरुण' भन्ने पद्मपुष्पद्वारा 'यस्तै मेरो वर्णहोस्' भनी लोकनायकलाई पूजा गरें।

४१– 'त्यस सुकृत्यकार्यद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्यदेह त्यागी त्रयस्त्रिंश भवनमा पुगें[१]।

४२– 'त्यहाँबाट च्युत भए पछि मनुष्यलोकमा उत्पन्न भई मैले उत्पलहरूले प्रतिच्छन्न गरी प्रत्येक बुद्धहरूलाई भिक्षा-भोजन पनि दान दिएँ[२]।

---

१. "तेन कम्मेन सुकतेन, चेतनापणिधी हि च।
जहित्वा मानुसं देहं, तावतिंसमगच्छहं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२६

२. "ततो चुताहं मनुजे, उपपन्ना सयम्भुनो।
उप्पलेहि पटिच्छन्नं, पिण्डपातमदासहं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२६

विपश्वी बुद्धको पालामा

४३– 'एकान्नब्बे कल्प अघि राम्ररी देख्ने तथा सर्व धर्ममा चक्षुमान् हुनु भएका विपश्वी (विपस्सी) नामक बुद्ध उत्पन्न हुनु भयो ।

४४-४५– 'त्यस बखत, वाराणशी नगरका श्रेष्ठीको छोरी भई मैले ससङ्घ लोकनायक सम्बुद्धलाई निम्तोगरी महादान दिई विनायक बुद्धलाई उत्पल-पुष्पद्वारा पूजागरी त्यस्तै रूप-वर्णहोस् भनी प्रार्थना गरें ।

काश्यप बुद्धको पालामा

४६-४८– 'यसै भद्रकल्पमा, महायश प्राप्त, ब्रह्मबन्धु हुनु भएका काश्यप (कस्सप) बुद्ध, काश्यप भन्ने गोत्रमा जन्मिनु भयो । त्यस बखत, वाराणशीका किकी नामक राजा महर्षी बुद्धका उपस्थाक थिए । [1]म वहाँकी श्रमणगुप्ता (समणगुत्ता) नामकी दोश्री छोरी भएकी थिएँ र जिनाग्र बुद्धको धर्म सुनेर प्रव्रजित हुन चाहेकी थिएँ ।

---

१. "तस्सासि दुतिया धीता, समणगुत्तसह्वया ।
धम्मं सुत्वा जिनग्गस्स, पब्बज्जं समरोचयिं ॥" थेरी-अप दा. पा. पृ. २२७

४९– 'तर हाम्रा पिताले हामीलाई अनुमति दिनु भएन र हामो बीसहजारवर्षसम्म अप्रमादी भई घरमै बस्यौं[१]।

५०-५१– 'अनि श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षु-दायिका, धर्मा सुधर्मा, र सङ्घदायिका वा सङ्घदाशी भन्ने हामी सात दिदी-बहिनी राजकन्याहरूले बीसहजार वर्षसम्म कौमारी ब्रह्मचर्य पालन गरी. सुखपूर्वक प्रमुदित भएर निरन्तर बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं।

५२– '(ती सात बहिनीहरू अहिले)– म र प्रज्ञावती क्षेमा, पटाचारा, कुण्डला, कृषा गौतमी, धर्मदिन्ना अनि सातौं विशाखा (उपासिका) हुन्।

५३– 'त्यही सुकृत्य-कर्मको र चेतना-प्रणिधीको फलले मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश भवनमा पुगें।

५४– 'त्यहाँबाट च्युत भई मनुष्यलोकमा महाकुलमा जन्मी अत्यन्त उत्तम तथा राम्रो पीतवस्त्र धारी अरहत्‌लाई पूजागरें।

५५– 'त्यहाँबाट च्युत भई म अरिष्ट[२] (अरिट्ठ) पुरमा

---

१. "अनुजानि न नो तातो, अगारेव तदामयं।
वीसवस्ससहस्सानि, विचरिम्ह अतन्दिता॥" थेरी. अप. दा. पा पृ. २२७

२. यो नगरमा सिवी (=शिवी) राजाले राज्य गर्दथे। यो नगर मिथिलाबाट पञ्चाल जाने बाटोमा पर्छ भनी D. P. P. I. पृ. १७६ मा डा० मललसेकरले उल्लेख गरेका छन्। G.

विप्रकुलगृहमा तिरतीवच्छकी उम्मादन्ती[१] भन्ने मनोहरा छोरी भई जन्में[२] ।

५६-५८– 'त्यहाँबाट च्युत भई एक गरीबको कुलमा जन्मी खेत हेर्ने काम गर्थें । त्यस बखत प्रत्येकबुद्धलाई देखेर मैले पाँचशय लाजाहरू र पद्मका फूलहरू प्रदान गरी पाँचशय पुत्रहरू पाउनसकूँ भन्ने प्रार्थना गरें । अनि त्यहाँबाट च्युत भई जङ्गलमा पद्मगर्भमा जन्में (अजायिं पदुमोदरे) ।

५९-६०– 'त्यस पछि काशी राजाकी प्यारी महिषी भई पाँचशय पुत्रहरू जन्माएँ[३] । यौवन अवस्थामा पुगेपछि एक दिन उनीहरू

D. पृ. ११ मा नन्दलाल डे ले यस ठाउँको निर्णय गर्न सकिएको छैन भनी उल्लेख गरेका छन् । बु. भा. भू. पृ. ४७६-७७ मा भरतसिह उपाध्यायले यस सम्बन्धमा अनेक विचारणीय कुराहरूको छलफल गरेका छन् ।

१. हेर. जा. अ. क. VI. पृ. ८४ : उम्मादन्तीजातकं, नं. ५२७

२. "ततो चुतारिट्ठपुरे, जाता विप्पकुले अहं ।
धीता तिरिटिवच्छस्स, उम्मादन्ती मनोहरा ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२७

३. यी पाँचशय पुत्रहरू पाएका कुराहरूका सम्बन्धमा विस्तृत कुरा अ. नि. अ. क. I. पृ. १८९–९३ : एककनिपात र थेरी. गा. अ. क. पृ. १४६–५० : उप्पलवण्णाथेरीगाथट्ठकथामा समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

जलक्रीडा गर्दै थिए र त्यहाँ पद्म फूलहरूका पातहरू खसेका देखेर उनीहरू सबैले प्रत्येकबुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गरे।

६१-६४– 'सो म उनीहरूसँगबाट वियोग भई, शोकको कारणले गर्दा त्यहाँबाट च्युत भई, (राजगृहको) ऋषिगिरी पहाड निरको (=इसिगिलिपस्से) एक गाउँमा जन्में। एक दिन, म आफ्नो लोग्नेलाई यागु लिएर गइरहेको बेलामा श्रुतमती आठ प्रत्येकबुद्धहरू गाउँमा भिक्षाटनार्थ गइरहनु भएको देखेर मेरो मनमा अतीत पुत्र-प्रत्येक बुद्धहरूको स्मरण आई पुत्र-प्रेमको कारणले मेरो दूध बग्न थाल्यो[1]। अनि मैले वहाँहरूलाई प्रसन्नचित्त गरी यागु दान दिएँ। त्यस पछि त्यहाँबाट च्युत भई नन्दन (देवलोक) मा उत्पन्न भएँ।

वर्तमान-कथा

६५-६६– 'सुख दुःख अनुभव गरी, संसारमा विचरणगर्दै, हे महावीर! तपाइकैनिमित्त जीवन परित्याग गरें। यसरी दुःख पनि बहुविध, सुख पनि बहुविध भोग गरी अन्तिम जन्ममा पुग्दा श्रावस्तीमा जन्में[2]।

---

१. "भिक्खाय गामं गच्छन्ते, दिस्वा पुत्ते अनुस्सरिं।
खीरधारा विनिगच्छि, तदा मे पुत्तपेमसा॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२८

२. "अनुभोत्वा सुखं दुक्खं, संसरित्वा भवाभवे।
तवत्थाय महावीर, परिच्चत्तं च जीवितं॥
एवं बहुविधं दुक्खं, सम्पत्ति च बहुब्बिधा।
पच्छिमे भवे सम्पत्ते, जाता सावत्थियं पुरे॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२८

६७-७०– 'सबै कामसुख समृद्ध भएका अनेक रत्नहरू सुसम्पन्न भएका तथा अनेक सुसज्जित महाधनी श्रेष्ठी कुलमा; रूप श्रीसम्पत्तिले सम्पन्न भई, अनेक मानसत्कारहरू प्राप्त गरी; अनेक रूप-भोगसम्पत्ति परिपूर्ण भएका; अनेक श्रेष्ठी पुत्रहरूद्वारा मागे ता पनि म घर छाडी अनागारिका भई प्रव्रजित भएँ र दुइहप्ता न पुग्दै मैले चार सत्यज्ञान-लाई अवबोध गरें[१] ।

७१-७७– 'ऋद्धिद्वारा चारघोडे-रथ निर्माण गरी, लोकनाथ तथा अकम्प्य हुनु भएका बुद्धको पाउमा वन्दना गरें[२] .. ।

७८– 'यी गुणहरूमा सन्तुष्टभई विनायक जिनले मलाई ऋद्धि-मती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थानमा राख्ने घोषणा परिषद्को अगाडि सुनाउनु भयो ।

७९– 'जसकोनिमित्त घरछाडी प्रव्रजित भएको थिएँ त्यो मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो र सबै भवसंयोजनहरू पनि क्षय भइसके ।

८०– बुद्धलाई मैले चिनी सकें, बुद्धशासनलाई पूरागरिसकें, नरुँगो भारलाई बिसाइसकें तथा भवजाललाई समुच्छेद गरिसकें ।

---

१. "अगारं पजहित्वान, पब्बजिं अनगारियं ।
अड्ढमासे असम्पत्ते, चतुसच्चमपापुणिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २२९

२. "यहाँका अरू गाथाहरूका अर्थहरू... 'उत्पलवर्णा स्थविरा-गाथा' शीर्षक अन्तर्गत पृ. २८२ मा उल्लिखित ७ देखि १२ सम्मका गा. न. दोहऱ्याई पढ्नू ।

८१– 'चारैतिरबाट चीवरहरू, भिक्षा भोजनहरू, अरू प्रत्ययहरू तथा शयनासनहरू क्षणभरमै सबैले अर्पित गरे ।

८२– 'सबै क्लेशहरू भस्म भइसके, सबै भव-तृष्णाहरू नाश भइसके, बन्धन चुडाली बस्ने नाग (=हात्ती) जस्तै अनास्रवी भई म विहार गर्छु ।

८३– 'मेरो बुद्धको अगाडि मलाई स्वागत नै छ, तीन-विद्या प्राप्त गरी मैले बुद्ध-शासन पूरा गरें ।

८४– 'चार प्रतिसम्भिदा, आठ विमोक्ष तथा छ-अभिज्ञानहरू समेत प्राप्त गरी, मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेकी छु' ।"

× ÷ ×

मूल सूत्र—

८–आयाचना

"भिक्षुहो ! श्रद्धालु भिक्षुणीले सम्यक्‌रूपले आयाचना गर्ने हो भने यसरी आयाचना गर्नुपर्छ[१] —

'त्यस्ती हुन सकूँ जस्तै क्षेमा भिक्षुणी र उत्पलवर्णा भिक्षुणी हरू छन् ।'

"भिक्षुहो ! मेरा श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा क्षेमा भिक्षुणी र उत्पलवर्णा[२] भिक्षुणीहरू नै प्रमाणकर तथा तुलादण्ड हुन् ।"

× × ×

---

१. अं. नि-२ पृ. ८१ : आयाचनवग्गो, अ. क. I. पृ. ३३४; अं. नि-४ पृ. १७४ : आयाचनसुत्तं ।

२. उत्पलवर्णा भिक्षुणी ऋद्धिवती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन् । अं. नि. अ. क. I. पृ. ३३४

मूल सूत्र –

१–मापदण्ड

यस्तो मैले सुने[१]।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो। त्यहाँ भिक्षुहरूलाई "भिक्षुहो !" भनी (भगवान्ले आमन्त्रण गर्नुभयो) "भदन्त !" भनी भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए। अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यस्तो भन्नु भयो –

"भिक्षुहो ! लाभसत्कार तथा यशकीर्ति भनेको अति दरुण, कटु तथा खरो हुन्छ– जसले अनुत्तर योगक्षेम प्राप्तिकोनिमित्त बाधा पुऱ्याउँछ। भिक्षुहो ! त्यसो हुनाले तिमीहरूले— 'उत्पन्न भएको लाभसत्कार तथा यशकीर्तिलाई छाड्ने छौं र उत्पन्न भएको लाभसत्कार तथा यशकीर्तिलाई चित्तमा लिई बस्ने छैनौं' भन्ने सिक्नुपर्छ।

"भिक्षुहो ! श्रद्धालु एक पौत्रिका उपासिकाले आफ्नी प्यारी तथा मनपर्ने पुत्रीको असल कामना गर्ने हो भने— 'हे आर्या ! तिमी खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता जस्ती हुनसक'

१. सं. नि. II. पृ. १९६ : एकधीतुसुत्तं, अ. क. II. पृ. १५६

भन्ने कामना गर्नुपर्छ । भिक्षुहो ! (किनभने) खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्डकी नन्दमाता नै मेरा श्राविका उपासिकाहरूमध्येमा माप-दण्ड र प्रमाणकर हुन् । 'हे आर्या ! यदि तिमी घरबार छाडी अना-गारिका भई प्रव्रजित हुन चाहन्छ्यौ भने —क्षेमा र उत्पलवर्णा भिक्षुणीहरू जस्तै हुनसक' भन्ने कामना गर्नुपर्छ । (यस पछिका कुराहरू माथि पृ. २२९ मा उल्लेख भइसकेकोले उहीं पढ्नू) ।

४. पटाचारा स्थविरा

परिचय

पटाचारा स्थविरा गृहस्थीमा छँदा आफ्ना आमा-बाबुहरूले समान जातिसँग विधिवत् विवाह गरिदिन लाग्दा आफ्नो प्रेमी नोकर-सँग घरबाट निस्की पछि भिक्षुणी भएकी थिइन् ।

गृहस्थीमा

भगवान् बुद्धको पालामा, अति समृद्धशाली कोशल राज्यको राजधानी श्रावस्ती नगर थियो । यस नगरमा अनेकौं धनाढ्य साहु-महाजनहरू थिए । पटाचारा स्थविरा ४० कोटी धन सम्पत्तिका मालिक एक सेठकी छोरी भई जन्मेकी थिइन् । उनको एक भाइ पनि थियो । एकली छोरी र एकला छोरा भएकोले आमा बाबुहरूका तरफबाट जति हेरचाह र माया पाउनुपर्ने हो त्यति नै माया उनी-हरूले पाइरहेका थिए । सोह्र वर्षको उमेर पुग्न लागेपछि पटाचाराका आमा-बाबुहरूले उनलाई साततले प्रासादमाथि राखी सुरक्षा गरेका थिए[1] । आमा बाबुहरूले जतिसुकै निगरानी राखी सुरक्षा गरी

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३३९ : पटाचारत्थेरियावत्थु, सहस्सवग्गो ।

राखे तापनि आफ्नै एक नोकरसँग उनी बिग्री सकेकी थिइन्। यसै बीचमा आफ्नी एकलौटी छोरीलाई समान जातिसँग राम्ररी शुभ-विवाह गरिदिन उनीहरूले एक सुयोग्य वरको खोज गर्नथाले। वर हुने समान जातिक एक पुरुषबाट स्वीकृति पाएपछि उनीहरूले आपसमा विवाहको दिन निश्चय गरे। अनि त्यो दिन नगिच आइपुगे पछि कुमारीले आफ्नो प्रेमी नोकरलाई यसो भनिन्—

"हे पुरुष! मेरा आमा बाबुहरूले मलाई फलाना दिनमा फलाना पुरुषसँग विवाह गरिदिने भइसकेका छन्। म पतिकुलमा गइसके पछि तिमीले मेरो सन्देश लिएर आए तापनि तिमी त्यस घरभित्र आउन सक्ने छैनौ भने मलाई भेट्ने कुरा त परै जाओस्। अतः यदि ममाथि तिम्रो माया छ भने चाँडै नै मलाई जहाँ चाहन्छौ त्यहाँ लिएर जाऊ।"

कुमारीका यस्ता कुरा सुनी सो पुरुषले भन्यो—

"त्यसोभए, भोलि तिमी नगरद्वारको फलाना ठाउँमा कुनै प्रकारले घरबाट निस्केर आऊ; म त्यहाँ पर्खि रहनेछु र त्यहाँबाट हामी जहाँ जानपर्ने हो त्यहाँ जाऔंला।"

दोश्रो दिन, बिहान सबेरै पुरानो तथा फाटेको लुगा लगाई, ज्यू भरी धूलो घसी, चुल्ठो फुकाली, हातमा गाग्रो लिई, दाशीहरूका साथ पानी लिन जाने जस्तो गरी कुमारी घरबाट निस्केर आफू एक्लै त्यो ठाउँमा गइन्[1]। अङ्गुत्तर र थेरीगाथट्ठकथा अनुसार त्यस

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४०

बखत कुमारीले केही हस्तसार धन पनि लिएर गएकी थिइन्[१] । त्यहांबाट दुवै प्रेमी र प्रेमिका करीब तीन चार योजन टाढा पुगी त्यहींको एक स्यानो गाउंमा बसे[२] ।

आफू घरबाट निस्केको कुरा बताउनु हुँदै पछि पटाचारा स्थविराले आफ्नो अपदान-चरितमा यस्तो उल्लेख गर्नु भएको छ—

"यदा च योब्बनूपेता, वितक्कवसगा अहं ।
नरं जारपतिं दिस्वा, तेनसद्धिं अगच्छहं[३] ॥"

अर्थात्—जब म युवती भएँ तब चित्तको बशमा परी म एक जार पुरुष (=प्रेमीपुरुष) देखेर उनीसँगै गएँ ।

त्यस गाउँको एक जङ्गल नजिकै खेत कमाई उनीहरू बस्न थाले । पटाचारा आफ्नो पापको फल भोग्दै गाग्रोमा पानी ल्याउने, दाउरा खोजेर ल्याउने तथा आफैंले धानकुटी, निफनी भात पकाउने आदि कामहरू गरी जीवन बिताउन थालिन्[४] । यसरी दुःखपूर्वक जीवन

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९४ : एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८६ : पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा ।

२. अं नि. अ. क. I. पृ. १९४

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३२ : पटाचाराथेरीअपदानं ।

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९४; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४०

बिताउँदै बस्दा बस्दै गर्भिणी भइन् र प्रसवको समय नगिच आइपुगे पछि एक दिन, यिनले आफ्नो पतिसँग आफूलाई माइतीघर श्रावस्तीमा पुऱ्याइदिने कुरा गरिन् । यो कुरा सुनी सो पुरुषले यसो भन्यो—

"भद्रे ! के भनेको; मलाई देख्नेबित्तिकै तिम्रा आमा बाबु-हरूले मलाई के नगर्लान् र; अतः म त त्यहाँ जान सक्दिन ।"

अनि उनले— "भो स्वामी ! आमा बाबुको हृदय कमलो हुन्छ, उनीहरूले केही गर्ने छैनन् । यहाँ त मेरा कोही पनि छैनन् । यस्तो ठाउँमा मैले कसरी प्रसवन गरूँ र ! अतः मलाई त्यहाँ नै लैजानु होस्" भनी बार बार संझाई अनुरोध गर्दा पनि श्रावस्ती जाने आँटगर्न नसकी[1] सो पुरुषले त्यसो भए "आज जाउँला, भोलि जाउँला" भनी आल्टाल्गर्न थाल्यो[2] । पुरुषले आल्टाल् गर्न लागेको कारणलाई बुझी एक दिन, यी पटाचारा "यो मूर्ख, अब श्रावस्तीमा जाने छैनन; यिनलाई पर्खेर मेरो काम बन्ने छैन, न त यिनले मलाई श्रावस्तीमा लैजाने नै छन् । अतः एकलै भए पनि श्रावस्तीमा जान पऱ्यो" भन्ने विचार गरी एक दिन, लोग्ने बाहिर जङ्गलतिर गइरहेको बेलामा, विश्वासी छरछिमेकीलाई "यदि उनी आई म कहाँ गई भनी सोधेमा श्रावस्तीतिर गई भनी भनी देऊ" भनी घरबाट निस्केर

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४०

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८६; अं. अ. क. I. पृ. १९४

गइन्[1]।

पुत्र-लाभ

उनको पति घरमा आइपुगी उनलाई नदेखी छरछिमेकीहरूसँग सोध्दा "श्रावस्तीतिर गइन्" भन्ने खबर सुनेर "मेरो कारणले कुल-कुमारी अनाथ हुन लागिन्[2]" भन्दै हतारो हतारो गरी उ पनि उनको पीछा गर्दै गयो। आफ्नो पत्नीलाई उसले बीच बाटैमा भेट्टायो। अनि उसले अनेक प्रकारले पत्नीलाई संझाई बुझाई फकाउँदा पनि उनी फर्कन चाहिनन्। यसै बीचमा कर्मजवायु चलेर प्रसवबेथा लागे पछि एक रुखमनी थुचुक्क बसी, त्यहीं लडी, वेदनाले छट्पटाउँदा छट्पटाउँदै अत्यन्त कष्टपूर्वक उनले पुत्र जन्माइन्। वालक जन्मे पछि "जसको निमित्त माइतीघर जान भनी आएकी थिएँ सो काम यहीं सिद्धियो; अब के गरूँ त" भन्दै पुनः आफ्नो पतिसँगै फर्केर गइन्[3]।

समय बित्दै गएपछि फेरि पनि गर्भिणी भइन् र प्रसवहुने समय नजिक आए पछि उनले फेरि आफ्नो पतिलाई अघिजस्तै भनिन्।

---

१. धम्म प. अ. क. पृ. ३४० : पटाचारत्थेरियावत्थु; अं. नि. अ. क. I. पृ. १९४ : एककनिपातवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८६ : पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८६

३. धम्म प. अ. क पृ. ३४०; थेरी. गा. अ. क. पृ ८६; अं. नि. अ क. I. पृ. १९४

उसले पनि अघि जस्तै आल्टाल् गर्न थाल्यो र पतिको मनोभावलाई बुझी उनी फेरि पनि अघिजस्तै गरी बालक बोकी एक्लै श्रावस्ती जाने बाटो लागिन्। उनको पतिले पनि अघिजस्तै उनलाई बीच बाटोमै भेट्टाउन आयो। यस पटक पनि सो पुरुषले उनलाई अघिजस्तै सम्झाई बुझाई अनेक प्रकारले फर्काउन खोजे तापनि फर्काउन सकेन। त्यस बखत अकस्मात् चारैतिरबाट आकाशमा कालो बादलले ढाक्न थाल्यो र बिजुली पनि चम्किन थाल्यो; अकालमेघ गर्जिदै मुसलधारे पानी पनि वर्षन थाल्यो। यसै बीचमा उनलाई पनि प्रसववेदना हुन लाग्यो र उनले आफ्नो पतिलाई यस्तो भनिन्—

"भो स्वामी! मुसलधारे पानी पर्न लागि रहेछ र मलाई पनि प्रसव-वेदनाले सताइ रहेछ; मैले वेदना सहन सकिन। पानीले न भिज्ने गरी कतै एक छाप्रो बनाउने उपाय गर्नुहोस्।

यसो भन्दा भन्दै प्रसव हुन थाल्यो र महाअन्धकार भई महा-मुसलधारे पानी पनि पऱ्यो। स्त्रीको कुरा सुन्नेबित्तिकै सो पुरुष खूर्पा लिई काठहरू र स्याउलाहरू खोज्न गयो। कहीं पनि नजिकमा उसले केही नदेखी खोज्दा खोज्दै अलि टाढा पुगेपछि एक ठाउँमा एक धमिराको गोलोनिर झ्याम्म परेका पोथ्राहरू देखी सोही काट्न लाग्दा त्यस गोलोबाट महाविषधारी एक काल सर्प[1] निस्की उसलाई

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४०; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८६–८७; अं. अ. क. I. पृ. १९४–९५

टोक्यो र उ त्यहीं नै लडी नीलो भई ठहरै मऱ्यो[1]।

पुत्र-वियोग

उता आफ्नो लोग्नेको प्रतीक्षामा पानीमा भिजी भिजी धेरै बेरसम्म बस्दा पनि न फर्केको देखी "शायद मलाई छोडेर गए होलान्" भन्ने मनमा लिई सारै विलाप गरी रुँदै कराउँदै घोप्टोपरी, दुइ घुँडाले र दुइ हातले भुइमा टेकी, भरखरै जन्मेको वालक र अर्को वालकलाई पानी र बतासबाट जोगाउन पेटमनी राखी अत्यन्त विलाप गर्दै दुःख सही पानीमै निथ्रुक्क भई रातभरी उनले त्यसै बिताइन्। अरुणोदय भए पछि पानी पनि रोकियो। अनि स्यानो वालकलाई काखमा लिई ठूलो वालकलाई औंला समात्न लगाई हिंडाउँदै, झुनमुनिदै रभत सुकेको र पाण्डुपलास जस्तो वर्ण भएको शरीर लिई लोग्ने गएको बाटोतिर लागी, लोग्ने खोज्न जाँदा धमिराको गोलो भएको पोथ्रानिर काठजस्तै दरो भई, नीलोपरी मरिरहेको आफ्नो लोग्नेको शरीर देखेर उनको हृदय सारै नै छिया छिया भयो। "हरे! मेरो कारणले गर्दा मेरा पति यसरी बाटैमा मरे" भन्दै विलाप गरी दुवै वालकहरू लिई श्रावस्ती जाने बाटोतिरै लागिन्।

जाँदा जाँदा श्रावस्ती पुग्नुभन्दा अगाडि छातिसम्म पुग्नेगरी गत-

---

१. अं. अ. क. I. पृ. १९५

रातको वर्षाद्‌ले अचिरवती[१] नदी बढी रहेको देखी, दुइवटै वालकहरू लिई नदीतर्न आँट गर्न नसकी ठूलो वालकलाई नदीको वारी नै राखी, स्यानो वालकलाई लिई नदी तरेर उसलाई नदीको पारीपट्टि एक कपडामा सुताई वारीपट्टिको वालक लिन नदीतर्न लाग्दा भरखरै जन्मेको वालकलाई एकलै छाडेर आउनपर्दा मन नमानी बार बार पछाडितिर हेर्दै नदी तर्न थालिन्। यसरी पछाडितिर हेर्दै नदी तरिरहेको बेलामा, नदीको बीचमा पुग्दा त्यो स्यानो दुधे वालकलाई मासुको डल्लो संझी आकाशबाट एक बाज एक्कासी तल ओर्ह्लीरहेको देखी[२] बाजलाई धपाउन "हा! हा!!" भन्दै चिच्याउँदै

---

१. धम्मपदट्ठकथा पृ. ३४१ मा बाहेक अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा र थेरीगाथट्ठकथामा नदीको नाम उल्लेख भएको छैन; थेरी अपदानपालिले पनि 'अचिरवती' भनी नदीको नाम उल्लेख गरेको छैन।

२. "सेनो तं कुमारं दिस्वा मंसपेसीति सञ्ञाय आकासतो भस्सि।" धम्म. प. अ. क. पृ. ३४१ : पटाचारत्थेरियावत्थु।

"सेणो तं दारकं दिस्वा मंसपेसीति सञ्ञाय आकासतो भस्सि।" थेरी. गा. अ. क. पृ. ८७ : पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा।

"सेणो मंसपिण्डको अयन्ति सञ्ञाय दारकं विज्झितु आगच्छति।" अं. नि. अ. क. I. पृ. १९५ : एककनिपातवण्णना।

दुवैं हातले थपडी लगाउन लाग्दा, वारीपट्ट पर्खीरहेको वालकको मनमा "आमाले बोलाउँदै छन्" भन्ने लागेर दगुरी दगुरी नदीमा आइ पुग्दा बाढीको पानीले बगाई लग्यो। नदीको बीचबाट कराइरहेको आवाज नसुनी बाजले (सेनो वा सेणो) वालकलाई टिपेर लगि हाल्यो[१]।

यसरी भर्खर जन्मेको वालकलाई बाजले लगे पछि, ठूलो वालकलाई नदीले बगाए पछि, विक्षिप्त चित्तभई "उभोपुत्ता कालकता..." आदि भन्दै अर्थात्– "एउटा छोरा बाजले लग्यो, अर्को छोरा नदीले बगायो तथा मेरा पति बाटैमा मरे" भन्दै रुँदै कराउँदै उनी श्रावस्ती नगरमा गइन्[2]। पछि यस कुरालाई पटाचारा स्थविराले आफैं वर्णन

'निवत्ता उक्कुसो हासि, तरुणं विलपन्तकं।

इतरं च वही सोतो, साहं सोकसमप्पिता।।" भनी

थेरीअपदानले उल्लेख गरेको छ। अर्थात्—पछाडितिर फर्केर हेर्दा उत्क्रोशले वालक लग्यो...।

पालि मागधि भाषामा 'सेन वा सेण' र संस्कृतमा 'श्येन' भनिएको 'बाज' लाई हो। अंग्रेजीमा Hawk.

पालि मागधि भाषामा 'उक्कुस' र संस्कृतमा 'उत्क्रोश' भनिएको 'भुँडी फोर' लाई हो। अग्रेजीमा Osprey.

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८७; अं. अ. क. I. पृ. १९५

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४१; अं. अ. क. I. पृ. १९५; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८७

गर्नु भएका कुराहरू थेरीअपदानपालिमा उल्लेख भएका छन् । जुन कुरा तल "पटाचारा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु ।

श्रावस्ती नगरमा पुगी आफ्नो घर रहेको टोलमा पुगेर पनि विभ्रान्त चित्तको कारणले गर्दा आफ्नो माइतीघर चिन्न नसकी, त्यहाँका मानिसहरूसँग "यहाँ फलाना सेठको घर थियो, कतातिर हो ?" भनी सोध्दा "सो सेठको घर सोधेर के गर्छ्यौ, हिजो परेको मुसलधारे पानीलेगर्दा घर भत्की उनीहरू बुढा बुढी र उनको छोरा सहित तीनै जना मरिसके[१]; उनीहरूलाई एकै चितामा राखी जलाएको चिताको आगो अहिलेसम्म निभेको छैन "उ, त्यहाँबाट धुँवा आइरहेको पनि आकाशमा देखिन्छ" भनी देखाइ दिए । यति कुरा सुन्ने बित्तिकै उनको हृदय, बलेको आगोमा घ्यू राखेको जस्तो भई उनको होस-हवासनै उडेर गयो र बिल्कुलै पगली जस्ती भई, आफ्नो आङ्बाट बस्त्र खसेको समेत चाल पाउन सकिनन् । जन्मिदा जस्तो भेष थियो त्यस्तै भेष लिई, अत्यधिक विलापगर्दै सोही चितातिर गइन् । त्यहाँ पुगेपछि बेस्करी कराउँदै रुँदै पहिले गाएको गीतको आधा चरण पूरा गर्दै—

"उभो पुत्ता कालकता, पन्थे मय्हं पति मता ।
मातापिता च भाता च, एकचितकस्मिं डय्हरे"

---

१. "सावत्थिनगरं गन्त्वा, अस्सोसिं सजने मते ।" थेरी. अप. दा. पा. पृ २३२, गा. नं. ३०

भन्दं गीत पूरा गरिन् । अर्थात्—दुवै बालकहरूको मृत्यु भयो, बाटामा मेरा पति मरे, अब आमा बाबु र भाइ पनि एकै चितामा बल्देछन्[1] । भिक्षुणी भइसके पछि वहाँले यही कुरालाई आफैले आफ्नो अपदान-चरितमा समुल्लेख गर्नुभएको छ । जुन कुरा तल अनुवाद गरि दिएकोछु ।

शरीरबाट वस्त्र खसेको समेत चाल नपाई निर्वस्त्रभई विचरण गर्ने भएकी हुनाले 'पटाचारा' भनिएको हो । "पटपरिहरणं विना चरतिती—पटाचारतेव नामं अकंसु[2]" अनि अर्कालि वस्त्र दिदा पनि च्याती च्याती फ्याँक्ने भएकीले पनि 'पटाचारा' भन्ने नाम रहन गएको हो ।

बुद्धसँग भेट्

उपरोक्ताकारले उन्मत्त भई यताउता हिडिरहँदा मानिसहरूले "बहुलायिनी, बहुलायिनी" भन्दै कसैले हिलोले, कसैले गोबरले तथा

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९५ : एककनिपातवण्णना । यस विषय-मा धम्म. प. अ. क. पृ. ३४१ मा र थेरी. गा. अ. क. पृ. ८७ मा भने श्रावस्तीबाट आइरहेको एक जनासँग आफ्ना आमा बाबुहरू किचिएर मरेका कुरा उनले सुनेकी थिइन् भन्ने कुराहरू समुल्लेख भएका छन् ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९५; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८८

कसैले लट्ठीले हिर्काउन थाले। यसको प्रतिक्रया स्वरूप बहुलायिनी नभए पनि उनी झन् बहुलायिनी जस्ती हुन थालिन् र रुँदै कराउँदै यता उता हिंडन थालिन्। एक दिन, मानिसहरूले लखेट्दा लखेट्दै उनी जेतवनारामतिर गइन्। त्यस बखत भगवान् बुद्ध जेतवनाराममा अष्टपरिषद्[1] का बीच बशी उनीहरूलाई धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुन्थ्यो। अनि वहाँले आइरहेकी पटाचारालाई टाढैबाट देखी "यी नारी एकलाख कल्प अघिदेखि नै पारमीहरू[2] पूरा गरी आएकी हुन्। यिनले पद्मोत्तर बुद्धको पालामा, वहाँले एक विनयधरा भिक्षुणीलाई एतदग्रस्थानमा राख्नु भएको देखी यिनले पनि सोही स्थान पाउन सकूँ भनी प्रार्थना गर्दा पद्मोत्तर बुद्धले 'भविष्य कालमा गौतम बुद्धको पालामा पटाचारा भन्ने नामले वहाँको शासनमा विनयधरा भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र हुने छचौ' भन्ने भविष्यवाणी पाएर आएकी हुन्" भन्ने आदि कुराहरू जान्नु भई "म बाहेक यिनलाई अरू आश्वासन दिने पुरुष कोही छैनन्" भन्ने पनि विचार गर्नु भई वहाँले उनी आफू नजिक आउने गरी उनी माथि मैत्री चित्त स्फरण गर्नु

---

१. अष्टपरिषद् भनेको — (१) क्षत्री परिषद्, (२) ब्राह्मण परिषद्, (३) गृहस्थी परिषद्, (४) श्रमण परिषद्, (५) चातुर्महाराजिक परिषद्, (६) त्रयस्त्रिंश परिषद्, (७) मार परिषद् तथा (८) ब्रह्मा परिषद् हुन्। अं. नि-८ पृ. ३९५ : परिसासुत्तं।

२. यी पारमीहरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेका कुराहरू बु. श्रा च. पृ. ३२ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन्।

भयो[१] । यसैको प्रभावले गर्दा उनी बुद्धको नजीकमा आइरहेकी देखी अरू मानिसहरूले "यी पगलीलाई यतातिर आउन नदेऊ" भनी रोक्न लाग्दा बुद्धले "नरोक, आउन देऊ" भनी भन्नु भयो । अनि केही नजीक आइपुगे पछि बुद्ध भगवान्‌ले करुणापूर्वक उनलाई "भगिनी! होस लेऊ" भनी मधुरस्वरले भन्नुभयो । बुद्धको करुणाभरित वाक्य सुन्ने बित्तिकै उनलाई होस आई आफ्नो ज्यूमा वस्त्र नभएको कुरा थाहा पाउने बित्तिकै अति लज्जित भई उहीं नै 'थुचुक्क बसिन् । त्यस बखत एक पुरुषले आफ्नो एक पछ्यौरा फालि दियो । सो पछ्यौरा बेरी पटाचारा भगवान्‌को नगिचमा गई वहाँको सुवर्णसमान चरण कमलमा पञ्चाङ्ग प्रणाम गरी यस्तो विन्ति गरिन्—

"भन्ते ! मेरो शरण र प्रतिष्ठा हुनुहोस् ! भन्ते ! मेरो एक पुत्रलाई बाजले लग्यो, अर्को पुत्रलाई नदीले बगायो, मेरा पति सर्पले टोकेर मरे तथा मेरा आमा बाबु र भाइ सबै एकै चितामा भस्म भए[२] ।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ १९५ : एककनिपातवण्णना । भगवान्‌ले रोजमल्ल कुमारलाई पनि आफू कहाँ आउने गरी मैत्री चित्त फैलाउनु भएको कुरा महा. व. पा. पृ. २६१ : रोजमल्लवत्थु, भेसज्जक्खन्धमा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

२. धम्म. प. अ: क. पृ. ३४२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८८

उनको कुरा सुनी तथागतले — "पटाचारे ! शोक नगर ! तिमीलाई शरण लिन सक्नेकहाँ नै तिमी आएकी छयौ, धैर्य लेऊ !" भनी भन्नु भई पुनः करुणापूर्वक "पटाचारे ! जस्तो अहिले तिम्रा पति, बालकहरू तथा आमा बाबुहरूको मृत्यु भयो त्यस्तैगरी यो अनन्त संसार चक्रमा तिम्रा कति पतिहरू, बालकहरू तथा आमाबाबुहरू मरिसके होलान् र तिमी कति रोयौ होली । यदि तिम्रा ती आँसुहरू जम्मा भएका भए महासमुद्रको पानीभन्दा पनि बढता भइसक्थ्यो होला । त्यसोहुनाले भगिनी ! शोक नगर, प्रमादी नहोऊ" भनी भन्नु हुँदै निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

"चतुसु समुद्देसु जलं परित्तकं,
ततो बहुं अस्सुजलं अनप्पकं ।
दुक्खेन फुट्ठस्स नरस्स सोचना,
किंकारणा सम्म तुवं पमज्जसी' ति[१] ॥"

यस प्रकार अनन्त संसारका उपदेश सुन्दा सुन्दै उनको ज्यू हलुँगो भयो, मन चंगा भयो र धेरै शोकहरू पनि हटेर गए । उनका हृदयका शोकहरू दूर भएर गइरहेको बुझी महाकारुणिक बुद्ध भगवान्‌ले कुनै कालिगढले तातो मैनलाई आफूले चाहेको जस्तै भाँडा बनाउने झैं पटाचारालाई आमन्त्रण गर्नु भई निम्न उपदेश दिई बोध गराउनु भयो ।

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४२ : पटाचारत्थेरियावत्थु, थेरी. गा. अ. क. पृ. ८८ : पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा ।

"पटाचारे! परलोक जाने व्यक्तिलाई पुत्रादि ज्ञातिहरूले कुनै त्राण दिन सक्तैनन्, न त कुनै शरण नै दिन सक्छन्। आफ्नो त्राण आफैले गर्न सक्नुपर्छ; अतएव पण्डित जनहरूले अरूको खोज गर्नु भन्दा आफ्नै खोजगर्नु सक्नुपर्छ[1] र शील शुद्धि गरी त्यसद्वारा निर्वाणको मार्ग पहिल्याउन सक्नुपर्छ; अनि मात्र आफ्नो त्राण हुन सक्छ।"

"न सन्ति पुत्ता ताणाय, न पिता न पि बन्धवा।
अन्तकेनाधिपन्नस्स, नत्थि ञातिसु ताणता॥

"एतमत्थवसं ञत्वा, पण्डितो सीलसंवुतो।
निब्बानगमनं मग्गं, खिप्पमेव विसोधये' ति[2]॥"

अर्थात्— मृत्यु आउने बेलामा न छोराले, न पिताले तथा न बन्धुजनहरूले नै रक्षा गर्न सक्छन्; अतएव यो कुरालाई बुझेर पण्डित जनहरूले शील संयमगरी चाँडै नै निर्वाणगामी-मार्गलाई विशुद्ध पार्नु पर्छ।

यी उपदेशहरू सुनिसके पछि पटाचाराले आफ्नो चित्त-मलहरू दूरगरी अरू अरूले झैं आफूले पनि स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गरिन्[3]।

---

१. "पुत्ते मा सोचि अस्सस, अत्तानं ते गवेस्ससु।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३, गा. नं. ३३

२. धम्म. प. पा. पृ. ४४ : मग्गवग्गो, गा. नं. २८८–८९

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४३; थेरी गा. अ. क. पृ. ८९; अं. नि. अ. क. I. पृ. १९६

जुन कुरा पटाचारा स्थविराले पछि स्वयं थेरीअपदानपालिमा उल्लेख गर्नु भएको छ। यो अपदानपालि तल "पटाचारा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुदित भएको छ।

भिक्षुणी भई अरहत् पनि भइन्

स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित भइसके पछि पटाचाराले भगवान्‌संग प्रव्रज्या मागिन्। भगवान्‌ले उनलाई भिक्षुणी सङ्घकहाँ पठाई प्रव्रजित गराई भिक्षुणी बनाउनु भयो[१]।

भिक्षुणी भएदेखि वहाँले उत्तरोत्तर मार्ग-फल प्राप्त गर्ने उद्देश्य लिई विपश्यना ध्यानमा[२] तल्लीन भई बस्न थाल्नु भयो[३]। यस्तै गरी ध्यान गर्ने अभ्यास गर्दै विहार गरिरहनु भएको बेलामा एक दिन, रातमा कोठाभित्र जानुभन्दा अगाडि हातखुट्टा पखाल्न लाग्नु हुँदा, खुट्टा पखालेको पहिलो पटकको पानी केही पर पुगेर भुइमा सुकेर गयो, दोश्रो पटक खुट्टा पखालेको पानी त्यो भन्दा अलि पर पुगेर

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४३ : पटाचारत्थेरियावत्थु; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८९ : पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा।

२. विपश्यना ध्यान भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा बु. गृ. पृ. ४४ को र पृ. १६५ को पादटिप्पणीमा हेर्नू र पटि. म. पा. पृ. २३० मा पनि।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८९

भुइमा सुकेर गयो र तेश्रोपटक खुट्टा पखालेको पानी त्यो भन्दा पनि अऊ पर पुगेर भुइमा सुकेर गयो । यी पानी सुकेर गएका कारणहरू देखेर वहाँले त्यस बेला – "यस्तै गरी यी प्राणीहरू पनि पहिलो बँशमा पनि, दोश्रो बँशमा पनि तथा तेश्रो बँशमा पनि मरेर जान्छन्" भन्ने कुरा मनमा सोच्नु भयो । यसबेला, गन्धकुटीमा बसिरहनु भएको बुद्ध भगवान्‌ले पटाचाराको चित्तमा भइरहेको क्षय-व्ययका कुराहरू-लाई थाहा पाउनु भई वहाँले आभास स्फरण गरी, पटाचाराको अगाडि बसेर सुनाउनु भएको जस्तो गरी "त्यस्तै हो, पटाचारे ! त्यस्तै हो; पञ्चस्कन्धको क्षय व्ययलाई नदेखिकन शयवर्षसम्म जिउनु भन्दा पञ्च-स्कन्धको क्षय-व्ययलाई देखेर एकै दिन भए पनि जिउनु श्रेष्ठ छ । अतः पटाचारे ! तिमीले पनि पञ्चस्कन्धको क्षय-व्ययलाई देख्नसक !" भनी भन्नु हुँदै निम्न गाथा सुनाउनु भयो[1]—

'यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं उदयब्बयं।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो उदयब्बयं[2] ॥"

अनि सोही पानी सुकेर गएको कुरालाई र भगवान्‌ले सुनाउनु भएको कुरालाई ध्यानमा राख्नु भई – अनित्य दुःखलाई विशेष रूपले मनन गर्नु भई दियो लिई कोठा भित्र गई दियो राखी खाट्मा बस्नुभन्दा

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४३ : पटाचारत्थेरियावत्थु; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८९

२. धम्म. प. पा. पृ. २८ : सहस्सवग्गो, गा. नं. ११३

अगाडि बत्ती निभाउनु भयो । त्यस बेला काय र चित्त सानुकूल भएको हुनाले वहाँको चित्त समाहित भई, क्रमैसँग लोकोत्तर मार्गमा चित्त पुगी सबै आस्रवहरू क्षय भई अरहत्वका साथ साथै चतुप्रतिसम्भिदा लाभिनी पनि हुनु भयो[१] । त्यसैले थेरी अपदानपालिले—

"तं सुत्वा मुनिनो वाक्यं, पठमं फलमज्झगं।
पब्बजित्वान नचिरं, अरहत्तमपापुणिं[२] ॥"

आदि उल्लेख गरेको हो ।

अरहत्व प्राप्त गरिसक्नु भएपछि एक दिन, पटाचारा स्थविराले आफू अघि शैक्ष[३] छँदा कस्तो प्रयत्न गरी आफूले अरहत्व प्राप्त गरेको हो भन्ने कुरा प्रकट गर्नु हुँदै वहाँले स्वयं 'थेरीगाथा' मा व्यक्त गर्नु भएका कुराहरू तल "पटाचारा स्थविरा-गाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु ।

यस पछि वहाँले विशेष रूपले 'विनय[४]' अध्ययन गर्नु भयो

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९२–९३

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३, गा. नं, ३५

३. 'शैक्ष' भनेको कस्तो हो भन्ने बारेका कुराहरू बु. गु. पृ. १७९ को पादटिप्पणीमा प्रष्ट गरिएको छ ।

४. भिक्षु-भिक्षुणीहरूका सम्बन्धमा जति नियम र उपनियमहरू बनेका छन् ती सबैलाई 'विनय' भन्दछन् । यी नियम र उपनियमका कुराहरू सबै संग्रह गरी राखेका ग्रन्थहरू पांच ओटा छन्—

र पछि वहाँलाई भगवान्ले विनयधरा भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थानमा[1] राख्नु भयो । आफ्नो पूर्वचर्या सम्बन्धमा जुन कुराहरू वहाँले स्वयं भन्नु भएको छ ती कुराहरू तल "पटाचारा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुदित भएबाट बुझ्न सकिनेछ ।

शिष्याहरू

पटाचारा स्थविराका निम्न शिष्याहरू रहेका कुराहरू पालि-साहित्यले उल्लेख गरेको छ ।

(१) एक ब्राह्मण कुलकी एक गरीब कन्या खान नपाई एक दिन, भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गई । उसलाई भिक्षुणीहरूले खाना दिए । पछि सो ब्राह्मण-कन्या पटाचारा स्थविराको उपदेश सुनी अत्यन्त प्रसन्न भई वहाँकहाँ नै प्रव्रजित भई । यिनको नाम चन्दा भिक्षुणी हो[2] ।

(२) श्रावस्तीको एक कुलमा जन्मेकी एक कन्या ठूली भएपछि एक दिन, भिक्षुणीहरूकहाँ गई, पटाचारा स्थविराको धर्मोपदेश सुनी अत्यन्त प्रसन्न भएर उ वहाँकहाँ नै प्रव्रजित भई । यिनको नाम

---

(१) महावग्गपालि, (२) चुल्लवग्गपालि, (३) पाराजिकपालि. (४) पाचित्तियपालि र (५) परिवारपालि । यी पाँच ग्रन्थहरूलाई नै 'विनयपिटक' पनि भन्दछन् ।

१. विनयधरा भिक्षुणीहरूमध्येमा पटाचारा भिक्षुणी अग्र हुनु भएझैं भिक्षुहरूमध्येमा उपाली स्थविर अग्र हुनुहुन्छ ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९५ : चन्दाथेरीगाथट्ठकथा ।

उत्तमा भिक्षुणी हो[1] ।

(३) श्रावस्तीको एक कुलमा उत्तरा नामले जन्मेकी एक कन्या ठूली भएपछि एक दिन, पटाचारा स्थविराको उपदेश सुनी अति प्रसन्न भई उहीं प्रव्रजित भइन्[2] ।

(४) अर्को पनि उत्तरा भन्ने एक कन्या पटाचारा स्थविराको उपदेश सुनी अति प्रसन्न भई प्रव्रजित भएकी थिइन् । प्रव्रजित भएर पटाचारा स्थविराकै अर्ति सुनी "अरहत्व प्राप्त गर्न नसकेसम्म आसन-बाट उठ्ने छैन" भनी प्रतिज्ञा गरी यिनी बसेकी थिइन्[3] ।

(५) आ-आफ्नै विचारले घर त्याग गरी आएका भिन्नाभिन्नै कुलगृहका तीस जनाका उपफालाई पनि पटाचारा स्थविराले प्रव्र-जित गर्नु भएको थियो[4] ।

(६) त्यस त्यस कुलगृहमा जन्मेर बैंश पुगेपछि पति-कुलमा गई सन्तानहरू पनि पाई पछि सन्तानहरूबाट वियोग हुन परेको हुँदा पटाचारा स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित भएका स्त्रीहरू पाँचशय थिए[5] ।

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ३७ : उत्तमाथेरीगाथट्ठकथा ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. १२८ : उत्तराथेरीगाथट्ठकथा ।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. १२९ : उत्तराथेरीगाथट्ठकथा ।

४. थेरी. गा. अ. क. पृ. ९३ : तिसमत्तानंथेरीनंगाथट्ठकथा ।

५. थेरी. गा. अ क. पृ. ९६ : पञ्चसतथेरीगाथट्ठकथा ।

पटाचारा-नामहरू

(१) पटाचारा – यिनी, सच्चक निगण्ठकी दिदी हुन्। सारिपुत्र स्थविरसँग भएको वाद विवादमा पराजित भएपछि यिनी उत्पलवर्णा स्थविराकहाँ गई भिक्षुणी भएकी थिइन्। जा. अ. क. III. पृ. १ : चुल्लकालिङ्गजातकं; पपं. सू. II. पृ. २२३ : चूलसच्चकसुत्त-वण्णना।

(२) पटाचारा (स्थविरा)—यिनी, श्रावस्तीको एक धनाढ्य कुलकी एक छोरी हुन्। बाबु आमाले विवाह गरिदिनुभन्दा अगाडि नै आफ्नो घरको एक नोकरसँग बिग्री घरबाट निस्केर गएकी थिइन्। सन्तान पाएर पनि सन्तानहरूबाट वियोग हुन परेको कारणलेगर्दा भगवान्कहाँ गई भिक्षुणी भएकी थिइन्। यिनकै चरित यसमा समुल्लेख गरिएको छ। यिनै पटाचारा स्थविरा हुन्।

× × ×

मूल पालि—

१–पटाचारा स्थविरा-गाथा

१– "[१]नङ्गलेहि कसं खेत्तं, बीजानि वपयं छमा।
पुत्तदारानि पोसेन्ता, धनं विन्दन्ति माणवा[२] ॥

२– "किमहं सीलसम्पन्ना, सत्थुसासन कारिका[३]।
निब्बानं[४] नाधिगच्छामि, अकुसीता अनुद्धता[५] ॥

३– "पादे पक्खालयित्वान, उदकेसु करोमहं।
पादोदकं च दिस्वान, थलतोनिन्नमागतं ॥

---

१. थेरी. गा पा. पृ. ४१९ : पटाचाराथेरीगाथा, अ. क. पृ. ८६

२. सिंहल र रोमनमाः 'मानवा'।

३. स्याममाः 'सत्थुसासनिकारिका'।

४. सिंहलमाः 'निब्बाणं'।

५. स्याम र रोमनमाः 'अनुद्धटा'।

४- "ततो चित्तं समाधेसिं[६], अस्सं भद्रं व जानियं[७]।
ततो दीपं गहेत्वान, विहारं पाविसिं अहं।
सेय्यं ओलोकयित्वान, मञ्चकम्हि उपाविसिं॥

५- "ततो सूचिं गहेत्वान, वट्टिं ओकस्सयामहं।
पदीपस्सेव[८] निब्बानं, विमोक्खो अहु चेतसो॥"

अर्थ—

१- "हलो जोती, खेतमा बिउरोपी तथा धनकमाई मानवहरूले पुत्रदारहरूको प्रतिपालन गर्छन्।

२- "शीलसम्पन्ना भई, शास्ताको शासन (=धर्म) पालनगरी तथा निरालसी भई किन मैले निर्वाण प्राप्त नगरूँ।

३- 'खुट्टा पखाल्दा, खुट्टा पखालेको पानी होचोतिर गएको देखी मैले सोही पानीमै ध्यान गरें।

४- "अनि सारथीले अश्वलाई झैं आफ्नो चित्तलाई समाधान गरें। त्यस पछि दियो लिएर विहार (=कोठा) भित्र पसें, अनि सुत्ने ठाउँ हेरेर खाट्मा गएँ।

६. रोमनमा: 'समाधेमि'।

७. स्याममा: 'अस्सो भद्रोव जानियो'।

८. स्याममा: 'पज्जोतस्सेव'।

५– "त्यस पछि चुकूल लिएर बत्ती (तेलमा) डुबाइ दिएँ अर्थात् बत्ती निभाइ दिएँ ; यसको साथ साथै मेरो चित्तबाट क्लेश-हरू पनि विमुक्त भए[१] ।"

× × ×

---

१. पटाचारा भिक्षुणी अरहत् भइसक्नु भए पछि एक दिन वहाँले आफू अघि शैक्ष छँदा अरहत्वको लागि गरेका प्रयत्नहरूको संस्मरण गर्नु हुँदै उक्त गाथाहरू प्रत्यवेक्षणा गरी भन्नु भएको हो भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ९२ ले उल्लेख गरेको छ ।

मूल सूत्र—

२–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं विनय-धरानं यदिदं पटाचारा[१] ।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! मेरा विनयधरा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा पटाचारा अग्र छिन् ।"

× × ×

---

१. अं. नि-१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९४

मूल पालि—

३–पटाचारा स्थविरापदान

पद्मोत्तर बुद्धको समयमा

१– "[1]यहाँदेखि शतसहश्र कल्प अघि सबै धर्महरूमा पारङ्गत हुनु भएका पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) नामक बुद्ध उत्पन्न हुनु भएको थियो ।

२– "त्यस समय म, हंसवती नगरमा नानारत्नहरू तथा महासुख भोग सम्पन्न एक कुलमा जन्में ।

३– "अनि वहाँ महावीरकहाँ गई मैले धर्मोपदेश सुनें; त्यस बाट प्रसन्न भई म वहाँकै शरणमा गएँ ।

४– "त्यस बखत वहाँले लज्जालु तथा ठीक-बेठीक जान्नसक्ने विनयधरा एक भिक्षुणीको अग्रस्थानको वर्णना गर्नुभयो ।

५– "प्रसन्न भई सो स्थानको प्राथना गर्ने इच्छा लिई ससङ्घ लोकनायकलाई मैले निम्तो गरें ।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३० : पटाचाराथेरीअपदानं ।

६– "सप्ताहभर भोजन गराई, त्रीचीवरहरू पनि प्रदानगरी वहाँको पादकमलमा शीरले ढोगी यस्तो विन्ति गरें –

७- 'हे वीर! आठौं दिन अघि जसको वर्णना तपाइले गर्नु भएको थियो, यदि सफल हुइन्छ भने म पनि त्यस्ती नै हुन चाहन्छु।'

८-१०– "अनि शास्ताले मलाई यस्तो भन्नुभयो— 'भद्रे न डराऊ, आश्वासन लेऊ, अनागत कालमा तिम्रो इच्छा पूर्ण हुनेछ। यहाँदेखि शतसहश्र कल्प पछि ओक्काक कुलबाट गौतम गोत्रमा एक शास्ता हुनेछन्। पटाचारा भन्ने नामले तिमी वहाँकी श्राविका भई, धर्मनिर्मित औरस पुत्री भई धर्मदायाद प्राप्त गर्न सक्नेछयौं।'

११-१२– "अनि सारै प्रसन्नभई मैले जीवनभर ससङ्घ लोकनायक प्रति मैत्रीचित्त राखी परिचर्या गरें। सोही सुकृत्य कर्मको कारणले र चेतना-प्रणिधीको कारणले मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिशमा पुगें।

काश्यप बुद्धको समयमा

१३– "यसै भद्रकल्पमा, महायश, प्रवर कथिक तथा ब्रह्म-बन्धु हुनु भएका बुद्ध काश्यप गोत्रमा जन्मिनु भयो।

१४-१९– "त्यस समय बाराणशीका राजा किकी नरेश्वर बुद्धको उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो। म वहाँकी भिक्षुणी भन्ने तेश्री छोरी थिएँ। जिनाग्र बुद्धको धर्मोपदेश सुनी प्रव्रजित हुने इच्छा गरेको

थिएँ । तर मेरा पिताले अनुमति दिनु नभएकोले हामी (दिदी बहिनी-हरू) सबै बीसहजार वर्षसम्म अप्रमत्त भई घरैमा बस्यौं । अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक कौमारी ब्रह्मचर्य पालनगर्दै हामी सात राजकन्याहरूले नित्यप्रति बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं । (ती सात दिदी-बहिनीहरू हुन्)— श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षुणीदायिका, धर्मा, सुधर्मा तथा सातौं सङ्घदायिका । (अहिले हामीहरू)—म सहित उत्पल-वर्णा, क्षेमा, भद्रा, कृषागौतमी, धर्मदिन्ना भिक्षुणी र विशाखा (उपासिका) गरी सात ह्वौं ।

२०- "त्यही सुकृत्य कर्मको कारणलेगर्दा र चेतना-प्रणिधीको कारणलेगर्दा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंशमा पुगें ।

अन्तिम जन्म

२१- "अन्तिम जन्ममा म समृद्धशाली श्रावस्तीमा, एक महा-धनी श्रेष्ठी कुलमा जन्में[1] ।

२२- "जब म युवती भएँ तब चित्तको वशमापरी एक जार-पुरुष (=प्रेमी पुरुष) देखेर उनीसँगै गएँ[2] ।

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, जाता सेट्ठिकुले अहं ।
सावत्थियं पुरवरे, इद्धे फीते महद्धने ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३२

२. "यदा च योब्बनूपेता, वितक्कवसगा अहं ।
नरं जारपतिं दिस्वा, तेन सद्धिं अगच्छहं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३२

२३-२६– "एक पुत्र पाइसके पछि दोश्रो पेटमा छँदा, मेरो मनमा आमा बाबुलाई हेर्ने इच्छा भएकोले, पतिलाई नभनिकनै उनलाई घरमा छाडेर म एक्लै घरबाट निस्की श्रावस्तीको बाटो लागें। अनि मेरा स्वामीले मलाई बाटोमा भेट्टाउन आए; त्यसै बखत प्रसव-वेदनाले मलाई सारै कष्टदियो। प्रसूति हुने बेलामा महामेघ बर्स्यो र मेरा पति दाउरा खोज्न जाँदा उनलाई सर्पले टोकी मारि दियो[१]।

२७-२९– "प्रसूति-दुःखको कारणलेगर्दा अनाथ तथा कृपण भएकी म स्व-कुल घरमा गइरहेको बेलामा बाढी आएको नदी देखी, एक वालकलाई नदी वारिनै राखी, अर्को वालकलाई लिएर नदी तरें। अनि त्यसलाई पारी तीरमा सुताई अर्को वालक लिन फर्किंदा उत्क्रोश (=भुडीफोर) ले त्यसलाई लग्यो। रोइरहेकी

---

१. "एकपुत्तपसूताहं, दुतियो कुच्छिया मम।
तदाहं मातापितरो, ओक्खामीति सुनिच्छिता॥
नारोचेसिं पतिं मय्हं, तदा तम्हि पवासिते।
एकिका निग्गता गेहा, गन्तुं सावत्थिमुत्तमं॥
ततो मे सामि आगन्त्वा, सम्भावेसि पथे ममं।
तदा मे कम्मजा वाता, उप्पन्ना अतिदारुणा॥
उट्ठितो च महामेघो, पसूतिसमये मम।
दब्बत्थाय तदा गन्त्वा, सामि सप्पेन मारितो॥" थेरी. अप. दा. पा. प. २३२

थिएँ । तर मेरा पिताले अनुमति दिनु नभएकोले हामी (दिदी बहिनी-हरू) सबै बीसहजार वर्षसम्म अप्रमत्त भई घरैमा बस्यौं । अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक कौमारी ब्रह्मचर्य पालनगर्दै हामी सात राजकन्याहरूले नित्यप्रति बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं । (ती सात दिदी-बहिनीहरू हुन्)— श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षुणीदायिका, धर्मा, सुधर्मा तथा सातौं सङ्घदायिका । (अहिले हामीहरू)—म सहित उत्पल-वर्णा, क्षेमा, भद्रा, कृषागौतमी, धर्मदिन्ना भिक्षुणी र विशाखा (उपासिका) गरी सात ह्वौं ।

२०– "त्यही सुकृत्य कर्मको कारणलेगर्दा र चेतना-प्रणिधीको कारणलेगर्दा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंशमा पुगें ।

अन्तिम जन्म

२१– "अन्तिम जन्ममा म समृद्धशाली श्रावस्तीमा, एक महा-धनी श्रेष्ठी कुलमा जन्में[१] ।

२२– "जब म युवती भएँ तब चित्तको वशमापरी एक जार-पुरुष (=प्रेमी पुरुष) देखेर उनीसँगै गएँ[२] ।

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, जाता सेट्ठिकुले अहं ।
सावत्थियं पुरवरे, इद्धे फीते महद्धने ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २३२

२. "यदा च योब्बनूपेता, वितक्कवसगा अहं ।
नरं जारपतिं दिस्वा, तेन सद्धिं अगच्छहं ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २३२

२३-२६- "एक पुत्र पाइसके पछि दोश्रो पेटमा छँदा, मेरो मनमा आमा बाबुलाई हेर्ने इच्छा भएकोले, पतिलाई नभनिकनै उनलाई घरमा छाडेर म एक्लै घरबाट निस्की श्रावस्तीको बाटो लागें। अनि मेरा स्वामीले मलाई बाटोमा भेट्टाउन आए; त्यसै बखत प्रसव-वेदनाले मलाई सारै कष्टदियो। प्रसूति हुने बेलामा महामेघ बर्स्यो र मेरा पति दाउरा खोज्न जाँदा उनलाई सर्पले टोकी मारि दियो[१]।

२७-२९- "प्रसूति-दुःखको कारणलेगर्दा अनाथ तथा कृपण भएकी म स्व-कुल घरमा गइरहेको बेलामा बाढी आएको नदी देखी, एक वालकलाई नदी वारिनै राखी, अर्को वालकलाई लिएर नदी तरें। अनि त्यसलाई पारी तीरमा सुताई अर्को वालक लिन फर्किंदा उत्क्रोश (=भुडीफोर) ले त्यसलाई लग्यो। रोइरहेकी

---

१. "एकपुत्तपसूताहं, दुतियो कुच्छिया ममं।
तदाहं मातापितरो, ओक्खामीति सुनिच्छिता॥
नारोचेसिं पतिं मय्हं, तदा तम्हि पवासिते।
एकिका निग्गता गेहा, गन्तुं सावत्थिमुत्तमं॥
ततो मे सामि आगन्त्वा, सम्भावेसि पथे ममं।
तदा मे कम्मजा वाता, उप्पन्ना अतिदारुणा॥
उट्ठितो च महामेघो, पसूतिसमये मम।
दब्बत्थाय तदा गन्त्वा, सामि सप्पेन मारितो॥" थेरी. अप. दा. पा. प. २३२

उताको वालकलाई पनि बगाएर लग्यो र म शोकले अत्यन्त विह्वल भए"[१]।

३०- "श्रावस्ती नगरमा गएर मैले आफ्ना परिवारहरू सबै मरेका कुरा सुनें; अनि शोकले आत्तिएकी मैले यस्तो भने—

३१- 'दुवै पुत्रहरूको मृत्यु भयो, बाटामा मेरा पति मरे, माता पिता र भ्राता पनि एकै चितामा जलेर गए[२]।'

३२- "त्यस बखत, अनाथ दीन-हीन मन लिई, डुब्ली र पहेंली भई यताउता हिंडिरहेको बेलामा मैले नरसारथी हुनु भएका बुद्धलाई देखे"[३]।

---

१. "तदा विजात दुक्खेन, अनाथा कपणा अहं।
कुन्नदिं पूरितं दिस्वा, गच्छन्ती सकुलालयं॥
बालं आदाय अतरिं, पारकूले च एककं।
सायेत्वा बालकं पुत्तं, इतरं तरणायहं॥
निवत्ता उक्कुसो हासि, तरुणं विलपन्तकं।
इतरं च वही सोतो, साहं सोकसमप्पिता॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३२

२. "उभो पुत्ता कालङ्कता, पन्थे मय्हं पति मतो।
माता पिता च भाता च, एक चितम्हि डय्हरे॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३२

३. "तदा किसा च पण्डु च, अनाथा दीनमानसा।
इतो ततो भमन्तीहं, अद्दसं नरसारथिं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३

३३-३४– "अनि शास्ताले मलाई भन्नु भयो— 'पुत्र-शोक नगर, धैर्य लेऊ; आफूलाई खोज गर, निरर्थक कुरामा तिमी किन पीडित हुन्छ्यौ ? पुत्रहरूद्वारा तारण हुन सक्तैन, न त ज्ञाती र बन्धुहरूबाट नै तारण हुन सक्छ; आखिरी अवस्थामा पुग्दा पुत्रहरूद्वारा पनि ज्ञातिहरूद्वारा पनि तारणहुन सक्तैन[1]।'

३५– "मुनिको यो वाक्य सुनेर मैले प्रथमफल (=स्रोतापत्तिफल) प्राप्त गरें, प्रव्रजित भएको केही समयमैं अरहत्व पनि प्राप्त गरें[2]।

३६– "शास्ताको शासनकारी भई ऋद्धि र दिव्यश्रोतलाई वशीभूत गरी परचित्त जान्ने पनि भएं।

३७– "पूर्वेनिवासलाई जानें, दिव्यचक्षुलाई विशुद्ध पारें, सबै आस्रवहरू परिक्षीण गरी विशुद्ध र सुनिर्मल पनि भएँ।

---

१. "ततो अवोच मं सत्था, पुत्ते मा सोचि अस्सस।
अत्तानं ते गवेसस्सु, किं निरत्थं विहञ्ञसि॥
न सन्ति पुत्ता ताणाय, न ञाती नो पि बन्धवा।
अन्तकेनाधिपन्नस्स, नत्थि ञातीसु ताणा॥" थेरी. अप, दा. पा. पृ. २३३

२. "तं सुत्वा मुनिनो वाक्यं, पठमं फलमज्झगं।
पब्बजित्वान नचिरं, अरहत्तमपापुणिं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३

३८– "त्यस पछि मैले सर्वदर्शी हुनु भएका बुद्धकहाँ सबै विनय (=नियम) हरू बिस्तारपूर्वक सिकें, त्यस्तै गरी व्यवहार पनि गरें[१]।

३९– "त्यस गुणमा सन्तुष्ट भई जिनले मलाई विनयधराहरू-मध्येमा एउटी पटाचारा नै अग्र हुन् भनी अग्रस्थानमा राखनुभयो[२]।

४०– "शास्तालाई मैले चिनिसकें, बुद्धशासनको काम पूरा गरिसकें, गरुँगो भार बिसाइसकें तथा भवजाल पनि विच्छिन्न पारिसकें।

४१– "जसकोनिमित्त घरछाडी प्रव्रजित भएको थिएँ त्यो मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो र सबै भवसंयोजनहरू पनि क्षय भइसके।

४२– "सबै क्लेशहरू भस्म भइसके, सबै भवतृष्णाहरू नाश भइसके, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (=हात्ती) जस्तै म अनास्रवी भई विहार गर्दछु।

---

१. "ततोहं विनयं सब्बं, सन्तिके सब्बदस्सिनो।
उग्गहिं सब्बवित्थारं, ब्याहरिं च यथातथं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३

२. "जिनो तस्मिं गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं।
अग्गा विनय धारीनं, पटाचारा व एकिका॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३३

४३– "बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ, तीन विद्याहरू प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पनि पूरागरें ।

४४– "चार-प्रतिसम्भिदा, आठ-विमोक्ष तथा छ-अभिज्ञानहरू समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पूरा गरें ।"

---

५. धर्मदिन्ना स्थविरा

प रि च य

धर्मदिन्ना (=धम्मदिन्ना) स्थविरा राजगृहवासी एक धनाढ्य कुलका विशाख भन्ने उपासककी श्रीमती थिइन्। बुद्धमार्गमा गएका विशाख उपासकले बुद्धको धर्मलाई राम्ररी साक्षात्कार गरिसके पछि एक दिन, उनबाट "स्त्रीहरूले पनि बुद्धको धर्मलाई अवबोध गरी साक्षात्कार गर्न सक्छन्" भन्ने कुरा सुनी धर्मदिन्ना पनि भिक्षुणी भएर गएकी हुन्। अतः यहाँ यसै कुरालाई लिएर धर्मदिन्ना स्थविराको सम्बन्धमा परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

गृहस्थी-जीवन

राजगृहका चालीसकोटी धन हुने एक समृद्ध कुलमा धर्मदिन्ना जन्मेकी थिइन्। बैंश पुगेपछि राजगृहके चालीस कोटी धन हुने विशाख उपासकसँग विवाह भयो[१]। यो कुरा धर्मदिन्ना स्थविराले

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९७ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

पछि "थेरीअपदानपालि[1]" मा आफैंले पनि समुल्लेख गर्नु भएको छ।

धर्मदिन्नाका पति विशाख उपासक बिम्बिसार राजाका एक अति विश्वासी साथी थिए[2]। भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भइसकेपछि सर्वप्रथम राजगृह नगरमा आउनु हुँदा बिम्बिसार राजा बाह्र लाख जनसमूहका साथ बुद्धको सर्वप्रथम दर्शन गर्न जान लागेको समूहमा विशाख उपासक पनि थिए र बुद्धको उपदेश सुनेर बिम्बिसार राजासहित स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गर्ने एघार लाख[3] उपासकहरूमध्येमा यिनले पनि स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गरेका थिए भन्ने कुरा पपञ्चसूदनी पृ. २९६ ले समुल्लेख गरेको छ[4]। अर्को एक समय, भगवान बुद्धको उपदेश सुनेर विशाख उपासकले सकृदागामी-फल र फेरि अर्को पटक उपदेश सुनी अनागामी-फल साक्षात्कार गरेका कुरा पनि अर्थकथाहरूले

---

१ थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४२ : धम्मदिन्नाथेरीअपदानं।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ : एककनिपातवण्णना, धम्मदिन्ना; बु. रा. पृ. ८ मा गल्तीले 'साथी' भनी उल्लेख हुनुपर्नेमा 'भण्डागारिक' हुन गएको छ।

३. बु. रा. पृ. १३

४. बु. रा. पृ. १०

उल्लेख गरेका छन्[१] ।

अनागामी-मार्ग-फल साक्षात्कार गरी फर्की रहेका विशाख उपासक अरू अरू दिनहरूमा झैं यताउता न हेरी, कुनै संयत योगी जस्तै शान्त-दान्त इन्द्रिय लिई आइरहेका र अघि अघि जस्तै आफूलाई झ्यालमा देख्दा मुसुक्क हाँस्ने पुरुष आज आफूलाई झ्यालमा देखेर पनि हाँसेको नदेखी; सँधैंझैं झ्यालमा पतिको प्रतीक्षामा बसिरहेकी धर्मदिन्ना उपासिकाले "किन होला आज मेरा पति अरू अरू दिनहरूमा जस्तै यताउता न हेरी, संयत इन्द्रिय लिई, शीर निहुराई, चक्षु-पथलाई आफ्नो वशमा राखी, कुनै योगीझैं आइरहेका" भन्ने मनमा सोच्दै घर भित्र पसेका पतिलाई सँधैंझैं भ्याङ् माथि बसी सम्मानपूर्वक आड् लिनकोनिम्ति आफ्नो हात पसार्दा—त्यस दिन अरू अरू दिनहरूमा झैं पत्नीको हात समाती मुस्काई भ्याङ् नचढी, बरु झन् पत्नीले छोलिन् कि भन्ने डर लिए जस्तो गरी विशाख उपासक भ्याङ् उक्ले। यत्तिकैमा धर्मदिन्ना उपासिकाको मनमा—जस्तै कुनै पत्नीको मनमा आफ्नो प्रिय पुरुषको तरफबाट सँधै पाइरहेको स्नेह नपाउँदा शंकाका लहरहरू उठ्ने हुन् त्यस्तै गरी अनेक कल्पना तथा शंका र उपशंकाका लहरहरू उठ्न थाले र "यो कुरा

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९६ : एककनिपातवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८ : धम्मदिन्नत्थेरियावत्थु; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३ : धम्मदिन्नाथेरीगाथट्ठकथा; पपं. सू. II. पृ. २९६ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

भोजनको समयमा बुझ्ने छु" भन्ने विचार लिई मन बाँधिन्। अनि भोजनको समयमा पनि विशाख उपासकले धर्मदिन्नालाई "आऊ! हामीहरू सँगै बसी भोजन गरौं" भनी न भनी एकलै चुपलागी, कुनै योगी भिक्षुले झैं भोजन गरेको देखी उनको मन निक्कै आकुल-व्याकुल भयो र "सुत्ने बेलामा यो कारण बुझ्ने छु" भन्ने सोची पुन: आफ्नो मनको कुरा मनैमा राखेर बसिन्। सुत्ने समयमा पनि आफ्नो पति कोठामा न आई अर्कै कोठामा गई, ठूलो तथा अग्लो खाटमा नसुती, श्रमणहरूलाई उपयुक्त हुने खाट्मा सुतेको देखेर धर्मदिन्नाको चित्त सारै रोएको मात्र होइन डाह र छटपटी पनि हुन थाल्यो। तैपनि उनले अत्यन्त धैर्यताका साथ चित्तलाई बाँधी "एकै दिनमा के भएका रहेछन् भन्ने कुराको चाल पाउन गाहारै हुन्छ, एक दुइ दिन भित्र अवश्य पनि वास्तविकतालाई जान्न सक्ने छु" भन्ने बुद्धिमत्तापूर्वक विचार गरिन्। तर मन त किन मान्थ्यो र! मनमा त अनेक कुराहरू खेल्न थाले र रातभरी निदाउन पनि सकिनन्। अनि यस्तो पनि कल्पना गरिन् -- "शायद बाहिर कसैसँग आसक्त त भएनन् अथवा कसैद्वारा कुनै भेद गराउने कुरा त सुनेनन् अथवा म देखेर नै रिसाउनु त रिसाएनन्। आज घर फर्के देखि नै न मेरो हात समाते, न मलाई हेरी अरू दिनहरूमाझैं हाँसेर नै कुरा गरे, न त खाने बेलामा 'यो देऊ, त्यो देऊ, भनी भने, अझ झन सुत्ने कोठामा पनि आएनन। मेरो के दोष रहेछ[1],

१. धम्म. प. अ क. पृ. ६६८; अं. अ. क I पृ. १९६

त्यसै त रिसाउनु नपर्ने, मैले त कुनै त्रुटी गरेको जस्तो लाग्दैन। अवश्य पनि यसमा कुनै रहस्य होला" भन्ने आदि आदि कल्पना गर्दै लामो लामो सास फेर्दै, अत्यन्त दुःख तथा दौर्मनस्यतालाई लिई रात बिताइन्[1]।

अनि एक दिन, विशाख उपासक दिउसोको समयमा एक्लै कोठामा बसिरहेको बेलामा, कोठा भित्र पस्दा उपासकले धर्मदिन्ना उपासिकासँग "धर्मदिन्ने! किन असमयमा कोठाभित्र आएकी ह्वौ?" भनी सोधे।

"स्वामी! तपाइ त आज भोलि अधि जस्तो देखिनु हुन्न, त्यसैले केही मनमा लागेका कुराहरू पोख्न आएकी हुँ।"

"ठीक छ, भन।"

"स्वामी! तपाइको स्वभाव देखेर मलाई शंका लाग्छ कि शायद तपाइको बाहिरतिर कुनै आशा छ; स्वामी! के यो मेरो मनको शंका साँचो हो?"

"धर्मदिन्ने! साँचो होइन।"

"त्यसो भए, कसैले तपाइलाई कुनै परिभेदका कुराहरू सुनाए कि?"

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९६–९७

"सुनाएका छैनन्।"

"त्यसोभए, अवश्य पनि मेरै कुनै दोष होला, होइन त ?"

"धर्मदिन्ने ! तिम्रो पनि कुनै दोष छैन।"

"स्वामी ! त्यसोभए, किन नि तपाइले मसँग अघिजस्तो यथास्वभावले कुराकानी गर्नु नभएको त ? म देखेर मुस्काउनु पनि हुन्न, बरु झन 'मलाई छोडिदिएला कि' भन्ने डर लिनु भएको जस्तो लाग्छ।"

धर्मदिन्नाको हृदयको कुरासुनी विशाख उपासकले यस्तो विचार गरे—

"यो लोकोत्तर धर्म भनेको गौरव गरी राख्नु पर्ने धर्म हो। यस्तो कुरा कसैलाई प्रकाशित गरी हिंडिदैन। अब, यदि मैले साक्षात्कार गरेको लोकोत्तर-धर्मको कुरालाई न बताएमा शायद यिनको हृदय छिया छिया भई मृत्यु हुन पनि वेर छैन।"

यति कल्पना गरी धर्मदिन्ना प्रति अनुकम्पागर्दै विशाख उपासकले यसो भने—

"धर्मदिन्ने ! मैले शास्ताको उपदेश सुनेर लोकोत्तर-धर्म[१]-

१. यहाँ 'लोकोत्तर-धर्म' भनी अनागामी-मार्ग-फललाई भनिएको हो। अनागामी पुरुष पुनः यस लोकमा न जन्मी ब्रह्मलोकबाटै परिनिर्वाण भएर जान्छ। हेर. बु. गु. पृ. २७० मा।

लाई साक्षात्कार गरिसकें। यस्तो धर्म प्राप्तगर्नेले लौकिक गतिगुणले युक्त व्यवहार गर्नु उचित हुन्न। मैले कुनै पनि स्त्रीलाई छुन सक्दिन, न त कुनै आहारमा लोलुप्यता नै गर्न सक्छु[1]। म तिमीसँग बसेर खान-पान पनि गर्न सक्दिन[2]। अतः, यदि तिमी चाहन्छयौ भने तिम्रो चालीस कोटी धन र मेरो चालीस कोटी धन गरी जम्मा असी कोटी धनहरूको मालिकनी बनी मेरो मातृस्थानमा अथवा बहिनीको स्थानमा बस[3]। तिमीले दिएको भोजनद्वारा जीविकागरी बस्ने छु।

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ १३ : धम्मदिन्नाथेरीगाथट्ठकथा।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९६

३. यहाँ उल्लेख गरिएका कुराहरूका सम्बन्धमा अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ— "विशाखले भोजन गरिसके पछि धर्मदिन्नाले उनीसँग 'मेरो दोष के छ?' भनी सोध्दा उनले 'केही छैन' भनी भने पछि धर्मदिन्नालाई 'आजदेखि तिमीसँग म संसर्गको रूपमा बस्ने स्थितिमा छैन। यदि चाहन्छयौ भने जति धनहरू चाहन्छयौ उति धन लिएर तिमी आफ्नो माइती घरमा जाऊ।" त्यहाँ उल्लेख भएको शैली अनुसार यो घटना उसै दिनमा घटेको जस्तो लाग्छ। अं. नि. अ. क. I पृ. १९६

थेरीगाथट्ठकथाले पनि यस्तै शैलीमा उल्लेख गरेको छ। थेरी. गा. अ. क. पृ. १३

धम्मपदट्ठकथाले भने अर्कै शैलीमा उल्लेख गरेको छ। त्यस अनुसार—कोठामा बसीरहेका विशाखले धर्मदिन्ना-

यदि यस्तो गरी बस्न चाहन्नौ भने यी धनहरू लिएर आफ्नो माइती·घरमा जाऊ। होइन, अन्त कतै जान चाहन्छ्यौ अथवा अरू कसै-सँग जाने तिम्रो इच्छा छ भने मैले तिमीलाई बहिनीको वा छोरीको स्थानमा राखी हेर विचार गर्नेछु[1]।

गम्भीर तथा मैत्रीपूर्ण वातावरणमा भएका स्वामीका यी कुराहरू सुनेपछि धर्मदिन्नाले यस्तो विचार गरिन्—

''साधारण पुरुषले यस्तो कुरा गर्न सक्तैनन्[2], न त रीसले यस्तो कुरा भन्न सक्छन्[3]। अवश्य पनि मेरा स्वामीले लोकोत्तर·धर्म

लाई बोलाई 'यी सम्पत्तिहरू सबै तिमीलाई भयो' आदि। धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

उपरोक्त तीनै ग्रन्थहरूले आ-आफ्ना ढङ्गले भाव व्यक्त गरिएका कुराहरूमा केही भिन्नता जस्तो देखिएता पनि भन्न खोजेको मूल अर्थमा भने कसैमा पनि कुनै फरक देखिन्न। मैले चाहिं धेरैजसो कुराहरू पपञ्चसूदनीकै आधार लिएर यहाँ उल्लेख गरेको छु।

१. पपं. सू. II. पृ. २९७ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

२. पपं. सू. II. पृ. २९७

३. धम्म प. अ. क. पृ. ६६८; थेरी. गा. अ. क. पृ १३

प्रतिलाभ गर्नु भयो होला[१] ।"

यति सोचेर धर्मदिन्नाले आफ्नो पतिसँग सोधिन्—

"स्वामी ! के त, यस्तो लोकोत्तर-धर्मलाई पुरुषहरूले मात्र प्राप्त गर्न सक्छन् कि स्त्रीहरूले पनि ?"

"धर्मदिन्ने ! जो जो मार्गमा हिंड्छन् त्य-त्यसले फल पाउन सक्छन् । ज-जसको उपनिश्रय-सम्पत्ति हुन्छ, उ-उसले फल पाउन सक्छ ।"

"स्वामी ! त्यसोभए, तपाइले थुक्नु भएको थुक्लाई म चाट्न चाहन्न,[२] न त त्यसलाई शीरमा लिई हिंड्न नै सक्छु,[३] न त त्यस्ता थुकेका थुक्लाई कसैले लिन सक्छ[४] । अतः मलाई प्रव्रज्या हुने अनुमति दिनुहोस्, म प्रव्रजित हुन चाहन्छु[५] ।"

---

१. धर्मदिन्ना स्थविराले पछि स्वयं 'विशाख उपासकले कस्तो लोकोत्तर-धर्म प्राप्त गरेका थिए' भन्ने कुरा यसैमा तल "धर्म-दिन्ना स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २३-२४ मा अनुवाद गरिदिएको छु ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. १३

३. अं. अ. क. I. पृ. १९६-९७

४. धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

५. पपं. सू. II. पृ. २९७

"साधु, भद्रे ! म पनि तिमीलाई यस्तै मार्गमा लगाउन चाहन्थें किन्तु तिम्रो मनोभावलाई बुझ्न नसकी मैले केही नभनेको हुँ।"

यति कुरा सिद्धिनासाथ विशाख उपासक तुरन्तै बिम्बिसार राजाकहाँ गई वन्दना गरी एक छेउमा उभिइरहे।

राजाले— "गृहपति ! किन कुबेलामा आएको" भनी सोध्दा "महाराज ! धर्मदिन्ना प्रव्रजित हुन चाहन्छे" भनी विन्ति गरे। अनि राजाले "त्यसो भए, उनकोनिम्ति के चाहिन्छ त ?" भनी सोधेपछि उपासकले विनम्रतापूर्वक - "महाराज ! अरू त केही चाहिन्न, एक सुवर्णमय पाल्की पाए बेश हुने थियो र नगर पनि सफासुग्घर पार्न लगाउन पाए बेश हुने थियो" भनी विन्ति गरे। राजाले पनि सुवर्णमय पाल्की दिलाइ दिए र नगर पनि सफासुग्घर गराउन लगाइदिए[१]।

प्रव्रज्यात्व

अनि विशाख उपासकले धर्मदिन्ना उपासिकालाई सुगन्धित पानीमा नुहाउन लगाई, सबै अलंकारहरूद्वारा अलंकृत गराई, पाल्कीमा राखी, ज्ञाति परिवारहरूले परिवृत्त गराई, पुष्प-धूपहरूद्वारा नगर

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९७; अं. अ. क. I. पृ १९७; धम्म. प. अ. क. र थेरी. गा. अ. क. ले भने सुवर्ण पाल्कीमा राखी भिक्षुणी-निवासस्थानमा पठाइदिए भन्ने कुरा मात्र उल्लेख गरेका छन्।

सुवासित गराई ठूलो यात्राका साथ भिक्षुणी-निवासस्थानमा लगी "आर्या ! यी धर्मदिन्ना उपासिकालाई प्रव्रजित गराइदिनुहोस्" भनी विन्तिगरे[१] ।

"गृहपति ! एक दुइ दोषलाई सहन सक्नुपर्छ, आत्तिनु हुन्न" भनी भिक्षुणीहरूले भन्नु भएपछि विशाखले यस्तो भने—

"आर्या ! धर्मदिन्नाको कुनै दोष छैन; उनी श्रद्धापूर्वक नै प्रव्रजित हुन आएकी हुन् ।"

त्यस पछि एक व्यक्ता भिक्षुणीले धर्मदिन्ना उपासिकालाई त्वच-पञ्चक-कर्मस्थानका[२] कुरा बताई, केश क्षौर-गराई प्रव्रजित गराइन् । त्यसपछि "आर्या ! मन लगाएर वस्नुहोस्" भनी धर्मदिन्ना स्थविरालाई वन्दना गरी विशाख उपासक फर्कर गए[३] ।

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९७–९८; धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८; तर अं. अ. क. I. पृ. १९७ र थेरी. गा. अ. क. पृ. १३ मा भने भिक्षुणी-निवासस्थानमा पठाए भन्ने मात्र समुल्लेख भएका पाइन्छन् ।

२ स्थविर बौद्ध परम्परानुसार प्रव्रजित हुनेको केश क्षौर गराउँदा पहिले उपाध्याय हुनेले— "केश, लोम, नख, दन्त तथा त्वच" भनी भनाउन लगाई केश काटि दिएपछि क्षौर गराउछन् । यसैलाई 'त्वच-पञ्चक-कर्म स्थान' भनिएको हो ।

३. पपं. सू. II. पृ. २९८

आफू प्रव्रजित भएको कुरा बताउनु हुँदै धर्मदिन्ना स्थविराले पछि "थेरीअपदानपालि" मा यस्तो उल्लेख गर्नु भएको छ—

"तदाहं अनुजानेत्वा, पब्बजिं अनगारियं।
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं॥"

यसको अर्थ तल "धर्मदिन्ना स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २६ मा अनुवाद भएको छ।

प्रव्रजित भएर उपसम्पन्ना भएदेखि वहाँलाई 'धर्मदिन्ना स्थविरा' भनी भन्न थाले[1]। धर्मदिन्ना स्थविरालाई प्रव्रजित भए देखिनै ठूलो लाभसत्कार उत्पन्न हुन थाल्यो र यसै लाभसत्कार तथा भेट्-घाट् गर्न आउने अनेक ज्ञातिबन्धु र मित्रहरूको कारणलेगर्दा वहाँलाई श्रमण-धर्म गर्ने फुर्सत मात्र नभएको होइन बल्कि वहाँले यसलाई प्रपञ्च संझनु भई "यी सेठले गृहस्थीमा बसेर नै दुःख नाश हुने लोकोत्तर धर्मलाई साक्षात्कार गरिलिए भने प्रव्रजित भएकी मैले त झन् चाँडै नै दुःख अन्तहुने निर्वाण पाउन सक्नुपर्छ[2]" भन्ने मनमा लिई एक दिन, वहाँले आफ्नो आचार्य तथा उपाध्यायहरूकहाँ गई "आर्या! यस प्रपञ्चमय तथा आकीर्ण जीवन लिई यहाँ बस्न मलाई मन लाग्दैन, कहीं एकान्त निर्जन ठाउँमा गई श्रमण-धर्म पालन गर्न चाहन्छु। अतः मलाई त्यस्तो एकान्त तथा निर्जन स्थानमा लैजानुहोस्

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९७ : एककनिपातवण्णना, धम्मदिन्ना।

जहाँ म आफ्नो श्रमण-धर्म निर्विघ्नतापूर्वक पालन गर्न सकूँ" भनी विन्ति गर्नुभयो। स्थविराका आचार्य तथा उपाध्यायहरूले "प्रतिष्ठित कुलबाट आएकी धर्मदिन्ना स्थविराको चित्तलाई खिन्न पार्न हुन्न[१]" भन्ने विचारगरी वहाँलाई एक अनुकूल गाउँको नजिक निर्जन ठाउँमा लैजानु भयो र त्यहाँ बसेर वहाँले एकचित्त गरी श्रमण-धर्म पालन गर्नुभयो[२]। वहाँले अरहत्व प्राप्तिकोनिमित्त आफूले आफैंलाई उत्साहित पार्दै प्रकट गर्नु भएको गाथा तल "धर्मदिन्ना स्थविरा-गाथा" शीर्षकमा समुल्लेख गरेको छु।

अरहत्व लाभ

उपरोक्ताकारले एक चित्त गरी श्रमण-धर्म पालन गरी बसिरहनु भएकी धर्मदिन्ना स्थविराले चिरकाल नबित्दै प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित अरहत्व लाभ गर्नु भयो[३]। यस सम्बन्धमा वहाँले आफैं प्रकट गर्नु भएका कुरा तल "धर्मदिन्ना स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २६ मा अनुदित भएको छ।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९७

२. पपं. सू. II. पृ. २९८; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३; धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९७; पपं. सू. II. पृ. २९८; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३; धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

केही दिन नबित्दै यसरी अरहत्व प्राप्त गर्न सकेको पूर्व-कारणहरू उल्लेख गर्दै पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"यहाँदेखि एक लाख कल्प अघि पद्मोत्तर[1] बुद्ध भगवान्‌को पालामा धर्मदिन्ना स्थविरा एक दाशी कुलमा जन्मिनु भएको थियो। एक दिन, निरोध-समापत्ति ध्यानबाट उठेर आउनु भएका पद्मोत्तर बुद्धका सुजात भन्ने अग्रश्रावकलाई आफ्नो चुल्ठो बेची, दान दिई वहाँले प्रार्थना गर्नु भएको थियो। त्यस प्रार्थना र प्रणिधीको कारण-द्वारा प्रव्रजित भएको चिरकाल नबित्दै अरहत्व लाभगर्न सक्नु भएको हो[2]।"

यस्तै कुराहरू मनोरथपूरणी पृ. १९६ मा र थेरीगाथट्ठकथा पृ. १२ मा पनि समुल्लेख भएका पाइन्छन्। "थेरीअपदानपालि" मा धर्मदिन्ना स्थविराले आफ्नो पूर्वचर्याका कुराहरू बताउनु हुँदै पद्मोत्तर बुद्धको पालामा सुजात स्थविरलाई भोजन-दान दिएको कुरा पनि यसरी स्वयं उल्लेख गर्नु भएको छ—

"तदाहं हंसवतियं, कुले अञ्ञतरे अहुं।
परकम्मकारी आसिं, निपका सीलसंवुता॥

---

१. दीपङ्कर बुद्धदेखि दशौं बुद्ध। बु. वं. पा. पृ. ३४२ : पदुमुत्तर बुद्धवंसो।

२. पपं. सू, II, पृ, २९८

"पदुमुत्तर बुद्धस्स, सुजातो अग्गसावको।
विहारा अभिनिक्खम्म, पिण्डपाताय गच्छति ॥

"घटं गहेत्वा गच्छन्ती, तदा उदकहारिका।
तं दिस्वा अददं पूपं, पसन्ना सेहि पाणिभि ॥

"पटिग्गहेत्वा तत्थेव, निसिन्नो परिभुञ्जि सो।
ततो नेत्वा तं गेहं, अदासिं तस्स भोजनं[१] ॥"

यी गाथाका अर्थहरू तल "धर्मदिन्ना स्थविरापदान" शीर्षकको गा, नं, २–५ मा अनुवाद गरिदिएको छु।

अरहत्व प्राप्त गर्नु भएको केही दिन पछि वहाँले यस्तो सोच्नु भयो —

"जुन उद्देश्य लिई म यस बुद्ध-शासनमा प्रव्रजित भएकी हुँ सो मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो। अब जनपद र गाउँहरूमा मात्र बसेर के गरूँ। राजगृहमै गएमा त्यहाँ मेरा ज्ञाति-मित्रहरूले पुण्य पनि कमाउन सक्ने छन्, भिक्षुणीहरू पनि लाभान्वित हुनेछन् तथा मैले बुद्ध-वन्दना पनि गर्न पाउने छु। अतएव राजगृहमै फर्कनु पऱ्यो।"

यति सोचेर भिक्षुणीसङ्घका साथ राजगृहमै फर्कनु भयो[२]।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४२ : धम्मदिन्नाथेरीअपदानं।

२. पपं, सू. II. पृ. २९८; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५; अं. अ. क. I. पृ. १९७; धम्म. प. अ. क. पृ. ६८

धर्मदिन्नाको परीक्षा

धर्मदिन्ना स्थविरा चाँडै नै गाउँबाट राजगृहमै फर्केको समाचार सुनी "प्रव्रजित भएर गाउँमा गई यति चाँडै पुनः नगरमै र्फाकिन्, किन फर्केकी होलिन्; शायद प्रव्रज्यात्वमा मन लगाउन सकिनन् कि क्या हो ?" भन्ने जस्ता कल्पनाहरू मनमा उठेपछि धर्मदिन्ना स्थविराको चित्तलाई परीक्षा गर्ने विचारले विशाख उपासक साँझपख भिक्षुणी निवासस्थानमा गई प्रश्नहरू सोधें भनी मनोरथपूरणीले उल्लेख गरेको छ[१]। पपञ्चसूदनीले भने दोश्रो दिनको गमनमा प्रश्नहरू सोधेका थिए भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ[२]।

त्यहाँ पुगेपछि धर्मदिन्ना स्थविरालाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले "आर्या ! किन तपाइ यति चाँडै गाउँबाट फर्कनु भएको ? के प्रव्रज्यात्वमा मन लागेन कि क्या हो ?" भनी सोझै प्रश्नगर्नु अनुचित ठानी "धर्मका प्रश्नहरूद्वारा वहाँको चित्तवृत्ति प्रव्रज्यात्वमा अभिरमण छ वा छैन" भन्ने कुरा बुझ्ने अभिप्राय लिई स्थविरासँग पञ्चस्कन्धको माध्यमद्वारा चार-सत्यका कुराहरू र स्रोतापत्ति-मार्ग-फल सम्बन्धी कुराहरू सोधे[३]। यसै कुरालाई संकेत गर्दै तल अनुदित "विशाख उपासकको प्रश्न"

---

१. I. पृ. १६७ : एककनिपातवण्णना, धम्मदिन्ना ।

२. II. पृ. २९८ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

३. पपं. सू. II. पृ. २९८

शीर्षकको मूल सूत्रले "त्यस समय...एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई यस्तो भने..." भनी उल्लेख गरेको हो। अनि धर्मदिन्ना स्थविराले "यी प्रश्नहरू भरखर प्रव्रजित भएको मैले भन्न सक्दिन, अरू कुनै स्थविराकहाँ गई सोध्नुहोस्" भनी नभनी—आकाशमा फालेको वस्तुलाई टिप्नेझैं, एउटा गाँठो भएको गाँठोलाई फुकालेझैं, एकदम बाक्लो जङ्गलबाट हात्ती लैजानेझैं, खड्गको टुप्पोलो बट्टाको विर्को उघार्नेझैं अथवा कमलको डाँठलाई चट्-चट् काट्नेझैं प्रतिसम्भिदा-ज्ञानद्वारा एक एक प्रश्नको उत्तर दिनुभयो[१]।

धर्मदिन्ना स्थविराको उत्तर सुनेर विशाख उपासकले "बुद्ध-शासनमा अभिरत न हुनेले एक एक रौं चिम्टाले च्याप्नेझैं, महामेरु पर्वतबाट एक एक कणलाई निकाल्नेझैं सोधे सोधेका प्रश्नका उत्तरहरू यसरी कदाचित् दिन सक्नु हुने छैन" भन्ने कुरालाई मननगरी स्थविराको चित्तवृत्ति बुद्ध-शासनमा तल्लीन भएको कुरालाई बुझी लिए।

अनि फेरि उनले यस्तो सोचे कि—यी चतुरार्यसत्यका कुराहरू त आजै प्रव्रजित भएका श्रामणेरले पनि बताउन सक्छन्; किन कि बुद्ध-धर्ममा चतुरार्यसत्यका कुराहरू चन्द्र-सूर्यझैं प्रकट छन्। यी धर्मदिन्ना स्थविरा गृहस्थीदेखि नै पण्डितनी तथा व्यक्ता हुनुहुन्छ।

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९८; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५; अं. अ. क. I. पृ. १९७; धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

वहाँले यी सत्यका कुराहरू अध्ययनद्वारा पनि बताउन सक्नु हुन्छ। यत्तिकैले वहाँले सत्यलाई साक्षात्कार गर्नुभयो भनी भन्न सकिन्न। अतः "आफ्नै अनुभूतिद्वारा धर्मावबोध गरि सक्नु भयो वा सक्नु भएको छैन तथा दुःखलाई क्षय गरि सक्नु भयो वा सक्नु भएको छैन" भन्ने कुरा बुझ्नकोनिमित्त स्रोतापन्न, सकृदागामी तथा अनागामी हुनेले मात्र भन्नसक्ने विषयमा एक माथि अर्को गरी उपासकले प्रश्नहरू सोध्न थाले[1]। स्थविराले पनि सबै प्रश्नका उत्तरहरू अत्यन्त सन्तोषजनक ढङ्गले दिनुभयो र यसद्वारा विशाख उपासक अति प्रसन्न भए। अनि फेरि आफूले अरहत्-फलको साक्षात्कार नगरेता पनि श्रुतिको आधारमा अरहत्-मार्ग-फल सम्बन्धमा प्रश्न सोधे। जसको उत्तरको अन्तलाई विशाखले बुझ्न नसक्दा स्थविराले "प्रश्नको अन्तलाई बुझ्न सक्नु भएन" भन्दै निर्वाण सम्बन्धको कुरा काट्नुहुँदै[2] "यदि चाहनु हुन्छ भने यी कुराहरू तथागतसँग सोध्नुहोस् र वहाँले जस्तो बताउनु हुनेछ उस्तै धारण गर्नुहोस्" भनी भन्नुभयो। जुन कुरा तल "विशाख उपासकको प्रश्न" शीर्षकको मूल सूत्रमा अनुदित भएको छ।

उपरोक्ताकारले सोधेका प्रश्नहरूमध्येमा पहिला दुइ तीन प्रश्नका उत्तरहरू सुन्दा नै विशाख उपासक पूर्णरूपेण विश्वस्त भएका थिए कि—धर्मदिन्ना स्थविराले आस्रवक्षय गरीसक्नु भयो र विशारदतामा

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९९ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. १९७ : एककनिपातवण्णना, धम्मदिना।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ६६८

पनि पुगिसक्नु भयो[१] ।

विशाख उपासक र धर्मदिन्ना स्थविराका बीच जुन प्रश्नोत्तरहरू भए ती सबै तलको "विशाख उपासकको प्रश्न" शीर्षकको मूल सूत्रले नै प्रष्ट गरेको छ । जतिसुकै प्रष्ट भएता पनि त्यो सूत्रको गाम्भीर्यतालाई अवबोध गर्न त वहाँहरूको जस्तै गाम्भीर्य अनुभूति भएमा मात्र त्यस सूत्रको गाम्भीर्यताको गूढ तत्वलाई हामीहरूले रसास्वाद गर्न सक्ने छौं । अन्यथा बहिराले गीत सुनेको र अन्धाले रूप हेरेको जस्तै हुनेछ । अनुवादकले ती गाम्भीर्यतायुक्त सूत्रको उसै शैलीमा तथा यथासक्य बोधगम्यहुने गरी अनुवाद गर्ने प्रयास गरेको छ तर धर्मानुवाद भने होइन ।

बुद्धद्वारा प्रशंसा

धर्मदिन्ना स्थविराको पाण्डित्यतापूर्ण उत्तरहरू सुनेर अत्यन्त प्रसन्न भएका विशाख उपासकले वहाँलाई अभिवादन गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी धर्मदिन्ना स्थविरा र आफ्नो बीचमा भएका सबै कुराहरू भगवान्लाई उनले विन्ति गरे । यी कुरा सुनी धर्मदिन्ना स्थविराको पाण्डित्यता, व्यक्तता तथा विशारदतालाई प्रशंसा गर्नुहुँदै भगवान् बुद्धले "विशाख ! मेरी (धर्म) पुत्री धर्मदिन्नाले जुन कुराहरू बताइन् ती कुराहरू राम्रै बताएकी छन् । मसँग सोधेको भए पनि मैले पनि यसरी

---

१. पपं. सू. II. पृ. २९९

नै बताउने थिएँ[1]। मेरी पुत्री धर्मदिन्ना पण्डित्नी छन्, व्यक्ता छन्; अतीतानागत प्रत्युत्पन्न स्कन्धहरूमध्येमा कुनै पनि स्कन्धमा उनको तृष्णा छैन; कुनै ग्रहण पनि छैन; उनी निष्प्रपञ्चिनी हुन् र ब्राह्मण पनि हुन्" भनी भन्नुभयो। त्यसपछि निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

"यस्स पुरे च पच्छा च, मज्झे च नत्थि किञ्चनं।
अकिञ्चनं अनादानं, तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं[2]॥

विशाख[3] उपासक पनि बुद्धको कुरासुनी अत्यन्त प्रफुल्लित

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ १९७; धम्म. प. अ. क पृ ६६८; थेरी गा. अ. क. पृ. १५; म. नि. I. पृ. ३७६ : चूलवेदल्ल-सुत्तं, अ. क II. पृ. ३०८

२. धम्म. प. पा. पृ. ५७ : ब्राह्मणवग्गो, गा. नं. ४२१

३. विशाख उपासकले जस्तै गृहस्थी-जीवनमा अनागामी-फल साक्षात्कार गरी उत्कृष्टरूपले गृही जीवन बिताउने गृहस्थीहरू यस भन्दा अघि प्रकाशित भएका "बुद्धकालीन ब्राह्मण" बाट पिङ्गियानी ब्राह्मण (पृ. १०३), ऊर्णाभ ब्राह्मण (पृ. ११३) तथा ब्रह्मायु ब्राह्मण (पृ. १६३); "बुद्धकालीन गृहस्थीहरू" बाट चित्र गृहपति (पृ. १४१), हस्तक आलवक (पृ. १९२), हस्तिग्रामक उद्गत गृहपति (पृ ३३१) तथा वैशालीवासी उद्गत गृहपति (पृ ३११) आदिका नामहरू लिन सकिन्छन् र उनीहरूका जीवन चरित्रहरूको अध्ययनद्वारा विशाख उपासकको जीवनका घटनाहरूलाई बुझ्न टेवामिलन सक्ने छ।

भई फर्केर गए। केही समय पछि यसै गुणलाई सम्झनु भई बुद्ध भगवान्ले धर्मदिन्ना स्थविरालाई धर्मकथिका भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थान दिने औपचारिक घोषणा गर्नु भयो[१]। जुन कुरा तलको "अग्रस्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले पनि उल्लेख गरेको छ।

उपरोक्त घटनाका कुराहरूलाई संस्मरण गर्नु हुँदं पछि धर्म-दिन्ना स्थविराले "थेरीअपदानपालि" मा स्वयं यस्तो उल्लेख गर्नु भएको छ—

"तदा उपासको सो मं, उपगन्त्वा अपुच्छथ।
गम्भीरे निपुणे पञ्हे, ते सब्बे ब्याकरिं अहं॥

"जिनो तस्मिं गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं।
भिक्खुनिं धम्मकथिकानं, नाञ्ञं पस्सामि एदिसिं॥

"धम्मदिन्ना यथा धीरा, एकं धारेथ भिक्खवो।
एवाहं पण्डिताहोमि, नायकेनानुकम्पिता[२]॥"

यसको अर्थ तल "धर्मदिन्ना स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २७–२९ मा उल्लेख भएको छ।

× × ×

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ १९७; थेरी. गा. अ. क. पृ. १५; धर्मकथिका भिक्षुणीहरूमध्येमा धर्मदिन्ना स्थविरा अग्र हुनु भए झैं भिक्षुहरूमा पूर्ण मन्त्राणीपुत्र अग्र हुनुहुन्छ। अं. नि-१ पृ. २४

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४४ : धम्मदिन्नाथेरीअपदानं।

यी विशाख उपासक र धर्मदिन्ना उपासिकाहरू अहिलेमात्र पती-पत्नी भएका होइनन् अघि फुस्सबुद्ध[1] को पालामा पनि भएका थिए भन्ने कुरा पेतवत्थु अट्ठकथामा समुल्लेख भएको पाइन्छ। त्यस अनुसार—उनीहरू फुस्स बुद्धको पालामा विशाख उपासक भण्डागारिक गृहपति र धर्मदिन्ना उपासिका पत्नी भएकी थिइन्[2]।

× × ×

विपश्वी बुद्ध, वेस्सभू बुद्ध, क्रकुच्छन्द (ककुसन्ध) बुद्ध, कोणागमन बुद्ध तथा काश्यप बुद्धहरूका पालादेखि दान-पुण्य गरी भिक्षुणी हुँदै आएकी सुक्का भन्ने भिक्षुणी वर्तमान शाक्यमुनी गौतम बुद्धको समयमा, राजगृहको एक गृहपति कुलमा जन्मी, ठूली भएपछि एक दिन, तथागत सम्यक् सम्बुद्ध राजगृहमा आउनु भएको बेलामा वहाँको धर्मोपदेश सुनी प्रसन्न भई उपासिका भइन्। पछि धर्मदिन्ना स्थविराकहाँ गई वहाँको उपदेश सुनी—वैराग्यचित्त उत्पन्न गरी वहाँकहाँ नै प्रव्रजित तथा उपसम्पन्ना भई विपश्यना-ध्यान गरी अरहत्नी भइन्[3]।

---

१. दीपङ्कर बुद्धदेखि आठौं बुद्ध हुन्। बु. वं. पा. पृ. ३६० : फुस्सबुद्धवंसो।

२. पेत. व, अ. क. पृ. १६–१७ : तिरोकुड्ड पेतवत्थुअट्ठकथा।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ४५ : सुक्काथेरीगाथट्ठकथा।

अर्को एक स्त्री,—जसको नाउँ र गोत्र उल्लेख भएको पाइदैन—देवदहमा महाप्रजापति गौतमीकी धाई भई, पछि महाप्रजापति गौतमी प्रव्रजित भएपछि उनी पनि प्रव्रजित भई पच्चीस वर्षसम्म कामराग-चित्तको कारणलेगर्दा एक क्षण पनि एकाग्र-चित्त गर्न नसकी, टाउकोमा हातराखी रुँदै एक दिन, धर्मदिन्ना स्थविराकहाँ गई वहाँको उपदेश सुनेर कामरागबाट चित्त हटाई ध्यान-भावना गरी अन्तमा षडभिज्ञालाभिनी अरहत्नी भइन्[1]।

अरू कुराहरू तल अनुदित मूल सूत्रहरू अध्ययन गरी बुझ्न सकिने छ।

भिन्नाभिन्न धर्मदिन्नाहरू

(१) धर्मदिन्ना (भिक्षुणी)— यिनी पियदस्सी[2] (=प्रियदर्शी) भगवान् बुद्धका अग्र-श्राविका थिइन्। बु. वं पा. पृ. ३५१ : पियदस्सी बुद्धवंसो।

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६० : अञ्ञतराथेरीगाथट्ठकथा।

२. दीपङ्कर बुद्धदेखिका तेह्रौं बुद्ध हुन्।

(२) धर्मदिन्ना (उपासिका)— यिनी, पियदस्सी (=प्रियदर्शी) भगवान् बुद्धका अग्र उपस्थायिका उपासिका थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३५२ : पियदस्सी बुद्धवंसो ।

(३) धर्मदिन्ना (स्थविरा)— यिनी, राजगृहवासी एक धनाढ्यकी छोरी हुन् । पछि राजगृहकै विशाख उपासकसँग विवाह भयो । विशाख उपासकको अनुमति लिई वेणुवनाराम भिक्षुणी निवासस्थानमा गई भिक्षुणी भइन् र बुद्ध-शासनमा धर्मकथिका भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र भइन्। यिनकै संग्रह यहाँ गरिएको छ ।

× × ×

मूल पालि—

१–धर्मदिन्ना स्थवीरा-गाथा

"छन्दजाता अवसायी[१], मनसा च फुटा[२] सिया।
कामेसु अप्पटिबद्धचित्ता, उद्धंसोताति वुच्चती'ति[३]।।"

अर्थ—

"अवसान (=निर्वाण) प्राप्तिको इच्छागर्नेको मनले (निर्वाण-लाई) स्पर्श गर्न सक्नुपर्छ; कामविषयमा अप्रतिबद्ध चित्त हुने उर्ध्व-स्रोतगामी[४] हुन्छ[५]।

× × ×

१. रोमनमा: 'अवसायो'।
२. स्याममा: 'फुट्ठा'।
३. थेरी. गा. पा. पृ. ४०५ : धम्मदिन्नाथेरीगाथा, अ. क. पृ. १२.
४. अनागामी हुनेलाई 'उद्धंस्रोतगामी' भन्दछन्। थेरी. गा. अ. क. पृ. १६; हेर. बु. गृ. पृ. २७५ को पादटिप्पणीमा पनि।
५. धर्मदिन्ना, भिक्षुणी भइसके पछि एक गाउँमा ध्यानगरी रहनु भएको बेलामा अरहत्व प्राप्तिको इच्छा गर्नु हुँदै यो गाथा प्रकट गर्नु भएको हो भनी थेरीगाथट्ठकथाले उल्लेख गरेकोछ। इच्छानुसार चाँडै नै वहाँले अरहत्व पनि प्राप्त गर्नुभयो। थेरी. गा. अ. क. पृ. १५

मूल सूत्र –

२–विशाख उपासकको प्रश्न

यस्तो मैले सुने[1] ।

एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दक निवापमा बस्नु भएको थियो ।

सत्काय सम्बन्धी प्रश्न

त्यस समय विशाख उपासक[2] जहाँ धर्मदिन्ना (=धम्मदिन्ना) भिक्षुणी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई यस्तो भने—

---

१. म. नि. I. पृ. ३६९ : चूलवेदल्लसुत्तं, अ. क. II. पृ. २९६

२. विशाख उपासक धर्मदिन्ना भिक्षुणीको गृहस्थी समयका पति हुन् । विशाख उपासक 'अनागामी' हुन् । पप. सू. II. पृ. २९६; बु. रा. पृ. १० मा हेर्नू ।

१– "आर्या ! 'सत्काय सत्काय' भनी भनिन्छ; आर्या ! भगवान्‌ले केलाई 'सत्काय[१]' भनी भन्नु भएको छ ?"

"आवुसो विशाख ! यी पाँच-उपादानस्कन्धहरूलाई भगवान्‌ले 'सत्काय' भनी भन्नु भएको छ । जस्तै – (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादानस्कन्ध, (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध ।

"आवुसो विशाख ! यीनै पाँच-उपादानस्कन्धहरूलाई[२] भगवान्‌ले 'सत्काय' भनी भन्नु भएको छ ।"

२– " 'साधु आर्या !' भनी धर्मदिन्नाको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी विशाख उपासकले अर्को प्रश्न सोधे— 'आर्या ! 'सत्काय-समुदय, सत्काय-समुदय' भनी भनिन्छ; आर्या ! भगवान्‌ले केलाई 'सत्काय-समुदय' भनी भन्नु भएको छ ?"

"आवुसो विशाख ! जो यी पुनर्भवहुने तृष्णा, नन्दीराग

---

१. 'सत्काय' सम्बन्धमा सं. नि II. पृ. ३७३ : सक्कायसुत्तं र सं. नि III. पृ. २३१ : सक्कायपञ्हसुत्तं पनि हेर्नु बेश हुनेछ ।

२. यी पांच-उपादानस्कन्धहरूको स्पष्टिकरण लेखकको बु. प. पृ. ४०१ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ । त्यस्तैगरी यी पञ्चस्कन्ध सम्बन्धी अज बढी जानकारीकोनिम्ति लेखकके बु. श्रा. च. पृ. १६७ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ ।

सहगत-तृष्णा तथा त्यस त्यस ठाउँमा अभिनन्दित हुने तृष्णा हुन्; जस्तै – (१) कामतृष्णा, (२) भवतृष्णा, तथा (३) विभवतृष्णा[१]।

"आवुसो विशाख ! यसैलाई भगवान्‌ले 'सत्काय-समुदय' हो भनी भन्नु भएको छ।"

३– 'आर्या ! 'सत्काय-निरोध, सत्काय-निरोध' भनी भनिन्छ; आर्या ! भगवान्‌ले केलाई 'सत्काय-निरोध' भनी भन्नु भएको छ ?"

"आवुसो विशाख ! सोही तृष्णाबाट निश्शेषरूपले विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिःसर्ग, मुक्ति तथा अनालय हुनुलाई नै; आवुसो विशाख ! भगवान्‌ले 'सत्काय-निरोध' हो भनी भन्नु भएको छ[२]।"

४– "आर्या ! 'सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा, सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा' भनी भनिन्छ; आर्या ! भगवान्‌ले केलाई 'सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा' भनी भन्नु भएको छ ?"

---

१. यी तृष्णाहरूका अर्थहरू बु. प. पृ. ३८९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु; त्यस्तै बु. श्रा. च. पृ. १७१ को पाद-टिप्पणीमा पनि उल्लेख भएको छ। अतः त्यस त्यस ठाउँमा हेरी अर्थ बुझ्नु बेश हुनेछ। सं. नि. II. पृ. ३७३ : सक्कायसुत्तं मा पनि हेर्नू।

२. हेर. सं. नि. II. पृ. ३७३ : सक्कायसुत्तं।

"आवुसो विशाख ! यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्गलाई नै भगवान्‌ले 'सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा' हो भनी भन्नु भएको छ[1]। जस्तै— (१) सम्यक्-दृष्टि, (२) सम्यक्-सङ्कल्प, (३) सम्यक्-वाचा, (४) सम्यक्-कर्म, (५) सम्यक्-आजीव, (६) सम्यक्-व्यायाम, (७) सम्यक्-स्मृति, तथा (८) सम्यक्-समाधि[2]।" (आर्यमार्गको आठ अङ्गहरू यीनै हुन्)।

५– "आर्या ! उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेका एउटै हुन् कि अथवा उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेका भिन्नाभिन्न हुन् ?"

"आवुसो विशाख ! उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेका त्यही नै होइनन, न त पञ्च-उपादानस्कन्धहरू बाहेक उपादान नै छ। अर्थात्— उपादान र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू एउटै पनि होइनन् अलग पनि होइनन्।

"आवुसो विशाख ! पञ्च-उपादान प्रति जुन छन्द-राग हो— सोही नै त्यहाँ उपादान हो।"

---

१. हेर. सं. नि. II. पृ. ३७३ : सक्कायसुत्तं।

२. यी आठै अङ्गहरूका पष्टिकरण बु. प. पृ. ३७०–७२ मा उल्लेख गरिसकेको छ; त्यस्तै बु. श्रा. च. पृ. १७३–८२ मा पनि सविस्तर पष्टिकर उल्लेख गरिदिएको छु। अध्ययनको इच्छा गर्नेहरूले त्यसै ग्रन्थमा हेर्नू।

६- "आर्या ! कसरी सत्काय-दृष्टि[1] हुन्छ ?"

"आवुसो विशाख ! यहाँ, आर्यहरूलाई[2] नदेख्ने, आर्य-धर्ममा अकोविद, आर्य धर्ममा अविनीत; सत्पुरुषलाई न देख्ने, सत्पुरुष धर्ममा अकोविद तथा सत्पुरुष धर्ममा अविनीत—अश्रुतवान् पृथग्जनले[3]— '[१] (a) रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ,[4] (b) रूप-वान्‌लाई आत्मा भनी हेर्छ,[5] (c) आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ[6] अथवा

---

१. 'सत्कायदृष्टि' सम्बन्धी विशेष अर्थ बुझ्नकोनिमित्त बु. प. पृ. ५६६ को पादटिप्पणी हेर्नु बेश हुनेछ ।

२. यहाँ, कस्तालाई 'आर्य' भनेको हो भन्ने विषयमा अर्थावबोध गर्नकोनिमित्त लेखकको बु. गृ. पृ. ४१७ मा हेर्नू ।

३. 'पृथग्जन' भनी कस्तालाई भन्दछन् भन्ने बारेको अर्थ पनि बु. गृ. पृ. ४१८ मा समुल्लेख भएको छ ।

४. "जुन अर्चि हो सोही वर्ण हो; जुन वर्ण हो सोही अर्चि हो भनी अर्चि र वर्णलाई अद्वयगरी हेरे जस्तै रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ ।" पटि. म. पा. पृ. १६०: तीणिसतं दिट्ठाभिनिवेसा

५. "रुख अर्कै हो छाया अर्कै हो । तर त्यो रुख यो छायाद्वारा छायावान् छ अतः छायावान् रुख हो भनी हेरे जस्तै गरी रूपवान् आत्मा भनी हेर्छ ।" पटि. म. पा. पृ. १६०

६. "सुगन्ध भएको फूलमा फूल अर्कै हो, गन्ध अर्कै हो अतः फूलमा गन्ध छ भन्ने जस्तै गरी आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ ।" पटि. म. पा. पृ. १६१

(d) रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ[१] । [२] (a) वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) वेदनावान्‌लाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा (d) वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । [३] (a) संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) संज्ञावान्‌लाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा (d) संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । [४] (a) संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) संस्कारवान्‌लाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा (d) संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । [५] (a) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, (b) विज्ञानवान्‌लाई आत्मा भनी हेर्छ, (c) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा (d) विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ ।'

"आवुसो विशाख ! यसरी नै सत्काय-दृष्टि हुन्छ ।"

७– "आर्या ! कसरी सत्काय-दृष्टि हुन्न त ?"

---

१. "बट्टा (करण्डक) मा राखेको मणीलाई बट्टा अर्कै हो, मणी अर्कै हो । यो मणी बट्टामा छ भन्ने झैं बट्टामा मणी देखनेझैं रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ ।" पटि. म. पा. पृ १६१ : तीणि-सतं दिट्ठाभिनिवेसा, दिट्ठिकथा । यस्तै प्रकारले अरूहरूको पनि अर्थ बुझ्नू । यस विषयमा दार्शनिक ढङ्गले गहिरो अध्ययन गर्न चाहनेले उक्त ग्रन्थमा र धम्म सं. पृ. २३२ : निक्खेपकण्डं, तिकानि र अत्थ. सा. पृ. ३०० मा हेर्नू बेश हुनेछ तथा पपं. सू. II. पृ. ३०० : चूलवेदल्लसुत्तवण्णनामा पनि ।

"आवुसो विशाख ! यहाँ, आर्यहरूलाई देख्ने, आर्य धर्ममा कोविद, आर्य धर्ममा[1] विनीत; सत्पुरुषलाई देख्ने, सत्पुरुष धर्ममा कोविद तथा सत्पुरुष धर्ममा[1] विनीत—श्रुतवान् आर्यश्रावकले—'[१] (a) रूपलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (b) रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (c) आत्मामा रूप छ भनी हेर्दैन, (d) न रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ। [२] (a) वेदनालाई आत्मा भनी हेर्दैन, (b) वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (c) आत्मामा वेदना छ भनी हेर्दैन, (d) न वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ। [३] (a) संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्दैन, (b) संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (c) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्दैन, (d) न संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ। [४] (a) संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (b) संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (c) आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्दैन, (d) न संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ। [५] (a) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (b) विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (c) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्दैन, (d) न विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ।'

"आवुसो विशाख ! यसरी नै सत्कायदृष्टि हुन्न।"

---

१. यहाँ आर्य धर्म र सत्पुरुष धर्म भनी कस्तो धर्मलाई भनिएको हो भन्ने बारेमा बु. गु. पृ. ४१७–२० सम्म हेर्नू। अत्थ. सा. पृ. २९८ : निक्खेपकण्डवण्णनामा पनि यसको व्याख्यान उल्लेख भएको छ।

आर्य-अष्टाङ्गिकमार्ग

१– "आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग भनेको कुन हो ?"

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग भनेको यही हो; जस्तै—सम्यक् दृष्टि, सम्यक्-संकल्प, सम्यक्-वाचा, सम्यक्-कर्म, सम्यक्-आजीव, सम्यक्-व्यायाम, सम्यक्-स्मृति तथा सम्यक्-समाधि ।"

२– "आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संस्कृत[१] (सङ्खतं) हो कि असंस्कृत[२] (असङ्खतं) हो ?"

---

१. 'संस्कृत = सङ्खतं' भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिई धम्मसङ्गणिले पृ. २४४: निक्खेपकण्डको चूलन्तरदुकले यस्तो परिभाषा दिएको छ— "येव ते धम्मा सप्पच्चया, तेव ते धम्मा सङ्खता ।" अर्थात्—जुन पदार्थ स-प्रत्यय हो, सोही पदार्थ 'संस्कृत' हो । प्रत्ययद्वारा हुने सबै वस्तुहरू 'संस्कृत' हुन् ।

२. 'असंस्कृत = असङ्खतं' भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिई धम्मसङ्गणिले उहीं नै यस्तो उल्लेख गरेको छ— "यो एव सो धम्मो अप्पच्चयो, सो एव सो धम्मो असङ्खतो ।" अर्थात्—जुन पदार्थ अप्रत्यय हो, सोही पदार्थ नै 'असंस्कृत' हो ।

उपरोक्त दुवै शब्दहरूको अरू विशद अर्थ बुझ्न धम्मसङ्गणिमै अत्थुद्धारकण्डको चूलन्तरदुक पृ. ३०७ मा हेर्नु बेश हुनेछ ।

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संस्कृत हो।"

३– "आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्गद्वारा तीन स्कन्धहरू[1] संग्रहित भएका छन्[2] कि अथवा तीनस्कन्धहरूद्वारा आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संग्रहित भएको छ ?"

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्गद्वारा तीनस्कन्धहरू संग्रहित भएका छनन्; (बलिक) आवुसो विशाख ! तीनस्कन्धहरू-द्वारा आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संग्रहित भएको छ। आवुसो विशाख ! जुन सम्यक् वाचा, सम्यक् कर्म तथा सम्यक् आजीव हुन्— यिनी-हरू शीलस्कन्धमा संग्रहित भएका छन्। जुन सम्यक्-व्यायाम, सम्यक् स्मृति तथा सम्यक् समाधि हुन्—यिनीहरू समाधि-स्कन्धमा संग्रहित भएका छन्। जुन सम्यक् दृष्टि र सम्यक् संकल्प हुन्–यी दुइ प्रज्ञास्कन्धमा संग्रहित भएका छन्।"

४– "आर्या ! समाधि भनेको के हो, समाधि-निमित्त (=आरम्मण) भनेको के हो, समाधि-परिष्कार भनेको के हो तथा समाधि भावना भनेको के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! जुन चित्तको एकाग्रता हो – त्यही

---

१. शील, समाधी, प्रज्ञालाई तीनस्कन्ध भनिएको हो।

२. यस विषयमा पपं. सू. II. पृ. ३०१ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णनामा उपमा देखाई वर्णना गरेको पाइन्छ।

समाधि हो[१]; चारसतिपट्ठान[२] समाधि निमित्त हो; चार सम्यक्-प्रधान[३] (सम्मप्पधान) समाधि परिष्कार हो; जो ती धर्महरूको आसेवन गर्नु, भावित गर्नु तथा बहुलिकृत गर्नु हो—यही समाधि-परिष्कार हो।"

तीन संस्कारहरू

१– "आर्या! कति संस्कारहरू छन्[४] ?"

---

१. जस्तो यहाँ समाधिको लक्षण 'एकाग्रता' लाई भनिएको छ त्यस्तै समाधिका लक्षणहरू पच्चीस प्रकारसम्म पनि उल्लेख गरिएका छन्। हेर. पटि. म. पा. पृ. ५५ : समाधि भावनामय ञाणनिद्देसो।

२. चारसतिपट्ठान भनेको के हो भन्ने विषयमा बु. प. पृ. ४६ र ३४४ को पादटिप्पणीमा अर्थ उल्लेख भएको छ; बु. श्रा. च. पृ. १२० मा पनि हेर्नू।

३. 'चार सम्यक्-प्रधान' भनेको के हो भन्ने विषयमा बु. प. पृ. ३१८ को पादटिप्पणीमा र उहीं पृ. ४४४ मा यसका अर्थहरू उल्लेख भएका छन्।

४. विशाख उपासक अनागामी हुन्। उनलाई निरोध समापत्ति सम्मको पनि अनुभव छ। त्यसैले उनले यस प्रश्नमा कसरी संस्कारहरूलाई निरुद्ध गरी समापत्ति ध्यान गर्छन् त भन्ने प्रश्न सोध्ने अभिप्रायले 'कति संस्कारहरू छन्?' भनी सोधेका

"आवुसो विशाख ! तीन संस्कारहरू छन्। जस्तै – (१) कायसंस्कार, (२) वचनसंस्कार तथा (३) चित्तसंस्कार।"

२– "आर्या ! कुन कायसंस्कार हो, कुन वचनसंस्कार हो तथा कुन चित्तसंस्कार हो त ?"

"आवुसो विशाख ! आश्वास-प्रश्वास कायसंस्कार हुन्, वितर्क र विचार वचनसस्कार हुन् तथा संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हुन्।"

३– "आर्या ! किन आश्वास-प्रश्वास कायसंस्कार, किन वितर्क र विचार वचनसंस्कार तथा किन संज्ञा र वेदना चित्त-संस्कार हुन् नि ?"

"आवुसो विशाख ! आश्वास प्रश्वास कायिक हुन्, यी धर्म-हरू (=क्रियाहरू) काय-प्रतिबद्ध छन्; त्यसैले आश्वास प्रश्वास दुवै कायसंस्कार हुन्। आवुसो विशाख ! पहिले वितर्कना र विचार गरेर पछि वचन प्रकट गर्छन्; त्यसैले वितर्क र विचार वचनसंस्कार हुन्। आवुसो विशाख ! संज्ञा र वेदना चैतसिक

हुन। धम्मदिन्ना भिक्षुणीले उनको मनोभावलाई बुझी अरू धेरै किसिमका संस्कारहरू भए र पनि निरोध-समापत्ति सम्बन्धी संस्कारकै बारेमा उत्तर दिनु भएको हो। पपं. सू. II. पृ ३०३ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

(= चित्तको अङ्ग) हुन्; यी धर्महरू (= संज्ञा र वेदना) चित्त-प्रतिबद्ध छन्; त्यसैले संज्ञा र वेदना दुवै चित्तसंस्कार[1] हुन्।"

---

१. यी संस्कारहरूको पष्टिकरण दिँदै पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ –

"यी संस्कारहरूलाई प्रष्ट गर्नु गहारो पर्छ। किन भने जब कायद्वारा कुनै क्रया हुन थाल्छ तब त्यसमा कुशल चेतनाहरू बाह्र (१२) र अकुशल चेतनाहरू आठ (८) गरी जम्मा बीस (२०) चेतनाहरू सम्मिश्रण भएका हुन्छन्। त्यसैले आश्वास-प्रश्वासलाई पनि 'कायसंस्कार' भनिएको हो।

"वचन-द्वारद्वारा कुनै प्रकारका वचन प्रकट गर्नुभन्दा अगाडि उपर्युक्त बीस चेतनाहरू सम्मिश्रित भएर वितर्क र विचार गरिसकेपछि मात्र वचन प्रकट हुन सक्ने भएको हुनाले उक्त बीस चेतनाहरू वचनद्वारमा अवतरण हुने अवस्थालाई 'वचनसंस्कार' भनिएको हो।

"कायद्वार र वचनद्वारमा अवतरित हुनुभन्दा अगाडि चित्त द्वारैमा उत्पन्न हुने उपरोक्त बीस चेतनाहरू र रूपावचर कुशल चेतना पाँच (५) तथा अरूपावचर चेतना चार (४) गरी जम्मा उनन्तीस (२९) चेतनाहरू सम्मिश्रित भएको अवस्थालाई नै 'चित्तसस्कार' भनिएको हो। संज्ञा र वेदना पनि त्यस अन्तरगत हुने भएकोले यी दुइलाई 'चित्तसंस्कार' भनिएको हो। पपं. सू. II. पृ. ३०३ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना। यी २९

संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति

१– "आर्या ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति[1] हुन्छ ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुको मनमा यस्तो हुँदैन— 'म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्नेछु; 'म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्दैछु' अथवा 'म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बसें[2]'; बल्कि पहिले नै उसको चित्त त्यस

प्रकारका चेतनाहरूका कुराहरू बु.प. पृ. १५८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिएका छन् । यस्तै कुरा चित्रगृहपतिले पनि आयुष्मान् कामभूसँग सोधेका कुराहरू बु. गृ. पृ. १६० मा समुल्लेख भएका छन् ।

१. संज्ञा र वेदना समेत निरोध हुने समापत्ति (=ध्यान) लाई 'संज्ञावेदयित-निरोधसमापत्ति' भन्दछन् । "सञ्ञाय वेदनाय च निरोधं" पटि. म. अ. क. पृ. २२७ : निरोधसमापत्तिञाण-निद्देसवण्णना ।

२. यहाँ 'समापत्ति (=निरोधसमापत्तिध्यान) मा बस्ने छु, बस्दैछु तथा बसें' भन्ने पदहरूको पष्टिकरण दिँदै पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"समापत्तिमा बस्नेछु र बस्दैछु" भन्ने यी दुइ पद-हरूले 'नैवसंज्ञानासंज्ञा' समाधिमा समाधिष्ठ भएको अवस्था-

किशिमसँग अभ्यस्त भएको हुन्छ, जुन किशिमको अभ्यास हुँदा स्वतः त्यस (=अचित्तक) अवस्थामा पुगिन्छ[१]।

लाई सूचित गर्दछ र "समापत्तिमा बसें" भन्ने पदले त्यस समाधिमा तल्लीन भई 'अन्तर निरोध' अवस्थालाई सूचित गर्दछ। प्रथम दुइ पदहरूद्वारा सचित्तक अवस्थालाई र पछिल्लो एक पदद्वारा अचित्तक अवस्थालाई जनाएको हो। पपं. सू. II. पृ. ३०४ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

१. भनाइको तात्पर्य केहो भने–निरोध-समापत्ति ध्यानमा समाधिष्ठ हुनु अगाडि नै योगी भिक्षुको चित्त व्यवस्थित भइसकेको हुन्छ। अर्थात्—निरोध-समापत्तिमा प्रविष्ट भई बस्न चाहने भिक्षुले निरोध-समापत्तिमा प्रविष्ट हुनुभन्दा अगाडि नै— 'निरोध-समापत्तिमा यति दिन, यति सप्ताह अथवा यति महीना बस्ने छु' भन्ने संकल्प गर्छ। अनि प्रारम्भिक ध्यानहरू गरी क्रमैसँग निरोध-समापत्ति ध्यानमा तल्लीन भएर जान्छ। तल्लीन भइसके पछि पूर्व संकल्प अनुसार त्यति समयसम्म निरोधमा बस्छ र अवधि सिद्धिए पछि स्वतः सचेत भई बिउँझेर आउँछ। त्यसैले मूल सूत्रमा 'पहिले नै त्यस किशिमसँग अभ्यस्त भएको हुन्छ...' भनी भनिएको हो। यसै क्रमलाई ध्यानमा राखी मूल सूत्रले "समापत्तिमा बस्ने छु, बस्दै छु अथवा बसें" भन्ने पनि लाग्दैन भनी उल्लेख गरेको हो। पपं. सू. II. पृ. ३०४

'निरोध-समापत्ति' क-कस्ताले गर्नसक्छन्, कसरी

२– "आर्या ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा समापन्न हुने भिक्षुको—कायसंस्कार, वचनसंस्कार तथा चित्तसंस्कारहरू मध्येमा पहिले कुनचाँहि संस्कार निरोध हुन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा समापन्न-हुने भिक्षुको – पहिले वचनसंस्कार निरोध हुन्छ, त्यस पछि काय-संस्कार अनि चित्तसंस्कार निरोध हुन्छ।"

३– "आर्या ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध समापत्तिबाट उठिन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुलाई यस्तो हुँदैन – 'म संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठ्नेछु,' 'म संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठ्दैछु' अथवा 'म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठें'; बल्कि उसको चित्त पहिले नै त्यस किसिम

गर्ने हो, कसरी उठ्ने हो; कुन अवस्थालाई निरोध-समापत्ति भन्दछन्, कसरी समापत्ति हुन्छ र कसरी निरोध-समापत्तिमा तल्लीन हुन सकिन्छ भन्ने आदि विषयको व्याख्यान पटि. म. अ. क. पृ. २१८ देखि २२२ सम्म समापत्तिञाणनिद्देसवण्णनामा समुल्लेख भएको छ; त्यस्तै गरी उदा अ. क. पृ. २४ को पठमबोधिसुत्तवण्णनामा र विसु. म. पृ. ५२४ : पञ्ञाभाव-नानिसंस निद्देस–२३ मा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ। बु. गृ. पृ. १६२ मा पनि उल्लेख भएको छ।

सँग अभ्यस्त भएको हुन्छ, जुन किशिमसँग अभ्यास हुँदा स्वतः त्यस (=सचित्तक) अवस्थामा पुगिन्छ[१]।"

४– "आर्या ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको कायसंस्कार, वचनसंस्कार तथा चित्तसंस्कारहरू मध्येमा कुनचाँहि संस्कार पहिले उत्पन्न हुन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको सर्वप्रथम चित्तसंस्कार उत्पन्न हुन्छ, त्यस पछि कायसंस्कार अनि वचनसंस्कार उत्पन्न हुन्छ।"

५– "आर्या ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई कति स्पर्शहरू अनुभव हुन्छ नि ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई तीन स्पर्शहरूको अनुभव हुन्छ— (१) शून्यताको अनुभव, (२) अनिमित्तताको अनुभव, तथा (३) अप्रणिहितताको

---

१. यहाँ '...उठ्नेछु र उठ्दै छु' भन्ने दुइ पदहरूले अन्तरनिरोध समयलाई सूचित गर्छन्; '...उठें' भन्ने पदले फल-समापत्ति समयलाई सूचित गर्छ। पहिलो दुइ पदहरूद्वारा अचित्तक अवस्थालाई सूचित गरिएको हो, पछिल्लो एक पदद्वारा सचित्तक अवस्थालाई सूचित गरिएको हो। पपं. सू. II. पृ. ३०४

अनुभव[१] ।"

६– "आर्या ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुको चित्तधार कतातिर लागेको हुन्छ, कतातिर बगेको हुन्छ अथवा कतातिर झुकेको हुन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुको चित्तधार विवेक (=निर्वाण) तिर लागेको हुन्छ, विवेकतिर बगेको हुन्छ तथा विवेकतिरै झुकेको हुन्छ ।"

तीन वेदनाहरू

१– "आर्या ! कति वेदनाहरू छन् त ?"

---

१. यी 'शून्यताको, अनिमित्तताको तथा अप्रणिहितताको अनुभव' भन्नेको विश्लेषण अर्थ पटि. म. पृ. २७३: विमोक्खकथा र धम्म-कथा पृ. ३८३ मा सविस्तर व्याख्यान गरेको पाइन्छ र धम्म. सं. अ. क. पृ. २०३ : पकिण्णककथावण्णनामा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । साधारणतया यसको अर्थ हो—आत्मभाव रहित भएकोले शून्यताको अनुभव, कुनै ग्रहण गर्ने सारतत्त्व रहित भएकोले अनिमित्तताको अनुभव तथा तृष्णा र दुःखहरू रहित भएकोले अप्रणिहितताको अनुभव । जुन योगीले अनित्य, दुःख तथा अनात्महरू मध्येमा जुन मार्गबाट मोक्ष पाएको हुन्छ उसले त्यसै मार्गको फल अनुभव गर्छ । पपं. सू. II. पृ. ३०५; पटि. म. अ. क. पृ. १६५

"आवुसो विशाख ! तीन वेदनाहरू (=अनुभवहरू) छन्। जस्तै— (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना, तथा (३) अदुःख-असुख वेदना।"

२– "आर्या ! कुन सुखवेदना हो, कुन दुःखवेदना हो तथा कुन अदुःख-असुख वेदना हो त ?"

"आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक[1] (=मानसिक) सुख वा स्वादिलो अनुभव हो—यही नै सुखवेदना हो। आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक (=मानसिक) दुःख वा अस्वादिलो अनुभव हो—यही नै दुःखवेदना हो। आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक न-स्वादिलो, न-अस्वादिलो अनुभव (वेदयितं) हो—यही नै अदुःख-असुख अर्थात् उपेक्षा वेदना हो।"

३– "आर्या ! सुखवेदनामा के सुख हुन्छ, के दुःख हुन्छ त? दुःखवेदनामा के सुख हुन्छ, के दुःख हुन्छ त? अदुःख-असुख वेदनामा के सुख हुन्छ, के दुःख हुन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! सुखवेदनाको स्थिति (=स्थिरपन) सुख हो, अस्थिति (=अस्थिरपन वा अन्यथाभाव) दुःख हो। दुःख-

---

१. कायिक भन्नाले पञ्चद्वारद्वारा अनुभव हुने वेदनालाई भनेको हो र चैतसिक भन्नाले मनोद्वारद्वारा अनुभव हुने वेदनालाई भनेको हो। पपं. सू. II पृ. ३०६ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

वेदनाको स्थिति (=स्थिरपन) दुःख हो, अस्थिति (=अस्थिरपन वा अन्यथाभाव) सुख हो। अदुःख-असुखवेदनाको ज्ञानस्वभाव सुख हो, अज्ञानस्वभाव दुःख हो[१]।"

४- "आर्या! सुखवेदनामा कुन् अनुशय[२] (=चित्तमल)

---

१. यहाँ 'सुखवेदनाको स्थिति सुख हो' भन्ने आदि जुन कुराहरू उल्लेख भएका छन् त्यसको मतलब हो–सुखवेदना हुने अवस्थाको स्थिरता रहनु नै 'सुख' हो र त्यसको अन्यथाभाव हुनु, विलीन हुनु अथवा विपरीत हुनु 'दुःख' हो। त्यस्तै दुःखवेदना हुने अवस्था स्थिर रहनु नै 'दुःख' हो तथा त्यसको विपरीत हुनु, विलीन हुनु वा अन्यथाभावमा परिणत हुनु नै 'सुख' हो। त्यस्तै अदुःख असुख अनुभवको ज्ञान हुनु 'सुख' र अज्ञान हुनु 'दुःख' हो। अर्थात् त्यस अवस्थालाई जानिरहनु वा सचेत भइरहनु नै 'सुख' हो र नजान्नु वा अचेत भइरहनु नै 'दुःख' हो। पपं. सू. II. पृ. ३०६

२. 'अनुशय' भनेको प्रलिप्त भई अन्तस्करणमा रहिरहेको क्लेश वा चित्तमल हो। यो चित्तमल दूर गर्न अति गहारो हुन्छ। त्यसैले पटि. म. अ. क. पृ. २७२ मा "अनुसयोति पन अप्पहीणट्ठेन थामगत किलेसो वुच्चसि..." भनी भनिएको हो। धम्म. सं. अ. क. पृ. ३०९ मा "थामगतट्ठेन अनुसेतीति—अनुसयो" भनी भनिएको हो। अर्थात् प्रहीण नभएको बलियो

लिप्त भएको हुन्छ, दुःखवेदनामा कुन् अनुशय लिप्त भएको हुन्छ, तथा अदुःख-असुख वेदनामा कुन् अनुशय लिप्त भएको हुन्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! सुखवेदनामा रागानुशय अनुशयन गरेको हुन्छ, दुःखवेदनामा प्रतिघानुशय (=द्वेष भाव) अनुशयन गरेको हुन्छ, तथा अदुःख-असुख वेदनामा अविद्यानुशय अनुशयन गरेको हुन्छ अर्थात् प्रलिप्त भएको हुन्छ।"

५– "आर्या ! सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ के, सबै दुःख वेदनाहरूमा प्रतिघानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ के, सबै अदुःख-असुख-वेदनाहरूमा अविद्यानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ के ?"

"आवुसो विशाख ! सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त

गरी बसिरहेको क्लेशलाई 'अनुशय' भनिएको हो। यी अनुशय भनेका क्लेशहरू कति प्रकारका छन् भन्ने बारेका कुराहरू बु. रा. पृ. ४७१ मा समुल्लेख भइसकेका छन्। पपं सू. II. पृ. ३०६ मा "अप्पहीणट्ठेन सयितो विय होतीति—अनुसयो" अर्थात् प्रहीण भइ नसकेकोले अनुशयन गरेको जस्तो गरी रहेको क्लेशलाई 'अनुशय' भनिएको हो।

भएको हुन्न[1] सबै दुःखवेदनामा प्रतिघानुशय प्रलिप्त भएको हुन्न, सबै अदुःख-असुख वेदनाहरूमा अविद्यानुशय प्रलिप्त भएको हुन्न।"

६– "आर्या ! सुखवेदनाबाट के हटाउनु पर्छ, दुःखवेदनाबाट के हटाउनु पर्छ र अदुःख असुख-वेदनाबाट के हटाउनु पर्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! सुखवेदनाबाट रागानुशय हटाउनु पर्छ, दुःखवेदनाबाट प्रतिघानुशय हटाउनु पर्छ र अदुःख-असुख-वेदनाबाट अविद्यानुशय हटाउनुपर्छ।"

७– 'आर्या ! सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय हटाउनुपर्छ, सबै दुःखवेदनाहरूबाट प्रतिघानुशय हटाउनुपर्छ, सबै अदुःख-असुख-वेदनाहरूबाट अविद्यानुशय हटाउनुपर्छ त ?"

"आवुसो विशाख ! सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय हटाउनु पर्छ भन्ने छैन, सबै दुःख वेदनाहरूबाट प्रतिघानुशय हटाउनुपर्छ भन्ने छैन, न त सबै अदुःख-असुख-वेदनाहरूबाट अविद्यानुशय हटाउनु पर्छ

---

१. यसको पष्टिकरण दिंदै पपं सू. II पृ. ३०६ ले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ— "सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त भएको हुन्न, न सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय प्रहीण भएको हुन्छ, न त सबै सुखवेदनाको कारणले रागानुशय उत्पन्न हुन्छ" आदि। अरू अनुशयहरूको बारेमा पनि यस्तै प्रकारले अर्थ बुझ्न सक्नुपर्छ। पपं. सू. II पृ ३०६: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

भन्ने नै छ । आवुसो बिशाख ! यहाँ, भिक्षु (जब) कामनाबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क सविचार विवेकजः प्रीतिसुख युक्त प्रथमध्यान प्राप्तगरी विहारगर्छ (तब) त्यस ध्यानद्वारा राग हट्छ; (अनि) त्यहाँ रागानुशय लिप्त हुँदैन । आवुसो विशाख ! यहाँ, त्यो भिक्षुले यस्तो सोच्छ— 'कहीले म त्यस आयतन (=अरहत्व) लाई प्राप्त गरो विहार गर्नसकूँ, जुन आयतन प्राप्त गरी आर्यहरू विहारगर्छन्'—यसरी अनुत्तर विमोक्षमा स्पृहा उत्पन्न हुन्छ, स्पृहाको कारणद्वारा दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ र त्यसद्वारा प्रतिघ हट्छ; (अनि) त्यहाँ प्रतिघानुशय लिप्त हुँदैन । आवुसो विशाख ! यहाँ, भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी; पहिले नै सौमनस्य दौर्मनस्यलाई अन्तगरी—अदुःख-असुख भएको, उपेक्षा स्मृति परिशुद्धि भएको—चतुर्थध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । त्यसद्वारा अविद्या हट्छ; (अनि) त्यहाँ अविद्यानुशय लिप्त हुँदैन[१] ।"

प्रतिपक्ष कारणहरू

१– "आर्या ! सुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष[२]) के हो त ?"

---

१. यस ध्यानको विषयमा विश्लेषणात्मक कुरा पपं.सू. II. पृ.३०७ ले समुल्लेख गरेको छ ।

२. यस प्रश्नहरूमा सुखको प्रतिपक्ष दुःख र दुःखको प्रतिपक्ष सुख भन्ने आदि कुराहरू सोधिएका छन् । सुखमा पनि दुःख हुने भएको हुनाले यसलाई 'विसभाग–पटिभाग' पनि भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३०८

"आवुसो विशाख ! सुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) दुःखवेदना हो ।"

२– "आर्या ! दुःख वेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! दुःख वेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) सुखवेदना हो ।"

३– "आर्या ! अदुःख-असुख-वेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! अदुःख-असुख-वेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) अविद्या हो ।

४– "आर्या ! अविद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! अविद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) विद्या हो ।"

५– "आर्या ! विद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! विद्याको प्रतिभाग[1] (=सपक्ष) विमुक्ति हो ।

---

१ यस प्रश्नलाई 'सभाग-प्रतिभाग' प्रश्न भनी भन्द छन् । किन भने यहाँ विद्या र विमुक्ति भनेका दुवै लोकोत्तर हुन् । अतः यहाँ प्रतिभाग भन्नाले समान स्वभावका विपक्षलाई प्रतिभाग भनिएको हो । त्यसैले 'सभाग पटिभागो कथितो' भनी उल्लेख गरेको हो । पपं सू II. पृ. ३०८ : चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

६– "आर्या ! विमुक्तिको प्रतिभाग (=सपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! विमुक्तिको प्रतिभाग (=सपक्ष) निर्वाण हो।"

७– "आर्या ! निर्वाणको प्रतिभाग (=सपक्ष) के हो त ?"

"आवुसो विशाख ! प्रश्नभन्दा धेरै बाहिर गयौ (अच्चयासि पञ्हं); प्रश्नको अन्तलाई बुझ्न सकेनौ। आवुसो विशाख ! ब्रह्मचर्यको अन्त नै निर्वाण पुग्नु हो, निर्वाण परायण हो र निर्वाण पर्यवसान हो। आवुसो विशाख ! यदि चाहन्छौ भने भगवान्‌कहाँ गई यिनै प्रश्नहरू सोध; अनि जस्तो भगवान्‌ले उत्तर दिनु हुनेछ त्यस्तै धारण गर।"

भगवान्‌को अनुमोदन

अनि, धर्मदिन्ना भिक्षुणीको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी, धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणागरी विशाख उपासक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगे पछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे। एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले जति कुराहरू धर्मदिन्ना भिक्षुणीसँग गरेका थिए ती सबै कुराहरू भगवान्‌लाई सुनाए। यस्तो सुनाउँदा विशाख उपासकलाई भगवान्‌ले यस्तो भन्नुभयो—

"विशाख ! धर्मदिन्ना भिक्षुणी पण्डितनी हुन्; विशाख !

धर्मदिन्ना भिक्षुणी महाप्राज्ञा हुन्। विशाख ! यदि तिमीले यी प्रश्नहरू मसँग सोधेको भए पनि मैले त्यसको उत्तर त्यस्तै गरी दिने थिएँ; जस्तो धर्मदिन्ना भिक्षुणीले तिमीलाई व्याकरण गरिन्। यही नै त्यसको अर्थ हो। यस्तै हो भनी तिमीले धारण गर[1]।"

भगवान्‌ले यति भन्नु भयो। अनि, विशाख उपासकले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे।

× × ×

---

१. यस वाक्य पछि यो "चूलवेदल्लसुत्तं" राजकर्मचारीहरूद्वारा लेखेको पत्रमा राज-मुद्राको छाप लगाएपछि 'राज-पत्र' हुने जस्तै यो सूत्र पनि बुद्धभाषित भयो। पपं. सू. II. पृ. ३०९: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना।

मूल सूत्र—

३—अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं धम्मकथिकानं यदिदं धम्मदिन्ना।"

× × ×

अर्थ—

"भिक्षुहो! मेरा धर्मकथिका श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा धर्मदिन्नाः अग्रछिन्[1]।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९६

मूल पालि—

४-धर्मदिन्ना स्थविरापदान

अतीतकथा

१– "[1]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारंगत हुनु भएका पद्मोत्तर (=पदुमुत्तर) भन्ने जिन उत्पन्न हुनु भएको थियो ।

२– "त्यस बखत, हंसवती नगरको एक कुलगृहमा, अर्काको काम गर्ने, प्रज्ञावती तथा शीलवती भई म जन्मेको थिएँ ।

३– "पद्मोत्तर बुद्धको सुजात भन्ने अग्रश्रावक विहारबाट निस्कनु भई भिक्षाटनार्थ जानुभयो ।

४– "त्यस बखत, गाग्री लिई पानी लिन गइरहेकी मैले वहाँलाई देखेर प्रसन्न भई रोटी प्रदान गरें ।

५– "त्यहीं बसी वहाँले सो रोटी खानु भयो; त्यसपछि वहाँ-लाई घरमा लगी भोजन पनि प्रदान गरें ।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४२ : धम्मदिन्नाथेरीअपदानं ।

६– "त्यस पछि, मेरा आर्य सन्तुष्ट भई मलाई आफ्नै बुहारी बनाए; ससुरासँगै गई बुद्धलाई अभिवादन गरें।

७– "त्यस बखत, एक धर्मकथिका भिक्षुणीको वर्णना गर्नुभई बुद्धले वहाँलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो; यो देखेर म अति प्रसन्न भएँ।

८– "ससङ्घ लोकनायक बुद्धलाई निम्त्याई मैले पनि सोही स्थान प्रार्थना गरें।

९-१२– "अनि सुगतले घनमधुरस्वरले यसो भन्नु भयो— 'हे भद्रे! प्रसन्न होऊ, तिम्रो प्रणिधी सफल हुनेछ। यहाँदेखि एक लाख कल्पमा, ओक्काक कुलको गौतम गोत्रमा एक शास्ता लोकमा उत्पन्न हुनेछन्। वहाँको धर्ममा धर्मदायाद प्राप्त गरी तिमी वहाँको धर्मनिर्मित औरस पुत्री हुनेछौ। तिमी शास्ताकी धर्मदिन्ना भन्ने नामकी श्राविका हुनेछौ।'

१३– "यी कुरा सुनी अत्यन्त प्रसन्न भई, जीवनभर मैले महामुनि प्रति मैत्रीचित्त राखी प्रत्ययहरूद्वारा उपस्थान गरें।

१४– "त्यस सुकृत्य कर्महरूद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्य-देह छाडी त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ।

भद्रकल्पमा

१५– "यस भद्रकल्पमा काश्यप भन्ने गोत्रमा महायश प्राप्त ब्रह्मबन्धु हुनु भएका बुद्ध उत्पन्न हुनु भयो।

१६– "त्यस बखत, वाराणशीका किकी भन्ने राजा नरेश्वर बुद्धका उपस्थाक थिए।

१७– "वहाँकी सुधर्मा भन्ने छैटौं पुत्री भएकी मैले जिनाग्र बुद्धको धर्मोपदेश सुनी प्रसन्न भई प्रव्रजित हुने वचन मागें।

१८– "तर हाम्रा पिताले (=प्रव्रजित हुने) वचन दिनु भएन; अनि हामीहरू बीसहजार वर्षसम्म अप्रमत्त भई घरमै बस्यौं।

१९– "सुख ऐश्वर्यमा हुर्केका हामी सात राजकन्याहरूले कौमारी-ब्रह्मचर्य पालन गर्दै नित्यप्रति बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं।

२०– "(ती राजकन्याहरू) श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षुणीदायिका, धर्मा, सुधर्मा र सातौं सङ्घदायिका हुन्।

२१– "(अहिले हामीहरू)—क्षेमा, उत्पलवर्णा, पटाचारा, कुण्डला, (कृषा) गौतमी, म र सातौं विशाखा (उपासिका) हुन्।

२२– "त्यस सुकृत्य कर्महरूद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्य देह छाडी त्रयस्त्रिंश लोकमा गयौं।

वर्तमान कथा

२३-२४– "यो अन्तिम जन्ममा, गिरिव्रज (=राजगृह) नगरमा, सबै कामना पूर्ण हुने एक समृद्धशाली श्रेष्ठी कुलगृहमा म

जन्में । जब रूपसम्पन्ना भई प्रथम बँशमा पुगें तब परकुलमा गई त्यहाँ सुखपूर्वक बसें ।

२५– "सुबुद्धिमान् हुनु भएका मेरा पतिले, लोकका शरण हुनु भएका बुद्धको शरणमा गई, वहाँको धर्मोपदेश सुनी, अनागामी-फल प्राप्त गर्नुभयो[२] ।

२६– "अनि म (पतिको) आज्ञा लिई अनगारिका भई प्रव्रजित भएँ; प्रव्रजित भएको केही समयमै मैले अरहत्व पनि प्राप्त गरें[३] ।

---

१. "पच्छिमे च भवेदानि, गिरिब्बजपुरुत्तमे ।
जाता सेट्ठिकुले फीते, सब्बकामसमिद्धिने ॥
"यदा रूपगुणूपेता, पठमे योब्बने ठिता ।
तदा परकुलं गन्त्वा, वसिं सुखसमप्पितो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४४ : धम्मदिन्नाथेरीअपदानं ।

२. "उपेत्वा लोकसरणं, सुणित्वा धम्मदेसनं ।
अनागामिफलं पत्तो, सामिको मे सुबुद्धिमा ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४४

३. "तदाहं अनुजानेत्वा, पब्बजिं अनगारियं ।
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं ॥" थेरी. अप. दा. पा पृ. २४४

२७– "त्यस बखत मकहाँ आई गम्भीर तथा निपुण प्रश्नहरू सो उपासकले सोधे; ती सबैको उत्तर मैले दिएँ[1] ।

२८-२९– "त्यस गुणमा सन्तुष्ट हुनुभई 'धर्मकथिका भिक्षुणी-हरूमध्येमा यी जस्ती अरू देखिदन' भन्नु हुँदै जिनले मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भई— 'भिक्षुहो ! धर्मदिन्ना पण्डित्नी हुन् भनी धारण गर' भनी भन्नुभयो । नायकको (=बुद्धको) अनुकम्पाले यसरी म पण्डित्नी भएँ[2] ।

३०– "शास्तालाई मैले चिनिसकें, बुद्धशासनको काम पूरा-गरिसकें; गरुँगो भार बिसाइसकें तथा भवजाललाई पनि विच्छिन्न पारिसकें ।

३१– "जसकोनिम्ति घरछाडी प्रव्रजित भएको थिएँ त्यो

---

१. "तदा उपासको सो मं, उपगन्त्वा अपुच्छथ ।
गम्भीरे निपुणे पञ्हे, ते सब्बे ब्याकरिं अहं ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४४

२. "जिनो तस्मिं गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं ।
भिक्खुनिं धम्मकथिकं, नाञ्ञं पस्सामि एदिसिं ।।
"धम्मदिन्ना यथा धीरा, एवं धारेथ भिक्खवो ।
एवाहं पण्डिता होमि, नायकेनानुकम्पिता ।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४४

मेरो अर्थ पूरा भइसक्यो र सबै भवसंयोजनहरू[१] पनि क्षय भइसके ।

३२– "शास्ताको शासनकारी भई, ऋद्धि र दिव्यश्रोतलाई वशीभूत गरी परचित्तलाई जान्ने पनि भएँ ।

३३– "पूर्वेनिवासलाई जान्दछु, दिव्यचक्षुलाई विशुद्ध पारें, सबै आस्रवहरूलाई परिक्षीणगरी विशुद्ध र सुनिर्मल भएँ ।

३४– "सबै क्लेशहरू[२] लाई भस्म पारिसकें, सबै भवतृष्णाहरू

---

१. 'भवसंयोजनहरू' भन्नाले सबै दशसंयोजनहरूलाई भनेको हो । दशसंयोजनहरू यी हुन् — (१) कामराग-संयोजन, (२) प्रतिघ-संयोजन, (३) मान-संयोजन, (४) दृष्टि-संयोजन, (५) विचिकित्सा-संयोजन, (६) शीलव्रतपरामर्श-संयोजन, (७) भवराग-संयोजन, (८) ईर्ष्या-संयोजन, (९) मात्सर्य-संयोजन र (१०) अविद्या-संयोजन । विभं. पा. पृ. ४७० : खुद्दकवत्थु-विभङ्गो ।

२. 'क्लेशहरू भन्नाले दश क्लेशहरू सबैलाई भनिएको हो । दश-क्लेशहरू यी हुन्— (१) लोभ, (२) द्वेष, (३) मोह, (४) मान, (५) दृष्टि, (६) विचिकित्सा, (७) आलस्यपन (= थीनं), (८) चंचलपन (=उद्धच्चं), (९) अलज्जा (=अहिरिकं) र (१०) अनोतप्त (=अनोत्तप्पं) । विभं. पा. पृ. ४६९: खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

नाश भइसके, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (हात्ती) जस्तै म अनास्रवी भई विहार गर्दछु[1] ।

---

१. यस पछिका ३५, ३६ गाथाहरूका अर्थ माथि 'पटाचारा-स्थविरापदान' मा पृ. ३३७ को गाथा नं. ४३, ४४ मा उल्लेख भए जस्तै हुन् ।

६. नन्दा स्थविरा

प रि च य

नन्दा स्थविरा शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी महाप्रजापति गौतमीकी छोरी हुनुहुन्छ[१]। शुद्धोदन महाराजाको देहान्त भएपछि महाप्रजापति गौतमी तथा यशोधरा देवीहरू भिक्षुणी भएर गइसके पछि वहाँ पनि भिक्षुणी भएर जानु भयो र बुद्धशासनमा ध्यानी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थानमा रहनु भयो। वहाँकै सम्बन्धमा त्रिपिटक पालिसाहित्यमा खोजगरी पाएका कारणहरूलाई एकत्रित पारी, क्रमबद्धरूपमा यहाँ परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

नन्दा-नामकरण

नन्दा कुमारीलाई 'नन्दा' भनी नाम राख्नाका कारणहरू माथि "महाप्रजापति गौतमी-चरित" को परिचय (पृ. ४) मा

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दा थेरीगाथट्ठकथा; अं. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४९ : नन्दाथेरीअपदानं।

उल्लेख गरिसकेको छु तथा नन्दा कुमारीको सहोदर भाई नन्द-कुमार रहेको कुरा पनि उहीं पृ. ५ मा समुल्लेख गरिसकेको छु।

त्रिपिटकपालि (=मूल) तथा अर्थकथाहरूले 'नन्दा' लाई नै विशेषणहरू जोडी अरू किशिमका नामहरू पनि उल्लेख गरेका पाइन्छन्। जस्तै—

अङ्गुत्तरट्ठकथाले 'नन्दा' लाई नै 'रूपनन्दा' र 'जनपद-कल्याणी' भन्ने उल्लेख गरेको छ[1]। यसरी विशेषण जोडी नाम लिनुपर्ने कारणहरू उल्लेख गर्दै— "नन्दा तिस्सा नामं अकंसु; रूप-नन्दाति पि वुच्चति; सा अपरभागे उत्तमरूप भावेन 'जनपद-कल्याणी' नाम जाता" अर्थात्—उनलाई 'नन्दा' भन्ने नामकरण गरे, तर 'रूपनन्दा' पनि भन्दछन् र पछि गएर उत्तम रूपवती भएकोले 'जनपदकल्याणी' पनि भन्न थाले। अङ्गुत्तरनिकायपालि (=मूल) ले भने 'नन्दा' भन्ने नाम मात्र उल्लेख गरेको छ[2]।

थेरीगाथापालि[3] (=मूल) ले र त्यसको अर्थकथाले भने क्रमशः 'सुन्दरीनन्दा', 'नन्दा' तथा 'सुन्दरीनन्दा जनपद-कल्याणी' भन्ने नामहरू उल्लेख गरेका छन्। "नन्दा तिस्सा नामं

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी; उहीं पृ. १७४ : एककनिपातवण्णना, नन्दत्थेर।
२. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो।
३. थेरी. गा. पा. पृ. ४१६ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथा।

अकंसु; अपरभागे रूपसम्पत्तिया सुन्दरीनन्दा जनपदकल्याणीति च पञ्ञायित्थ' भनी थेरीगाथट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ। अर्थात्— 'नन्दा' भन्ने नामकरण गरे; किन्तु पछि गएर रूपसम्पत्तिको कारणले गर्दा 'सुन्दरीनन्दा जनपदकल्याणी' नाम द्वारा पनि चिनिन थालिन्[१]।

धम्मपदट्ठकथाले— 'जनपदकल्याणी रूपनन्दा[२]' र 'जनपदकल्याणी[३]' भनी उल्लेख गरेको छ।

सुत्तनिपात अट्ठकथाले— 'नन्दा', 'जनपदकल्याणीनन्दा' र 'जनपदकल्याणी' भन्ने आदि नामहरू उल्लेख गरेको छ[४]।

जातकट्ठकथाले[५]— 'जनपदकल्याणी' भन्ने मात्र र अप-

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३९१ : जनपदकल्याणी रूपनन्दत्थेरियावत्थु, जरावग्गो।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ५७ : नन्दत्थेरवत्थु, यमकवग्गो।

४. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८ : विजयसुत्तवण्णना; उहीं पृ. १९८: मुनिसुत्तवण्णना।

५. जा. अ. क. I. पृ. ४४१: सङ्गामावचरजातकं, नं. १८२; उहीं. पृ. ७५ : सन्तिकेनिदान।

दानट्ठकथाले[1] र समन्तपासादिकाले[2] पनि 'जनपदकल्याणी' भन्ने मात्र उल्लेख गरेका छन् ।

उदानपालि[3] र त्यसको अर्थकथाले[4]— 'जनपदकल्याणी' भन्ने नाम उल्लेख गरेका छन् ।

उदानपालिको नन्दसुत्तं अनुसार—आफू भिक्षु-जीवनमा बस्ने इच्छा नभएका कुरा प्रकट गर्नुहुँदै नन्द भिक्षुले— "साकियानी मं, भन्ते, जनपदकल्याणी घरा निक्खमन्तस्स... 'तुवटं खो अय्यपुत्त आगच्छेय्यासी' ति' " भनी भन्नु भएको छ । अर्थात्— भन्ते ! म घर-बाट निस्कीरहेको समयमा शाक्यनी जनपदकल्याणीले मलाई— 'आर्यपुत्र ! चाँडै आउनुहोस्' भनी भनेकी थिइन् ।

"जनपदकल्याणी" भन्नाका कारणहरू दिई उदानट्ठकथाले यस्तो वर्णन गरेको छ[5]—

"जनपदकल्याणीति जनपदम्हि कल्याणी, रूपेन उत्तमा, छ सरीर दोस रहिता, पञ्चकल्याण समन्नागता..." अर्थात्—

---

१. अप. दा. अ. क. पृ. ८० : निदानकथा ।

२. सम. पा. पृ. ७५३ : महाखन्धकवण्णना, महावग्गवण्णना ।

३. उदा. पा. पृ. ८७ : नन्दसुत्तं, नन्दवग्गो ।

४. उदा. अ. क. पृ. ११८ : नन्दसुत्तवण्णना, नन्दवग्गो ।

५. उदा. अ. क. पृ. ११८ : नन्दसुत्तवण्णना, नन्दवग्गो ।

जनपदमध्येमा कल्याणी (=सुन्दरी) भएकीले, रूपवर्णले उत्तम भए-कीले, छ शारीरिक दोष रहित भएकीले तथा पञ्चकल्याण (=गुण) ले सुसम्पन्ना भएकीले 'जनपदकल्याणी' भनिएको हो।

छ शारीरिक दोष रहित भनी— (१) न अति अग्ली, (२) न अति पुड्की, (३) न अति दुब्ली, (४) न अति मोटी, (५) न अति काली तथा (६) न अति गोरी हुनेलाई भन्दछन्।

निम्न पाँच गुणहरूले युक्त हुनेलाई 'पञ्चकल्याणी' भन्दछन्। जस्तै— (१) छविकल्याण, (२) मांस कल्याण, (३) नख (=नङ्) कल्याण, (४) अस्थिकल्याण अथवा दन्तकल्याण तथा (५) केश-कल्याण। यसको भनाइको तात्पर्य हो—

(१) जसको शरीराभासले दश बाह्र हातसम्म प्रकाश पार्छ अथवा जसको छविवर्ण प्रियङ्गु[१] समान अथवा सुवर्ण समान वर्ण हुन्छ—त्यस्तालाई 'छविकल्याण' भन्दछन्।

(२) जसको चारै हात खुट्टाहरू तथा मुखाकृति समेत सबै वर्णहरू मानो रक्तप्रवाल वा रक्तकम्बल जस्तै हुन्छन्—त्यस्तालाई 'मांसकल्याण' भन्दछन्।

(३) बीस नङ्हरूले छोएका ठाउँहरूमा—मानो चप्राको

१. 'प्रियङ्गु' भनेको एक लताविशेष हो। यसलाई कुनै स्त्रीले छुँदा फूल्न थाल्छ। संस्कृत-शब्दार्थ कौस्तुभ।

रङ्गले रङ्गिएको जस्तो वर्ण र नछोएका ठाउँहरूमा दूधको धार जस्तै वर्ण हुनेलाई 'नखकल्याण' भन्दछन्।

(४) परस्पर राम्ररी मिलेका तथा परिशुद्ध मणि जस्ता बत्तीस दाँतहरू भएकालाई 'अस्थिकल्याण' अथवा दन्तकल्याण भन्दछन्।

(५) एकशय बीस वर्षकी भए पनि सोह्रवर्षीया जस्ती देखिएर कपाल पनि न फुल्नेलाई 'वैशकल्याण' भन्दछन्।

"सुन्दरी च होति एवरूपगुण समन्नागता; तेनवुत्तं— 'जनपद कल्याणी' ति" अर्थात्—सुन्दरी पनि हुन्छे तथा यस्तै गुणहरूले पनि सम्पन्ना भएकोले 'जनपदकल्याणी' भनिएको हो[१]।

यस सम्बन्धमा नन्दा स्थविराले आफ्नो "अपदान" मा आफूलाई "नन्दा" भनेको र कपिलवस्तु नगरमा यशोधरा देवी बाहेक आफूभन्दा राम्री स्त्री अरू कुनै पनि नभएकोले आफूलाई 'कल्याणी' पनि भन्दथे भन्ने कुरा स्वयं उल्लेख गर्नु भएको छ। जुन कुरा तलको "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २०-२२ मा अनुदित भएको छ।

---

१. उदा. अ. क. पृ. ११८-१९; यस्तै कुरा जा. अ.क. I. पृ. २९१: तेलपत्तजातकं, नं. ९६ ले पनि समुल्लेख गरेको छ।

'नन्दा' र 'जनपदकल्याणी' भन्ने स्त्रीहरू अरू पनि छन्। जसको विवरण परिचयको अन्तमा उल्लेख गरिदिएको छु।

अनौठो घटना

यस प्रकार रूपलावण्यताले सुन्दरी भएकी नन्दा कुमारीको गृही-जीवन सम्बन्धी कुनै खास कुराहरू पालिसाहित्यमा नपाइए-तापनि, उनको पछिल्लो जीवनका कुराहरूलाई ध्यानमा राखी अध्ययन गर्दा, अत्यन्त सुखपूर्वक राजदरबारमा हुर्केर दरबारमै ऐश आराम भोग गरी दरबारिया जीवन बिताएको कुरालाई बुझ्नुको साथ साथै उनको जीवनमा एक असाधारण तथा अनौठो घटना घट्न लागेको कुरा पनि अवबोध हुन्छ।

यसभन्दा अघि प्रकाशित "बुद्धकालीन राजपरिवार" अन्तर्गत शुद्धोदन राजाको परिचय र यसै ग्रन्थमा माथि महाप्रजापति गौतमीको परिचयमा नन्दा कुमारी र नन्दकुमार साख्खे दिदी र भाई दुवै शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी महाप्रजापति गौतमीका कोखबाट जन्मेका छोरी र छोरा हुन भन्ने कुरा प्रष्टै उल्लेख भएको छ[१]। सिद्धार्थ राजकुमार शुद्धोदन महाराजाकी

१. बु. गृ. पृ. २१५; बु. रा. पृ. १३०–३२; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २६५ : नन्दथेरापदानत्थकथा; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४९; नन्दाथेरीअपदानं; उदा. अ. क. पृ. ११७ : नन्दसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. १७४ : एककनिपातवण्णना, नन्दत्थेर; अं. नि. अ. क. I. पृ १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी; थेरी. गा अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा।

बडामहारानी महामाया देवीका कोखमा जन्मनु भएका छोरा हुनु हुन्छ[१]। यसप्रकार सिद्धार्थ कुमार, नन्दा कुमारीको जेठा भाइ र नन्दकुमार कान्छा भाइ हुन्। जुन कुरा नन्दा स्थविराले पछि आफैंले "थेरीअपदानपालि" मा समुल्लेख गर्नु भएको छ। जसको अनुवाद तलको "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २३ मा भएको छ।

नन्दा कुमारी राजदरवारमै बसी यौवन सम्पन्ना भइन्। एक दिन, विवाह मङ्गलोत्सव भइरहेको बेलामा, कपिलवस्तुमा आइरहनु भएका बुद्धले नन्दकुमारलाई भिक्षा पात्र समात्न लगाई न्यग्रोधारामसम्म लगी, नन्दलाई उहीं प्रव्रजित गराउनु भएको थियो भन्ने कुरा पालिसाहित्यले उल्लेख गरेको छ।

कसको र कोसंग विवाह हुने मङ्गलोत्सव भइरहेको हो त भन्ने कुराको छानबीन गरी सबै अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका कुराहरू

---

१. सिद्धार्थ राजकुमारका सद्दे दाजु-भाइ वा दिदी-बहिनीहरू कुनै पनि छैनन्। सिद्धार्थ कुमार जन्मेको एक सातामा वहाँकी आमा मायादेवीको स्वर्गारोहण भएको कुरा माथि पृ. ५ मा उल्लेख भइसकेकै छ। बुद्ध हुने महापुरुष जन्मिने गर्भमा बुद्ध एक जना बाहेक अरू कसैले पनि जन्म लिन नसक्ने कुरा दी. नि. II. पृ. १३ : महापदानसुत्तले र त्यसको अर्थकथाले (I. पृ. २८७ र २९२ मा) स्पष्टैसँग उल्लेख गरेका छन्।

अध्ययनगर्दा नन्दकुमारको विवाह नन्दा कुमारीसँग हुने मङ्गलोत्सव भइरहेको कुरा निर्विवाद सिद्ध हुन आउँछ। सबैं अर्थकथाहरूले नन्द कुमारलाई भगवान्‌ले सोही बखत पात्र समात्न लगाई राजदरबारबाट बाहिर लैजानु भएको बेलामा नन्दा कुमारीले "आर्यपुत्र ! चांडै फर्केर आउनु होस्" भनेको कुरा उल्लेख गरेका मात्र नभई भिक्षु भएका नन्दकुमारले समेत नन्दाको सो वाक्यलाई झल झली सम्झी आफू भिक्षुभावमा बस्न नसकेको कुरा उदानपालिको नन्दसुत्तले[1] प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ।

यस घटनाको सम्बन्धमा उल्लेख भएका केही अर्थकथाहरूका पाठहरू यहाँ उद्धृत गरिदिएको छु—

समन्तपासादिकाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"नन्द कुमारको (१) केश विसर्जन गर्ने, (२) निधारमा

---

१. "साकियानि मं, भन्ते, जनपदकल्याणी घरा निक्खमन्तस्स उपड्ढुल्लिखितेहि केसेहि अपलोकेत्वा मे एतदवोच— 'तुवटं खो, अय्यपुत्त, आगच्छेय्यासी' ति'। सो खो अहं, भन्ते, तमनुस्सरमानो अनभिरतो ब्रह्मचरियं चरामि, न सक्कोमि ब्रह्मचरियं सन्धारेतुं, सिक्खं पच्चक्खाय हीनायावत्तिस्सामी' ति।" उदा. पा. पृ. ८७: नन्दसुत्तं, नन्दवग्गो; जा. अ. क. I. पृ. ४४१ : सङ्गामावचरजातकले पनि यस्तै कुराहरू समुल्लेख गरेको छ।

सुवर्णपत्र राख्ने, (३) गृहप्रवेश गर्ने, (४) आवाह[1] गर्ने र (५) छत्र धारणगर्ने आदि पाँच मङ्गलहरूको उत्सब भइरहेको थियो। अनि नन्दलाई भिक्षापात्र समात्न लगाई मङ्गलका कुराहरू सुनाई भगवान् आसनबाट उठेर जानु भयो। कुमार गइरहेको देखेर जनपदकल्याणीले झ्यालबाट हेरी 'आर्यपुत्र! चाँडै आउनुहोस्' भनी भनिन्। नन्दकुमार पनि भगवान्लाई 'पात्र लिनुहोस' भनी भन्न नसकी विहारसम्मै गए। भगवान्ले उनको इच्छा नहुँदा नहुँदै प्रव्रजित गराउनु भयो[2]।"

सुत्तनिपातट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

---

१. पालिसाहित्यको भाषानुसार कन्या भित्र्याउनेलाई 'आवाह' र कन्या दिनेलाई 'विवाह' भनिन्छ।

२. "नन्दकुमारस्स केसविस्सज्जनं, पट्टबन्धो, घरमङ्गलं, आवाह मङ्गलं, छत्तमङ्गलन्ति पञ्चमङ्गलानि होन्ति। भगवा नन्द पत्तं गाहापेत्वा मङ्गलंवत्वा उट्ठायासना पक्कमि। जनपद-कल्याणी कुमारं गच्छन्तंदिस्वा 'तुवटं खो अय्यपुत्त आगच्छे-य्यासी' ति' वत्वा गीवं पसारेत्वा ओलोकेसि। सो पि भगवन्तं पत्तं गण्हथाति वत्तुं अविसहमानो विहारंयेव अग-मासि। तं अनिच्छमानं येव भगवा पब्बाजेसि।" सम. पा. पृ ७५३ : महाखन्धकवण्णना, महावग्गवण्णना; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २६६ : नन्दअपदानट्ठकथा; उहीं पृ. ८० मा पनि यस्तै कुरा उल्लेख भएको छ।

"त्यस समय नन्दका आभरण मङ्गल, अभिशेकमङ्गल र आवाहमङ्गल सहित तीन मङ्गलहरू भएका थिए। निमन्त्रणा पाई भगवान् पनि पाँचशय भिक्षुहरूका साथ त्यहाँ गई भोजनोप्रान्त दरवारबाट निस्कने बेलामा नन्दको हातमा वहाँले भिक्षापात्र दिनुभयो। नन्द-कुमार दरवारबाट निस्केर गइरहेको देखेर जनपदकल्याणीले 'आर्य पुत्र! चाँडै आउनुहोस्' भनी भनिन्। भगवान् प्रतिको गौरवले 'भगवान्! पात्र लिनुहोस्' भनी भन्न नसकी राजकुमार विहारसम्म पुगे। अनि गन्धकुटीको आँगनमा उभिई भगवान्ले 'नन्द! पात्र देऊ' भनी पात्र लिइसकेपछि वहाँले 'नन्द! प्रव्रजित हुन्छौ?' भनी सोध्नु भयो। भगवान् प्रतिको गौरवको कारणले यस प्रश्नलाई प्रतिक्षेप गर्न नसकी नन्दकुमारले 'हुन्छु, भन्ते' भनी जवाफ दिए पछि भगवान्ले प्रव्रजित गराउनु भयो[१]।"

उदानट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"नन्दकुमारको अभिषेक, गृहप्रवेश तथा विवाहमङ्गलोत्सव भइरहेको बेलामा भगवान् भिक्षाटन गई नन्दकुमारको हातमा भिक्षा-पात्र दिनु भई, मङ्गलका कुराहरू सुनाउनु हुँदै आसनबाट उठी, नन्दकुमारसँगको पात्र नमागिकनै फर्केर जानु भयो[२]। तथागत प्रतिको गौरवको कारणले नन्दकुमारले पनि 'पात्र लिनुहोस्' भनी

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १९८ : मुनिसुत्तवण्णना।

२. थेर. गा. अ. क. I. पृ. २७७ : नन्दथेरगाथट्ठकथामा पनि यस्तै उल्लेख भएको पाइन्छ।

भन्न सकेनन् । बरु यस्तो सोच्न थाले— 'शायद भगवान्ले भिक्षापात्र भऱ्याङ्को छेउमा पुगेपछि लिनु हुने छ कि ।' भगवान्ले त्यहाँ पनि पात्र लिनु भएन । 'भऱ्याङ् मनी लिनु हुने छ कि' भन्ने सोचे । परन्तु त्यहाँ पनि भगवान्ले लिनु भएन । 'दरवारको पटाङ्गिनीमा लिनु हुने छ कि' भन्ने सोचे । त्यहाँ पनि लिनु भएन । फर्कने मन गरी, इच्छा न लागी, नलागी भगवान् प्रतिको गौरवले 'पात्र लिनुहोस्' भनी भन्न नसकी 'यहाँ लिनु हुने छ कि, त्यहाँ लिनु हुने छ कि' भन्ने सोच्दै कुमार भगवान्को पछि पछि लागे ।

"त्यस बखत जनपदकल्याणीलाई 'आर्या ! नन्द राजालाई लिई भगवान् जाँदै हुनुहुन्छ । शायद तपाइलाई एक्लै पार्नु हुनेछ !' यति कुरा अरूबाट सुन्नेबित्तिकै नन्दा कुमारी आँखाबाट आँसु खसाल्दै, कपाल कोर्दा कोर्दै दौडेर गई प्रासादको झ्याल उघारी 'आर्यपुत्र ! चाँडै आउनुहोस्' भनी भनिन । नन्दकुमारको हृदयमा यो वाक्य तेर्सो परेर अटकेको काठ जस्तै गरी बस्यो । शास्ताले पनि उनको हातबाट पात्र नलिई नन्दलाई विहारमा लगी "नन्द ! प्रव्रजित हुन्छौ ?' भनी सोध्नु भयो । बुद्ध प्रतिको गौरवले गर्दा 'प्रव्रजित हुन्न' भनी भन्न नसकी कुमारले 'हवस्, हुन्छु' भनी जवाफ दिए[१] ।" यस्तै प्रकारले धम्मपदट्ठकथाले[२] पनि समुल्लेख गरेको छ ।

---

१. उदा. अ. क. पृ. ११७–१८ : नन्दसुत्तावण्णना ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ५७ : नन्दत्थेरवत्थु, यमकवग्गो ।

अङ्गुत्तरट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"अर्को दिनमा (भगवान् कपिलवस्तु पुग्नु भएको दोश्रो दिनमा) नन्दकुमारको अभिषेक, गृहप्रवेश तथा विवाह मङ्गल भइरहेको बेलामा नन्दकुमारको निवासस्थानमा गई कुमारलाई भिक्षापात्र समात्न लगाई प्रव्रज्या गराउने विचारले भगवान् विहारतिर जानुभयो। पात्र लिई गइरहेको बेलामा प्रासाद माथिको झ्यालबाट जनपदकल्याणीले 'आर्यपुत्र ! चाँडे आउनुहोस्' भनी जुन वाक्य भनेकी थिइन् यस वाक्यले नन्दको चित्तमा जति पीडा दियो त्यति पीडा मङ्गलोत्सवबाट विमुख हुनुपर्दा पनि भएन। त्यसैले प्रव्रजित भएर पनि कुमारको चित्त सन्तापबाट मुक्त हुन सकेन[१]।"

उपरोक्त उद्धृत पाठहरूले यही भन्दछन् कि नन्दकुमारको विवाहमङ्गलोत्सव नन्दा कुमारीसँगै हुन लागि रहेको थियो। किन्तु नन्दाको प्रेमी नन्द कुमारलाई भगवान् बुद्धले उसैदिन राजदरबारबाट लगी भिक्षु बनाइदिनु भयो। यसबाट प्रेमको कारणले नन्दा कुमारीको चित्त जति जलन भयो उत्तीनै जलन नन्दलाई पनि भएका कुरा नन्द भिक्षुले "म नन्दाको वचन मात्र झल झली सम्झी रहन्छु" भन्ने वाक्यबाट हामीले प्रष्टसँगै बुझ्न सक्छौं। यस कुराले हामीलाई यो पनि विश्वास दिलाउँछ कि—उनीहरूका बीच भरखरको प्रेम नभई धेरै समय अघिदेखि नै प्रेम सम्बन्ध स्थापना

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १७४ : एककनिपातवण्णना, नन्दथेर।

भइसकेको रहेछ । अन्यथा उनीहरूका मनमा त्यतिसारो चोट पर्न सक्ने थिएन भन्ने कुराको पनि स्मरण दिलाउँछ । भनिन्छ कि प्रेमले कुनै युक्ति र अयुक्तिलाई देख्न सक्तैन, न त त्यसले कुनै ठीक-बेठीक, योग्य-अयोग्य भन्ने आदि कुनै मर्यादालाई नै देख्छ । प्रेमले त प्रेम मात्र पाउन खोज्छ र प्रेमको परमार्थ नै प्रेमिका प्राप्त गर्नु हो । जब प्रेमको बाटोमा विवेक र बुद्धि हिँड्नथाल्छन् तब कहिले काँहि प्रेमी र प्रेमीकाहरूलाई अड्चनहरू आइलाग्छन् । नन्दको आवाह नन्दासँगै हुनलागिरहेको कारणद्वारा बुद्धलाई पनि केही असर पारेको जस्तो कुरा आवाह-मङ्गल भइरहेकै दिनमा नन्द कुमारलाई भिक्षु बनाउन लगेबाट पनि थाहा पाइन्छ । नत्र, त्यत्रो मङ्गलोत्सव भइरहेको दिनमै नन्दलाई बुद्धले लैजानुपर्ने कुनै कारण देखिदैन । यस कृयाद्वारा गलत बाटोमा लाग्न लागिरहेका नन्द प्रति भलो चिताएर नै बुद्धले यस्तो कदम चाल्नु भएको होला भन्ने कुरा पनि सोच्न सकिन्छ[१] ।

गृहत्याग

यसरी नन्दकुमारलाई प्रव्रजित गराउनु भए पछि बुद्धले

१. यस्तै घटनाहरू जातकयुगमा पनि घटेका कुराहरू जा. अ. क. IV. पृ. १२२ : उदयजातकं, नं. ४५८ र उहीं दसरथजातकं, नं. ४६१ मा पनि उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

आफ्नो पुत्र राहुल कुमारलाई पनि प्रव्रजित गराउनु भयो[१]। त्यस पछि बुद्धले आफ्नो पिता शुद्धोदन महाराजालाई राजदरवारमै अरहत्व प्राप्त गराइदिनु भयो। अरहत्व लाभ गरेको केही दिनमै शुद्धोदन महाराजा परिनिर्वाण हुनु भयो[२]।

शुद्धोदन महाराजाको परिनिर्वाण भइसके पछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी हुनु भयो, त्यस पछि सिद्धार्थ कुमारकी धर्मपत्नी यशोधरादेवी पनि भिक्षुणी भएर जानु भयो[३]। त्यस पछि शुद्धोदन महाराजाको राजदरवार उदाङ्गपरी खालो जस्तै भयो। यस्तो बखतमा ज्ञातिपरिवारहरूविना मानसिक पीडा सहँदै नन्द-कुमारको शोकले एक्लै आफ्नो दरवारमा बसिरहेकी नन्दा कुमारीको मनमा आकुल-व्याकुलताका साथ अनेक कल्पनाका लहरहरू लहराउन थाले। कहीले काहिं नन्दाको मनमा यस्तो कल्पना पनि उठ्न थाल्यो—

---

१. बु. रा. पृ. १४०; अ. नि. अ. क. I. पृ. १८६ : एककनिपातवण्णना, महापजापति गोतमी; अं. नि. अ. क. II. पृ. ७७४ : गोतमीसुत्तवण्णना; अप. दा. अ. क पृ. २६६ : नन्दत्थेरापदानं; धम्म. प. अ. क. पृ. ५७ : नन्दत्थेरवत्थु।

२. हेर माथि पृ. १४–१६ मा।

३. थेरी गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा; अं. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी।

'मेरो जेठा भाइ चक्रवर्ती राज्य छाडी प्रव्रजित भएर लोकाग्र बुद्ध हुनु भयो। वहाँको पुत्र राहुल कुमार पनि प्रव्रजित नै भए। मेरा पति नन्द राजा (=भत्ता च मे नन्द राजा) तथा माता महाप्रजापति गौतमी पनि प्रव्रजित नै भइसक्नु भयो। त्यति मात्र होइन बहिनी[1] राहुल माता (=भगिनी राहुलमाता) पनि प्रव्रजित नै भएर गइसकिन्[2]।"

रातदिन यस्तै यस्ता चिन्तन गर्दै, कल्पनाको सागरमा पौडी खेलेर पनि वार पार गर्न नसकेकी नन्दा कुमारीले राजदरवारमै एक्लै बसी जीवन बिताउन थालिन। भित्री मनमा नन्द कुमार फर्केर आउनु हुन्छ कि भन्ने आशा पनि छुटेको थिएन।

एकदिन, जब "नन्द भिक्षुले अरहत्व प्राप्त गरिसक्नु भयो' भन्ने र वहाँले आफूलाई 'ठूँडे बाँदरनी[3]' जस्ती भनी भन्नु भयो" भन्ने कुरा आफ्नो कानमा पऱ्यो तब यस वाक्यले नन्दाको हृदयलाई चोट् मात्र पारेको होइन निराश पनि पाऱ्यो। अनि "मेरा स्वामी

---

१. भाइकी पत्नी भएकी हुनाले बुहारीलाई 'बहिनी' भनी भनिएको हो।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४; अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९१: जनपदकल्याणी रूपनन्दत्थेरियावत्थु।

३. उदा. पा. पृ. ८८: नन्दसुत्तं।

पनि, माता महाप्रजाप्रति र अरू ज्ञाति बन्धुहरू पनि प्रव्रजित भइसके (मय्हं सामिको च माता महापजापति अञ्ञे च ञातका पब्बजिता); ज्ञातिहरू विना घरमा बस्नु दुःख हो (=ञातिहि विना दुक्खो घरावासो)" भन्ने मनमा लागे पछि[1] घरमा बस्ने इच्छा भएन। यस्तै मौकामा, एकदिन, महाप्रजापति गौतमी स्थविराले कपिलवस्तु आई छोरी नन्दा कुमारीलाई संझाउदै-बुझाउंदै यसरी अर्ति दिनुभयो—

"नन्दे ! बुद्धपुत्र हुनु भएका नन्दसँग विछोड भएर पनि तिमी किन एक्लै घरमा बसीरहेकी ? तिम्रो यो यौवन सम्पत्ति अवश्य पनि जरात्वमा अन्त नभई छाडने छैन। किन तिमी रूपमा ममता गरी बसीरहेकी। जस्तै सबै रूपकायहरू असुचिपूर्ण हुन् त्यस्तै आरोग्यता पनि व्याधिमै अन्त हुन्छ। यति मात्र होइन, यो जीवन पनि एक दिन मृत्युमै अन्त भएर जानेछ। अत: तिम्रो यो रूपसम्पत्ति र अरू श्रीसम्पत्ति सबै केवल नयनको रसायन मात्र हुन्; यसमा केही सार छैन। तिमीमाथि पनि चाँडै नै जरात्व न आई रहने छैन। अतः तिमी पनि घरछाडी यथाशीघ्र महाकारुणिक बुद्धको शासनमा गइहाल; यही नै तिम्रोनिम्ति कल्याणकर हुनेछ[2]।"

"ज्ञातिबन्धुहरू विना एक्लै राजदरवारमा के गरेर बसूँ" भन्ने

---

१. सुत्त. नि अ क. पृ. १७७–७८ : विजयसुत्तावण्णना।

२. थेरी. अप दा. पा. पृ. २४९: नन्दाथेरीअपदानं।

मनमा लागिरहेको बेलामा, नन्द कुमारबाट पनि निराश हुन परेकोले र आमाको पनि त्यस्तै अर्ति पाएर, प्रव्रजित हुने खास श्रद्धा नभएता पनि ज्ञाति-स्नेहको कारणले मात्र र परिस्थितिले बाध्य गरेका आदि कारणहरूलेगर्दा नन्दा कुमारी न रुचाइ–न रुचाइकन[1] प्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित भइन् (=महापजापतिया सन्तिकं गन्त्वा पब्बजि[2])।

"आमाको कुराले र ज्ञाति-स्नेहको कारणले बाहेक म श्रद्धाले प्रव्रजित भएकी होइन" भन्ने कुरा नन्दा स्थविराले पछि आफ्नो पूर्वचरित्रका कुराहरू बताउनु हुँदै "थेरीअपदानपालि" गा. नं. २९ मा स्वयं उल्लेख गर्नु भएका कुराहरू तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुदित भएको छ।

बुद्धकहाँ जान चाहन्नथिन्

प्रव्रजित भएर भिक्षुणी-निवासस्थानमा बसिरहनु भएकी नन्दा स्थविरालाई उत्तरोत्तर धर्मावबोध गराइदिने उद्देश्य लिई समय समयमा महाप्रजापति गौतमी स्थविराले वहाँलाई करुणापूर्वक उपदेशहरू सुनाउनु हुन्थ्यो। तर यी उपदेशहरू कत्ति पनि वहाँको

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९१

२. अं. नि. अ. क. I. प. १९८

कानमा पर्दैनथे, न त वहाँको चित्त उपदेशमाथि आकर्शित नै हुन्थ्यो । यस स्थितिको कुरालाई स्वयं वहाँले बताउनु भएको कुरा तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ३० मा अनुवाद गरिदिएको छु ।

"बुद्ध भगवान्ले रूपहरूको अवर्णना गर्नु हुन्छ" भन्ने धारणा लिई वहाँ बुद्धकहाँ गई उपदेश सुन्न पनि चाहनु हुन्नथ्यो । वहाँको मनमा आफ्नो रूपलावण्यताको बारेमा निकै घमण्ड थियो । अतएव रूपसम्पत्तिको बारेमा कुनै प्रकारका दोष देखाई गरेका कुराहरू सुन्न चाहनुहुन्नथ्यो । यस्तै यस्ता कल्पनालेगर्दा वहाँ बुद्धकहाँ उपस्थित हुन सम्म पनि चाहनुहुन्नथ्यो[१] । महीनाको दुइपटक विहारमा गई अववाद-उपदेश सुन्न जानुपर्ने दिनमा पनि वहाँ जानु हुन्नथ्यो र आफ्नो पालोमा अर्को भिक्षुणीलाई पठाउनु हुन्थ्यो । यो कारणलाई बुझ्नु भई एक दिन, भगवान् बुद्धले महाप्रजापति स्थविरालाई "आ-आफ्नो पालोमा भिक्षुणीहरू आ-आफै आई अववाद-उपदेश ग्रहणगर्न आउनुपर्छ, अर्कालाई पठाउन हुन्न" भन्ने आज्ञा पनि दिनुभयो । महा-प्रजापति स्थविराले बुद्धको आज्ञा अनुसार सबै भिक्षुणीहरूलाई यो कुरा सुनाउनु भयो[२] ।

बुद्धको प्रशंसा

त्यस बखत श्रावस्तीका उपासक तथा उपासिकाहरू उपो-

---

१. अ. नि. अ. क. I. पृ. १९८; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९१

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८ : विजयसुत्तवण्णना ।

सथको दिनमा शुद्धवस्त्र पहिरी, पुष्प-धूपहरू हातमा लिई, विहारमा गई, दान दिई, पूजा गरी, अपराण्ह समयमा जेतवनाराममागई बुद्धको उपदेश सुन्न जान्थे। भिक्षुणीहरू पनि साथमा लाग्थे। सर्वसाधारण श्रावस्तीवासी मानिसहरू पनि उपदेश सुन्न जान्थे। उपदेश सुनेर नगरमा फर्कने मानिसहरूले बुद्धको बयान सुनाउँदथे। भिक्षुणीहरू र उपासिकाहरू भिक्षुणी-निवासस्थानमा गई अनेक प्रकारले बुद्धको वर्णन गर्थे। चतुप्रामाणिक लोकजनहरू बुद्धलाई देखेर, बुद्धको उपदेश सुनेर प्रसन्न नहुने कुनै पनि थिएनन्।

(१) रूप-प्रामाणिक, अर्थात्—रूपलाई मात्र प्रमाण ठान्ने मानिसहरू बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू[१] तथा असी अनुव्यञ्जनहरूले[२] युक्त हुनु भएका बुद्धको रूपलाई देखेर प्रसन्न हुन्थे।

(२) घोष प्रामाणिक, अर्थात्—बयान सुनेर मात्र प्रमाण ठान्ने मानिसहरू पनि बुद्धको अतीतकालका र वर्तमानकालका अनेक कुराहरू सुनी प्रसन्न हुन्थे।

(३) रूक्ष प्रामाणिक, अर्थात्—रूक्षतालाई देखेर प्रमाण ठान्ने

---

१. बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू के के हुन् भन्ने बारेका कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. पृ. १६८ मा उल्लेख भएका छन्।

२. असी अनुव्यञ्जन भनेका कस्ता हुन् भन्ने बारेका कुराहरू तल 'सकुला स्थविरापदान'को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएकाछन्।

मानिसहरू पनि भगवान्को रूक्ष चीवरादि तथा अनेक प्रकारका दुष्कर-चर्यालाई देखेर प्रसन्न हुन्थे ।

(४) धर्म प्रामाणिक, अर्थात्—धर्मलाई देखेर वा सुनेर प्रमाण ठान्ने मानिसहरू पनि भगवान्को अनेक गुण धर्महरू देखेर तथा वहाँको शील, समाधि तथा प्रज्ञास्कन्धलाई परीक्षण गरी प्रसन्न हुन्थे[१] ।

यसरी बुद्धको उपदेश सुनेर आएका उपासक-उपासिकाहरू तथा भिक्षुणीहरूबाट मात्र नभई सर्वसाधारण मानिसहरूका मुखबाट समेत उपरोक्त गुणहरूमध्येमा कुनै न कुनै गुणका कुराहरू सुन्दा[२] नन्दा स्थविराको मनमा एक दिन यस्तो लाग्यो—

"यस्तोविघ्न सबैले प्रशंसा गर्ने मेरा भाइका श्रीमुखबाट एक दिन रूपको दोष सुनेर के हुनेछ र ! एक दिनमा वहाँले रूपको दोष कति भन्न सक्नु होला र ! बरू वहाँले नदेख्ने गरी धर्मसभामा एक ठाउँमा बस्ने छु । उपदेश सुन्न त जानै पऱ्यो, वहाँको दर्शन पनि गर्नै पऱ्यो[३] ।"

---

१. यी चार प्रमाणहरूका विस्तृत अर्थहरू पपं. सू. II. पृ. १ : चूलसीहनादसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएका छन् ।

२. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८ : विजयसुत्तवण्णना ।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३९२ : जनपदकल्याणी रूपनन्दत्थेरियावत्थु ।

यति सोची वहाँले आफू पनि धर्मोपदेश सुन्न जान चाहेको कुरा भिक्षुणीहरूलाई सुनाए पछि एक दिन भिक्षुणीहरूले वहाँलाई लिएर बुद्धकहाँ गए[1]।

अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथाले— "बुद्धले जब आ-आफूनै आएर अववाद-उपदेश लिन आउनुपर्छ भनी भन्नुभयो तब यस कुराले बाध्य भई नन्दा स्थविरा बुद्धकहाँ जानु भएको हो" भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ[2]।

बुद्धकहाँ जाने इच्छा

नन्दा स्थविरा बुद्धको उपदेश सुन्न जाने खबर जब भिक्षुणीहरूले सुने तब उनीहरूका बीच अनेक कुराहरू चल्नथाले र यस्तो पनि भन्नथाले— "धेरै दिन पछि नन्दा स्थविराले बुद्धको उपस्थानमा जाने इच्छा गरिन्। अवश्य नै आज शास्ताले एक महत्वपूर्ण धर्मोपदेश गर्नु हुनेछ होला[3]!" आदि।

उता भगवान्ले पनि नन्दा स्थविरा आइरहेको देख्नु भई— "यी नन्दाकोनिमित्त कस्तो उपदेश उपयुक्त होला" भन्ने सोच्नु

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३९२

भई "यी नन्दा अति रूपाभिमानी छन् र आत्मभाव प्रति यिनको निक्कै स्नेह छ। अतः काँढाले काँढा झिक्नेझैं, यिनको रूपाभिमान हटाउनकोनिमित्त रूप नै देखाउनुपर्छ" भन्ने ठानी वहाँले आफ्नो ऋद्धिबलद्वारा पन्ध्र सोह्र वर्षीया अत्यन्त सुन्दरी, रातो वस्त्र पहिरिएकी, सबै आभरणहरूले विभूषित भएकी तथा अति दर्शनीया एक कन्याको रूप निर्माण गरी, आफू नजिकै ताडको पंखाले हम्काई-रहेको दृश्य देखाउनु भयो र जुन दृश्य केवल नन्दा स्थविरा र बुद्धले मात्र देख्न सक्नु हुन्थ्यो[1]।

नन्दा स्थविरा पनि भिक्षुणीहरूका साथ गन्धकुटीमा पसी बुद्धलाई पञ्चाङ्गयुक्त वन्दना गरी, बुद्धले आफूलाई नदेख्नेगरी भिक्षुणीहरूका बीचमा पछाडिपट्टि एक ठाउँमा बस्नु भयो र ब्याम-प्रभाद्वारा तेजस्वी देखिनु भएका बुद्धको शरीरलाई पैतालादेखि लिएर शीरसम्म आँखा गाडी हेरी वहाँको शारीरिक सुन्दरता तथा दर्शनीय लक्षणहरू प्रति विचार गरीरहनु भएको बेलामा, छेउमा उभिई ताडको पंखा हम्काई रहेकी ती निर्मित सुन्दरीलाई पनि देख्नु भयो। अनि त्यस्तो देखेर वहाँले आफूलाई मानो मयूरहरूका बीचमा बसेको कौवाको रूप जस्तै देख्नु भयो। ऋद्धिद्वारा निर्मित रूप देख्ने बेला-देखि नै वहाँको आँखा तिरमिराई आफ्नो रूपाभिमान हटी त्यस रूपमा मन जान थाल्यो र वहाँले त्यसै रूपको सुन्दरतालाई हेर्दै—

---

१. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८; धम्म प. अ. क. पृ. ३९२

"आहा ! कति राम्रो चुल्ठो, कति राम्रो निधार, कति राम्रो छाती, कति राम्रो ओठ तथा कति राम्रो कम्मर आदि[1]" भन्दै रूपमै मुग्ध भई[2] "विना कारणले नै म प्रमत्त भई बुद्धकहाँ न आएकी रहिछु। यस्ती स्त्री पनि शास्ताको नगीचमा विश्वासपूर्वक बसिरहेकी छन्। यस रूपको अगाडि मेरो रूप त सोह्र भागमा एक भाग पनि छैन। न जानेर नै म यत्तिका दिनसम्म बुद्धकहाँ आइन छु" भन्दै सोही रूपमै तल्लीन चित्तगरी बस्नु भयो[3]।

हृदय उद्‌घाटन

नन्दा स्थविराको चित्त त्यस निर्मित रूपमा तल्लीन भई-रहेको देखनु भई, दक्ष कृषकले आफूलाई चाहिने जस्तोगरी कूलो खनेर पानी लैजानेझैं कृषक समान हुनु भएका शास्ताले पनि उसै रूप-रूपी कूलोबाट नन्दा स्थविराको चित्त-रूपी पानीलाई पुऱ्याउनपर्ने ठाउँमा पुऱ्याइदिनकोनिमित्त सो रूपलाई क्रमैसँग सोह्रवर्षीयाबाट बीस, तीस, चालीस, पचास···शयवर्षीया पारी देखाइ दिनु भएको मात्र न

---

१. यस किशिमको बयान नन्दा स्थविराले स्वयं गर्नु भएको कुरा तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ३२ मा उल्लेख भएको छ।

२ धम्म. प. अ. क. पृ. ३९२; सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७८–७९

३ अं नि. अ. क. I. पृ. १९८

भई हेर्नै घिन्लाग्दो गरी अत्यन्त कुरूप पारेर पनि देखाइ दिनुभयो । सोह्र वर्षीया स्त्री-रूप जति आकर्षक तथा सुन्दर देखिन्छ उति अरू बैंशमा न देखिने भएकोले क्रमैसँग त्यस्तो विरूप पारी देखाउनु भएको हो । अनि हेरीरहनु भएकी नन्दा स्थविराको चित्त पनि बर्दालिदै गइरहेको रूप अनुसार बर्दालिदै गई क्रमशः रूप प्रति भइरहेको छन्द-रागहरू कमहुँदै हट्दै गई विरक्ततातिर ढल्किदै गयो । यति मात्र होइन; भगवान्ले सो रूपलाई व्याधिद्वारा पीडित गराई अन्तमा मृत्यु समेत गराई त्यसबाट दूर्गन्ध निस्केको दृश्य पनि देखाउनु भयो[1] । नन्दा स्थविराले पनि क्रमैसँग व्याधिग्रस्त भई मृत्यु भएर त्यसबाट निस्केको दूर्गन्धलाई समेत मनन गरी "यो मेरो शरीर पनि त एक दिन यस्तै हुनेछ" भन्ने विचार गरी आफ्नो शरीरलाई अनित्यताको दृष्टिले हेर्न थाल्नु भयो । जब अनित्यताको दृष्टिले हेर्न थाल्नु भयो तब अनित्यताको पछि पछि दुःख पनि देख्न थाल्नु भयो र दुःख ज्ञानको सँगसँगै निस्सार भन्ने ज्ञान भएर त्यसबाट अनात्मताको

---

१. अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका यी वर्णन र थेरी अपदानले उल्लिखित वर्णनमा केही भिन्नता जस्तो देखिएता पनि मूल उद्देश्यमा भने कुनै फरक छैन । थेरीअपदानका कुराहरू नन्दा स्थविराले स्वयं वर्णित गर्नु भएको हो । यसको अनुवाद तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकमा गरिदिएको छु ।

ज्ञान पनि प्रज्ञापथमा अवतरितहुँदै हृदय उद्घाटन हुन थाल्यो। यसप्रकार चित्त परिवर्तनहुँदै, एकमाथि अर्को चित्त आउँदा आउँदै वहाँको अगाडि यो त्रि-भव संसार सबै ज्वालाको रूपमा उपस्थितभई कुणप शरीरलाई घाँटीमा कुँडचांइ राखेको जस्तो हुन थाल्यो र विदर्शना भावनातिर चित्त बढ्न थाल्यो।

नन्दा स्थविराको चित्त अनित्य-प्रतिसंयुक्त विदर्शना भावनातिर बढीरहेको कारणलाई बुझनु भई शास्ताले "के त अब नन्दाले आफ्नो प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न सक्ने छिन् त" भन्ने विचार गर्नु हुँदा "बाहिरी प्रत्यय पाएमा आफ्नो प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न सक्ने छिन्" भन्ने बुझनु भई त्यस बेला वहाँले "आतुरं असुचिं पूतिं[1]..." भन्ने गाथाहरूद्वारा धर्मोपदेश गर्नु भयो। जुन गाथाहरूका उपदेश अनुसार आफ्नो प्रज्ञालाई पठाउँदा नन्दा स्थविराले स्रोतापत्ति-फल साक्षात्कारगरी निर्वाणको स्रोत-धारमा पुग्नु भयो[2]।

---

१. यी गाथाहरू तल "नन्दा स्थविरा गाथा" शीर्षकमा अनुवाद भएका छन्।

२. धम्म. प. अ क. पृ. ३९२–९३ : जनपदकल्याणी रूपनन्दत्थेरियावत्थु; सुत्त. नि. अ क. पृ. १७८–७९ : विजयसुत्तवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा।

अरहत्व प्राप्ति

यसरी नन्दा स्थविराको चरितानुकूल[१] अशुभ-भावनाका कुराहरू सुनाई स्रोतापन्नमा प्रतिष्ठित गराइ दिनु भए पछि उत्तरोत्तर

---

१. 'चरितानुकूल' भन्नाले नन्दाको चरितलाई अनुकूल हुने ध्यानका कुराहरू सिकाइदिनु भयो भनी भनिएको हो। उत्कृष्ट स्वभावलाई लिएर मानिसहरूलाई छ चरितमा विभाजित गरिएका छन्। जस्तै— (१) रागचरित, (२) द्वेषचरित, (३) मोहचरित, (४) श्रद्धाचरित, (५) बुद्धिचरित तथा (६) वितर्कचरित। वि. सु. म पृ. ७७ : कम्मट्ठानगहण-निद्देसो–३

कुन कुन चरित हुनेलाई कुन कुन भावनाहरू अनुकूल हुन्छन् भन्ने कुरा पनि उहीं पृ ८५ मा समुल्लेख भएका छन्। जस अनुसार— (१) रागचरित हुनेलाई—दश-अशुभ-भावना-हरू र कायगतानुस्मृति अनुकूल हुन्छ; (२) द्वेषचरित हुनेलाई —चार ब्रह्मविहार मैत्री-भावनाहरू र चार वर्णकसिण-भावना-हरू अनुकूल हुन्छ; (३) मोहचरित र (४) वितर्कचरित हुनेलाई आनापान-स्मृति-भावना अनुकूल हुन्छ; (५) श्रद्धा-चरित हुनेलाई—छ अनुस्मृति-भावना अनुकूल हुन्छ तथा (६) बुद्धिचरित हुनेलाई– मरणानुस्मृति, उपशमानुस्मृति, चतुर्धातु व्यवस्थान तथा आहारमा प्रतिकूलसंज्ञा-भावना अनुकूल हुन्छ।

मार्ग-फलहरूको अवबोध गराउन महाकारुणिक बुद्ध भगवान्ले अगाडि विदर्शना र अशुभ-भावना गर्ने तरिकाको व्याख्यान गर्नु भई "हिँडिरहे पनि, उठीरहे पनि, बसिरहे पनि…" भन्ने आदि कुराहरू बताउनु भई "तिट्ठंचरं निसिन्नो वा…" भनी विजयसूत्रद्वारा[१] उपदेशहरू सुनाउनु भयो। यो सूत्रको उपदेश सुने पछि नन्दा स्थविराले उत्तरोत्तर मार्ग-फलहरू प्राप्त गर्नु भयो र त्यस पछि बुद्धले वहाँलाई शून्यता प्रतिसंयुक्त भएका कुराहरू दर्शाउनु-हुँदै "नन्दे! हेर, यो शरीरमा कुनै सारवस्तु छैन; तीनशय हाडहरू[२] खडा गरी त्यसका जोर्नीहरूलाई नौशय स्नायुहरूले[३] बाँधी त्यसमा नौशय मांसपेशीहरू[४] र रगतहरूले लेपगरी छालाले मोरिदिएकोछ। यस भित्र अनेक कृमी-कीराहरूका साथ साथै जरात्व, मृत्यु, मान तथा अनेक कपटहरू लुकीरहेका बाहेक सारको रूपमा ग्रहणगर्न लायक अरू कुनै वस्तु छैन" भन्नु हुँदै निम्न गाथा भन्नु भयो—

"अट्ठीनं नगरं कतं, मंसलोहितलेपनं।
यत्थ जरा च मच्चु च, मानो मक्खो च ओहितो[४]॥"

---

१. यो सूत्रको अनुवाद तल "अशुभ-भावना" शीर्षकमा गरिदिएको छ। सुत्त. नि. पृ. २९७ : विजयसुत्तं, अ. क. पृ. १७७

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३९३

३. सुत्त. नि. अ. क. पृ. १८१

४. धम्म. प. पा. पृ. ३१ : जरावग्गो, गा. नं. १५०

यो गाथाको उपदेशलाई ध्यानमा राखी भावना बढाउनु हुँदै वहाँले सबै प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक ममता, मोह सहित सबै प्रकारका भवतृष्णाहरूलाई छेदन गरी अन्तमा जरामरण रहित अमृतमय निर्वाणलाई साक्षात्कार गर्नु भई अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो[१] ।

अरहत्व प्राप्त गरिसकेपछि जहिले पनि ध्यानमै मग्न भई विमुक्ति सुखमै बस्ने र ध्यानाभिरत भई समय विताउने आदि वहाँका गुणहरूले गर्दा, वहाँलाई तथागतले एक दिन जेतवनाराममा ध्यानी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन्[२] भनी औपचारिक रूपले घोषणा गर्नु भयो । त्यस पछि एक दिन, वहाँ एकान्तमा बसी आफ्नो वर्तमान जीवनको पूर्वार्धकुराहरूलाई संझेर मनमा उत्पन्न प्रीति–उद्गार प्रकट गर्नुहुँदै "थेरीगाथापालि" का गाथाहरू प्रकट गर्नु भयो[३] । यी

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी; थेरी. गा. अ. क. पृ. ६५ : नन्दाथेरीगाथट्ठकथा; धम्म. प. अ. क. पृ. ३९३ : जनपदकल्याणी रूपनन्दत्थेरियावत्थु; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५२ : नन्दाथेरी अपदानं, गा. नं. ५०

२. अं. नि–१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९८; ध्यानी भिक्षुणीहरूमध्येमा नन्दा स्थविरा अग्र भएझैं भिक्षुहरूमा कङ्खारेवत स्थविर अग्र हुनुहुन्छ । अं. नि-१ पृ. २४ : एतदग्ग–वग्गो ।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६८ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा ।

गाथाहरू तल "नन्दा स्थविरागाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु। त्यस्तै गरी अर्को एक समयमा, परापूर्वकालमा आफूले गरि आएका केही विशेष कुराहरूका संस्मरण गर्नु भई तथा वर्तमान समयमा आफ्ना बितेका घटनाहरूको पनि संस्मरण गर्नु हुँदै उद्गारको रूपमा प्रकट गर्नु भएका वाक्यहरू तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु। यस "अपदान" गाथाहरूमा वहाँले स्वयं अतीत र वर्तमान-चर्या सम्बन्धमा कुराहरू प्रकाश पार्नु भएकोछ। अरू कुराहरू तल अनुदित मूल सूत्रहरू बाटै अवबोध हुनेछ।

भिन्नाभिन्नै नन्दाहरू

(१) नन्दा— यिनी, मङ्गल बुद्धकी[1] अग्र उपस्थायिका उपासिका थिइन्। बु. वं. पा. पृ, ३२४ : मङ्गलबुद्धवंसो।

(२) नन्दा— यिनी, ककुसन्ध[2] (=ककुच्छन्द) बुद्ध भगवान्‌की अग्र उपस्थायिका उपासिका थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३७२: ककुसन्धबुद्धवंसो।

(३) नन्दा— यिनी, मघ मानवकका घरमा भएका चार स्त्रीहरूमध्येमा एक हुन्। पछि यिनी शक्रदेवेन्द्रको भवनमा

---

१. दीपङ्कर बुद्धदेखिका तेश्रा बुद्ध हुन्।

२. दीपङ्कर बुद्धदेखिका बाइसौं बुद्ध हुन्।

जन्मिन् । त्यस लोकमा यिनको 'नन्दा' भन्ने एक पोखरी पनि थियो । धम्म. प. अ. क. पृ. १३५: महालिपञ्हवत्थु; दी. नि. अ. क. II. पृ. ५१०: सक्कपञ्हसुत्तवण्णना; जा. अ क. I. पृ. १५२: कुलावकजातकं, नं ३१

(४) नन्दा— यिनी, बोधिसत्व ब्राह्मणका तीन छोरीहरू मध्येकी एक हुन् । जा. अ. क. I. पृ. ३५२: सुवण्णहंसजातकं, नं. १३६

(५) नन्दा— यिनी, पद्मोत्तर बुद्धको[१] पालामा हंसवती नगरका आनन्द भन्ने राजाकी छोरी थिइन् र पद्मोत्तर बुद्धकी कान्छी आमाकी छोरी हुन् । थेरी. गा. अ. क. पृ. ७२ : सकुलाथेरीगाथट्ठकथा ।

(६) नन्दा— यिनी, वर्तमान बुद्धको पालामा श्रावस्तीवासी एक श्रद्धालु उपासककी पत्नी हुन् । यिनी अश्रद्धालु तथा कपटिनी थिइन् । मृत्यु पछि यिनी श्रावस्ती नजिकै एक प्रेत भएर जन्मिन् । पेत. व. अ. क. पृ. ३७: नन्दापेतवत्थु ।

(७) नन्दा— यिनी, एकराज भन्ने राजाकी छोरी हुन् र यिनी चन्द्र कुमार बोधिसत्वकी बहिनी थिइन् । जा. अ. क. VII. पृ. ११६: खण्डहाल वा चन्दकुमारजातकं, नं. ५४२

(८) नन्दा— यिनी, स्वर्गलोकमा बाजा बजाउने एक स्त्री

---

१. दीपङ्कर बुद्धदेखिका दशौं बुद्ध हुन् ।

हुन् । विमा. व अ. क. पृ. ७५: दासीविमानवत्थु अट्ठकथा; उहीं पृ. १७०: रज्जुमाल विमानवत्थु अट्ठकथा ।

(९) नन्दा — यो, सुजात बुद्धको[1] तीन प्रासादहरूमध्येका एक प्रासादको नाम हो । नालन्दा पालिमा 'नन्द' भन्ने उल्लेख भएको छ । बु. वं. पा. पृ. ३४९ : सुजातबुद्धवंसो ।

(१०) नन्दा — यो, पदुम[2] (पद्म) बुद्धको तीन प्रासाद-हरूमध्येका एक प्रासादको नाम हो । बु. वं. पा. पृ. ३३९ : पदुमबुद्ध-वंसो ।

(११) नन्दा— यो, एक पुष्करिणीको नाम हो । जा. अ. क VII. पृ. २०७: महानारदकस्सपजातकं, नं. ५४४

(१२) नन्दा (भिक्षुणी)— यिनी, दीपङ्कर[3] बुद्धका प्रथम अग्रश्राविका भिक्षुणी थिइन् । बु. वं. पा. पृ. ३२१: दीपङ्करबुद्ध-वंसो; जा. अ. क. I. पृ. २६: दूरेनिदान ।

(१३) नन्दा (भिक्षुणी)— यिनी, थुल्लनन्दा भिक्षुणी सहित चार दिदी-बहिनी भिक्षुणीहरूमध्येकी एक हुन् । पाचि. पा. पृ.

---

१. दीपङ्कर बुद्धदेखिका बाह्रौं बुद्ध हुन् ।

२. दीपङ्कर बुद्धदेखिका आठौं बुद्ध हुन् ।

३. तण्हङ्कर बुद्धदेखिका चौथो बुद्ध हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३८१ः बुद्ध पकिण्णककण्डं, अ. क. पृ. २४६

२८३: पठमपाराजिकं, भिक्खुनीविभङ्गो, अ. क पृ. ६७०; पृ. ५३: पठमपाचित्तियं भिक्खुनीविभङ्गो ।

(१४) नन्दा (भिक्षुणी)— यिनी, नातिका गाउँको एक भिक्षुणी हुन् । जो अनागामिनी भई नातिका गाउँमा मृत्यु भइन् । दी. नि. II. पृ. ७३ : महापरिनिब्बानसुत्तं; सं. नि. IV. पृ. ३०३: पठमगिञ्जकावसथसुत्तं ।

(१५) नन्दा [स्थविरा]— यिनी, भगवान् बुद्धकी कान्छी आमा, शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी महाप्रजापति गौतमीकी पुत्री हुन् । भिक्षुणी भएर ध्यानी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र भइन् । यिनकै संग्रह यहाँ गरेको छु । यिनलाई (१) रूपनन्दा, (२) सुन्दरीनन्दा, (३) जनपदकल्याणी नन्दा, (४) जनपदकल्याणी रूपनन्दा, (५) सुन्दरीनन्दा जनपदकल्याणी तथा (६) जनपद-कल्याणी पनि भन्दछन् । सुन्दरीनन्दा नामकी अर्की एक भिक्षुणी पनि छिन् जो थुल्लनन्दा भिक्षुणीकी बहिनी हुन् । हेर. बु. म. पृ.५४; बुद्धलाई अपवाद गराउन खोज्ने 'सुन्दरी परिव्राजिका' लाई पनि— 'उनी जनपदकल्याणी श्वेतवस्त्र धारिणी परिव्राजिका हुन्' भनी सुत्त-निपातट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ । सुत्त. नि. अ. क. पृ. ४१९: दुट्ठट्ठक-सुत्तवण्णना । कुनै नगरका सुन्दरतर स्त्रीको उदाहरण दिंदा पनि 'जन-पदकल्याणी' भनी उल्लेख गरेका कुराहरू सं. नि. IV. पृ. १४५: जनपदकल्याणीसुत्तमा पाइन्छन् ।

× × ×

मूल सूत्र –

१–अशुभ-भावना

१– "हिँडिरहँदा, उठीरहँदा, बसिरहँदा अथवा सुतिरहँदा जुन खुम्च्याउनु र पसार्नु हो – यही नै शरीरको चालचलन अथवा प्रक्रिया हो[1]।

२– "हाड र नसाहरू युक्त, त्वच र मासुले लेप गरेको, छवि-द्वारा काय प्रतिच्छन्न भएको हुँदा यथाभूत (=जे जस्तो हो त्यो त्यस्तैरूपले) देखिँदैन।

३-४– "आन्द्रा, भुँडी भरिएको; कलेजो, मूत्रथैली, मुटु, फोक्सो, मृगौला, फियो, सिंगान्, थुक्, पसिना, बोसो, रगत, न्याल, पित्त, तेल (=चिल्लोपन=वसा) आदिले युक्त भएको यो शरीर हो।

५-६– "अनि त्यस शरीरको नौ द्वारबाट सँधै असुचिहरू निस्कन्छन् —आँखाबाट चिप्रा, कानबाट कानेगुजी, नाकबाट सिंगान्;

---

१. सुत्त. नि. पृ. २९७ : विजयसुत्तं, अ. क. पृ. १७७

कहोले कहीले मुखबाट पित्त र कफ पनि वमन हुन्छ तथा कायबाट पसिना र मल पनि निस्किन्छन् ।

७– "ध्वालहरू भएका शीरमा केशहरू भरिएका हुन्छन्; अतः अविद्याको कारणले मूर्ख पुरुषले (यो शरीरलाई) राम्रो (=शुभ) भन्ने ठान्दछ ।

८– "यो शरीर जब मृत्यु भएर लडिरहेको हुन्छ अथवा फूलेर नीलो भई श्मशानमा पयाँकिएको हुन्छ तब कुनै ज्ञातिहरूले पनि त्यसलाई चाहन्नन् ।

९– "त्यस शरीरलाई कुकुर, स्याल, बकुला, कृमी, कौवा तथा गिद्धहरूले खान्छन् अनि अरू प्राणीहरूले पनि खान्छन् ।

१०– "बुद्धवचन सुनेर नै प्रज्ञावान् भिक्षुले (यस शरीर सम्बन्धी) यथार्थज्ञान अर्थात् जस्तो छ त्यस्तो बुझ्न र देख्न सक्छ ।

११– " 'जस्तो यो हो त्यस्तै यो हो, जस्तो त्यो हो त्यस्तै यो हो' भनी संझी बाहिरी र भित्री शरीरमा भएको रागलाई हटाउन सक्नुपर्छ ।

१२– "छन्द-रागबाट विरत हुने प्रज्ञावान् भिक्षुले यहाँ अमृत, शान्ति तथा अच्युतपदरूपी निर्वाण प्राप्तगर्न सक्छ ।

१३– "त्यस त्यस ठाउँबाट अनेक दुर्गन्धहरू ल्याउने यो दुइ

खुट्टा हुने मनुष्य शरीर असुचि र दुर्गन्ध पूर्ण छ[1] ।

१४– "यस्ता काय धारण गरी जसले अहम्भाव राख्छ अथवा जसले अर्कालाई अपमान गर्छ उसले के आर्यमार्ग देख्न सक्ला र[2] ।"

× × ×

---

१. मनुष्य शरीर मात्र असुचि पूर्ण होइन, अरू प्राणीहरू पनि असुचि पूर्ण छन् । तर यहाँ उत्कृष्ट भावले मनुष्यलाई मात्र उल्लेख गरेको हो । भनाइको मतलब अरू प्राणीहरूका शरीर-हरूभन्दा मनुष्य शरीर घृणित छ । किनभने अरू प्राणीहरूका मासुमा नून तेल हालेमा मानिसले खान पनि सक्छ तर मनुष्य मासुमा नून तेल हालेता पनि कसैले खाँदैनन् । त्यसैले मनुष्य शरीरलाई असुचि पूर्ण भनिएको हो । सुत्त. नि. अ. क. पृ. १८५ : विजयसुत्तवण्णना ।

२. नन्दा भिक्षुणीलाई 'आतुरं असुचिं पुण्णं' इत्यादि भन्ने गाथा सुनाई स्रोतापन्न गराइसक्नु भएपछि उत्तरोत्तर विपश्यना भावनाको उपदेश गर्नु हुँदै भगवान् बुद्धले यो सूत्रको उपदेश गर्नु भएको हो भनी सुत्त. नि. अ. क. पृ. १७९ ले उल्लेख गरेको छ ।

मूल सूत्र—

२–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं झायिनं यदिदं नन्दा[१] ।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! मेरा ध्यानी भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा नन्दा अग्र हुन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९८

मूल पालि—

३—नन्दा स्थविरा-गाथा

१– "आतुरं असुचिं पूतिं, पस्स नन्दे समुस्सयं ।
असुभाय चित्तं भावेहि, एकग्गं सुसमाहितं ॥

२– "यथा इदं तथा एतं, यथा एतं तथा इदं ।
दुग्गन्धं पूतिकं वाति, बालानं अभिनन्दितं ॥

३– "एवमेतं अवेक्खन्ती, रत्तिन्दिवमतन्दिता ।
ततो सकाय पञ्ञाय, अभिनिब्बिज्ज[1] दक्खिसं ॥

४– "तस्सा मे अप्पमत्ताय, विचिनन्तिया योनिसो ।
यथाभूतं अयं कायो, दिट्ठो सन्तरबाहिरो ॥

---

१. बर्मीमा: 'अभिनिब्बिज्झ' ।

५– "अथ निब्बिन्दहं[1] काये, अज्झत्तं च विरज्जहं[2] ।
अप्पमत्ता विसंयुत्ता, उपसन्ताम्हि[3] निब्बुता' ति[4] ॥"

अर्थ—

१– "हे नन्दे ! आतुरता, दुर्गन्ध तथा असुचिपूर्ण यो शरीर-लाई हेर ! एकाग्र चित्त गरी अशुभमा[5] चित्त लगाऊ ।

२– "जस्तै यो हो त्यस्तै त्यो हो; जस्तै त्यो हो त्यस्तै यो हो; मूर्खहरूद्वारा अभिनन्दन गरिने यो शरीरबाट दुर्गन्ध आउँछ ।

३– "रातदिन यसरी अप्रमत्तभई हेर्ने गरेपछि आफ्नै प्रज्ञाद्वारा बिरक्त भई तिमीले यथार्थतालाई देख्ने छ्यौ[6] ।

४– "अनि मैले ज्ञानयुक्त स्मृतिद्वारा राम्ररी विवेचन गरी हेर्दा यो शरीरको भित्री-बाहिरी रूपलाई यथार्थत देखें ।

---

१. सिहलमा: 'निब्बिन्दिहं' ।
२. सिहलमा: 'विरज्जिहं' ।
३. सिहल, स्याम र रोमनमा: 'उपसन्तम्हि' ।
४. थेरी. गा. पा. पृ. ४१६ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथा, अ. क. ६४
५. यहाँ 'अशुभमा' भनेको अशुभ-भावनामा भनी भनेको हो । यो अशुभ-भावना भनेको कस्तो हो भन्ने बारेका कुराहरू माथि क्षेमा स्थविरापदान पृ. २१५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु ।
६. उपरोक्त तीन गाथाहरू भगवान्को श्रीमुखबाट सुने पछि नन्दा स्थविरा स्रोतापन्न भएकी थिइन् र त्यसपछि 'अट्ठिनं नगरं कतं' ... भन्ने धम्मपदको गाथा सुनेपछि अरहत् भएकी थिइन् भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ ले समुल्लेख गरेको छ ।

५– "त्यस पछि काय-रागबाट विरक्त भई, चित्त-रागलाई छाडी, संयोगबाट विसंयुक्त भई, अप्रमत्त भई, निर्वाण प्राप्त गरी उपशान्त भई बसें[१]।"

× × ×

१. अरहत्व प्राप्त गरिसके पछि एक दिन, 'भगवान्‌को उपदेश सुनी यसरी अरहत्व प्राप्त गर्न सकें' भन्ने विचार गरिरहनु भएको बेलामा बितेका घटनाहरूलाई स्मरण गर्दै उदानको रूपमा यी ४ र ५ गाथाहरू भनेकी थिइन् भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ६८ ले उल्लेख गरेको छ।

मूल पालि—

४—नन्दा स्थविरापदान

अतीतकथा

१– "[१]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारंगत हुनु भएका पद्मोत्तर (=पदुमुत्तर) भन्ने जिन लोकमा उत्पन्न हुनुभएको थियो।

२– "सबै मानिसहरूलाई तारणगर्ने, अववाद गर्ने, ज्ञान दिने तथा देशना-कुशल हुनु भएका बुद्धले धेरै मानिसहरूलाई तार्नु भयो।

३– "सबै प्राणीहरू प्रति हितैषी, कारुणिक तथा अनुकम्पिक बुद्धले सम्प्राप्त सबै तैर्थीयहरूलाई पञ्चशीलमा प्रतिस्थापित गराउनु भयो।

४– "सबै तीर्थीयहरू शून्य भई यसरी निराकुलित भई अटल तथा वशीभूत अरहन्तहरूद्वारा सुशोभित थिए।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४८ : नन्दाथेरीअपदानं।

५– "वहाँ महामुनि अन्ठाउन्न (५८) हात अग्लो हुनुहुन्थ्यो र अनर्घ काञ्चन जस्तै बत्तीस लक्षणहरूले[1] सुसम्पन्न हुनुहुन्थ्यो ।

६– "त्यस बखत एकलाख वर्षको आयु थियो; त्यतिञ्जेल्-सम्म रहनु भई वहाँले धेरै जनतालाई तार्नु भयो ।

७– "त्यस बखत म, नानारत्नहरूद्वारा प्रज्वलित भएको तथा महासुख सम्पन्न भएको हंसवती नगरको एक कुलमा जन्मेकी थिएँ ।

८– "वहाँ महावीरकहाँ गई मैले परम आश्वासन प्राप्त हुने अमृतमय परमार्थ धर्मोपदेश सुनें ।

९– "ससङ्घ लोकनायकलाई निम्त्याई आफ्नै हातले वहाँलाई महादान दिएँ ।

१०– "ध्यानी भिक्षुणीहरू मध्येमा अग्रस्थान पाउने प्रार्थना गरी मैले ससङ्घ लोकनायकको चरण कमलमा अत्यन्त भक्तिपूर्वक शीरले ढोगें ।

११-१३– "त्यस बखत अदान्त-दमक हुनु भएका, त्रिलोकका शरण हुनुभएका नरसारथीले यस्तो व्याकरण गर्नु भयो – 'यहाँदेखि एकलाख कल्पमा ओक्काककुलका गौतम भन्ने गोत्रमा एक शास्ता लोकमा

---

१. लेखकको बु. ब्रा. पृ. १६८ मा बत्तीस लक्षणहरू के के हुन् भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ ।

हुनेछन् । वहाँको धर्मदायाद प्राप्त गरी, धर्मनिर्मित औरसपुत्री भई नन्दा भन्ने नामले तिमी शास्ताकी श्राविका हुनेछ्यौ ।'

१४– "यो कुरा सुनी अत्यन्त प्रफुल्लित भई, जीवनभर मैले विनायक प्रति मैत्रीचित्त राखी प्रत्ययहरुद्वारा परिचर्या गरें ।

१५– "त्यस सुकृत्य कर्मद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ ।

१६– "त्यहांबाट च्युतभई यामा लोकमा गएँ; त्यहांबाट च्युत भई तुषित लोकमा पुगें; त्यहाँबाट पनि च्युत भई निर्माणरति लोकमा पुगें; त्यहाँबाट पनि च्युत भई वशवर्ती लोकमा पुगें ।

१७– "जहाँ जहाँ जन्में त्यहाँ त्यहाँ त्यसै कर्मको वेगले राजा-हरूका महिषीत्व प्राप्त गरें ।

१८– "त्यहांबाट च्युत भई मनुष्य लोकमा चक्रवर्ती राजा-हरूका मण्डली (एउटा मण्डल) राजाहरूका महिषीत्व प्राप्त गरें ।

१९– "देव-मनुष्यहरूमा अनेक सम्पत्ति भोगगरी, सबै ठाउँमा सुखिनी भई अनेक कल्पहरूसम्म संसारमा घुमें ।

वर्तमान कथा

२०-२२– "अन्तिम जन्म आइपुगे पछि म सुरम्य कपिल-

वस्तुमा राजा शुद्धोदनकी प्रशंसित छोरी भएकी थिए[१]। मेरो श्रीरूप देखेर त्यो कुल अति नन्दित भएको थियो; श्रेष्ठसुन्दर भएकोले मेरा नाम नै 'नन्दा' भन्ने रह्यो। त्यस रम्य नगरमा पनि मलाई यशोधरा बाहेक सबै युवतीहरूमध्येमा 'कल्याणी' भनी भन्दथे[२]।

२३– "मेरो जेठो भाई जो अन्तमा अरहत् हुनु भई त्रिलोकाग्र हुनु भयो; एकलै गृहस्थीमा बसिरहँदा आमाले मलाई यस्तो कुरा सुनाउनु भयो[३]—

---

१. "पच्छिमे भवे सम्पत्ते, सुरम्मे कपिलव्हये।
रञ्ञो सुद्धोदनस्साहं, धीता आसिं अनिन्दिता ॥

२. "सिरिया रूपिनिं दिस्वा, नन्दितं आसि तं कुलं।
तेन नन्दा ति मे नामं, सुन्दरं पवरं अहु ॥
"युवतीन च सब्बासं, कल्याणी ति च विस्सुता।
तस्मिं पि नगरे रम्मे, ठपेत्वा तं यसोधरा ॥ थेरी. अपदा. पा. पृ. २४९ : नन्दाथेरीअपदानं।

३. "जेट्ठो भाता तिलोकग्गो, पच्छिमो अरहा तथा।
एकाकिनी गहट्ठानं, मातरा परिचोदिता ॥" थेरी. अपदा. पा. पृ. २४९। आमा भिन्न तथा बाबु एकै भएको ए नन्दकुमारको जेठो दाइ भएकोले यहाँ जेठो भाइ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको हो। बुद्धको एकै कोखमा जन्म भएका कुनै दाजुभाइ वा दिदी बहिनीहरू हुन्नन् भन्ने कुरा उदा. अ. क. पृ. १७७ : नन्दसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको छ।

२४-२८ 'शाक्यकुलमा जन्मेका बुद्धानुज पुत्र नन्दसँग विछोड भएर पनि तिमी घरमा किन बसीरहेकी ! यौवन सबै जरामा अन्त हुनेछ; रूप असुचि सम्मत छ; आरोग्यता सबै रोगमा अन्त हुनेछ; जीवन पनि मरणमै अन्त हुनेछ। यो तिम्रो शशीसमान मनोहर शुभ-रूप, भूषण, अलङ्कारहरू, श्रीसम्पत्तिहरू तथा लोकसार-श्रीसम्पत्तिको महारास पनि केवल नयनका रसायन मात्र हुन्। हे ओक्काककुल नन्दनगर्ने ! हे पुण्यकीर्ति कमाउने ! चाँडै नै तिमीमाथि जरात्व आउने छ; अतः घरछाडी कारुणिकको प्रशंसित धर्ममा लाग[1]' !

२९-३०– "आमाको वचन सुनेर म अनगारिका भई प्रव्रजित भएँ; रूपयौवन लालित्य भएकी म केवल शरीरले मात्र प्रव्रजित

---

१. "साकियम्हि कुले जाता, पुत्ते बुद्धानुजा तुवं।
नन्देन पि विना भूता, अगारे किं नु अच्छसि ।।
"जरावसानं योब्बञ्ञं, रूपं असुचिसम्मतं।
रोगन्तमपि चारोग्यं, जीवितं मरणन्तिकं ।।
"इदं पि ते सुभं रूपं, ससीकन्तं मनोहरं।
भूसनानं अलङ्कारं, सिरिसङ्घाटसन्निभं ।।
"पुञ्जितं लोकसारं व, नयनानं रसायनं।
पुञ्ञानं कित्तिजननं, उक्काककुलनन्दनं ।।"
"न चिरेनेव कालेन, जरा समधिसेस्सति।
विहाय गेहं कारुञ्ञे, चर धम्ममनिन्दिते ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४९–५०

भएँ किन्तु चित्तले होइन । उत्तम ध्यान लाभ गराइदिने अभिप्रायले आमाले मलाई महत्प्रयत्नपूर्वक अर्ति दिनुहुन्थ्यो तर मेरो त्यसमा उत्साह नै हुन्नथ्यो[१] ।

३१-३२- "रूपलालसामा बसेकी मलाई देखनु भई महाकारुणिक बुद्धले रूप प्रति वैराग्य उठाइदिनकोनिम्ति आफ्नै प्रभावद्वारा मेरो चक्षु-पथमा—दर्शनीय, प्रियंकर तथा म भन्दा रूपवती अति राम्री स्त्रीरूप निर्माण गर्नु भयो[२] ।

३३- "त्यो आश्चर्यजनक रूपदेखी म अत्यन्त आश्चर्य भएँ र मैले सोचें 'मनुष्य भई आँखा पाएको नै सफल भयो ।'

---

१. "सुत्वाहं मातु वचनं, पब्बजिं अनगारियं ।
देहेन न तु चित्तेन, रूपयोब्बनलालिता ।।
"महता च पयत्तेन, झानज्झेन पर मम ।
कातुं च वदते माता, न चाहं तत्थ उस्सुका ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५०

२. "ततो महाकारुणिको, दिस्वा मं कामलालसं ।
निब्बिन्दनत्थं रूपस्मिं, मम चक्खुपथे जिनो ।।
"सकेन आनुभावेन, इत्थिं मापेसि सोभिनिं ।
दस्सनीयं सुरुचिरं, ममतो पि सुरूपिनिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ २५०

३४– "अनि मैले उसलाई भनें— 'हे शौभाग्यवती ! यदि ममा प्रेम छ भने जे चाहिन्छ भन; तिम्रो कुल, नाम र गोत्र पनि भन ।'

३५– "हे शौभाग्यवती ! यो प्रश्नको समय होइन; मलाई काखमा राखी एकछिन सुताऊ; मेरो शरीर थाकेको छ[१] ।

३६-४०– "अनि, सो सुलोचना मेरो काखमा शीर राखी सुती; त्यस बखत उसको निधारमा माकुरा खस्यो । माकुरा खस्ने बित्तिकै एक ठूलो फोका उठ्यो; फोका फुटेर रगत पीपहरू बग्न थाले[२] । उसको मुख पनि कुरूप भयो र घिनलाग्दो दुर्गन्ध निस्किन थाल्यो; शरीर सुन्ने र नीलोवर्ण भई पीप निस्किन थाल्यो । उ थर थर काम्दी लामो लामो श्वास फेर्नथाली । यसरी दुःखवेदना भोग गर्दै रुँदै भन्नथाली – 'दुःखले पीडित भई दुःखवेदना अनुभवगर्दछु; हे

१. "न पञ्हकालो सुभगे, उच्छङ्गे मं निवासय ।
सीदन्ति व ममङ्गानि, पसुप्पय मुहुत्तकं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५०

२. "ततो सीसं ममङ्के सा, कत्वा सयि सुलोचना ।
तस्सा ललाटे पतिता, लुद्धा परमदारुणा ॥
"सह तस्सा निपातेन, पिलका उपपज्जथ ।
पग्घरिंसु पभिन्ना च, कुणपा पुब्बलोहिता ॥" थेरी, अप. दा. पा. पृ. २५०

सखे ! म महादुःखमा परें, मलाई शरण लेऊ !'

४१-४५– " (नन्दा भन्नु हुन्छ) – 'तिम्रो मुखाकृति कहाँ गयो, तिम्रो लामो नाक कहाँगयो तिम्रा राता ओठ कहाँ गयो, तिम्रो राम्रो मुख कहां गयो; खोई तिम्रो शशीनभवर्ण खोई तिम्रो काञ्चन ग्रीवा, अनि खोई तिम्रो दोलालोला जस्ता कान ? किन तिमी कुरूपतामा पुग्यौ ? तिम्रो नफुनेको फुल जस्तो पयोधर फुटेर घिनलाग्दो घाउजस्तो भई गनाउन थाल्यो । तिम्रो वेदी बीचका तथा तिम्रा बीचका पुष्ट भएको मासु पनि घृणित भई दुर्गन्ध भरित भयो; हरे यो आश्वासन रहित रूप !! शरीरबाट उत्पन्न वस्तु सबै श्मशान जस्तै विभत्स तथा दुर्गन्ध रहेछन्- जहाँ कि मूर्खहरू रमणगर्छन् !'

४६– "त्यस बखत महाकारुणिक हुनु भएका मेरा भाई (=भ्राता) लोकनायकले मेरो संवेग (=वैराग्य) चित्तलाई देखनु भई मलाई यी गाथाहरू सुनाउनु भयो[१] —

४७-४९– 'नन्दे ! हेर, यो शरीर आतुरता तथा दुर्गन्धताले भरिएको छ; एकाग्र चित्त गरी अशुभमा चित्त लगाऊ ! जस्तो यो हो त्यस्तै यो हो, जस्तो त्यो हो त्यस्तै यो हो; मूर्खहरूद्वारा अभिनन्दन गरिने यो शरीरबाट दुर्गन्ध आउँछ । रात-दिन अप्रमत्त भई यसरी हेर्ने गर; अनि आफ्नै प्रज्ञाद्वारा विरक्तभई तिमीले यथार्थतालाई देख्नेछ्यौ ।'

---

१. "तदा महाकारुणिको, भाता मे लोकनायको ।
दिस्वा संविग्गचित्तं मं, इमा गाथा अभासथ ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५१

५०– "भगवानका यी शुभाषित गाथाहरू सुनी म अतिसंवेगिनी भई, त्यहीं नै बसी मैले अरहत् शान्तिपद प्राप्त गरें[१]।

५१– "जहाँ बसेता पनि म सधैं ध्यान परायणा भई बस्द छु; यसै गुणमा सन्तुष्ट भई जिनले मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो[२]।

५२– "सबै क्लेशहरू भस्म भइसके, सबै भवतृष्णाहरू नाश भइसके, बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (=हात्ती) जस्तै म अनास्रवी भई विहारगर्दछु।

५३– "बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ, तीन विद्या प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पूरा गरें।

५४– "चार प्रतिसम्भिदा, आठविमोक्ष तथा छ अभिज्ञानहरू समेत प्राप्तगरी मैले बुद्धको शासनलाई पूरा गरेको छु।"

---

१. "ततोहं अतिसंविग्गा, सुत्वा गाथा सुभासिता।
तत्रट्ठितावहं सन्ती, अरहत्तमपापुणिं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५२

२. "यत्थ यत्थ निसिन्नाहं, सदा झानपरायना।
जिनो तस्मि गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ २५२

७. सोणा स्थविरा

परिचय

सोणा स्थविरा श्रावस्तीवासी एक धनी सेठको कुलगृहमा अन्मिनु भएको थियो। यौवन अवस्थामा पुगे पछि श्रावस्तीवासी एक कुलगृहका पुरुषसँग सोणा कुमारीको विवाह भयो। यिनका दश पुत्र पुत्रीहरू थिए। आफ्नो पति भिक्षु भएर गए पछि आफू पनि भिक्षुणी भएर गइन्। यिनकै सम्बन्धमा यहाँ परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

गृहस्थी-जीवन

सोणाको जन्म श्रावस्तीवासी एक धनी सेठको कुलमा भयो र यौवनावस्थामा पुगे पछि श्रावस्तीकै एक कुलगृहका पुरुषसँग विवाह भयो। यिनका दश पुत्रपुत्रीहरू थिए[१]। तिनीहरूलाई सबैले प्यारो गर्थे

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३ : सोणाथेरीअपदानं, गा. नं. १० थेरी गा. पा. पृ. ४१८ : सोणाथेरीगाथा। थेरी. गा. अ. क. पृ. ७५ : सोणाथेरीगाथठ्ठकथाले दश पुत्र पुत्रीहरू (दसपुत्तधीतरो) थिए भन्ने कुरा समुल्लेख गरेको छ। धम्म.

भनी थेरीअपदानपालिले उल्लेख गरेको छ[१] । धेरै पुत्र-पुत्रीहरूका आमा भएकीले यिनलाई बहुपुत्रिका (बहुपुत्तिका) पनि भन्दथे भनी थेरीगाथट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ[२] । एक दिन, सोणाको इच्छा विनानै यिनका पति सबै पुत्रहरूलाई छाडी भिक्षु भएर गए[३] । यसबाट यिनी दुःखिनी भएकी थिइन् । यसै कुरालाई सोणा स्थविराले पछि "थेरीअपदानपालि" मा स्वय यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ—

"ततो मय्हं अकामाय, दसपुत्त पुरक्खतो ।
पब्बजित्थ स मे भत्ता, देवदेवस्स सासने[४] ॥"

प. अ. क. पृ. ३४६ a: बहुपुत्तिकत्थेरियावत्थुमा भने सात-सात पुत्र पुत्रीहरू (सत्तपुत्ता सत्तधीतरो) थिए भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ । अं. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, सोणाथेरीको कथामा भने केवल धेरै पुत्र-पुत्रीहरू थिए भन्ने मात्र उल्लेख भएको छ ।

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३, गा. नं. ११

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ७५

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३, गा. नं. १२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७६; तर. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४६ a ले भने सोणाका पति मरे भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । अं. अ. क. I. पृ. १९८ मा भने भिक्षु भए वा मृत्यु भए भन्ने कुनै पनि कुरा उल्लेख गरेको पाईंदैन ।

४. यसको अर्थ तल "सोणा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. १२ मा अनुवाद भएको छ ।

सबै छोराहरूको भरण-पोषणगरी यिनी आफै घर-धानी बसि-रहेकी थिइन् र उनीहरू सबै एकसेएक समर्थभए पछि एक दिन उनीहरूले यसो भने—

"आमा ! के हामीहरूले तपाइको हेरचाह गर्न सक्दैनौं र, बुढी भइसक्नु भएर पनि तपाइ किन घरको धन्दा बोकीरहनु हुन्छ; हामीलाई सबै कुराको जिम्मा लगाइदिनुभए त भइहाल्यो नि ।"

तर बुढी भएकी सोणाले उनीहरूका कुरालाई सुनेको नसुन्यै गरी बसिन् र यस्तै कुरा बार बार सुनाउन थालेपछि एकदिन, उनले "हो नि, बुढी भएकी मैले किन झमेला बोकीरहने, अवश्य पनि यिनीहरूले मलाई हेर्नेनै छन्" भन्ने विचार गरी, आफूले केही पनि नलिई सबै सम्पत्तिहरू छोराहरूलाई बाँडिदिइन्[२] ।

समय बित्दै गए पछि उनीहरू सबै अलग अलग भएर बस्न-थाले[३] । यस्तो अवस्थामा सोणा बहुपुत्रिकालाई "कस्को घरमा बस्ने, कहाँवस्ने" भन्ने समस्या आइपऱ्यो र आफूसँग फूटेको कौडी पनि नभएको कारणलेगर्दा उनी सर्वप्रथम जेठो छोरोको घरमा बसिन् । केही दिनसम्म उनले त्यस घरमा राम्रो आदर सम्मान् पाइन् र पछि

---

१. थेरी. गा. पा. पृ. ४१८ : सोणाथेरीगाथा । जसको अनुवाद तल "सोणास्थविरागाथा" शीर्षकमा भएको छ ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४६ a; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७६

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, सोणाथेरी ।

गएर आदर-सम्मानको बदलामा अनादर र अपमान सहनुपर्‍यो। यस्तै परिस्थितिमा एक दिन उनको जेठी बुहारीको मुखबाट "आर्या! के तपाइले सम्पत्ति बाँडिदिदा जेठो छोरालाई भनी एक कौडी बढता दिनु भएको छ र आज तपाइ यसै घरमा मात्र बसिरहनु हुन्छ, अरू घरहरू देख्नु हुन्न र!" भन्ने मुटुमा घोच्ने जस्तो कठोर वाक्य सुन्नु पर्दा बुढी भएकी सोणाको मनमा यस्तो चोट् लाग्यो कि उनी केही दिन पछि नै माहिलो छोरोको घरमा गइन्। वहाँ उनले खूब ठूलो आदर सम्मान पाइन्। तर केही दिन बित्न नपाउँदै एक दिन माहिली बुहारीको मुखबाट पनि त्यस्तै हृदय छिया छिया हुने खालका बचनहरू सुन्न परेपछि त्यहाँबाट पनि निस्की साँहिलो छोरोको घरमा गएर बसिन्।

संसार विचित्र र अनौठो रहेछ। विचरा, बुढीले त्यहाँ पनि त्यस्तै कठोर वचन सुन्न परेको मात्र होइन सबै बुहारीहरूका मुखबाट यस्तै यस्ता कठोर तथा निर्दयतापूर्ण वचन सुन्नपर्दा "अब, कहाँजाऊँ, के गरूँ" भन्ने कुराले उनको मनमा सारैनै पीडा तथा आकुल-व्याकुल पार्‍यो। एकातिर मानिसहरू पुत्रहरू पाई आफूलाई सुखी बनाउने इच्छा गर्छन् भने अर्कातिर ती छोराहरूबाट नै यस्तो अपराध तथा घृणा! एकातिर मर्ने वेलामा छोराको हातबाट आगो हाल्न नपाएमा सुगति जान सकिदैन भन्ने समाजको अन्धविश्वास छ भनै अर्कातिर "छोरोके हातबाट आगो हाली सुगतिमा पुग्ने छु" भन्ने अन्ध-विश्वास गर्नेलाई यसै जीवनमै सुगति दिलाउने छोराहरूबाटै यस्तो घृणित व्यवहार!! जिउँदा जिउँदै नै पुत्रहरूबाट यस्तो अपमान

तथा घृणा हुन्छ भने त्यस्ता सन्तानहरूबाट मृत्यु पछि कुनै भलो हुन-सक्ला भनी कसरी आशा लिने र ! त्यसैले बुद्धले— "न सन्ति पुत्ता ताणाय, न पिता न पि बन्धवा[१]" अर्थात्— "न पुत्रहरूले तारण गर्नसक्छन्, न पिताले नै तारण गर्नसक्छ, अथवा न कुनै बन्धु-बान्धवहरूले नै तारणगर्न सक्छन्" भनी भन्नु हुँदै "साँच्चैको तारण त आफैंले नै आफूलाई गर्नसक्नु पर्छ, न कि अर्काद्वारा" भन्ने समेत भन्नु भएको हो । अझ अगाडि वहाँ भन्नु हुन्छ कि— "तुम्हेहि किच्च-मातप्पं, अक्खातारो तथागता[२]" अर्थात्— "आफैंले आफूलाई मोक्ष मार्गमा लैजानसक्नुपर्छ र मोक्ष प्राप्तिकोनिमित्त आफैले प्रयत्न र पराक्रम गर्नुपर्छ, न कि अर्काद्वारा; तथागत त केवल मार्गदर्शक मात्र हो ।"

यसरी सबै पुत्रहरूबाट छि छि, दूर दूर भएको अनुभव भए पछि दुःखी सोणा बुढीले यस्तो सोच्न थालिन्—

"धिक्कार छ यी सन्तानहरूलाई ! छोरा-छोरीहरूद्वारा सुख पइने छ अथवा छोराहरू भएमा वृद्ध अवस्थाको लागि सुख हुनेछ भनी आशालिनु पनि व्यर्थ रहेछ[३] । यस्तो अनादर तथा अपहेलना

---

१. धम्म. प. पा. पृ. ४४; यमकवग्गो गा. नं २८८

२. धम्म. प. पा. पृ. ४२; मग्गवग्गो, गा. नं. २७६

३. यस प्रसगमा बु. ब्रा. पृ. ८ को धनपति ब्राह्मणको कुरा पनि अध्ययन गर्नु राम्रो हुनेछ ।

गराई यी सन्तानहरूकहाँ बसे पनि के न बसे पनि के; यिनीहरूकहाँ बसेर मलाई के हुनसक्ला र, बरू जहाँ मेरा पति हुनुहुन्छ त्यहीं गई प्रव्रजित हुनु नै मेरोनिमित्त कल्याणकर हुनेछ[१] ।"

त्यसंले सोणा स्थविराले पछि "थेरीअपदानपालि" मा स्वयं यस्तो उल्लेख गर्नु भएको हो— "म पनि त्यहीं जानेछु जहाँ मेरा पति हुनुहुन्छ[२] ।"

यति विचारगरी सोणा बहुपुत्रिका भिक्षुणी निवासस्थानमा गइन् । त्यहाँ पुगे पछि उनले भिक्षुणीहरूसँग प्रव्रज्यात्व मागिन् र भिक्षुणीहरूले पनि उनलाई प्रव्रज्या र उपसम्पदा गरिदिए । यस्तै कुरा-लाई बताउनु हुँदै स्वयं सोणा स्थविराले पछि यस्तो भन्नु भयो—

"अहं पि तत्थ गच्छिस्सं, सम्पत्तो यत्थ मे पति ।
एवाहं चिन्तयित्वान, पब्बजिं अनगारियं[३] ।।"

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४६ a; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७६; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३; अं. नि. अ क. I. पृ. १९८.

२. यो कुरा तल "नन्दा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. १४ मा छ ।

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३ : सोणाथेरीअपदानं, गा. नं. १४; यसको अनुवाद तल "सोणा स्थविरापदान" शीर्षकमा भएको छ ।

भिक्षुणी-जीवन

उपसम्पन्ना भएदेखि वहाँलाई "बहुपुत्रिका सोणा स्थविरा" भन्न थाले[1]। उपसम्पन्ना भएर पनि वहाँले कुनै विशेष ज्ञान हासिल गर्न न सकेका कुराहरू अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ। "यी स्थविराले केही बुझ्न पनि सक्नुहुन्न" भन्दै भिक्षुणीहरूले वहाँलाई जहिले पनि दण्डकर्मदिन्थे र वहाँका पुत्र-पुत्रीहरूले पनि "यी बुढीले आजसम्म पनि केही शिक्षा पनि जान्दिनन्" भनी कराएका कुराहरू समेत सुन्नुपर्दा वहाँको मनमा संवेग उत्पन्न भई[2] वहाँले यस्तो विचार गर्नु भयो—

"बुढी भएर उपसम्पन्ना भएदेखि आजसम्म मैले कुनै विशेष ज्ञान पनि हासिल गर्नसकेकी छैन। अतएव मैले अवश्य नै केही विशेष ज्ञान हासिल गर्नसक्नुपर्छ।"

यति मनमा अठोट गरी वहाँले सबै भिक्षुणीहरूको बडो भक्तिपूर्वक सेवा र शुश्रूषा गर्न थाल्नु भयो र भिक्षुणीहरूले अह्राए बमोजिम कामगरी रात भर भर द्वात्रिंशलक्षणहरू[3] लाई मनमा विचार गरी

---

१. धम्म. प. अ. क पृ. ३४६ ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९ : एककनिपातवण्णना, सोणाथेरी ॥

३. 'द्वात्रिंशलक्षणहरू' भनेका के हुन् भन्ने बारेका कुराहरू बु.रा.पृ. ४३६ को 'द्वात्तिसाकार' भन्ने ठाउँमा उल्लेख भएका छन्।

घरको छिडीमा बसी एक थाम समाती[१] न निदाइकनै अप्रमत्त भई श्रमण-धर्मलाई मनन गर्न थाल्नु भयो । अनि उभिरहँदा पनि बसि-रहँदा पनि द्वात्रिंशलक्षणहरू नै मनन गर्नु भयो । यसप्रकार वहाँले आफ्नो चित्तलाई वशमाराखी निक्कै वीर्य बढाउनु भयो ।

यसरी वीर्य बढाई रात भर भर श्रमणधर्म गरिरहेका कुरा सबैले थाहापाए पछि "बहुपुत्रिका सोणा स्थविरा" भनी भन्ने ठाउँमा "वीर्यवती सोणा स्थविरा" भनी भन्न थाले[२] ।

एक दिन, विहारमा गई उपदेश सुन्न जाने बेलामा भिक्षुणीहरूले "भिक्षुणी सङ्घकोनिमित्त पानी तताई राख्नु होस्" भनी वहाँलाई अह्राई सबै भिक्षुणीहरू विहारमा गए । अनि पानी ल्याई भाँडामा राखी-बसीरहँदा पनि टहलिरहँदा पनि[३]—वहाँले चित्तलाई एकाग्रगरी समाधिष्ठ पार्नुभयो र द्वात्रिंशलक्षणहरूलाई मननगरी, पञ्चस्कन्ध प्रति अनित्य, दुःख तथा अनात्मको दृष्टिले हेरी ध्यान गरिरहनु भएको बेलामा गन्धकुटीमा बसिरहनु भएका भगवान् बुद्धले—वहाँको ज्ञान परिपक्व भएको बुझ्नुभई, वहाँसंगै आमने-सामने बसी कुरा गरिरहनु भएको जस्तोगरी—आभास फैलाउनु भई[४] निम्नगाथा सुनाउनु भयो—

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९

२ अं नि. अ. क. I. पृ. १९९

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३, गा. नं. १६

४. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७६; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४७ a.

'यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं धम्ममुत्तमं।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो धम्ममुत्तमं[1] ॥"

अर्थात्—नवलोकोत्तर धर्मरूपी उत्तम धर्मलाई न देखिकन शयवर्ष जिउनुभन्दा उत्तम धर्मलाई देखेर एक दिन भए पनि जिउनु नै श्रेयस्कर छ।

अरहत्व साक्षात्कार

भगवान्को उपदेश सुनेपछि विदर्शना-ध्यानमा तल्लीनभई, पानी तताउनुभन्दा अगाडि नै जन्ममरणबाट मुक्तभई प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित वहाँले अरहत्व-फल साक्षात्कार गर्नु भयो[2]।

अनि वहाँले यस्तो सोच्नु भयो —

"मैले अरहत्व-फल साक्षात्कार गरेको कुरालाई जान्न नसकी, विहारबाट फर्कने स्थविराहरूले मलाई अघिजस्तै हेला र अवज्ञा गरी केही वचन भनेमा वहाँहरूलाई अपुण्य सिद्ध हुनसक्छ। अतएव वहाँ-हरूले यो कारणलाई बुझ्नसक्ने गराइदिनुपर्छ।"

---

१. धम्म. प. पा. पृ. २८ : सहस्सवग्गो, गा. न ११५

२. अं. नि. अ. क. I पृ. १९९; थेरी गा. अ. क. पृ. ७६; धम्म. प अ. क. पृ. ३४७ a : बहुपुत्तिकत्थेरियावत्थु।

यति सोच-विचार गरी पानी तताउने भाँडो चूलामा राखी आगो न बाली वहाँ त्यसै बसिरहनु भयो।

भिक्षुणीहरू विहारबाट फर्केर आई चूलोमा आगो नदेखे पछि उनीहरूले "भिक्षुणी सङ्घकोनिमित्त पानी तताई राख्नुहोस भनेर गएको त आज पनि चूलोमा आगो बलेको छैन" भनी भने।

अनि वहाँले— "आर्या! तपाइहरूलाई आगोले के गर्छ र! तातो पानीले नुहाउन चाहनु हुन्छ भने भाँडाबाट तातोपानी लिनु भए त भइहाल्छ नि[१]" भनी त्यत्तिखेरै तेजकसिण[२] द्वारा पानी तताई दिनु भएको कुरा "थेरीअपदानपालि" ले उल्लेख गरेको छ। जुन कुरा तल "सोणा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. १८ मा अनुदित भएको छ।

"अवश्य पनि यसमा केही रहस्य हुनुपर्छ" भन्दै भाँडोको पानीमा औंलो चोप्दा पानी तातो भएको मात्र नभई जति पानी लिए पनि चूलोको भाँडोमा कत्ति पनि पानी नघटेको देखेर "अवश्य

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३ : यो 'कसिण' भनेको कस्तो ध्यान रहेछ भन्ने बारेका कुराहरू लेखकका बु. म. पृ. ३१२ को पादटिप्पणीमा र उहीं पृ. ३९९ मा तथा बु. प. पृ. ४५२ मा हेर्नू।

पनि वहाँले अरहत्व प्राप्त गरिसक्नु भयो होला'' भन्ने निश्चयमा पुगी, प्रव्रज्याबाट कान्छी हुने सबै भिक्षुणीहरूले ''आर्या ! आजसम्म तपाइलाई चिन्न सकेनौं, हामीहरूले तपाइ प्रति हेला वा हैरानी गरी भनेका वचनहरू माथि क्षमा गर्नुहोस्'' भन्दै पञ्चाङ्गप्रतिष्ठित सहित वन्दनागरी क्षमा मागे। प्रव्रज्यात्वबाट जेठी भएका सबै भिक्षुणीहरूले कुक्कुबसी हातजोरी क्षमायाचना गरे। त्यहाँदेखि ''बुढी भई प्रव्रजित हुँदा पनि अत्यन्त वीर्यवती भई चिरकाल नबित्दै अरहत्व प्राप्त गर्नुभयो'' भन्ने स्थविराको गुणबखान सबैले गर्न थाले[१]।

यो कुराहरू भगवान्लाई सुनाउँदा वहाँले— ''हो त, वीर्यहीन भई शयवर्षसम्म जिउनुभन्दा वीर्यवती भई वीर्य बढाई एकै दिन जिउनुनै श्रेयस्कर छ[२]'' भनी भन्नुभयो भन्ने कुरा सोणा स्थविराले ''थेरी-अपदानपालि'' मा स्वयं उल्लेख गर्नु भएको छ। जुन कुरा तल ''सोणा स्थविरापदान'' शीर्षकको गा नं. २० मा अनुदित भएको छ।

यसै कारणलाई संम्झनु भई एक दिन, भगवान्ले जेतवनारामसा, आ आपना गुणानुसार अग्रस्थान दिने घोषणाको सिलसिलामा सोणा स्थविरालाई पनि वीर्यवती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थानमा

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९

२ धम्म. प. पा. पृ. २८ : सहस्सवग्गो, गा. नं. २०

राख्ने औपचारिक घोषणा गर्नु भयो[1]। जुन कुरा तल अनुदित "अग्र-स्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले उल्लेख गरेको छ।

त्यस पछि एक दिन, सोणा स्थविरा एकान्तमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँले आफू बुढी भएर प्रव्रजित भइकन पनि वीर्य बढाई बुद्धको धर्मलाई अवबोध गरी, अरहत्-फल साक्षात्कार गर्न-सकेका तथा बितेका घटनामाथि विचार गरिरहनु हुँदा, चित्तमा उत्पन्न भएको प्रीतिलाई उद्‌गारको रूपमा प्रकट गर्नु भएका गाथाहरू तलको "सोणा स्थविरा गाथा" शीर्षकमा अनुदित गरिदिएको छु। यस्तै गरी अर्को एक दिन, वहाँले आफ्नो परापूर्वकालका कुराहरू र वर्त-मानकालका केही घटनाहरूको संस्मरण गरी प्रकट गर्नु भएका उद्‌गार गाथाहरूका अनुवाद पनि तलको "सोणा स्थविरापदान" शीर्षकमा उल्लेख गरेको छु। अरू कुराहरू तलका मूल सूत्रहरूको अध्ययन गरी पाठकवृन्दहरूले सोणा स्थविराको अतीत र वर्तमान जीवन सम्बन्धी केही कुराहरू बुझ्न सक्नु हुनेछ।

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९ : एककनिपातवण्णना, सोणाथेरी; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७७ : सोणाथेरीगाथट्ठकथा। वीर्यवती भिक्षुणीहरूमध्येमा सोणा स्थविरा अग्र भएझैं भिक्षुहरूमध्येमा श्रोणकोलिविस स्थविर अग्र हुनुहुन्छ। अं. नि-१ पृ. २४ : एत-दग्गवग्गो।

भिन्नाभिन्नै सोणाहरू

(१) सोणा (उपासिका) — यिनी, दीपङ्कर बुद्ध भगवान्का उपस्थायिका थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३२१ : दीपङ्कर बुद्धवंसो। नालन्दा पालिमा भने 'कोणा' भन्ने उल्लेख भएको छ।

(२) सोणा (भिक्षुणी)— यिनी, सुमन बुद्ध[१] भगवान्का अग्रश्राविका थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३३० : सुमन बुद्धवंसो।

(३) सोणा (स्थविरा)— यिनी, श्रावस्तीवासी हुन्। दश पुत्र-पुत्रीहरू भएपछि भिक्षुणी भएकी थिइन्। यिनी वीर्यवती भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन्। यिनकै सग्रह यहाँ प्रस्तुत गरेको छु।

× × ×

१. दीपङ्कर बुद्धदेखि चौथो बुद्ध।

मूल सूत्र—

१–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं आरद्ध-विरियानं यदिदं सोणा[१]।"

अर्थ–

"भिक्षुहो ! मेरा आरब्धवीर्य हुने (=वीर्यवान्) श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा सोणा (=श्रोणा) अग्र हुन्।"

× × ×

---

१ अं. नि १ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९८

मूल पालि—

२—सोणा स्थविरा-गाथा

१- "दस पुत्ते विजायित्वा, अस्मिं रूपसमुस्सये।
ततोहं दुब्बला जिण्णा, भिक्खुनिं उपसङ्कमिं ॥

२- "सा मे धम्ममदेसेसि, खन्धायतन धातुयो।
तस्सा धम्मं सुणित्वान, केसे छेत्वान पब्बजिं ॥

३- "तस्सा मे सिक्खमानाय, दिब्बचक्खु विसोधितं।
पुब्बेनिवासं जानामि, यत्थ मे वुसितं पुरे ॥

४- "अनिमित्तं च भावेमि, एकग्गा सुसमाहिता।
अनन्तराविमोक्खासिं, अनुपादाय निब्बुता ॥

५- "पञ्चक्खन्धा परिञ्ञाता, तिट्ठन्ति छिन्नमूलका।
धि[1] तवत्थु जरे जम्मे[1], नत्थि दानि पुनब्भवो'ति[2]॥"

---

१. स्याम र रोमनमा: 'ठितिवत्थु जने जम्हि'।

२. थेरी. गा. पा. पृ. ४१८ : सोणाथेरीगाथा, अ. क. पृ ७५

अथ—

१– "यो रूपकायमा दश पुत्रहरू जन्माएँ; त्यस पछि दुर्बला जीर्णा भएर भिक्षुणीकहाँ गएँ।

२– "वहाँले मलाई स्कन्ध,[1] आयतन[2] तथा धातुहरूको[3] बारेमा धर्मोपदेश गर्नु भयो; वहाँको धर्मोपदेश सुनेर केश छेदनगरी प्रव्रजित भएँ।

३– "यसरी शिक्षा सिक्दै बसिरहेको वेलामा मैले दिव्यचक्षु विशुद्ध गरें; जहाँ म पहिले बसेको थिएँ सो पूर्वनिवासलाई पनि जानें।

४– "एकाग्र सुसमाहित चित्तगरी अनिमित्त[4] भावना गरें;

---

१. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार तथा विज्ञानस्कन्ध।

२. चक्षु, श्रोत, घ्राण, जिह्वा, काय तथा मनायतन।

३ (१) चक्षुधातु—रूपधातु—चक्षुविज्ञान-धातु, (२) श्रोतधातु शब्दधातु—श्रोतविज्ञान धातु, (३) घ्राणधातु गन्धधातु—घ्राण-विज्ञान-धातु, (४ जिह्वाधातु रसधातु—जिह्वाविज्ञान-धातु, (५) कायधातु स्पर्शधातु—कायविज्ञान-धातु तथा (६) मनःधातु धर्म-धातु—मनःविज्ञान-धातु।

४. 'छ' भनी वा 'छैन' भनी ग्रहणगर्नु 'निमित्त' हो। त्यसो न गर्नु 'अनिमित्त' हो। यी 'निमित्त' र 'अनिमित्त'का सम्बन्धमा

तदनन्तर कुनै वस्तुलाई पनि ग्रहण नगरी विमोक्ष भई परिनिर्वाण भएँ ।

५– ''पञ्चस्कन्धहरूलाई प्रज्ञाद्वारा जानें, सबै जरोलाई छेदन गरें; धिक्कार हो यो जराजीर्ण शरीरलाई ! अब उप्रान्त पुनर्भव छैन' ।''

× × ×

पटिसम्भिदामग्ग पालिले यस्तो उल्लेख गरेको छ— ''सुञ्ञमिदं अत्तेन वा अत्तनियेन वा ति सो तत्थ निमित्तं न करोतीति— अनिमित्ता ।'' पृ. २७४; अर्थात्—आत्मभावले शून्य छ वा आत्मियताले शून्य छ भनी सो भिक्षुले कुनै छ वा छैन भन्ने धारणालाई लिंदैन अर्थात् शाश्वत वा उच्छेद दृष्टिलाई ग्रहण गर्दैन—यसैलाई 'अनिमित्त' भनिएको हो। यसको विशेष व्याख्यान पटि. म. अ. क. पृ. ३८६ मा भएको छ ।

१. यी गाथाहरू सोणा स्थविरा अरहत् भइसके पछि बितेका कुराहरू स्मरण गर्दा उत्पन्न भएको प्रीति प्रकाशको रूपमा भनेका हुन् भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ७७ : सोणाथेरीगाथट्ठ-कथाले उल्लेख गरेको छ ।

मूल पालि—

३–सोणा स्थविरापदान

पूर्व कथा

१– "[१]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्महरूमा पारंगत हुनु भएका पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) भन्ने जिननायक उत्पन्न हुनु भएको थियो।

२– "त्यस बखत म सबैलाई मनपर्ने तथा पूजित भई एक श्रेष्ठीकुलमा जन्मेकी थिएँ; एक दिन, वहाँ मुनिवरकहाँ गई वहाँको मधुर वचन सुनें।

३-६– "जिनले वीर्यवान् हुने भिक्षुणीहरूमध्ये अग्र हुनेको वर्णना गर्नु भयो; त्यो सुनेर म मुदित भएँ, अनि सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी मैले पनि सो स्थानकोनिमित्त अधिकारपूर्ण प्रार्थना गरें। महावीरले अनुमोदन गर्नु हुँदै यसो भन्नु भयो— 'तिम्रो प्रणिधी पूर्ण हुनेछ; यहाँदेखि एकलाख कल्प पछि ओक्काक कुलका गौतम गोत्रमा

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५२ : सोणाथेरीअपदानं।

एक शास्ता लोकमा हुनेछन्; वहाँको धर्ममा दायाद प्राप्तगरी धर्म-निर्मित औरस पुत्री भई, सोणा भन्ने नामले तिमी शास्ताको श्राविका हुनेछ्यौ।'

७– "यो कुरा सुनेर म अति मुदित भएँ; अनि जीवनभर जिन प्रति मैत्रीचित्त राखी प्रत्ययहरूद्वारा मैले विनायकको परिचर्या गरें।

८– "त्यस सुकृत्य कर्मको प्रभावले र चेतना प्रणिधीको प्रभावले मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ।

वर्तमान कथा

९– "अन्तिम जन्ममा म समृद्धशाली श्रावस्ती नगरमा, एक धनी श्रेष्ठी कुलमा जन्में।

१०-११– "जब म यौवन अवस्थामा पुगें तब म पतिकुलमा गएँ र त्यहाँ मैले विशेषरूपले रूपसम्पन्न दश पुत्रहरू जन्माएँ। जननेत्र-मनोहर भएका ती बालकहरू सबै सुखपूर्वक अभिवृद्धि भए, (ती बालकहरू) अमित्रहरूलाई पनि प्यारा थिए भने मलाई कति प्यारा थिए होलान् भनी भन्नै पर्दैन[१]।

---

१. "यदा च योब्बनप्पत्ता, गन्त्वा पतिकुलं अहं।
दस पुत्तानि अजनिं, सुरूपानि विसेसतो॥
"सुखेधिता च ते सब्बे, जननेत्ता मनोहरा।
अमित्तानं पि रुचिता, मम पगेव ते पिया॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३

१२-१३– "अनि दश पुत्रहरूका सामुन्ने मेरो स्वामी मेरो इच्छा नहुँदा नहुँदै, देवातिदेव बुद्धको शासनमा प्रव्रजित हुनु भयो। अनि एक्लै भएकी, पतिपुत्रहरूले छोडेकी, तथा बुढी पनि भएकी म विचरीले 'यस्तो जीवन बिताउन पऱ्यो' भनी सोचें[१]।

१४– "म पनि त्यहीं जानेछु जहाँ मेरा पति हुनुहुन्छ; यस्तो विचार गरी म प्रव्रजित भएँ[२]।

१५– "त्यस पछि भिक्षुणीहरूले एक भिक्षुणी निवासस्थानमा मलाई 'पानी तताऊ' भनी अह्राई सबै उपदेश सुन्न गए।

१६– "अनि पानी ल्याई कुम्भीमा (पानी तताउने भाँडोमा) खन्याई, चुलामा राखी बसिरहेकी मैले त्यसबखत चित्तलाई समाधिष्ठ

---

१. "ततो मय्हं अकामाय, दसपुत्त पुरक्खतो।
पब्बजित्थ स मे भत्ता, देवदेवस्स सासने॥
"तदेकिका विचिन्तेसिं, जीवितेनाऽलमत्थु मे।
चत्ताय पतिपुत्तेहि, वुड्ढाय च वराकिया॥" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २५३

२. "अहं पि तत्थ गच्छिस्सं, सम्पत्तो यत्थ मे पति।
एवाहं चिन्तयित्वान, पब्बजिं अनगारियं॥" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २५३

गरें[1] ।

१७– "स्कन्धहरूलाई अनित्य, दुःख तथा अनात्मको दृष्टिले हेरी सबै आस्रवहरूलाई छेदनगरी अरहत्व प्राप्त गरें[2] ।

१८– "अनि भिक्षुणीहरू फर्केर आई तातोपानी सोध्दा तेज-धातु अधिष्ठान गरी मैले तुरुन्तै पानी तताइदिएँ ।

१९– "यसमा आश्चर्य भई वहाँहरूले यो कुरा बुद्धलाई सुनाउनु भयो; यो कुरा सुनी प्रसन्न हुनु भएका नाथले यो गाथा भन्नुभयो—

२०– "वीर्यहीन भई शयवर्षसम्म बाँच्नुभन्दा वीर्यारम्भ गरी तथा दृढ वीर्यवान् भई एक दिन बाँच्नुनै श्रेष्ठ छ[3] ।

---

१. "तदा उदकमाहित्वा, ओकिरित्वान कुम्भिया ।
चुल्ले ठपेत्वा आसीना, ततो चित्तं समादहिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३

२. "खन्धे अनिच्चतो दिस्वा, दुक्खतो च अनत्ततो ।
खेपेत्वा आसवे सब्बे, अरहत्तमपापुणिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३

३. "यो च वस्ससतं जीवे, कुसीतो हीनविरियो ।
एकाहं जीवितं सेय्यो, विरियमारभतो दल्हं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५३

२१– "सुप्रतिपन्नताद्वारा महावीरलाई मैले सन्तुष्ट पारें; यसैमा सन्तुष्ट हुनुभई महामुनिले मलाई वीर्यवती भिक्षुणीहरूमध्ये अग्रस्थानमा राख्नुभयो[१]।

२२-२४– "सबै क्लेशहरू भस्म भइसके[२]...बुद्ध शासन पूरा गरें...[२]।"

---

१. "आराधितो महावीरो, मया सुप्पटिपत्तिया ।
आरद्धविरियानाग्गं, ममाह स महामुनि ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ २५३

२. यहाँका अरू कुराहरू माथि नन्दा स्थविरापदानको पृ. ४४४ मा उल्लिखित ५२, ५३, तथा ५४ गाथाहरू दोहऱ्याई पढ्नू ।

८. सकुला स्थविरा

परिचय

सकुला स्थविरा श्रावस्तीवासी राजपूजित एक ब्राह्मणकी पुत्री हुन् । पछि भिक्षुणी भई दिव्यचक्षु लाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थान प्राप्त गरिन् । यिनको बारेमा यहाँ केही संक्षिप्त परिचय दिएको छु ।

गृहस्थी-जीवन

श्रावस्तीमा धनधान्य सम्पन्न तथा राजपूजित एक ब्राह्मण कुल थियो । यस कुलमा सकुलाको जन्म भएको हो[1] । यौवन अवस्थामा पुगेपछि यथाकुलमा विवाह भई पुत्र पुत्रीहरू पनि पाइन्[2] । श्रावस्तीवासी अनाथपिण्डिक महाजनले बनाइदिएको जेतवनाराम प्रतिग्रहण गरेको देखेर यिनी बुद्ध प्रति प्रसन्न भई उपासिका भएर बसेकी थिइन्[3] ।

---

१. थेरी. अप. दा. पा पृ. २४७ : सकुलाथेरीअपदानं ।

२. थेरी. गा. पा. पृ ४१८ : सकुलाथेरीगाथा ।

३. थेरी. गा. अ क. पृ. ७२ : सकुलाथेरीगाथट्ठकथा ।

जेतवनाराम ग्रहण गर्नकोनिमित्त भगवान् बुद्ध श्रावस्ती नगर प्रवेश गरिरहनु भएको बेलामा यिनी सर्वालङ्कार प्रतिमण्डितभई झ्यालमा बसिरहेकी थिइन् । त्यस बेला यिनले बत्तीसमहापुरुष लक्षण-हरू र असीत्यानुव्यञ्जनहरूले सुसम्पन्न हुनु भएका बुद्धको मनोहर रूपलाई प्रथम दर्शन गरेकी थिइन् । "देवातिदेवहरूले सत्कृत्य तथा यशकीर्तिद्वारा प्रज्वलित हुनु भएका सुगतलाई मैले देखें" भनी सकुला स्थविराले पछि "थेरीअपदानपालिमा" स्वयं उल्लेख गर्नु भएको छ[1]। जुन कुरा तल "सकुला स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २५-२६ मा उल्लेख भएको छ। यो दृश्य देखेर सकुला अत्यन्त प्रसन्न तथा प्रमुदित भएकी र पछि बुद्धको र एक क्षीणास्रवी स्थविरको उपदेश सुनेर[2] धर्मचक्षु[3] लाभगरी मनमा वैराग्य उठी छोरा-छोरीहरू त्यागी बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएर गइन्[4]। यी कुरा सकुला स्थविराले स्वयं "थेरीगाथापालि" मा उल्लेख गर्नु भएको छ[5]। जुन गाथाहरू तल "सकुला स्थविरा गाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरि दिएको छु।

---

१. थेरी अप. दा. पा. पृ. २४७

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९९ : एकक निपातवण्णना, सकुलाथेरी ।

३. "धर्मचक्षुलाभ" भन्नाले स्रोतापत्ति-फल प्राप्तगरेको भन्ने अर्थ बुझ्नुपर्छ । थेरी. गा. अ. क. पृ. ७५

४ थेरी. गा. अ. क. पृ ७२

५. थेरी. गा. पा. पृ. ४१८

भिक्षुणी-जीवन

गृहस्थी जीवनमै स्रोतापन्ना भई बसेकी सकुला उपासिका प्रव्रजित भएर एकवर्ष जति शिक्षमाणविका[1] को रूपमा बसीरहँदा उत्तरोत्तर मार्ग-फलहरू प्राप्त गरी, एकवर्ष पछि[2] पूर्ण भिक्षुणीत्व प्राप्त गरी उपसम्पन्ना भई विदर्शना ध्यानगरी वहाँले विशुद्ध-दिव्य-चक्षु[3] ज्ञानका साथ अवशेष मार्गफल प्राप्त गरी अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो[4]। यस कुरालाई वहाँले स्वयं "थेरीगाथापालि" र "थेरी-अपदानपालि" मा उल्लेख गर्नु भएको छ। जसका अनुवादहरू तल "सकुला स्थविरा-गाथा" र "सकुला स्थविरापदान" शीर्षकहरूमा उल्लेख भएका छन्।

अरहत्व-लाभ गरिसक्नु भए पछि दिव्यचक्षु-समाधिमै तल्लीन भई धेरै जसो समय बसिरहने हुनाले वहाँलाई बुद्धले दिव्यचक्षु-लाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र छिन् भन्ने औपचारिक घोषणा गर्नु

---

१. 'शिक्षमाणविका' भन्नाले श्रामणेरी भनेको हो भनी संझनुपर्छ।

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ७५

३. 'दिव्यचक्षु' भनेको कस्तो हो भन्ने बारेका कुराहरू यसभन्दा अघि प्रकाशित भएका ग्रन्थहरूका शब्दावलीमा हेरी अर्थ बुझ्नू।

४. अ. नि. अ. क. I पृ. १९९; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७२-७५

भएको हो[1] । जुन कुरा तलको "अग्रस्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ ।

अग्रस्थान प्राप्त गर्नु भइसके पछि एक दिन, वहाँ एकान्त सुखमा बसिरहनु भएको बेलामा आफ्ना बितेका दिनहरूका घटनाहरूको संस्मरण गर्नु हुँदा वहाँको मनमा उत्पन्न भएको प्रीतिलाई उद्गारको रूपमा व्यक्त गर्नु भएका गाथाहरू[2] तल "सकुला स्थविरा-गाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु । यस्तै गरी अर्को एक दिन, परापूर्व-कालका आफ्ना चर्याहरू संस्मरण गर्दै तथा वर्तमान जीवनका कुराहरू पनि संस्मरण गर्दै व्यक्त गर्नु भएका उद्गार गाथाहरूको अनुवाद तल "सकुला स्थविरापदान" शीर्षकमा उल्लेख गरिदिएको छु र त्यसैको अध्ययनबाट सकुला स्थविराका अतीत तथा वर्तमान जीवन सम्बन्धी केही कुरा अनुमान लगाउन सकिने छ ।

सकुला नामहरू

(१) सकुला— यिनी, कोशल राजाकी महिषीहरूमध्येकी एक हुन् । बु. रा. पृ. १५६, ३३४

---

१. अं. नि. अ. क. I पृ. २००; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७४;

२. थेरी गा. अ. क. पृ. ७४

दिव्यचक्षु लाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा सकुला स्थविरा अग्र भएझैं भिक्षुहरूमध्येमा अनुरुद्ध स्थविर अग्र हुनुहुन्छ । अं. नि-१ पृ, २३ : एतदग्गवग्गो ।

(२) सकुला (स्थविरा)— यिनी, श्रावस्तीवासी एक राजपूजित ब्राह्मणकी छोरी हुन्। पछि भिक्षुणी भई दिव्यचक्षुलाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र भइन्। यिनकै संग्रह यहाँ संग्रहित गरेको छु।

× × ×

मूल सूत्र--

१–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं, भिक्खुनीनं दिब्बचक्खुकानं यदिदं सकुला[१] ।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! मेरा दिव्यचक्षु लाभिनी श्राविका भिक्षुणीहरूमध्येमा सकुला अग्र छिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. १९९

मूल पालि -

२–सकुला स्थविरा-गाथा

१– "अगारस्मि वसन्तीहं. धम्मं सुत्वान भिक्खुनो।
अद्दसं विरजं धम्मं, निब्बानं पदमच्चुतं॥

२– "साहं पुत्तं[1] धीतरं च, धनधञ्ञं च छड्डिय।
केसे छेदापयित्वान, पब्बजिं अनगारियं॥

३– "सिक्खमाना अहं सन्ती[2], भ वेन्ती मग्गमञ्जसं।
पहासिं रागदोसं च, तदेकट्ठे च आसवे॥

४– "भिक्खुनी उपसम्पज्ज, पुब्बजातिमनुस्सरिं।
दिब्बचक्खु विसोधितं, विमलं साधुभावितं॥

---

१. सिंहलमा: 'पुत्तं च धीतं च'; रोमनमा: 'पुत्त च धीतं च'।

२. स्याम र रोमनमा: 'सन्ति'।

५– "सङ्खारे परतो दिस्वा, हेतुजाते पलोकिते[1] ।
पहासिं आसवे सब्बे, सीतिभूताम्हि निब्बुता'ति[2] ॥"

अर्थ –

१– "घरमा बसिरहँदा भिक्षुहरूको धर्मोपदेश सुनेर विरज धर्म तथा अच्युतपद-निर्वाण देखें ।

२– "अनि सो म, छोरा-छोरी र धनधान्य छाडेर केश छेदन गरी अनगारिका भई प्रव्रजित भएँ ।

३– "अनि शिक्षमाणा[3] छँदा मैले उत्तरोत्तर मार्गलाई भाविता गरें, अनि एकै आसनमा बसी राग, द्वेषलाई प्रहाण गरें ।

४– "भिक्षुणी-उपसम्पदा प्राप्त गरिसके पछि पूर्वजन्मको अनुस्मरण गरें र साधुजनहरूले भाविता गरिने विमल दिव्यचक्षु पनि विशुद्ध गरें ।

५ "संस्कारहरूलाई आफ्नो होइन भनी प्रलुप्त हुने प्रत्ययहरू-

---

१. स्याम र रोमनमा: 'पलोकिने' ।

२. थेरी. गा. पा. पृ. ४१८ : सकुलाथेरीगाथा, अ. क. पृ. ७२

३. उपसम्पन्ना हुनुभन्दा अगाडिको अवस्थालाई 'शिक्षमाणा' भन्दछन् । भिक्षुणी हुनुभन्दा अगाडि छ शिक्षापदहरूमा दुइ वर्षसम्म सिकेका । पाचि. पा. पृ. ४६२ : अट्ठसत्ततिमपाचित्तियं ।

लाई प्रज्ञाद्वारा जानेर सबै आस्रवहरूलाई त्यागी शीतल निर्वाण प्राप्त गरें[१]।

× × ×

१. अरहत् भइसके पछि एकदिन आफ्नो दिव्यचक्षु आदि विषयको अनुस्मरण गरिरहनु भएको बेलामा उत्पन्न भएको प्रीतिजन्य उदान प्रकट गर्नु भई सकुला स्थविराले यी गाथाहरू भन्नु भएको हो भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ७४ ले उल्लेख गरेको छ।

मूल पालि -

३-सकुला स्थविरापदान

अतीतकथा

१- "[१]यहाँ देखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारंगत हुनु भएका पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) भन्ने जिननायक उत्पन्न हुनु भएको थियो ।

२- "देव सहित सबै सत्वहरूको हित, सुख तथा अर्थकोनिम्ति वहाँले उपदेश गर्नु भयो ।

३- "वहाँ श्रीमान् यशाग्रप्राप्त, कीर्तिवर्ण प्राप्त, सुविख्यात तथा सबै लोकका पूजित हुनुहुन्थ्यो ।

४- "विचिकित्साबाट उत्तीर्ण, व्रतशंकाबाट पारंगत, सबै मन-संकल्प पूरा गरी वहाँले सम्बोधि प्राप्त गर्नु भयो ।

५- "अनुत्पन्न मार्ग उत्पन्न गराउने, अनाख्यातलाई सुआख्यात

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४५ : सकुलाथेरीअपदानं ।

गर्ने; असंज्ञातलाई संविज्ञात गर्ने, मार्गज्ञ, मार्गविद्, मार्ग बताउने तथा मार्ग-कुशल शास्ता—सारथीहरूमध्येमा नरोत्तम हुनुहुन्थ्यो।

७– "कामपङ्कमा डुबेका प्राणीहरूलाई उद्धारगर्न महाकारुणिक शास्ताले धर्म बताउनु हुन्थ्यो।

८-१०– "त्यस बखत म हंसवती नगरमा, क्षत्रीहरू आनन्दित पार्ने, सुरूपा, सधना, दयालु तथा श्रीमता भई आनन्द महाराजाकी परम शोभावती छोरी भएकी थिएँ। पदुमोत्तरा भन्ने वेमाता बहिनी (=अर्के आमाकी छोरी) राजकन्याहरू पनि सर्वाभरण विभूषित थिए। अनि महावीरकहाँ गई मैले धर्मोपदेश सुने।

११– 'त्यस बखत वहाँ लोकगुरुले दिव्यचक्षुलाभी भिक्षुणीहरूमध्येका एक जनाको वर्णना गर्नु भई अग्रस्थानमा राख्नु भयो।

१२– "त्यो कुरा सुनी खुशी भई, सम्बुद्ध शास्तालाई दानदिई, पूजा गरी मैले पनि सो पदकोनिम्ति प्रार्थना गरें।

१३-१५– "अनि शास्ताले भन्नु भयो– 'नन्दे! तिम्रो प्रार्थना पाउनेछ्यौ; प्रदीप धर्महरू दान दिएको प्रभावले तिम्रो सुइच्छा प्राप्त हुनेछ। यहाँदेखि एकलाख कल्प पछि ओक्काककुलमा गौतम भन्ने गोत्रका शास्ता लोकमा हुनेछन्; वहाँको धर्ममा दायाद प्राप्तगरी, धर्मनिर्मित औरस पुत्री भई, सकुला भन्ने नामले तिमी शास्ताकी श्राविका हुनेछ्यौ।'

१६–"त्यस सुकृत्य कर्मको प्रभावले र चेतना प्रणिधीको प्रभावले, मनुष्य देह त्यागेर म त्रयस्त्रिंश लोकमा पुगें।

काश्यप बुद्धको पालामा

१७–"यस भद्रकल्पमा काश्यप गोत्रमा महायश सम्पन्न ब्रह्म-बन्धु हुनुभएका प्रवर कथिक बुद्ध उत्पन्न हुनु भयो।

१८-२०–"त्यस बखत म एकाचारिणी परिव्राजिका भएकी थिएँ; एक दिन भिक्षाटन् जाँदा तेल मात्र प्राप्त भयो। त्यस तेल-द्वारा ढियो बाली सर्वसंवरी द्विपदाग्र बुद्धको चैत्यमा अति प्रसन्न चित्त लिई उपस्थित भएँ। सोही सुकृत्य कर्मको प्रभावद्वारा र चेतना प्रणिधीको प्रभावद्वारा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश लोकमा पुगें।

२१-२३–"त्यस कर्मको वेगले जहाँ जहाँ जन्मिन्छु त्यहाँ त्यहाँ महाप्रदीप जस्तै प्रज्वलित हुन्छु; यदि चाहेको खण्डमा पर्खालको उता पनि, ढुङ्गाको उता पनि तथा सबै पर्वत पनि देख्न सक्छु—सोही प्रदीप-दानको प्रभावले। विशुद्ध नयन पनि हुन्छ, यशद्वारा प्रदीप्तमान पनि हुन्छु, श्रद्धा र प्रज्ञावती पनि हुन्छु—सोही प्रदीपदानको प्रभावले।

अन्तिम जन्म

२४-"यस अन्तिम जन्ममा म, धनधान्य परिपूर्ण, राजपूजित तथा मुदित एक विप्र कुलमा जन्में[1]।

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, जाता विप्पकुले अहं।
पहूत धन धञ्ञम्हि, मुदिते राजपूजिते॥ थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४७

२५-२६- "एक दिन, सर्वाङ्ग सम्पन्न र सर्वाभरण विभूषित भई म झ्यालमा बसीरहेकी थिएँ, त्यस बखत, नगर प्रवेश गरिरहनु भएका अनुव्यञ्जनहरूले[1] सम्पन्न तथा लक्षणहरूद्वारा[2] विभूषित

१. "अनुव्यञ्जनहरूले सम्पन्न" भनेको असीति-अनुव्यञ्जनहरूद्वारा सम्पन्न भएका भनी भनिएको हो। भनाइको तात्पर्य असी स्याना स्याना शरीर लक्षणहरूले युक्त हुनु भएका भनी भनिएको हो। यी असी-अनुव्यञ्जनहरू यी हुन्—

(१) चित्तङ्गुलिता अर्थात्—राम्रा औंलाहरू भएका।
(२) अनुपुब्बङ्गुलिता अर्थात—क्रम मिलेका औंलाहरू भएका।
(३) वट्टङ्गुलिता अर्थात्—गोल परेका औंलाहरू भएका।
(४) तम्बनखता अर्थात्—ताम्रवर्ण जस्तो नङ भएका।
(५) तुङ्गनखता अर्थात—पुष्ट नङ भएका।
(६) सिनिद्ध नखता अर्थात्—स्निग्ध नङ् भएका।
(७) निग्गुल्ह गोप्फरता अर्थात्—स्पष्ट र पुष्ट गोली गाँठाहरू भएका।
(८) समपादता अर्थात्—सम्ममिलेका पैतालाहरू भएका।
(९) गजसमानक्कमता अर्थात्—गजसमान हिंडाई भएका।
(१०) सीहसमानक्कमता अर्थात्—सिंहसमान हिंडाई भएका।
(११) हंससमानक्कमता अर्थात्—हंससमान हिंडाई भएका।

(१२) उसभसमानक्कमता अर्थात्—ऋषभसमान हिंडाई भएका ।

(१३) दक्खिणवत्तगतित्ता अर्थात्—दक्षिणावर्त गति भएका ।

(१४) समन्ततो चारु जानुमण्डलता अर्थात्—सुन्दर गोलाकार घुँडाहरू भएका ।

(१५) परिपुण्ण पुरुष व्यञ्जनता अर्थात्—परिपूर्ण पुरुष व्यंजन भएका ।

(१६) अच्छिद्द नाभिता अर्थात्– छिद्र नभएको नाभिस्थान भएका ।

(१७) गम्भिरनाभिता अर्थात्—गहिरो नाभिस्थान भएका ।

(१८) दक्खिणावत्तनाभिता अर्थात्— दाहिनेतिरबाट भुमरी परेको नाभिस्थान भएका ।

(१९) द्विरजकरसदिस उरुगजता अर्थात्—हात्तीको सूँढ जस्तै तिग्राहरू भएका ।

(२०) सुविभत्तगतत्ता अर्थात्—सुविभक्त शरीर भएका ।

(२१) अनुपुब्बगतत्ता अर्थात्—क्रममिलेको शरीर भएका ।

(२२) मट्टगतत्ता अर्थात्—चिल्लो र सफा शरीर भएका ।

(२३) अनुसन्नानुसन्नगतत्ता अर्थात्—घटी बढी नभई परिपूर्ण शरीर भएका ।

(२४) अलीन गतत्ता अर्थात्—न ढल्किएको शरीर भएका ।

(२५) तिलकादि रहितगतत्ता अर्थात्—कुनै पनि कोठी वा

दाग नभएको शरीर भएका।

(२६) अनुपुब्बरुचिरगतत्ता अर्थात्—क्रमानुसार मनोहर शरीर भएका।

(२७) विसुद्धगतत्ता अर्थात्—विशुद्ध शरीर भएका।

(२८) कोटिसहस्स हत्थिबल धारणता अर्थात्—शतसहश्र कोटी हात्तीका बल धारण गर्न सक्ने शरीर भएका।

(२९) तुङ्गनासता अर्थात्—उन्नत नाक भएका।

(३०) सुरत्तद्विजमंसता अर्थात्—सुरक्त गिजा भएका।

(३१) सुद्धदन्तता अर्थात्—शुद्ध सेता दाँतहरू भएका।

(३२) सिनिद्धदन्तता अर्थात्—स्निग्ध दाँतहरू भएका।

(३३) विसुद्धिन्द्रियता अर्थात्—विशुद्ध इन्द्रियहरू भएका।

(३४) वट्टदाठता अर्थात्—गोलाकार दाँतहरू भएका।

(३५) रत्तोट्ठता अर्थात्—राता ओठ भएका।

(३६) आयतन वदनता अर्थात्—लामो मुख भएका।

(३७) गम्भीरपाणिलेखनता अर्थात्—गम्भीर पाणी-रेखा भएका।

(३८) आयत लेखता अर्थात्—लामा रेखा भएका।

(३९) उजुक लेखता अर्थात्—सीधा रेखा भएका।

(४०) सुरुचिर सण्ठान लेखता अर्थात्—मनोहर चिन्ह रेखा भएका।

(४१) परिमण्डलकायप्पभावन्तता अर्थात्—चारैतिरबाट काय-प्रभामण्डल भएका।

(४२) परिपुण्ण कपोलता अर्थात्—पुष्ट गाला भएका।

(४३) आयत विसालनेत्तता अर्थात्—लामा र विशाल नेत्रहरू भएका।

(४४) पञ्चप्पसाद वन्तनेत्तता अर्थात्—पञ्चप्रसाद (=आँखाको तेज =Visibility) युक्त नेत्रहरू भएका।

(४५) आकुञ्चितग्गपखुमता अर्थात्—परेलाको अग्र भाग माथितिर फर्केका।

(४६) मुदुतनुकरत्त जिह्वता अर्थात्—मृदु तथा पातलो जिब्रो भएका।

(४७) आयत रुचिर कण्णता अर्थात्—लामा लामा मनोहर कानहरू भएका।

(४८) निगण्ठि सिरसता अर्थात्—लट्टा नपरेको केश भएका।

(४९) निग्गुह्ल सिरसता अर्थात्—न जोल्टिएको केश भएका।

(५०) छत्तनिभचारुसीसता अर्थात्—छत्र जस्तै मनोहर शीर भएका।

(५१) आयत पुथुल ललाट सोभनता अर्थात्-लंबाई र चौडाईले सुशोभित निदार भएका।

(५२) सुसण्ठान भमुकता अर्थात्—सुसंस्थित आँखिभौँ भएका।

(५३) सण्ह भमुकता अर्थात्—नरम आँखिभौँ भएका।

(५४) अनुलोम भमुकता अर्थात्—आँखिभौँका रौँहरूको क्रम मिलेका।

(५५) महन्त भमुकता अर्थात्—ठूला ठूला आँखिभौँहरू भएका।

(५६) आयत भमुकता अर्थात्—लामा लामा आँखिभौँहरू भएका।

(५७) सुखुमालगतत्ता अर्थात्—कोमल शरीर भएका।

(५८) अतिविय सोम्मगतत्ता अर्थात्—अत्यन्त सौम्य शरीर भएका।

(५९) अतिविय उज्जलित गतत्ता अर्थात्—अत्यन्त उज्वल शरीर भएका।

(६०) विमल गतत्ता अर्थात्—निर्मल शरीर भएका।

(६१) कोमल गतत्ता अर्थात् - कोमल शरीर भएका ।

(६२) सिनिद्ध गतत्ता अर्थात् — स्निग्ध शरीर भएका ।

(६३) सुगन्ध गतत्ता अर्थात् - सुगन्धित शरीर भएका ।

(६४) समलोमता अर्थात् एकनासे रौंहरू भएका ।

(६५) कोमल लोमता अर्थात्--कोमल रौंहरू भएका ।

(६६) दक्खिणवट्ट लोमता अर्थात्--दाहिनेतिर बुम्रेका रौंहरू भएका ।

(६७) भिन्नञ्जनसदिस नील लोमता अर्थात्–अञ्जनवर्ण समान छुट्टिएका रौंहरू भएका ।

(६८) सिनिद्ध लोमता अर्थात्—स्निग्ध रौंहरू भएका ।

(६९) अतिसुखुम अस्सासपस्सासधारणता अर्थात्–अत्यन्त सूक्ष्म आश्वास-प्रश्वास भएका ।

(७०) सुगन्ध मुखता अर्थात—सुगन्धित मुख भएका ।

(७१) सुगन्धमुद्धनता अर्थात्—सुगन्धित शीर भएका ।

भएका, देव मनुष्यहरूद्वारा सत्कृय तथा यशकीर्तिद्वारा प्रज्वलित हुनु

(७२) सुनील केसता अर्थात्--सुनील केस भएका ।
(७३) दक्खिणवट्ट केसता अर्थात्--दाहिनेतिर घुमेका केश भएका ।
(७४) सुसण्ठान केसता अर्थात्—राम्ररी बसेका केश भएका ।
(७५) सिनिद्ध केसता अर्थात्—स्निग्ध केश भएका ।
(७६) सण्ह केसता अर्थात—नरम केश भएका ।
(७७) अलुलित केसता अर्थात्—न गुटमुटिएका केश भएका ।
(७८) सम केसता अर्थात्—बराबर मिलेको केश भएका ।
(७९) कोमल केसता अर्थात्—कोमल केश भएका ।
(८०) केतुमाल रतन रञ्जितता अर्थात्—रत्न रञ्जित केतुमाल जस्तै शीरको टुप्पो भएका ।

गीनै असी गुणहरूलाई 'अनुव्यञ्जन' वा 'असीत्यानुव्यञ्जन' भन्दछन् । --श्री सद्धर्म कोषय । पृ २११-१२

२. यहाँ लक्षणहरू भनेको बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूलाई भनिएको हो । यी बत्तीसलक्षणहरूका कुराहरू लेखकको बु. ब्रा. पृ. १६८ मा समुल्लेख भएका छन् ।

भएका सुगतलाई मैले देखें[१]

२७– "यो दृश्य देखेर अत्यन्त गद् गद् तथा प्रसन्न भएकी म प्रव्रजित हुन चाँहे; प्रव्रजित भएको केही समयमै मैले अरहत्व प्राप्त गरें[२] ।

२८– "शास्ताको शासनकारी भई, ऋद्धि तथा दिव्यश्रोतलाई वशीभूत गरी परचित्तलाई पनि जाने ।

२९– "पूर्वेनिवासलाई जान्दछु, दिव्यचक्षुलाई विशुद्ध पारें, सबै आस्रवहरूलाई छेदन गरी बिशुद्ध तथा निर्मल भएँ ।

३०– "मैले बुद्धलाई चिनिसकें, बुद्ध शासन पनि पूरा गरें; गरुंगा भारलाई बिसाई भवजालहरूलाई समुच्छिन्न पारिसकें ।

३१– "जसको लागि अनगारिका भई प्रव्रजित भएकी थिएँ त्यो मेरो अर्थ पूरा गरी सबै संयोजनहरू क्षयगरी सकें ।

---

१. "अहं सब्बङ्गसम्पन्ना, सब्बाभरण भूसिता ।
पुरप्पवेसे सुगतं, वातपाने ठिता अहं ।।
"दिस्वा जलन्तं यसग्गा, देवमनुस्ससक्कत ।
अनुव्यञ्जनसम्पन्नं, लक्खणेहि विभूसितं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४७

२. "उदग्गचित्ता सुमना, पब्बज्जं समरोचयिं ।
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४७

३२– "अनि, महाकारुणिक नरोत्तमले दिव्यचक्षु लाभिनीहरू-मध्येमा सकुला अग्रछिन् भनी मलाई एतदग्र स्थानमा राख्नु भयो[१] ।

३३-३५– "सबै क्लेशहरू भस्म भइसके···बुद्ध शासन पूरा गरें[२]···।"

---

१. "ततो महाकारुणिको, एतदग्गे ठपेसि मं ।
दिब्बचक्खुकानं अग्गा, सकुला ति नरुत्तमो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४७

२. माथि नन्दा स्थविरापदानको पृ. ४४४ को गा. नं. ५२, ५३, तथा ५४ का कुराहरू दोहऱ्याई पढनू ।

९. भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा

प रि च य

भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा राजगृहवासी एक सेठकी छोरी थिइन् ! सोह्र वर्षको उमेरमा, मार्न लगिरहेको एक चोरलाई देखी उ प्रति आसक्ता भई भद्राले उसलाई पति बनाइन् । पछि 'उसैलाई पर्वतबाट खसाली आफू स्वेतबस्त्रधारी एक सम्प्रदायमा प्रव्रजित भई, शास्त्रार्थ गर्न विभिन्न देशहरू घुम्दै हिंडिन थालिन् र अन्तमा बुद्ध-धर्म ग्रहणगरी भिक्षुणी भई क्षिप्राभिज्ञालाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र-स्थान प्राप्त गरिन् । यसै सम्बन्धमा विभिन्न अर्थकथाहरूको आधार लिई यहाँ क्रमानुसार परिचय दिने प्रयास गरेको छु ।

गृहस्थी-जीवन

बुद्ध भगवान्ले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि राजगृह नगरमा एक सेठकी भद्रा भन्ने अतिसुन्दरी एकलौटी छोरी थिइन् । सोह्र वर्षको उमेरमा पुगेपछि "त्यस्तो उमेरमा स्त्रीहरूको चित्त पुरुषहरू प्रति आसक्ता हुन्छ" भन्ने बिचारले — उनका आमा बाबुहरूले भद्रालाई सातत‌ले प्रासादमाथि राखी उनको सेवा शुश्रूषा गर्न एक विश्वासिनी

दाशी पनि राखिदिए[१]।

राजगृह नगरका एक पुरोहित ब्राह्मणको कुलमा 'चोर नक्षत्रमा' एक पुत्र जन्मेको थियो। सो बालकको 'शत्रुक' (=सत्तुक) भन्ने नाम राखे। स्यानैदेखि चोर्ने बानी भएको हुँदा बाबु आमा-हरूले धेरै सम्झाउँदा पनि उसले नसम्झे पछि, आफ्नो कुलको प्रति-ष्ठामा धक्का पर्ने र इज्जत समेत जाने भएकोले उसलाई घरबाट निकालि दिए। अनि उसले चोर्ने कामद्वारा नै जीविकागर्न थाल्यो[२]।

एक दिन, राजा नगर घुम्न जाँदा धेरै जसो घरहरूमा प्वाल परेको देखेर नगररक्षकसँग सोध्दा "चोरले प्वाल पारेको" भन्ने सुने पछि राजाले "सो चोरलाई भोलि नै समात्न नसकेमा राजदण्ड हुनेछ" भनी नगररक्षकलाई भने। राजदण्डको भयलेगर्दा जतातत्तै पुलिसहरू राखी, सुराक लगाई "शत्रुक" लाई दसि सहित समाती नगररक्षकले राजाकहाँ लग्यो। "शत्रुकले नगरमा न चोरेका घरहरू कमै होलान्" भन्ने कुरामा ध्यानदिई राजाले उसलाई नगरको दक्षिणद्वारबाट बाहिर लगी मार्ने आज्ञा दिए। अनि नगर-रक्षकले चोरलाई कोर्राले पिट्दै, पाताफर्काई मार्नकोनिम्ति दक्षिण-द्वारतिर लग्यो[३]।

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ ३२१ : कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु।

२ अं. नि. अ. क. I. पृ. २००: एककनिपातवण्णना, भद्दा कुण्डल-केसाथेरी।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २००–२०१

चोर प्रति आसक्ता

यसप्रकार चोरलाई लगिरहेको बेलामा नगरका सडकहरूमा खूब होहल्ला भएको आवाज सुनी भद्राले "के को हो हल्ला रहेछ" भनी झ्याल उघारी हेर्दा सो चोरलाई लगिरहेको देख्नेबित्तिकै उनको चित्त उसमाथि बलवत् आसक्ता भई छाती पिट्दै कोठामा गई, घोप्टोपरी सुँक्क सुँक्क गर्दै रुन थालिन् । ती कुमारी त्यस घरकी एकलौटी पुत्री भएकीले कुनै प्रकारले पनि उनको अँध्यारो मुख कसैले हेर्न सक्दैनथे[1] भने रोएको सुन्नु त परै जावस् । अनि रोइरहेकी समाचार सुन्नेबित्तिकै उनकी आमा आई कारण सोध्दा उनले — "यदि चोर भनी समाती लगिरहेको सो पुरुष पाएमा म बाँच्ने छु अन्यथा म यहीं मर्नेछु" भनी भन्दा उनकी आमाले— "पुत्री ! त्यसो न भन, बरु आफ्नो समान जातीय त्यस्तै सुन्दर कुल-पुत्र तुरन्तै खोज्न लगाउने छु, न रोऊ" भनी भन्दा पनि मनाउन नसकेकीले बाबुचाहिंलाई बोलाउन पठाइन् र बाबुचाहिंले पनि अनेक सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि केही नलागे पछि[2], एकलौटी पुत्री प्रतिको गहिरो मायाले गर्दा "अब के गरूँ" भन्ने उपाय सोच्दै बाबुचाहिं तुरन्तै नगररक्षककहाँ गई, एकहजारको थैलो[3] अगाडि राखी, हातजोरी

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०१

२. धम्म प. अ. क. पृ. ३२१; अं. नि. अ. क. I. पृ. २०१

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१; अं. अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९ : कुण्डलकेसाथेरीगाथट्ठकथा ।

"मेरी एकलौटी छोरी यो चोर प्रति अत्यन्त आसक्ताछे, त्यो पुरुष नपाएमा मर्नेछु भन्छे; अतः कुनै उपायद्वारा सो पुरुषलाई मुक्त गरी हामीलाई दिनुहोस" भनी विन्ति गरे[1]।

उनले पनि "हुन्छ" भनी भने। अनि मार्न लगिरहेको चोरलाई सूर्यास्त नभएसम्म यता उता घुमाई, बिलम्ब गरी सूर्यास्त भए पछि उसलाई छाडिदिए र अर्कै कुनै एक पुरुषलाई ल्याई, उसलाई बाँधी, दक्षिणद्वारबाट बाहिर लगी मारी[2] "मारिसकें" भनी राजालाई विन्ति गऱ्यो[3]।

सेठका नोकरहरूले उसलाई सेठको घरमा ल्याए। अनि छोरीको मनोकामना पूरा गराइदिन उसलाई सुगन्ध जलमा नुहाउन लगाई, राम्रा कपडाहरू लगाउन लगाई तथा आभरणहरूले समेत विभूषित पारी प्रासादमाथि लगे[4]।

"मेरो मनोरथ पूर्ण भयो' भन्दै खुशी भई विशेष वस्त्रहरू लगाई, अलङ्कारहरूले अलंकृत भई स्वयं युवागुआदि पकाई[5]

---

१. अ. अ. क. I. पृ २०१

२. अं. अ. क. I. पृ. २०१; धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१

३. धम्म. प. अ. क. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

४. अं. अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

५. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

उसको परिचर्या[१] तथा उसमाथि ठूलो स्नेह तथा ममता राखी भद्रा बस्न थालिन् ।

यसै कुरालाई भद्रा कुण्डलकेशा स्थविराले पछि स्वयं भन्नुभएका कुराहरू तल "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २२–२४ मा अनुदित भएका छन् ।

बलि-पूजाको बहाना

दिन बित्दै गए पछि एक दिन, शत्रुकले भद्राको आभूषणहरू माथि लोभचित्त उत्पन्न गरी[२] "कहिले यिनलाई मारी यी आभूषणहरू मैले लिनसकूँ र कहीं एक भट्टीमा गई खूब मजासँग सुरापान गरूँ, यसकोनिमित्त कुनै उपाय सोच्नु पर्‍यो" भन्दै खूब सोचविचार गर्नथाल्यो र एक दिन, उ खाना नखाइकन खाट्मा पल्टिरह्यो । अनि भद्रा आई— "स्वामी ! किन पल्टिरहनु भएको, के आङ्हरू दुख्छन् कि क्याहो ?" भनी सोधिन् ।

"भद्रे ! केही पनि दुख्दैन ।"

"त्यसो भए मेरा माता पिताहरू तपाइ प्रति रिसाएकी क्याहो ?"

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०१; धम्म प. अ. क. पृ. ३२१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

"भद्रे ! रिसाएका छैनन् ।"

"त्यसो भए, के कुरा छ त ?"

"भद्रे ! तिमीले गर्नुपर्ने एक कुरा छ[१] ।"

यो कुरा सुनी मानो एकहजारको थैलो पाएको झैं सम्झी भद्रा अत्यन्त खुशी भई— "आर्या ! विश्वस्तभई भन्नु होस्, मैले के गर्नुपर्‍यो" भनी सोधिन्[२] ।

अनि चोरले भन्यो—

"भद्रे ! तिमीलाई थाहा छ के मलाई चोर भनी समाती लगेको कुरा ?"

"स्वामी ! थाहा छ।"

"शायद तिमी ठान्छचौ होली कि तिम्रो कारणले म बांचें । तर त्यस दिन मलाई समात्नेबित्तिकै मैले चोरप्रपातका देवतालाई स्मरणगरी 'हे देव ! यदि मलाई यस बन्धनबाट मुक्त गराइ दिनुभए मैले तपाइलाई ठूलो सम्मानका साथ एक पूजा चढाउने छु' भनी

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१ : कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु ।

२. थं. अ. क. I. पृ. २०१ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकुण्डलकेसाथेरी ।

भाकल गरेको थिएँ र त्यसैको प्रभावले मैले जीवन पाएको हुँ[१]। तिमीलाई पाएको पनि सोही भाकलकै प्रभावले हो। भद्रे! सोही कुराको चिन्तनगरी बसिरहेको हुँ[२]।"

अनि भद्राले भनिन्— "स्वामी! यसकोलागि कुनै चिन्ता लिनुपर्ने कारण छैन, बलिपूजा चढाउने छौं; यसकोलागि के चाहिन्छ भन्नुहोस्।"

"भद्रे! पानी नभएको दूधमा पकाएको पायस र पञ्चलाज फूलहरू।"

"हवस्, स्वामी! तयार पार्नेछु" भनी जवाफदिई चाहिने सामानहरू सबै ठीक पारिसके पछि "स्वामी! तयार पारिसकें" भनी भनेपछि उसले "त्यसोभए, जति सक्यो उति राम्रा राम्रा तथा महर्घ आभरणहरू लगाऊ, हामी दुवै हाँस्दै, खेल्दै, रसरंगगर्दै जानेछौं" भनी भन्यो[३]।

भद्राले पनि त्यस्तै गरिन् र रथमा बसी ज्ञाति-परिवारहरूका साथ गइन्[४]।

---

१. अं अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२१

४. अं. अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

पर्वतको फेदीमा पुगी पर्वत चढ्न थाल्ने बेलामा चोरले— "यतिका मानिसहरू सबै पर्वतमा गएका खण्डमा मैले यिनका आभूषणहरू लिन सक्ने छैन[१]" भन्ने सोची उसले पर्वत चढ्नुभन्दा अगाडि "भद्रे ! यहाँबाट हामी दुइ जना मात्र जानुपर्छ, अरू सबैलाई रथसहित यहाँबाटै फर्काइदेऊ" भनी भने पछि भद्राले पनि त्यस्तै गरिन् । अनि भद्रालाई पूजाका सामानहरू समात्न लगाई दुवै चोर-प्रपात पर्वत चढ्न थाले[२] ।

चोर-प्रपातको घटना

यो पर्वतको टुप्पोमा एकापट्टिबाट मानिसहरू हिँड्छन् अर्कापट्टि खड्गले काटेको जस्तै माथिदेखि तलसम्म सट्ट परेको प्रपात छ । जसबाट चोरहरूलाई खसाल्दा छ्याल ब्याल भई तल खस्छन् । त्यसैले यस ठाउँलाई 'चोर-प्रपात' भनिएको हो[३] ।

अनि भद्राले त्यस प्रपातमा बसी "स्वामी ! बलि-पूजा गर्नुहोस्" भनी भनिन् । चोर चुप लागेर बस्यो । फेरि उनले "स्वामी ! किन चुपलागी बस्नु भएको" भनी सोध्दा[४] चोरले भन्यो—

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२; अं. अ. क. I. पृ. २०१; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

४. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

"भद्रे ! तिम्रो पछ्यौरामा तिम्रा शरीरमा भएका आभरण-हरू सबै फुकाली पोकोपार ।"

"स्वामी ! किन यसो भन्नु भएको, मेरो के अपराध छ र ?"

"हे मूर्ख ! के, म यहाँ बलि-पूजा गर्न आएको भनी ठान्छ्यौ ? मैले त सो देवताको कलेजो समेत झिकी खाइदिनेछु । बलि-पूजाको बहाना गरी तिम्रा आभरणहरू लिने विचारले पो यहाँ आएको हुँ[१] ।"

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै भद्राको आङ् फूलेर जिरिंग भई मरण भयले तर्सेता पनि धैर्य राखी विनम्रतापूर्वक यस्तो विन्ति गरिन्—

"स्वामी ! म र यी आभरणहरू तपाइकै हुन्, किन यस्तो भन्नु भएको; यस्तो न भन्नुहोस्" भनी बार बार विन्तिगर्दा पनि— "मलाई यस्ता कुराहरू थाहा छैन, मेरो र तिम्रो भन्ने कुरा अर्कै हो; तिमीलाई न मारिकन छाड्ने छैन[२]" भनी चोरले भने पछि भद्राले "स्वामी ! त्यसोभए मलाई मार्नु पर्ने के छ र, यी मेरा आभरणहरू सबै लिएर मेरो प्राण मात्र बचाइदिनुहोस् र आजदेखि तपाइले मलाई आमा भनी संझनुहोस् अथवा म तपाइकी दाशीभई बस्ने छु र "दाशी" भन्ने घोषणा गर्नु होस्" भनी विरहपूर्वक निम्न

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ७९

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

३. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

गाथा सुनाइन्[१] —

"इमे सुवण्णकेयुरा, सब्बे वेलुरियामया।
सब्बञ्च गण्ह भदन्ते, ममं दासिं' व सावय॥"

"यस्तो गर्दा, के तिमीले तिम्रा आमा बाबुहरूलाई बताउने छैनौ र, के म मूर्ख हूँ र? धेरै विलाप नगर, चाँडै तिम्रा आभरणहरू फुकाली पोको पार; तिमीलाई न मारी छोड्ने छैन[२], न मारीकन कसैको धन लिएको कुरा पनि मलाई थाहा छैन[३]" भन्दै चोरले भन्यो—

"आरोपयस्सु कल्याणी, मा बाल्हं परिदेवसि।
न चाहं अभिजानामि, अहन्त्वा धनमाभतं॥"

यति भनेर "हे मूर्ख! धेरै विलाप नगर, ज्यान रहने छैन भन्ने ठानी चाँडै गहनाहरू फुकाली पोको पार, विलम्ब नगर" भन्दै चोरले पुनः निम्न गाथा सुनायो —

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३७ : कुण्डलकेसाथेरीअपदानं, गा. नं. २८; यसको अर्थ तल "भद्रा कुण्डलकेसा स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद भएको छ।

"मा बाले परिदेवेसि, खिप्पं बन्धाहि भण्डिकं।
न तुय्हं जीवितं अत्थि, सब्बं गण्हामि भण्डकं[१] ॥"

अनि भद्राले उसको निष्ठुरताको चरम सीमालाई बुझी, आत्म रक्षाकोनिम्ति कल्पनागर्दै "अहो निष्ठुरता ! यसले त मलाई नमारी छाड्ने छैन । प्रज्ञा भनेको केवल भात पकाएर खानको लागि मात्रै त होइन, बुद्धि पुऱ्याई कामगर्नकोलागि पनि हो । यसलाई के गर्नु पर्छ भन्ने कुरा मलाई पनि थाहा छ" भन्ने विचार गरी उसलाई भनिन् — "स्वामी ! जब तपाइलाई चोर भनी समाती लगिरहेकोथियो तब मैले मेरा आमा बाबुहरूलाई भनी एकहजार घुस खवाई तपाइलाई घरमा ल्याएदेखि म तपाइको अति विश्वासिनी तथा उपकारिणी भई बसें । तपाइलाई झैं म कसैलाई पनि प्यार गर्दिन । अतः अब मेरो इच्छापूर्ण गरी तपाइलाई वन्दना गर्न चाहन्छु" भनी याचना गर्दा उसले स्वीकारे पछि उनले तीनपटक चोरलाई घुमी चारैतिरबाट वन्दना गरिन्[२] । त्यसपछि फेरि भद्राले भनिन् —

"स्वामी ! अब यहाँदेखि न तपाइले मलाई देख्नुहुनेछ, न त मैले तपाइलाई नै देख्न पाउने छु । त्यसैले मेरो अन्तिम इच्छापूर्ण गरी अगाडि र पछाडितिरबाट मेरो मन तृप्त हुने गरी तपाइलाई आलिङ्गन गर्न चाहन्छु ।"

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२
२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२

चोरले "हुन्छ" भनी भने पछि उसलाई अगाडितिरबाट आलिङ्गन गरेर पछाडितिरबाट आलिङ्गन गर्ने बहाना गरी एउटा हातले काँधमा र अर्को हातले जाङ्मा समाती उसलाई प्रपातबाट एकदम हुत्याई खसालिदिइन्। उ प्रपातमा ठक्कर खाँदै छयाल व्याल भई भुइँमा खस्यो। त्यस बखत त्यस पर्वतको देवताले भद्राको बुद्धिलाई देखी प्रशंसा गर्दै "पुरुष मात्र सबै ठाउँमा चलाक र पण्डित हुन्न, स्त्री पनि चलाक र पण्डित्नी हुन्छे" भन्दै "न सो सब्बेसु ठानेसु, पुरिसो होति पण्डितो" भनी गाथा सुनाए[१]। यी गाथाहरूका अर्थ तल "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं, ३१–३३ मा अनुवाद गरिदिएको छु।

उपरोक्त घटनाका कुराहरू पछि भद्रा कुण्डलकेशा स्थविराले स्वयं "थेरीअपदानपालिमा" उल्लेख गर्नु भएका गाथाहरू तल "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २५–३५ मा अनुवाद भएको छ।

निगण्ठ-सम्प्रदायमा प्रव्रज्या

चोरलाई प्रपातबाट खसालिसकेपछि उनले विचार गरिन्—

१. धम्म. प. अ. क. पृ, ३२२ : कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु; अं. अ. क. I. पृ. २०२ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकुण्डलकेसाथेरी, थेरी. गा. अ. क. पृ. ८० : कुण्डलकेसा थेरीगाथट्ठकथा। यस्तै घटनाका कुरा जा. अ. क. III. पृ. ३०९ : सुलसाजातकं, नं. ४१९ मा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ।

"यदि म घर फर्कू भने 'तिम्रो पति खोई त' भनी सोध्ने छन् र "उसलाई मैले चोर-प्रपातबाट खसालिदिए" भनी भन्दा सबैले मलाई 'कस्ती दुर्विनीता रहिछे; त्यस्तोविघ्न हत्यागरी एकहजार दिई ल्याएको पुरुषलाई मार्ने' भन्ने वचनरूपी वाणले प्रहार गर्ने छन्; होइन, 'उसले मेरो आभरणको लोभगरी मलाई मार्ने कुचेष्टा गरेकोले मैले उसलाई मारिदिएकी हुँ' भन्दा पनि मेरो कुरालाई कसैले विश्वास गर्ने छैनन् । अतएव घर फर्केर मलाई केही काम छैन; यहाँबाटै कुनै एक सम्प्रदायमा प्रव्रजित हुन पर्‍यो[१] ।"

यति सोची आभरणहरू त्यहीं छाडी, जङ्गलमा गई विचरण गर्दै क्रमशः एक निगण्ठाराममा[२] गई वन्दना गरी "भन्ते ! मलाई तपाइहरूकहाँ प्रव्रज्या गराइ दिनुहोस्" भनी उनले विन्ति गरिन्[३] । उनिहरूले "कुन प्रकारले प्रव्रजित हुन चाहन्छयौ" भनी सोध्दा 'जुन प्रकारले उत्तम हुन्छ सोही प्रकारले गरि दिनुहोस्" भनी भनेपछि उनीहरूले उनको शीरबाट एक एक गरी सबै केशहरू सनासोले उखेली प्रव्रजित गराए । त्यसपछि उम्रेर आएका केशहरू सबै घुम्रीएको हुनाले, त्यहाँदेखि उनलाई "कुण्डलकेशा" अर्थात् घुम्रीएका केश

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२३

२. अं नि. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०; धम्म. प. अ. क. पृ. ३२३ मा भने एक परिव्राजकाराममा गइन् भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२३

भएकी भनी भन्न थालिएको हो[१]।

प्रव्रजित भइसके पछि उनले सोधिन्—

"भन्ते ! तपाइहरूको प्रव्रज्यात्वको उत्तम अर्थ के हो ?"

"भद्रे ! दश-कसिणहरू[२] अभ्यास गरी ध्यान लाभ गर्नु अथवा एकहजार वादहरूको अध्ययन गर्नु—यही नै हाम्रो प्रव्रज्यात्वको उत्तम अर्थ हो[३]।"

"आर्य ! मैले त ध्यान लाभ गर्न सक्ने छैन, एकहजार वादहरू भने अध्ययन गर्न सक्ने छु।"

अनि उनलाई एकहजार वादहरू सबै सिकाइ सकेपछि— "भद्रे ! तिमीले सबै वादहरू सिकिसक्यौ। अब तिमी जम्बुद्वीपमा घुमी तिमीसँग वाद गर्नसक्ने पुरुष खोज" भनी जमुना रुखको एक हांगा (=जम्बुसाखं) पनि दिए। त्यहाँदेखि उनलाई "जम्बु-परिव्राजिका" पनि भन्न थाले भन्ने कुरा धम्मपदट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ। यो पनि उल्लेख गरेको छ कि— "यदि वादद्वारा तिमीलाई कुनै गृहस्थीले हराउँछ भने तिमी उसँग विवाह गर, प्रव्रजित

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

२. दशकसिणहरू भनेका के हुन् भन्ने बारेमा बु. प. पृ. ४५२ मा हेर्नू।

३. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

भएमा उनकै शिष्या बन[१] ।"

अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा र थेरीगाथट्ठकथाहरूले भने उपरोक्त कुरालाई यसरी उल्लेख गरेका छन्—

"प्रव्रजित भइसके पछि उनले त्यस सम्प्रदायको शास्त्रहरू सबै अध्ययन गरी 'अब यहाँ, यसभन्दा बढता अरू विशेष केही सिक्ने कुरा छैन' भन्ने थाहा पाई ग्राम, निगम तथा राजधानीहरूमा गई—जहाँ जहाँ पण्डितहरू छन्, त्यहाँ त्यहाँ गई—उनीहरूले जानेका शास्त्रहरू पनि अध्ययन गरिन् । धेरै किशिमका शास्त्रहरू अध्ययन गरेकी हुनाले उनीसँग प्रतिवाद गर्न सक्ने कोही पनि भएनन । आफूसँग प्रतिवाद गर्न सक्ने कुनै श्रमण वा ब्राह्मणहरू न भेटिए पछि आफू जुन् जुन् गाउँ, निगम तथा नगरहरूमा गइन्, त्यहाँ त्यहाँ नगरद्वार

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२३; बुद्धको पालामा यसरी एक नगरबाट अर्को नगरमा गई निगण्ठ-सम्प्रदायका साधुहरू विचरण गरी हिंड्ने कुरा पपं सू. II. पृ. २२३ : चूलसच्चकसुत्तवण्णनाको सच्चक निगण्ठका दिदीहरू पनि पाइन्छन् तथा जा. अ. क. III पृ १ : चुल्लकालिङ्गजातकं, नं ३०१ मा पनि । अन्य सम्प्रदायका परिव्राजकहरू वाद-विवाद गर्दै हिंड्ने कुरा बु प. पृ. ३४७–४८ मा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ नन्दुत्तरा स्थविरा पनि भिक्षुणी हुनुभन्दा अगाडि यस्तै चर्या लिएर हिंडेकी थिइन् । थेरी. गा. अ. क. पृ. ६९ : नन्दुत्तराथेरीगाथट्ठकथा ।

तिर बालुवा थुपारी त्यसमा जमुनाको एक हाँगा गाडी 'जसले मसँग वाद गर्न चाहन्छ उसले यो हाँगा उखेलोस्' भनी घोषणा गरी आस पासका बालकहरूलाई पालो राख्थिन्। कुनै ठाउँमा त सो हाँगालाई एक हप्ताहसम्म पनि उखेलेको हुँदैनथ्यो। अनि त्यहाँबाट उती अर्को ठाउँमा गई त्यस्तै गरी हाँगा गाड्थिन्[१]। "उनी आएकी छन्" भन्ने खबर सुनेर नं मानिसहरू डराउँदथे[२]।

यसरी एक ठाउँबाट अर्को ठाउँ, एक नगरबाट अर्को नगरमा घुम्दै उनी अङ्ग, मगध, वज्जी, काशी तथा कोशल, राज्यहरूमा पनि घुमिन्[३]।

बुद्ध-शासनमा दिक्षा

त्यस बखत लोकमा बुद्ध उत्पन्न भई जम्बुद्वीपमा वहांको धर्मको प्रचार पनि क्रमशः बढ्दै गइरहेको थियो र कोशल राज्यको राजधानी श्रावस्ती महानगरमा त भिक्षुहरूको एक ठूलो केन्द्रस्थान

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२२ मा उनीसँग वाद गर्न सक्ने कोई पनि न भएको कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ।

३. थेरी. गा. पा. पृ. ४१९: भद्दाकुण्डलकेसाथेरीगाथा, अ. क. पृ. ८५; यी गाथाहरू तल "भद्राकुण्डलकेसा स्थविरा गाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु।

पनि स्थापना भइसकेको थियो[१] ।

यसै बखत भद्रा-कुण्डलकेशा परिव्राजिका वा जम्बुपरिव्राजिका पनि चारिका गर्दै क्रमशः श्रावस्ती नगरमा आइपुगेकी थिइन् । पूर्व परिचित अनुसार त्यस नगरमा पनि बालुवामा जमुनाको हाँगा गाडी बालकहरूलाई अह्राई आफू भिक्षाटन् गर्न शहर भित्र गइन् । केही बालकहरूले त्यस हाँगालाई घेरालगाई बसे । त्यस बखत भिक्षुहरू भिक्षाटनार्थ गइसके पछि धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविर आफू एक्लै भिक्षाटनार्थ श्रावस्ती नगरमा जानु हुँदा[२] ती बालकहरूलाई देखी, कुण्डलकेशाको वादलाई मर्दनगर्ने विचारले[३] "बालक हो ! के गरेर बसिरहेछौ ?" भनी सोध्नु हुँदा, बालकहरूले वृत्तान्त कुरा सुनाए पछि महास्थविरले जमुनाको हाँगा उखेलिदिन अह्राउँदा बालकहरूले "डराउँछौं" भनी भनेको सुनी महास्थविरले "डराउन पर्दैन, प्रश्नको जवाफ म दिनेछु, हाँगा उखेलि देऊ" भनी भन्नु भए पछि उत्साहित भई बालकहरूले हाँगालाई भाँच-कुचपारी

---

१. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

२. अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०; धम्म. प. अ. क. पृ. ३२३ ले भने भिक्षाटन् गरिसके पछि भोजनोप्रान्त नगरबाट बाहिर निस्किदा त्यसो गर्न लगाउनु भएको हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

जतातते फ्याँकिदिएर बालुवा छर्दै खेल्न थाले[१] ।

कुण्डलकेशा परिव्राजिका भोजन गरी निस्केको बेलामा जमुनाको हाँगालाई भाँच-कुचपारी यता उता फ्याँकिराखेको देखेर "यो कसले गरेको हो ?" भनी सोध्दा "धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरले गराउन लगाउनु भएको हो" भन्ने कुरा सुनी "अवश्य नै कुनै एक ठूला पुरुष होलान्, नत्र यसरी हाँगा उखेल्न लगाउन सक्ने थिएन[२]" भन्ने विचार गरी "विपक्षी दलहरू नभइकन वाद विवाद गर्न जानु शोभादिन्न" भन्ने मनमा लिई सडक सडकमा घुमी "श्रमण शाक्यपुत्रहरूसँग मेरो वाद विवाद हुनेछ' भन्ने उद्घोषणा गरिन्[३] । अनि असीहजार[४] (८०,०००) कुल घरहरू भएका[५] श्रावस्ती नगरमा

---

१. धम्म. प. अ. क पृ. ३२३; अं. अ. क. I. पृ. २०२; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८०

२. अं. अ. क. I. पृ. २०३

३. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८१

४. अं. अ. क. I. पृ. ३१५ : दुकनिपातवण्णना, समचित्तवग्गोले १ लाख ५७ हजार पारिवारिक घरहरू भएको श्रावस्ती भन्ने र सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३१८ : धम्मिकसुत्तवण्णनामा १ लाख ५७ हजार परिवारहरू बस्ने यस नगरको जनसंख्या १८ कोटी छ भन्ने कुरा उल्लेख भएका पाइन्छ ।

५. अं. अ. क. I पृ. २०३

आ-आफ्ना पक्षका मानिसहरू सबैले थाहा पाए। यसो गर्नुभन्दा अगाडि उनी सारिपुत्र महास्थविरकहाँ गई "के तपाइले जमुनाको हाँगा उखेल्न लगाउनु भएको हो ?" भनी सोध्दा महास्थविरले "हो" भनी भन्नु भए पछि 'त्यसोभए मसँग प्रश्नोत्तर गर्नु पर्नेछ" भनी भन्दा महास्थविरले "हुन्छ" भनी भन्नु भएपछि नगरमा गई उपरोक्ताकारले प्रचार गरेको थिइन् भनी धम्मपदट्ठकथाले उल्लेख गरेको छ। त्यस पछि दुवै पण्डितहरूका वाद विवादहरू सुन्नुपर्छ भन्दै मानिसहरू उनीसँग लागेर गए भन्ने कुरा पनि उहीं नै समुल्लेख भएको छ[१]।

भोजनोप्रान्त अपराण्ह समयमा महास्थविर एक रुखमनी बसीरहनु भएको बेलामा[२] कुण्डलकेशा परिव्राजिका लस्करहरूका साथ वहाँकहाँ आई, वहाँसँग कुशल-क्षेमका कुराकानी गरी, वन्दनागरी, एक छेउमा वसी[३] परिषदका बीच "भन्ते ! के तपाइले मेरो जमुनाको हाँगालाई उखेल्न लगाउनु भएको हो ?" भनी सोधिन्। महास्थविरले "हो" भनी परिषद्का बीच भन्नु भएपछि "भन्ते ! त्यसोभए हामीमा वाद विवाद हुनेछ" भनी भनिन्। "हुन्छ" भनी महास्थविरले भन्नु भए पछि "त्यसोभए, कसले पहिलो प्रश्न सोध्ने र कसले उत्तर

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२४

२. अं. अ. क. I, पृ. २०३; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८१

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२४

दिने त ?' भनी सोध्दा "भगिनी ! प्रश्न सोध्ने पालो त हाम्रो हुनपर्ने हो, तैपनि तिमीले नै आफूले जानेका कुराहरू पहिले सोध" भनी भन्नु भयो। महास्थविरको अनुमति पाई कुण्डलकेशाले आफूले जानेका सबै एकहजार वादहरूका सम्बन्धमा प्रश्नहरू सोधिन्। महास्थविरले सोधे सोधेका प्रश्नहरूका उत्तरहरू दिनुभयो। अनि कण्ठस्थगरी पढी राखेका बाहेक अरू प्रश्न गर्न नसकी परिव्राजिका चुपलागेर बसिन्[1]।

अनि महास्थविरले उनीसँग— "तिम्रा प्रश्नहरू यति मात्र हुन् कि अरू पनि छन् ?" भनी सोध्नु हुँदा उनले— "भन्ते ! यत्ति नै हुन्" भनी उत्तर दिइन्[2]।

त्यस पछि महास्थविरले उनलाई भन्नु भयो—

"भद्रे ! तिमीले धेरै प्रश्नहरू सोधिसक्यौ, अब हामी पनि एक प्रश्न सोध्ने छौं।"

"भन्ते ! सोध्नुहोस्।"

"एउटा भनेको के हो ? (एकं नाम किं ?)" भनी महास्थविरले सोध्नु भयो।

कुण्डलकेशाले यस प्रश्नको न आदिलाई बुझ्न सकिन् न

---

१. अ. अ. क. I. पृ. २०३; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८१

२. धम्म. प अ. क. पृ. ३२४

अन्त्य नै; बरू अन्धकारमा परेको जस्तो भई[१] "भन्ते! जान्दिन" भनी उत्तर दिइन्।

महास्थविरले "यत्ति त जान्दिनौ भने अरू के जान्न सक्लयौ र[२]" भन्नु हुँदै कुण्डलकेशालाई धर्मका उपदेशहरू गर्नु भयो[३]। उनी त्यहीं नै महास्थविरको पाउमा परी "भन्ते! तपाइको शरणमा पर्छु" भनी विन्ति गरिन्।

"भद्रे! मेरो शरणमा पर्ने होइन, देवसहित मनुष्यलोकमा अग्रपुरुष हुनुभएका भगवान् बुद्धको शरणमा पर[४]। वहाँ भगवान् अहिले प्रमुख विहारमा बसिरहनु भएको छ[५]।"

"हवस्, भन्ते! त्यस्तै गर्नेछु" भनी कुण्डलकेशा परिव्राजिका संध्या समयमा भगवान्ले धर्मोपदेश गर्ने बेलामा, त्यहाँ गई भगवान्लाई पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित-वन्दनागरी एक छेउमा उभिइरहिन्[६]। एक छेउमा उभिइरहेकी कुण्डलकेशाको चित्तवृत्तिलाई बुझ्नु भई भगवान्ले

---

१. थेरी. गा अ. क. पृ. ८१

२. अं. अ. क. I. पृ. २०३; थेरी. गा. अ. क पृ. ८१

३. थेरी. गा अ. क. पृ. ८१

४. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८१; अं. अ. क. I. पृ. २०३

५. अं. अ. क. I. पृ. २०३

६. अं. अ. क. I. पृ. २०३ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकुण्डलकेसा-थेरी; थेरी. गा. अ. क. पृ. ८१ : कुण्डलकेसाथेरीगाथट्ठकथा।

'थेरीअपदानपालि' अनुसार उनलाई स्कन्ध[1], आयतन[2] धातु[3], अशुभभावना[4] तथा अनित्य दुःखादि सम्बन्धका उपदेशहरू र विदर्शनाको बारेमा पनि उपदेश गर्नु भयो। धर्मोपदेश सुनिसके पछि कुण्डलकेशाले उहीं नै धर्मचक्षुलाई विशुद्ध पारिन्। त्यस पछि

कुण्डलकेसाले उत्तर दिन नसकेका कुराहरूका सम्बन्धमा धम्मपदट्ठकथाले निम्नप्रकार उल्लेख गरेको छ—

"प्रश्नको उत्तर दिन नसके पछि कुण्डलकेशाले महास्थविरसँग 'भन्ते ! यसलाई के प्रश्न भन्दछन् ?' भनी सोध्दा महास्थविरले 'यसलाई बुद्ध-प्रश्न भन्दछन्' भनी भन्नु भएको सुनी कुण्डलकेशाले 'भन्ते ! त्यसोभए, यो प्रश्न मलाई पनि सिकाइ दिनुहोस्' भनी विन्ति गर्दा महास्थविरले 'म जस्तै हुन सकेमा मात्र पाउनेछयौ भनी भन्नु भयो। अनि उनले बुद्ध धर्ममा प्रव्रज्या मागे पछि महास्थविरले भिक्षुणी सङ्घकहाँ पठाई प्रव्रजित गराउनु भयो।" धम्म. प. अ. क. पृ. ३२४ : कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु।

---

१. हेर माथि पृ. ४६० सोणा स्थविर-गाथाको पादटिप्पणीमा।

२. हेर माथि पृ. ११२ अनात्मकथामा।

३. हेर माथि पृ. ४६० को पादटिप्पणीमा।

४. हेर माथि पृ. २१५ खेमाथेरीकथाको पादटिप्पणीमा।

प्रव्रज्या र उपसम्पदा पनि मागिन्[1] । तथागतले उनलाई भिक्षुणी-सङ्घमा पठाई प्रव्रज्या र उपसम्पदा गर्न लगाउनु भयो[2] ।

अरहत्व-लाभ

उपसम्पन्ना भइसके पछि खुट्टा पखालेको पानीमाथि अनित्य, दुःख तथा अनात्मको निमित्त लिईं विदर्शना-भावना उत्पन्न गरी, चतु-प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित अरहत्व लाभ गरेका कुरा थेरीअपदान-पालिले उल्लेख गरेको छ। भद्रा कुण्डलकेशा स्थविराले पछि आफ्नो चरितका कुराहरू उल्लेख गर्नु हुँदै यस कुरालाई स्वयं अपदान-पालिमै उल्लेख गर्नु भएको छ[3] । जुन कुराहरू तल "भद्रा कुण्डल-केशा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ४४–४६ मा अनुवाद भएका छन् ।

अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा (I. पृ. २०३) र थेरीगाथट्ठकथा (पृ. ८१, ८४) अनुसार—कुण्डलकेशाले "सहस्समपि चे गाथा[4]" भन्ने बुद्धको उपदेश सुनी अरहत्व प्राप्त गरे पछि भिक्षुणी-निवास-

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३८ : कुण्डलकेसाथेरीअपदानं, गा. नं. ४२–४३

२. थेरी. गा. अ. क. पृ. ८५ : कुण्डलकेसाथेरीगाथट्ठकथा ।

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३८

४. धम्म. प. पा. पृ. २७ : सहस्सवग्गो, गा. नं. १०१

स्थानमा गई प्रव्रज्या र उपसम्पदा भएको कुरा बुझिन्छ ।

थेरीगाथापालि—अनुसार भने राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा बुद्ध भगवान्लाई भेटे पछि उपसम्पदा भएको कुरा बुझिन्छ[1] । किन्तु अर्थकथाले भने यस सम्बन्धमा कुनै पष्टिकरण दिएको छैन ।

धम्मपदट्ठकथा (पृ. ३२४) अनुसार—कुण्डलकेशा प्रव्रजित तथा उपसम्पदा भइसके पछि वहाँलाई 'कुण्डलकेशा स्थविरा" भनी सबैले भन्नथाले । केहीदिन पछि प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित वहाँले अरहत्व पनि साक्षात्कार गर्नु भयो ।

एक दिन, धर्मसभामा "अहो कुण्डलकेशा स्थविरा ! वहाँले धर्म श्रवण गरेको पनि धेरै भएको छैन, तर प्रव्रजित भएको परमार्थ भने तुरन्तै पूरा गर्नु भयो । एक चोरसँग भएको महासंग्रामबाट विजय प्राप्त गरी आउनु भएको छ" भन्ने आदि कुराहरू चलिरहेको बेलामा धर्मराज तथागत सम्यक् सम्बुद्ध धर्मसभामा आइपुग्दा सबै चुपलागे पछि वहाँले उपस्थित परिषद्सँग "के कुरा चलिरहेको थियो ?" भनी सोध्नुहुँदा परिषद्ले भइरहेका चर्चाका कुराहरू विन्ति गरे पछि भगवान्ले—"भिक्षुहो ! मेरो धर्मलाई थोरै वा धेरै भनी कुनै पदहरूद्वारा नाप्न सकिन्न । अर्थ रहित पदहरू युक्त शयगाथाहरू

---

१. थेरी. गा. पा. पृ. ४१९ : भद्दाकुण्डलकेसाथेरीगाथा । यी गाथा-हरूका अनुवाद तल "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा गाथा" शीर्षक-मा भएका छन् ।

सुन्नु र भन्नुभन्दा अर्थयुक्त एकै गाथा भए पनि सुन्नु र भन्नु नै श्रेयस्कर छ। त्यस्तै, जतिसुकै बाहिरी चोरहरूलाई जिते तापनि त्यसलाई जितेको भन्न सकिन्न; परन्तु जसले आध्यात्मिक क्लेशरूपी चोरहरूलाई जित्न सक्छ उसैलाई 'जित्ने' भनी भन्न सकिन्छ। किनभने यी चोरहरूलाई जितिसके पछि पुनः पराजित होइएला भन्ने सवालै उठ्दैन" भनी भन्नुहुँदै यसै कुराको सिलसिलामा वहाँले निम्न गाथाहरू पनि सुनाउनु भयो[1]—

"यो च गाथा सतं भासे, अनत्थपदसंहितं।
एकं धम्मपदं सेय्यो, यं सुत्वा उपसम्मति॥

"यो सहस्सं सहस्सेन,सङ्गामे मानुसे जिने।
एकञ्चजेय्यमत्तानं, सवे सङ्गामजुत्तमो[2]॥"

अथ—

"अर्थ रहित पदहरूले युक्त शयगाथाहरू भन्नुभन्दा एकैवटा भए पनि अर्थ युक्त गाथापद भन्नु नै श्रेयस्कर छ; जुन गाथा सुनेर सबै क्लेशहरू उपसाम्य हुन सक्छन्। संग्राममा हजारौं हजार मानिसहरूलाई जित्नुभन्दा लोभादि क्लेशहरू निरुद्ध गरी आफू 'एक' लाई जित्नु नै सर्वोत्तम विजय हो; जुन विजय प्राप्त भएपछि फेरि परा-

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३२४ : कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु।

२. धम्म. प. पा. पृ. २७ : सहस्सवग्गो, गा. नं. १०२, १०३

जय हुने सम्भावना नै हुँदैन।"

अर्को एक दिन, धर्मसभामा— "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविराले कति चाँडै धर्मावबोध गर्नु भएको" भन्दै गुण-कथाहरू चलिरहेको कारणलाई ध्यानमा राख्नु भई भगवान्ले वहाँलाई क्षिप्राभिज्ञा भिक्षुणीहरूमध्येमा "अग्र छिन्" भनी औपचारिक रूपमा घोषणा गर्नु भएको हो[१]। यो कुरा तल "अग्रस्थान" भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रले पनि उल्लेख गरेकै छ।

यसरी अरहत् हुनु भई अग्रस्थानको पद पनि प्राप्त गरिसक्नु भएपछि एक दिन, एकान्तमा बसी वहाँले आफ्ना पहिलेका कुराहरू संस्मरण गर्दा मनमा उत्पन्न भएका प्रीतियुक्त कुराहरूलाई गाथा-बद्ध-गरी प्रकट गर्नु भएका उद्‌गार वाक्यहरूलाई तल "भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा-गाथा" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छ।

यस्तै गरी अर्को एक दिन, आफ्ना परापूर्वकालका कुराहरू संस्मरण गर्दा मनमा उत्पन्न भएका प्रीतियुक्त गाथाहरू तथा वर्तमान जीवनका कुराहरू समेत स्वयं वहाँले "थेरीअपदानपालि" मा समुल्लेख गर्नु भएको छ। यो अपदान पनि तलकै "भद्रा कुण्डलकेशा

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०३ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकुण्डलकेसा। क्षिप्राभिज्ञा भिक्षुणीहरूमध्येमा भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा अग्र हुनु भए झैं भिक्षुहरूमध्येमा बाहीय दारुचीरिय स्थविर अग्र हुनुहुन्छ। अं. नि-१ पृ. २४ : एतदग्गवग्गो।

स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु । यस अपदानमा वहाँका वर्तमान जीवन सम्बन्धी केही कुराहरू पनि प्रकाश भएका छन् ।

× × ×

मूल सूत्र—

१–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं खिप्पाभिञ्ञानं यदिदं भद्दा कुण्डलकेसा[१] ।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! मेरा क्षिप्राभिज्ञा (=चाँडै धर्मावबोध गर्ने) भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा भद्रा कुण्डलकेशा (=भद्दा कुण्डलकेसा) अग्र छिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २००

मूल पालि –

२–भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरा-गाथा

१– "[१]लूनकेसी पङ्कधरी, एकसाटी पुरे चरिं ।
अवज्जे वज्जमतिनी, वज्जेचावज्जदस्सिनी ॥

२– "दिवाविहारा निक्खम्म, गिज्झकूटम्हि पब्बते ।
अद्दसं विरजं बुद्धं, भिक्खुसङ्घ पुरक्खतं ॥

३– "निहच्च जाणुं वन्दित्वा, सम्मुखा अञ्जलिअकं" ।
एहि भद्देति मं[३] अवच, सा मे आसूपसम्पदा ॥

४– "चिण्णा अङ्गा च मगधा, वज्जी कासी च कोसला ।
अनणा[४] पण्णास वस्सानि, रट्ठपिण्डं अभुञ्जहं ॥

---

१. थेरी गा. पा. पृ. ४१९ : भद्दाकुण्डलकेसाथेरीगाथा, अ. क. पृ. ७९

२ स्याममा: 'अञ्जली अहं; रोमनमा: 'अञ्जलि अहं' ।

३. स्याम र रोमनमा छैन ।

४. सिहलमा: 'अणान' ।

५– ''पुञ्ञं[1] वत पसवति[1] बहुं, सप्पञ्ञो[2] वतायं[2] उपासको ।
यो भद्दाय चीवरं अदासि, विप्पमुत्ताय[3] सब्ब-गन्थेही' ति[3] ॥"

अर्थ —

१– "निर्दोषलाई दोष र दोषलाई निर्दोष संझी, केश उखिलिएकी, दाँतमा मैलो परेकी तथा एकवस्त्र धारिणी भई म अघि विचरण गरें ।

२– "दिवाविहारबाट बाहिर निस्केकी मैले विरज बुद्धलाई भिक्षुसङ्घका अगाडि गृद्धकूट पर्वतमा देखें ।

३– "अनि, दुवै घुँडाले भुइमा टेकी, दशऔंला जोरी बुद्धको सम्मुख वन्दना गरें; 'आऊ भद्रे !' भनी वहाँले भन्नुभयो र सोही वचन नै मेरोनिमित्त उपसम्पदा भयो[4] ।

---

१. सिहलमा: 'पुञ्ञं च पसवी' ।

२ स्याममा: 'सप्पञ्ञोयं' ।

३. स्याम र रोमनमा: 'मुत्ताय सब्बगन्थेहि' ।

४. यहाँ 'उपसम्पदा भयो' भन्नाको मतलब बुद्धले 'आऊ, त्यसो भए भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपसम्पन्न होऊ' भनी भन्नु भएको हो भनी थेरी गा अ. क. पृ. ८५ ले उल्लेख गरेको छ ।

४– "अङ्ग, मगध, वज्जी, काशी तथा कोशल देशहरूमा विचरण गरी (ऋणी भई) मैले राष्ट्रपिण्ड खाएँ; अऋणी भई राष्ट्रपिण्ड खाएको पचासवर्ष भयो।

५– "ती स-प्राज्ञ उपासकहरूले पुण्य पाए—जसले सबै ग्रन्थी न भएकी तथा विमुक्त भएकी म भद्रालाई चीवर प्रदान गरे[१]।"

× × ×

१. भद्रा कुण्डलकेशा अरहत् भइसक्नु भएपछि एक दिन, अघिका घटनाहरूलाई संस्मरण गर्नु हुँदा मनमा उत्पन्न भएका प्रीतिलाई उदानको रूपमा यी गाथाहरू प्रकट गर्नु भएको हो भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. ८४ मा समुल्लेख भएको छ।

मूल पालि—

३–भद्रा कुण्डलकेशा स्थविरापदान

१– "[1]एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारङ्गत हुनु भएका पद्मोत्तर (=पदुमुत्तर) भन्ने जिन नायक उत्पन्न हुनु भयो।

२– "त्यस बखत म, हंसवती नगरमा नाना रत्नादि भरिपूर्ण भएको एक महासुखसम्पन्न कुलगृहमा जन्में।

३– "एक दिन, महावीरकहाँ धर्मोपदेश सुनी अत्यन्त प्रसन्न भई म वहाँकै शरणमा गएँ।

४– "त्यस बखत पद्मोत्तर बुद्धले शुभ भन्ने भिक्षुणीलाई क्षिप्राभिज्ञाहरूमध्येमा अग्रस्थानमा राख्नु भयो।

५– "त्यो सुनेर मुदित भई महर्षिलाई दान दिएर मैले पनि सो स्थानकोनिमित्त प्रार्थना गर्दै वहाँलाई शीरले ढोगें।

६-८– "महावीरले अनुमोदन गर्नु हुँदै भन्नुभयो— 'भद्रे! तिमीले जुन प्रार्थना गर्यौ ती सबै पूरा हुने छन्; शान्त भई सुखिनी

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३५ : कुण्डलकेसाथेरीअपदानं।

होऊ ! यहाँदेखि एकलाख कल्पपछि ओक्काक कुलका गौतम गोत्रमा एक शास्ता लोकमा उत्पन्न हुनेछन् । वहाँको धर्ममा दायाद प्राप्त गरी धर्मनिर्मित औरस पुत्री भई, भद्रा कुण्डलकेशा भन्ने नामले तिमी शास्ताको श्राविका हुनेछयौ ।'

९– "त्यस सुकृत्य कर्मद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश लोकमा पुगें ।

१०– "त्यहाँबाट च्युत भई यामालोकमा, त्यहाँबाट च्युतभई तुषितलोकमा, त्यहाँबाट पनि च्युत भई निर्माणरतिलोकमा र त्यहाँबाट च्युत भई वशवर्तीलोकमा उत्पन्न भएँ ।

११– "त्यो कर्मको वेगले जहाँ जहाँ उत्पन्न भएँ त्यहाँ त्यहाँ राजाहरूका महिषीत्व प्राप्त गरें ।

१२– "त्यहाँबाट च्युत भई मनुष्यलोकमा चक्रवर्ती तथा मण्डली राजाहरूका महिषीत्व प्राप्त गरें ।

१३– "देव-मनुष्यलोकमा सम्पत्तिहरू अनुभोग गर्दै, सबै ठाउँमा सुखिनी भई, अनेक कल्पहरूसम्म मैले संसार विचरण गरें ।

भद्रकल्पमा

१४– "यस भद्र कल्पमा काश्यप गोत्रमा ब्रह्मबन्धु हुनुभएका, महायश प्राप्त, उत्तम धर्मोपदेश गर्ने बुद्ध उत्पन्न हुनुभयो ।

१५– "त्यस बखत वाराणशीका नरेश्वर किकी[1] भन्ने राजा महर्षिका उपस्थाक थिए।

१६-१८– "म वहाँको भिक्षुदायी भन्ने काँहिली छोरी भएकी थिएँ; जिनाग्र बुद्धको धर्मसुनी प्रव्रजित हुनचाहें; किन्तु हाम्रा पिताले अनुमति दिनुभएन; अनि घरमै बसी हामीहरूले बीसहजार वर्षसम्म अप्रमादी भई विचरण गऱ्यौं। सुखमा अभिवृद्धि भएका हामी सात राजकन्याहरूले कौमारी-ब्रह्मचर्य पालन गरी, मुदित चित्त लिई निरन्तर बुद्धको उपस्थान गऱ्यौं।

१९– "(ती सात कन्याहरू हुन्)—श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षुदायिका, धर्मा, सुधर्मा तथा सातौं सङ्घदायिका।

२०– "(हाल ती सात हुन्)—क्षेमा, उत्पलवर्णा, पटाचारा, म, कृषागौतमी, धर्मदिन्ना अनि सातौं विशाखा (उपासिका)।

२१– "ती सुकृत्य कर्महरूद्वारा, चेतना प्रणिधोद्वारा मनुष्यदेह छाडी म त्रयस्त्रिंश भवनमा उत्पन्न भएँ।

वर्तमान कथा

२२-२३– "यो मेरो अन्तिम जन्ममा म, उत्तमगिरिव्रज

---

१. किकी राजा स्रोतापन्न थिए भन्ने कुरा पपं. सू. III. पृ. १९४: घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ।

(=राजगृह नगरमा) एक समृद्धशाली कुलमा जन्मे ; यौवन अवस्थामा छँदा एक चोरलाई मार्न लगिरहेको देखेर म उसमाथि आसक्त भए । अनि मेरा पिताले एकहजार (घुष) दिई उसलाई वधबाट मुक्त पार्नु भयो[१] ।

२४– "मेरो मनोभावलाई बुझी पिताले मलाई उनलाई दिनु भयो; म उनको अत्यन्त विश्वासी, दयालु तथा अतिहितैषिनीथिए ।

२५– "भूषणको लोभलेगर्दा 'भाकल पूरा गर्नु छ' भनी उनले मलाई चोर-प्रपात (=चोरहरूलाई खसालि मार्ने पहाडको टुप्पो) मा लगी पर्वतबाट खसाली मार्ने कुनियत गरे[२] ।

२६– "अनि 'शत्रुक' लाई (चोरको नाम) नमस्कार गरी

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, गिरिब्बजपुरुत्तमे ।
जाता सेट्ठिकुले फीते, यदाहं योब्बने ठिता ।।
"चोरं वधत्थं नीयन्तं, दिस्वा रत्ता तहिं अहं ।
पिता मे तं सहस्सेन, मोचयित्वा वधा ततो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३६ : कुण्डलकेसाथेरीअपदानं ।

२. "सो मे भूसनलोभेन, बलिमज्भासयो दिसो ।
चोरप्पपातं नेत्वान, पब्बतं चेतयी वधं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३६

रास्त्ररी दश औंला जोरी, आफ्नो प्राण रक्षागर्न मैले यस्तो भनें[१] —

२७– "हे भद्दन्त ! यो सुवण-चूरीहरू, यी मोती र वैदूर्यका मालाहरू सबै लिनुहोस् र मलाई दाशी भनी घोषणा गर्नुहोस् ।'

२८– " (चोरले भन्यो)— 'हे कल्याणी ! धेरै विलाप नगर सबै गहनाहरू फुकाल; न मारीकन कहील्यै धन हरण गरेको कुरा मलाई थाहा छैन ।'

२९– " (कुण्डल केशाले भनिन्)— 'जहाँसम्म मलाई ज्ञान छ, मैले जानेदेखि तपाइभन्दा प्रियतर अरू कुनै मलाई थाहा छैन ।

३०– 'अब उप्रान्त तपाइ र मेरो पुर्नमिलन हुने छैन; अतएव म तपाइलाई प्रदक्षिणा गरी आलिङ्गन गर्न चाहन्छु[२] ।'

३१-३३– "पुरुष मात्रै सबै ठाउँमा पण्डित हुँदैन, स्त्री पनि त्यस त्यस ठाउँमा पण्डित्नी तथा विचक्षणा हुन्छे । पुरुष मात्रै सबै

---

१. "तदाहं पणमित्वान, सत्तुकं सुकतञ्जली ।
रक्खन्ती अत्तनो पाणं, इदं वचनमब्रवि ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ २३७

२. "एहि त उपगूहिस्सं, कत्वान तं पदक्खिणं ।
नं च दानि पुनो अत्थि, मम तुय्हं च सङ्गमो ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३७

ठाउँमा पण्डित हुँदैन, स्त्री पनि तुरन्तै अर्थ बुझ्नसक्ने पण्डित्नी हुन्छे। समस्या उठ्ना साथ क्षणभरमै, तुरन्त विचार पुर्याई मैले त्यस बखत शत्रुकलाई मृग र बोकालाई झैं वध गरें[१]।

३४-३५– "जसले उत्पन्न भएको समस्यालाई तुरन्तै बुझ्न सक्दैन—उ पर्वतमाथि मारिएको मन्दबुद्धि भएको चोर जस्तै हुन्छ। जसले उत्पन्न भएको समस्यालाई तुरन्तै बुझ्न सक्छ – उ शत्रुको हातबाट मुक्त हुनसक्छ—जस्तै म त्यस बखत शत्रुकको हातबाट उम्कें[२]।

---

१. "न हि सब्बेसु ठानेसु, पुरिसो होति पण्डितो।
इत्थी पि पण्डिता होति, तत्थ तत्थ विचक्खणा॥
"न हि सब्बेसु ठानेसु, पुरिसो होति पण्डितो।
इत्थी पि पण्डिता होति, लहुं अत्थविचिन्तिका॥
(यी दुइ गाथाहरू कुण्डलकेशाको चातुर्यता देखी प्रशंसाको रूपमा पर्वतमा बस्ने देवताहरूले प्रकट गरेका हुन् भनी थेरी. गा अ. क. पृ ८० ले उल्लेख गरेको छ।)
"लहुं च वत खिप्पं च, निकट्ठे समचेतयिं।
मिग उण्णा यथा एवं, तदाहं सत्तुकं वधिं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३७

२. "यो च उप्पतितं अत्थं, न खिप्पमनुबुज्झति।
सो हञ्ञते मन्दमति, चोरो व गिरिगब्भरे॥
"यो च उप्पतितं अत्थं, खिप्पमेव निबोधति।
मुच्चते सत्तुसम्बाधा, तदाहं सत्तुका यथा॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३७

३६– "अनि शत्रुकलाई दुर्गम पर्वतमा खसाली, स्वेत वस्त्र धारीहरूकहाँ गई प्रव्रजित भएँ[१]।

३७– "मेरा सबै केशहरू सनासोद्वारा उखेलिदिई मलाई प्रव्रजित गराएर उनीहरूले निरन्तर (मलाई) आफ्नो सिद्धान्त (=समय) सिकाए[२]।

३८– "अनि, त्यो (=सिद्धान्त) अध्ययन गरी एक दिन मैले, कुकुरलाई मनुष्य बनाउने त्यो सिद्धान्तको बारेमा एक्लै बसेर चिन्तन गरें[३]।

३९-४१– "गाडि राखेको शाखालाई तितरवितर पारी ढालि राखेको देखी 'कसले ढाले को हो ?' भनी सोध्दा देख्नेले 'शाक्य भिक्षुहरूले' भनी भनेको सुनी—छल फल गर्न बुद्ध श्रावकहरूकहाँ गएँ; वहाँहरूले मलाई बुद्ध श्रेष्ठकहाँ लैजानु भयो (=ते ममादाय गच्छिसु, बुद्धसेट्ठस्स सन्तिकं)।

---

१. "तदाहं पातयित्वान, गिरिदुग्गम्हि सत्तुकं।
सन्तिकं सेतवत्थानं, उपेत्वा पब्बजिं अहं॥"

२. "सण्डासेन च केसे मे, लुञ्चित्वा सब्बसो तदा।
पब्बजित्वान समयं, आचिक्खिसु निरन्तरं॥ थेरी. अप· दा. पा. पृ. २३७

३. "ततो तं उग्गहेत्वाहं, निसीदित्वान एकिका।
समयं तं विचिन्तेसिं, सुवानो मानुसं करं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३८

४२– "वहाँ नायकले मलाई स्कन्ध, आयतन तथा धातुहरूको बारेमा उपदेश सुनाउनुभयो; फेरि अशुभ, अनित्य, दुःख तथा अनात्मको बारेमा पनि उपदेश सुनाउनुभयो ।

४३– "वहाँको धर्मोपदेश सुनिसकेपछि धर्मचक्षु विशुद्ध पारें अनि सद्धर्मलाई जाने पछि मैले प्रव्रज्या र उपसम्पदा मागें[1] ।

४४-४६– "यसरी मागे पछि नायकले 'आऊ, भद्रे !' भनी भन्नु भयो । अनि उपसम्पन्ना भइसके पछि खुट्टा पखालेको पानीलाई देखेर उदयव्ययलाई बुझी, सबै संस्कारहरू यस्तै हुन् भन्ने मैले विचार गरें । अनि मेरो चित्त उपादान रहित भई सर्वप्रकारले विमुक्त भयो । त्यस बखत जिनले क्षिप्राभिज्ञाहरूमध्येमा मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो[2] ।

---

१. "तस्स धम्मं सुणित्वाहं, धम्मचक्खुं विसोधयिं ।
ततो विञ्ञातसद्धम्मा, पब्बज्जं उपसम्पदं ॥" थेरी. अप. दा. पा पृ. २३८

२. "आयाचितो तदा आह, एहि भद्देति नायको ।
तदाहं उपसम्पन्ना, परित्तं तोयमद्दसं ॥

"पादपक्खालनेनाहं, ञत्वा सउदब्बयं ।
तथा सब्बे पि सङ्खारे, ईदिसं चिन्तयिं तदा ॥

"ततो चित्तं विमुच्चि मे, अनुपादाय सब्बसो ।
खिप्पाभिञ्ञानमग्गं मे, तदा पञ्ञापयि जिनो ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३८

४७– "ऋद्धि र दिव्यश्रोतलाई वशीभूत गरें, परचित्तलाई पनि जानें तथा शास्ताको शासनलाई पनि पूरा गरें।

४८– "पूर्वेनिवासलाई जानें, दिव्यचक्षुलाई विशुद्ध पारें, सबै आस्रवहरूलाई छेदनगरी विशुद्ध र निर्मल भएँ।

४९– "मैले शास्तालाई चिनें, बुद्ध शासनलाई पूरा गरें; गरुँगो भारलाई बिसाइसकें तथा भवजालहरूलाई निर्मूल पारें।

५०– "जसकोनिमित्त प्रव्रजित भएकी थिएँ त्यो मेरो अर्थ पूरा भयो, सबै संयोजनहरू पनि परिक्षीण भइसके।

५१– "बुद्धको शासनमा बसी अर्थ, धर्म, निरुक्ति र प्रतिभाण-ज्ञानहरू निर्मल भए।

५२– "सबै क्लेशहरू भस्म भए, भव-तृष्णाहरू निर्मूल भए, बन्धनबाट मुक्त हात्ती जस्तै अनास्रवी भई म विहार गर्दछु।

५३– "बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै भएको छ, तीन विद्या-हरू प्राप्त गरें, बुद्ध शासन पनि पूरा गरें।

५४– "चतुप्रतिसम्भिदा, अष्टविमोक्ष तथा षडभिज्ञलाई साक्षा-त्कार गरें, बुद्ध शासन पूरा गरें।

१०. भद्रा कापिलानी स्थविरा

परिचय

भद्रा कापिलानी स्थविराको जन्म मद्देशको शागल नगरको अत्याख धनसम्पत्ति हुने कपिल ब्राह्मणको कुलमा भएको थियो। गृहस्थी छंदा वहाँको शुभ विवाह मगध देशका कौशिक ब्राह्मणका पुत्र पिप्फलायन माणवसँग भएको थियो[1]। गृहत्याग गरे पछि दुवै जना बुद्धकहाँ भिक्षु र भिक्षुणी भए। भिक्षुणी भइसके पछि भद्रा कापिलानी स्थविराले पूर्वेनिवास-ज्ञान प्राप्त गर्ने भिक्षुणी-हरूमध्येमा अग्रस्थान प्राप्त गर्नुभयो। वहाँके सम्बन्धमा यहाँ परिचय उल्लेख गर्ने प्रयास गरेको छु।

जन्म

भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि भद्रा कापि-

---

१. यस परिचयमा मैले 'थेरीअपदानपालि' मा उल्लेख भए बमोज़िम वहाँका आमा बाबुहरूका नामहरू र देशका नामहरू उल्लेख गरेको छु। त्यसैले यसमा अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका नामहरूबाट फरक देखिने छ।

लानिको जन्म मद्द[1] (=मद्र) देशका शागल नगरमा अत्याख धनसम्पत्ति हुने कपिल ब्राह्मणकी पत्नी सुचीमती[2] ब्राह्मणीको कोखमा भएको थियो। क्रमशः ठूली भएर सोह्र (१६) वर्षको

---

१. मद्ददेश भनेको वर्तमान समयमा कहाँ पर्छ भन्ने बारेका कुरा लेखकको बु. रा. पृ. ३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ र शागल नगर कहाँपर्छ भन्ने कुरा पनि उहीं उल्लेख भएको छ।

२. आफू फलाना ठाउँमा र फलानाकी पुत्री भई जन्मेकी थिएँ भनी स्वयं भद्राले थेरीअपदानपालिमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"अहं मद्दे जनपदे, साकलाय पुरुत्तमे।
कपिलस्स दिजस्सासि, धीता माता सुचीमति॥"

थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५८ : भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं, गा. नं. ५१; तर स. नि. अ. क. II. पृ. १४३ : चीवरसुत्त-वण्णना, कस्सपसुत्तवण्णना; थेरी. गा. अ. क. पृ. ५४ : भद्दा-कापिलानीथेरीगाथट्ठकथा; अं. नि. अ. क. I. पृ. ९९ : एक-कनिपातवण्णना, महाकस्सप; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१७: महाकस्सपथेरअपदानं तथा थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४१: महाकस्सपथेरगाथा मा भने कौशिक ब्राह्मणको कुलमा जन्मेको हो भन्ने कुरा उल्लेख भएका छन्।

उमेरमा पुग्दा उता, मगध देशका महातीर्थ ब्राह्मण गाउँको कौशिक गोत्र ब्राह्मणकी पत्नी सुमनदेवीका कोखमा जन्मेका[१] पिप्फलायन[२] माणवको उमेर बीस (२०) वर्ष पुगेको थियो[३]।

विवाह

एक दिन, पिप्फलायन माणवका आमा बाबुहरूले उनलाई "प्रिय पुत्र ! तिम्रो बँश पुगिसक्यो अब कुलवंश रक्षागर्नकोनिमित्त विवाह गर्नुपर्छ" भनी भन्दा माणवले यस्तो भने—

"भो माता हो ! मलाई यस्तो कुरा न सुनाउनुहोस् । तपाइ-हरू छउन्जेल्सम्म तपाइहरूको हेरचाहगरी पछि म प्रव्रजित भएर जानेछु ।"

यो कुरा सुने पछि उनीहरू केही दिन चुपलागेर बसे । केही दिन बितेपछि पुनः सोही कुरा सुनाउन थाले र माणवले पनि

---

१. थेरीअपदान पृ. २५८, गा. नं. ५६ मा बाहेक अरू सबै अर्थ-कथाहरूले कपिल ब्राह्मणको कुलमा जन्मे भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

२. 'पिप्पली' र 'पिप्फली' पनि कहीं कहीं उल्लेख भएका पाइन्छन् । यहाँ चाहिं अपदानपालि अनुसार उल्लेख गरेको छु ।

३. अं. अ. क. I. पृ. ९९; सं. नि. अ. क. II. पृ १४३; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१७; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४१

त्यस्तै जवाफ दिए । माता पिताहरूले सोही कुरा बारम्बार भन्न थाले पछि, आमा बाबुहरूका कुरालाई प्रतीक्षेप गर्न नसकी "उपाय-द्वारा प्रतीक्षेप गर्नपर्‍यो" भन्ने विचार गरी माणवले एक सुवर्णकार-लाई बोलाई सुवर्णको एक सुन्दर कन्या बनाउन लगाई सुवर्ण-कन्या तयार भएपछि, राता वस्त्रहरू पहिराई, नाना अलंकारहरूले अलंकृत पारी "यस्ती कन्या त पाउन सकिने छैन होला" भन्ने विचार गरी "आमा हो ! यस्ती कन्या पाएमा मात्र विवाह गर्नेछु र घरमा पनि बस्ने छु । अन्यथा विवाह पनि गर्ने छैन, घरमा पनि बस्ने छैन[1] भनी भने[2] ।

अनि, पण्डितनी भएकी ब्राह्मणीले "मेरो पुत्र पुण्यवान् हुनुपर्छ । उसले पूर्वजन्ममा संसारमा कुशल-कार्यहरू गर्दा एक्लै गरेको हो ओइन होला । अवश्य पनि अरू कुनै सँगसँगै गरेको होला । त्यसैले मेरो पुत्रले सुवर्ण-वर्ण समान कन्या खोजेको होला । अवश्य पनि उसको पुण्यको प्रभावले त्यस्ती कन्या कतै हुनुपर्छ" भन्ने सोची आठ ब्राह्मण-हरूलाई बोलाउन लगाई— "हे तात ! यो सुवर्ण-रूप रथमा लगी, आफ्नो जाति तथा गोत्रसँग मिल्ने यस्ती सुन्दरी कन्या खोजेर यही सुवर्ण रूपलाई उपहार दिई एक कन्या ल्याउन पर्‍यो" भनी भनिन् ।

---

१. अं. अ. क. I. पृ. ९९-१००

२. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४३; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१७; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४१ : महाकस्सपत्थेरगाथावण्णना ।

"कन्या खोजेर ल्याउने काम हाम्रो हो" भन्दै ती ब्राह्मणहरू घरबाट निस्केर "अब, कुन देशमा यस्ती कन्या पाउन सकौंला" भन्ने सोची सबैको सल्लाहले "मद्देशको शागल नगर राम्री कन्याहरूको घर हो; अवश्य नै त्यहाँ त्यस्ती कन्या पाउन सकिने छ" भन्ने निश्चय गरी उनीहरू शागल नगरतिर लागे। त्यहाँ पुगेपछि एक नुहाउने तीर्थस्थानमा सो सुवर्ण-रूप एक ठाउँमा राखी उनीहरू एक पाखामा बसे[1]।

त्यस बखत भद्रालाई नुहवाई अलंकृत पारी श्री कोठामा राखी आफू नुहाउनकोनिम्ति सो धाई त्यहो तीर्थस्थानमा गई। त्यहाँ उसले त्यो सुवर्ण-रूप देखेर "आफ्नो मालिकको छोरी भन्ने ठानी" आश्चर्यमानी हप्काउँदै "कस्ती दुर्विनीता रहिछ्यौ, कोठामा राखेर आएको त यहाँ पो एक्लै आइरहेकी, किन यहाँ आएकी ?" भन्दै गालामा हिर्काउँदा[2] हात् दुखेपछि "मूर्ति पो रहेछ" भन्ने बुझी लाजमान्दै "हाम्रा मालिकको छोरीको दाशी जत्ति पनि राम्री छैन" भनी भनी।

पाखातिर बसी हेरिरहेका ती ब्राह्मणहरूले यो घटना देखी

---

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४३; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१७-१८; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४२; अं. अ. क. I. पृ. १००

२. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४४; तर थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१८; अं नि. अ. क. I. पृ. १०० र थेर गा. अ. क. II. पृ. १४२ मा भने आङमा हिर्काएको कुरा उल्लेख भएका छन्।

उसँग 'हे नानी ! के तिम्रो मालिककी यति राम्री छोरी छन् ?" भनी सोध्दा उसले "यो त के, यो भन्दा धेरै दोब्बर राम्री छन् । हाम्रा मालिककी छोरी बस्ने कोठामा बत्ती नै चाहिन्न, दश बाह्र हातसम्म त्यसै उज्यालो देखिन्छ" भन्दै भद्राको खूब बयान सुनाई । अनि उनीहरू सो लंगडी[1] धाइसँगै कपिल ब्राह्मणको घरद्वारमा गए । उनीहरू आएका देखी कपिल ब्राह्मणले उनीहरूसँग कुशलक्षेम कुरा गरी 'तपाइहरू कहाँबाट आउनु भएको हो ?" भनी सोधे ।

उनीहरूले "हामीहरू मगधदेशको महातीर्थ ब्राह्मण गाउँबाट आएका ह्वौं" भनी जवाफ दिए ।

"किन आउनु भएको नि ?" भनी कपिल ब्राह्मणले सोध्दा उनीहरूले आएका कारणहरू सबै बताए पछि कपिल ब्राह्मण खुशी भई "राम्रै भयो, समान जाति तथा समान धनसम्पत्ति हुने ब्राह्मण कुललाई मेरी छोरी दिनेछु" भन्दै उपहार ग्रहण गरे । त्यस पछि ती ब्राह्मणहरूले कौशिक ब्राह्मणलाई "हामीले सुयोग्य कन्या पायौं, त्यहाँ चाहिने बन्दोबस्त मिलाउनुहोस्" भनी मगधदेशमा खबर पठाए[2] ।

यता, आफूलाई मगधदेशका पिप्फलायन माणवलाई

---

१. थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४२ : महाकस्सपत्थेरगाथावण्णना ।

२. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४४; थेर. गा अ. क. II. पृ. १४२; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१८; अं नि. अ. क. I. पृ. १००

दिने कुरा सुनेर चिन्तित भएकी भद्राले विवाह गर्ने आफ्नो इच्छा नभएको कुरा जनाउँदै पिप्फलायन माणवलाई एक गुप्त-पत्र लेखेर पठाइन्— "आर्यपुत्र ! आफ्नो समान कुलगोत्रका अरू कुनै कन्यासँग विवाह गर्नुहोस् । मेरो विवाह गर्ने इच्छा छैन । म त पछि अवश्य नै प्रव्रजिता भएर जानेछु । अतएव पछि तपाईं पछुताउन नपरोस भन्ने हेतुले अहिले नै सूचित गरेकी छु ।"

उता, जब पिप्फलायन माणवले "त्यस्ती कन्या पाइयो, विवाहकोनिमित्त चाहिने प्रबन्ध गर्ने खबर आयो" भन्ने खबर सुने तब उनले सोचे "मैले त विवाह गर्न न परोस् भन्ने हेतुले तथा त्यस्ती कन्या पाउन सक्ने छैनन् होला भन्ने विचारले त्यो रूप बनाउन लगाएको थिएँ । तर अब झन 'त्यस्ती कन्या पाइयो' भन्ने खबर पठाउँछन् । विचरा कन्याको जीवन बरबात हुन नपाओस्" भन्ने विचार गरी "हे भद्रे ! आफ्नो समान कुलगोत्रका अरू कुनै कुमार-सँग विवाह गर । म त गृहस्थीमा बस्ने छैन, पछि अवश्यनै प्रव्रजित भएर जानेछु । अतएव पछि तिमी पछुताउन न परोस् भन्ने हेतुले यो सूचना-पत्र पठाएको छु" भनी पिप्फलायन माणवले पनि भद्रा कुमारीलाई एक गुप्त-पत्र लेखेर पठाए[१] ।

दुवै कुमार र कुमारीहरूका इच्छा विना नै विवाह कार्य सुसम्पन्न नै भयो । अनि पिप्फलायन माणवले रात पर्नुभन्दा अगाडि

१. सं. नि. अ क. II. पृ. १४४; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४३; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१८; अं. नि. अ. क. I. पृ. १००

एक ठूलो फूलको माला बनाउन लगाई आफू सुत्ने खाट्को माझमा राख्न लगाए। भद्रा कापिलानीले पनि त्यस्तै गराउन लगाइन्। रातको खाना सिद्धिए पछि शयनागारमा गई पिप्फलायन माणव दाहिने-तिरबाट र भद्रा कापिलानी देब्रे तिरबाट खाट्मा गए।

"जसको नजिकको फूल सुकेर जानेछ उसको चित्तमा राग-चित्त उत्पन्न भयो भन्ने कुरा जान्नुपर्छ र यी फूलहरूलाई छुनु हुन्न।"

यति भनी दुवै जना एकै खाट्मा सुतिरहँदा फूल छोइएला भन्ने धन्दा लिंदा लिंदै, न निदाइकनै दुवै जनाले रात बिताए। दिनमा पनि उनीहरू क्लिष्ट युक्त चित्तले परस्पर मुख हेरी हाँस्दा पनि नहाँसी दिन बिताए। यस्तै प्रकारले उनीहरूका जीवन असंसर्ग-रूपले बित्न थाल्यो।

आफ्नो विवाहको सम्बन्धमा बताउनु हुँदै भद्रा कापिलानी स्थबिराले पछि थेरीअपदानपालिमा स्वयं उल्लेख गर्नु भएका कुराहरू तल "भद्रा कापिलानी स्थविरापदान" शीर्षकको गा. न. ५८ मा अनुवाद भएको छ।

घरमा आमा बाबुहरू छउञ्जेल्सम्म उनीहरूले घरको कुनै पनि धन्दाहरू न बोकी जीवन बिताएका थिए। आमा बाबुहरूको देहान्त भए पछि मात्र उनीहरूले घरका धन्दाहरू बोक्न थाले।

पिप्फलायन माणव कति धनी र कति सौखिन जीवन बिताउँदा रहेछन् भन्ने कुरा अर्थकथाहरूले यस प्रकार उल्लेख

गरेका छन—

"शरीर धोएको दिनभरीको सुवर्ण-चूर्ण नै मगध कुरुवाले बाह्र कुरुवा जति हुन्थ्यो। यन्त्र जडिएका साठी (६०) तलाउहरू थिए, खेतहरू बाह्र योजन थिए, अनुराधपुर अर्थात् काठमाडौं जत्रा चौध दाशगाउँहरू थिए अनि चौध हात्तीसारहरू, चौध तबेलाहरू तथा चौध रथागारहरू पनि थिए। धन मात्र सतासी (८७) कोटी थियो[१]।"

गृहत्याग

एक दिन, पिप्फलायन माणव अलंकृत घोडामा चढी[२] खेतमा काम हेर्न जाँदा, खेतमा पुगेपछि एक छेउमा उभिई खेतको काम हेरिरहेका थिए। त्यस बखत माणवले जोतीरहेको खेतमा कौवा आदि अनेक चराहरूले कीराहरू खाइरहेको देखी "तात! यी चराहरूले के खाई रहेछन्?" भनी खेतालाहरूसंग सोध्दा उनीहरूले "आर्य! कीराहरू खाई रहेछन्" भनी जवाफदिए।

"तात! त्यसोभए यी पापहरू कसलाई लाग्ने छ त?"

"आर्य तपाइलाई।"

---

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४५; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४३; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१९; अं. नि. अ. क. I. पृ. १०१

२. अं नि. अ. क. I. पृ. १०१ मा रथमा बसेर गएको कुरा उल्लेख भएको छ।

यो कुरा सुनी उनले विचार गरे—

"यदि यिनीहरूले गरेका पापहरू मलाई लाग्नेछन् भने यी सतासीकोटी धनहरूले र यी यन्त्र जडित साठी तलाउहरू तथा अनेक दाशगाउँहरू र हात्तीसार आदिले मलाई के गर्ने छन् र ! यी धन-सम्पत्तिहरू सबै भद्रालाई जिम्मालगाई म प्रव्रजित भएर जानेछु।".

उता, भद्रा कापिलानी पनि त्यस बखत कौशीमा तीन गाग्रा जति तीलहरू घाममा सुकाई बसिरहेकी थिइन्। त्यहाँ तीलमा भएका कीराहरूलाई कौवा आदि चराहरूले खाइरहेका देखेर— "अम्मे ! यिनीहरूले के खाइ रहेछन् ?" भनी सोध्दा "आर्या ! कीराहरू" भन्ने जवाफसुनी "त्यसोभए यी पापहरू कसलाई लाग्ने छ त ?" भनी सोधे पछि "आर्या ! तपाइलाई नै लाग्ने छ" भन्ने कुरा सुन्नुपर्दा उनले यस्तो सोचिन्—

"मेरोनिम्ति त चारहाते एक टुक्रा कपडा र एक कुरुवा अन्न भए पुग्छ। यदि यतिका प्राणीहरूले गरेका पापहरू मलाई नै लाग्छन् भने सहश्र जन्महरू बितेर पनि यो भवसंसारबाट मैले शीर ठाडोपार्न सक्ने छैन। अतः यी सम्पत्तिहरू सबै आर्यपुत्रलाई नै जिम्मालगाई म घरछाडी प्रव्रजिता भएर जानेछु।"

पिप्फलायन माणव घरफर्के पछि सुगन्धित जलमा नुहाई, श्रेष्ठ प्रासादमाथि गई, बहुमूल्य आसनमा बसी, चक्रवर्ती राजाहरू-लाई झैं तयार पारी राखेका भोजनहरू दुवै जनाले खाइसके पछि,

मानिसहरू पनि गइसकेपछि, एकान्तमा दुवै जना शान्तपूर्वक बसे। त्यसबेला माणवले भद्रालाई भने—

"भद्रे ! तिमी यो घरमा आउँदा कति धनसम्पत्तिहरू ल्याएकी थियौ ?"

"आर्य ! पचासहजार गाढाहरू।

"भद्रे ! यी तिमीले ल्याएका धनसम्पत्तिहरू र यस घरमा भएका सतासी कोटी धनहरू सहित साठी ओटा यन्त्र जडित तलाउहरू तथा दाश गाउँहरू आदि जति छन् ती सबै तिमीलाई नै भयो।"

"आर्य ! तपाइ के गर्नु हुन्छ नि ?"

"भद्रे ! म त घरछाडी प्रव्रजित भएर जानेछु।"

"आर्य ! म पनि तपाइकै प्रतीक्षामा बसिरहेकी थिएँ। म पनि प्रव्रजिता नै हुनेछु।

उनीहरू दुवैलाई यो त्रिभवससारहरू मानो आगो लागेको पर्णकुटी झैं लाग्न थाल्यो र बजारबाट कषायवस्त्रहरू र माटाका पात्रहरू ल्याउन लगाई, परस्पर केश क्षौरगरी "यो लोकमा जो सर्व-श्रेष्ठ अरहत् हुनुहुन्छ वहाँकै उद्देश्यमा यो प्रव्रज्या हुनेछ" भनी कषायवस्त्रहरू पहिरी, झोलामा माटाका पात्रहरू राखी, काँधमा कुण्डचाई प्रासादबाट खुरु खुरु ओर्ह्लिए। घरका दाशदाशीहरू, काम-

दारहरू तथा कर्मचारीहरूमध्ये कसैले पनि उनीहरूलाई चिन्न सकेनन्[1]।

स्त्री-पुरुष अलग भए

यसरी महातीर्थ ब्राह्मण गाउँबाट निस्केर क्रमशः आफ्नो दाश-गाउँमा पुग्दा, केही दाशहरूले उनीहरूको हाउ-भाउ र छाँट्-काँट् देखी आफ्ना मालिकहरू हुन् भन्ने चिनेपछि रुँदै पाउमा परी "आर्य ! किन हामीहरूलाई अनाथ पारी यसरी जानलाग्नु भएकोहो ?" भनी विन्ति गर्दा पिप्फलायनले भने— 'हामीलाई यी त्रि-भवहरू मानो आगो लागिरहेका पर्णकुटी जस्तै लागी घरछाडी प्रव्रजित भेष लिएका हौं"। तिमीहरू एक एक जनालाई स्वंरी गराउन परेमा शयवर्षले पनि पुग्ने छैन। अतएव अब, तिमीहरू आ-आफै शीर नुहाई स्वैरी भई जीविका गर" भन्दै उनीहरू रुँदा रुँदै आफ्नो बाटो लागेर गए।

अगाडि अगाडि गइरहेका पिप्फलायनले पछाडितिर फर्केर हेर्दा भद्रा पनि पछि पछि आइरहेकी देखी "यी भद्रा, सारा जम्बु-द्वीप जतिको मूल्यवान् राम्री नारी हुन्। यस्ती सुन्दरी नारी पछि पछि लागिरहेको देखी लोकजनहरूले "प्रव्रजित भएर पनि नारीलाई छोड्न नसक्ने" भनी भन्न सक्छन् र अरु कसैले त "यी तपस्वीहरू

---

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४५; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २१९-२०; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४३–४४; अं. नि. अ. क. I. पृ. १०२

कस्ता लज्जाहीन रहेछन् जो कि नारीलाई साथमा लिई हिंड्छन् ! श्रमण जातिलाई नारी-रूप शोभा दिन्न भन्ने कुरा पनि थाहा न पाएका !!" भन्दै हामीहरू माथि द्वेषभाव राखी धेरै अपुण्य पनि कमाउनसक्छन् । अतः "यिनलाई छाडेर एक्लै जानुपर्छ" भन्ने कुरा विचार गरे ।

यसरी मनमनै विचार गरी गइरहेको बेलामा अगाडितिर दुइ तिर गइरहेका बाटाहरू देखी पिप्फलायन त्यहीं अडिए । अनि भद्रा आइपुगे पछि उनलाई यस्तो भने—

"भद्रे ! तिमी जस्ती रूपवती नारी पछि पछि आइरहेको देखेर लोकजनहरूले 'प्रव्रजित भएर पनि स्त्रीको साथ छाड्न नसक्ने !' भनी भन्न सक्छन् तथा कसैले त हामी माथि द्वेषभाव राखी अकुशल पनि कमाउनसक्छन् । अतः तिमी एउटा बाटो लाग र म अर्को बाटो लाग्ने छु ।"

"साँच्चै हो, आर्य ! सत्य नै भन्नुभयो । प्रव्रजित हुनेकोनिमित्त नारी जाति मल समानै हो । लोकजनहरूले पनि 'नारीलाई छाड्न नसक्ने' भनी भन्ने मात्र होइनन्, हामी माथि पाप चिताउन पनि सक्छन् । अतः तपाइ एउटा बाटो लाग्नुहोस् र म अर्को बाटो लाग्ने छु । यसरी हामी अलग हुनेछौं" भनी आफ्ना स्वामीलाई तीनपटक प्रदक्षिणा गरी, चारतिरबाट पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित वन्दनागरी, दशऔंला जोरी विन्ति गरी, एकलाख कल्पदेखिको मित्र सम्बन्धलाई विच्छेद-गरी, "दाहिने जाति हुनुभएका तपाइ दाहिनेतिरको बाटो लाग्नु-

होस् र हामी नारी देब्रेजाति भएका हुनाले म देब्रेपट्टिको बाटो लाग्ने छु" भनी वन्दना गरी भद्रा कापिलानी देब्रेतिरको बाटो लागेर गइन् ।

यी विशुद्ध पुरुषहरूका महान्गुणहरूलाई देखेर सुमेरु पर्वत बोक्नसक्ने यी बसुन्धरा वहाँहरूका विशुद्ध चर्यालाई थाम्न नसकेको जस्तो गर्दै काम्न थालिन् र आकाशमा मेघगर्जिंदै खूब बतास पनि चल्न थाल्यो[1] ।

बुद्ध धर्ममा दिक्षित

त्यस बखत, सम्यक् सम्बुद्ध धर्मचक्र प्रवर्तन गरी क्रमशः राजगृह नगरमा सर्वप्रथम आउनु भई, राजगृहको वेणुवनाराममा बस्नु भएको थियो । अनि भूमिकम्प भएको आवाज सुनी "केः कारणले भूमिकम्प भएको रहेछ" भन्ने कुरा विचार गर्नुहुँदा पिप्फलायन र कापिलानीहरू मेरो उद्देश्य लिई, अप्रमेय सम्पत्तिहरू त्यागी, प्रव्रजित भई दुवै जनाले अलग् अलग् बाटो लिई परस्पर अलग् भई

---

१. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४६: चीवरसुत्तवण्णना, कस्सपसंयुत्तं; अं. नि. अ. क. I. पृ. १०२ : एककनिपातवण्णना, कस्सपत्थेरकथा; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४४–४५ : महाकस्सपत्थेरगाथावण्णना; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २२०: महाकस्सपथेरापदानट्ठकथा ।

छुट्टिएर गएको कारणलेगर्दा भूमिकम्पा भएको रहेछ" भन्ने कुरालाई बुझ्नु भई, कसैलाई पनि साथमा नलिई आफू एक्लै गन्धकुटीबाट निस्कनु भई ३ गाउत[1] जतिको बाटो गई राजगृह र नालन्दाको बीचमा पर्ने बहुपुत्रिक न्यग्रोध-वृक्षमनी महान् बुद्धलीला प्रदर्शन गर्नुहुँदै भगवान् बस्नु भयो। यही ठाउँमा पिप्फलायनले बुद्धलाई भेटी महाकाश्यप नामले बुद्धकहाँ भिक्षु हुनु भएको थियो[2]।

उता, देब्रेतिरको बाटो लिई जानु भएकी भद्रा कापिलानी क्रमशः एक तीर्थिय परिव्राजकाराममा गई उहीं बस्नुभयो। त्यस तीर्थियाराममा वहाँले पाँचवर्षसम्म समय बिताउनु भयो। यस वेलासम्म बुद्धको धर्ममा स्त्रीहरूले प्रव्रज्यात्व पाएका थिएनन्।

बुद्धत्व प्राप्तिको पाँचौं वर्ष पछि भगवान् बुद्धले आफ्नी सानीआमा महाप्रजापति गौतमी महारानीलाई सर्वप्रथम वैशालीमा प्रव्रज्या गराउनु भएको थियो। जब महाप्रजापति गौतमी बुद्ध धर्ममा दिक्षित भई भिक्षुणी हुनु भयो तब वहाँका साथमा अरू अरू पनि धेरै स्त्रीहरू प्रव्रजित भए। यो खबर सुनी एक दिन, भद्रा कापिलानी पनि महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई

---

१. एक गाउत भनेको कति हो भन्ने बारेका अर्थ लेखकको बु. म. पृ. ३८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

२. सं. नि. अ. क. II. पृ. १४६; अं. अ. क. I. पृ. १०२; थेर. गा. अ. क. II. पृ. १४५; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २२०

प्रव्रजित र उपसम्पन्ना हुनु भयो[1] ।

भद्रा कापिलानी स्थविराले पछि आफू कसरी बुद्धशासनमा प्रव्रजित भएकी थिएँ भन्ने कुरा बताउनु हुँदै स्वयं वहाँले "थेरीअपदानपालि" मा उल्लेख गर्नु भएका कुराहरू तलको "भद्रा कापिलानी स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ५९-६३ मा अनुवाद गरिदिएको छु ।

अरहत्व-प्राप्ति

यसरी बुद्ध शासनमा भिक्षुणी भई वहाँले विपश्यनाध्यान बढाउनु भयो र सोही ध्यानद्वारा चतु-प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित सबै आस्रवहरू क्षयगरी, जन्ममरणबाट मुक्त हुनुभई अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो । अरहत् भइसक्नु भएपछि विशेष गरी वहाँमा पूर्वेनिवास ज्ञानको बढी अभ्यास भएको हुँदा, यही विशेष गुणलाई ध्यानमा राख्नु भई एक दिन, बुद्धले पूर्वेनिवास-ज्ञान हुने भिक्षुणीहरूमध्येमा वहाँलाई अग्रस्थानमा राख्ने औपचारिक घोषणा गर्नु भएको थियो[2] ।

---

१. अ. अ. क. I. पृ. २०४ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकापिलानीकथा; थेरी. गा. अ. क. पृ. ५४ : भद्दाकापिलानीथेरीगाथट्ठकथा ।

२. अं. अ. क. I. पृ. २०४; थेरी. गा. अ. क. पृ. ५८; पूर्वेनिवास-ज्ञान हुने भिक्षुणीहरूमा भद्रा कापिलानी स्थविरा अग्र हुनु भए जस्तै भिक्षुहरूमा सोभित स्थविर अग्र हुनुहुन्छ । अं. नि-१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो ।

जुन कुरा तलको "अग्रस्थान" भन्ने शीर्षकको मूल सूत्रले पनि समुल्लेख गरेको छ ।

विविध गुणहरू

वहाँको जीवन अध्ययनगर्दा हामीलाई यो अवबोध हुन्छ कि वहाँले आफ्ना शिष्याहरू प्रति बडो स्नेह गर्नु हुँदो रहेछ । एक दिन, वहाँले यस्तै विचारगरी आफ्नी एक शिष्यालाई चीवर दिने कुरा भन्नु हुँदा ती शिष्याले स्थविराको त्यो स्वच्छ तथा शुद्ध विचारलाई बाङ्गो सम्झी वहाँलाई उल्टो कुरा सुनाउन लगाइन् । तर स्थविरा यस कुराबाट कत्ति पनि विचलित हुनु भएन । यसको उदाहरण तलको "कुरा गराउन हुन्न" शीर्षकको मूल कुराले प्रष्ट गरेको छ । वहाँका शिष्याहरूले वहाँलाई समय समयमा दुःख तथा हैरानी दिएता पनि वहाँले शिष्याहरू प्रति आफूले गर्नुपर्ने कर्तव्य कहील्यै पनि न छोडेका कुराहरू तलके "गाउँमा जानु हुन्न" शीर्षकमा समुल्लेख भएका मूल कुरावाटै प्रष्ट हुन्छन् ।

धर्मका कुराहरू गर्नमा वहाँ एक दक्षा र पटु स्थविरा मात्र हुनु भएका होइन वहाँ महाजनहरूबाट विशेषरूपले सम्मानित पनि हुनुहुन्छ । यसै कारण माथि थुल्लनन्दा भिक्षुणीले वहाँ प्रति ईर्ष्या गरी वहाँलाई अनेक हैरानी गरेका कुराहरू "भिक्षुणीलाई निकाल्न हुन्न" र "असुविधा दिन हुन्न" भन्ने तलका मूल कुराहरूको अध्ययन-द्वारा अनुमान गर्न सकिन्छ । जतिसुकै कठिनाईता अथवा हैरानीहरू

आइपरे तापनि वहाँ तटस्थ नै रहनु भएबाट वहाँको विशारदताको परिचय पाइन्छ ।

अरहत् भई अग्रस्थान पनि प्राप्तगरी सकेपछि एक दिन, वहाँ एकान्तवासमा बसी विमुक्ति सुखको रसास्वाद अनुभव गरिरहनु भएको बेलामा, वहाँको मनमा महाकाश्यप स्थविर सम्बन्धी गुणानुस्मरण भएको र त्यस बखत वहाँको मनमा उत्पन्न भएको प्रीति प्रामोद्यलाई उदानको रूपमा जुन गाथाहरू प्रकट गर्नु भएको थियो[१] ती गाथाहरूका अनुवाद तल "भद्रा कापिलानी स्थविरागाथा" शीर्षकमा भएको छ । अर्को एक दिन, त्यस्तै ध्यानमा मग्नभई पूर्वेनिवासका कुराहरू स्मरण गरिरहनु भएको बेलामा महाकाश्यप स्थविरसँग चिरकालदेखि नै मैत्री सम्बन्ध कायम भई आएका कुराहरू संस्मरण हुँदा वहाँको मनमा उत्पन्न भएको प्रीतिलाई पोख्दै सो मैत्री सम्बन्ध कहिलेदेखि र कुन प्रकारले स्थापना भएको रहेछ भन्ने बारेमा प्रकाश पार्नुहुँदै थेरीअपदानपालिमा स्वयं उल्लेख गर्नु भएका कुराहरू सबै तलको "भद्रा कापिलानी स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद गरिदिएको छु । जुन स्थविरापदानको अध्ययनद्वारा हामीहरूले वहाँको वर्तमान चर्या मात्र होइन अतीत चर्याको बारेमा

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. ५८–५९ : भद्दाकापिलानीथेरीगाथट्ठकथा ।

पनि केही प्रकाश पाउन सक्छौं[1] ।

बोधिसत्वसँग अतीत-सम्बन्ध

भगवान् बुद्ध बोधिसत्व भई पारमीहरू पूरागर्दै संसार चक्रमा विचरण गरिरहनु भएको वेलामा भद्रा कापिलानी स्थविराको वहाँसग के सम्बन्ध रहेको थियो भन्ने कुरा जातक साहित्यका निम्न दुइ जातकहरूमा उल्लेख भएका पाइन्छन् । ती हुन्—

(१) अतीतकालमा, वाराणशी देशमा एसुकारी भन्ने राजा थिए । राजाका पुरोहित ब्राह्मण वालककालदेखि नै राजाको अत्यन्त घनिष्ट साथी थिए । यी दुवैका सन्तानहरू थिएनन् । पछि गएर पुरोहित ब्राह्मणले चार छोराहरू पाए । उनीहरूका नाम क्रमशः (१) हस्तिपाल, (२) अश्वपाल, (३) गोपाल र (४) अजपाल थियो[2] । हस्तिपालको उमेर सोह्र वर्ष पुग्दा उनी घरछाडी प्रव्रजित

---

१. यस अपदानमा उल्लिखित कुराहरूभन्दा बढी सविस्तर कुराहरू जान्न चाहने जिज्ञासुहरूले सं. नि. अ. क. II. पृ. १३५ देखि १४३ सम्म अध्ययन गर्नु श्रेश हुनेछ, त्यस्तै अं. नि. अ. क. I पृ. ९२–९९; थेर. अप. दा. अ. क. पृ. २०९ देखि २१७ तथा थेर. गा. अ. क. II. पृ. १३४–४१ पनि ।

२. जा. अ. क. V. पृ. १५२ : हत्थिपालजातकं, नं. ५०९

भएर गए। त्यस पछि क्रमैसँग बाँकी तीन भाइहरू पनि दाजुकहाँ गई प्रव्रजित भए। यस पछि पुरोहित ब्राह्मण पनि आपना छोराहरू-कहाँ गई प्रव्रजित भएपछि उनको पत्नी पनि प्रव्रजिता भइन्। यो कुरा सुनी राजालाई विरक्त लागी हस्तिपालकहाँ गई राजा पनि प्रव्रजित भए। राजा प्रव्रजित भएपछि महारानी पनि उहीं नै गई प्रव्रजिता भइन्।

यो जातकका कुराहरू सुनाउनु भएपछि भगवान्ले यसो भन्नु भयो— "एसुकारी राजा शुद्धोदन महाराजा थिए, महारानी महामाया देवी थिइन्, पुरोहित ब्राह्मण काश्यप थिए, पुरोहितकी पत्नी भद्रा कापिलानी थिइन्, अजपाल अनुरुद्ध थिए, गोपाल महामौद्गल्यायन थिए, अश्वपाल सारिपुत्र थिए तथा हस्तिपाल स्वयं म थिएँ[1]।"

(२) अर्को एक समयमा, बोधिसत्व भद्रा कापिलानीका छोरा सुवर्णश्याम भएर जन्मनु भएको थियो। भद्रा कापिलानीका नाम पारिका थियो[2]। यी कुराहरू संक्षेपमा माथि उत्पलवर्णा स्थविराको परिचय अन्तर्गत "केही अतीतका कुराहरू" शीर्षकको (पृ. २६० मा) १४ नं. कथामा समुल्लेख गरिसकेको छु।

× × ×

---

१. जा. अ. क V. पृ. १६३ : हत्थिपालजातकं, नं. ५०९

२. जा. अ. क. VII. पृ. ८०: सुवण्णसाम वा सामजातकं, नं. ५४०

मूल पालि —

१–भिक्षुणीलाई निकाल्नहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत, भद्रा कापिलानी (भद्दा कापिलानी) साकेतमा (=अयोध्यामा) वर्षावास गर्नु भएको थियो। (एकदिन) कुनै कारणवश वहाँले थुल्लनन्दा भिक्षुणीकहाँ दूत पठाउनु भयो— "आर्या थुल्लनन्दाले मलाई बस्नेठाउँ (=उपस्सयं) दिनुहुन्छ भने म श्रावस्तीमा आउने छु।"

थुल्लनन्दा भिक्षुणीले "आउनुहोस्. दिनेछु" भनी भन्नु भयो।

त्यस पछि भद्रा कापिलानी साकेतबाट श्रावस्ती जानुभयो। थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई बस्नेठाउँ दिनुभयो। थुल्लनन्दा भिक्षुणी बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू

१. पाचि. पा. पृ. ३९८ : भिक्खुनी निक्कड्ढने, पञ्चतिसतिम-पाचित्तियं, पाचित्तियकण्डं, अ. क. पृ. ६९७

बताउनमा पटु हुनुहुन्थ्यो। भद्रा कापिलानी पनि बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू बताउनमा पटु र धेरैबाट सम्मानित पनि हुनुहुन्थ्यो। मानिसहरूले— "आर्या भद्रा कापिलानी बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू बताउनमा पटु र धेरैबाट सम्मानित पनि हुनुहुन्छ" भन्दै भद्रा कापिलानीको पहिले उपासना (सम्मान) गरी पछि थुल्लनन्दा भिक्षुणीको उपासना गर्दथे। अनि थुल्लनन्दा भिक्षुणीलाई ईर्ष्या लागी— "यी अल्पेच्छी, सन्तुष्टी, प्रविविक्ता तथा असंसर्गी भनाउने – जो संज्ञप्ती-विज्ञप्ति बहुल भई विहार गर्छिन्" भन्दै रिसाई असन्तुष्ट भई भद्रा कापिलानीलाई बस्ने ठाउँबाट (उपस्सया) निकालिदिनुभयो (निक्कड्ढि)।

(यो कुरा सुनी) जो ती अल्पेच्छी, सन्तोषी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षाकामी भिक्षुणीहरू हुन्—तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा धिक्कार्न थाले— "कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले आर्या भद्रा कापिलानीलाई बस्नेठाउँबाट निकाल्नु हुन्छ।"

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी, सन्तोषी, लज्जालु, सकोची तथा शिक्षाकामी हुन्—तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा धिक्कार्न थाले— "कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले आर्या भद्रा कापिलानीलाई बस्नेठाउँबाट निकाल्छिन्!" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई विन्ति गरे। भगवान्ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु-भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई बस्नेठाउँबाट निकालेकी ?"

"साँच्चै हो, भन्ते !"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो ! थुल्लनन्दा भिक्षुणीले अयुक्त, अननुलोमिक, अप्रतिरूप, अश्रामणिक तथा गर्न नहुने काम गरिन् । थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानी भिक्षुणीलाई पहिले बस्नेठाउँ दिई पछि रिसाई असन्तुष्ट भई कसरी बस्नेठाउँबाट निकालेकी !, भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा न अप्रसन्न हुने प्रसन्न हुनसक्छ, न त प्रसन्नहुने नै बहुल प्रसन्न हुनसक्छ । भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा त अप्रसन्न हुनेको चित्त झन् अप्रसन्न र प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पार्न पनि सक्छ" भनी भन्नु भयो··· ।

भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणीले भिक्षुणीलाई बस्नेठाउँ (=उपस्सयं=कोठा) दिई (पछि) रिसाई, असन्तुष्ट भई निकाल्छे वा निकाल्न लगाउँछे—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्नेछ ।"

× × ×

मूल पालि—

२–असुविधा दिनुहुन्न

त्यस बखत बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत, थुल्लनन्दा भिक्षुणी बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू बताउनमा पटु हुनुहुन्थ्यो। भद्रा कापिलानी पनि बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू बताउनमा पटु र धेरैंबाट सम्मानित पनि हुनुहुन्थ्यो। अनि मानिसहरूले—"आर्या भद्रा कापिलानी बहुश्रुता, वक्ता, विशारदा तथा धर्मका कुराहरू बताउनमा पटु र धेरैंबाट सम्मानित हुनुहुन्छ" भन्दै भद्रा कापिलानीको पहिले उपासना गरी पछि थुल्लनन्दा भिक्षुणीको उपासना गर्दथे। अनि थुल्लनन्दा भिक्षुणीको मनमा ईर्ष्या लागी—"यी अल्पेच्छी, सन्तोषी, प्रविविक्ता तथा असंसर्गी भनाउने—जो संज्ञप्ती-विज्ञप्ती बहुल भई विहार गर्छिन्" भन्दै भद्रा कापिलानीको

---

१. पाचि: पा. पृ. ३९५ : भिक्खुनिया अफासुकरणे, तेत्तिंसतिम-पाचित्तियं, पाचित्तियकण्डं, अ. क. पृ. ३९६

अगाडि चंक्रमण पनि गर्नु हुन्छ, उभिइ पनि रहनु हुन्छ, बसि पनि रहनु हुन्छ, सुत्नु पनि हुन्छ, उद्देशण (= पढाउने काम) पनि गर्नु हुन्छ, उद्देशण पनि गराउनु हुन्छ तथा स्वाध्यायन (= पाठ गर्ने) पनि गर्नु हुन्छ।

(यो देखेर) जो ती अल्पेच्छी, सन्तोषी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षाकामी भिक्षुणीहरू हुन्—तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले तथा धिक्कार्न थाले— "कसरी आर्या थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई जानी जानी (= सञ्चिच्च) असुविधा (= अफासु) दिनु हुन्छ।"

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। जो ती अल्पेच्छी, सन्तोषी, लज्जालु, संकोची तथा शिक्षाप्रेमी भिक्षुहरू हुन्—तिनीहरू कराउन थाले, खिन्न हुन थाले अनि धिक्कार्न थाले— "कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई जानी जानी असुविधा दिन्छिन्।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई विन्ति गरे। भगवान्‌ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो -

"भिक्षुहो! साँच्चै हो के थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई जानी जानी असुविधा दिएकी?"

"साँच्चै हो, भन्ते!"

अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नु भई – "भिक्षुहो! थुल्लनन्दा

भिक्षुणीले अयुक्त,[१]...काम गरिन्। कसरी थुल्लनन्दा भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई जानी जानी असुविधा दिएकी!, भिक्षुहो! यस कार्यद्वारा[१]...प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पार्न पनि सक्छ" भनी भन्नु भयो...।

"भिक्षुहो! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणीले भिक्षुणीलाई जानी जानी (=सञ्चिच्च) असुबिधा (=अफासुकं) दिन्छे—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्ने छ।"

× × ×

१. माथि पृ. ५५० मा कैं दोहऱ्याई मिलाई पढ्नू।

मूल पालि—

३–पुरुषसँग अन्धकारमा बस्नुहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत भद्रा कापिलानीकी अन्तेवासि (=शिष्या) का भिक्षुणीको नातेदार एक पुरुष कुनै कामले गाउँबाट श्रावस्तीमा आएको थियो। अनि ती भिक्षुणी रात्र्यान्धकारमा बत्ती नभएको ठाउँमा एक्लो पुरुषसँग एक्लै उभिई बसिन् पनि कुरा पनि गरिन्। (यो देखेर) जो ती भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी…हुन्—उनीहरू कराउन थाले… "कसरी भिक्षुणी रात्र्यान्धकारमा, बत्ती नभएको ठाउँमा, एक्लो पुरुषसँग एक्लै उभिई बस्छे पनि कुरा पनि गर्छे।"

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। जो ती अल्पेच्छी भिक्षुहरू हुन्– उनीहरू कराउन थाले… "कसरी भिक्षुणी रात्र्यान्ध-

---

१. पाचि. पा. पृ. ३६५: रत्तन्धकारे सन्तिट्ठिते, एकादसमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ६९१

कारमा, बत्ती नभएको ठाउँमा, एक्लो पुरुषसँग एक्लै उभिई पनि बस्छे कुरा पनि गर्छे।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई विन्ति गरे। भगवान्ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो —

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के रात्र्यान्धकारमा, बत्ती नभएको ठाउँमा, भिक्षुणी एक्लो पुरुषसँग एक्लै उभिई पनि बसेकी कुरा पनि गरेकी ?"

"साँच्चै हो, भन्ते !"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो ! ...कसरी भिक्षुणी रात्र्यान्धकारमा, बत्ती नभएको ठाउँमा, एक्लो पुरुषसँग एक्लै उभिएर बसेकी र कुरा पनि गरेकी। भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा ...प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पनि पार्नसक्छ" भनी भन्नु भयो... ।

भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणी रात्र्यान्धकारमा,[1] बत्ती नभएको ठाउँमा, एक्लो

१. चन्द्र, सूर्य, आगो अथवा बत्तीमध्ये कुनैको पनि प्रकाश न भएको ठाउँ। सम. पा. पृ. ६९१

पुरुषसँग एक्लै[१] उभिएर बस्छे[२] अथवा कुरागर्छे[३]—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्ने छ।"

× × ×

१. पुरुष पनि एक्लै भिक्षुणी पनि एक्ली।

२. उभिएर बस्नु भन्नाले हात पसार्दा छुइने प्रमाण भित्र उभिएर बस्नु। पाचि. पा. पृ. ३६६ : विभङ्गो।

३. पुरुषले हात पसार्दा छुइने ठाउँमा बसी कुरा गर्ने। पाचि. पा. पृ. ३६६ : विभङ्गो।

मूल पालि—

४–प्रतिच्छन्न ठाउँमा बस्नुहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत भद्रा कापिलानीकी अन्तेवासि (=शिष्या) का भिक्षुणीको नातेदार एक पुरुष कुनै कामले गाउँबाट श्रावस्तीमा आयो। अनि ती भिक्षुणी "भगवान्ले रात्र्यान्धकारमा, बत्ती नभएको ठाउँमा, एक्लो पुरुषसंग एक्लै उभिई बस्नु हुन्न, कुरा पनि गर्नु हुन्न भनी प्रतिक्षेप गर्नु भएको छ" भन्दै सोही पुरुषसँग प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिई पनि बसिन्, कुरा पनि गरिन्। (यो देखेर) जो ती भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी…हुन्—उनीहरू कराउन थाले,… "कसरी भिक्षुणी प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिएर पनि बस्छे र कुरा पनि गर्छे।"

---

१. पाचि. पा. पृ. ३६६ : पटिच्छन्ने सन्तिट्ठिते, बारसमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ६९१

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। अनि जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी...हुन्—उनीहरू कराउन थाले... "कसरी भिक्षुणी प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिएर पनि बस्छे र कुरा पनि गर्छे।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई विन्ति गरे। भगवान्‌ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के भिक्षुणी प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिएर बसेकी र कुरा पनि गरेकी ?"

"साँच्चै हो, भन्ते !"

अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो !...कसरी भिक्षुणी प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिइएर बसेकी र कुरा पनि गरेकी। भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा...कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पनि पार्न सक्छ" भनी भन्नु भयो...।

भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणीले प्रतिच्छन्न[1] भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो

---

१. 'प्रतिच्छन्न' भन्नाले कुनै भित्ताले, खापाले, पर्दाले, पर्खालले, वृक्षले, लट्ठाले अथवा बोराले ढाकिएको वा छेकिएको स्थानलाई भनिएको हो। पाचि. पा. पृ. ३६७ : विभङ्गो।

पुरुषसँग उभिएर बस्छे वा कुरागछ—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्ने छ ।"

× × ×

मूल पालि—

५–खुला ठाउँमा बस्नुहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेतवनारामा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत भद्रा कापिलानीकी अन्तेबासिका भिक्षुणीको नातेदार एक पुरुष कुनै कामले गाउँबाट श्रावस्तीमा गयो। अनि ती भिक्षुणीले "भगवान्‌ले प्रतिच्छन्न भएको ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिई बस्नु र कुरागर्नुमा प्रतिक्षेप गर्नु भएको छ" भन्दै सोही पुरुषसँगै खुला ठाउँमा एक्लै उभिएर पनि बसिन् कुरा पनि गरिन्। (यो देखेर) जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी···हुन्—उनीहरू कराउन थाले,··· "कसरी भिक्षुणी खुला ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिएर बस्छे र कुरा पनि गर्छे।"

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। जो ती अल्पेच्छी

---

१. पाचि. पा. पृ. ३६७ : अज्झोकासे सन्तिट्ठिते, तेरसमपाचित्तियं. अ. क. पृ. ६९१

…भिक्षुहरू हुन्—उनीहरू कराउन थाले,… "कसरी भिक्षुणी खुला ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिइएर बस्छे र कुरा पनि गर्छे।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई विन्तिगरे। भगवान्ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के भिक्षुणी खुला ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिइएर बसेकी र कुरा पनि गरेकी ?"

"साँच्चै हो, भन्ते !"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो !…कसरी भिक्षुणी खुला ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिइएर बसेकी र कुरा पनि गरेकी। भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा…प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पनि पार्न सक्छ" भनी भन्नु भयो…।

भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणीले खुला ठाउँमा एक्लै एक्लो पुरुषसँग उभिइएर बस्छे वा कुरा गर्छे—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्ने छ।"

× × ×

मूल पालि–

६–कुरा गराउनहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत भद्रा कापिलानीकी अन्तेवासिका भिक्षुणीले भद्रा कापिलानीलाई आदरपूर्वक उपस्थान गर्थिन। अनि भद्रा कापिलानीले भिक्षुणीहरूलाई यस्तो भन्नुभयो—

"आर्या! यी भिक्षुणीले मेरो आदरपूर्वक उपस्थान गर्छिन्; उनलाई म चीवर दिनेछु।"

अनि ती भिक्षुणीले (यस कुरालाई) उल्टो सम्झी, उल्टो विचार गरी "आर्या! मैले आर्यालाई आदरपूर्वक उपस्थान गरेको छैन, न मलाई आर्याले चीवर दिनु हुनेछ" भनी अर्कालाई लगाई कुरा गराउन थालिन्। (यो कुरा सुनेर) जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी

---

१. पाचि. पा. पृ. ३७५ : परंउज्झापने, अट्ठारसमपाचित्तियं, अ. क. पृ. ६९२

...थिए—उनीहरू कराउन थाले,... "कसरी भिक्षुणीले उल्टो (कुरा) सम्झी उल्टो विचार गरी अर्कालाई लगाई कुरा गराउँछे।"

यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए। अनि जो ती अल्पेच्छी...भिक्षुहरू हुन्—उनीहरू कराउन थाले,..."कसरी भिक्षुणीले उल्टो (कुरो) सम्झी, उल्टो विचार गरी अर्कालाई लगाई कुरा गराउँछे।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्‌लाई विन्तिगरे। भगवान्‌ले यसै सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरू-सँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो! साँच्चै हो के भिक्षुणीले उल्टो (कुरो) सम्झी, उल्टो विचार गरी अर्कालाई लगाई कुरा गराएकी?"

"साँच्चै हो, भन्ते!"

अनि भगवान्‌ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो!...कसरी भिक्षुणीले उल्टो सम्झी, उल्टो विचारगरी अर्कालाई लगाई कुरा गराउँछे। भिक्षुहो! यस कार्यद्वारा...प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्त-लाई अन्यथा पनि पार्न सक्छ" भनी भन्नु भयो...।

भिक्षुहो! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू—

"जो भिक्षुणीले उल्टो कुरा सम्झी, उल्टो विचार गरी अर्कालाई लगाई कुरा गराउँछे—उसलाई पाचित्तिय (दोष) लाग्ने छ"।

× × ×

मूल पालि –

७-गाउँमा जानुहुन्न

त्यस समय बुद्ध भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बस्नु भएको थियो[१]।

त्यस बखत भद्रा कापिलानीकी अन्तेवासिका भिक्षुणी भिक्षुणीहरूसँग झगडा गरी गाउँको ज्ञातिकुलमा गइन्। भद्रा कापिलानीले ती भिक्षुणीलाई न देखेपछि भिक्षुणीहरूसँग सोध्नुभयो—

"फलानी देखिदैन, कहाँ बसेकी छिन् ?"

"अय्ये ! भिक्षुणीहरूसँग झगडा गरेपछि देखिएकी छैनन्। फलाना गाउँमा यी भिक्षुणीको ज्ञातिकुल छ; त्यहाँ जानु भई पत्तो लगाउनुहोस्।"

भिक्षुणीहरू त्यहाँ जाँदा ती भिक्षुणीलाई देखेर उनीहरूले यस्तो भने —

---

१. पाचि. पा. पृ. ३०३ : ततियसङ्घादिसेसो, अ. क. पृ. ६७८

"आर्या ! किन तपाइ यहाँ एक्लै आउनु भएको ? अल्पविध्वंसी त हुनु भएन के अर्थात् केही नियम त बिग्रेन के ?"

"आर्या ! हो, अल्पविध्वंसी (=केही नियम बिग्रचो) भएँ ।"

(यो कुरा सुनी) जो भिक्षुणीहरू अल्पेच्छी···थिए—उनीहरू कराउन थाले,··· "कसरी भिक्षुणी एक्लै गाउँमा जान्छे ।" यो कुरा भिक्षुणीहरूले भिक्षुहरूलाई सुनाए । जो ती भिक्षुहरू अल्पेच्छी··· हुन्—उनीहरू कराउन थाले,··· "कसरी भिक्षुणी एक्लै गाउँमा जान्छे ।" अनि ती भिक्षुहरूले यो कुरा भगवान्लाई विन्तिगरे । भगवान्ले यस सन्दर्भमा भिक्षुसङ्घलाई एकत्रित पार्नु भई भिक्षुहरूसँग सोध्नु भयो—

"भिक्षुहो ! साँच्चै हो के भिक्षुणी एक्लै गाउँमा गएको ?"

"साँच्चै हो, भन्ते !"

अनि भगवान्ले निन्दा गर्नु भई— "भिक्षुहो !···कसरी भिक्षुणी एक्लै गाउँमा जान्छे । भिक्षुहो ! यस कार्यद्वारा···प्रसन्न हुने कुनै कुनैको चित्तलाई अन्यथा पनि पार्न सक्छ" भनी भन्नु भयो ।

भिक्षुहो ! भिक्षुणीहरूले निम्न शिक्षापद उद्देशण गर्नू —

"जो भिक्षुणी एक्लै गाउँमा जान्छे—उसलाई सङ्घादिशेष (दोष) लाग्ने छ; यो पनि प्रथमापत्ति हो अर्थात् क्रिया सिद्धिने

बित्तिकै सङ्घबाट अलग रहनु पर्ने सङ्घादिशेष[1] (दोष) हो ।"

× × ×

---

१. प्रतिकार गर्न सक्ने दोषहरूमध्येमा सबभन्दा माथिल्लो दोष-लाई 'सङ्घादिशेष' भन्दछन् । त्यस त्यस नियम अनुसार एक दुइ जना भिक्षुहरूबाट अरू दोषहरूको शुद्धि पाउन सकिन्छ किन्तु सङ्घादिशेष दोषबाट शुद्धि पाउनकोनिमित्त घटीमा बीस भिक्षुहरूको परिषद् आवश्यक हुन्छ। त्यसैले प्रतिकार गर्न सक्ने दोषहरूमध्येमा ठूलो वा माथिल्लो दोष भनिएको हो ।

मूल सूत्र—

८–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं पुब्बे-निवासं अनुस्सरन्तीनं यदिदं भद्दा कापिलानी[1]।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्ने मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा भद्रा कापिलानी अग्र छिन्।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २०३

मूल पालि–

९–भद्रा कापिलानी स्थविरा-गाथा

१– "पुत्तो बुद्धस्स दायादो, कस्सपो सुसमाहितो।
पुब्बेनिवासं यो[1] वेदि, सग्गापायञ्च पस्सति॥

२– "अथो जातिक्खयं, पत्तो, अभिञ्ञावोसितो मुनि।
एताहि तीहि विज्जाहि, तेविज्जो होति ब्राह्मणो॥

३– "तथेव भद्दा[2] कापिलानी, तेविज्जा मच्चु हायिनी।
धारेति अन्तिमं देहं, जेत्वा मारं सवाहनं॥

४– "दिस्वा आदिनवं लोके, उभो पब्बजिता मयं।
त्यम्ह[3] खीणासवा दन्ता, सीतिभूतम्ह[4] निब्बुता[5]॥"

१. स्याममा: 'सो'।
२. स्याममा: 'भद्द'।
३. सिंहलमा: 'त्यम्हा'।
४. सिंहलमा: 'सीतिभूताम्ह'।
५. थेरी. गा. पा. पृ. ४१४: भद्दाकापिलानीथेरीगाथा, अ. क. पृ. ५३

अर्थ -

१– "बुद्धको दायाद प्राप्त गर्नु भएका बुद्धपुत्र काश्यप सुसमाहित हुनुहुन्छ; वहाँले पूर्वेनिवासलाई पनि जान्नु हुन्छ र स्वर्ग नरक पनि देख्नु हुन्छ।

२– "वहाँको जन्म पनि क्षीण भइसकेको छ, अभिज्ञान (=जान्नु पर्ने ज्ञान) को अन्तमा पनि पुग्नु भएको छ; यिनै तीन विद्याले युक्त त्रैविद्य ब्राह्मण हुन्छ।

३– "त्यस्तै नै मृत्युलाई पारङ्गत गरेकी भद्रा कापिलानी पनि त्रिविद्यावान् छे; सेनासहित मारलाई जिती अन्तिमदेह धारण गर्छे।

४– "संसारको दोषलाई देखी हामी दुवै प्रव्रजित भयौं; हामी क्षीणास्रवी छौं र शीतल भई हामीले निर्वाण प्राप्त गर्‍यौं[१]।

× × ×

---

१. अरहत् भएर अग्रस्थान पाउनु भएपछि एक दिन वहाँले महाकाश्यप महास्थविर (गृहस्थीको स्वामी) को गुणानुस्मरण गर्नुहुँदै आफू पनि विमुक्ति भएको कुरा जनाउनु हुँदै उपरोक्त गाथाहरू प्रीतिको रूपमा बताउनु भएको हो। थेरी. गा. अ. क. पृ. ५८ : भद्दाकापिलानीथेरीगाथट्ठकथा।

मूल पालि—

१०–भद्रा कापिलानी स्थविरापदान

पद्मोत्तर बुद्ध

१–"[१]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारङ्गत हुनु भएका पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) जिन नायक लोकमा उत्पन्न हुनु भयो ।

२–"त्यस समय हंसवती नगरमा विदेह भन्ने प्रसस्त रत्न-हरू भएका एक श्रेष्ठी थिए र म वहाँकै भार्या थिएँ[२] ।

३–"कहीले कहीले वहाँ नरादित्य बुद्धकहाँ सपरिवार गई सबै दुःख र भय दूर हुने धर्म सुन्नु हुन्थ्यो ।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५४ : भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं ।

२. "तदाहु हंसवतियं, विदेहो नाम नामतो ।
सेट्ठी पहुतरतनो, तस्स जाया अहोसहं ॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५४ : भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं ।

४– "धुतवादी[१] श्रावकहरूमध्ये एक जनालाई अग्रस्थानमा राख्नु भएको देखेर वहाँले बुद्धलाई साप्ताहिक दान दिनुभयो ।

५-८– "अनि बुद्धको पादकमलमा शीरले ढोगी वहाँले पनि सोही स्थानकोनिमित्त प्रार्थना गर्नु भयो र नरपुङ्गव बुद्धले पनि परिषद्‌लाई हर्षित पार्नु भई श्रेष्ठी प्रति अनुकम्पा राखी यी गाथाहरू प्रकाश गर्नुभयो — 'हे पुत्रक ! शान्तहोऊ, प्रार्थना गरेको पाउने छौ । यहांदेखि एकलाख कल्प पछि ओक्काक कुलमा गौतम भन्ने गोत्रले लोकमा शास्ता उत्पन्न हुनु हुनेछ । वहाँको धर्ममा दायाद प्राप्त गरी, धर्मनिर्मित औरस पुत्रभई काश्यप भन्ने गोत्रले वहाँ शास्ताको श्रावक हुनेछौ ।'

९– "यो कुरा सुनी मुदित भई वहाँले जीवनभर विनायक जिन प्रति मैत्रीचित्त राखी प्रत्ययहरूद्वारा परिचर्या गर्नु भयो ।

१०– "शासन प्रकाशमान गरी, तीर्थियहरूलाई मर्दनगरी, विनीत हुनेहरूलाई विनीत गराउनुभई स-श्रावक वहां (=बुद्ध) परिनिर्वाण हुनु भयो ।

११-२१– "लोकाग्रको परिनिर्वाण भएपछि शास्ताको पूजा

---

१. 'धुतवादी' भन्नाले 'धुतङ्ग' भन्ने विशेष नियमहरू पालन गर्ने हुन् । यी 'धुतङ्ग' भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा बु. प. पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ ।

गर्न, ज्ञाति मित्रहरू बोलाई उनीहरू सहित सातयोजन[1] अग्लो रत्न-मय स्तूप (=चैत्य) बनाउनु भयो। शालराज पुष्पित भए जस्तै सो स्तूप सप्तरत्नद्वारा प्रदीप्त थियो। नलीको आगोझैं सप्तरत्न-हरूले प्रदीप्त भएका सातलाख पात्रहरू त्यहाँ बनाए। सबै प्राणीहरू प्रति अनुकम्पा राख्ने महर्षिको पूजागर्न सुगन्धपूर्ण बत्तीहरू पनि त्यहाँ बाले। महर्षिको पूजागर्न रत्नहरू भरित सातलाख पूर्ण कुम्भहरू बनाए। त्यसको बीच बीचमा उठाइराखेका आठ-आठ ओटा काञ्चन-मय कुम्भीहरू शरदकालीन सूर्यझैं चम्किन्थे। चारै द्वारहरूमा सजा-इएका रत्नमय फल्याकहरू र रत्नमय तोरणहरू रमणीय देखिन्थे। चारैतिर घेरिएका र फर्फराइरहेका रत्नमय पताकाहरू अति शोभाय-मान देखिन्थे। रातारङ्गका चित्रहरू अनि चाँदीको वर्णजस्तै रत्नमय चैत्य सूर्यसमान टल्किन्थ्यो। स्तूपका तीनवटा पेटीहरूमध्येमा—यौटामा हरितालले, यौटामा मनोशिलाले र यौटामा अञ्जनढुङ्गाले छापिएको थियो। यसप्रकार सुरम्यरूपले पूजागरी जीवनभर यथाशक्य सङ्घलाई दान दिनुभयो।

२२– "मैले पनि वहाँका साथमा जीवनभर ती पुण्यहरू गरी म पनि वहाँसँगै सुगतिमा गएँ[2]।

---

१. थेर. अप. दा. पा. I. पृ. ४० : महाकस्सपथेरअपदानमा एक-शय हात अग्लो भन्ने उल्लेख भएको छ।

२. "सहाव सेट्ठिना तेन, तानि पुञ्ञानि सब्बसो।
यावजीवं करित्वान, सहा व सुगतिं गता॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५५

२३– "देवलोक र मनुष्यलोकहरूमा वहाँकै शरीरको छायाँ समान भई, सम्पत्तिहरू अनुभोग गर्दै वहाँका साथसाथै संसारमा घुमें[1] ।

विपश्वी बुद्ध

२४– "यहाँदेखि एकानब्बे कल्प अघि राम्ररी धर्म जान्ने, अत्यन्त सुन्दर रूप हुनुभएका विपश्वी भन्ने नायक उत्पन्न हुनुभयो ।

२५-२८– "त्यस बखत वहाँ (=मेरा पति) बन्धुमती नगरमा अत्यन्त दरिद्र कुलका तर गुणले धनी भएका साधुसम्मत एक ब्राह्मण हुनु भएको थियो । त्यस बखत पनि म वहाँकै समचित्त हुने ब्राह्मणी भएकी थिएँ । कहीले कहीले सो उत्तम ब्राह्मणले जनकायहरूका सामुन्ने बस्नु भएको महामुनिको अमृतमय धर्मोपदेश सुन्नु हुन्थ्यो । धर्मोपदेश सुनी प्रमुदित हुनु भएका वहाँले बुद्धलाई एक वस्त्र प्रदान गर्नु भयो । त्यस पछि एउटै वस्त्र पहिरी घरफर्की वहाँले मलाई 'मैले अर्को वस्त्र बुद्धलाई चढाएँ; यो पुण्यकार्यलाई अनुमोदन गर' भनी भन्नु भयो ।

---

१. "सम्पत्तियोनुभोत्वान, देवत्ते अथ मानुसे ।
छाया विय सरीरेन, सह तेनेव संसरिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५६

२९– " 'हे स्वामी ! तपाइले बुद्धलाई वस्त्र दान दिनु भएको राम्रै भयो' भन्दै मैले हातजोरी अत्यन्त प्रफुल्लितभई अनुमोदन गरें ।

३०– "यसरी सुखी तथा सुसज्जित भई भवाभवमा संचरण गर्दै वहाँ वाराणशीको महीपति राजा हुनुभयो ।

३१– "त्यस बखत स्त्रीहरूमध्येमा उत्तमा भई, पति प्रतिको स्नेहकै कारणले म वहाँकी द्वितीयिका (=पत्नी) भएकी थिएँ ।

३२– "भिक्षाटन् जानु भएका आठ प्रत्येकबुद्धहरूलाई देखेर प्रमुदित भई वहाँले भिक्षा-भोजन दिनुभयो ।

३३-३५– "फेरि वहाँहरूलाई निम्त्याई रत्नमण्डप बनाई, सुनारले बनाएको सुवर्णको पात्रभरी भिक्षा–भोजन राखी वहाँले दान दिनुभयो । सुवर्णमय आसनमा बसीरहनु भएका प्रत्येकबुद्धहरू-लाई देखेर अत्यन्त खुशीभई काशीराजा सँगसँगै मैले पनि आफ्नै हातले दान दिएँ । फेरि म वाराणशीको काशी गाउँमा जन्मे ।

३६– "वहाँ समृद्धशाली कुटुम्ब कुलका दाजु भई भाइहरूका बीचमा सुखी हुनु हुन्थ्यो र म पनि जेठो भाइको सु-प्रतिव्रता भार्या भएकी थिएँ ।

३७– "एक दिन, प्रत्येकबुद्धलाई देखेर मैले पतिको कान्छो भाइको अन्न भाग वहाँलाई चढाएँ र वहाँ (=पति) आउनु भए पछि सो कुरा वहाँलाई बताएँ ।

३८– "मैले दिएको सो दानलाई वहाँले अनुमोदन गर्नुभएन बरु थालीमा खन्याई सो अन्न फर्काइ ल्याएर पुनः वहाँलाईनै प्रदान गर्नु भयो ।

३९– "आवेशमा आई, क्रोधित भएर सो अन्न खन्याई पात्र-भरी मैले हिलो हालि दिएँ ।

४०– "दिने, लिने, आदर गर्ने तथा अनादर गर्ने आदि सबै ठाउँहरूमा समानचित्त देखेर म त्यस बखत सारै नै विरक्त भएँ ।

४१– "अनि फेरि पात्र लिई सुगन्धित पानीले धोई, चित्त प्रसन्नपारी पात्रभरी घ्यू र सक्खर हाली दिएँ ।

४२– "त्यस दानको फलद्वारा जहाँ जहाँ जन्मे त्यहाँ त्यहाँ सुरूपिणी भएँ; तर बुद्धलाई अपकार गरेकोले मुख भने दुर्गन्धित भयो ।

काश्यप बुद्ध

४३-४६– "पुनः काश्यप वीरको (धातु) निधान गरेको चैत्यकोनिमित्त प्रमुदित भएकी मैले—सुवर्णमय श्रेष्ठ ईंटहरू चार प्रकारका सुगन्धित जलमा थुपारी, सबैलाई दुर्गन्धबाट मुक्त पारिदिएँ । लोकनाथको पूजा गर्न विप्रसन्न चित्त लिई सातहजार रत्नमय पात्रहरू, सातवटा पूर्ण घडाहरू तथा एकहजार बत्ती बाली सातपंक्तिमा राखें ।

४७-५१– "त्यस बखत त्यस पुण्यकार्यमा पनि विशेषरूपले

सह भागिनी भएँ; अनि फेरि काशी नगरमा जन्म्यौं र मेरो नाम सुमित्रा थियो । त्यहाँ पनि म वहाँकी सुखिनी सुसज्जिता प्रिया-भार्या थिएँ । त्यस बखत वहाँले प्रत्येकबुद्धलाई एक बलियो कमर बन्धन प्रदान गर्नु भयो । सो दानलाई पनि अनुमोदन गर्दै म सह-भागिनी भएँ । फेरि काशी नगरमै वहाँ कोलीय कुलमा जन्मिनु भयो । त्यस बखत एकशयपाँच कोलीय-पुत्रहरूले एकशयपाँच प्रत्येक-बुद्धहरूलाई उपस्थान गरे । तीन महीनासम्म सेवा र शुश्रूषा गरी त्रिचीवरहरू पनि प्रदान गरे । त्यस बखत पनि म वहाँकी पुण्य-पथको अनुगमन गर्ने भार्या थिएँ ।

५२– "त्यहाँबाट च्युत हुनुभई महायश प्राप्त नन्दराजा हुनु भयो; त्यस बखत पनि म सबै काम सिद्धगर्ने वहाँकी महिषी थिएँ ।

५३-५५– "त्यहाँबाट च्युतभई ब्रह्मदत्त महीपति हुनु भई पाँचशय पद्मवतीका पुत्र-प्रत्येकबुद्धहरूलाई जीवनभर राजोद्यानमा उपस्थान गर्नु भयो र वहाँहरूको परिनिर्वाण भएपछि चैत्य बनाई पूजा गर्‍यौं । अनि हामी दुवै प्रव्रजित भई अप्रमण्य (=ब्रह्मविहार) ध्यान गरी ब्रह्मलोकमा गयौं ।

वर्तमान कथा

५६– "त्यहाँबाट च्युतभई वहाँ (=मेरा पति) महातीर्थ गाउँमा पिप्फलायन भई जन्मिनु भयो; वहाँकी माता सुमनदेवी

र पिता कौशिक-गोत्र (कोसिगोत्तो) का ब्राह्मण हुनु हुन्थ्यो[१] ।

५७– "म मद्द जनपद्को[२] शाकल वा शागल नगरमा कपिल ब्राह्मणको कुलमा सुचीमतीको छोरी भई जन्मे[३] ।

५८– "पिताले मलाई घन-काञ्चन बिम्ब निर्माण गरी, कामतृष्णाबाट विवर्जित हुनु भएका काश्यप पण्डितलाई दिनु-भयो[४] ।

५९-६०– "एक दिन, कारुणिक (=मेरा पति) खेत हेर्न जाँदा कौवाहरूले कीराहरूलाई खाइरहेका देखेर वहाँ अत्यन्त विरक्त

---

१. "ततो चुतो महातित्थे, सुजातो पिप्फलायनो ।
माता सुमनदेवी ति, कोसिगोत्तो दिजो पिता ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५८ : भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं ।

२. मद्द जनपद र शागलनगर आजकल कहाँपर्छ भन्ने बारेमा हेर, लेखकको बु. रा. पृ. ३ को पादटिप्पणीमा ।

३. "अहं मद्दे जनपदे, साकलाय पुरुत्तमे ।
कपिलस्स दिजस्सासिं, धीता माता सुचीमति ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५८

४. 'घनकञ्चन बिम्बेन, निम्मिनित्वान मं पिता ।
अदा कस्सप धीरस्स, कामेहि वज्जितस्स मं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५८

हुनु भयो। घरमा बसी म तील सुकाइरहेको बेलामा कौवाहरूले कीराहरूलाई खाइरहेका देखेर मलाई विरक्त लाग्यो[१]।

६१– "त्यस बखत वहाँ प्रव्रजित हुनु भयो; म पनि वहाँको अनुगमन गरी प्रव्रजित भएँ; पाँचवर्षसम्म परिव्राजिका व्रतमा बसें[२]।

६२-६३– "जिनपोषिका प्रजापति गौतमी जब प्रव्रजित हुनु भयो तब म वहाँकहाँ गएँ; बुद्धको अनुशासन सुनेर चाँडै मै अरहत्व प्राप्त गरें; धन्य, धन्य ! श्रीमान् काश्यपको कल्याणमित्रता[३] !!

---

१. "कदाचि सो कारुणिको, गन्त्वा कम्मन्तपेक्खको।
काकादिकेही खज्जन्ते, पाणे दिस्वान संविजं॥
"घरेवाहं तिले जाते, दिस्वानातापतापने।
किमिकाकेही खज्जन्ते, संवेगमलभिं तदा॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५८–५९

२. "तदा सो पब्बजी धीरो, अहं तमनुपब्बजिं।
पञ्च वस्सानि निवसिं, परिब्बाजवते अहं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९

३. "यदा पब्बजिता आसि, गोतमी जिनपोसिका।
तदाहं तमुपगन्त्वा, बुद्धेन अनुसासिता॥
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं।
अहो कल्याणमित्तत्तं, कस्सपस्स सिरीमतो॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९

६४·६५– "बुद्धको दायाद प्राप्त गर्नु भएका बुद्धपुत्र काश्यप सुसमाहित हुनु हुन्छ; वहाँले पूर्वनिवासलाई पनि जान्नु हुन्छ, स्वर्ग नरक पनि देख्नु हुन्छ; अनि वहाँको जन्म पनि क्षीण भइसकेकोछ; अभिज्ञानको अन्तमा पनि पुग्नु भएको छ; योनै तीन विद्याले युक्त त्रैविद्य ब्राह्मण हुन्छ ।

६६– "त्यस्तै गरी भद्रा कापिलानी[१] पनि मृत्युलाई पारङ्गत गरी त्रिविद्याविद् छे; सेना सहित मारलाई जिती अन्तिमदेह धारण गर्छे[२] ।

६७– "संसारको दोषलाई देखी हामी दुवै प्रव्रजित भयौं; हामी क्षीणास्रवी छौं, शीतल भई हामीले निर्वाण प्राप्त गरेका छौं[३] ।

६८-७०– "क्लेशलाई भस्म पारीसकें...अनास्रवी भई विहार

---

१. भद्रा कापिलानीले यहाँ आफूलाई अन्य पुरुषको रूपमा भन्नु भएको छ ।

२. "तथेव भद्द कापिलानी, तेविज्जा मच्चुहायिनी ।
धारेति अन्तिमं देहं, जित्वा मारं सवाहनं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९

३. "दिस्वा आदिनवं लोके, उभो पब्बजिता मयं ।
त्यम्ह खीणासवा दन्ता, सीतिभूताम्ह निब्बुता ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९

गर्छु । बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ...बुद्ध शासन पूरागरें । चार प्रतिसम्भिदा प्राप्त गरें...[१] र बुद्ध शासन पनि पूरा गरें ।"

---

१. माथि पृ. ४४४ को गा. नं. ५३-५४ दोहऱ्याई पढ्नू ।

११. यशोधरा स्थविरा

परिचय

यशोधरा स्थविरा, सुप्रबुद्धकी पत्नी अमितादेवीकी छोरी, कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनकी बुहारी तथा सिद्धार्थ राजकुमारकी पत्नी हुनु हुन्छ। राहुल कुमार जन्मेकै दिनमा सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्यागी बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भइसके पछि आफूले पनि गृहत्यागी भिक्षुणी भई अरहत्व मात्र प्राप्त गर्नु भएको होइन महाभिज्ञालाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा वहाँ अग्र पनि हुनुभयो।

वहाँकै सम्बन्धमा त्रिपिटकपालि र अर्थकथाहरूमा यत्र-तत्र उपलब्ध भएका कारणहरूलाई खोजगरी यहाँ केही परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

जन्म

महावंसो,[1] अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा,[2] धम्मपदट्ठकथा,[3]

---

१. महा. वं. पृ. ९ : महासम्मतवंसो, दुतियपरिच्छेदो।

२ अं नि. अ.क. I. पृ. २०४: एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना।

३. धम्म. प. अ. क. पृ. ३६० : सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवग्ग।

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू[1] तथा पालि संज्ञा-शब्दकोष[2] हरूमा उल्लेख भए अनुसार यशोधरादेवी शाक्य जनपदको देवदह[3] निगममा,

---

१. बु. गृ. पृ. २१६

२. D. P. P. II. पृ. १२२० : सुप्पबुद्ध ।

३. कपिलवस्तुवासी शुद्धोदन महाराजाका पालामा 'देवदह' भन्ने जुन नाम त्रिपिटकपालि र अर्थकथाहरूमा पाइन्छ त्यसको अध्ययनगर्दा 'देवदह' नगर कुनै खास ठूलो शहर नभई शाक्य जनपदकै अन्तर्गत एक निगम अथवा एक स्यानो शहर हो भन्ने कुरा निम्न सूत्रहरूद्वारा प्रष्ट बुझ्न सकिन्छ । जस्तै — म. नि. III पृ. ३ : देवदहसुत्तं, अ. क. IV. पृ. १; सं. नि. II पृ. २४५ : देवदहसुत्तं, अ. क. II. पृ. १८६ तथा सं. नि. III पृ १४४ : देवदहसुत्तं, अ. क. III. पृ. ३१

"एकं समयं भगवा सक्केसु विहरति देवदहं नाम सक्यानं निगमे" म. नि. III. पृ. ३ : देवदहसुत्तं । यसको अर्थ उल्लेख गर्दै पपं. सू. IV. पृ. १ ले यसरी दिएको छ— "देवदहं नामाति देवा वुच्चति राजानो, तत्थ च सक्यराजूनं मङ्गलपोक्खरणी अहोसि पासादिका आरक्खसम्पन्ना, सा देवानं दहत्ता 'देवदहन्ति' पञ्ञायित्थ । तदुपादाय सो पि निगमो 'देवदहन्तेव' सङ्खं गतो ।" यसको अर्थ बु. प. पृ. २५९ मा समुल्लेख भएको छ ।

सं. नि. II. पृ २४५ : को देवदहसुत्तं, को अर्थकथा

सारत्थपकासिनी II. पृ. १८३ ले देवदहको अर्थ लगाउँदै यसरी उल्लेख गरेको छ—

"देवदहन्ति देवो वुच्चति राजानो, तेसं मङ्गलदहो; सयञ्जातो वा सो दहो तस्मा पि 'देवदहोति' वुत्तो। तस्स अविदूरे निगमो 'देवदहन्तेव' नपुंसकलिङ्गेन सङ्खं गतो।"

थेरगाथट्ठकथा पृ. १४४ : पक्खत्थेरस्स गाथावण्णनामा पनि "इमस्मिं बुद्धुप्पादे सक्केसु देवदह निगमे..." भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ।

शाक्य जनपदको एक निगम भएको हुनाले देवदहमा जन्मेका शाक्यहरू कपिलवस्तुमै गई बसेका कुराहरू धम्मपदट्ठकथाको (पृ. ३६०) सुप्पबुद्ध शाक्यका कथा र मज्झिमनिकाय I. पृ. १४६ को मधुपिण्डिक सूत्रबाट (यसको अनुवाद बु. रा. पृ. ४६९ मा छ) तथा भगवान् बुद्ध सर्वप्रथम कपिलवस्तुमा जानु भएर मल्लहरूको आम्रवनमा बसिरहनु भएको बेलामा अनुरुद्ध शाक्यहरूसँग देवदत्त प्रव्रजित हुन आएबाट देवदत्त पनि कपिलवस्तुमै भएका कुरा चुल्लवग्गको सङ्घभेदकक्खन्धकं (पृ २७९) बाट पनि प्रष्ट बुझिन्छ। देवदहको सम्बन्धमा अरू विस्तृत कुराहरू जान्न चाहेमा भरतसिंह उपाध्यायको बु. भा. भू. पृ. ३००–०७ हेर्नू। कोलिय नगर र देवदह भनेको एउटै होइन। हो, देवदहमा पनि कोलियहरू बस्दथे।

सुप्रबुद्ध शाक्यकी पत्नी अमिताको कोखमा[१] जन्मिनु भएको हो।

---

१. "सुप्पबुद्धस्स सक्कस्स महेसी अमिता अहु।
तस्सासुं भद्दकच्चाना देवदत्तो दुवे सुता ॥ २१ ॥" महा. वं. पृ. ९ : दुतियपरिच्छेदो।

"सो किर अयं मम धीतरं छड्डेत्वा निक्खन्तोति च मम पुत्तं पब्बाजेत्वा तस्स वेरिट्ठाने ठितो चाति…" धम्म. प. अ. क पृ. ३६० : सुप्पबुद्धसक्कस्सवत्थु, पापवग्गो।

"इमस्मिं बुद्धुप्पादे सुप्पबुद्धसक्कस्स गेहे पटिसन्धिं गण्हि।" अं. नि. अ. क I. पृ. २०४ : एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना।

बौद्ध-संस्कृत साहित्यको महावस्तु अनुसार यशोधरा-देवी वसित वंशका महानाम (Mahanama of Vasita clan) भन्ने एक अमात्यकी छोरी भन्ने र ललितविस्तर अनुसार दण्डपाणीकी छोरी भनी उल्लेख भएको छ भनी डा० विक्रमसिंहले आफ्नो B. B. पृ ३० को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन्।

डा० विमलचरण लः ले आफ्नो S. M. पृ. ६४ मा महानाम शाक्यकी छोरी यशोधरा हुन् भनी उल्लेख गरेका छन्।

वहाँको एक सहृेभाइ पनि छ जसको नाम देवदत्त[1] हो भन्ने कुरा पनि उक्त ग्रन्थहरूमै उल्लेख भएका पाइन्छन् ।

B. B. पृ. ५६ को पादटिप्पणीमा दुल्वामा उल्लेख भएको छ भनी डा० विक्रमसिंहले निम्न कुरा पनि उल्लेख गरेका छन्—

"सिद्धार्थ बोधिसत्वले गृहत्याग गरिसकेपछि वहाँ राजगृह नगिच उद्दक रामपुत्रकहाँ बसिरहेका छन् भन्ने खबर सुनी शुद्धोदन महाराजाले वहाँको हेरचाह गर्न ३०० पुरुषहरू र सिद्धार्थका ससुरा सुप्रबुद्ध शाक्यले २०० पुरुषहरू पठाएका थिए ।"

यसको आधारमा यशोधरादेवी सुप्रबुद्धकी छोरी हुन् भन्ने कुराको पुष्टयाईं हुन्छ ।

यस्तै गरी बोधिसत्वले उरुवेल वनमा तपस्या गरिरहेको समयमा पनि उक्त दुवै जनाले बोधिसत्वकहाँ अढाइ अढाइशय पुरुषहरू पठाएका कुरा पनि सोही पुस्तकको पृ. ५९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

१. माथि उल्लेख भएका महावंशादि ग्रन्थहरूका उद्धृत वाक्यहरूद्वारा पालि साहित्य अनुसार देवदत्त पनि सुप्रबुद्धकै पुत्र हुन् भन्ने कुरा निर्विवाद छ ।

तर बौद्ध-संस्कृत साहित्यका केही ग्रन्थहरूले यसरी उल्लेख गरेका छन् भनी डा० मललसेकरले आफ्नो 'पालि संज्ञा-शब्दकोष' को पादटिप्पणीमा यसरी अंकित गरेका छन्—

"'तिब्बती दुल्वाले 'देवदत्त अमृतोदनका पुत्र हुन् र आनन्द उनका भाइ हुन् भन्ने र महावस्तुले पनि यस्तै उल्लेख गरेको छ' ।" D. P. P. I. पृ. ११०७

"सिद्धार्थ कुमारले घरछाडि सकेपछि यशोधरादेवी-लाई प्रलोभन देखाउन खोजेको र सिद्धार्थ कुमार घरमै छँदा पनि देवदत्तले वहाँसँग अनेक कुराहरूमा प्रतिस्पर्धा गरेका थिए भन्ने कुरा पनि महावस्तुले उल्लेख गरेको छ र त्यसै ग्रन्थ अनुसार धनुष-विद्या प्रदर्शन गर्ने बेलामा सिद्धार्थ कुमारकोनिमित्त ल्याइराखेको एक सेतो हात्तीलाई ईर्ष्याको कारणले देवदत्तले मारी नगरद्वारको ढोका बन्दहुने गरी राखि दिएको र सिद्धार्थ कुमारले त्यसलाई बाहिर फ्याकि दिएको तथा अर्को एक समयमा सिद्धार्थ राजकुमारसँग हाँस मारेको कुरा माथि देवदत्तले झगडा पनि गरेका थिए भन्ने कुराहरू पनि उहीं नै उल्लेख गरेका छन् ।"

सं. नि. अ. क. I. पृ. ६२ : सकलिकसुत्तावण्णनाले देवदत्तमा पाँच हात्ती बराबरको बल छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

चुल्लवग्गको पकासनीयकम्मं पृ. २८९ मा देवदत्त-लाई 'महर्द्धिक गोधिपुत्र' भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ ।

आफ्नो अन्तिम जन्मका कुरा बताउनु हुँदै यशोधरा स्थविराले थेरीअपदानपालिमा स्वयं यसो भन्नु भएको छ – "पच्छिमे भवे सम्पत्ते, अजायिं साकिये कुले" जसको अनुवाद तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ६६–६७ मा भएको छ।

यशोधरादेवीको जन्म पनि सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मेकै दिनमै भएको थियो भन्ने कुरा सबै अर्थकथाहरूले समुल्लेख गरेका छन्। अरु सिद्धार्थ जन्मिनु भएको दिनमा यशोधरा लगायत आनन्द स्थविर, छन्न सारथी, कण्ठक अश्व, निधिकुम्भहरू, महाबोधी र कालुदायी स्थविर पनि जन्मेका थिए भन्ने कुराहरू पनि समुल्लेख भएका छन्[1]।

---

१. जा. अ. क I. पृ. ६४ : अविदूरेनिदानं; अप. दा. अ. क. पृ. ४९ : अविदूरेनिदानं; बु. वं अ. क. पृ. १०६ : दीपङ्करबुद्धवंसवण्णना; उहीं पृ. २४८ : बुद्धवेमत्तावण्णना; उहीं पृ २२८: गोतमबुद्धवंसवण्णना; दी. नि. अ. क. I, पृ. २८३ : महापदानसुत्तवण्णना; अं. नि. अ. क. I. पृ. १६७ : एककनिपातवण्णना; कालुदायी।

तिब्बती दुल्वा अनुमार सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मिनु भएको दिनमा निम्न व्यक्तिहरू पनि जन्मेका थिए भन्ने कुरा समुल्लेख भएको छ भनी डा० विक्रमसिंहले B. B. पृ. १३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरेका छन्

"(१) श्रावस्तीमा ब्रह्मदत्तका छोरा प्रसेनजित्, (२) राजगृहमा राजा महापद्मकी रानी बिम्बीद्वारा बिम्बिसार, (३) कौशम्बी राजाका छोरा उदयन र (४) उज्जैनका राजा अनन्तनेमीका छोरा प्रद्योत।"

अभिनिष्क्रमण (चाइनिज भाषामा अनुदित) सूत्र अनुसार सिद्धार्थ बोधिसत्व जन्मिनु भएको दिनमा यिनीहरू पनि जन्मेका थिए भनी उहीं पृ. १३ मा यसरी उल्लेख भएको छ—

"५०० शाक्य पुत्रहरू जन्मे जसमध्ये सिद्धार्थ कुमार प्रमुख थिए, ५०० शाक्य कुमारीहरू जन्मे जसमध्ये यशोधरा-देवी प्रमुख थिइन्, शुद्धोदनका रनवासीहरूबाट (Concubines) ५०० पुत्रहरू जन्मे जसमध्ये छन्न प्रमुख थिए, राजाका दासहरूबाट ५०० पुत्रहरू जन्मे जो पछि सिद्धार्थका सेवकहरू भए, सेता घोडीहरूबाट ५०० घोडाहरू जन्मे जसमध्ये कण्ठक प्रमुख थियो, ५०० सेता हात्तीहरू आई शहर घुमेर गए, ५०० सुन्दर बगैंचाहरू शहरका दुवैतिर देखापरे. ५०० व्यापारीहरू सुनका थालीहरूमा जुहारातहरू राखी आए, ५०० उत्तम छत्रहरू र ५०० सुनका थालीहरूमा अनेक खाद्य-भोज्यहरू राखी विभिन्न राजकुमारहरूले पठाए, ५०० ब्राह्मण-हरू तथा ५०० क्षत्री कुमारहरू आफ्ना स्त्रीहरूका साथ आई राजालाई बधाई दिए।"

नामकरण

अङ्गुत्तरनिकायको मूल सूत्र अनुसार यशोधरादेवीको मुख्य नाम "भद्दकच्चाना" वा "भद्दकञ्चना" हो भन्ने कुरा प्रष्ट बुझिन्छ[1]। यसको अर्थकथाले "भद्दकच्चाना" वा "भद्दकञ्चना" भन्नुपर्ने कारणदिँदै—भद्रकाञ्चन जस्तै वहाँको शरीरवर्ण भएकोले "भद्रकाञ्चना" भन्ने नाम रहेको हो र पछि "भद्दकच्चाना" (=भद्रकात्यायना) भन्ने नाम रहन गएको हो[2] भनी उल्लेख गरेको छ।

बुद्धवंस पालिमा पनि भद्दकञ्चना (=भद्रकाञ्चना) भन्ने नै उल्लेख भएको छ[3]।

---

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो।

२. "भद्दाकच्चानाति तस्सा नामं; भद्दकञ्चनस्स विय हि उत्तम सुवण्णस्स विय तस्सा सरीरवण्णो अहोसि; सा तस्मा भद्द-कञ्चनाति नामं लभि; सा पच्छा कच्चानातेव संखंगता; राहुलमाता येतं अधिवचनं।" अं. नि. अ. क. I. पृ. २०४ : एककनिपातवण्णना, भद्दकच्चाना।

३. "भद्दकञ्चना नाम नारी, राहुलो नाम अत्रजो।" बु. वं. पा. पृ. ३८० : गोतमबुद्धवंसो।

थेरीअपदानपालिमा वहाँले आफूलाई "यसोधरा अहं वीर !" अर्थात्– "म यशोधरा हुँ" भनी भन्नु भएको छ[१]।

राहुलकुमार पाइसक्नु भएपछि वहाँलाई "राहुलमाता" कै नामले सरलरूपमा व्यवहार गरेका कुरा सुमङ्गलविलासिनीको "बिम्बादेवी पन राहुलकुमारे जाते राहुलमातातिं पञ्ञायित्थ" भन्ने वाक्यद्वारा प्रष्टै बुझिन्छ[२]।

महावग्गपालिको राहुलवत्थुमा (पृ. ८६) "अथ खो राहुलमाता देवी राहुलं कुमारं एतदवोच..." भन्ने वाक्यद्वारा यशोधरादेवीलाई नै "राहुलमाता" भनी मूल सूत्रमा उल्लेख भएको कुरा यसैमा उल्लेख भएको छ।

अभिधानप्पदीपिकाले[३] यशोधराका नामहरू यसरी उल्लेख गरेको छ– (१) भद्दकच्चाना, (२) राहुलमाता, (३) बिम्बा तथा (४) यशोधरा। यी नामहरू कुन कुन अर्थकथाहरूमा अङ्कित भएका छन् भन्ने कुरा र यस बाहेक अरू पनि नामहरू यसरी बुझ्नुपर्छ–

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६० : यसोधराथेरीअपदानं, गा. नं. १८; जसको अनुवाद तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकमा भएको छ।

२. सुमं. वि. I. पृ. २८१ : महापदानसुत्तवण्णना।

३. अभि. धा. प. पृ. ४९, गा. नं. ३३६

(१) बिम्बादेवी भनी—जातक अर्थकथामा;[१]

(२) बिम्बा सुन्दरी भनी—जातक अर्थकथामा;[२]

(३) यशोधरा भनी—बुद्धवंश अर्थकथा[३] र अपदान अर्थ-कथामा;[४]

(४) राहुलमाता भनी—बुद्धवंश अर्थकथामा[५], जातक अर्थ-कथामा,[६] समन्तपासादिकामा,[७] थेरीगाथा अर्थकथामा,[८] अपदानट्ठकथामा[९] तथा

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं, नं. २८१, उहीं पृ. ६६३ : सुपत्तजातकं, नं. २९२

२. जा. अ. क. VII. पृ. ४२० : महाउम्मग्गजातकं, नं. ५४६

३. बु. वं. अ. क. पृ. २४५ : गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

४. अप. दा. अ. क. पृ. २७३ : राहुलत्थेरस्सअपदानट्ठकथा ।

५. बु. वं. अ. क. पृ. २३१ : गोतमबुद्धवंसवण्णना, उहीं पृ. २४८ बुद्धवेमत्तवण्णना ।

६. जा. अ. क. V. पृ. १४६ : चम्पेय्यजातकं, नं. ५०६; VII. पृ. ५२७ : महावेस्सन्तरजातकं, नं. ५४७

७. सम. पा. पृ. ७५३ : महावग्गवण्णना, महाखन्धकं ।

८. थेरी. गा. अ. क. पृ. ६४ : सुन्दरीनन्दाथेरीगाथट्ठकथा ।

९. अप. दा. अ. क. पृ. ५६ : निदान ।

(५) सुभद्रका भनी – बुद्धवंश अर्थकथामा[1] उल्लेख भएको पाइन्छ।

विवाह मङ्गल

उपरोक्ताकारले देवदह नगरमा (=निगममा) सुप्रबुद्ध शाक्यका कुलमा अमिताको कोखमा जन्मिनु भएकी यशोधरा देवीको बाल्य-जीवन सम्बन्धी कुनै खास कुराहरू त्रिपिटक–अर्थकथाहरूमा उपलब्ध न भएता पनि वहाँले पछि व्यक्त गर्नु भएका र वहाँको सम्बन्धमा अरूले उल्लेख गरेका कारणहरु माथि दृष्टिदिंदा वहाँको भरणपोषण यथोचित ढङ्गले भई वहाँ भद्रकाञ्चना जस्ती अर्थात् असल सुनको वर्ण जस्तो सुन्दरी भई क्रमैसँग सोह्रवर्षमा प्रवेश गर्नु भयो। जति रूपसम्पत्ति वहाँमा थियो उत्तिनै वहाँ गुणभूषिता तथा विद्याभूषिता पनि हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा थेरीअपदानपालिमा दर्शाइएको छ। वहाँको सुन्दरताको बारेमा जनपदकल्याणी जस्ती सुन्दरी हुनु भएकी नन्दा स्थविराले भन्नु भएका "...मलाई यशोधरा बाहेक अरू सबै युवतीहरूमध्ये 'कल्याणी' भनी भन्दथे[2]" भन्ने वाक्यनै

---

१. बु. वं अ. क. पृ. २४४ : गोतमबुद्धवंसवण्णना। बौद्ध-संस्कृत साहित्यको ललितविस्तरमा 'गोपा' भन्ने पनि उल्लेख भएको पाइन्छ।

२. थेरी. अप दा. पा. पृ. २४९; हेर माथि पृ. ४३८ गा. नं. २०, २२ मा (नन्दाथेरी अपदानमा)।

पर्याप्त छ। यस वाक्यद्वारा हामी निश्चिन्ततामा पुग्न सक्छौं कि यशोधरादेवी कति सुन्दरी हुनुहुन्छ।

उता, कपिलवस्तु महानगरमा शुद्धोदन महाराजाका पुत्ररत्न सिद्धार्थ कुमारको पनि राजकीय ढङ्गले तथा स-स्नेहपूर्वक पालन-पोषण भयो[1] र क्रमैसँग अक्षर सिकाउने बेला भएपछि राजाले पुत्ररत्न सिद्धार्थ कुमारलाई अध्ययन गराउन त्यस बखतका नामी तथा उच्च-कुलीन उदिच्च ब्राह्मण कुलमा जन्मेका शब्द-शास्त्र, वैय्याकरण सहित वेदका छवटै अङ्गहरू[2] पारङ्गत भएका सर्वमित्र (=सब्बमित्त) ब्राह्मण पण्डितकहाँ लगी सिद्धार्थ कुमारलाई अध्ययन गराउन सर्व-मित्रको हातमा सुम्पिदिए[3]।

---

१. भरण-पोषणको सम्बन्धमा माथि पृ. ५ मा हेर्नू।

२. वेदका छ अङ्गहरू भनेका के के हुन् भन्ने बारेमा लेखकको बु. श्रा. च. पृ. ४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

३. मि. प पृ. १८७ : मेण्डकपञ्हो; हिन्दी. मि. प्र. पृ. २८८

सिद्धार्थ कुमारको अध्ययन सम्बन्धमा बौद्ध-संस्कृत साहित्य अनुसार डा० विक्रमसिंहले आफ्नो B. B. पृ. २४-२५ मा उल्लेख गरेका कुराहरूको सारांश यसप्रकार छ—

"सिद्धार्थ कुमार आठवर्ष पुग्दा शुद्धोदन महाराजाले एक अमात्यसँग सोधी उनको शिफारीस अनुसार विश्वमित्रको स्वीकृति लिई शुभ नक्षत्रको दिनमा एक उत्सब गरी ५००

शाक्य कुमारहरूका साथ सिद्धार्थलाई विश्वमित्रकहाँ विद्या-ध्ययन गर्न पठाए । (सिद्धार्थ कुमार पाठशालामा गइरहेको दृश्य गन्धारको वास्तुकलामा अंकित भएको छ ।)

"सिद्धार्थ कुमारलाई देखी आफ्नो आसनबाट उठी विश्वमित्रले सिद्धार्थ कुमारको पाउमा साष्टाङ्ग प्रणाम गरे । त्यस बखत तुषित भवनबाट **शुद्धवर** भन्ने एक देवपुत्र धेरै देवपुत्रहरूका साथ आई 'यी राजकुमारले सबै शास्त्र तथा सूत्रहरू जान्दछन्, यिनले अरूलाई सिकाउन सक्छन्' भन्दै कुमार माथि सबै प्रकारका फूलहरू वर्षाई फर्केर गए । अनि राजकुमारले श्रीखण्डको टेबलनिर बसी रत्नहरू जडित कलम लिई, बढिया मसीलिई—विश्वमित्रसँग सोध्नुभयो— 'आचार्य ! कुन लिपिहरू तपाइ मलाई सिकाउन चाहनु हुन्छ, ब्राह्मी, खरोष्ठी अथवा पुष्करसान ?' यी कुरा सुनी आश्चर्य चकीत भई विश्वमित्र भन्दछन्— 'यी राजकुमारले सबै शास्त्रहरू पढिसके, जो कि मलाई पनि थाहा छैन' भन्दै विश्वमित्रले एक हजार वालकहरूलाई पढाए ।

"त्यस पछि सैनिक-शास्त्र अध्ययन गराउन राजाले एक अमात्यको शिफारीसद्वारा सुप्रबुद्धका छोरा क्षान्तदेवलाई भनी सैनिक-शास्त्र सिकाउन थाले । (धनुष विद्या सिकाउने एक ठूलो शाला भएको कुरा बु. प. पृ. २९६ को पादटिप्पणी मा उल्लेख भएको छ ।) राजकुमार भन्नु हुन्छ कि म आफैले

सिद्धार्थको वाल्य-जीवन – मनोरथपूरणी तिकनिपातवर्णना (पृ. ३७९) अनुसार—सिद्धार्थ राजकुमार सात आठ वर्षमा पुगेपछि एक दिन शुद्धोदन महाराजाले एक अमात्यसँग "किशोर राजकुमारहरू के खेलन मनपराउँछन् ?" भनी सोद्धा सो अमात्यले "महाराज ! पानीमा खेलन मनपराउँछन्" भनी विन्तिगरे। यो कुरा सुनी राजाले सिद्धार्थकुमारकोनिमित्त एक पोखरी बनाइदिने विचार गरी, पोखरी खन्ने मानिसहरूलाई एकत्रित गराई पोखरी खन्ने ठाउँ देखाइदिए र अत्यन्त सुन्दर तथा दिव्यमय पोखरी बनाए। त्यहाँ देखि सिद्धार्थ कुमार सो पोखरीमा क्रीडागर्न थाले।

यसप्रकार अत्यन्त आनन्दपूर्वक क्रीडामय वाल-जीवन बिताउनु

आफूलाई सिकाउने छु। यो कुरा सुनी क्षान्तदेवले अरू ५०० किशोर राजकुमारहरूलाई सिकाउन थाले।"

सिद्धार्थ कुमार पाठशालामा बसी पढिरहेको दृश्य देखाउँदै गन्धारको वास्तुकलाले सिद्धार्थ कुमारले घुँडामा पाटी लिई लेखिरहेको दृश्य देखाएको छ भन्ने कुरा पनि B. B. पृ. २५ को पादटिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ।

हुएन-सियाङ (Hiun-Tsiang) वर्णनमा कपिलवस्तुको दक्षिणद्वारनिर रहेको एक विहारमा एक विद्यार्थीले पाठ पढीरहेको एक रूपकला देखेका कुरा पनि उहीं पृ. २५ को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएको छ।

भई क्रमशः सोह्रवर्षको उमेरमा प्रवेश गर्नु भयो। एक दिन राजकुमारलाई बस्नकोनिमित्त नीजी घरहरू बनाइदिने मनसुवा गरी राजाले सिकर्मी र डकर्मीहरू भेला गराई, भद्र नक्षत्रको मुहूर्तमा जग खनाउने कार्य शुरू गराउनु भयो। हेमन्त, गृष्म तथा वर्षा गरी तीन ऋतुहरूमा बस्ने तीन प्रासादहरू बनाउन लगाउनु भयो[१]। यी प्रासादहरू कस्ता थिए र कुन ढङ्गले राजकुमार बस्दथे भन्ने सम्बन्धमा अर्थकथाहरूले उल्लेख गरे बमोजिम यहाँ उल्लेख गरेको छु।

हेमन्त ऋतुको प्रासाद—हेमन्त ऋतुमा बस्ने प्रासाद नौतले (९) थियो[२]। हावा पानी मिलाउनकोनिमित्त घरका तलाहरू होचा होचा र भुइँहरू नियानो पारेका थिए। दैला र झ्यालहरू स्याना स्याना थिए। उष्णता प्रवेशकोनिमित्त झ्यालका खापाहरूमा मसीना जालीहरू लगाइएका थिए। भुइँमा ऊनका कार्पेट (=कम्बल) हरू खाट्मा ऊनीका बिछ्याउनाहरू र बिछ्यौना माथि लगाउने नरम तन्नाहरू पनि ऊनीकै हुन्थे। अनि भीत र पर्दाहरू पनि बाक्ला थिए। ओढने, लगाउने र फेटा बाँध्ने कपडाहरू पनि नरम ऊनीकै हुन्थे। सूर्य-कीरण प्रवेशको लागि दिनमा झ्यालहरू उघारी साँझपख बन्द गरिन्थे। खानपानहरू स्निग्ध तथा पीरो स्वभावका हुन्थे। भित्ताहरूमा ज्वाला निस्केका, आगो बलेका आदि गरम प्रकृतिको

---

१. अ. नि. अ. क. I पृ. ३७९–८० : सुखुमालसुत्तवण्णना।

२. पपं सू. III. पृ. १४८ : मागण्डियसुत्तवण्णनामा पाँचतले भनी उल्लेख भएको छ।

प्रभाव पार्ने खालका चित्रहरू चित्रित थिए।

गृष्म ऋतुको प्रासाद—गृष्म ऋतुको प्रासाद पाँचतले (५) थियो[1]। शीतल पार्नकोनिमित्त अग्ला अग्ला भित्ता तथा लट्ठाहरू भएका अग्ला अग्ला तलाहरू थिए। तलाहरू खुला थिए। दैला र झ्यालहरू अग्ला तथा ठूला ठूला थिए। झ्यालका खापाहरूमा जालीहरू लगाइएका थिए तथा झ्यालहरू पनि धेरै थिए। शीतल स्वभावका तथा साधारण दरी आदि कपडाहरू भुईंमा बिच्छ्याइएका थिए। लगाउने र फेटा बाँध्ने कपडाहरू मसीना हल्का तथा पातला उत्तम रेशमका थिए। भीत र पर्दाहरू पनि पातला थिए। भित्तामा रङ्गी बिरङ्गी अनेक प्रकारका कमल फूलहरूका चित्रहरू थिए। खान-पानहरू मधुर स्वाद युक्त तथा शीतल प्रकृतिका हुन्थे। झ्याल-मनी नौ नौ वटा कराही जत्रा ठूला ठूला पानीका भाँडाहरूमा नीलो-त्पलादि फूलहरू फुलाइएका थिए। ठाउँ ठाउँमा पानी चलाउने यन्त्रहरू थिए। जुन यन्त्रहरू चलाउँदा वर्षा भए जस्तै पानी निस्कन्थे। अर्थात् ठाउँ ठाउँमा फोहराहरू थिए। प्रासाद भित्र ठाउँ ठाउँमा स्याना स्याना डुङ्गा जस्ता द्रोणीमा हिलो माटो र पानी राखी त्यसमा पद्म फूलहरू फुलाइ राखेका हुन्थे। बोधिसत्वको खाट् वरिपरि आठ शय (८००) घडाहरूमा सुगन्ध पानी राखी त्यसमा नीलोत्पलादि फूलहरू राखिएका थिए। ठूला ठूला कराहीहरूमा सुगन्धित हीलो

---

१. पपं. सू. III. पृ १४८ मा नौतले (९) भनी उल्लेख भएको छ।

राखी त्यसमा नीलोत्पल तथा पुण्डरीकादि रोपी, हावा पानी मिला-उनकोनिमित्त त्यस त्यस ठाउँहरूमा सजाइएका थिए। सूर्यको कीरण-हरूद्वारा फूलहरू फुल्थे र अनेक प्रकारका भ्रमरहरू प्रासादभित्र पसी फूलहरूका रस लिंदै उडिरहेका हुन्थे। सम्पूर्ण प्रासादमा मग मग बासना आउँदथ्यो।

दुइ भित्ताका बीच लोहमय पाइपहरू (लोहनालि) जडान गरेका थिए र प्रासाद माथि बनेको रत्नमय मण्डपको माथि आकाशमा स्याना स्याना प्वालहरू भएका जालीले ढाकेको थियो। अर्कापट्टि सुकेका भैंसीका छालाहरू भीत राखे जस्तै गरी राखि दिएको थियो। जब बोधिसत्वको पानीमा खेल्ने इच्छा हुन्थ्यो तब उक्त भैंसीका छालामा ढुङ्गाका गोलाहरू गुडाइन्थ्यो र त्यसबाट मानो आकाश गर्जेको जस्तो आवाज निस्कन्थ्यो। यसै समयमा तलबाट पानीको यन्त्र चलाई प्रासाद माथि पानी चढाइन्थ्यो र जालीबाट मानो वर्षाद् भएकोझैं पानी निस्कन्थ्यो। त्यस बखत बोधिसत्वले नीला-वस्त्रहरू र नीला आभरणहरू लगाउनु हुन्थ्यो र ४० हजार नर्तकी स्त्रीहरू सबैले पनि नीलै वस्त्रहरू पहिरी नीलै आभरणहरू लगाई नीला लेपहरू (=पाउडर) लगाई महापुरुषलाई घेरी सबै प्रासाद माथि रत्नमय मण्डपमा जान्थे। अनि बोधिसत्वले दिनभरी जल क्रीडागरी शरीर ठण्डापारी ऋतु सुखको अनुभव गर्नुहुन्थ्यो।

प्रासादका चारै दिशातिर चार तलाउहरू थिए। दिनको समयमा अनेक प्रकारका चराहरू पूर्वबाट पश्चीम र पश्चीमबाट पूर्व,

उत्तरबाट दक्षिण र दक्षिणबाट उत्तरतिर लागी प्रासाद माथिबाट उडिरहेका रमाइलो दृश्य देखिन्थ्यो। यसप्रकार गृष्मऋतु भए तापनि वर्षाद् ऋतुसमान हुन्थ्यो। गृष्म ऋतुको प्रासादमा दिनभरी झ्यालहरू थुनिन्थे र रातमा उघारिन्थे।

वर्षाद ॠतुको प्रासाद—वर्षाद ऋतुको प्रासाद साततले (७) थियो। दुवै ऋतुमा मिल्ने गरी घरका तलाहरू न अति अग्ला, न अति होचा थिए। प्रासादमा दैला तथा झ्यालहरू धेरै थिएनन्, ठीक प्रमाणमा थिए र झ्यालहरू केही बन्द र केही उघारिएका हुन्थे। भित्ताहरूका केही ठाउँहरूमा अग्नि ज्वालाका चित्रहरू र केही ठाउँहरूमा तलाउहरूका चित्रहरू चित्रित गरिएका थिए। भुइँमा शीतोष्णता मिलाई ऊनका कार्पेटहरूका साथ साधारण शीतल प्रकृतिका दरीहरू (=दुकूल) पनि बिच्छ्याइएका थिए। केही दैला र झ्यालहरू दिनमा उघारी राखिन्थे र केही बन्द गरिन्थे तथा दिनमा केही बन्द र रातमा केही उघारिन्थे[१]।

तीनै प्रासादहरूका उचाइमा भने समानता थियो। तलाहरूमा भने भिन्नता थियो[२]। यिनीहरूका नाम रम्म, सुरम्म तथा सुभक भनी

---

१. दी. नि. अ. क. I. पृ. ३०६ : महापदानसुत्तवण्णनामा पनि यी तीन प्रासादहरूका वर्णन संक्षेप रूपमा दिइएको छ।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८० : सुखुमालसुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. १४७–४८ : मागण्डियसुत्तवण्णना; बु. वं. अ. क. पृ. २३० : गोतमबुद्धवंसवण्णना।

बुद्धवंशपाळिमा समुल्लेख भएका छन्—

"रम्मो[1] सुरम्मो[1] सुभको तयो पासादमुत्तमा[2] ।"

धनुर्विद्याको प्रदर्शन—एक दिन, राजाले सोचे कि— सिद्धार्थ कुमार अब सोह्रवर्ष पुगिसके । अब यिनलाई विवाह गरी राज्यमा राखी छत्रदिनपऱ्यो । यति सोचनु भई राजाले सबै शाक्य-हरूलाई "राजन् हो ! अब मेरो छोराको वैंश पुगिसक्यो । उनलाई छत्रदिई राज्यमा राख्न चाहन्छु । अतः तपाइहरूले आ-आफ्ना घरमा भएका वैंश पुगेका कन्याकुमारीहरूलाई मेरो घरमा पठाइ-दिनुहोस्" भनी पत्रहरू पठाए ।

उनीहरूले "राजकुमार केवल रूपसम्पन्न तथा दर्शनीय छन् । तर कुनै पनि शिल्प-विद्याहरू जान्दैनन्; कसरी उनले दार भरण

यस परिचयमा प्रासादहरूका क्रम र ऋतुक्रम अङ्गु-त्तरनिकायको सुखुमाल सूत्र अनुसार उल्लेख गरेको छु । त्यसो हुनाले मज्झिमनिकायको मागण्डिय सूत्रानुसार र अरू सूत्रहरू अनुसार नमिले जस्तो लाग्नसक्छ । मागण्डिय सूत्र अनुसार ऋतुक्रम—वर्षा, हेमन्त र गृष्म छ ।

१. स्याममा: 'सुचन्दो, कोकनुदो र कोञ्चो'; रोमनमा: 'रामो सुरामो सुभतो' ।

२. बु. वं. पा. पृ. ३८० : गोतमबुद्धवंसो, गा. नं. १४, अ क. पृ. १४४–४५

गर्न सक्लान् र कसरी कुनै युद्ध आइपरेमा त्यसको मुकाबला गर्न सक्लान् । क्रीडामा मात्र व्यस्त भई[1] रहनेलाई हामीले कसरी कन्या देऔं" भन्ने जवाफ पठाए ।

अनि राजाले यो कुरा पुत्र सिद्धार्थ कुमारलाई सुनाए । यो कुरा सुनी बोधिसत्वले पितासँग सोध्नु भयो —

"पिताज्यू ! त्यसोभए मैले के गर्नु पर्‍यो त ?"

"पुत्र ! एकहजार पुरुषहरूको बलले उचाल्नु पर्ने धनु लिई धनुर्विद्या देखाउन पर्‍यो[2] ।"

"हवस्, त्यसोभए आजको एकसातामा मैले धनुर्विद्याको प्रदर्शनी गर्नेछु । सबै ज्ञातिहरूलाई भेला हुन झ्याली पिटाइ दिनुहोस्[3] ।"

अनि राजाले त्यस्तै गरी घोषणा गर्न लगाए र त्यस परिषद्-मा— (१) अक्खणवेधी (=क्षण नबित्दै प्रहारगर्न सक्ने), (२) वालवेधी (=घोडाको पुच्छरको रौंलाई प्रहार गर्न सक्ने) आदि धनुर्धारीहरू पनि उपस्थित भए[4] ।

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ४९; अप. दा अ. क. पृ. ५३

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८०; बु. वं. अ. क. पृ. २३०: गोतम-बुद्धवंसवण्णना ।

३. जा. अ. क. I. पृ. ४९; अप. दा. अ. क पृ. ५३

४. जा. अ. क. I. पृ. ४९; अप. दा. अ. क पृ. ५३

धनु ल्याउन लगाई आसनमै बसी सिद्धार्थ कुमारले खुट्टाको औंलाले नै परिन्जो समाती धनुमा लगाउनु भई बाँया हातले धनुको दण्ड समाती दाँया हातले धनुको परिन्जो ठटाउनु भयो। यसको आवाजले नगरका मानिसहरू तर्सेर उफ्रिन थाले। "के को आवाज रहेछ यो ?" भनी सोध्दा "सिद्धार्थ राजकुमारले हजार पुरुषहरूका बलले उठाउनु पर्ने धनुको परिन्जो ठटाएको आवाज हो, आकाश गर्जेको आवाज होइन" भनी भने। यत्तिकैमा शाक्यराजाहरू प्रसन्न भए[1]।

अनि सिद्धार्थ राजकुमारले "अब के गर्नु पऱ्यो त ?" भनी सोध्दा (१) "आठ अंगुल जति बाक्लो फलामको पाता (=अयोपट्ट) लाई वाण छिचल्नुपर्छ" भनी भने पछि वहाँले वाणद्वारा छिचली देखाइदिनुभयो। "अब के गर्नु पऱ्यो त ?" भनी सोध्दा (२) चार अंगुल बाक्लो विजय सालको काठलाई छिचल्नुपर्छ" भनी भने पछि वहाँले त्यस्तै गरी देखाउनु भयो। "अब के गर्नु पऱ्यो त ?" भनी सोध्दा (३) "एकबित्ता जति बाक्लो डुम्रीको काठलाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने पछि वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनुभयो। "अब के गर्नु पर्छ त ?" भनी सोध्दा (४) "शयवटा फल्याकहरूको चाँगलाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने पछि वहाँले त्यसैगरी देखाइ दिनुभयो। "अब के गर्नु पर्छ त ?" भनी सोध्दा (५) सुकेका शयपाता भैंसीको छालाको चाँग-लाई छिचल्नु पर्छ" भनी भने पछि वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनु-भयो। "फेरि के गर्नु पऱ्यो त ?" भनी सोध्दा (६) "बालुवाको

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८०-८१; अप. दा. अ. क. पृ. २३१

गाडालाई छिचल्नुपर्छ" भनी भने पछि वहाँले त्यसै गरी देखाइ दिनुभयो । त्यस्तै गरी (७) परालको गाडा छिचलेर एक उसभ[1] सम्म जमीनमनी वाण पुऱ्याइ दिनुभयो । (८) आठ उसभसम्म जमीनमनि र (९) चार उसभसम्म पानीमनि[2] पनि वाण पुऱ्याइ देखाइ दिनुभयो । परिषद्ले फेरि (१०) "भन्टा (=वातिङ्गण) को संज्ञाद्वारा घोडाको पुच्छरको रौंलाई हान्नुपर्छ" भनी भने पछि बोधिसत्वले "त्यसोभए आवाज सुनिने दूरीमा, एक गाउत प्रमाणको दूरीमा, आधायोजनको दूरीमा, एक योजनको दूरीमा घोडाको रौं बाँध्न लगाई त्यसमा भन्टा झुँड्याई" ती जम्मैलाई वाणले छिन्न पारिदिनुभयो र वाण जमीनमा गएर धसियो[3] ।

---

१. एक उसभ भनेको कति हुन्छ भन्ने कुरा बु. म. पृ. ३८ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. जा. अ. क v], पृ २० : सरभङ्गजातकं, नं. ५२२

३. अ. नि. अ. क. I. पृ. ३८१ : सुखुमालसुत्तवण्णना; बु. वं. अ. क पृ. २३१ : गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

यो धनुर्विद्या प्रदर्शन गरेको ठाउँमा एक धरहरा र करीब ३० ली जति टाढा दक्षिण-पूर्वतिर वाण धसिन गएको ठाउँबाट पानीको मूल फुटेको ठाउँमा एक कुवा थियो भनी फाहियानले उल्लेख गरेको छ भन्ने र हुयेन्-सियाङ्ले

यति मात्र होइन, चारैतिरबाट हानेका तीरलाई बीचमा बस्नेले रोक्नसक्ने "सरपटिवाहन" भन्ने; चार कुनामा चारवटा केराका बोटहरू राखी तिनीहरूलाई एउटै वाणले छेडन सक्ने "चक्कबिध" (=चक्रविद्ध) भन्ने; 'सरलट्ठि" (=सरयष्ठि) भन्ने तथा "सर-रज्जु" (=तीरको डोरी) भन्ने आदि बाह्र प्रकारका अरू पनि धनुर्विद्याका चमत्कारहरू[1] सहित त्यस दिनभरी वहाँले संसारमा भएका धनुर्विद्या सम्बन्धी सबै प्रकारका विद्याहरू र अनेकौं असाधारण धनुर्विद्याको चमत्कारहरू देखाइ दिनुभयो।

चमत्कारपूर्ण धनुर्विद्या देखेर उपस्थित भएका अनेकौ हजार शाक्यराजाहरू सिद्धार्थ कुमार प्रति निःशंका मात्र भएका होइनन् उनीहरू सबै यति प्रफुल्लित भए कि उनीहरू सबैले आ-आफ्ना छोरीहरूलाई अलंकृतपारी उपहार स्वरूप सिद्धार्थ कुमारलाई चढाइ दिए। यी कन्याहरूका संख्या ४० सौं हजार पुगेको थियो भन्ने कुरा

धनुर्विद्या प्रदर्शन गरेको ठाउँ किटान गर्दै कपिलवस्तुको दक्षिण ढोकानिर सडकको बायाँ तिर भन्ने र करीब ३० ली जति पर दक्षिण पूर्वपट्टि वाण धसिएको ठाउँबाट पानीको मुहान निस्केको ठाउँलाई 'सरकूप' भन्दछन् तथा त्यहाँका मानिसहरूले 'सर-कुइयाँ' भन्दछन् भन्ने कुरा समेत B. B. पृ. २९ को पाद-टिप्पणीमा समुल्लेख भएको छ।

१. जा. अ. क. VI. पृ. २० : सरभङ्गजातकं, नं. ५२२

अर्थकथाहरूले[1] उल्लेख गरेका छन् । सुप्रबुद्ध शाक्यकी छोरी भद्र-काञ्चना (=यशोधरा) देवी ४० हजार नारीहरूमध्येमा सिद्धार्थ कुमारकी अग्रमहिषीत्वमा[2] प्रतिष्ठित हुनुभयो[3]। बुद्धवंसपालिमा

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ४९; अप. दा. अ. क. पृ. ५३; अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८१; बु. वं. अ. क. पृ. २३१

२. बु. वं. अ. क. पृ. २३१

३. सिद्धार्थ कुमारको विवाह सम्बन्धमा बौद्ध-संस्कृत साहित्यहरूमा निम्न कुराहरू उल्लेख भएका छन् भनी B. B. पृ. २८-२९ मा उल्लेख भएका कुराहरू जानकारीकोनिमित्त यहाँ उद्धृत गरिदिएको छु ।

"एक दिन, शुद्धोदन राजालाई केही राजपुरुषहरू र केही स्त्रीहरूले 'सिद्धार्थ कुमारलाई चाँडै विवाह गरी स्त्रीहरूका बीच भुलाई राख्नु पर्छ अनिमात्र शाक्यवंशको अन्त हुने छैन, नत्र उनी गृहत्याग गरी जानेछन्' भनी भने ।

"यो कुरा सुनी शुद्धोदन राजाले— 'त्यसोभए कस्ती राजकुमारी सिद्धार्थलाई सुयोग्य हुने छन् त ?' भनी सोध्नी गर्दा प्रत्येक ५०० शाक्यहरूले 'मेरी छोरी सुन्दरी छन्, मेरी छोरी राजकुमारलाई सुयोग्य छन्' भनी विन्ति गरे ।

"यसको उत्तरमा राजाले 'राजकुमारसँग नसोधि-

कन कुनै निर्णय लिन सकिन्न' भनी राजकुमारसँग सोध्दा राजकुमारले सातौं दिनमा यसरी जवाफ दिए—

'ती राजकुमारी समानकुलका तथा असाधारण गुण भएकी, ईर्ष्या रहिता, सत्यवती, अप्रमादिनी तथा कवयीत्री र लेखिका हुनुपर्छ। यौवन सम्पन्ना भई सुन्दरी भएर पनि यौवन तथा सुन्दरता माथि अभिमान नगर्ने हुनुपर्छ। आमा बाबुहरू जिउँदै रहेकी तथा दानी र दानकार्यमा अघिसर्ने स्वभावकी हुनु पर्छ। कुकीर्ति न भएकी, निर्दोषिनी, खराब स्वभाव न भएकी, अरू पुरुषहरू प्रति पापचित्त नराख्ने, स्वप्नमा पनि परपुरुष प्रति आशा नराख्ने भई स्व-पतिसँग सन्तोष लिई बस्न सक्ने हुनुपर्छ। कहिल्यै पनि अहंकार र अभिमान नगर्ने, निरर्थक कुराहरू नगर्ने. मद्यपान नगर्ने, आशालु भई पञ्चविषय सेवन नगर्ने, आफूमा भएका वस्तुहरू माथि सन्तोष हुने तथा कसैसँग नमाग्ने हुनुपर्छ। धार्मिक प्रवृत्तिकी, काय-वाक्-चित्त शुद्ध भएकी, नृत्यगीतादि हेर्न नजाने, धार्मिक कर्तब्य पालन गर्नसक्ने, सासु ससुराहरू प्रति पूर्ण कर्तब्य पालन गर्नसक्ने, नोकर चाकरहरू प्रति दयालु र प्रियवादिनी भई आफ्ना मित्रहरू प्रति आदर-सम्मान राख्न सक्ने हुनुपर्छ। शास्त्रहरूमा पारङ्गता, सामाजिक स्त्रीको हैसियतले दक्षा, आफ्नो पतिभन्दा पछि सुत्ने र अघि उठ्ने तथा धोका नदिने आमा जस्ती हुनुपर्छ।'

"उपर्युक्त गुणहरूले युक्त कन्या खोज्न पठाउँदा राजाका दूतले सुप्रबुद्ध शाक्यका घरमा त्यस्तै कन्या पाए र राजालाई विन्ति गरे। अनि राजाले 'सिद्धार्थ कुमारले कस्ती-कुमारीलाई रुचाउँछन्' भन्ने राय बुझ्न कुमारीहरू मात्रै भेला गरी एक उत्सव गरे। जसमा राजकुमारले पनि राजदूतले भनेकी कुमारीलाई नै रुचाए। त्यस पछि राजाले सुप्रबुद्ध शाक्य-सँग उनकी छोरी सिद्धार्थ राजकुमारकोनिमित्त माग्न पठाए।

"सुप्रबुद्धले यस्तो जवाफ दिए—

'राजकुमार केवल क्रीडामा रत भई प्रासादमा बसेका छन्। हाम्रा परम्परानुसार कलाकौशलता नहुनेलाई छोरी दिन सक्दैनौं। राजकुमारमा यी गुणहरू छैनन्, न उनी धनुर्विद्या नै जान्दछन्; न त उनी हात्ती चढ्न नै जान्दछन्। मेरी छोरी त्यस्ता गुणहरूले विभूषित कुमारलाई दिनेछु जसमा यी गुणहरू हुनेछन्।'

"त्यस पछि राजाले राजकुमारलाई भनी धनुर्विद्या देखाउने आयोजना गरेका हुन्।"

ललितविस्तर अनुसार सिद्धार्थ राजकुमारका तीन पत्नीहरू छन्। जो दण्डपाणीकी छोरी यशोधरा देवी अनि मृगजा र उत्पलवर्णा हुन् भनी B. B. पृ. ३० को पाद-टिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

यसै कुरालाई उल्लेख गर्नु हुँदै गौतम बुद्धले स्वयं यस्तो भन्नु भएको छ—

> "चत्तारीसहस्सानि, नारियो समलङ्कता।
> भद्दकच्चना[1] नाम नारी, राहुलो नाम अत्रजो[2] ॥"

अर्थात्—चालीसहजार नारीहरूले समलंकृत भएकी भद्र-

चीनि श्रोत अनुसार सिद्धार्थ कुमारका तीन पत्नीहरू—यशोधरा, गौतमी र मृगजा हुन् भन्ने र तिब्बती श्रोत अनुसार सिद्धार्थका तीन पत्नीहरू—यशोधरा, गोपा तथा उत्पलवर्णा हुन् भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ भनी B B. पृ. ३० को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएको छ।

अभिनिष्क्रमण सूत्रले—"यशोधरादेवी २० हजार दाशीहरूका बीच पहिलो प्रासादकी महारानी, मनोधरा देवी दोश्रो प्रासादकी महारानी तथा गौतमी तेश्रो प्रासादकी महारानी हुन् भन्ने कुरा पनि उहीं पृ. ३० को पादटिप्पणीमै उल्लेख भएको छ।

१. सिहलमाः 'भद्दकच्चाना', स्याममाः 'यसोधरा', रोमनमाः 'भद्दकच्चा'।

२. बु. वं. पा. पृ. ३८० : गोतमबुद्धवंसो, गा. नं. १५, अ. क. पृ. २४४–४५

काञ्चना भन्ने नारी र राहुल भन्ने मेरा पुत्र थिए।

दाम्पत्य-जीवन

उपरोक्ताकारले सिद्धार्थ राजकुमारकी अग्रमहिषी भई यशोधरादेवी ऋतु अनुसार रम्म, सुरम्म तथा सुभक भन्ने तीन प्रासादहरूमा बसी अत्यन्त आनन्दपूर्वक सिद्धार्थ कुमारसँग जीवन बिताउन थाल्नु भयो। आफ्ना पहिलेका गृही-जीवनका कुराहरू संस्मरण गर्नु हुँदै तथा सिद्धार्थ राजकुमारसँग कुनढङ्गले जीवन बिताएकी थिएँ भन्ने कुरा भिक्षुणी भइसक्नु भएपछि वहाँले तथागतको अगाडि प्रकाश गरी स्वयं थेरीअपदानपालिमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"हे वीर! म यशोधरा हुँ; शाक्यकुलमा जन्मेकी तथा स्त्री-अङ्गहरूले सुसम्पन्ना भई प्रतिष्ठित भएकी म तपाइको प्रजापति थिएं। तपाइका घरमा भएका एक लाख छयान्नब्बे[1] (१०००९६)

---

१. ४० हजार स्त्रीहरू भन्ने जुन कुरा मूल सूत्रहरू तथा अर्थकथाहरूमा उल्लेख भएकाछन् ती कुरा एक प्रासादको सबभन्दा बढी संख्यालाई ध्यानमा राखी उल्लेख गरेको हुनुपर्छ। यहाँ यशोधरा स्थविराले तीन प्रासादहरूमा बस्ने सम्पूर्ण नारीहरूको संख्याको रूपमा बताउँनु हुँदै एकलाख छयान्नब्बे भनी भन्नु भएको हुनु पर्छ।

नवयुवती स्त्रीहरूको प्रमुख भई मैले सबै ऐश्वर्य पनि पाएँ। परम यौवन सम्पन्ना मात्र नभई आचरण गुणहरूहले पनि म सुसम्पन्ना थिएँ। त्यसैले मलाई देव सहित मनुष्यहरूले पनि सम्मान गर्दथे। सँधै म तपाइसँगै सुखमा सुखी र दुःखमा दुःखी भएर बसे तापनि कहिल्यै पनि दुःखको कारणले चित्त खिन्न नगरी सँधै नै तपाइसँगै सुखदुःखमा सहभागिनी भई नन्दनवनमा झैं आनन्दपूर्वक बास गरें। पञ्चकामविषयहरूबाट निर्लिप्त भई, रूप सम्पत्तिमा तपाइ एक बाहेक म जस्ती अरू कुनै पनि छैनन्, तर मैले कहिल्यै पनि रूपाभिमान गरिन[१]। यति मात्र होइन रुपवती भए जस्तै भोगवती यशवती तथा शीलवती पनि थिएँ। लाभसत्कारहरू र यशकीर्तिको कुनै पनि कमी थिएन। त्यसैले म कुनै पनि चिन्ता नलिई तपाइसँग घरमा बसें[२]।"

यसरी आफ्नो परम पतिव्रताधर्म पालन गरी, सासु ससुराहरू प्रति पनि गर्नुपर्ने कर्तव्य पालन गर्नु भएको मात्र होइन, दाश-दाशी नोकर-नोकरनी तथा कर्मचारी प्रति समेत अप्रमादिनी भई, प्रिय-वादिनी तथा दयालु भई, कसैको चित्त नदुखाई, इष्ट-मित्र सबै प्रति माया-दया राखी, सबैबाट सम्मान प्राप्तगरी तथा 'हाई हाई' भनाउँदै वहाँले आफ्नो सुकुमारी महिषी-जीवन बिताउनु भयो।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१ : यसोधराथेरीअपदानं, गा. नं. १८-२२

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५, गा. नं. ६८-६९

बोधिसत्व पनि सुशीला, विनीता तथा परम पतिभक्तिनी यशोधरादेवीसँग कुनै पनि पुरुष विना (निप्पुरिसेहि[१]) चालीसौं हजार स्त्रीहरूका बीच नृत्यगीतादि र तूर्यनादका बीच ऐश्वर्य सुख-भोग अनुभव गर्दै, दिव्यमय-जीवन बिताउँदै ऋतु क्रमानुसार हेमन्तादि प्रासादहरूमा[२] बसी, अत्यन्त सुकुमार जीवन बिताउन थाल्नुभयो। साँच्चै भन्ने हो भने वहाँले कुनै पनि पुरुषको मुखसम्म पनि देख्नु हुन्नथ्यो। सबै कामकाज स्त्रीहरूले नै गर्दथे। यहाँसम्म कि नुहाइ-दिनेहरू पनि स्त्रीहरू नै थिए र पालोपहरा दिने तथा ढोकामा पालो बस्ने समेत स्त्रीहरू नै थिए। पुरुष देखेर राजकुमारको मनमा कुनै प्रकारको आशङ्का हुन नजाओस् भन्ने हेतुले शुद्धोदन महाराजाले त्यसो गराउनु भएको हो भनी मनोरथपूरणीले उल्लेख गरेको छ[३]।

---

१. म, नि. II. पृ. २०१ : मागण्डियसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४८

२. सिद्धार्थ कुमारझैं ऐश-आराम गरी तीन ऋतुका तीन प्रासाद-हरूमा बस्ने पुरुषहरूमध्ये भद्रीय नगरको भद्रीय सेठका छोरा भद्रजी कुमार पनि हुन्। जा. अ. क. I–II पृ. ५९९ : महा-पनादजातकं, नं. २६४; यस्तै गरी तीन ऋतुका तीन प्रासाद-हरूमा बस्ने अर्को पुरुष कपिलवस्तुकै महानाम शाक्यका भाइ अनुरुद्ध शाक्य पनि हुन्। चुल्ल. व. पा. पृ. २७९ : सङ्घभेद-क्खन्धकं। हेर बु. गृ. पृ. २१७; यस्तैगरी तीन ऋतुका तीन प्रासादहरूमा बस्ने अर्को पुरुष वाराणशी सेठका छोरा यशपुत्र पनि हुन्। महा. व. पा. पृ. १८ : पब्बज्जकथा, महाखन्धकं।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. ३८१ : सुखुमालसुत्तवण्णना; पपं. सू. III. पृ. १४८ : मागण्डियसुत्तवण्णना।

कुनै ऋतुमा त वहाँ प्रासादबाट तलसम्म पनि ओर्लिनु हुन्नथ्यो । जुन कुरा बुद्धले पनि मागण्डिय परिव्राजकलाई स्वयं भन्नु भएको छ[१] ।

काशीको चन्दन बाहेक अरू देशका चन्दन नं लगाउनु हुन्नथ्यो । त्यसरी नै काशीको धोती (=निवासनं), काशीकै फेटा (=वेठनं), काशीकै भोटो (=कञ्चुका), काशीकै ओढने पछ्यौरा (=उत्तरासङ्गो) मात्र लगाउनु हुन्थ्यो । जस्तै अरू अरूकहाँ बस्ने दाश-दाशी, कर्मचारी-हरूलाई अमिलो मिसिएको खोले र कनिकाको भात दिइन्थ्यो त्यस्तै वहाँहरूको राजदरबारमा दिइन्नथ्यो । वहाँहरूको राजदरबारमा सबैलाई मासु सहित मार्सिचामलको भात दिइन्थ्यो । जुन कुरा बुद्धले पनि पछि भिक्षुहरूलाई स्वयं सुनाउनु भएको छ[२] ।

---

१. "सो खो अहं, मागण्डिय, वस्सिके पासादे वस्सिके चत्तारो मासे निप्पुरिसेहि तुरियेहि परिचरियमानो न हेट्ठापासादं ओरोहामि ।" म. नि. II. पृ. २०१ : मागण्डियसुत्तं, अ. क. III. पृ. १४७

२. "...न खो पनस्साहं, भिक्खवे, अकासिकं चन्दनं धारेमि । कासिकं, भिक्खवे, सु मे तं वेठनं होति, कासिका कञ्चुका, कासिकं निवासनं, कासिको उत्तरासङ्गो । ...यथा खो पन, भिक्खवे अञ्ञेसं निवेसने दासकम्मकरपोरिसस्स कणाजकं भोजनं दीयति विलङ्गदुतियं, एवमेवस्सु मे, भिक्खवे, पितु निवेसने दासकम्मकरपोरिसस्स सालिमंसोदनो दीयति ।" अं. नि-३ पृ. १३४ : सुखुमालसुत्तं, अ. क. I. पृ. ३८१

यी कुराहरूबाट वहाँहरू कस्तो ऐश-आराममा बस्नुहुँदो रहेछ भन्ने मात्र नभई दाश-दाशी तथा अन्य कामदारहरु प्रति वहाँहरूले कस्तो व्यवहार गर्नु हुँदो रहेछ भन्ने कुराको समेत हामीहरूले सजिलैसँग अनुमान लगाउन सक्छौं ।

पुत्रलाभ

उपरोक्ताकारले सुखमय दाम्पत्य जीवन बिताउनुहुँदै यशोधरादेवीले १२ वर्षसम्म कुनै सन्तान पाउन सक्नु भएन । २८ वर्षको आखिरीतिर मात्र वहाँको गर्भाधान भएको कुरा बुझिन्छ ।

यसरी गर्भाधान भइरहेको समयभित्र एक दिन, सिद्धार्थ बोधिसत्व उद्यान भूमि हेर्ने इच्छा गरी चौघोडे बग्गीमा बसी छन्न सारथीका साथ उद्यानतिर लाग्नु हुँदा बीचबाटामा वहाँले अघि कहिल्यै नदेखेको जस्तो अत्यधिक कुप्रो परेको एक बूढो पुरुष देख्नु भयो र यो रूप देखेर वहाँको मनमा विरक्त भाव उत्पन्न भयो । यसै कारणले-गर्दा वहाँ उद्यानमा नगई राजदरवारमै फर्केर जानु भयो । बुद्धवंस-अट्ठकथानुसार पुनः चार महीना[1] पछि अघि जस्तै उद्यानमा जाने इच्छा भई रथमा बसी छन्न सारथीसँग निस्कँदा, बीच बाटामा एक ब्याधिग्रस्त पुरुषमाथि आँखा पर्न गएको कारणबाट पुनः विरक्त भई उद्यान जानुकोसट्टा दरवारमै फर्केर जानुभयो । फेरि अर्को चार

---

१. बु. वं. अ. क. पृ. २३२ : गोतमबुद्धवंसवण्णना ।

महीना जति पछि एक दिन, त्यस्तै इच्छा भई सारथीसँगै चौघोडे रथमा बसी बाहिर निस्कनुभयो। यसपटक वहाँले बाटामा एक मृतशरीर लिई मानिसहरू अलाप-विलाप गर्दै गइरहेको दृश्य देखी छन्नसँग सोधिएको प्रश्नको उत्तर सुनी "यस्तो वृद्ध हुने, व्याधिहुने तथा मृत्युहुने शरीर लिई के को उद्यानक्रीडा !" भन्दै अत्यन्त संवेगचित्त लिई दरवारमै फर्केर जानुभयो।

"उद्यानमा जान्छु" भनी बाहिर निस्कनु भएका राजकुमार "उद्यानमा नगइकनै बीचबाटैबाट फर्केर आए" भन्ने खबर सुनी सुद्धोदन महाराजा अत्यन्त चिन्तित भई आत्तिदै प्रासादमा नृत्य-गीतादिद्वारा मनबहलाउने विषयहरूलाई उत्तेजित गराउन लगाई "यस्तै दृश्यहरू देखेर कतै सिद्धार्थ कुमार घरछाडी प्रव्रजित भएर नजाउन्" भन्ने हेतुले क्रमशः आधायोजन, तीन गाउत तथा एक योजन-सम्मको इलाकामा खुब कडी कडाउकासाथ पालो पहरा राख्न लगाए[१]।

---

१. जा अ. क. I. पृ. ४९–५० : अविदूरेनिदानं; अप. दा. अ.क. पृ. ५३ : निदानकथा; बु. वं. अ. क. पृ. २२३ : गोतमबुद्ध-वंसवण्णना।

उपरोक्त दृश्य देखेका सम्बन्धमा बुद्धवंसअट्ठकथालेझैं जातकट्ठकथा र अपदानट्ठकथाहरूले भने महीना वा समय किटेर उल्लेख गरेका छैनन्। केवल 'एक समय' भन्ने मात्र उल्लेख गरेका छन्।

सुमङ्गलविलासिनी I. पृ. ३०८ : महापदानसुत्त-वण्णनाले यी दृश्य र भिक्षुको दृश्य समेत एकैदिनमा देखेका हुन् भन्ने कुरा समुल्लेख गरेको छ। "अह्माकं पन बोधिसत्व चत्तारि पि एकदिवसं येव दिस्वा महानिक्खमणं निक्ख-मित्वा..." आदि। सुमङ्गलविलासिनी बाहेक अरू उपरोक्त अर्थकथाहरूले यी दृश्यहरू देवताको प्रभावले देखाइएका हुन् भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तैगरी अत्थसालिनी पृ.५९ : निदानकथावण्णनामा र धम्मपदट्ठकथा पृ. ४१ : अग्ग-सावकवत्थुमा पनि।

यी दृश्यहरू देख्नु भएको सम्बन्धमा गोतमबुद्धवंस-पालिमा स्वयं बुद्धले यसरी बताउनु भएको छ—

"निमित्ते चतुरो दिस्वा, अस्सयानेन निक्खमिं" बु. वं. पा. पृ. ३८०, गा. नं. १६

बोधिसत्वले चार दृश्यहरू देख्नुभन्दा अगाडि शुद्धोदन महाराजाले सात स्वप्नहरू देखेका थिए भन्ने कुरा अभिनिष्क्रमण सूत्रले उल्लेख गरेको छ भनी B. B. पृ. ३३-३४ मा उल्लेख भएका कुराहरू जानकारीकोनिमित्त यहाँ संक्षेपमा उल्लेख गरेको छु—

(१) अनेक जनसमूह भेला भई इन्द्रको जस्तो झण्डा लिई कपिलवस्तु नगर परिक्रमा गरी पूर्व ढोकाबाट बाहिर निस्के।

(२) सिद्धार्थ कुमार हात्तीले तानेको रथमा बसी दक्षिण ढोकाबाट बाहिर गए।

(३) सिद्धार्थ कुमार चारघोडे बग्गीमा बसी पश्चिम ढोकाबाट बाहिर गए।

(४) अनेक रत्नहरू जडित एक चक्का आकाशबाट उडेर आई उत्तर ढोकाबाट बाहिर गयो।

(५) कपिलवस्तुको चार दोबाटोमा बसी सिद्धार्थ कुमारले ठूलो नगरा बजाए।

(६) कपिलवस्तुको घरहरामाथि बसी चारै दिशातिर अनगिन्ती जुहारातहरू छरे।

(७) कपिलवस्तुको बाहिर छ जना मानिसहरू आई ठूलो स्वरले चिच्याई आफ्नै हातले आफ्ना शीरका केशहरू लुछे।

यी स्वप्नहरूका अर्थ कुनै पनि ब्राह्मणहरूले बताउन नसकेपछि एक देवता (शो–पिङ) ब्राह्मण भेषमा आई राजालाई यी स्वप्नहरूका अर्थ निम्नप्रकारले बताइदिए—

(१) पहिलो स्वप्नको अर्थ—सिद्धार्थ कुमारले चाँडै नै घर त्याग्ने छन्।

(२) दोश्रोको अर्थ—घरछाडी गइसकेपछि चाँडै नै

बुद्धत्व लाभ गर्ने छन् ।

(३) तेश्रोको अर्थ—बुद्धत्व लाभ गरिसकेपछि चतुर्वै-शारद्यतामा प्रतिष्ठित हुनेछन् ।

(४) चौथोको अर्थ—धर्मचक्रप्रवर्तन गर्नेछन् ।

(५) पाँचौको अर्थ—बुद्ध भएर धर्मचक्रप्रवर्तन गरी ब्रह्मलोकसम्म पनि धर्मको आवाज पुग्ने छ ।

(६) छैटौंको अर्थ – धर्मचक्रप्रवर्तन पछि देवसहित मनुष्यहरूको कल्याणार्थ धर्मप्रचार गर्नेछन् ।

(७) सातौंको अर्थ—बुद्धको प्रादुर्भावले गर्दा छतीर्थियहरू चिन्तित हुनेछन् ।

सिद्धार्थ कुमार घरबाट निस्केर जालान् भनी शुद्धोदन राजाले वसित वंशका महानामका छोरा उदायीको सहायता मागी उदायीलाई राजकुमारको प्रासादमा पठाई त्यहाँका नारीहरूलाई सकभर कोशिसगरी राजकुमारको चित्तलाई भुलाइ राख्ने प्रयत्न गर्ने कुरा सुनाए । महाप्रजापति गौतमीले पनि स्त्रीहरूलाई त्यस्तै अह्राइन् ।

ललितविस्तरमा एक स्वप्न देखेको कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

फेरि अर्को चार महीना[1] जति पछि एक दिन, उपरोक्ता-कारले नै उद्यानमा जाने इच्छाभई सिद्धार्थ कुमार छन्न सारथीसँगै रथमा बसी बाहिर जानुभयो र बीच बाटामा वहाँले अत्यन्त शान्त-मूर्ति एक प्रव्रजितको रूप देखी अत्यन्त प्रभावित भई "आजै राती गृहत्याग गरेर जाने छु" भन्ने संकल्प गरी हर्षका साथ वहाँ उद्यानतिर जानुभयो।

त्यहाँ, एक मङ्गल पुष्करिणीमा नुहाइ-धुवाइ गरी अत्यन्त आनन्दित भई सुखपूर्वक पुष्करिणीको तीरमा दिन बिताउनु भयो।

जस्तो आनन्द लिई वहाँ पुष्करिणीको तीरमा दिन बिताउँदै हुनुहुन्थ्यो त्यस्तै उता राजदरवारमा पनि राजा सहित दरवारका सारा

महावस्तुले भने अनेकौं विस्तृत कुराहरू उल्लेख गरेको छ।

सिद्धार्थ कुमारले ब्याधीको दृश्य देख्नु भएको ठाउँमा एक स्मारक देखेको कुरा फाहियान्ले उल्लेख गरेका छन्।

कपिलवस्तुका चारै ढोकाहरूका बाहिर बनाइ राखेका विहारहरूमध्ये एकमा वृद्ध, एकमा ब्याधी, एकमा मृत्यु र एकमा भिक्षुको रूप स्थापित गरेको थियो भनी हुयेन्-स्याङले उल्लेख गरेका छन् भनी B. B. पृ. ३४ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

१. बु. वं. अ. क. पृ. २३२ : गोतमबुद्धवंसवण्णना।

का सारा नरनारीहरूलाई आनन्दित पार्नु भई यशोधरादेवीले पुत्र-रत्न जन्माउनुभयो। यशोधरादेवीले पुत्ररत्न जन्माएको खबर सुन्ने बित्तिकै शुद्धोदन राजा र प्रजापति गौतमीहरू यति हर्षितभए कि वहाँहरूले यो हर्षको शुभसमाचार तुरन्तै उद्यानमा गइरहनु भएका सिद्धार्थ कुमारलाई सुनाउन पठाए।

उता राजकुमार पनि मङ्गल पुष्करिणीमा मनलागुन्जेलसम्म बस्नुभई फर्कनकोनिम्ति रथ चढ्न लाग्नु हुँदा राजदूत आई यशोधरा देवीले पुत्ररत्न जन्माउनु भएको शुभसमाचारको विन्ति चढायो।

यो कुरा सुन्नेबित्तिकै राजकुमारको मनमा— "केही छिन अघि मात्र मैले आजकै रातमा गृहत्यागी प्रव्रजित हुने संकल्प गरेको थिएँ। अहिले नै बन्धनको रूपमा, राहुलको रूपमा पुत्र जन्मेको समाचार पनि सुन्न पाएँ। यो त चन्द्रमालाई राहुले ग्रस्त गरे जस्तै भयो" भन्ने लागे पछि यसैको प्रतिक्रिया स्वरूप त्यस बखत वहाँको श्रीमुखबाट "राहुल नै जन्म्यो, बन्धन नै जन्म्यो" भन्ने वाक्य प्रकटभयो भन्ने कुरा अर्थकथाहरूले[1] समुल्लेख गरेका छन्।

धम्मपदट्ठकथाले र अत्थसालिनीले पुत्र जन्मेको समाचार सुने पछि वहाँको हृदयमा गहिरो स्नेह उत्पन्न भई "यो हृदय-बन्धन कसिनुभन्दा अगाडि नै यसलाई चुँडालि दिनेछु" भन्ने वहाँले कल्पना

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ५०–५१; बु. वं अ. क. पृ. २३२; अप. दा. अ. क. पृ. ५४; दी. नि. अ. क. I. पृ. २८१

गर्नु भयोभन्ने कुरा समुल्लेख गरेका छन्[१] ।

बोधिसत्वलाई समाचार सुनाई राजदूत तुरन्तै राजदरवारमा फर्की समाचार सुनाएको कुरा राजालाई विन्ति गऱ्यो । त्यस बखत राजाले "समाचार सुनी राजकुमारले केही भनेनन् त ?" भनी उत्सुक्तापूर्वक दूतसँग सोध्दा, दूतले— "महाराज ! विशेष कुरा त केही भन्नु भएन, केवल 'राहुल नै जन्म्यो, बन्धन नै जन्म्यो' भन्ने शब्दमात्र प्रकट गर्नु भएको थियो" भनी विन्ति गऱ्यो । अनि राजाले "त्यसोभए मेरो नातिको नाम नै 'राहुल' रहनेछ" भनी भन्नुभयो[२] ।

समाचार सुनाई राजदूत फर्केर गएपछि राजकुमार पनि अति प्रसन्न मुद्रामा छन्न सारथीसँगै मङ्गल पुष्करिणीबाट राजदरवार फर्केर जानुभयो ।

यशोधरादेवीले राजकुमारलाई जन्माएको कुरा सारा नगरमा बतास जस्तै तुरन्तै फैलियो । सिद्धार्थका प्रत्येक नाता-कुटुम्बहरूका घरहरूमा पनि तुरन्तै समाचार फैलियो । समाचारद्वारा हर्षित नहुने कुनै पनि थिएनन् । यो हर्षको समाचार सुनी सिद्धार्थ कुमारका

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ४१ : अग्गसावकवत्थु; अत्थ. सा. पृ. ५९: निदानकथावण्णना ।

२ जा अ क. I. पृ. ५१; बु. वं. अ. क पृ. २३२; अप. दा. अ. क. पृ. ५४

एक काकाकी छोरी[1] (पितुच्छा धोता) कृषागौतमी राजकुमारी पनि बडो खुशीभई, झ्यालमा बसीरहेकी थिइन्। यसै बेलामा सिद्धार्थ कुमार पनि सडकमा आइरहेको देखेर "अहा! यी राज-कुमार आज कति आनन्दित भएका होलान्! कति शान्ति (=निवृत्त) सुख अनुभव गरिरहेका होलान्! ती नारी जसले पुत्र जन्माइन् उनी पनि कति आनन्दित भएकी होलिन्!" भन्दै निम्न गीत गाइन्—

"निब्बुता नून सा माता, निब्बुता नून सो पिता।
निब्बुता नून सा नारी, यस्सायं ईदिसो पति!"

कृषागौतमीले जुनसुकै कुरा मनमा राखी सिद्धार्थ कुमारलाई गीत सुनाए तापनि सिद्धार्थ कुमारकोनिमित्त यो गीत-पद अत्यन्त उप-योगी सिद्ध हुनगयो। यो गीतको 'निवृत्ति-पद' सुनी "निवृत्त अथवा परम शान्ति त तब हुनसक्छ जब कि सम्पूर्ण चित्तमलहरू निवृत्त भई जानेछन्। यस्तो निवृत्त-पद अवश्य नै उपलब्ध गर्न सक्नुपर्छ। आजै निष्क्रमण गरी त्यो निवृत्ति-पद (=शान्तिपद अर्थात् निर्वाण-पद) खोज्न जानेछु" भन्ने सोची गौतमी प्रति प्रसन्न भई "यो निवृत्त-पद युक्त गीत सुनाएको बारेमा कृषागौतमीलाई त कुनै गुरुदक्षिणा नै दिन योग्य छ" भन्ने विचार गरी सिद्धार्थ राजकुमारले आफ्नो गलाको हार उपहारको रूपमा उनलाई दिन पठाउनुभयो। मोतीको

---

१. अत्थ. सा. पृ. ६० : निदानकथावण्णना, धम्म. प. अ. क. पृ. ४१ : अग्गसावकवत्थु, यमकवग्गो।

माला पाई कृषागौतमी अति खुशी भएकी मात्र होइनन् उनले यस्तो पनि सोचिन् कि— "अवश्य नै सिद्धार्थ कुमार म प्रति आसक्त भए होलान्[१] ।"

पतिवियोग

राजदरबारका सारा का सारा स्त्री-पुरुषहरू हर्षित भए भने यशोधरादेवी त झन कति हर्षित तथा प्रफुल्लित हुनुभयोहोला भन्ने कुरा त उल्लेख गर्नै पर्दैन । तर लोकोक्ति अनुसार कहीले कहीले जब अति हर्षित भइन्छ तब कुनै न कुनै विस्मात लिनुपर्ने कारण पनि आइपर्छ ।

राजदरबारमा पुगिसक्नु भएपछि सिद्धार्थ राजकुमारको वर्षा-ऋतुको प्रासादमा त्यस रात अघिभन्दा धेरै हर्षोल्लास थियो । नृत्य-गीतहरू पनि अरू दिनहरूमाभन्दा विशेष प्रकारका थिए । नर्तकीहरू पनि अघि अघिभन्दा विशेष रूपले उत्साहित थिए र सिद्धार्थ कुमारको-निमित्त जे गर्न पनि उनीहरू तयार थिए । नृत्य-गीत हेर्दा-हेर्दै त्यस रात सिद्धार्थ कुमार चाँडै नै निदाउनु भयो । जब सिद्धार्थ कुमार मस्तभई निदाउनु भएको दृश्य देखे तब नर्तकीहरू पनि त्यहीं बस्दा-

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ५१; बु. वं. अ. क. पृ. २३३; अप. दा. अ. क. पृ. ५५; अत्थ. सा. पृ. ५९; धम्म. प. अ. क. पृ. ४१

बस्दै निदाउन थाले । जब सबै नर्तकीहरू निद्रादेवीको काखमा खूब मस्तसँग आराम लिन थाले तब उनीहरू एक माथि अर्कोको शीर, आँङ्, खुट्टाहरू पारी लम्पसार भई सुते । ती निदाएका स्त्रीहरूमध्येमा केही नीदमा कराउन थाले, केही हाँस्न थाले, केही गाउन थाले र केही रुन थाले । केहीले त र्‍याल निकाली खूब दाह्राकिट्न थाले । शायद दिनभरको शारीरिक थकावटको कारणले उनीहरू अघि कहिल्यै सुत्न नपाए जस्तो गरी खूब सुतेकाहुनाले कसै कसैका आँङ्का वस्त्रहरू पनि ठाउँमा रहेनन्[1] ।

अनेक विकल स्वरहरू निकाल्दै यसरी सुतीरहेका ती स्त्रीहरूका आवाजले सिद्धार्थ कुमारको नीद खुल्यो र बिउझिनुभई एकछिन खाट्मै बसी रंगविरंगका यो विभत्स दृश्यावलोकन गरिरहनु भएका वहाँको मनमा "कस्तो डरलाग्दो रणभूमिमा अथवा श्मशानमा बसेको रहेछु" भन्ने जस्तो लाग्यो[2] । त्यस पछि वहांको मनमा मङ्गल पुष्करिणीको तीरमा घटेको घटना र कृषागौतमीको गीतको सम्झना आई गम्भीरतापूर्वक गृहत्याग गर्नेतिर नै चित्त प्रवृत्ति प्रवलभई, कोठाबाट निस्की वहाँले "यहाँ को छ !" भनी आवाज दिनुहुँदा

---

१. यी दृश्यका मूर्तिकला अमरावतीमा देखाइएका छन् भनी, B.B. पृ. ३७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

२. वाराणशीका यश पुत्र पनि यस्तै दृश्य देखी घर छाडी गएका थिए । महा. व. पा. पृ. १८ : पब्बज्जाकथा, महाखन्धकं ।

छन्नले "देव ! म छु" भन्ने बाहेक अरू कसैले पनि कुनै जवाफ दिएनन् । अघि अघि भए खिटिक्क कुनै आवाज दिने बित्तिकै हजारौं स्त्रीहरू हातजोर्दै अघाडि आउने ठाउँमा आज त कसैले तिरिक्क पनि बोलेनन् । अहो आश्चर्य ! अहो अद्‌भूत !!

अनि छन्नलाई घोडा ठीक पार्ने आज्ञादिई "पुत्रको अनुहार एकपटक हेर्नपाए हुन्थ्यो" भन्ने स्नेहपूर्ण इच्छा उत्पन्न भएपछि वहाँले यशोधरादेवीको खोपीतिर कदम बढाउनुभयो । खोपीको दैलो बन्द भएको देखी अत्यन्त सावधानका साथ दैलोको आधा खापा सुस्तरी उघारीहेर्दा, वहाँको चक्षुपथ एक शून्य तथा शान्त वातावरणमा एकै शय्यामा सुतीरहेका आमा छोराको दृश्यमाथि पर्न गयो । खोपीभित्र सुमधुर प्रकाश थियो । पानसहरूमा सुगन्ध तेलका बत्तीहरू ठाउँ-ठाउँमा बलिरहेका थिए । मानो कुनै दक्ष पुरुषले रङ्गमञ्चमा सजाइराखेका बत्तीहरूबाट आभा निस्के जस्तै निस्की बत्तीको प्रकाशले कसैको पनि आँखालाई बाधा पुऱ्याउँदैनथ्यो ।

यशोधरा देवीका शयनागार सुगन्धित फूलहरूले खूब राम्ररी सजाइएका थिए । वर्षा-ऋतुलाई सुहाउँदो गरी बिच्छ्याइएका कार्पेट, त्यसैलाई मिल्ने भीत तथा झ्यालका पर्दा आदि पनि अति आकर्षक थिए । विशेषगरी यशोधराको बाँया हातलाई सिरान बनाई, दाँया हातलाई कोमल ओढने जस्तो गरी, सूक्ष्म स्वास-प्रश्वास लिंदै, निश्चिन्तस्वरुप लिई निदाइरहेकी यशोधरा र राहुल कुमारको दृश्यनै वढी आकर्षक थियो । यो आकर्षक दृश्य देखेर वहाँ दैलोभित्र

पस्न सक्नु भएन। मानो कसैले "यशोधरादेवीको नीदलाई खलबल नपार" भनी भन्ने जस्तो गरी तथा वहाँको खुट्टालाई कसैले समाति राखेको जस्तो गरी एक खुट्टा दैलोभित्र र अर्को खुट्टा दैलो बाहिरै राखी वहाँले अनेक कल्पना गर्नु भयो। अन्तमा वहाँले "यदि यशोधराको हात पन्छाई पुत्रलाई लिउँभने अवश्य पनि यशोधराको नीद खुल्ने छ र शायद मेरो मार्गमा अवरोध पनि आउन सक्छ। अतः भइहाल्यो, बरु बुद्धत्व प्राप्त गरिसके पछि आएर हेर्नें छु" भन्ने निश्चय गरी पुनः सुस्तरी दैलोको खापा बन्द गरी त्यहाँबाटै अमृत खोजको महान लक्ष लिई, सबै ऐश्वर्यलाई तिलाञ्जली दिई, राजदरबार छाडी, आषाढ पूर्णिमाको अर्धरातको समयमा राजदरवार त्याग्नुभयो[1]।

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ५२; बु. वं. अ. क. पृ २३४; अप. दा. अ क पृ. ५६; थेरी. गा. अ. क. पृ. १; धम्म. प. अ. क. पृ. ४१; अत्थ. सा. पृ. ६०

गृहत्यागगर्नु भन्दा अगाडि राहुलकुमार हेर्नजानु भएको कुरा धम्मपदट्ठकथा र अत्थसालिनीमा अन्तर्गत भएका छैनन्।

थेरीगाथट्ठकथा (पृ. १) र मनोरथपूरणी (पृ. २०४) ले "राहुल कुमारस्स जात दिवसे...महानिक्खमण निक्खमित्वा..." अर्थात्—राहुलकुमार जन्मेकै दिनमा सिद्धार्थ कुमारले गृहत्याग गरेर जानु भयो भन्ने कुरा समुल्लेख गरेका छन्।

“यं पन जातकट्ठकथाय— ‘तदा सत्ताह जातो राहुल कुमारो होतीति’ वुत्तं, तं सेस अट्ठकथासु नत्थि; तस्मा इदमेव गहेतब्बन्ति” भनी जा. अ. क. I. पृ. ५२ : अविदूरे निदानमा र अप. दा. अ. क. पृ. ५६ : निदानकथामा उल्लेख भएका छन् ।

डा० अम्बेडकरले आफ्नो “The Buddha and His Dhamma” (1957) भन्ने मोटो पुस्तकको पृ. ३४ मा “कोलिय र शाक्यहरूका बीच रोहिणी नदीको झग-डाको कारणलेगर्दा सिद्धार्थले गृहत्याग गरी भार्गव परिव्राजक-कहाँ गई प्रव्रजित भए” भन्ने जुन कुरा उल्लेख गरेका छन्; ती कुरा कुनै पालि वा संस्कृत बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएका पाइँदैनन् । यस्तो मनगढन्ते कुरा शायद लेखकले राज-नैतिक दृष्टिकोणले मात्र हेरी लेखेको हुनुपर्छ । यसप्रकार बठ्याइगरी लेखेका पुस्तकले जिज्ञासुहरूलाई सही मार्गमा लैजानुभन्दा भ्रामक तथा अयथार्थतातिर नै लैजान सक्छ ।

अभिनिष्क्रमण सूत्रले—सिद्धार्थ राजकुमारले गृहत्यागनु-भन्दा एक रात अगाडि प्रजापति गौतमी, शुद्धोदन महाराजा तथा यशोधरादेवीले स्वप्न देखेका थिए भनी उल्लेख गरेको छ भनी B. B. पृ. ३८–४० मा डा० विक्रमसिंहले उल्लेख गरेका कुराहरूका सारांश जानकारीकोनिमित्त यहाँ उल्लेख गरेको छु ।

प्रजापति गौतमीले देखेका स्वप्न—

"एक सेतो साँढे रुँदै कराउँदै शहरमा घुमीरह्यो तर कसैले पनि उसलाई रोक्न सकेन, न त उसको अगाडि नै जानसक्यो ।"

शुद्धोदन महाराजाले देखेका स्वप्न—

"इन्द्रको जस्तो एक राजकीय झण्डा नगरको बीचमा गाडे । यस झण्डाबाट प्रकाश निस्केर सारा संसारमा फैलियो। चारै दिशाबाट देवताहरू आई हल्का वृष्टिगरे । जब देवताहरूले मधुरस्वरमा गीत गाउन थाले तब त्यस झण्डाबाट सुनको लट्ठी भएको एक स्वेतछत्र निस्क्यो र चारै दिशाहरूबाट देवराजहरू आई झण्डा लिएर ढोकाबाट निस्केर गए ।"

यशोधरा देवीले देखेका स्वप्न—

" (१) महापृथ्वी हल्लिन थाल्यो, (२) इन्द्रको झण्डा टुक्रा भई भुइमा खस्यो, (३) चन्द्र र सूर्य तथा सबै ताराहरू आकाशबाट खसे, (४) एक अति राम्रो खोलिएको छत्रलाई दाशपुत्र छन्न आई खोसेर लग्यो, (५) वहाँको शीरको मुकुट खोसेर लग्यो, (६) वहाँका आभरणहरू, हातका चूरीहरू तथा गलाका हारहरू चुँडिएर खसे, (७) वहाँको सुन्दर शरीर अकस्मात् विरुप भयो, (८) वहाँका शरीरबाट हात खुट्टाहरू

खसे, (९) वहाँलाई नाङ्गेपारी वस्त्रहरू खोसेर लिए, (१०) वहाँ बसिरहेको सिंहासन पल्टियो, (११) वहाँको आराम-लिने कवचका खुट्टाहरू भाँचिए, (१२) राजदरवारका रुख-हरूलाई बतासले ढाले, (१३) अनेक रत्नहरूले बनेको पर्वत अकस्मात् फुटी चकनाचूर भयो, (१४) अकस्मात् चन्द्र र ताराहरू खसेर लुप्तभए अनि सूर्य पनि लुप्तभई संसार अन्धकार भयो, (१५) नगरमा भएको प्रकाशस्तम्भबाट प्रकाश लोप भयो, (१६) नगर-द्वारपालहरू ढोका बाहिर उभिई विलाप गर्न थाले, (१७) नगर जम्मै घिनलाग्दो जस्तो गरी कुरूप भयो, (१८) रुखहरूका पातहरू तथा फूलहरू तितर-बितर भई छरिए, (१९) पोखरी तथा तलाउहरूका पानी सबै सुकेर गए, (२०) सशस्त्र सैन्यहरू चारैतिर दौडी संसारका चारकुनाहरूमा खडा भएर बसे ।"

"अनि यशोधरादेवी सिद्धार्थ कुमारकहाँ गई जब यी स्वप्नहरूका कुरा सुनाउन थाल्नुभयो तब राजकुमारले यशोधरा-लाई 'स्वप्नका कुराहरूबाट कुनै चिन्ता लिनुपर्दैन, स्वप्न भनेको स्वप्नै हो र यो संसारको स्वभाव हो, जाऊ गएर सुत' भनी भन्नु भएपछि यशोधरा आफ्नो खोपीमा गई पुनः सुत्नुभयो ।" B. B. पृ. ३८–४०

हुएन्-सियाङ्ले कपिलवस्तुको दक्षिण ढोका बाहिर

बिहान भए पछि सिद्धार्थ कुमार राजप्रासादमा नभएको खबरद्वारा राजदरवारमा कत्रो खलबली मच्चियो होला र कत्रो रुवावासी भयो होला भन्ने कुरा सजिलैसँग अनुमान लगाउन सकिन्छ। एक महाधनी सेठका छोरा भएका वाराणशी नगरका यशपुत्र आफ्नो प्रासादबाट एक रात सुटुक्क निस्केर गइसके पछि आमा हुने सुजाता[1] उपासिकाले छोरा यशलाई प्रासादमा न पाउँदा आफ्नो पतिलाई सुनाए पछि सेठले चारै दिशातिर रिसल्ला दौडाई खोज्न पठाए भने[2] राज्यका राजा जस्ताका छोरा राजदरवारमा नहुँदा कस्तो रुवावासी तथा होहल्ला मच्चियो होला भन्ने कुरा र राजकुमारको पत्तो लगाउन कस्तो खोजतलास तथा प्रयत्न गरे होलान् भन्ने कुरा पनि सजिलै-

---

एक चैत्य र त्यसको नजिक एक विहार र त्यसमा सिद्धार्थको मूर्ति थियो भन्ने र...त्यसैको नजिक अर्को एक विहारमा राहुल र यशोधरा सुतिरहेको एक तस्बीर पनि थियो भनी उल्लेख गरेका छन् भनी B. B. पृ ४० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

१. हेर. बु. म. पृ. १ र १३

२. महा. व. पा. पृ. १९ : पब्बज्जाकथा, महाखन्धकं। यी कुमार पनि सिद्धार्थले जस्तै विभत्स दृश्य देखेर घरबाट निस्केर बुद्धकहाँ गई प्रव्रजित भएका थिए। यिनका पनि तीनै प्रासाद-हरू थिए।

सँग बुझन सकिन्छ। राजा र रानीहरूले कति विलाप गरे होलान् भन्ने कुरा भगवान् बुद्धले पछि स्वयं बोधिराजकुमार,[१] सच्चक निगण्ठ,[२] सङ्गारव नामक माणव[३] तथा भिक्षुहरूलाई[४] भन्नु भएका निम्न कुराहरूबाट प्रष्ट हुन्छ।

"सो खो अहं, राजकुमार, अपरेन समयेन दहरो व समानो सुसुकालकेसो भद्रेन योब्बनेन समन्नागतो पठमेन वयसा अकामकानं मातापितून अस्सुमुखानं रुदन्तानं केसमस्सुं ओहारेत्वा कासायानि वत्थानि अच्छादेत्वा अगारस्मा अनगारिय पब्बजिं[५]।

जब छन्न सारथी सिद्धार्थ कुमारलाई छाडी वहाँका आभरण-हरू र वस्त्रहरू लिई, शोकाकुलित भई, कण्ठक अश्वबाट पनि सदाको-निमित्त विदा लिई, आफू एक्लै राजदरबारमा फर्की शुद्धोदन महा-राजाको अगाडि विरहपूर्वक राजकुमारका आभरण तथा वस्त्रहरू राखी "राजकुमारले तपाइहरूलाई नमस्कारपूर्वक 'मलाई कुशल नै

---

१. म. नि. II. पृ. ३२० : बोधिराजकुमारसुत्तं।

२. म. नि. I. पृ. २९५ : महासच्चकसुत्तं।

३. बु. ब्रा. पृ. ८४ : बोधिसत्वचर्या।

४. म. नि. I. पृ. २१३ : पासरासिसुत्तं।

५. म. नि. II. पृ. ३२० : बोधिराजकुमारसुत्तं। यसको अर्थ बु. ब्रा. पृ. ८४ मा उल्लेख भएको छ।

छ भन्ने खबर पुऱ्याइ देऊ[1]" भनी अनोमा नदीको तीरमा आफ्नो खड्गले केश क्षौर गरी कषाय-वस्त्र धारणगरी वहाँले मलाई फर्काएर पठाउनु भयो" भन्ने खबर सुनेपछि राजा रानीहरूले धर धर आँसु खसाल्दै विलाप गर्न थाले ।

यस्तै गरी छन्नले सुत्केरी हुनु भएकी यशोधरा देवीकहाँ गई वृत्तान्त कुरा सुनाए। यो समाचार सुनी यशोधरा देवीको हृदय फुट्ला जस्तो भए तापनि वहाँले आँखाबाट श्रद्धास्नेहका दुइ थोपा आँसु खसाली सिद्धार्थ कुमारलाई नमस्कार गरी, पति प्रतिको सच्चा स्नेहको कारणले पतिदेव भई, बुद्धिमत्तापूर्वक ठूलो धैर्य लिई "मेरा पतिदेवलाई कुनै बिघ्न नहोस् र वहाँले चिताउनु भएको जगतोद्धारको महानकार्य निर्विघ्नतापूर्वक चाँडे सफल होस्" भन्ने कुरालाई भित्री दिलदेखि शुभकामना गर्दै त्यस दिनदेखि राजकीय रंगी-विरंगी पोसाकहरू त्यागी, आभरणहरू पनि त्यागी,[2] दरबारमै एक साधुनी जस्ती भई, उत्तम पतिव्रता नारी-जीवनलाई रक्षा गर्नुहुँदै

---

१. जा. अ. क. I. पृ. ५५; बु. वं. अ. क. पृ. २३५; अप. दा. अ. क. पृ. ५८

२. जा. अ. क. I. पृ. ७४; अप. दा. अ. क. पृ. ८०

"जब बोधिसत्वले उरुवेल वनमा तपस्या गरी अनेक दुष्करचर्या गर्नथाल्नु भयो भन्ने खबर सुन्नुभयो तब यशोधराले आभरणहरू त्याग्नु भएको थियो" भन्ने कुरा तिब्बती ग्रन्थमा उल्लेख भएको छ भनी B. B. पृ. ५९ मा उल्लेख भएकोछ ।

विधवीको[१] जस्तो जीवन बिताई वहाँ शान्तपूर्वक बस्नु भयो ।

यदि कुनै साधारण स्त्री जस्ती हुनु भएकी भए उपरोक्त समाचार सुनी वहाँले कति शोक, सन्ताप तथा विलाप गर्नु हुन्थ्यो होला । तर वहाँ—हीना, मध्यमा तथा उत्तमा नारीहरूमध्येमा—उत्तमा नारीको गुणाङ्गले र महासत्व जस्तै उत्तम गुणहरूले विभूषित हुनु भएकोले वहाँ यस परिस्थितिद्वारा कत्तिपनि विचलित नभई, तटस्थ रही शान्तपूर्वक बस्न सक्नु भएको हो । यसबाट हामी वहाँको महानता र असाधारणगुणको परिचय पाउँछौं । त्यसैले वहाँले पछि थेरी-अपदानपालिमा "...म शीलवती तथा सर्वाङ्ग सम्पन्ना भई घरमा बसेकी थिएँ" भनी भगवान्को अगाडि भन्नु भएको हो ।

यशोधरादेवीका यी असाधारण धैर्यताको कुरासुनी हामीलाई बडो अद्भुत लाग्न सक्छ । अरु यस्तो पनि लाग्न सक्छ कि यो त स्वाभाविक कुरा भएन । असाधारण गुणहुनेले लोकजनका असाधारण कुरालाई साधारण पारिदिन्छ । यही नै विशिष्ट पुरुषहरूको लक्षण हो । यो संसारमा खोज्ने हो भने त्यस्ता अद्भूत र असाधारण गुणभूषिता नारीहरू पनि कम भए पनि नपाइएका होइनन्, पाइन्छन् नै ।

यशोधरादेवीले तेत्रो दुःखलाई अरूले नपत्याउने झैं गरी

---

१. जा. अ. क. V. पृ. ६ : चन्दकिन्नरजातकं, नं. ४८५

चित्तलाई कत्तिपनि नबिगारी धैर्य राख्नु भएकैं, भिक्षुसङ्घलाई भोजन गराइरहेको समयमा पति सहित आफ्ना बत्तीस पुत्रहरूलाई मारि दिएको समाचार-पत्र पाएर पनि आफ्नो चित्तलाई कत्तिपनि विचलित नगरी धैर्यराख्नसक्ने बन्धुल मल्लिका[1] जस्ती नारी; आफ्ना पतिलाई छाडी खुशीसँग प्रव्रजित हुनसक्ने धम्मदिन्ना[2] जस्ती नारी; राजा बिम्बिसार जस्ता पतिलाई पनि त्यागनसक्ने क्षेमा महारानी[3] जस्ती नारी तथा एकलौटे पुत्रलाई राजाले मार्नलगाएको खबर सुनेर पनि अन्यथा नगरी चित्तमा धैर्य लिनसक्ने बेलुकण्डकी नन्दमाता[4] जस्ती असाधारण गुण भएका नारीहरू पनि यो लोकले नपत्याउने गरी अद्भूत पारिदिने खालका नारीहरू हुन् ।

बुद्धसँग प्रथम भेट्

उता, सिद्धार्थ बोधिसत्व अनोमा नदीबाट क्रमशः राजगृह गई त्यहाँबाट भर्गवको[5] आश्रममा (भगवस्सारामे) गई त्यहाँबाट

---

१. धम्म. प. अ क. पृ. १७६ : विडुडभवत्थु. पुप्फवग्गो । हेर. बु. रा. पृ. १५८–५९

२. हेर माथि पृ. ३४७ मा ।

३. हेर माथि पृ. १८१ मा ।

४. अं. नि७ पृ. २०२ : नन्दमातासुत्तं ।

५. थेरी. गा. अ. क. पृ २ : निदान ।

आलार कालाम र उद्दक रामपुत्रकहाँ[1] गई त्यस पछि ६ वर्षसम्म

---

१. यस सम्बन्धका क्रमिक कुराहरू बु. ब्रा. पृ. ८४–१०० मा उल्लेख भएका छन् ।

B. B. पृ. ५३ मा डा० विक्रमसिंहले आलार कालाम तथा उद्दक रामपुत्रकहाँ जानु अगाडि सिद्धार्थ बोधिसत्व अरू अरू कहाँ पनि गएका कुराहरू उल्लेख गरेकाछन् । त्यस्तैगरी **अभिनिष्क्रमण सूत्रमा** र **ललितविस्तरमा** उल्लेख भएका कुराहरू पनि उहीं पादटिप्पणीमा विक्रमसिंहले उल्लेख गरेका छन् ।

डा० विमल चरण लः ले "A Study of the Mahavastu" को पृ. ६५ मा आलार कालाम बैशालीका र उद्दक रामपुत्र राजगृहका हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

बुद्धचरित अनुसार बोधिसत्वले भृगु पुत्रसँग भेटेका कुरा पनि B. B. पृ. ५३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

तिब्बती श्रोत अनुसार राजा बिम्बिसारसँग भेटेपछि बोधिसत्व राजगृहबाट गृद्धकूट पर्वतमा एक तपस्वीसँग बस्नु भएको थियो र वहाँले उनीहरूका शास्त्रहरू सबै अध्ययन

उरुवेल वनमा घोरतपस्या गरी,[1] पञ्चवर्गीय हरूले छाडेर गइसके पछि बुद्धगयामा जानुभई बुद्धत्व-ज्ञान प्राप्त गर्नु भयो[2]। त्यसपछि मृगदावनमा गई धर्मचक्र प्रवर्तन गरी[3] त्यहाँबाट क्रमशः पुनः राजगृह नगरमा आई बिम्बिसार राजालाई बुद्ध-धर्ममा दिक्षित गर्नु भयो[4]। त्यसपछि त्यहाँबाट कालुदायी स्थविरका साथ कपिलवस्तुकानिमित्त प्रस्थान गर्नु भयो[5]। अनि ६० योजनको बाटो हिंडी बुद्धभगवान् वैशाखपूर्णिमाकै दिन कपिलवस्तुमा पुग्नुभयो[6]।

गरिसकेपछि वहाँलाई उनीहरूले "महाश्रमण" भन्न थाले। तर जब वहाँले उनीहरूको परमार्थ शक्र, ब्रह्मा तथा वशवर्ती-मार हुने भन्ने कुरा बुझनुभयो तब वहाँ, त्यहाँबाट पनि अन्त जानुभयो भन्ने कुरा पनि उहीं पृ. ५३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

१. उरुवेल वनमा घोरतपस्या गर्नु भएको सम्बन्धमा विस्तृत कुराहरू म. नि. I. पृ. २३ : भयभेरवसुत्तंमा उल्लेख भएको पाइन्छ र संक्षेपमा बु. ब्रा. पृ. ८९–९८ मा।

२. हेर बु. श्रा. च. पृ. १६

३. हेर. बु. श्रा. चं. पृ. १६२

४. हेर. बु. रा. पृ. २९–४४

५. हेर. बु. रा. पृ. १३३

६. हेर. बु. रा.पृ. १३६

कपिलवस्तुमा पुग्नु भएपछि हजारौं हजार शाक्य परिवार-हरूले वहाँको दर्शन गरे। भगवान् न्यग्रोधाराममा[1] अर्थात् बरका बगैंचामा बस्नु भयो।

भोलिपल्ट बुद्ध भगवान् भिक्षुहरूद्वारा परिवृत्त भई कपिलवस्तु शहरभित्र सपदानचारिकाले[2] भिक्षाटन् जानुभयो[3]।

यो समाचार तुरुन्तै यशोधरा देवीका कानमा पुग्यो। समाचार सुन्नेबित्तिकै वहाँको हृदय फुटला जस्तो भई तुरन्त शुद्धोदन महाराजाकहाँ गई "महाराज! तपाइका छोरा—जो एकदिन—रथमा बसी, छत्र ओढी, अनेक राज-लीलाले यस शहर घुम्नु हुन्थ्यो, आज उही तपाइका छोरा बुद्ध हुनुभई, कुनै सहारा नभएका जस्तै गरी,

---

१. हुएन्-सियाङले कपिलवस्तुको करीब ३।४ ली अर्थात् एक डेढ माइल जति दक्षिणतिर न्यग्रोध वृक्षको बगैंचा छ, जहाँ सम्राट् अशोकले एक स्तूप बनाइराखेका छन्। यो त्यही स्थान हो जहाँ भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा आउनु हुँदा बस्नु भएको थियो। फाहियानले पनि यस्तै कुरा उल्लेख गरेका छन् भन्ने कुरा B. B. पृ. ११७ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

२. घर-घरपिच्छे भिक्षाटन् जानुलाई 'सपदानचारिका' भन्दछन्।

३. बु. रा. पृ. १३६

उही शहरमै, उही सडकमै माटाको भिक्षापात्र हातमा लिई घर-घर-पिच्छे भिक्षाटन् गर्दै आउनु भएको छ" भनी वहाँले विन्तिगरे पछि राजा हतासखाई, हडबडाई, हतारो हतारो गरी लत्रिएको धोती समाल्दै दरवारबाट बाहिर निस्की बुद्धलाई निम्त्याई ल्याउनुभयो[1] ।

राजाले बुद्धलाई अघिल्लो दिनमै किन न निम्त्याएको होला ?

यतिन्जेलसम्म राजालाई बुद्धको नियम नै थाहा थिएन । आफ्नै पुत्रसंझी, आफ्नै दरबारमा भोजनार्थ आउनु नै हुनेछ भन्ने विश्वासलिई वहाँले अघिल्लो दिनमा न निम्त्याई जानु भएको हो । तर वहाँले बीसौंहजार भिक्षुहरूकानिमित्त चाहिने सबै कुराको व्यवस्था मिलाइ सक्नु भएको थियो । न निम्त्याइकन बुद्ध आउनुहुन्न भन्ने कुरा राजालाई थाहा नै थिएन[2] ।

जब शुद्धोदन महाराज बुद्धलाई लिनजानु भयो तब यशोधरादेवी पनि शहरका मानिसहरू दुइ तीन[3] तथा चारतले[4] घरहरू मध्येका झ्यालहरू उधारी, भिक्षाटन् आइरहनु भएका बुद्धलाई हेर्न व्यस्त भएझैं आफू पनि प्रासाद माथि गई "यसै नगरमा अघि आर्य-

---

१. हेर विशेष कुराकोनिमित्त बु. रा. पृ. १३७; धम्म. प. अ. क. पृ. ४१६ : सुद्धोदनस्सवत्थु, लोकवग्गो ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ४१५ : सुद्धोदनस्सवत्थु, लोकवग्गो ।

३. जा. अ. क. I. पृ. ७३; अप. दा. अ. क. पृ. ७८

४. सम. पा. पृ. ७५२ : महाखन्धकवण्णना, महावग्ग ।

पुत्र महान् राजलीलाले सुवर्णमय पालकी आदिमा विचरण गर्नु हुन्थ्यो, तर आज केश-दाह्री क्षौरगरी, कषायवस्त्र धारणगरी, हातमा माटाका भिक्षापात्र लिई भिक्षाटन् गर्दै हुनु हुन्छ; वहाँलाई यसले शोभा दिन्छ के !" भन्ने विचार गरी झ्याल उघारी हेर्दा अनेक प्रकारका विरागयुक्त शारीरिक तेजद्वारा शहरका सडकहरू जाज्वल्यमान पारी, बुद्धश्रीद्वारा प्रकाशमान भई, ब्याम-प्रभा फैलाई, बत्तीस लक्षणहरू[1] र असीत्यानुव्यञ्जन[2] हरूले सुशोभित हुनु भएका शाक्यसिंहलाई देख्नु भई—साथमा रहेका सातवर्षीय राहुल कुमारलाई पिताको परिचय दिनुहुँदै यशोधरादेवीले वहाँको शीरदेखि लिएर पैतालासम्मको लक्षणहरूको वर्णन गरी[3] निम्न आठ[4] नरसिंहगाथा (=स्तोत्र) हरू सुनाउनु भयो[5]—

---

१. बत्तीस लक्षणहरू भनेका के के हुन् भन्ने कुरा बु. ब्रा. पृ. १६८ मा उल्लेख भएको छ।

२. असीत्यानुव्यञ्जन भनेको के के हुन् भन्ने कुरा माथि पृ. ४७९ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिसकेको छु।

३. सम. पा. पृ. ७५२; जा. अ. क. पृ. ७३; अप. दा. अ. क. पृ. ७८–७९

४. जा. अ. क. I. पृ. ७३; अप. दा. अ. क. पृ. ७९; सम. पा. पृ ७५२

५. यी नरसिंहगाथालाई नेपालमा 'यशोधरा स्तोत्र' भन्दछन् र ती गाथाहरू यस प्रकार छन्—

(१) "स्निग्ध नीलमृदु कुञ्चित केशः,
सूर्य सुनिर्मललाभी ललाटः ।
युक्त तुङ्ग मृदु आयत नासो,
रश्मिज्वाल वृतता नरसिंहः ।।

(२) "अञ्जनवर्ण सुनील सुकेशः,
काञ्चनपत्र विशुद्ध ललाटः ।
ओषधिपानतः शुद्धः सुवर्णः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(३) "आयतयुक्त संचित नासो,
गोपमुखो अतिनील सुनेत्रः ।
इन्द्रधनु सम नील सुनेत्रः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(४) "स्निग्ध सुगम्भीर मञ्जू सुघोषो,
हिंगुलिवर्णः सुरक्तः सुजिह्वा ।
विंशति विंशति श्वेत-सुदन्तः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(५) "वर्त सुवर्त सुसंचित ग्रीवः,
सिंहहनु मृगराज शरीरः ।
काञ्चन सुछवि उत्तमवर्णः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(६) "गच्छति नीलपथे सुविचित्रः,
तारागण परिवेष्ठितः रूपः :
श्रावकमध्य गतः श्री मुनीन्द्रः
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(७) "चक्रमलंकृतः रक्तः सुपादः,
लक्षण मण्डितः आयतः पार्ष्णिः ।
चामर चक्र विभूषितः पाणिः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(८) "शाक्यमुनि कुमार वरसुकुमारो,
लक्षणचित्र सुपुण्य शरीरः ।
लोकहिताय गतो नरवीरः,
एष हि तुभ्य पिता नरसिंहः ।।

(९) "अमर नदीवर चण्ड गजेन्द्रः,
मारपराजय भीमः सुवीरः ।
सर्वगुणाकर लोकविशुद्धः,
वन्दामि गौतम श्रीमुनि पादौ ।।"

अर्थ—

(१) "चिल्लो, नीलो, नरम तथा घुमाउरे केशहरू हुनु भएका; सूर्य जस्तै सुनिर्मल निधार भएका; उठेको

नरम, लामो तथा सुन्दर नाक हुनुभएका, सबैतिर रश्मी ज्वाला हुनु भएका—वहाँ नरसिंह हुनुहुन्छ।

(२) "गाजलेवर्ण जस्तो सुनील र राम्रो केश हुनु भएका, सुनको पाता जस्तै सफा निधार हुनु भएका; चन्द्रमाको जस्तै तेजिलो सफावर्ण हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(३) "लामो तथा पुष्ट परेको नाक र कान्तियुक्त मुख हुनु भएका; इन्द्रेणी जस्ता अति सुन्दर तथा नीला आँखिभौं हुनु भएका -- वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(४) "मीठो, गम्भीर तथा राम्रो आवाज हुनु भएका, हिङ्को वर्ण जस्तो रातो जिभ्रो हुनु भएका; बीस बीस ओटा (तल र माथि) राम्रा राम्रा सेता दाँतहरूले सुशोभित हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(५) "राम्रो गोलाकार परी चट्ट मिलेको घाँटी हुनु भएका, सिंहको जस्तो बङ्गारा र सिंहकै जस्तो शरीर हुनु भएका; उत्तम काञ्चनवर्ण जस्तै सुन्दर छवि हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(६) "विचित्र तारागणहरूद्वारा परिवेष्ठित भई चन्द्रमा आकाशमा जानेझैं श्रावकहरूका बीच हिंडिरहनु भएका

"सिनिद्ध नील मुदु कुञ्चित केसो,
सुरियनिम्मलतलाभि ललाटो।
युत्त तुङ्ग मुदुका'यत नासो,
रंसिजालवितततो नरसीहो' ति[१]॥"

बुद्धलाई राजदरबारमा भित्र्याइ सकेपछि अत्यन्त सम्मानपूर्वक राजकीय भोजन प्रदान गरे। भोजन पछि बुद्ध भगवान्ले पनि ज्ञाति संग्रह गर्नु हुँदै उचित ढङ्गले राजाहरूलाई भुक्तानुमोदना उपदेशहरू

श्री मुनिन्द्र नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(७) "चक्रचिह्नले सुशोभित भएका, राता तथा राम्रा पाउहरू भएका; लक्षणहरूले सुभूषित, लामा कुकुंच्चा तथा चमर र चक्रचिह्नले विभूषित हातहरू हुनु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(८) "कुमारहरूमध्येमा श्रेष्ठ सुकुमार हुनु भएका शाक्यमुनि, लक्षणचित्रहरूद्वारा सुपुण्य शरीर हुनु भएका; लोक-हितार्थ जानु भएका—वहाँ नरसिंह नै तिम्रा बाबु हुनुहुन्छ।

(९) "मरणरूपी नदीबाट पारतरी श्रेष्ठ अमरनदीमा पुग्नु भएका, दुर्दान्त नालागिरी जस्ता हात्तीलाई र भीम समान् मारलाई समेत् पराजित् गरी सुवीर हुनु भएका; लोकविशुद्ध पार्ने सबै गुणहरूले विभूषित हुनु भएका—वहाँ श्रीमुनि गौतमका दुइपाउमा ढोग्दछु।"

१. जा. अ क. I. पृ. ७३ : सन्तिकेनिदानं; अप. दा. अ. क. पृ. ७९: सन्तिकेनिदानं।

सुनाउनु भई, राजालाई सकृदागामी र महाप्रजापति गौतमीलाई स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित गराउनु भयो[1] र भगवान्‌बुद्ध मातृ-पितृ ऋणबाट सुविमुक्त हुनु भयो।

भोजनकृत्य सिद्धिए पछि राजदरवारका सबै स्त्रीहरू गई बुद्ध-लाई वन्दना गरे। किन्तु राहुलमाता यशोधरा देवी मात्र बुद्धकहाँ जानु भएन।

"आर्या! बुद्धकहाँ गई वन्दना गर्नुहोस्, सबै स्त्रीहरू गइसके" भनी परिजनहरूले निवेदन गर्दा वहाँले— "यदि मेरो कुनै गुण छ भने अथवा मेरो कुनै दोष छैन भने आर्यपुत्र नै यहाँ पाल्नु हुनेछ र त्यसैबेला मैले वहाँलाई वन्दना गर्नेछु" भनी जवाफ दिनु भयो। जुन कुरा शुद्धोदन महाराजाको कानमा पनि पुग्यो।

यशोधराको खोपीतिर—अनि, भुक्तानुमोदनादि सबै कार्य सिद्धिए पछि आसनबाट उठ्नु भई, शुद्धोदन महाराजालाई पात्र समात्न लगाउनु भई, दुइ अग्रश्रावकहरूका साथ[2] शाक्यमुनि बुद्ध

---

१. विशेष कुराको लागि हेर बु. रा. पृ. १३५–३९ मा।

२. भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा आउनुहुँदा अग्रश्रावकहरू साथमा आउनु भएका थिएनन्। न्यग्रोधाराममा यमकप्रातिहार्य देखाउनु भएको बेलामा वहाँहरू राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा हुनुहुन्थ्यो। बुद्धले यमकप्रातिहार्य देखाउनु भएको कुरा ध्यानबाट थाहा-पाउनु भएपछि महाकाश्यप स्थविर सहित ५०० भिक्षुहरूका

भगवान् राहुलमाता यशोधरा देवीको खोपीतिर जानलाग्नु भयो। खोपीभित्र पुग्नुभन्दा अगाडि दुवै अग्रश्रावकहरूलाई भगवान्‌ले यसो भन्नु भयो—

"राजपुत्रीले आफ्नो इच्छानुसार ढोग्नलाग्दा उनलाई केही नभन्नू।"

यति पूर्व सूचना दिई भगवान्‌बुद्ध दुइ अग्रश्रावकहरू र शुद्धोदन महाराजाका साथ राहुलमाताको खोपीभित्र पस्नुभई बिच्छ्याइ राखेको आसनमा बस्नु भयो।

"भगवान् आफ्नो खोपीतिर आउँदै हुनुहुन्छ" भन्ने खबर पाई ६ वर्ष देखिको इच्छा पूर्णगराउने आशालिई, कषायवस्त्र लगाई प्रतीक्षामा बसीरहनु भएकी यशोधरादेवीले आफूसँग बसेका ४० हजार नर्तकी स्त्रीहरूमध्येका एकहजार नब्बे जति क्षत्री कन्याहरू लगायत सबैलाई "कषाय-वस्त्र लगाउनू" भनी आज्ञा दिनु भयो र

साथ दुइ अग्रश्रावकहरू आकाश मार्गद्वारा कपिलवस्तुमा आउनु भएको थियो भन्ने कुरा बु. वं. पा पृ. ३०१–०२, गा. नं. ४३–५९ मा समुल्लेख भएको छ। यमकप्रातिहार्य भनेको के हो भन्ने बारेमा धम्म. प. अ. क. पृ. ४३७ : यमकपाटि-हारियवत्थु; दी. नि. III. पृ. २२ : पाथिकसुत्तंमा वर्णित भएका छन्। केही संक्षेप कुरा बु. प. पृ. २७ मा उल्लेख भएको छ।

उनीहरू सबैले त्यस्तै गरे[1] । अनि बुद्ध भगवान् आसनमा बस्नेबित्तिकै — बाँधी राखेको बाच्छालाई फुकालिँदिदा दौडेर आमाको दूध पिउन जानेझैं — गहिरो स्नेहको भावुकतामा परी, पृथग्जनताको कारणलेगर्दा दौडेर गई, वहाँले सुपुष्ट तथा गोल परेका गोलीगाँठाहरू भएका बुद्धका दुवै खुट्टाहरू जति सक्यो उति बलियो गरी अँगाली, पाउमाथि शीर राखी इच्छा हुन्जेलसम्म वहाँले ढोगी रहनु भयो[2] । सबै स्त्रीहरू रुवावासीनै गर्न थाले । त्यो दृश्य देख्नेलाई यस्तो लाग्थ्यो कि मानो पाउ धोई पानी पिउने जस्तो गरी आफ्ना मोतीका दानाहरू जस्ता आँसुद्वारा बुद्धका कमलरूपी सुकोमल पाउहरू पखाल्नु भई सोही आँसुको प्रसादद्वारा आफ्नो शीर सिञ्चन गरी अभिषेक पाएकोझैं सम्झी वहाँले आफ्नो जलेको हृदयलाई शीतल पार्नुभयो ।

त्यस अवर्णनीय वातावरणलाई हेर्दा - पति र पत्नीको वियोग भई ६ वर्ष पछि भएको यस भेटले—विछोड भएका पति र पत्नीको पुनर्मिलन जस्तो नभई कुनै भाइ बहिनीहरूको पुनर्मिलन जस्तो लाग्दथ्यो। भनाइको मतलब त्यस स्तब्ध वातावरणमा सम्मिलित भएका कसैले पनि कुनै शब्द मात्र पनि उच्चारण नगरेका मात्र होइनन्, यशोधरा-देवी प्रति सहानुभूति राखी "न रोऊ !" सम्म पनि कसैले भनेनन् । त्यस समागममा यदि कुनै आवाज सुनिन्थ्यो भने, त्यो थियो—

१. जा. अ. क. V. पृ. ६ : चन्दकिन्नरजातकं, नं. ४८५

२. सम. पा पृ. ७५३; जा. अ. क I. पृ ७४; अप. दा. अ. क. पृ, ८०

"सुँक्क सुँक्क गरी रोएका आवाज मात्र।"

यसरी इच्छा तृप्तगरी शान्त वातावरणमा, कुनै बिघ्नबाधा विना बुद्धको श्रीचरण-कमलमा ढोग्न पाउनु नै यशोधरादेवीको-निमित्त ठूलो सौभाग्यको कुरा हुन गएको थियो।

यो थियो नारी प्रति बुद्धको सहानुभूतिपूर्ण सम्मान !!

साधारणतया स्नेहको कारणद्वारा शोक-सन्ताप हुन्छ भनी भनिन्छ। तर जब साधारण स्नेहको सीमा पारगरी असाधारण मैत्री-स्नेहको रूपमा परिणत हुन्छ तब त्यस प्रकारको मैत्री-स्नेहद्वारा शोक-सन्तापको बदला आत्मीयता र समझदारीपनलाई बढाई त्यसबाट न दुःख हुन्छ, न त सुखनै; हुन्छ भने शीतलता, प्रकाश, तटस्थता अनि समभावता।

जब यशोधरादेवी परसरी शुद्धोदन महाराजाकी सुविनीता बुहारी तथा बुद्धका परम भक्तिनी सेविका जस्ती भई आफ्नो स्थानमा बस्नुभयो तब कुरा चलाउनुहुँदै शुद्धोदन महाराजाले बुहारी राहुल माताको बयान सुनाउनु हुँदै बुद्धलाई यी कुराहरू भन्नुभयो।

"भन्ते ! यी मेरी बुहारी, तपाइले कषाय-वस्त्र धारण गर्नु भयो भन्ने खबर सुनेपछि यिनले पनि कषाय-वस्त्र धारण गरिन्। तपाइले फूलमालाहरू लगाउन छाड्नु भयो भन्ने खबर सुनेपछि यिनले पनि सबै गहनाहरू त्यागी दिइन्। तपाइले एकछाक बाहेक खानुहुन्न भन्ने कुरा सुनेपछि यिनले पनि एकैछाक खान थालिन्। तपाइले

महान तथा उच्च शैय्या छाड्नु भयो भन्ने खबर सुने पछि यिनी पनि एक साधारण खाट्मा सुत्न थालिन्। तपाइ जानु भएदेखि यिनी विधवी जस्ती भई बसिन्। कति ज्ञाति-बन्धुहरूले 'हामीकहाँ आउनुहोस्, हामी हेरचाह गर्नेछौं' भनी अनेक कोसेलीहरू पठाए, तर कसैको कुरा सुनिनन्, न त कसैको कोसेली नै स्वीकार गरिन्। तपाइ बाहेक अरू कुनै प्रति पनि यिनको चित्त लागेको छैन। भगवान्! यस्ती शीलवती, सुविनीता तथा गुणभूषिता यी मेरी बुहारी छोरी हुन्!"

यसप्रकार बुद्धको अगाडि राजाले यशोधरादेवीको गुण-वर्णन गर्दा बुद्धले— "महाराज! तपाइको सुदृष्टिमा रही, आरक्षा सम्पन्ना भई, म बाहेक अरूमाथि चित्त नजानु तथा कसैले लैजान नसक्ने गरी बस्न सक्नु कुनै आश्चर्यको कुरो होइन। अघिल्लो एक जन्ममा अपरिपक्व ज्ञान भएको बेलामा तथा कुनै आरक्षा नभएका तिरश्चीन भएर जन्मेको बेलामा त म बाहेक अरू कसैसँग उनको चित्त गएन भने अहिले ज्ञान परिपक्व भएको बेलामा तथा तपाइ जस्ताका सुदृष्टिमा रहेको बेलामा कसैसँग चित्त न जानु कुनै ठूलो कुरा होइन" भनी भन्नु हुँदै चन्दकिन्नरजातक[1] का कुराहरू सुनाई यशोधरा देवीको प्रशंसा गर्नु भई आसनबाट उठी भगवान् न्यग्रोधाराममा फर्कर जानुभयो[2]।

---

१. जा. अ. क. V. पृ. ६ : चन्नकिन्नरजातकं, नं. ४८५

२. जा. अ. क. I. पृ. ७४; जा. अ. क. V. पृ. ६; अप. दा. अ. क. पृ. ८०; सम. पा. पृ. ७५३

यसै घटनालाई अनुस्मरण गर्नु हुँदै पछि यशोधरा स्थविराले "थेरीअपदानपालि" मा स्वयं यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"हे वीर ! त्यस बखत क्षत्रीहरूको श्रेष्ठ अन्तःपुरमा मेरो उपकारलाई निर्दिष्ट गर्नु भई तपाइले यस्तो भन्नु भएको थियो—'ती नारी उपकारिणी थिइन्, ती नारी सुख दुःखमा साथ थिइन्, ती नारी हितचिन्तक थिइन् र ती नारी अनुकम्पिका पनि थिइन्[१] ।"

राहुललाई कुरा सिकाए

कपिलवस्तु पुगेको सातौं दिनमा पनि बुद्ध भगवान् राजदरबारमै भोजनार्थ जानुभयो । त्यस बखत राहुलमाता यशोधरादेवीले पुत्र राहुल कुमारलाई अलंकृत पारी निम्न कुराहरू सिकाई बुद्धकहाँ पठाउनु भयो[२] ।

"नानी ! यी बीसहजार श्रमणहरूका बीचमा बसिरहनु भएका, ब्रह्मवर्ण हुनु भएका श्रमणलाई हेर ! वहाँ तिम्रा पिताज्यू

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५; यसोधराथेरीअपदानं, गा, नं. ७०–७१

२. डा० विमलचरण लः को "A Study of the Mahavastu" को पृ. ९८ मा यशोधरादेवीले बुद्धको पात्रमा आफूले पकाएको रोटी राखिदिन राहुल कुमारलाई बुद्धकहाँ पठाएकी थिइन् भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

हुनुहुन्छ । वहाँसँग धेरै निधान गरिएका धनहरू थिए । तर वहाँले घरछाड्नु भएदेखि ती निधानहरू म देख्दिन । तिमी गएर वहाँसँग दायाद माग र ती धनहरू पनि यसरी माग— 'पिताज्यू ! म छत्र ओढी चक्रवर्ती राजा हुन चाहन्छु; मलाई धन चाहिएको छ; मलाई धन दिनुहोस् । छोरा नै बाबुको सम्पत्तिको उत्तराधिकारी हुन्छ' ।"

आमाको कुरा सुनी मनोहर तथा तेजिला भएका सातवर्षीय राहुल कुमार, कुमारलीलाले विशाल परिषद्का बीच निर्भीकरूपले गई बुद्ध बस्नु भएको नजिक एक छेउमा बसे । राहुल कुमारको बसाई परिषद्कोनिमित्त एक मनमोहक दृश्य भएको थियो । बाबुको नजिक बस्दा बालक राहुल कुमारलाई पितृस्नेह पाएको अनुभव भई कुमारले "श्रमण ! तपाइको छाया मलाई अति सुख लाग्छ (=सुखा ते, समणा, छाया[1])" भन्दै आफूलाई सुहाउँदो ढङ्गले कुरा गरिरहे । बुद्धको अगाडि बसी मुखताक्दै "पिताज्यू ! मलाई धन दिनुहोस् ! मलाई धन चाहिएको छ । छत्र ओढी म चक्रवर्ती राजा हुन चाहन्छु । आमाले तपाइसँग धेरै धेरै धन छ भनी भन्नु हुन्छ । पिताज्यू ! मलाई दिनुहोस् !!" भन्दै अति प्रियंकर ढङ्गले एक्लै फत-फताइरहे ।

भोजनकृत्य समाप्त भएपछि अनुमोदन गरी शाक्यमुनी बुद्ध भगवान् आसनबाट उठी सुरु सुरु राजदरवारबाट बाहिर निस्कनु

---

१. महा. व. पा. पृ. ६ : राहुलवत्थु, महाखन्धकं, महावग्गो ।

भयो। त्यस बखत राहुल कुमार पनि "दायाद दिनुहोस्! दायाद दिनुहोस्!!" भन्दै बुद्धसँग सँगै लागेर गए। बुद्धले राहुल कुमारलाई फर्काउनु भएन। बुद्ध प्रतिको गौरवको कारणलेगर्दा कसैले पनि राहुल कुमारलाई फर्काउने साहस गर्नसकेनन्।

"यी राजकुमारले पिताको सम्पत्ति माग्दैछन्। जुन सम्पत्ति यिनी माग्देछन् त्यो सांसारिक तथा बिघ्नपूर्ण छ। अतः यिनलाई किन मैले बोधिमण्डपमा पाएका सप्त-आर्य-धनहरू[1] नदेऊँ!" भन्ने विचार गर्नुभई न्यग्रोधाराममा पुगेपछि सारिपुत्र स्थविरलाई बोलाई राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गराउन लगाउनु भयो[2]।

---

१. सप्त-आर्य-धन भनेका यी हुन्—

"सद्धा धनं सीलधनं, हिरी ओत्तप्पियं धनं।
सुतधनं च चागो च, पञ्ञा वे सत्तमं धनं॥
'यस्स एते धना अत्थि, इत्थिया पुरिसस्स वा।
अदलिद्दोति तं आहु, अमोघं तस्स जीवितं॥"

अर्थात्—स्त्री वा पुरुष जोसँग (१) श्रद्धा, (२) शील, (३) लज्जा, (=हिरी), (४) भय (=ओत्तप्पं), (५) श्रुती, (६) त्याग तथा (७) प्रज्ञा धनहरू हुन्छन् उसलाई दरिद्र भनी भन्दैनन् र उसको जीवन पनि मोघ (=खोक्रो) हुन्न। अं. नि. ७ पृ. १५५ : वित्थतसुत्तं।

२. सम. पा. पृ. ७५३; जा. अ. क I. पृ. ७५; अप. दा. अ. क. पृ. ८०; यस घटना सम्बन्धीका मूलसूत्र महा. व. पा. पृ. ८६ मा उल्लेख भएको छ र जसको अनुवाद बु. रा. पृ. १४३ मा गरिएको छ।

गृहत्याग

भगवान् बुद्ध कपिलवस्तुमा छउन्जेलसम्म वहाँले सँधै राज-दरवारमै भोजन गर्नु भयो। राहुल कुमारलाई प्रव्रजित गर्नु अगाडि नन्द राजकुमारलाई प्रव्रजित गर्नु भएको र त्यस पछि शुद्धोदन राजाको परिनिर्वाण भएको तथा महाप्रजापति गौतमी प्रव्रजित हुनु भएको आदि कुराहरू माथि[1] उल्लेख नै भइसकेका छन्। बुद्धकालीन राजपरिवारमा[2] पनि उक्त कुराहरू उल्लेख भएका छन्।

महाप्रजापति गौतमी वैशालीमा गई प्रव्रजित भइसक्नु भए पछि एक दिन, बुद्ध भगवान् श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा राहुलमाता यशोधरादेवीले यस्तो सोच्नु भयो—

"मेरा स्वामी प्रव्रजित भई सर्वज्ञ बुद्ध हुनु भयो, मेरा पुत्र पनि प्रव्रजित भई बुद्धसँग बसेका छन्; म मात्रं घरगृहस्थीमा बसेर के गरूँ! बरु प्रव्रजिताभएर श्रावस्तीमा गई नित्यप्रति सम्यक् सम्बुद्धको पनि पुत्र राहुलको पनि मुख हेरी बस्ने छु[3]।

---

१. पृ. १५–३०

२. पृ. १३९–४३

३. "सत्थरि पन सावत्थिं उपनिस्साय विहरन्ते राहुलमाता दवी 'सामिको मे पब्बजित्वा सब्बञ्ञुत पत्तो, पुत्तो पि मे पब्बजित्वा तस्सेव सन्तिके वर्सात। अहं अगारमज्झे किं

यति सोच्नुभई राजदरवार त्यागी वैशालीको भिक्षुणी निवासस्थानमा गई वहाँ भिक्षुणी हुनु भयो। पछि आचार्य र उपाध्यायहरूसँगै श्रावस्तीमा गई शास्ता र पुत्र राहुल श्रामणेरको मुख हेर्दै एक भिक्षुणी निवासस्थानमा बस्नु भयो[१]।

प्रव्रजित भए देखिनै "भद्दकच्चाना स्थविरा" भन्ने नामद्वारा वहाँ प्रसिद्ध हुनु भयो[२]।

वहाँ, कसकहाँ प्रव्रजित हुनुभयो भन्ने विषयको सम्बन्धमा कतै पनि प्रष्ट शब्दमा उल्लेख भएका नपाइएता पनि अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा[३] अनुसार "राहुल माता पि जनपद कल्याणी पि

करिस्सामि, अहम्पि पब्बजित्वा सावत्थिं गन्त्वा सम्मासम्बुद्धञ्च पुत्तञ्च निबद्धं पस्समाना विहरिस्सामी' ति चिन्तेत्वा भिक्खुनि उपस्सयं गन्त्वा पब्बजित्वा...।" जा. अ. क. पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं, नं २८१

१. "...भिक्खुनी उपस्सयं गन्त्वा पब्बजित्वा...सावत्थिंगन्त्वा एकस्मिं भिक्खुनी उपस्सये वासं कप्पेसि।" जा. अ. क. I-II. पृ. ६३९ : अब्भन्तरजातकं, नं. २८१

२. "सा पब्बजितकालतोपट्ठाय भद्दकच्चानाथेरीतेव पाकटा अहोसि।" अं. नि. अ क. I पृ. २०५ : एककनिपातवण्णना।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५: एककनिपातवण्णना, भद्दकच्चानाथेरी।

थेरिया सन्तिकं गन्त्वा पब्बजि" भन्ने वाक्यद्वारा भने वहाँ पनि महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित हुनु भएको हो भन्ने कुराको संकेत पाइन्छ। किनभने नन्दा स्थविरा महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई प्रव्रजित भएको कुरा वहाँको चरितबाट[१] प्रष्ट बुझिन्छ।

फेरि अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा मै "सुद्धोदन महाराजस्स परिनिब्बुतकाले महापजापति गोतमि राहुलमातरञ्च निक्खमित्वा सत्थु सन्तिके पब्बजिताति ञत्वा[२]..." भन्ने नन्दा स्थविराको वाक्यद्वारा भने महाप्रजापति गौतमी पनि यशोधरादेवी पनि बुद्धकहाँ प्रव्रजित भएका हुन् भन्ने कुराको आभास पाइन्छ।

माथि उल्लेख भएका अब्भन्तरजातकको वर्तमान कथानुसार भने वहाँ वैशालीमा गई प्रव्रजित हुनु भएका कुरा प्रष्ट बुझिन्छ[३]।

जोसँग भिक्षुणी भए पनि वहाँ वैशालीमा प्रव्रजित भई त्यहाँबाट श्रावस्तीमा जानु भएको कुरामा भने कुनै भिन्नता छैन। अतः श्रावस्तीमा एक भिक्षुणी निवासस्थानमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँले विदर्शनाध्यान गरी अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो। अरहत्वका साथसाथै वहाँले महाभिज्ञा ध्यानमा पनि पूर्णवशीत्व प्राप्त गर्नु भयो।

---

१. हेर माथि पृ. ४०९-१३ नन्दा स्थविरा परिचय।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. १९८ : एककनिपातवण्णना, नन्दाथेरी।

३ माथि पृ. ६५१ को पादटिप्पणीमा।

एकै आसनमा बसी एकै आवर्जनद्वारा वहाँले एकलाख कल्प अधिक असंख्य[1] कल्पहरूका कुराहरूलाई पनि अनुस्मरण गर्नसक्नु हुन्थ्यो[2] ।

वहाँले झैं असंख्य कल्पहरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्ने पुरुषहरू बुद्धशासनमा वहाँ समेत चारजना मात्र छन् । जस्तै— सारिपुत्र महास्थविर, मौद्गल्यायन महास्थविर, बक्कुल महा-

---

१. दीपङ्कर बुद्धका पालादेखि कौडिन्य भगवान्का पालाको अन्त सम्मलाई एक असंख्य कल्प भन्द छन् । यसैं क्रमानुसार असंख्य कल्पहरूको गिन्ति गरिएको छ । त्यस्तै, कुनै कल्पमा एक मात्र बुद्ध पनि हुन्छन् कुनै कल्पमा दुइ तीन बुद्धहरू पनि हुन्छन् । जस्तै यस भद्रकल्पमा क्रकुछन्द, कोणागमन तथा काश्यप बुद्धहरू बितिसके । वर्तमानमा शाक्यमुनि बुद्ध हुनुहुन्छ तथा भविष्यमा मैत्री बुद्ध हुनेछन् । यी सबै भद्रकल्पका बुद्धहरू हुन् । बु. वं. पा. पृ. ३८१–८३; अरू विशेष कुरा जान्न चाहनेले अं. नि-४ पृ. १५० : कप्पसुत्तं, अ. क. II. पृ. ५३७; चरि. पि. अ. क. पृ. ९–१३; बु. वं पा. पृ. ३८१ : बुद्ध-पकिण्णककण्डं, अ. क. पृ. २४६; दी. नि. अ क. I. पृ. २७१: महापदानसुत्तवण्णनामा पनि हेर्नू ।

२. "एकपल्लङ्केन निसिन्ना, एकावज्जेन कप्पसतसहस्साधिकं असंख्यय्यं अनुस्सरति ।" अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५ : एक-कनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना ।

स्थविर तथा यशोधरा स्थविरा[१]।

असंख्य कल्पहरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्नसक्ने गुणलाई नै ध्यानमा राख्नु भई भगवान्‌ले वहाँलाई श्रावस्तीमा महाभिज्ञालाभिनी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रछिन् भन्ने औपचारिक घोषणा गर्नु भएको हो[२]। जुन कुरा तल "अग्रस्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले समुल्लेख गरेको छ।

राहुलद्वारा मातृ-उपस्थान

जातकट्ठकथा[३] अनुसार श्रावस्तीमा बसिरहनु भएकी राहुलमाता स्थविरालाई समय समयमा राहुल श्रामणेर हेर्न जानु हुन्थ्यो।

एक दिन, राहुल श्रामणेर आमाकहाँ जानुहुँदा राहुलमाता स्थविरा बाहिर निस्कन नसकी वहाँले एक भिक्षुणीलाई खबर पठाउनु भयो। ती भिक्षुणी आई राहुल श्रामणेरलाई वायु प्रकोपको कारणले गर्दा राहुलमाता स्थविराको पेट दुखिरहेको कुरा सुनाए पछि श्रामणेर भित्र गई "आमा! तपाइलाई केको आवश्यकता छ?" भनी

---

१. अं. नि. अ.क. I. पृ. २०४: एककनिपातवण्णना, भद्दाकच्चाना।

२. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५

३. जा. अ. क. I-II. पृ. ६३९: अब्भन्तरजातकं, नं. २८१

सोध्दा स्थविराले— "पुत्र ! घरमा बस्दा सखर राखेको आँपको रसपान गर्दा मेरो पेटको वायु साम्य भई पेट सञ्चो हुन्थ्यो । अब भिक्षाटन् गरी जीवन बिताउनेहरूलाई कहाँबाट त्यस्तो पाउनु र !" भनी भन्नु भए पछि "आमा ! पाउनसकेमा ल्याउने छु" भनी दुःखी भई श्रामणेर बाहिर निस्कनु भयो ।

यसो हेर्दा राहुल श्रामणेरलाई के नपुग थियो होला भन्ने जस्तो हामीलाई लाग्न सक्छ । किनभने धर्मसेनापति महास्थविर जस्ता वहाँको उपाध्याय हुनुहुन्छ, महामौद्गल्यायन महास्थविर जस्ता वहाँको आचार्य हुनुहुन्छ, आनन्द महास्थविर जस्ता वहाँको कान्छा बाबु हुनुहुन्छ र स्वयं बुद्ध भगवान् वहाँको पिता नै हुनुहुन्छ । तर यो दुःखको कुरा पोख्न वहाँ न बाबु हुनु भएका बुद्धकहाँ जानुभयो, न कान्छा बाबु हुनु भएका आनन्द महास्थविरकहाँ जानुभयो, न त आचार्य हुनु भएका महामौद्गल्यायन महास्थविरकहाँ नै जानुभयो । श्रमण जीवनको नियमानुसार उपाध्याय नै शिष्यको सुख दुःखको जिम्मेवार हुन्छ, उपाध्याय नै प्रमुख हुन्छ । त्यसैले वहाँ आफ्नै उपाध्याय सारिपुत्र महास्थविरकहाँ गई अँध्यारो मुख पारी वन्दना गरी एक छेउमा उभिइ रहनु भयो ।

"श्रामणेर ! तिम्रो मुख अँध्यारो जस्तो छ नि, किन ?"

"भन्ते ! मेरी आमालाई सञ्चो छैन । वायु प्रकोपको कारणले पेट दुखिरहेछ । 'तपाइलाई के चाहिन्छ ?' भनी सोध्दा वहाँले 'घरमा बस्दा सखर मिलाएको आँपको रस-पान गर्दा पेट दुखेको निको हुन्थ्यो;

तर अब भिक्षाद्वारा जीविका गर्नेहरूले कहाँबाट त्यस्तो पाउनु र' भनी भन्नु हुन्छ" भनी विनीतपूर्वक सुनाउनु भयो।

अनि महास्थविरले "श्रामणेर! चिन्ता नगर, पाउनेछौ" भनी भन्नुभयो। भोलिपल्ट भिक्षाजाने वेलामा श्रामणेरलाई लिई श्रावस्ती नगरमा गई, श्रामणेरलाई आसन-शालामा राखी महास्थविर एकलै राजदरवारमा जानुभयो।

महास्थविर आइरहनु भएको देखी वन्दनागरी कोशल राजाले वहाँलाई आसनमा वसाल्नु भयो। अनि राजाले उद्यानपाललाई अह्राई तुरन्तै राम्रा सुस्वादिला तथा ताजा एक ढक्की आँप ल्याउन लगाई, आफैले आँपको बोक्रा छिल्की, आफैले सखर मिलाई मुछी स्थविरको पात्रभरी आँपकोरस राखिदिए। महास्थविर पात्रभरी आँपकोरस लिई आसनबाट उठी सरासर आसन-शालामा गई "ल लेऊ, श्रामणेर!" भनी श्रामणेरलाई दिनुभयो। श्रामणेरले लगी आमा स्थविरालाई दिनुभयो। त्यो रस-पान गरेपछि स्थविराको वायु समन भई पेटदुखेको सञ्चोभयो।

सारिपुत्र महास्थविर आँपकोरस लिई आसनबाट उठी जानु भएको देखेर राजाको मनमा शंका उठ्यो कि महास्थविरले शायद यो आँपकोरस कसैलाई दिनकोनिमित्त लैजानु भएको त होइन! अनि राजाले एक पुरुषलाई बोलाई "यो रस महास्थविरले के गर्नु हुँदो रहेछ राम्ररी बुझेर आऊ" भनी आज्ञा दिए।

सो पुरुष महास्थविरको पछि पछि लागी वहाँले सो रस

राहुल श्रामणेरलाई दिनु भएको र राहुल श्रामणेरले आफ्नी आमा यशोधरा स्थविरालाई दिएको समेत कुरा बुझी राजाकहाँ गई सबै कुरा विन्तिगऱ्यो ।

यो घटनाको कुरा सुनी राजाको मनमा कस्तो कस्तो लाग्यो र विस्मित भई यस्तो सोचे—

"अहो आश्चर्य ! यदि शास्ता घरमै बसिरहनु भएको भए वहाँ चक्रवर्ती राजा हुनुहुने थियो होला, राहुल श्रामणेर परिनायक-रत्न अर्थात् प्रमुख सेनापति हुनु हुने थियो होला, यशोधरा स्थविरा स्त्री-रत्न अर्थात् अग्र महिषी भई बडामहारानी हुनुहुने थियो होला । यी राज्यहरू सबै वहाँहरूकै अधीनमा रहने थिए होलान् र हामीहरू सबै वहाँहरूकै परिचारक भई बस्नु पर्ने थियो होला । तर आज वहाँहरू सबै प्रव्रजित भई हामीहरूका आश्रयलिई बस्नुभएको छ । यस्तो अवस्थामा हामीहरू वहाँहरू प्रति अप्रमादी भएर बस्न सक्नु पर्छ ।"

संवेगपूर्वक यति सोची राजाले त्यस बेलादेखि यशोधरा स्थविराकहाँ सँधै आँपकोरस पठाउन थाले ।

"सारिपुत्र महास्थविरले बिम्बादेवीको ठूलो उपकार गर्नु भयो" भन्ने कुरा व्यापकरूपमा चर्चाको विषय हुन थाल्यो । यसै सन्दर्भमा भगवान्ले सारिपुत्रको वर्णना गर्नुभई भिक्षुहरूलाई "भिक्षु-हो ! अहिले मात्र होइन, अघि अघिका जन्महरूमा पनि सारिपुत्रले यस्तै गरी राहुलमाताको उपकार गरेका थिए" भन्नु हुँदै अब्भन्तर-

जातकको[1] अतीत कुराहरू परिषद्लाई सुनाउनु भयो ।

अर्को एक समयमा, यशोधरा स्थविरा श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा यस्तै घटना घट्नगयो । यस बखत सारिपुत्र महास्थविरले राहुल श्रामणेरको कुरा सुनी नौ प्रकारका खारेका घ्यूहरू मिसाइएको रोहित माछाको रस र मार्सी चामलको भात (=सालिभत्तं) ल्याई राहुल श्रामणेरलाई दिनुभयो । श्रामणेरले आमा स्थविरालाई दिनुभयो र सो भोजन खाए पछि स्थविराको पेट् निकोभयो । यो कुरा सुनेर कोशल राजाले त्यस दिनदेखि स्थविराकहाँ उपरोक्ताकारको भोजन सँधै पठाउन थाले[2] ।

सम्बन्धको शुरुवात्

यशोधरादेवी र सिद्धार्थ बोधिसत्वका बीच अहिले मात्र दाम्पत्य जीवनको सम्बन्ध रहेको होइन अपितु असंख्य कल्प अघिदेखि नै रहि आएका कुराहरू जातक-साहित्यको अध्ययनबाट अवबोध हुन्छ ।

एक समय, अठहत्तर (७८) वर्षकी[3] राहुलमाता स्थविरा

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६३९, नं. २८१

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ६६४ : सुपत्तजातकं, नं. २९२

३. हेर तल "यशोधरा स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ९–१०

राजगृहको एक भिक्षुणी-निवासस्थानमा बसीरहनु भएको बेलामा वहाँले आफू परिनिर्वाण हुने समय आएको कुरा बुझ्नु भई राजगृहमै बसीरहनु भएका भगवान् बुद्धकहाँ गई आफू परिनिर्वाण हुने कुराको सूचना दिनु हुँदै भगवान्सँग क्षमा प्रार्थना गरी वर्तमान तथा अतीतका केही कुराहरू सुनाउँदै बताउनु भएका "थेरीअपदान" का कुराहरू अध्ययनगर्दा थाहा पाइन्छ कि बुद्धसँग वहाँको सम्बन्ध कहिले देखि शुरू भएको रहेछ ।

एकलाख चार असंख्य कल्पहरू[1] अघि दीपङ्कर बुद्धको पालामा थेरीअपदानपालि[2] अनुसार वहाँ सुमित्रा भन्ने ब्राह्मणी भई जन्मिनु भएको थियो ।

त्यस बखत अमर वा अमरवती[3] भन्ने नगरमा दीपङ्कर बुद्ध आउनु भएको थियो र त्यसै बेला सुमित्रा ब्राह्मण-कन्या हातमा आठवटा पद्मका फूलहरू लिई बुद्धको दर्शनार्थ आएकी थिइन् । त्यसबखत मार्ग सफा गरिरहेका सुमेध ब्राह्मणलाई देखी उनको हृदय सुमेध प्रति आकर्षित भई आफ्नो हातका आठवटा फूलहरूमध्ये पाँचवटा फूलहरू सुमेधलाई दिएर "यस कर्मद्वारा बोधि प्राप्तिकोनिमित्त

---

१. बु. वं. पा. पृ. ३०५ : सुमेधपत्थनाकथा ।

२ थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३: यसोधराथेरीअपदानं, गा. नं. ५२

३. बु. वं. अ. क. पृ. ५५ : सुमेधकथा ।

तपाइसँग समागम हुनपाओस्[1]" भन्ने कामना गरिन्। यहींदेखि नै यशोधरादेवीको सिद्धार्थ बोधिसत्वसँग सम्बन्धको शुरुवात् भएको हो।

दीपङ्कर बुद्ध भगवान्ले पनि उनीहरूका बीच भविष्यमा परस्पर सुसम्बन्ध रही परस्पर सहयोगी भई सुमित्रा सुमेधकी सुप्रिया समचारिणी हुनेछन् भन्ने भविष्यवाणी मात्र नगरी सुमेध ऋषिलाई यहाँदेखि असंख्य असंख्य कल्प पछि बुद्ध हुनेछन् भन्ने कुराको समेत व्याकरण गर्नु भएको थियो[2]। यी कुराहरू तलको "यशोधरा स्थविरा-पदान" शीर्षकको गा. नं. ४९–५७ मा अनुवाद भएको छ।

यसरी अनन्त संसार-स्रोतमा यशोधरादेवी र सिद्धार्थ बोधि सत्वका बीच पहिलोपटक भेट्-घाट् दीपङ्कर बुद्धको पालामा भएको हो।

बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त नगरुन्जेलसम्म यशोधरादेवीले वहाँको साथ दिई—कहीले बहिनी, कहीले पत्नी भई वहाँको उपकारिणी हुनु भयो। यी कुराहरूको निदर्शनकोनिमित्त केही सम्बन्धित

---

१. "तेन सद्धिं समा होन्तु, बोधत्थ'य तवं इसे" थेरी. अप दा. पा. पृ २६४: यसोधराथेरीअपदान, गा. नं. ५७

२. "अपरिमेय्यितो कप्पे, बुद्धो लोके भविस्सति" बु वं. पा. पृ. ३०९: सुमेधपत्थनाकथा, गा. नं. ६१

जातकका कुराहरू अर्थात् अतीत जन्मका कुराहरू संक्षेपमा यहाँ उल्लेख गरेको छु ।

अतीत सम्बन्धका कुराहरू

(१) अनुसोचियजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा भार्या मरेको कारणले शोक गरिरहेका एक कुटुम्बको कारणमा भन्नु भएको हो ।

अतीतकालमा वाराणशी देशमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व (=शाक्यमुनिबुद्ध हुने) एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भएको थियो । तक्षशिलामा विद्याध्ययन गरी फर्केर आए पछि आमा बाबुहरूले वहाँलाई वहाँको इच्छा नहुँदा नहुँदै सम्मिल्लभाषिणी भन्ने एक ब्राह्मण कुमारीसँग विवाह गरिदिए । एकै कोठामा, एकै खाट्मा सुतेर पनि वहाँहरूले मैथुन सेवन नगरी मानो कुनै ब्रह्मचारी भिक्षु वा श्रमणहरूले झैं ब्रह्मचर्य जीवन बिताउनु भयो । आमा बाबुहरू देहान्त भएपछि वहाँहरू दुवै प्रव्रजित भएर जानुभयो ।

केही समय पछि परिव्राजिकालाई रगत बग्ने रोग लाग्यो । एक दिन, परिव्राजिकालाई साथमा लिई एक सत्तलमा राखी परिव्राजक भिक्षाटन्कोनिमित्त शहरमा जानुभयो । भिक्षाटन्बाट फर्केर

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ६५, नं. ३२८

आउँदा परिव्राजिका मरिरहेको देखी, आफ्नो भोजनकार्य समाप्तगरी मुख कुलागरिसकेपछि गर्नुपर्ने दाहकार्य गर्न थाल्नु भयो।

सुन्दर रूप भएकी परिव्राजिका मरेको हेर्न त्यहाँ भेला भइरहेका मानिसहरूले "यी परिव्राजिका तपाइको को पर्छिन्' भनी सोध्दा बोधिसत्वले "अघि घरमा छँदा मेरी पादपरिचारिका हुन्" भनी जवाफ दिनुभयो। 'आफ्नी पत्नी मरेर पनि तपाइ रुनु हुन्न" भनी भन्दा वहाँले "बाँचुन्जेलसम्म मेरो सम्बन्ध थियो; मरिसके पछि अहिले के को सम्बन्ध र, यसमा रुनुपर्ने नै के छ र!" भनी जवाफ दिनुभयो।

यस जन्ममा समिल्लभाषिणी परिव्राजिका राहुलमाता र परिव्राजक स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(२) आदित्तजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा बसिरहनु भएको बेलामा प्रसेनजित् कोशल राजाले अशादृश-दान[२] दिएको सम्बन्धमा बताउनु भएको हो।

अतीतकालमा भरत भन्ने राजा थिए। उनी अति दानी थिए।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ३३३, नं. ४२०

२. 'अशादृश-दान' भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा धम्म. प. अ. क. पृ ४२७ को असदिसदानवत्थु, लोकवग्गमा समुल्लेख भएको छ। बु. रा. पृ. १५९ मा पनि उल्लेख भएको छ :

उनकी अग्रमहिषी समुद्रविजया पनि दानी तथा बुद्धिमानी थिइन् । उनीहरूले दिएको दानको अनुमोदन गर्नु हुँदै प्रत्येकबुद्धले यसो भन्नु भयो –

"आदित्तस्मि अगारस्मि, यं नीहरति भाजनं ।
तं तस्स होति अत्थाय, नो च यं तत्थ डय्हति ॥"

अर्थात्—आगो लागेको घरबाट जुन वस्तुहरू बाहिर निकाल्छन् उनै वस्तुहरू पछि उसको काममा आउँछन्, आगोमा परेका वस्तुहरू होइनन् ।

यस जन्ममा पनि समुद्रविजया राहुलमाता र भरतराजा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(३) उदयजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू भगवान्‌ले एक उत्कण्ठित भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीतकालमा सुरुन्धन नगरमा काशीराजाले राज्य गर्दथिए । सो राजाका सन्तानहरू नभएकाले एक दिन, महारानीलाई "सन्तान-कोनिमित्त प्रार्थना गर !" भनी भने । बोधिसत्व ब्रह्मलोकबाट च्युत-भई महारानीको कोखमा जन्मिनु भयो । सबैलाई हर्षोदय गराउँदै जन्मेको हुँदा "उदयभद्र" भनी वहाँको नामकरण गरे । अर्को एक प्राणी पनि ब्रह्मलोकबाट च्युतभई राजाको अर्की महिषीको कोखमा

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १२८, नं. ४५८

बालिका भई जन्मिन् । उनलाई "उदयभद्रा" भन्ने नामकरण गरे ।

पछि राजाले पुत्रलाई राजा बनाउने इच्छा गरी उनलाई विवाह गरिदिने कुरा गर्दा उदयभद्र राजकुमार मानेनन् । अन्तमा बाबु आमाहरूको जिद्दीबाट मुक्तहुने विचार गरी एक सुवर्णको रूप बनाई "यस्ती स्त्री पाएमा विवाह गर्नेछु" भनी भने । त्यस्ती स्त्री खोज्न पठाउँदा कहीं पनि नपाए पछि उदयभद्रा राजकुमारी त्यस्तै राम्री स्त्री भएकीले राजकुमारको इच्छा विना नै उनीसँगै विवाहगरी राज्यमा राखे ।

वहाँहरू दुवै ब्रह्मलोकबाट च्युत भएर आएका प्राणीहरू भएका हुँदा विवाह भएर पनि दुवैले मैथुन रहित ब्रह्मचर्य जीवननै बिताउनु भयो ।

यस जन्ममा पनि उदयभद्रा राहुलमाता र उदयभद्र स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(४) कुम्भकारजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले क्लेश-निग्रहको सम्बन्धमा बताउनु भएको हो ।

अतीतकालमा वाराणशीमा ब्रह्मदत्त राजाले राज्य गरिरहेका थिए । त्यस बखत बोधिसत्व द्वारगाउँमा एक कुमालेको कुलमा जन्मिनु भयो । वहाँका एक पुत्र र एक पुत्री थिए ।

---

१. जा. अ. क. III. पृ. २६५, नं. ४०८

त्यस बखत सो कुमालेले— (१) कालिङ्ग राष्ट्रको[1] दन्तपुर नगरका करण्डु भन्ने राजा, आँपको एक रुखमा फलहरू पाकिरहेको बेलामा सबैले आँप टिपेर खाएको र फल नहुँदा रुखलाई कसैले वास्ता नगरेको देखेर—यसै कारणलाई ध्यानमा राखी प्रव्रजित भएका; (२) गन्धार राष्ट्रको[2] तक्षशिला[3] नगरका नग्गजि भन्ने राजा, प्रसादमा एक स्त्रीले दुवै हातमा एक एक वटा चूरी लगाई काम गरि-रहँदा उसको हातबाट कुनै आवाज न आएको र पछि दाहिने हातको चूरी बाँया हातमा लगाउँदा त्यसबाट आवाज निस्केको सुनी—यही कारणद्वारा प्रव्रजित भएका; (३) विदेह राष्ट्रको मिथिला नगरका

---

१. भरतसिंह उपाध्यायको बु. भा. भू. पृ. ४९२ अनुसार कालिङ्ग राष्ट्र भनेको गोदावरी नदीदेखि लिएर महानदीसम्मको इलाका-लाई बुद्धयुगमा 'कलिङ्ग' भन्दथे भन्ने कुराका साथ 'दन्तपुर' भन्ने नगरको सम्बन्धमा अहिलेसम्म कुनै निर्णय भएको छैन भन्ने कुरा पनि उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तैगरी उहीं पृ. ४९३–९४ मा यस सम्बन्धमा धेरै छलफल गरिएको छ।

२. गन्धार राष्ट्र भनी स्वात नदीदेखि लिएर झेलम नदीसम्मलाई मान्न सकिन्छ भनी भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ४५०-५१ मा उल्लेख गरेका छन्।

३. 'तक्षशिला' भन्ने आजकल कहाँ पर्छ भन्ने कुरा बु. रा. पृ. ३५० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ।

"निमिराजा, झ्यालबाट हेरिरहँदा एक बाजले मासूको पसलबाट एक टुक्रा मासु टिपीलग्दा उसलाई अनेक गिद्धहरू तथा चराहरूले लखेटिरहँदा उसले मासुको टुक्रा खसालेपछि सबै चराहरू मासूको पछि लागी उसलाई कसैले पनि न लखेटेको देखी—यसै कारणले प्रव्रजित भएका तथा (४) उत्तर पञ्चाल राष्ट्रको कम्पिल्ल नगरका दुम्मुख भन्ने राजा झ्यालमा बसिरहेको बेलामा गोठालाले गोठ खोलिदिंदा एक साँढेले कामरागको कारणले एक गाईलाई लखेट्न थाल्यो र एक अर्को साँढेले पनि उसलाई लखेटनजाँदा त्यो साँढेलाई आफ्नो तीखो सिङ्ले भुँडीमा हान्दा उसको आन्द्रा निस्की उ उहीं ठहरै मरेको देखेर --यसै कारणले प्रव्रजित भएका—यी चारै प्रत्येक-बुद्धहरूसंग वहाँहरू प्रव्रजित भएका कारणहरू सोध्दा ती चारैजनाले कारण बताए पछि, घरफर्की आफ्नो स्त्रीलाई आफू प्रव्रजित भएर जाने कुरा कुमालेले सुनाए। यी कुरा सुनी ती स्त्री पुरुषभन्दा अघि आफू प्रव्रजित हुने विचार गरी पानी लिन भनी घरबाट निस्के पछि उहींबाटै प्रव्रजित भएर गइन्।

पछि कुमाले पनि बालकहरू केही ठूला भए पछि छोरा र छोरीलाई एक नातादारकहाँ जिम्मा लगाई आफू प्रव्रजित भएर गए।

यस जन्ममा पनि परिव्राजिका स्त्री राहुलमाता र परिव्राजक कुमाले स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(५) कुम्मास पिण्डजातक[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान्

---

१. जा. अ. क. III. पृ. २८७, नं. ४१५

बुद्धले मल्लिकादेवीको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व अत्यन्त दरिद्रकुलमा जन्मिनु भएको थियो । एक दिन, आफूसँग भएका कुलमासपिण्ड (=साधारण खाना) प्रत्येकबुद्धलाई दान दिनु भएको पुण्यको प्रभावले सोही नगरमै पछि राजकुलमा जन्मी राजा हुनु भयो ।

यस जन्ममा वहाँलाई जातिस्मरण-ज्ञान उत्पन्न भएको थियो ।

यो जन्ममा पनि वहाँको महारानी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र राजा पनि स्वयं बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो ।

(६) कुरुधम्मजातक[१] । यस जातकका कुराहरू बुद्धले, एक हंसलाई ढुङ्गाले हानी मारेको एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

यस जातकमा पञ्चशील पालनको वर्णना पाइन्छ । राजारानीहरूले पञ्चशील पालन गर्दथे । राजाहरू दानी पनि थिए । पञ्चशीलको सन्देशबाट कालिङ्ग राष्ट्रको दुर्भिक्षहरू दूर भएर गएका थिए । त्यानो कारणमा पनि राजाहरूले 'के मेरा शीलहरूमा त्रुटी त भएनन् ?" भन्ने सन्देह तथा शङ्का गर्दथे । राजाका सबै परिवारहरूले पनि पञ्चशील पालन गर्दथे ।

यस जन्ममा कुरुराजाकी महारानी राहुलमाता र कुरुराजा

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६३२, नं. २७६

स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(७) कुसजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले एक उत्कण्ठित भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा मल्लराष्ट्रको[२] कुशावती राजधानीमा ओक्काक भन्ने राजाले राज्य गर्दथे । राजाकी बडामहारानी शीलवती महारानी थिइन् ।

बोधिसत्व कुश राजकुमारको नामले शीलवती बडामहारानीको कोखमा जन्मिनु भयो । राजकुमारको जयम्पति भन्ने एक सहे भाइ पनि थिए ।

कुश राजकुमारको विवाह मद्रदेशका राजाकी आठ छोरीहरूमध्ये सबभन्दा जेठी छोरी प्रभावती राजकुमारीसँग भयो । कुशराजकुमारको अनुहार कुरूप थियो । त्यसैले नेपालमा कुश राजकुमारलाई 'बीरकुश' राजकुमार पनि भन्दछन् । प्रभावतीदेवी अति सुन्दरी थिइन् । विवाह हुने बेलामा शीलवती महारानीले सोचिन् कि मेरो छोराको

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. १४१, नं. ५३१

२. बुद्धको पालामा मल्ल राज्य दुइ भागमा विभाजित भएका थिए । एउटा कुशीनगर र अर्को पावा । यस सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले बु. भा. भू. पृ. ३१५–२१ मा छलफल गरि देखाएका छन् ।

अनुहार कुरूप छ। अतः शायद राजकुमारलाई देखेर प्रभावती फर्केर जान सक्छिन् । त्यसो हुनाले महारानीले पहिले नै केही उपाय गर्नुपर्छ भन्ने सोची मद्र राजालाई यसो भनिन्—

"महाराज ! प्रभावती कुमारीलाई लिएर त जानेछु तर एक कुरा मान्नु भएमा मात्र । त्यो हो—हाम्रा राजपरम्परानुसार विवाह भएर छोरा नपाएसम्म राजकुमारीले मेरो छोरालाई दिनमा हेर्न सक्ने छैनन् । रातमा पनि बत्ती नभएको कोठामा मात्र । यो कुरा राजकुमारीलाई मान्य छ भने विवाह हुनेछ ।"

यो कुरा सुनी मद्रराजाले प्रभावतीसँग सोध्दा राजकुमारीले "हुन्छ" भनी भने पछि विवाहमङ्गल सम्पन्न भयो ।

विवाह भएको धेरै समय नबित्दै कुशराजकुमारले आमालाई प्रभावतीको मुख हेर्ने इच्छा भएको कुराभन्दा शीलवती महारानीले छोरालाई धैर्यदिई हात्तीसारमा देखाउने छु भनी प्रभावतीलाई त्यहाँ लगिन् । अर्को एक समयमा तबेलामा लगी देखाइन् ।

प्रभावती देवीले पनि शीलवती महारानीसँग राजकुमारको मुख हेर्ने इच्छा भएको कुरा विन्तिगर्दा, महारानीले धैर्यदिई, एक दिन राजकुमारलाई हात्तीमा चढाई शहर घुमाउन लगाइन् । यसै बेला शीलवती महारानीले बुहारीलाई राजकुमार देखाइन् । तर हात्तीको पछाडि उभिएर गएको पछुवाको हस्तविकार तथा मुखविकार आदि देखेर प्रभावतीको मनमा केही शङ्का उठ्न थाल्यो र आफ्नो दासी

खुज्जालाई "हात्तीबाट को अगाडि ओर्ह्लिन्छ, हेरेर आऊ" भनी अह्राइन् ।

उता पछुवा भई हात्तीको पछाडि उभिई गएका राजकुमार हात्तीबाट ओर्ह्लिनुभन्दा अगाडि चारैतिर हेर्दा खुज्जालाई देखेर उस-लाई "प्रभावतीलाई न भन्नू' भन्ने कडा चेतावनी दिई राजकुमार हात्तीबाट ओर्ह्लिए पछि भाइ जयम्पति राजकुमार पनि सिंहासनबाट उठी ओर्ह्लिए । खुज्जाले कुशराजकुमारको आज्ञालाई पालन गरी ।

अर्को एक दिन, बगैंचाको पोखरीमा क्रीडागर्न जाँदा कमलको पात मनीबाट सोही पछुवा भएर गएका पुरुषले नै आफूलाई पोखरीमा समातेको समेत कारणहरूलाई ध्यानमा राख्दा प्रभावती देवीको मनमा "निश्चयनै विरूप अनुहार भएका पुरुष नै कुशराजकुमार हुनु-हुन्छ" भन्ने निश्चय भए पछि राजकुमारी माइतीघरतिर लागि हालिन् । प्रभावतीदेवी माइतीघर गएदेखि कुशकुमार सारै चिन्तित मात्र नभई अति विरक्त भई आमाको वचन लिई राजकुमार देवीलाई फर्काई ल्याउन मद्रदेशमा गए ।

मद्रराजाको दरवारभित्र पुग्ने उपायसोची राजकुमारले वीणा वादकको भेष, चित्रकारीको भेष, कुमालेको भेष, नलकारकको भेष, मालीको भेष अनि भान्सेको समेत गुप्त भेष लिए । अन्तमा भान्सेको भेषद्वारा राजदरवारमा मात्र होइन प्रभावतीको भान्से हुन समेत पुगे ।

प्रभावतीको भान्से भई मद्रराजाकोनिमित्त पनि खाना पका-

उन थाले। कुशराजकुमार छद्‌मभेष लिई राजदरवारमा आइपुगेका कुरा प्रभावती लाई मात्र थाहा थियो। अतः राजकुमारले पकाएको खानाहरू खुज्जालाई दिई आफूले उसको खाना खान्थिन्। यति मात्र होइन राजकुमार दरवारमा आएदेखि प्रभावती देवी खाट्मा पनि सुत्दैनथिन्। प्रेमको कारणले र प्रभावतीको मुखहेर्ने आशाले राज-कुमारले खर्पनमा खाना बोकी प्रभावतीकहाँ पुऱ्याउन जाने काम पनि गर्न थाले। तैपनि राजकुमारले प्रभावतीसँग भेट गर्न सकेनन्। ल्याएको खाना खुज्जाले नै लिन्थी। बोधिसत्वको अनन्त जीवन-कालमा यस जन्ममा जस्तो वहाँले अरू जन्महरूमा प्रेमको कारणले त्यति कष्ट सहनु भएन होला।

यस्तैगरी प्रभावतीसँगको भेट् विना नै समय बित्दै गए पछि एक दिन, कुशराजकुमारले कोही नभएको मौकापारी, खान-पान बोकी लगिरहेको बेलामा जानाजान खर्पन सहित आफू भऱ्याङ्‌बाट लडे। लडेको आवाज सुनी कोठामा एक्लै बसिरहेकी प्रभावतीको हृदय ढुक् ढुक् हुन थालेको मात्र नभई "सुकुमार राजकुमार भऱ्याङ्-बाट लडेर कुनै अवाञ्छनीय दुर्घटना त भएन !" भन्ने कल्पना गरी, मन थाम्न नसकी हत्तरपत्त कोठाबाट बाहिर निस्की खर्पनले थिची घोप्टो परिरहेका राजकुमारकहाँ गई हातले समाती उठाउन लाग्दा राजकुमारले प्रभावतीलाई चुम्बन गरी उनको मुखभरी थुकिदिए। कसैले देख्ला भन्ने डरले हत्तरपत्त लाजले कोठाभित्र पसी दैलोको खापा आधा उघारी, दैलोमै उभिई राजकुमारीले यसो भनिन्—

"हे देव ! इच्छा नगर्ने सँग इच्छा गर्नेको अभिवृद्धि हुँदैन,

त्यसैले कामना नगर्नेसँग कामना नगर्नुहोस्; जो अनुरक्त हुन्छ उसँगै अनुराग गर्नुहोस्[१]।"

यसको जवाफमा राजकुमारले यस्तो भने—

"मन पर्नेहोस् वा मन नपर्नेहोस् यदि कसैले प्रेम पाउनसक्छ भने प्रेम पाउनु नै खुशीको कुरा हो, न पाउँनु दुःखको कुरा हो[२]।"

अनि प्रभावती देवीले आशा देखाएर कुरागर्दा मलाई मुश्किल पर्नेछ, अतः निष्ठुरी जस्तो भई "कडा शब्द प्रयोग गरेमा मात्र राजकुमार फर्केर जानुहुनेछ" भन्ने विचार गरी निम्न कुरा भनिन्—

"काठको टुक्राले ढुङ्गामा खाल्टो खन्ने झैं र जालमा हावा-लाई पोको पार्नेझैं तपाइले इच्छा नहुनेसँग इच्छा गर्नु हुन्छ[३]।"

---

१. "अब्भु हि तस्स भो होति, यो अनिच्छन्तमिच्छति ।
अकामं राज कामेहि, अकन्तो कन्तमिच्छसि ।।"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

२. "अकामं वा सकामं वा, यो नरो लभते पियं ।
लाभमेत्थ पसंसामि, अलाभो तत्थ पापको ।।"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

३. "पासाणसारं खणसि, कणिकारस्स दारुना ।
वातं जालेन बाधेसि, यो अनिच्छन्तमिच्छसि ।।"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

राजकुमार भन्दछन्—

"त्यसोभए के त तिम्रो हृदय कोमलताबाट दूरभई ढुङ्गा जस्तो सारो भइसकेको छ त ? राज्य समेत छाडी त्यत्तिको टाढाबाट आएर पनि मैले तिमीबाट कुनै रसीला वचनसम्म पनि सुन्नपाइन। साँच्चै नै तिमीले आफ्नो कोमल हृदयमा ढुङ्गा राखेकी होउल्यौ[१]!

"जब तिमीले मलाई आक्रोश गरी वचन सुनाउँछ्यौ तब म मद्रराजाको दरवारमा तिम्रो भान्सेकैं सम्झन्छु, जब तिमीले मलाई प्रशंसागरी स्नेहपूर्वक वचन सुनाउँछ्यौ तब म तिम्रो भान्से नभई कुशावतीको राजा संझन्छु[२]।"

"जति जति मैले कठोर वचन सुनाउँछु, उति उति झन् वहाँले ममाथि आसक्त गरी कुरागर्नुहुन्छ; निराश हुने गरेर नै वहाँलाई बताउनुपर्‍यो" भन्ने सोची राजकुमारीले निम्न कुरा भनिन्—

---

१. "पासाणो नून ते हदये, ओहितो मुदुलक्खणो।
यो ते सातं न विन्दामि, तिरोजनपदागतो॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

२. "यदा मं भुकुतिं कत्वा, राजपुत्ति उदिक्खसि।
आलारिको तदा होमि, रञ्ञो मद्दस्स थीपुरे॥
"यदा उह्ययमाना मं, राजपुत्ति उदिक्खसि।
नालारिको तदा होमि, राजा होमि तदा कुसो॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४ : कुसजातकं, नं. ५३१

"यदि ज्योतिषहरूका कुराहरू साँच्चो हो भने मलाई सातटुक्रा पार्नुभए पनि म तपाइको पत्नी हुने छैन[1]।"

यसको उत्तरमा राजकुमारले पनि यस्तो भने—

"यदि अरूका कुरा सत्य हो भने मेरो कुरा पनि सत्य हो कि—सिंहसमान कुशबाहेक कुनै पनि तिम्रो अरू पति छैन[2]।"

अनि प्रभावतीदेवी "राजकुमारसँग कुरा गरेर साध्य छैन" भन्दै दैलो थुनी कोठाभित्र गइन्।

यसरी मद्रराजाको दरवारमा प्रेमीकाको कारणले सात महीनासम्म कष्टभोगी अन्तमा राजकुमारी लिई विजयमङ्गलोत्सव गरी **बोधिसत्व** आफ्नो राज्यमा फर्कनु भयो।

यस जन्ममा पनि प्रभावतीदेवी राहुलमाताने र कुशराजकुमार स्वयं बुद्ध नै हुनुहुन्थ्यो।

---

१. "सचे हि वचनं सच्चं, नेमित्तानं भविस्सति।
नेव मे त्वं पति अस्स, कामं छिन्दन्तु सत्तधा॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५४

२. "सचे हि वचनं सच्चं, अञ्ञेसं यदि वा मम।
नेवतुय्हं पति अत्थि, अञ्ञे सीहस्सरा कुसा॥"
जा. अ. क. VI. पृ. १५५

(८) खण्डहालजातकं[1]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले देवदत्तको कारणलाई लिएर गृद्धकूट पर्वतमा भन्नु भएको हो।

यसको संक्षिप्त कुराहरू माथि उत्पलवर्णा स्थविरा-चरितको पृ. २५६ मा उल्लेख गरिसकेको छु।

(९) गङ्गमालजातकं[2]। यस जातकका कुराहरू भगवानले उपोसथ-व्रतको कारणलाई लिई जेतवन विहारमा बताउनु भएको हो।

एक समय बोधिसत्व वाराणशीमा एक दरीद्रकुलमा जन्मिनु भएको थियो। त्यस नगरमा सुचिपरिवार भन्ने एक दानी तथा धनी सेठ थिए। अनि सो दरीद्र बोधिसत्व ती सेठको घरमा नोकरी गर्न जानुभयो।

एक उपोसथको दिनमा, उपोसथ-व्रत बस्ने दिन हो भन्ने कुरा थाहा नपाएको र वहाँलाई कसैले पनि नभनेको हुनाले सँधैं झैं बिहान सबेरै कामगर्न गई साँझपख फर्केर आउँदा खाने ठाउँमा अरू दिन-हरूमा झैं धेरै मानिसहरू नदेखी सोध्दा "अघिनै खाना खाई उपोसथ-शील समादान गरी सबै उपोसथिकभई बसेका छन्" भन्ने कुरा सुनी "त्यसोभए अहिलेसम्म पनि उपोसथ-व्रत पालन गर्न सकिन्छ के ?"

---

१. जा. अ. क VII. पृ. १११, नं. ५४२

२. जा. अ. क. III. पृ. ३१५, नं. ४२१

भनी सेठसँग सोध्दा "पूरा फल पाउने नभई आधा फल पाउने उपोसथ-व्रत हुनेछ" भन्ने कुरा सुनी "त्यति भए पनि फल पाउने छु" भन्ने विचार गरी बोधिसत्वले उपोसथ-शील समादान गर्नुभयो।

दिनभरी केही नखाएको कारणलेगर्दा चूपीले रोपेको जस्तै भई पेट दुखेर रातभरी सासना खाई बिहान पख मर्नलाग्दा वहाँलाई ओसारीमा राखे।

त्यस बखत बाराणशीका राजा आफ्नो श्रीसम्पत्तिको प्रभावका साथ रथमा बसी गइरहेको देखी बोधिसत्वको चित्तले राजाको श्रीसम्पत्तिमाथि लोभगरी "त्यस्तै हुनसकूँ" भन्ने आशा गर्नु भयो। यसै क्षणमै वहाँको मृत्यु भयो र अर्ध उपोसथ-व्रतको प्रभावद्वारा बोधिसत्व सोही राजाकै अग्रमहिषीको कोखमा प्रतिसन्धि ग्रहण गर्नु भयो। पछि बाराणशी देशका उदय राजा हुनु भयो। यस जन्ममा पनि वहाँलाई जातिस्मरण-ज्ञान उत्पन्न भएको थियो।

यस जन्ममा वहाँकी आमा हुने महामायादेवी हुनुहुन्थ्यो, अग्रमहिषी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो तथा उदय राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो।

(१०) चक्कवाकजातकं[१]। यस जातकमा चखेवा, चखेवी र कौवाका कुराहरू उल्लेख भएकाछन्। चखेवी हुने राहुलमाता र चखेवा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो। कौवा हुने एक लोभी भिक्षु थिए।

१. जा. अ. क. IV. पृ. ९५, नं. ४५१

जसको कारणलेगर्दा भगवान्ले यस जातकका कुरा भन्नुभएको थियो ।

(११) चन्दकिन्नरजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू राहुल-माताकै कारणलाई लिई कपिलवस्तुको राजप्रासादमा भगवान् बुद्धले शुद्धोदन महाराजालाई सुनाउनु भएको हो ।

एक जन्ममा बोधिसत्व हिमाल प्रदेशमा किन्नर योनीमा जन्मिनु भएको थियो । वहाँको नाम चन्द्र थियो । चन्द्रा भन्ने किन्नरी वहाँकी अतिप्रिया पत्नी हुनुहुन्थ्यो । वहाँहरू दुवै चन्द्र पर्वतमा बस्नु हुन्थ्यो ।

एक दिन वहाँहरू चन्द्र पर्वतबाट ओर्ली एक नदीको किनारै किनारबाट गई बालुवा भएको नदीको किनारमा क्रीडा गरी रसरङ्ग गरी पछि फूलहरूको वछ्यान बनाई त्यसमा बसी चन्द्र किन्नर बोधिसत्वले वीणा बजाई गीत गाउनु भयो र चन्द्रा किन्नरीले पनि रागरक्त चित्तले गीत गाई नाच्नु भयो ।

त्यस समय बाराणशीका राजा हिमालतिर घुम्दै सोही नदीको किनारैकिनारको बाटो लिई आउँदै थिए । मधुर गीतस्वर सुनी आवाज नसुन्ने गरी विस्तारै विस्तारै आई एक ठाउँमा लुकी ती किन्नर र किन्नरीहरूलाई गीत गाई अत्यन्त आसक्तपूर्ण लीलाले नाचीरहेको देखेर राजाको मन किन्नरी माथि आसक्त भई राजाले किन्नरलाई वाण प्रहार गरे ।

---

१. जा. अ. क. ४. पृ. ५, नं. ४८५

वीणा बजाइ गीत गाइरहेको किन्नरलाई वाण लागी "अब मेरी पत्नीलाई कति दुःख हुनेछ होला" भन्ने चिन्ता गरी विलाप गर्दै बेहोस भई किन्नर उहीं लड्यो। किन्नरीले आफ्नो पतिलाई वाण लागेको कुरालाई चालपाउन सकिनन् र के भएको रहेछ भनी यता उता हेर्दा वाण धसिएको ठाउँबाट रगत आइरहेको देखी वाण लागेको कुरा थाहा पाई बेस्करी रुन थालिन्। यत्तिकैमा लुकी रहेका राजाले "किन्नर मऱ्यो होला" भन्ने सोची लुकेको ठाउँबाट निस्केका राजालाई देखी चन्द्रा किन्नरीले "यिनले नै हानेका होलान्" भन्ने सोची डराई पहाडतिर भागिन्। अनि त्यहाँबाट किन्नरीले राजालाई अनेकप्रकारले निन्दा गर्न थालिन्। राजाले किन्नरीलाई अनेक किशिमले फकाउन-लाग्दा किन्नरीले— "हे राजा! निरपराधी मेरा प्राणपतिलाई वाण हान्ने तिम्रो हुनुभन्दा म मरेर नै जानेछु" भन्दै खूब विलाप गरिन्[१]।

राजा निराश भई फर्केर गइसके पछि किन्नरी पुनः आफ्नो प्राणपतिकहाँ आई, पतिलाई अनेक प्रकारले आलिङ्गन गरी, अनेक सत्य क्रृयागर्दै सारै नै विलाप गरिन्। यसै विलाप र सत्यक्रृयाको प्रभावले गर्दा अन्तमा आफ्नो पतिलाई होसमा ल्याई बचाइन्।

यस जन्ममा पनि चन्द्राकिन्नरी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो

१. "अपिनूनहं मरिस्सं, न च पनाहं राजपुत्त तवहेस्सं।
यो किम्पुरिसं अवधि, अदूसकं मय्हकामा भिनी।।" जा. अ. क. ४. पृ. ८: चन्दकिन्नरजातकं।

र चन्द्र किन्नर हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(१२) चम्पेय्यजातकं[१]। उपोसथ-व्रतको कारणमा भगवान्ले यस जातकका कुराहरू बताउनु भएको हो । यस जातकमा बोधिसत्व चम्पेय्य नागराजा भई जन्मिनु भएको थियो र राहुलमाता सुमना भन्ने नागकन्या भई जन्मिनु भएको थियो । नागराजा भएर पनि उपोसथ-व्रत पालन गरेका कुराहरू यस जातकमा वर्णित भएका छन् ।

(१३) चुल्लबोधिजातकं[२]। यस जातकका कुराहरू भगवान्ले एक रिसाहालु भिक्षुको कारणलाई लिएर बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व ब्रह्मलोकबाट च्युतभई वाराणशीमा एक ब्राह्मण कुलमा जन्मिनु भएको थियो । तक्षशिलामा गई विद्याध्ययन गरी फर्केर आएपछि वहाँका आमा बाबुहरूले बोधिसत्वको इच्छाको विरुद्ध ब्रह्मलोकबाटै च्युत भएकी एक ब्राह्मण कन्यासँग विवाह गरिदिए । विवाह भए तापनि वहाँहरूले यस जीवनमा त के स्वप्नमा पनि मैथुन सेवनको अनुभव गर्नु भएको थिएन । अतएव विवाहित भएर पनि वहाँहरूले मैथुन सेवन विना अत्यन्त परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरी जीवन बिताउनु भयो ।

---

१. जा. अ. क. V. पृ. १३४, नं. ५०६

२. जा. अ. क. IV. पृ. ६०, नं. ४४३

आमा बाबुहरूको देहान्त भएपछि वहाँहरू दुवै जना प्रव्रजित भएर जानु भयो । १० वर्षसम्म हिमालखण्डतिर कन्दफलमूलहरू खाई वहाँहरूले जीवन बिताउनु भयो । तर ध्यान भने प्राप्त गर्न सक्नु भएन । एकदिन लोणम्बिल-रस सेवन गर्नकोनिमित्त वहाँहरू दुवै बाराणशीको एक उद्यानमा गई बस्नुभयो । अनि वहाँहरूलाई बाराणशीका राजाले देखी "यी परिव्राजिका तपाइकी को पर्छिन् ?" भनी सोध्दा परिव्राजक बोधिसत्वले "महाराज ! मेरी कोही पर्दिनन्; हो, हामी एक साथमा प्रव्रजित भएका ह्वौं र गृहस्थीछँदा यिनी मेरी गृहिणी थिइन्" भन्ने जवाफ सुने पछि राजाले "परिव्राजिकालाई कसैले लगेमा तपाइलाई कस्तोलाग्ने छ त ?" भनी सोध्दा बोधिसत्वले "महाराज ! मलाई केही पनि लाग्ने छैन, केही भएर मनमा द्वेषभाव आए तापनि मैले त्यसलाई मनमा टिक्न दिने छैन" भनी भनेको सुनी राजाले "परिव्राजिकालाई बल-जफत् गरेर भए पनि दरवारमा लिएर आउनू" भनी आज्ञा दिए । राजकर्मचारीहरूले त्यसै अनुसार परिव्राजिकालाई लिएर जानलाग्दा बोधिसत्वले एकैपल्ट मात्र टाउको उचाली हेर्नु भयो र त्यसपछि हेर्नु पनि भएन । दरवारमा पुगे पछि परिव्राजिकालाई राजाले अनेक प्रकारले प्रलोभन देखाउँदा पनि वहाँले प्रव्रजित जीवनकै वर्णना सुनाउनु भयो । त्यस पछि राजाले उता "बोधिसत्व के गरी रहनु भएको रहेछ" भन्ने विचारगरी हेर्न जाँदा बोधिसत्व आफ्नो फाटेको वस्त्र सिउँदै हुनुहुन्थ्यो । राजा आएको देखी यस्तो शीर उचालि एकपल्ट हेरी पुनः बोधिसत्व सिउने काम मै लाग्नु भयो । यो देखेर राजाले "रिसाउने छैन, रिस राख्ने छैन

भनी भन्नु भएका तपाइ त खूब रिसाउनु भई तलतिर मुख पारी बस्नु भएको छ नि" भनी भन्दा बोधिसत्वले "महाराज ! रिसबाट कहील्यै भलो हुन्न, रिस गर्नाले कुभलो नै हुन्छ; रिसाहालुको चित्त सँधै आगोले पोलेको जस्तो हुन्छ र नरिसाउनाले सँधै चित्त शान्त तथा शीतल हुन्छ" भनी अनेक प्रकारले क्रोधको दोष देखाई मैत्रीपूर्वक उपदेश गर्नु भयो। यो उपदेश सुनी अति प्रभावित भएका राजाले आफूले गरेको अपराध माथि क्षमा मागी त्यहाँदेखि वहाँहरू दुवै जनाको अत्यन्त भक्तिपूर्वक सेवा-टहल गर्न थाले। परिव्राजिकाको मृत्यु भएपछि बोधिसत्व पुनः हिमालतिरनै जानुभयो।

यस जन्ममा पनि परिव्राजिका हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो र परिव्राजक हुनु भएका स्वयं बुद्ध नै हुनु हुन्थ्यो।

(१४) चुल्लसुतसोमजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले नैष्क्रम्यपारमीको कुरालाई लिई बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा वाराणशी देशको सुदर्शन भन्ने नगरका ब्रह्मदत्त भन्ने राजाकी अग्रमहिषीको कोखमा बोधिसत्वले जन्म लिनु भएको थियो। वहाँको नाम 'सोम' भन्ने रहेको थियो। विद्याविशारद तथा श्रुतसम्पन्न हुनु भएकोले पछि वहाँलाई 'सुतसोम' (=श्रुतसोम) भन्न थाले। चन्द्रादेवी वहाँकी अग्रमहिषी हुनु हुन्थ्यो।

---

१. जा. अ. क. VI. पृ. ५८, नं. ५२५

यस जातकमा वहाँले ठूलो परित्याग गर्नु भएका कुराहरूको वर्णन पाइन्छ । वस्तु-सम्पत्तिको त्याग मात्र होइन गृहत्याग समेत गर्नु भएको र वहाँका सबै परिवारहरूले पनि गृहत्याग गरेका थिए ।

यस जीवनमा पनि चन्द्रादेवी हुनु भएका राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो र सुतसोम राजा हुनु भएका स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो । वहाँका माता हुनु भएकी महामायादेवी र पिता हुनु भएका शुद्धोदन राजा हुनुहुन्थ्यो । जेठो छोरो हुनु भएका सारिपुत्र स्थविर र कान्छो छोरो हुनु भएका राहुल कुमार हुनु हुन्थ्यो । धाई हुने खुज्जुत्तरा उपासिका थिइन् । कुलवर्धक सेठ हुने महाकाश्यप स्थविर, महासेनगुप्त हुने महामौद्गल्यायन तथा सोमदत्त हुने आनन्द स्थविर हुनु हुन्थ्यो । अरू परिषद् हुने पनि बुद्ध परिषद् नै थिए ।

(१५) जयद्दिसजातक[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान्‌ले मातृपोषक एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा कम्पिल राष्ट्रमा उत्तरपञ्चाल भन्ने राजा थिए । उनकी अग्रमहिषीको कोखमा बोधिसत्व काँहिलो पुत्र भई जन्मिनु भएको थियो । वहाँको नाम जयद्दिस थियो । वहाँकी अग्रमहिषी हुनु भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो र जयद्दिस राजा हुनु भएका स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो ।

---

१. जा, अ. क. V. पृ. १८६, नं. ५१३

यस जातकमा बोधिसत्वले आफ्ना बाबुको ज्यान बचाउनको-निमित्त आफ्नो ज्यान अर्पणगरी मनुष्यखाने यक्षकहाँ जानुभई यक्षको परीक्षा गर्दा—उनका आँखाहरू राता नभएका, आंखाहरू झिम्काएका, छाया पनि भएको तथा डराउने स्वभाव पनि देखी बोधिसत्वले "यक्ष हुनेहरूको त आँखाहरू राता हुन्छन्, आँखाहरू झिम्काउँदैनन्, छाया पनि देखिंदैन तथा डराउँदा पनि डराउँदैनन्" भन्ने आदि लक्षणहरूलाई विचार गरी अवश्य पनि यिनी यक्ष होइनन् भन्ने थाहा पाई उनलाई उपदेश गरी बोध गराउनु भएको थियो ।

(१६) दसरथजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले पिता मरेका एक कुटुम्बको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा वाराणशी देशमा दशरथ महाराजाले पक्षपात रहित निष्पक्षरूपले धर्मपूर्वक राज्य गर्दथे । महाराजाकी अग्रमहिषी सोह्रहजार (१६,०००) स्त्रीहरूका प्रमुख थिइन् । अग्रमहिषीले दुइ पुत्र र एक पुत्री जन्माइन् । प्रथम पुत्रको नाम राम पण्डित, दोश्रो पुत्रको नाम लक्ष्मण कुमार र पुत्रीको नाम सीता कुमारी थियो ।

अग्रमहिषीको मृत्यु पछि महाराजाले सारै शोक गरे । मन्त्रीहरूले संझाए पछि अग्रमहिषी प्रति गर्नु पर्ने कर्तव्य गरे । त्यसपछि महाराजाले अर्को एक स्त्रीलाई अग्रमहिषी बनाए । अग्रमहिषी राजाकी

१. जा. अ. क. IV. पृ. १३६, नं. ४६१

अति प्रिया थिइन् । उनले एक पुत्र जन्माइन् । उनलाई भरत कुमार भनी नामकरण गरे । पुत्र-स्नेहको कारणले महाराजाले महारानीलाई वर माग्ने कुरा भने । महारानीले "पछि माग्ने छु" भनी विन्ति-गरिन् । अनि आफ्नो छोरा भरत कुमार सात आठ वर्षको भएपछि महारानीले राजासँग वरमाग्ने कुराको संझना दिलाइन् । महाराजाले "हुन्छ, माग" भनी भने । महारानीले "आफ्नो छोरा भरतलाई राज्य दिलाइ पाऊँ" भनी विन्तिगरिन् । महाराजाले चुट्की बजाई "अग्निस्कन्ध जस्ता तेजिला मेरा छोराहरूलाई मार्नलगाई तिम्रो छोरालाई राज्य माग्छ्यौ ? तिम्रो नाशहोस्, वसली !" भनी तर्जन गरे । महारानी डरले आफ्नो खोपीभित्र गइन् । समय समयमा महारानीले उही कुरा दोहऱ्याई बारम्बार भन्न थाले पछि एक दिन, महाराजाले यस्तो सोचे—

यी स्त्री जातिहरू कृतघ्नी तथा मित्रद्रोहिनी हुन्छन् । शायद यिनले कीर्ते पत्र बनाई अथवा कीर्ते छाप लगाई मेरा पुत्रहरूलाई मार्न लगाउन पनि बेरछैन ।"

यति सोचेर राजाले आफ्ना छोराहरूलाई बोलाई "प्रिय पुत्र हो ! अब तिमीहरू यहाँबस्दा तिमीहरूलाई खतरा पनि हुन सक्छ । अतः तिमीहरू कहीं सीमान्त प्रदेशमा अथवा कहीं जङ्गलमा गई बस" भनी आज्ञा दिई ज्योतिषलाई बोलाई आफ्नो आयु कतिसम्म रहेछ भन्ने कुरा सोध्दा ज्योतिषले "अरू १२ वर्षसम्म बाँच्नु हुनेछ" भनी विन्ति गरेको कुरा सुनी महाराजाले राजकुमारहरूलाई "त्यसो-

भए तिमीहरू १२ वर्ष पछि आई छत्रधारण गरी राज्य गर" भन्ने आज्ञा दिए।

"हवस्" भनी राजकुमारहरू रुँदै प्रासादबाट ओर्ली दरबारबाट बाहिर निस्किन लाग्दा सीता कुमारी पनि "म पनि भ्राताहरूसँगै जानेछु" भन्दै पितालाई वन्दना गरी रुँदै उनीहरूसँगै निस्किन्। उनीहरू तीनै जना क्रमशः हिमालखण्डतिर गई पानी तथा फलफूलहरू सुलभ भएको एक ठाउँमा आश्रम बनाई बसे।

लक्ष्मण र सीताले एक दिन राम पण्डितसँग "तपाइ हाम्रा पिता समान हुनुहुन्छ। त्यसैले तपाइ आश्रममै बस्नुहोस्। हामीहरू जङ्गलमा गई फल-फूलहरू ल्याउने छौं" भनी प्रार्थना गरे। त्यहाँदेखि राम पण्डित आश्रममै बस्न थाले।

उता पुत्र शोकले गर्दा दशरथ महाराजा नौ वर्ष मै परलोक भए। महाराजाको दाहसंस्कार सिद्धिए पछि मन्त्री तथा भारदारहरूलाई महारानीले "मेरो पुत्र भरतलाई छत्र देऊ" भनी भन्दा उनीहरूले "छत्रमालिक जङ्गलमा हुनुहुन्छ" भनी छत्र दिएनन्। भरत कुमारले पनि "मेरा दाइ जङ्गलमा हुनुहुन्छ, वहाँहरूलाई बोलाई छत्र ओढाउने छु" भन्दै पञ्च राज ककुध भण्डहरू[१] साथमा

१. (१) खड्ग, (२) छत्र, (३) मुकुट, (४) पादुका तथा (५) चमरलाई 'पञ्च राज ककुध भण्डहरू' भन्दछन्। अभि. धा. प. पृ. ५१, गा. नं. ३५८

लिई मन्त्री तथा भारदारहरू सहित राम पण्डित बस्नु भएको जङ्गलमा गई दाजुलाई घरफर्कनकोनिम्ति प्रार्थना गरे। राम पण्डितले "सीता र लक्ष्मणहरूलाई लिएर जाऊ" भनी भने। अनि भरतले "तपाइ के गर्नु हुन्छ नि ?" भनी सोध्दा रामले भने—

"पिताले मलाई १२ वर्ष पछि आई राज्य गर्नू भनी भन्नु भएको छ। अहिले केवल ९ वर्षमात्र बित्यो। अतः अहिले म फर्कन सक्दिन। अहिले गएको खण्डमा मैले बाबुको वचनलाई पालन गरेको हुने छैन। त्यसैले अर्को तीन वर्ष पछि मात्र आउने छु।"

"त्यतिन्जेलसम्म कसले राज्य चलाउँछ त ?"

"तिमीहरूले चलाऊ।"

"हामीहरू राज्य गर्न चाहन्नौं" भनी भने पछि त्यसोभए, "यो मेरो तृण-पादुकाहरू राखी राज्य चलाऊ" भनी रामले पादुका दिए।

उनीहरूले सो पादुका सिंहासनमा राखी राज्य चलाउन थाले। जब कुनै न्यायनिसाप न्यायोचित हुँदैनथ्यो तब सिंहासनका पादुकाहरू जुद्धथे। अनि पुनः दोहऱ्याई न्याय गर्दथे।

तीन वर्ष बितिसके पछि राम पण्डित जङ्गलबाट आई नगरको एक उद्यानमा बसे। राम पण्डित आएको खबर सुनी सबै गई सीता-लाई अग्रमहिषी बनाई राम पण्डितलाई अभिषेक दिए। राम

पण्डितले सोह्रहजार (१६,०००) वर्षसम्म राज्यगरे ।

यस जन्ममा दशरथ राजा हुने शुद्धोदन महाराजा, अग्र-महिषी हुने महामायादेवी, सीता हुने राहुलमाता, भरत हुने आनन्द स्थविर, लक्ष्मण हुने सारिपुत्र स्थविर तथा राम पण्डित हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । अरू परिषद् हुने बुद्ध परिषद् नै थिए ।

(१७) पाणियजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले क्लेश निग्रहको कारणलाई लिई बताउनु भएको हो । यस जातकमा पनि राजमहिषी हुने राहुलमाता र राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(१८) बन्धनागारजातकं[२] । यस जातकका कुराहरू बुद्धले बन्धनागारको कारणमा बताउनु भएको हो ।

एक समय बोधिसत्व एक दरिद्र कुलमा जन्मिनु भएको थियो । यौवन अवस्थामा पुग्दा वहाँका पिताको मृत्यु भएपछि आमाको सेवा-टहलगरी वहाँ बसि रहनु भएको थियो । वहाँकी आमाले इच्छा नहुँदा पनि बोधिसत्वलाई एक कन्यासँग विवाह गरिदिइन् । आमाको मृत्यु पछि बोधिसत्वले आफ्नी स्त्रीलाई "अब तिमी कहीं एक ठाउँमा ज्यामीकाम गरी जीविका चलाऊ, म प्रव्रजित भएर जानेछु"

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. १२९, नं. ४५९

२. जा. अ. क. I-II. पृ. ४७२, नं. २०१

भनी भन्दा स्त्रीले "स्वामी ! प्रसव नभएसम्म घरमै बस्नुहोस्" भनी भनिन् । पत्नीको गर्भधारण भएको कुरा बोधिसत्वलाई थाहा थिएन । त्यसैले वहाँले "हुन्छ" भनी भन्नुभयो । वालक जन्मिसके पछि फेरि पत्नीलाई आफू प्रव्रजित भएर जाने कुरा बताउनुभयो । यस बेला स्त्रीले "स्वामी ! वालकले दूध न छाडुन्जेलसम्म बस्नुहोस्" भनी बिन्ति गरिन् । बोधिसत्व पनि पुनः घरमै बस्नुभयो । वालकले दूध छाडेपछि पुनः पत्नीलाई आफू प्रव्रजित भएर जानेकुरा सुनाउनुभयो । यस बखत वहाँकी पत्नीले फेरि यसो भनिन्—"स्वामी ! मेरो पेटमा वालक छ, अतः उसको जन्म नभएसम्म नजानुहोस् ।" यो कुरा सुनी "अहो ! यस्तो बन्धनबाट कहिले उम्किन सकिएला र !" भन्ने कुरा सोची बोधिसत्व अन्तमा भागेर गई प्रव्रजित हुनुभयो ।

यस जन्ममा बोधिसत्वका बाबु हुने शुद्धोदन महाराजा, आमा हुने महामायादेवी, पत्नी हुने राहुलमाता, पुत्र हुने राहुल कुमार तथा दरिद्रपुरुष हुने स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो ।

(१९) मणिचोरजातक[१] । यस जातकका कुराहरू बुद्धले देवदत्तले आफूलाई मार्ने प्रयास गरेको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा बोधिसत्व वाराणशी देश नगिच एक गृहपतिको कुलमा जन्मिनु भएको थियो । सुजाता भन्ने कुमारी वहाँकी

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ४६१, नं. १९४

पत्नी हुनुहुन्थ्यो। वहाँ अति सुन्दरी तथा पतिव्रता हुनुहुन्थ्यो। वहाँ प्रति आसक्त भई वाराणशीका अधार्मिक राजाले बोधिसत्वलाई मार्ने षडयन्त्र रचे। अनि मार्न लगेका आफ्ना पतिलाई सुजाताले आफ्नो सत्यक्रियाको प्रभावद्वारा बचाउनुभयो।

यस जन्ममा पनि सुजाता हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र बोधिसत्व हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो। राजा हुने देवदत्त भिक्षु हुनुहुन्थ्यो।

(२०) मनोजजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू भगवान्ले विपक्षदल सेवनगर्ने एक भिक्षुको कारणमा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा बोधिसत्व सिंह भएर जन्मिनु भएको थियो। त्यस समयमा मनोज भन्ने सिंहपुत्र हुने अहिले विपक्ष सेवनगर्ने भिक्षु थिए, स्याल हुने देवदत्त भिक्षु थिए, बहिनी हुने उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन्, बुहारी हुने क्षेमा भिक्षुणी थिइन्, भार्या हुने राहुल-माता नै हुनु हुन्थ्यो र सिंह हुने स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो।

(२१) महाजनकजातकं[२]। यस जातकका कुराहरू भगवान्ले नैष्क्रम्यको कारणलाई लिई जेतवनाराममा बताउनु भएको हो।

यस जन्ममा बोधिसत्व अरिष्ठजनकको छोरा महाजनक राजा हुनु भएको थियो। वहाँको अग्रमहिषी शीवली महारानी हुनु

---

१. जा. अ. क. III. पृ. २२५, नं. ३९७

२. जा. अ. क. VII. पृ. २५, नं. ५३९

भएकी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो। नारद हुने सारिपुत्र स्थविर, मृगजाल हुने महामौद्गल्यायन स्थविर, कुमारीका हुने क्षेमा भिक्षुणी, उसुकार हुने आनन्द स्थविर, दीघावु कुमार हुने राहुल कुमार हुनु हुन्थ्यो। आमा बाबु हुनेहरू महामायादेवी र शुद्धोदन महाराजा नै थिए। समुद्रदेवता हुने उत्पलवर्णा भिक्षुणी थिइन् तथा महाजनक राजा हुने स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो।

यस जीवनमा बोधिसत्वको आयु दशहजार (१०,०००) वर्ष थियो र सातहजार वर्षसम्म गृहस्थीमा बस्नुभई तीनहजार (३,०००) वर्ष आयु बाँकी रहँदा वहाँले गृहत्याग गर्नुभएको थियो। राहुलमाता हुनु भएकी शीवली महारानीले आफ्नो पति महाजनक-राजालाई त्यागी-जीवनबाट फर्काएर ल्याउनकोनिमित्त जति प्रयत्न गर्नु भएको थियो त्यति प्रयत्नहरू अरू कुनै पनि जीवनमा गरेका कुरा जातकसाहित्यमा देखिंदैन। अन्तमा महाजनकराजालाई फर्काउन सफल नभए पछि आफू पनि ऋषिभेष लिई प्रव्रजिता भएर जानुभयो।

(२२) महासुदस्सनजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू, एक दिन आनन्द स्थविरले भगवान्‌लाई "कुशीनगर जस्तो स्यानो नगरमा परिनिर्वाण नहुनुहोस्" भनी विन्ति गरेको कारणमा भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण मञ्चमा लेटी रहनु भएको बेलामा वहाँले बताउनु भएको हो।

---

१. जा. अ क. I·II. पृ. २८९, नं. ९५

यस जन्ममा पनि सुभद्रादेवी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो, महामंत्री हुने राहुल कुमार र महासुदर्शनराजा हुने स्वयं बुद्ध हुनु हुन्थ्यो ।

(२३) लक्खणमिगजातकं[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध राजगृहको वेणुवनमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँले देवदत्तको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा मगधदेशको राजगृह नगरमा बसी मगधराजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व मृगयोनीमा जन्मिनु भएको थियो । वहाँका लक्ष्मण र काल भन्ने दुइ पुत्रहरू थिए । लक्षण भन्ने सारिपुत्र स्थविर र काल भन्ने देवदत्त थिए । राहुलमाताने त्यस बखत मृगकी पत्नी हुनुहुन्थ्यो र मृग भई जन्मिनु भएका स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

(२४) विधुरजातकं[२] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्ध जेतवनाराममा बसिरहनु भएको बेलामा प्रज्ञापारमीको कुरालाई लिएर वहाँले बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा कुरुदेशको इन्द्रप्रस्थ नगरमा धनञ्जयकोरव्य भन्ने राजाले राज्य गर्दै थिए । राजाका अर्थ-धर्मानुशासक मन्त्री

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. १११, नं. ११

२. जा. अ. क. VII. पृ. २२९, नं. ५४५

विधुर पण्डित थिए । यिनी अति बुद्धिमानी तथा धैर्यवान् थिए ।

यस जन्ममा विधुर पण्डितका आमा बाबु हुनेहरू महामायादेवी र शुद्धोदन महाराजा थिए । जेठी पत्नी हुने राहुलमाता हुनुहुन्थ्यो, जेठो छोरो हुने राहुल कुमार हुनुहुन्थ्यो । वरुण नागराजा हुने सारिपुत्र स्थविर, सुवर्ण राजा हुने महामौद्गल्यायन स्थविर, शक्र हुने अनुरुद्ध स्थविर तथा धनञ्जय राजा हुने आनन्द स्थविर हुनुहुन्थ्यो । पूर्ण हुने छन्न सारथी थिए । विधुर पण्डित हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो ।

यस जातकमा विधुर पण्डितको प्रज्ञा (=बुद्धि) विशेषताको विशिष्ट परिचय पाइन्छ ।

(२५) विसय्हजातकं[1] । यस जातकका कुराहरू अनाथपिण्डिक महाजनको कारणमा बुद्धले जेतवनाराममा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा वाराणशी देशमा बिसय्ह भन्ने एक महाधनी सेठ थिए । उनो महाधनी मात्र होइनन् महादानी पनि थिए । उनले दान दिइरहेको कारणबाट "शायद यिनले मेरो आसन ताकेर दान दिइरहेका त होइनन् ?" भन्ने आशङ्का उठेपछि इन्द्रले सेठको घरमा जहाँ जहाँ वस्तुहरू थिए त्यहाँ त्यहाँ बाटै अलप पारी सेठ-

---

१. जा. अ. क. III. पृ. ८९, नं. ३४०

लाई नाङ्गो पारिदिए । अनि सेठकहाँ बस्ने मानिसहरू पनि भागाभाग भएर गए ।

एक दिन, विसय्ह सेठले घरमा केही पनि छैन कि भनी खोजतलास गर्दा एक नाम्लो र हँस्या फेलापारे । अनि विसय्ह सेठले नाम्लो र हँस्या लिई घाँस काटेर ल्याई दान दिन थाले । सात दिनसम्म भोकै बसी घाँस काटेर दान दिए । एक दिन, घाँस बोकेर आइरहेको वेलामा निराहारताको कारणलेगर्दा आँखा तिर्मी-र्याई बाटैमा लडे । इन्द्र आई उनलाई दानदिने कार्य छोडेमा पुनः धनी हुनसक्छौ भनेको सुनी सेठले "तिमी को हौ ?" भनी सोध्दा "म शक्र हुँ" भन्ने जवाफ सुनेर "दान पुण्य गरेर नै शक्रत्वमा पुगिन्छ भने तिमीले दानदिनेलाई रोक्नु राम्रो कुरा होइन । मैले यो दान दिएको कुनै शक्रत्व वा ब्रह्मत्व पाउनाकोनिमित्त होइन, केवल बुद्धत्व प्राप्त गर्नेकोनिमित्त हो" भन्ने कुरा सुनी इन्द्रले पुनः उनका धनहरू यथावत् देखाइ दिए ।

यस जन्ममा विसय्ह सेठ स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र वहाँकी पत्नी राहुलमाता नै हुनु हुन्थ्यो ।

(२६) वेस्सन्तरजातक[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान् बुद्धले, बुद्ध भइसक्नु भएपछि सर्वप्रथम कपिलवस्तुमा जानुहुँदा त्यहाँ शाक्यहरूको ठूलो समागम भएको बेलामा ज्ञाति समागमको

१. जा. अ. क. VII. पृ. ४२०, नं. ५४७

कारणमा न्यग्रोधाराममा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा शिवी देशको जेतुत्तर नगरमा शिवी राजाले राज्य गरिरहेको वेलामा शिवी राजाका सञ्जय भन्ने एक पुत्र थिए। उनलाई मद्रदेशकी फुसतीदेवीसँग विवाह गरी उनका अग्रमहिषी बनाइ दिए ।

फुसतीदेवीकै कोखमा बोधिसत्व वेस्सन्तर नामले जन्मिनु भएको थियो । 'वेस्स' भन्ने सडकमा जन्मिनु भएको हुनाले वहाँको नाम 'वेस्सन्तर' भन्ने रहन गएको हो ! जन्मिने साथ वहाँले फुसती-देवीसँग दानदिने वस्तु केही छ के भनी माग्नु भएको थियो। यस जन्ममा जस्तै उम्मगगजातक अनुसार महोषध[1] भई जन्मिनु भएको बेलामा र सिद्धार्थ कुमार भई जन्मिनु भएको बेलामा गरी जम्मा तीन पटक बोधिसत्वले जन्मिनेबित्तिकै कुरा गरेका कुराहरू यसै जातकको पृ. ४२५ मा समुल्लेख भएको छ ।

वेस्सन्तर राजकुमारकी अग्रमहिषी, मद्दीदेवी राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो। वेस्सन्तर राजा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो । वहांहरूका जाली भन्ने पुत्र राहुल कुमार नै हुनुहुन्थ्यो र कृष्णाजिनी भन्ने पुत्री उत्पलवर्णा स्थविरा हुनु हुन्थ्यो । आमा बाबुहरू पनि क्रमशः महा-मायादेवी र शुद्धोदन महाराजा नै थिए ।

---

१. जा. अ. क. VII. पृ. २९७ : महाउम्मग्गजातकं, नं. ५४६

वेस्सन्तर राजासँग छोरा र छोरी मागेर लैजाने जुजक ब्राह्मण देवदत्त थिए र जुजक ब्राह्मणकी अमित्रतापना भन्ने पत्नी चिञ्चामाणविका थिइन्। चेतपुत्र भन्ने छन्न सारथी थिए। अच्चुत भन्ने तपस्वी सारिपुत्र स्थविर हुनुहुन्थ्यो र शक्रदेवेन्द्र हुने अनुरुद्ध स्थविर हुनुहुन्थ्यो। अरू परिषद् पनि बुद्ध-परिषद् नै थिए।

महादान दिएकै कारणबाट वेस्सन्तर राजा शिवीदेशबाट बाहिर निस्कन परेको थियो। देश बाहिर गई वङ्कपर्वतमा बसेर पनि दानदिने कार्य छाड्नु भएको थिएन बल्कि आफ्नो छोरा र छोरीहरू समेत् जुजक ब्राह्मणलाई दान दिनुभयो। यति मात्र होइन आफ्नो पत्नी मद्रीदेवी पनि दानदिनु भएका कुराहरू यसै जातकमा समुल्लेख भएका छन्।

यस जन्म पछि वहाँ कपिलवस्तुका शुद्धोदन महाराजाका पुत्र सिद्धार्थ कुमार भई जन्मी बुद्ध हुनुभयो।

(२७) सूचिजातकं[१]। यस जातकका कुराहरू बुद्ध भगवान्ले प्रज्ञापारमी र स्थानोचित बुद्धिको कारणलाई लिई जेतवनाराममा बताउनु भएको हो।

अतीत समयमा बोधिसत्व बाराणशी देश नगिचको एक

---

१. जा. अ. क. III. पृ. १९७, नं. ३८७

गाउँमा एक गरीब नकर्मीको कुलमा जन्मिनु भएको थियो । सो गाउँको अलि पर नकर्मीहरूको एक टोल थियो । त्यहाँ एक धनी नकर्मी थिए । उनकी एक सुन्दरी तथा जनपदकल्याणीको गुण हुने एक छोरी थिइन् । मानिसहरू सो कुमारी हेर्नकोनिमित्त उनको ज्यासलमा गई कोदालो, फाली, खूर्पा आदि बनाउन जान्थे । सो कुमारीलाई देखी मानिसहरू कृतार्थ मात्र नभई घर फर्कैर कुमारीको खूब बयान गर्दथे । यो कुरा सुनी बोधिसत्वको मनमा सो कुमारीलाई नदेखिकनै प्रेम उत्पन्न भयो र सो कुमारीलाई विवाह गर्ने इच्छा गर्नुभयो ।

अनि बोधिसत्वले एक सीयोभित्र अर्को, अर्को भित्र अर्को गरी क्रमशः सातवटा सियोहरू बनाई सोही साहु नकर्मीको घरनिर गई सीयो बेच्न जानुभयो । बोधिसत्व कराइरहेको आवाज सुनी कुमारीको मन छट्पटाई थातमा बस्न नसकी ऊचाल उघारी सीयो बेचनकोनिम्ति कराइरहनु भएका बोधिसत्वसँग कुरागर्न थालिन् । छोरी कुरा गरिरहेकी सुनी उनको बाबुले "कोसँग कुरा गरिरहेकी ?" भनी सोध्दा "सीयो बेच्न आएको एक पुरुषसँग" भन्ने जवाफ पाई बोधिसत्वलाई बोलाई 'कस्तो सीयो हो ?" भनी सोध्दा बोधिसत्व नकर्मी पुत्रले सीयोको बयान सुनाउनु भयो । अनि धेरै नकर्मीहरू भेला भई सो सीयोको परीक्षा गरे । एकभित्र अर्को गर्दै क्रमशः निकाल्दै सबभन्दा सानो सियो निकालेर देखाए । सो सियोको टुप्पोलाई मुगल्ले हान्दा मुगलमै रोपिएरगएको र टुप्पो र पुच्छर छुट्याउन पानीको भाँडामा राख्दा पानीको माथिनै सीयो रहेको देखी भेला भएका सबै कालिगडहरूले ताली बजाउन थाले, फेटा आकाशमा उडाउन थाले र सबै अत्यन्त आश्चर्य चकीत परे । यो विचित्र

शिल्पकला देखी नकर्मी साहु सारै खुशी भई आफ्नी छोरी बोधिसत्व-लाई नै दिए ।

गरीब नकर्मी हुने स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो र नकर्मी साहुकी छोरी हुने राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो ।

(२८) सुपत्तजातक[१] । यस जातकका कुराहरू भगवान्ले सारिपुत्र स्थविरले बिम्बादेवी (=यशोधरा) स्थविराको इच्छानुसार रोहित माछाको रस सहित भोजनलाभ गरिदिनु भएको कारणमा बताउनु भएको हो ।

अतीत समयमा वाराणशी राजाले राज्य गरिरहेको बेलामा बोधिसत्व असीहजार (८०,०००) कौवाहरूको सुपत्त भन्ने राजा भई जन्मिनु भएको थियो । सुफस्सा भन्ने पोथी कौवा वहाँकी अग्रमहिषी थिइन् । सुमुख भन्ने कौवा वहाँको सेनापति थिए ।

एक दिन सुमुख भन्ने सेनापति सुफस्सा रानी लिई गोचरकोनिमित्त वाराणशी राजाको भान्साघरतिर गए । राजाका भान्साघरमा माछा र मासु पकाई केहीछिन सेलाउनकोनिमित्त भान्सेले भाँडाको बिर्को उघारिराखेको थियो । सुफस्सा रानीले त्यसको बासना थाहापाई त्यस्तै खाना खाने इच्छा गरिन् ।

भोलिपल्ट गोचरकोनिमित्त सेनापतिले बोलाउँदा "तिमी-

---

१. जा. अ. क. I-II. पृ. ६६३, नं. २९२

हरू जाऊ, म जान्न" भनी भनिन् । बोधिसत्वले सुफस्सा रानीसँग कारण सोध्दा माछा र मासु भएको बाराणशी राजाको खाना खाने इच्छा उत्पन्न भएको कुरो सुनाइन् । यो सुनी सुपत्त राजाले सेनापति सहित सबै कौवाहरूलाई भेला गराई महारानीको कुरा सुनाए ।

सेनापतिले "धन्दा मान्नु पर्दैन, कुनै उपायद्वारा ल्याउने छु" भनी बलिया र चलाक केही कौवाहरू साथमा लिई त्यहाँ गए र राजदरवारको आसपासमा बसीरहे । जब भान्सेले खर्पनमा खानाहरू लिई राजाकहाँ जान थाल्यो तब सेनापति कौवा भान्सेको मुखमा बस्न गयो, अर्को कौवा छातीमा बस्यो, अर्को कौवा नाकमा बस्यो । भान्से आत्तियो । यो दृश्य देखी भोजनको प्रतीक्षामा झ्यालमा बसी-रहेका राजाले भान्सेलाई "खर्पन छाडी कौवालाई समात" भनी आज्ञादिए पछि भान्सेले त्यस्तै गऱ्यो ।

खर्पन छाडे पछि अरू कौवाहरू आई खूबसँग खाना खाई चार चोक्टा माछा र मासू सहित भात लिएर गए ।

"आफ्नी महारानीकोनिमित्त प्राण संकल्प गरी त्यसो गरेको हुँ" भन्ने सेनापति कौवाको कुरा सुनी, बडो आश्चर्य लागी "हामी मानिस भएका राजाहरूले विश्वासी तथा प्राण संकल्प गर्नसक्ने पुरुष पाउनकानिमित्त कति धन, जग्गा-जमिन घरहरू दिंदा पनि त्यस्ता पुरुष पाउन सक्तैनौं भने यी पशुपक्षि जातिमा यस्तो विश्वास !" भन्ने लागी राजाले कौवाका राजा सुपत्तलाई लिन पठाई उसको उपदेश सुनी प्रसन्न भई राजाले धर्मतापूर्वक राज्य चलाउन थाले ।

यो कौवाको उपदेशको परम्परा सातशय (७००) वर्षसम्म रहेको थियो भनी यसै जातकको पृ. ६६५ मा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

यस जन्ममा सुपत्त भन्ने कौवा स्वयं बुद्ध हुनुहुन्थ्यो, सुफस्सा भन्ने पोथी कौवा राहुलमाता नै हुनुहुन्थ्यो र सुमुख भन्ने कौवा सारिपुत्र स्थविर हुनु हुन्थ्यो ।

यी कुराहरूद्वारा वर्तमान तथा अतीत समयमा यशोधरा स्थविराको बुद्धसँग कस्तो सम्बन्ध रहेको रहेछ भन्ने कुरा र वहाँको पतिभक्तिको सम्बन्धमा स्वयं स्थविराले थेरीअपदानपालिमा उल्लेख गर्नु भएका कुराहरूद्वारा हामी वहाँको जीवनी सम्बन्धीका कुराहरू प्रष्ट बुझ्नसक्छौं ।

थेरीअपदान पालि (पृ. २६७-६८) अनुसार यशोधरा स्थविराका हजारौं भिक्षुणी साथीहरू थिए भन्ने कुरा र उनीहरू सबै यशोधरा स्थविरा परिनिर्वाण भएको दिनमै परिनिर्वाण भए भन्ने कुरा पनि बुझिन्छ ।

× × ×

मूल सूत्र—

१–अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं महा-भिञ्ञप्पत्तानं यदिदं भद्दकच्चाना[1] ।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! महाभिज्ञा लाभिनी मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरू-मध्येमा भद्दकच्चाना (=भद्रकात्यायना) अग्रछिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २०४

मूल पालि—

२–यशोधरा स्थविरापदान

चिन्तन

१-२- "[१]एक समय सुरम्य तथा समृद्धशाली राजगृह नगरको एक प्रब्भारमा नरनाथ एक्लै बसिरहनु भएको थियो। सोही नगरकै भिक्षुणी-निवासस्थानमा बस्नु भएकी यशोधरा भिक्षुणीको मनमा यस्तो कल्पना उठ्यो[२]।

३-७- "शुद्धोदन महाराजा, प्रजापति गौतमी, अभिज्ञान प्राप्त महास्थविराहरू तथा महर्द्धिक स्थविराहरू तेल नसकिएको बत्तीझैं

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९ : यसोधराथेरीअपदानं।

२. "एकस्मिं समये रम्मे, इद्धे राजगहे पुरे।
पब्भारम्हि वरेकम्हि, वसन्ते नरनायके॥
वसन्तिया तम्हि नगरे, रम्मे भिक्खुनुपस्सये।
यसोधरा भिक्खुनिया, एवं आसि वितक्कितं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २५९

शान्तपदमा पुग्नु भयो । लोकनाथको जीवन छँदै 'म पनि शिव-पद्मा (सिवं पदं) जानु पऱ्यो' भन्ने कल्पना गर्नुभई आफ्नो आयु-संस्कारलाई हेर्नुहुँदा उही दिनमै आयु-संस्कार सिद्धिएको कुरा बुझ्नुभई पात्र-चीवर ग्रहण गरी, आफ्नो आश्रमबाट निस्की, एकशय पाँच[१] भिक्षुणीहरूका अगाडि लागी वहाँ महर्द्धिक, महाप्राज्ञ हुनु भएका सम्यक् सम्बुद्धका छेउमा जानुभयो[२] ।

---

१. नालन्दा पालिमा "सतेहि सहस्सेहि" भन्ने र सिहल र रोमनमा "सतेहि सहपञ्चहि" भन्ने कुरा उल्लेख भएका छन् । यहाँ चाहिं मैले सिंहलमा भएजस्तै उल्लेख गरेको छु ।

२. "सुद्धोदनो महाराजा, गोतमी च पजापती ।
अभिञ्ञाता महाथेरा, थेरियो च महिद्धिका ।।
"सन्ति गता व आसुं ते, दीपच्ची व निरासवा ।
लोकनाथे धरन्ते व, अहं पि च सिवं पदं ।।
"गमिस्सामीति चिन्तेत्वा, पस्सन्ती आयुमत्तनो ।
पस्सित्वा आयुसङ्खारं, तदहेव खयं गतं ।।
"पत्तचीवरमादाय, निक्खमित्वा सकस्समा ।
पुरक्खता भिक्खुनीभि, सतेहि सहस्सेहि सा ।।
"महिद्धिका महापञ्ञा, सम्बुद्धं उपसङ्कमि ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३०

क्षमायाचना

८– "शास्ताको चक्रांकित पादकमलमा अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भएकी वहाँले यस्तो भन्नु भयो—

९-१०– 'हे महामुने! तपाइका समक्ष म विन्ति गर्न चाहन्छु— 'म अठहत्तर (७८) वर्ष पुगें, बैंशको अन्तमा पुगें, प्रभारमा पुगें; मेरो बैंश परिपक्व भयो, मेरो जीवन छोटो छ, तपाइलाई छाडेर जानेछु, मैले आफ्नो शरण बनाइसकेकी छु[१]।

११– 'हे महावीर! बैंशको अन्तमा मरण आइपुग्छ, आजको रातमा निर्वाणमा पुग्नेछु[२]।

१२– 'हे महामुने! जाति, जरा, ब्याधि छैंन तथा मरण

---

१. "अट्ठसत्ततिवस्साहं, पच्छिमो वत्तते वयो।
पब्भारम्हि अनुप्पत्ता, आरोचेमि महामुनि॥
"परिपक्को वयो मय्हं, परित्तं मम जीवितं।
पहाय वो गमिस्सामि, कतं मे सरणमत्तनो॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

२. "वयम्हि पच्छिमे काले, मरणं उपरुद्धति।
अज्ज रत्ति महावीर, पापुणिस्सामि निब्बुतिं॥
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २०६

भन्ने पनि छैन, असंस्कृत अजरामरण-पुरमा जानेछु[१] ।

१३– 'शास्ताको उपासना गर्ने परिषद्लाई यदि मेरो कुनै अपराध थाहा छ भने उनीहरूले त्यसलाई शास्ताको अगाडि क्षमा गरून्[२] ।

१४– 'हे महावीर ! संसारमा विचरण गर्दा तपाइ प्रति मेरो कुनै त्रुटी भएको छ भने, म प्रार्थना गर्छु, मेरो अपराधलाई क्षमा गर्नुहोस्[३] ।'

१५-१६– "वहाँको वचन सुनी मुनीन्द्रले यस्तो भन्नुभयो— 'परिनिर्वाण भएर जानेलाई अधिक के भनूँ र; बरु मेरा सबै शासनकारी परिषद्को शङ्का दूरगरी ऋद्धि देखाऊ' ।"

---

१. "नत्थि जाति जरा ब्याधि, मरणं च महामुने ।
अजरामरणं पुरं, गमिस्सामि असङ्खतं ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

२. "यावता परिसा नाम, समुपासन्ति सत्थुनो ।
अपराधमजानन्ति, खमन्तं सम्मुखा मुने ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

३. "संसरित्वा च संसारे, खलितं चे ममं तथि ।
आरोचेमि महावीर, अपराधं खमस्सु मे ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६०

ऋद्धि-प्रातिहार्य

१७– "मुनिको वचन सुनी यशोधरा भिक्षुणीले मुनिराजलाई वन्दना गरी यस्तो विन्ति गर्नुभयो—

१८-१९– 'हे वीर! म यशोधरा हुँ' घरमा तपाइको प्रजापति थिएँ; स्त्री-अङ्गमा प्रतिष्ठित भएकी म शाक्य कुलमा जन्मेकी थिएँ। हे महावीर! तपाइका घरमा भएका एकलाख छयान्नब्बे नवयुवती स्त्रीहरूका प्रमुख भई मैले सबै ऐश्वर्य प्राप्तगरें[1]।

२०– 'रूप तथा आचरण गुणले युक्त भएकी म परम यौवन प्राप्त प्रियवादिनी थिएँ; देवताहरूलाई झैं सबै मनुष्यहरूले मलाई सम्मान गर्दथे[2]।

---

१. "यसोधरा अहं वीर, अगारे ते पजापति ।
साकियम्हि कुले जाता, इत्थि अङ्गे पतिट्ठिता ।।
"थीनं सतसहस्सानं, नवुतीनं छदुत्तरं ।
अगारे ते अहं वीर, पामोक्खा सब्बा इस्सरा ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१

२. "रूपाचारगुणूपेता, योब्बनट्ठा पियंवदा ।
सब्बा मं अपचायन्ति, देवता विय मानुसा ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१

२१– 'शाक्यपुत्रका निवासस्थानमा भएका एकलाख कन्या-हरूका प्रमुख भई (कञ्ञा सतसहस्स पमुखा), समान सुख-दुःख अनुभव गरी नन्दनवनका देवताहरू झैं म बसें ।

२२– 'काम-धातुबाट उत्तीर्ण भई रूप-धातुमा प्रतिष्ठित भएकी म समान रूपवती लोकनायक बाहेक अरू कुनै छैन[1] ।'

२३– "अनि सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी (यशोधरा भिक्षुणीले) शास्तालाई ऋद्धि तथा अनेक प्रकारका महानऋद्धिहरू पनि देखाउनु भयो ।

२४-२६– "संसार चक्र समान काय, उत्तर कुरूलाई शीर, दुइ द्वीपलाई दुइ पखेटा, जम्बुद्वीपलाई आङ्, दक्षिण तलाउलाई पुच्छर, अनेक शाखाहरूलाई प्वाँखहरू, चन्द्र सूर्यलाई दुइ आँखा, मेरूपर्वतलाई मयूर, चक्रवाल पर्वतलाई चुच्चो र जम्बुरुखलाई खुट्टा-हरू बनाई पंखा हम्काउने जस्तै गरी आई लोकनायकलाई वन्दना गर्नु भयो ।

२७-२८– "हात्ती, घोडा, सागर, पर्वत, चन्द्र, सूर्य तथा शक्रको रूप पनि देखाउनु भई— 'हे महावीर ! म यशोधरा हुँ' भन्दै बुद्धको पादकमलमा वन्दना गर्दै सहश्रलोकधातुलाई सुपुष्पित पद्मकमल बनाई त्यसले बुद्धको चरणकमल छोप्नु भयो ।

---

१. "कामधातु मतिक्कम्म, सण्ठिता रूपधातुया ।
रूपेन सदिसा नत्थि, ठपेत्वा लोकनायकं ॥"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६१

२९– "त्यस्तै गरी ब्रह्म-रूपको पनि निर्माण गरी शून्यताको धर्मोपदेश गर्नु भई 'हे वीर ! म यशोधरा हुँ चक्षुमान्‌को पाद-कमलमा वन्दना गर्छु' भनी भन्नु भयो[१] ।

३०-३२– 'महामुने ! ऋद्धि, दिव्यश्रोत-धातु, तथा चेतोपरिय-ज्ञान अर्थात् परचित्त ज्ञानहरू पनि मेरा वशमा छन् । पूर्वेनिवासलाई जान्दछु, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू क्षीण भएका छन्, अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन । तपाइको कारणले अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण-ज्ञान पनि प्राप्त भएकै छ ।

अतीत-संस्मरण

३३– 'पहिलेका लोकनाथहरूसँग सङ्गम भएका कुराहरू तपाइले राम्रैसँग देख्नु भएकै छ; तपाइकैनिमित्त मैले धेरै अधिकार (=प्रणिधान) पूरा गरें ।

३४– 'हे महावीर ! मैले पूरा गरेका जुन पूर्वकुशल कर्महरू हुन् ती जम्मै पुण्यहरू तपाइकै कारणले कमाउन सकेकी हुँ भन्ने

---

१. "ब्रह्मवण्णं च मापेत्वा, धम्मं देसेसि सुञ्ञतं ।
यसोधरा अहं वीर, पादे वन्दामि चक्खुम ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

कुरा तपाइले पनि स्मरण गर्नु भएकै होला[१]।

३५– 'हे महावीर ! अभव्य-स्थानलाई[२] वर्जित गरी, अनाचार-लाई रोकी, तपाइकैनिम्ति मैले जीवन परित्याग गरें।

३६-३९– 'हे महामुनि ! अनेक सहस्रकोटीबार तपाइले मलाई भार्याको रूपमा (अर्कालाई) दिनु भयो, तपाइकैनिम्ति म

---

१. ''यं मय्हं पूरितं कम्मं, कुसलं सरसे मुने ।
तुय्हत्थाय महावीर, पुञ्ञ उपचितं मया ।।''
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

२. (१) जन्मैदेखि अन्धो हुनु, (२) जन्मैदेखि बहिरो हुनु, (३) बहुला हुनु, (४) लाटो हुनु, (५) प्रत्यन्त-गाउँमा जन्मिनु (६) दाश कुलमा जन्मिनु, (७) सँधै मिथ्यादृष्टिक हुनु, (८) लिङ्ग परिवर्तन हुनु. (९) नपुंसक हुनु, (१०) पञ्च-आनन्तर्य-कर्म गर्नु, (११) बट्टाइभन्दा स्यानो भई जन्मिनु, (१२) अवि-चीमा उत्पन्न हुनु, (१३) प्रलयको समयमा जन्मिनु, (१४) मार भएर जन्मिनु, (१५) कालकञ्ज असुरभई जन्मिनु, (१६) असंज्ञी-सत्वलोकमा उत्पन्न हुनु, (१७) शुद्धावासमा उत्पन्न हुनु तथा (१८) अरूपलोकमा उत्पन्न हुनु आदिलाई 'अभव्यस्थान' भनी भन्दछन्। श्री सद्धर्म-कोष पृ. २३१; चरि. पि. अ. क. पृ. २५९: पकिण्णककथा।

त्यसमा पनि बेखुश भइन[1] । हे महामुनि ! अरूको उपकार गर्नकोनिम्ति तपाइले मलाई अनेक सहश्रकोटीबार प्रदान गर्नु भयो, तपाइकै निमित्त म त्यसमा पनि बेखुश भइन । हे महामुनि ! अरूलाई ख्वाउनकोनिम्ति तपाइले मलाई अनेक सहश्रकोटीबार प्रदान गर्नुभयो, तपाइकैनिमित्त म त्यसमा पनि बेखुश भइन । यसरी अनेक सहश्रकोटीबार मैले जीवन-परित्याग गरें; भयत्राश हटाई शान्ति ल्याउनकोनिम्ति मैले आफ्नो जीवनलाई परित्याग गरें ।

४०– 'हे महामुनि ! अङ्गगत अलङ्कारहरूलाई, नानाप्रकारका वस्त्रहरूलाई तथा नारीका अग्र-रसहरूलाई (Scum) पनि मैले तपाइकैनिम्ति कुनै गोप्य राखिन[2] ।

४१-४२– 'हे महामुनि ! मैले गाउँ, निगम, खेतहरू र छोरा छोरीहरूलाई पनि परित्याग गरें । हे महामुनि ! हात्ती, घोडा, गाईहरू र दाशी परिचारिकाहरूलाई पनि अनेक असंख्यवार परित्याग गरें ।

---

१. "नेककोटिसहस्सानि, भरियत्थायदासि मं ।
न तत्थ विमना होमि, तुय्हत्थाय महामुनि ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

२. "अङ्गगते अलङ्कारे, वत्थे नानाविधे बहू ।
इत्थिमण्डे न गूहामि, तुय्हत्थाय महामुनि ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६२

४३– 'याचकहरूलाई दान दिने बारेमा जब तपाइले मसँग सल्लाह गर्नु हुन्थ्यो तब त्यस उत्तम दानकार्यमा कहील्यै पनि मेरो मन बेखुश भएको मलाई थाहा छैन[१]।

४४– 'हे महावीर! तपाइकैनिमित्त बहुविध संसारमा नानाविध दुःख कष्टहरू मैले असंख्यवार अनुभव गरें[२]।

४५– 'हे महामुनि! सुख प्राप्तिमा अनुमोदन गर्छु तर दुःख प्राप्तिमा दुर्मन हुन्न, तपाइकैनिमित्त म सबै ठाउँमा तुला जस्तै भएँ[३]।

४६– 'हे महामुनि! सुख दुःखको अनुभव गरी सम्बुद्धले जुन धर्मलाई प्राप्त गर्नु भयो, मैले पनि सोही मार्गको अनुगमन गरी

---

१. "यं मय्हं पटिमन्तेसि, दानं दस्सामि याचके।
विमनं मे न पस्सामि, ददतो दानमुत्तमं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. "नानाविधं बहुं दुक्खं, संसारे च वहुब्बिधे।
तुय्हत्थाय महावीर, अनुभुत्तं असङ्खियं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

३. "सुखप्पत्तानुमोदामि, न च दुक्खेसु दुम्मना।
सब्बत्थ तुलिता होमि, तुय्हत्थाय महामुनि॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

बोधिज्ञान प्राप्त गरें[१]।

धेरै अतीतका-संस्मरण

४७– 'अरू लोकनाथहरूको तुलनामा तपाइसँगको मेरो सङ्गम अधिक छ।

४८– 'हे महामुनि! म तपाइकी परिचारिका हुँ, बुद्ध धर्मको गवेषण गर्दै तपाइकोनिम्ति मैले धेरै अधिकार पूरा गरेकी छु[२]।

४९-५०– 'एकलाख चार असंख्य कल्पहरू अगाडि दीपङ्कर महावीर लोकनायक लोकमा उत्पन्न हुनु भयो। प्रत्यन्त-देशवासीहरूले वहाँलाई निम्त्याए; वहाँको आगमनकोनिमित्त हर्षित भई सबैले बाटो सफा गरे।

५१– 'त्यस बखत वहाँ (=तपाइ) सुमेध भन्ने ब्राह्मण हुनुहुन्थ्यो र वहाँ पनि सर्वदर्शी बुद्धकोलागि बाटो बनाउँदै हुनुहुन्थ्यो।

---

१. "अनुमग्गेन सम्बुद्धो, यं धम्मं, अभिनीहरी।
अनुभोत्वा सुखं दुक्खं, पत्तो बोधिं महामुनि॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. "अधिकार बहुं मय्हं, तुय्हत्थाय महामुनि।
गवेसतो बुद्धधम्मे, अहं ते परिचारिका॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

५२– 'त्यस बखत म सुमित्रा भन्ने ब्राह्मण कन्या भएकी थिएँ र म पनि त्यस समागममा पुगें[१]।

५३-५७– 'शास्ताको पूजागर्न आठवटा कमलका फूलहरू हातमा लिई जनसमूहमा पुग्दा त्यहाँ मैले अत्यन्त सुन्दर स्वरूपका एक ऋषिलाई देखें[२]। वहाँको दयालु, अति प्रसन्न, प्रफुल्लित तथा मनोहर रूप देखेर मैले आपनो जीवन सफल ठानें। सफल पराक्रम गरिरहनु भएका वहाँ ऋषिलाई देखें अनि पूर्वकर्म-हेतुले सम्बुद्ध प्रति मेरो चित्त पनि प्रफुल्लित भयो। ऋषिको उत्तम रूप देखेर त मेरो चित्त झन् प्रफुल्लित भयो र मैले वहाँलाई 'हे ऋषि! ममा दिने कुरा केही छैन, यही फूलहरू दिनेछु' भनी भनें। त्यस पछि पाँचवटा फूलहरू वहाँलाईदिदै मैले 'हे ऋषि! पाँचवटा हात तपाइका होउन् र मेरा तीनवटा होउन्। हे ऋषि! यस कर्मद्वारा बोधि प्राप्तिकोनिम्ति तपाइसँग मेरो समागम होस्[३]' भनी भने।

---

१. "तेन कालेनहं आसिं, कञ्ञा ब्राह्मणसम्भवा।
सुमित्ता नाम नामेन, उपगच्छि समागमं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

२. "अट्ठ उप्पलहत्थानि, पूजनत्थाय सत्थुनो।
आदाय जनसम्मज्झे, अद्दसं इसिमुग्गतं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६३

३. "पञ्च हत्था तव होन्तु, तयो होन्तु ममं इसे।
तेन सद्धिं समा होन्तु, बोधत्थाय तवं इसे॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४

५८– 'अनि ऋषिले फूल लिनु भई, आइरहनु भएका महा-यशलाई जनसमूहमध्ये बोधिप्राप्तिकोनिम्ति फूल चढाउनु भयो[१]।

५९– 'जनसमूहका बीचमा (ऋषिलाई) देख्नु भई महामुनि दीपङ्करले, प्रसन्न चित्त हुनु भएका महावीर ऋषिको बारेमा व्याकरण (=भविष्यवाणी) गर्नु भयो।

६०-६४– 'त्यस बखत महामुनि दीपङ्कर बुद्धले मेरो कर्मको बारेमा पनि सोझै व्याकरण गर्नु भयो— 'हे ऋषि! यहाँदेखि अपरिमेय्य कल्पहरूमा तिम्रानिम्ति यी (नारी) समचित्त, समकर्म, समकर्मकारी तथा कर्मद्वारा प्रिया हुनेछिन् र सुदर्शना, सुप्रिया, मनपर्ने, प्रियवादिनी भई उनको (सुमेधको) दायाद भई, ऋद्धिमती भई विहार गर्नेछिन्। जस्तै स्वामीले वस्तु रक्षा गर्छ उस्तै यिनले पनि स्वामीको रक्षा गर्नेछिन् र कुशल धर्महरूको पनि रक्षा गर्नेछिन्। [२]उनमाथि (=सुमेध माथि) उनी (सुमित्रा) अनुकम्पा राख्ने हुनेछिन् र पारमी पूरागर्ने भई सिंहले खोरलाई भत्काए जस्तै गरी बोधिमा पुग्नेछिन्।'

---

१. "इसि गहेत्वा पुप्फानि, आगच्छन्तं महायसं।
पूजेसि जनसमज्झे, बोधत्थाय महाइसि॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४

२. "तस्स ते अनुकम्पन्ती, पूरयिस्सति पारमी।
सीहो व पञ्जरं भेत्वा, पापुणिस्सति बोधियं॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६४

६५– 'यहाँ देखि अपरिमेय्य कल्प अघि बुद्धले जुन भविष्य-वाणी गर्नु भयो, त्यो वचनलाई अनुमोदन गरी म त्यस्तै भएँ ।

अन्तिम-जन्म

६६-६७– 'वहाँको (सुमेधको) त्यो सुकृत्य कर्म प्रति चित्त प्रसन्न गरी, असंख्य कालसम्म देव-मनुष्य जुनिहरूमा अनेक सुख-दुःखको भोगगर्दै अन्तिम जन्ममा पुग्दा म शाक्य कुलमा जन्मिएँ[1] ।

६८– ''रूपवती, भोगवती, यशवती, शीलवती तथा सर्वाङ्ग सम्पन्ना भई सबैको सत्कार प्राप्त गरी म कुलमा बसें[2] ।

६९– 'लाभसत्कार तथा यशकीर्ति आदि लोकधर्महरूले युक्त भई सम्मानपूर्वक घरमा बसें; कुनै भयविना तथा चित्तमा कुनै दुःख विना म घरमा बसें[3] ।

---

१ ''पच्छिमे भवे सम्पत्ते, अजायिं साकिये कुले ।।'' थेरी. अप. दा पा पृ. २६५

२. ''रूपवती, भोगवती, यससीलवती ततो ।
सब्बङ्गसम्पदा होमि, कुलेसु अभिसक्कता ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

३. ''लाभं सिलोकं सक्कारं, लोकधम्मसमागमं ।
चित्तं च दुक्खितं नत्थि, वसामि अकुतो भया ।।'' थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

७०– 'हे वीर ! त्यस बखत, क्षत्रीहरूको श्रेष्ठ अन्तःपुरमा मेरो उपकारलाई देखाउनुभई भगवान्‌ले यसो भन्नु भएको थियो—

७१– 'ती नारी उपकारीणी थिइन्, ती नारी सुख दुःखमा साथ थिइन्, ती नारी हितचिन्तक थिइन् र ती नारी अनुकम्पिका पनि थिइन्[१] ।

७२-८७– 'हे धर्मराज ! मैले धेरै अधिकारहरू (=प्रणिधीहरू) पूरा गरेकि छु—अनेक…देवातिदेव भई बुद्ध हुनेहरूलाई प्रत्येक-बुद्ध हुनेहरूलाई तथा असंख्य बुद्ध श्रावकहरूलाई दान दिएँ…हे धर्मराज ! सुन्नुहोस् मेरो अधिकार महान् छ ।

८८– 'यसरी धर्ममा सुपरिचित भएकाहरू, सँधैं धर्माचरण गर्ने धर्मचारीहरू यस लोक र परलोकमा सुखपूर्वक जीवन बिताउँछन् ।

८९– 'धर्मको आचरण विशुद्ध रूपमा गर्नु पर्छ अशुद्ध रूपमा गर्नु हुन्न; धर्मचारीले इहलोक र परलोकमा सुखपूर्वक जीवन बिताउन सक्छ[२] ।

---

१. "उपकारा च या नारी, या च नारी सुखे दुखे ।
अत्थक्खायी च या नारी, या च नारीनुकम्पिका ।।"
थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६५

२. "धम्मं चरे सुचरितं, न तं दुच्चरितं चरे ।
धम्मचारी सुखं सेति, अस्मिं लोके परम्हि च ।।" थेरी-
अप. दा. पा. पृ. २६६

९०-९१- संसारबाट विरक्त भई अनगारिकामा प्रव्रजित भएँ, सहश्र परिवारहरूका साथ अकिञ्चना भई प्रव्रजित भएँ। घर छाडी अनगारिकामा प्रव्रजित भएको आधा-महीना नपुग्दै चतुसत्यज्ञान प्राप्त गरें[१]।

९२- 'सागरको लहर जस्तै धेरै जनहरूले चीवर, भिक्षा-भोजन, प्रत्यय तथा शयनासनहरू ल्याउँछन्।

९३-९५- 'क्लेशलाई भस्म पारिसकें,...अनास्रवी भई विहार गर्दछु,...। बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ,...बुद्धशासन पनि पूरा गरें। चार-प्रतिसम्भिदा प्राप्त गरेकी छु,...[२] बुद्ध-शासन पनि पूरा गरेको छु।

९६- 'यसप्रकार दुःख पनि बहुविध र सम्पत्ति पनि बहुविध अनुभव गरी, विशुद्धभाव प्राप्त गरी सबै सम्पन्नतामा पुगेकी छु।

---

१. "निब्बिन्दित्वान संसारे, पब्बजि अनगारियं।
सहस्सपरिवारेन, पब्बजित्वा अकिञ्चना॥
"अगारं विजहित्वान, पब्बजि अनगारियं।
अड्ढमासे असम्पत्ते, चतुसच्चमपापुणिं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६६

२. माथि पृ. ४४४ मा उल्लेख भए जस्तै ५२ देखि ५४ सम्मका कुराहरू दोहऱ्याई पढ्नू।

९७– 'जसले स्व-आत्मलाई महर्षिको पुण्यकार्यकोनिमित्त प्रदान गर्नेछ, उसले त्यस कर्मद्वारा निर्वाण सम्पदा प्राप्त गर्ने छ[१] ।

९८– 'भूत, भविष्य तथा वर्तमानकाल क्षीण भइसक्यो, मेरा सबै कर्महरू पनि क्षीण भए, हे चक्षुमान्! पादकमलमा वन्दना गर्छु[२] ।' "

---

१. "या ददाति सकत्तानं, पुञ्ञत्थाय महेसिनो ।
सहायसम्पदा होन्ति, निब्बानपदमसङ्खतं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६७

२. "परिक्खीणं अतीतं च, पच्चुप्पन्नं अनागतं ।
सब्बकम्मं ममं खीणं, पादे वन्दामि चक्खुम ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २६७

१२. कृशागौतमी स्थविरा

प रि च य

कृशागौतमी (=किसागोतमी) स्थविरा श्रावस्तीमा एक सेठको कुलमा जन्मिनु भएको थियो। पछि सो कुल गरीब भएर गए पछि वहाँको विवाह श्रावस्तीकै धनीकुलका एक पुत्रसँग भयो र एक पुत्र पनि पाइन्। पछि सो पुत्रको मृत्युको कारणले गर्दा बुद्धकहाँ गई प्रव्रजित भएर अरहत्व लाभ गरी रूक्ष-चीवर धारिणी भिक्षुणी-हरूमध्येमा अग्र हुनुभयो। वहाँकै सम्बन्धमा सूत्र तथा अर्थकथाहरूको अध्ययन गरी यहाँ केही परिचय दिने प्रयास गरेको छु।

गृहस्थी-जीवन

थेरीअपदानपालि[1] अनुसार कृशागौतमी (=किसागोतमी) को जन्म सिद्धार्थ कुमारले बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि नै श्रावस्ती नगरका एक सेठको कुलमा भएको थियो। उनको नाम

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४० : किसागोतमीथेरीअपदानं, गा. नं. १९

"गौतमी" थियो। सारै पातली भएकी हुनाले पछि उनलाई "कृशा-गौतमी" भन्न थाले र पछि गएर कृशागौतमीकै नामले प्रसिद्ध हुन गइन्[१]। सो सेठकुल पछि गरीब भएर गए तापनि गौतमीको विवाह श्रावस्तीकै एक सेठ-पुत्रसँग हुन गयो।

यसै कुरालाई भिक्षुणी भइसके पछि कृशागौतमी स्थविराले आफ्नो गृहस्थीका कुरा सुनाउनु हुँदै थेरीअपदानपालिमा स्वयं यसरी उल्लेख गर्नुभएको छ—

"पच्छिमे च भवे दानि, जाता सेट्ठिकुले अहं।
दुग्गते अधने नट्ठे, गता च सधनं कुले[२]।"

अर्थात्— "यो अन्तिम जन्ममा, म एक सेठको कुलमा जन्मेकी थिएँ तर पछि धनसम्पत्ति नाश भएर गरीब भएँ; किन्तु पछि सधन कुलमै गएँ।"

"श्रावस्तीमा एक धनाढ्य सेठ थिए। उनको धनसम्पत्ति भस्म भए पछि सो सेठले खरानी थुपारी पसल थापे। त्यस बेला एक गरीब कुलकी गौतमी भन्ने एक कुमारीले खरानीलाई रत्नहरू भनीभन्दा

---

१. थेरी. गा. अ. क. पृ. १३८ : किसागोतमीथेरीगाथट्ठकथा; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४४ : किसागोतमियावत्थु; सं. नि. अ. क. I. पृ. १४९ : किसागोतमीसुत्तवण्णना।

२. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४०, गा. नं. १९

पसल थापिरहेका सेठले 'खोइ रत्नहरू ?' भनी हात थाप्दा सो कुमारीले त्यस खरानीबाट एक एक पसरगरी दिएको खरानी जम्मै रत्न नै भए। त्यस पछि सो सेठले उनको घरवार सोधी पछि आफ्नै छोरासँग विवाह गरिदिए" भन्ने कुरा संयुत्तनिकायट्ठकथाले[1] र धम्मपदट्ठकथाले[2] समुल्लेख गरेका छन्।

अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा[3] र थेरीगाथट्ठकथाले[4] भने "गरीब कुलमा जन्मेर पछि धनी कुलमा उनको विवाह भयो" भन्ने कुरा समुल्लेख गरेका छन्।

यसरी कृशागौतमी धनीकुलमा जन्मेर पनि गरीब भएर फेरि धनी कुलमै उनको विवाहभयो। त्यसैले पतिकुलमा उनका पति एकजनाले बाहेक अरु सबैले उनलाई गरीब भनी हेला गर्दथे। किन्तु जब उनले एक छोरो जन्माइन् तब उनलाई सबैले सम्मानको दृष्टिले हेर्नथाले[5]। जुन कुरा कृशागौतमी स्थविराले पछि आफ्नो गृहस्थी-

---

१. सं. नि. अ. क. I. पृ. १४९ : किसागोतमीसुत्तवण्णना।

२. धम्म. प. अ. क पृ. ३४४ : किसागोतमियावत्थु।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५: एककनिपातवण्णना, किसागोतमी।

४. थेरी. गा. अ. क. पृ. १३८ : किसागोतमीथेरीगाथट्ठकथा।

५. थेरी. गा. अ. क. पृ. १३८; अं. नि. अ. क. I. पृ. २०५; तर. धम्म. प. अ. क. र. सं. नि. अ. क. I. ले भने हेला गरेका कुराहरू उल्लेख गरेका छैनन्।

जीवनको कुरा बताउनुहुँदै स्वयं थेरीअपदानपालिमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"पतिं ठपेत्वा सेसा मे, द्देस्सन्ति अधना इति ।
यदा च पसूता आसिं, सब्बेसं दायिता तदा[१] ॥"

अर्थात्— "मेरा पति एकजनाले बाहेक अरू सबैले मलाई गरीब, निर्धनी भनी हेर्दथे; जब म प्रसूति भएँ तब सबैको दयापात्र भएँ ।"

पुत्र वियोग र बुद्ध

वालक पाइसके पछि सबै परिवारहरूलाई सन्तुष्टपारी आफू पनि अघिभन्दा सम्मानित भई, पुत्रको मुख हेर्दै खुशी भई गौतमी घरमा बस्न थालिन् । तर दैवको कुदृष्टि सोही हँसिलो वालक माथि पर्न गई भरखरै हिंड्न, डुल्न तथा खेल्नसक्ने भइरहेको बेलामा सो वालकको मृत्यु भयो ।

जब सबैले मृत-वालकलाई छाड्न लैजाने कुरा सुनाए तब उनको सारै चित्त दुख्यो र यस्तो सोच्न थालिन्—

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४० : किसागोतमीथेरीअपदानं, गा. नं. २०

"म अघि यसै घरमा सत्कार सम्मान रहित सबैबाट तिरस्कृत भई बसेकी थिएं। यो वालक जन्मे पछि सबैबाट सत्कार सम्मान पाउन थालें। अब फेरि यही वालकलाई नै 'बाहिर छाड्न लैजाऊ' भनी भन्दछन्।"

यस्तो सोची मनमा उत्पन्न भएको गहिरो शोकको कारणले उन्मत्त जस्ती भई, चित्त विक्षिप्त पारी मरोको बच्चालाई वानरीले झैं च्यापी मृत-पुत्रलाई काखमा लिई गौतमी "मेरो वालकलाई औषधी देऊ!" भन्दै घर-घर पिच्छे हिंड्न थालिन्। मानिसहरूले "मरेको वालकलाई कहाँको औषधी" भनी बताउँदा पनि उनले सम्झन सकिनन्। जति जति उनी मृत-पुत्रकोनिमित्त औषधी माग्दै हिंड्न थालिन् उति उति मानिसहरूले उनलाई "के तिमी पगली त भइनौ, मरेको वालकको पनि औषधी हुनसक्छ र!" भनी भने। यो कुरा सुनेर पनि उनले सम्झन सकिनन्, न त चित्तलाई नै समाल्न सकिन्; झन् बरू मृत-पुत्र काखमै लिई "लौ न, यो वालकलाई औषधी गरिदेऊ!" भन्दै प्रलाप गर्दै यत्रतत्र हिंड्न थालिन्।

त्यस बखत एक पण्डित पुरुषले देखी उनीप्रति दयालागी "यिनले शायद मृत्यु भनेको नै बुझेकी छैनन् होलिन्, त्यसैले यिनी मृत-वालक बोकी, चित्त विक्षिप्त पारी औषधी माग्दै हिंडिरहेकी छिन्। बुद्धले बाहेक अरु कसैले पनि यिनको हृदय-शोकलाई शान्तपारी यिनलाई सम्झाउन सक्नेछैन। अत: यिनलाई बुद्धकहाँ जाने कुरा बताइदिन पर्‍यो" भन्ने सोची "अम्मे! तिम्रो पुत्रलाई

कसैले पनि औषधी गरी निको पार्न सक्ने छैन । बरू, महाकारुणिक बुद्ध भगवान् जेतवनको प्रमुख विहारमा बस्नु भएको छ, वहाँकहाँ गएमा मात्र शायद तिमीले औषधी पाउन सक्नेछ्यौ" भनी बताइदिए । अनि जेतवन विहारमा गई गौतमीले भगवान्‌लाई वन्दना गरी "भगवान् ! यो मेरो पुत्रकोनिमित्त औषधी दिनुहोस्, तपाइ औषधी गर्न जान्नु हुन्छ भन्ने कुरा सुनें" भनी विन्ति गरे पछि उनको हृदयमा ज्ञानको दियो बलिरहेको देख्नुभई महाकारुणिक बुद्धले "राम्रै गर्‍यौ, जो कि तिमी औषधीकोनिमित्त मकहाँ आयौ । त्यसोभए जाऊ, शहरमा गई कुनै घरबाट सस्र्यौं मागेर ल्याऊ । तर त्यो सस्र्यौं त्यस्तो घरबाट ल्याउन सक्नु पर्छ कि जसको घरमा कुनै प्राणी मरेको छैन । अनि तिम्रो पुत्रको औषधी हुनेछ ।"

"हवस्, भन्ते" भनी गौतमी आश्वस्त भई श्रावस्ती नगरमा गई एक घरमा पसी "मेरो पुत्रलाई औषधी गर्नकोनिमित्त एक मुठी सस्र्यौं मागेर ल्याउनू भनी बुद्धले भन्नु भएको छ । अतः कृपया मलाई एक मुठी सस्र्यौं दिनुहोस्" भनी मागिन् ।

घरको मानिसले "ल लेऊ !" भनी दियो ।

अनि उनले सोधिन् — "तपाइको घरमा कुनै प्राणी मरेको छ कि छैन ?"

"गौतमी ! के भनेको, कति मरिसके भनी कसले बताउन सक्छ !"

"त्यसोभए, यो सस्र्यौंले मलाई काम दिदैन । भगवान् बुद्धले

कुनै प्राणी नमरेको घरबाट सस्यौं ल्याउनू भनी भन्नु भएको छ" भन्दै अर्को घरमा गइन् । त्यहाँ पनि उनले कुनै न कुनै मरिसकेको कुराको जवाफ पाइन् । यसरी घर घरपिच्छे घुम्दा पनि उनले कसैबाट पनि "मरेको छैन" भन्ने कुरा सुन्न नपाउँदा गौतमीको मनमा यस्तो विचार पैदा भयो –

"अहो आश्चर्य ! साँझसम्म[1] त्यतिका घरहरूमा घुमिसकेर पनि मैले कुनै पनि घरबाट 'मरेको छैन' भन्ने कुरा सुन्न पाइन । सबैका सबै घरहरूमा मरेका नै रहेछन् । मैले त मेरै पुत्र मात्र मरेको भन्ने ठानेकी रहिछु । म जस्ता पुत्र-पुत्री मरेका आमाहरू पनि धेरै नै रहेछन्" भन्ने आदि कुराहरू सोची आफै मन हलुको पारी संझना आए पछि मोहमायाको कारणले फितलो भएको चित्तलाई स्वयं अवबोध भएको ज्ञानद्वारा चित्तलाई दरो पारी, आँखाबाट आँसू पुछी मृतक-बालकलाई मसानमा छाडी "धन्य हो, महाकारुणिक मार्ग दर्शक बुद्ध भगवान्लाई ! कस्तो उपायद्वारा मेरो शोकरूपी शल्यलाई झिक्न लगाउनु भएको !!" भन्दै बुद्धको अनुपम गुणको स्मरण गर्दै प्रफुल्लित भई तथा वैराग चित्त लिई बुद्धकहाँ गई वन्दना गरी कृशा-गौतमी एक छेउमा उभिइरहिन् ।

अनि बुद्धले "गौतमी ! सस्यौं पायौ के ?" भनी सोध्नु हुँदा गौतमीले -- "भन्ते ! अब मलाई सस्यौंको काम छैन । बरु मलाई

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४५ a

तपाइको शरणमा लिनुहोस्[१] । मैले त श्रावस्ती नगरमा कुनै पनि त्यस्तो घर पाउन सकिन जसको घरमा मरेको नहोस् ।" भनी विन्ति गरिन्[२] । यस सम्बन्धमा पछि कृशागौतमी स्थविराले स्वयं भन्नु भएका कुराहरू तल "कृशागौतमी स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. २१–२६ मा अनुदित भएका छन् ।

गौतमीको उत्तर सुनेपछि भगवान्ले— "तिमीले त मेरै मात्र पुत्र मरेको होला भन्ने कुरा सम्झ्यौ । तर यो संसारमा कति मर्नेहरू छन्, कति पुत्र मर्नेहरू छन् ! यो अनित्यको कुरा कुनै एक्लैलाई मात्र आइ पर्ने कुरा होइन, यो त सबैमाथि आइपर्ने ध्रुव सत्यको कुरो हो । उदयव्ययलाई न जानी शयवर्षसम्म जिउनुभन्दा उदयव्ययलाई जानी एकैदिन भए पनि जिउनु नै श्रेयस्कर हुन्छ । पुत्रादि प्राणीहरूको हेरचाहमा व्यस्त हुँदा हुँदै सुतिरहेका गाउँलेहरूलाई मृत्युरूपी बाढी आई बगाएर लैजाने झैं लैजानेछ" भन्नु हुँदै निम्न गाथाहरू सुनाउनु भयो—

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ २०५–६ : एककनिपातवण्णना, किसागोतमी; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३८–३९ : किसागोतमीथेरीगाथट्ठकथा; सं. नि. अ. क. I पृ. १४९ : किसागोतमीसुत्तवण्णना; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४४–४५ : किसागोतमियावत्थु ।

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४५ a.

"यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं उदयब्बयं।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो उदयब्बयं[१] ॥

"न गाम धम्मो निगमस्स धम्मो,
न चापियं एककुलस्स धम्मो।
सब्बस्स लोकस्स सदेवकस्स,
एसेव धम्मो यदिदं अनिच्चता[२] ॥

"तं पुत्तपसुसम्मतं, ब्यासत्त मनसं नरं।
सुत्तं गामं महोघो व, मच्चु आदाय गच्छति[३] ॥"

---

१. धम्म. प. पा. पृ. २८ : सहस्सवग्गो, गा. नं. ११३; थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४१, गा. नं. २७

२. थेरी अप. दा. पा. पृ. २४१, गा. नं. २८; यी गाथाहरूका अनुवाद तल "कृशागौतमी स्थविरापदान" शीर्षकमा भएका छन्। अङ्गुत्तरअट्ठकथा पृ. ३०६ र थेरीगाथट्ठकथा पृ. १३९ ले 'नगाम धम्मो…' भन्ने गाथा कृशागौतमीले भनेकी हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन्।

३. धम्म. प. पा. पृ. ४४ : मग्गवग्गो, गा. नं. २८७; अं. नि. अ. क. I. पृ. २०६; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९; धम्म. प. अ. क. प. ३४५ a.

प्रव्रज्यात्व

यति उपदेशहरू सुनेरछि कृशागौतमी स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भईं[1] उनले भगवान्सँग प्रव्रज्या मागिन् । भगवान्ले स्वीकृति-दिनु भएपछि भगवान्लाई तीनपटक प्रदक्षिणा तथा वन्दना गरी उनी भिक्षुणी-उपश्रयमा गईं प्रव्रजित र उपसम्पन्ना भइन् । प्रव्रजिता भए देखि वहाँलाई सबैले "कृशागौतमी स्थविरा" भनी सम्न याले[2] । उपसम्पन्ना भएदेखि नै वहाँले विदर्शना ध्यान गर्नु भयो र चाँडै नै प्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित अरहत्व पनि प्राप्त गर्नुभयो । यसै कुरालाई पछि वहाँले थेरीअपदानपालिमा यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"साहं सुत्वानिमागाथा, धम्मचक्खुं विसोधयिं।
ततो विञ्ञातसद्धम्मा, पब्बजिं अनगारियं॥

"तथा पब्बजिता सन्ती, युञ्जन्ती बुद्धसासने।
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं[3] ॥"

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ५३६ : किसागोतमियावत्थु, मग्गवग्गो; अं. नि. अ. क. I. पृ. २०६; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४५ a.

२. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४५ a.

३. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४१, गा. नं. २९–३०; यी गाथा-हरूका अर्थ तल 'कृषागौतमी स्थविरापदान" शीर्षकमा अनुवाद भएका छन् ।

कुन ढङ्गले वहाँले अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भयो भन्ने बारेमा धम्मपदट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ—

"ध्यान भावनामा रत हुनुभई बसिरहनु भएकी स्थविरालाई एक दिन, उपोसथागारमा बस्ने पालो पर्‍यो। अनि दियो बाली उपोसथागारमा गर्नुपर्ने काम गरी बसिरहनु भएको बेलामा उदयव्यय भइरहेको दियोको बत्तीको शीखातिर ध्यान जाँदा वहाँले "यस्तैगरी यी सत्वलोकका प्राणीहरू पनि जन्मिन्छन् पनि मरण पनि हुन्छन्। जबसम्म निर्वाणमा पुग्दैनन् तबसम्म यो उदयव्ययको गति अविच्छिन्न रूपमा रहिनै रहन्छ। निर्वाणमा पुगेर मात्र जन्ममरणरूपी उदय-व्ययबाट विनिर्मुक्त हुनसक्छ" भन्ने सोची त्यसै लक्षणमा आरम्मण लिई भावना गर्नु भयो। यसै बेला गन्धकुटीमा बसिरहनु भएका बुद्ध भगवान्‌ले कृशागौतमी स्थविराको चित्तवृत्तिको अवस्थालाई थाहा पाई आभास फैलाउनु भई, वहाँको अगाडि बसेको जस्तो दृश्य देखाउनु भई 'गौतमी! त्यस्तै हो, अमृत-पदलाई नदेखिकन शयवर्षसम्म जिउनुभन्दा अमृत-पदलाई साक्षात्कार गरी एक दिन त के एकै क्षण जिउनु नै श्रेयस्कर हो भनी भन्नु भई निम्न गाथा सुनाउनु भयो—

'यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं अमतंपदं।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो अमतंपदं[१] ॥

---

१. धम्म. प. पा. पृ. २८ : सहस्सवग्गो, गा. नं. ११४; अं. नि. अ. क. I. पृ. २०६; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९; धम्म. प. अ. क. पृ. ३४६ a.

यो गाथाको उपदेश सुनेर उपोसथागारमा बस्दा बस्दै कृशा-गौतमी स्थविराले प्रतिसम्भिदा ज्ञान सहित अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भयो[१]।"

केही घटनाहरू

यसरी अरहत् भइसक्नु भएपछि रूक्ष-चीवर धारिणी भई जीवनभर दाताहरूले दान दिएको चीवरलाई त्यागी पंसुकूल-चीवर[२] मात्र धारण गर्ने विशेष नियम पालन गरी[३] वहाँले जीवन बिताउन थाल्नुभयो।

यही विशेष गुणलाई ध्यानमा राख्नुभई भगवान् बुद्धले एक दिन वहाँलाई रूक्षचीवर धारणगर्ने भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रछिन् भन्ने

---

१. धम्म. प. अ. क. पृ. ३४५ a : किसागोतमियावत्थु। सं नि. अ. क. I. पृ. १४९ : किसागोतमी सुत्तवण्णनाले भने— "सा खुरग्गेयेव अरहत्तं पापुणि" अर्थात्— "प्रव्रजित हुने साथ वहाँले अरहत्व साक्षात्कार गर्नु भयो" भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

२. पंसुकूल-चीवर भनेको कस्तो हो भन्ने बारेका कुराहरू बु. रा. पृ. २०३ र बु. प. पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका छन्।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०६; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९

औपचारिक घोषणा गर्नु भएको हो[१] । जुन कुरा तलका "अग्रस्थान" भन्ने मूल सूत्रले पनि समुल्लेख गरेको छ । यसै कुराको अनुस्मरण गर्नुभई कृशागौतमी स्थविराले आफ्नो अपदानमा "यस गुणमा प्रसन्न हुनु भएका जिनविनायकले परिषद्को बीचमा रूक्षचीवर धारिणीहरूमध्येमा मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो" भनी उल्लेख गर्नु भएको हो । यी कुराहरू तलकै "कृशागौतमी स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. ३६–३७ मा उल्लेख भएका छन् ।

एक दिन वहाँ श्रावस्तीको अन्धवनमा दिवाविहारकोनिमित्त बसिरहनु भएको बेलामा पापीमार आई वहाँलाई परीक्षागर्दा वहाँले जुन किसिमको जवाफ मारलाई दिनु भएको छ ती कुराहरू तलकै "अन्धवन" शीर्षकको मूल सूत्रले नै बताएको छ ।

अर्को एक दिन, वहाँ एकान्तमा बसिरहनु भएको बेलामा बुद्धको उपकारलाई अनुस्मरण गरी जुन उदगार गाथाहरू प्रकट गर्नु भएको छ ती गाथाहरू र अरू जुन वहाँले स्त्रीहरूका सम्बन्धमा दु खका कुराहरू बताउनु भएको छ ती सबै कुराहरू पनि तलकै "कृशागौतमी

---

१. अं. नि. अ. क I. पृ. २०६: एककनिपातवण्णना, किसागोतमी; थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९; रूक्षचीवर धारिणी भिक्षुणीहरूमध्येमा कृशागौतमी स्थविरा अग्र हुनु भए जस्तै भिक्षुहरूमध्येमा मोघराज स्थविर अग्र हुनुहुन्छ । अं. नि-१ पृ. २५ : एतदग्गवग्गो ।

स्थविरा गाथा" मा अनुदित भएका छन्।

एक समय भगवान् बुद्ध राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा विहारगर्दै हुनुहुन्थ्यो। एक दिन रातको प्रथमयाम बितिसके पछि धेरै देवताहरूका साथ शक्रदेवेन्द्र भगवान्कहाँ आई धर्मोपदेश सुन्दै थिए।

त्यस बखत कृशागौतमी स्थविरा भगवान्को दर्शनार्थ आकाश मार्गद्वारा त्यहाँ जानुभयो। त्यहाँ शक्र देवेन्द्रहरू उपदेश सुनिरहेको देखी आकाशबाटै बुद्धलाई वन्दना गरी फर्केर जानुभयो।

यो देखी शक्रदेवेन्द्रले 'भन्ते! को रहिछिन यी भिक्षुणी जो आकाशबाटै भगवान्लाई वन्दनागरी फर्केर गइन्?' भनी सोध्दा बुद्ध भगवान्ले "महाराज! पंसुकूल-चीवर धारिणी भिक्षुणीहरूमध्ये अग्र भएकी कृशागौतमी भन्ने स्थविरा मेरी पुत्री हुन्" भनी भन्नु भई त्यस बखत वहाँले देवताहरूलाई निम्न गाथा पनि सुनाउनु भयो[1]—

"पंसकूल धरं जन्तुं, किसं धमनि सन्थतं।
एकं वनस्मि झायन्तं, तमहं ब्रुमि ब्राह्मणं[2]।"

अर्थात्— "पंसुकूल-चीवर धारणगरी कृश शरीर लिई, एक्लै जङ्गलमा बसी ध्यानरत भएर बस्नेलाई नै म सर्वश्रेष्ठ ब्राह्मण भन्द छु।"

---

१. धम्म. प. अ. क पृ. ६३२ : किसागोतमियावत्थु, ब्राह्मणवग्गो।

२. धम्म. प. पा. पृ. ५५ : ब्राह्मणवग्गो, गा. नं. ३९५

एक जन्ममा बोधिसत्व तित्रा (=तित्तिर) भई जन्मिनु भएको थियो। त्यस बखत कृशागौतमी स्थविरा थलगोही (=गोधा) भई जन्मी बोधिसत्वका साथमा बस्नु भएको कुरा जातकट्ठकथाले[1] उल्लेख गरेको छ।

अरु कुराहरु तलका मूलसूत्रहरुद्वारा स्थविराको जीवन सम्बन्धी कुराहरु प्रष्ट भएका छन्।

भिन्नाभिन्नै कृशागौतमीहरु

(१) कृशागौतमी— यिनी, तिस्स (=तिश्य) बुद्धका अग्र उपस्थायिका उपासिका थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३६०: तिस्सबुद्धवंसो।

(२) कृशागौतमी— यिनी, फुस्स बुद्धकी गृहस्थीकी पत्नी थिइन्। बु. वं. पा. पृ. ३६२: फुस्सबुद्धवंसो।

(३) कृशागौतमी— यिनी, सिद्धार्थ कुमारका काकाकी छोरी हुन्। यिनले नै सिद्धार्थ कुमारलाई 'निब्बुतपद' सुनाएकी थिइन्। यस सम्बन्धका कुराहरु माथि यशोधरा स्थविरा परिचयको 'पुत्रलाभ' शीर्षक अन्तर्गत उल्लेख भएका छन्।

---

१. जा. अ. क. IV. पृ. ४४ : तित्तिरजातक, नं. ४३८

(४) कृशागौतमी (स्थविरा)— वहाँकै कुराहरु यस संग्रहमा संग्रहित भएका छन्। वहाँ रूक्ष चीवर धारिणी भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्र हुनुहुन्थ्यो।

× × ×

मूल सूत्र –

१–अन्धवनमा

यस्तो मैले सुने[१]।

एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको जेत-वनाराममा बस्नु भएको थियो।

त्यस वखत कृशागौतमी (किसागोतमी) भिक्षुणी पूर्वाण्ह समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर ग्रहण गरी भिक्षाटन्कोनिमित्त श्रावस्तीमा पस्नु भयो। श्रावस्तीमा भिक्षाटन् गरी, भिक्षाटन्बाट फर्की भोजनोपरान्त अन्धवनमा जानु भयो। अन्धवनमा पुगेपछि दिवाविहारकोनिमित्त अन्धवन भित्र गई एक रुखमनी बस्नुभयो।

अनि पापीमार कृशागौतमी भिक्षुणीलाई तर्साउन र लोमहर्षण पार्न तथा समाधिबाट च्युत गर्ने नियत राखी, जहाँ कृशा-गौतमी हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए। त्यहाँ पुगेपछि कृशागौतमीलाई गाथाद्वारा भने—

---

१. सं. नि. I. पृ. १२९ : किसागोतमीसुत्तं, अ. क. I. पृ. १४९

"किं नु त्वं मतपुत्ता[1] व, एकमासि[2] रुदम्मुखी ।
वन मज्झगता[3] एका, पुरिसं नु गवेससी' ति ॥"

अर्थ –

"हे मृतपुत्रा ! किन तिमी रुन्चेमुख लिई एक्लै यहाँ बसी रहेकी ? एक्लै जङ्गलको बीचमा बसी कुनै पुरुषलाई खोजिरहेकी त होइनौ ?"

यो सुनेर कृशागौतमी भिक्षुणीलाई यस्तो लाग्यो— "को रहेछ यो ? मानिस हो कि देवता हो जो गाथा भन्द छ !" अनि फेरि कृशागौतमी भिक्षुणीलाई यस्तो लाग्यो— "यो पापीमार हो, मलाई तर्साउन, लोमहर्षण पार्न तथा समाधिबाट च्युत गराउन गाथा भन्द छ ।" यो "पापीमार हो" भनी जानी कृशागौतमी भिक्षुणीले पापी मारलाई गाथाद्वारा प्रत्युत्तर दिनुभयो—

१– "अच्चन्त मतपुत्ताम्हि[4], पुरिसा एतदन्तिका ।
न सोचामि न रोदामि, न तं भायामि आवुसो ॥

---

१. सिंहल, स्याम र रोमनमाः 'हतपुत्ता' ।

२. सिंहल र स्याममाः 'एकमासी' ।

३. रोमनमाः 'वनमज्झेगता' ।

४. स्याम र रोमनमाः 'हतपुत्ताह्मि' ।

२– "सब्बत्थ विहता[1] नन्दी,[2] तमोक्खन्धो पदालितो ।
जेत्वान मच्चुनो[3] सेनं, 'विहरामि अनासवा' ति ॥"

अर्थ—

१– "अवश्य पनि म मृत-पुत्रा छु; जस्तो मेरो पुत्र मरिसक्यो त्यस्तै गरी फेरि पुत्र मर्ला भन्ने डर पनि मसँग छैन, पुरुषको अन्त पनि भइसक्यो अर्थात् पुरुष खोज्नुपर्ने कारण पनि मसँग छैन त्यसैले हे आवुसो ! म शोक गर्दिन, म रुन्न, न त म तिमीलाई देखेर नै डराउँछु ।

२– "सबै नन्दी-रागहरूलाई टुक्रा टुक्रा पारिसकें, तमस्कन्धलाई हटाइसकें, मृत्यु-सेनालाई जिती म अनास्रवी भई विहार गरेकी छु ।"

अनि, "कृशागौतमी भिक्षुणीले मलाई चिन्दछिन् जान्दछिन्" भन्दै दुःखी दुर्मन भई पापीमार त्यहीं नै अन्तरधान भएर गए ।

× × ×

---

१. स्याममाः 'विहिता' ।

२. सिंहल, स्याम र रोमनमाः 'नन्दि' ।

३. सिंहलमाः 'मुचिनो' ।

मूल सूत्र—

२—अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं लूख-चीवरधरानं यदिदं किसागोतमी[१]।"

अर्थ—

"भिक्षुहो ! रूक्षचीवर धारिणी मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरू-मध्येमा कृशागौतमी (किसागोतमी) अग्रछिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २०५

मूल पालि —

३—कृशागौतमी स्थविरा-गाथा

१— "[1]कल्याणमित्तता मुनिना, लोकं आदिस्स वण्णिता।
कल्याणमित्ते भजमानो, अपि बालो पण्डितो अस्स॥

२— "भजितब्बा सप्पुरिसा, पञ्ञा तथा[2] वड्ढति भजन्तानं।
भजमानो सप्पुरिसे, सब्बेहि पि दुक्खेहि पमुच्चेय्य॥

३— "दुक्खं च विजानेय्य, दुक्खस्स च समुदयं निरोधं।
अट्ठङ्गिकं च मग्गं, चत्तारि पि अरियसच्चानि॥

४— "दुक्खो इत्थिभावो, अक्खातो पुरिसदम्मसारथिना।
सपत्तिकं पि हि दुक्खं, अप्पेकच्चा[3] सकिं विजातायो॥

---

१. थेरी. गा. पा. पृ. ४३२ : किसागोतमीथेरीगाथा, अ. क. पृ. १३८

२. स्याममा: 'तथा पि'।

३. सिंहलमा: 'अप्पेकच्चे'।

५– "गलके[1] अपि[2] कन्तन्ति, सुखुमालिनियो[3] विसानि खादन्ति।
जनमारकमज्झगता, उभो,[4] पि ब्यसनानि अनुभोन्ति[4] ॥

६– "उपविजञ्ञा गच्छन्ती[5], अद्दसाहं पतिं मतं।
पन्थम्हि[6] विजायित्वान, अप्पत्ता[7] व[7] सकं घरं[8] ॥

७– "द्वे पुत्ता कालकता, पती च पन्थे मतो कपणिकाय।
माता पिता च भाता, डय्हन्ति च एकचितकायं ॥

८– "खीणकुलीने[9] कपणे, अनुभूतं ते दुक्खं[10] अपरिमाणं।
अस्सू[11] च ते पवत्तं[12], बहूनि च जाति सहस्सानि ॥

---

१. रोमनमा: 'गले'।
२. स्याम र रोमनमा: 'अप'।
३. स्याममा: 'सुखुमालियो'।
४-४. स्याममा: 'द्वे ब्यसनानु भोन्ति पि'।
५. सिंहलमा: 'गच्छन्ति'।
६. स्याम र रोमनमा: 'पन्थे'।
७-७. स्याम र रोमनमा: 'अप्पत्ताहं'।
८. स्याम र रोमनमा: 'गेहं'।
९. स्याममा: 'खीणकुलम्हि'।
१०. बर्मीमा: 'दुखं'।
११. सिंहल, स्याम र रोमनमा: 'अस्सु'।
१२. स्याममा: 'पवत्तं हि बहूनि'; सिंहल र रोमनमा: 'पवत्तं बहूनि'।

९- "वसिता[1] सुसानमज्झे, अथो पि खादितानि पुत्तमंसानि।
हतकुलिका सब्बगरहिता, मतपतिका अमतमधिगच्छिं[2] ॥

१०- "भावितो मे मग्गो[3], अरियो अट्ठङ्गिको अमतगामी।
निब्बानं[4] सच्छिकतं, धम्मादासं अवेक्खिहं[5]" ॥

११- "अहमम्हि[6] कन्तसल्ला, ओहितभारा कतं हि[7] करणीयं।
किसा[8] गोतमी[9] थेरी, विमुत्तचित्ता[10] इमंभणी[11] ।"

अर्थ—

१- "मुनिको कल्याण मित्रतालाई धन्य छ! कल्याण-मित्रको

---

१ स्याम र रोमनमा: 'पस्सिं तं'।

२. सिहलमा: 'अमतं अधिगच्छि'।

३. स्याममा: 'अयं मग्गो'।

४. स्याममा: 'निब्बानं पि'।

५. बर्मीमा: 'अवेक्खिं हं'; सिंहल र रोमनमा: 'अपेक्खि हं'।

६. स्याममा: 'अहम्हि'।

७. स्याम र रोमनमा: 'मे'।

८. बर्मीमा: 'कीसा'।

९. बर्मीमा: 'गोतमि'।

१०, स्याम र रोमनमा: 'सुविमुत्तचित्ता'।

११. सिंहलमा: 'अभणी'।

सत्संगत गर्दा मूर्ख पनि पण्डित हुन सक्छ भनी वहाँले (=बुद्धले) सत्वलोकलाई उद्देश्यगरी कल्याण मित्रको वर्णना गर्नु भएको छ[१]।

२– "सत्पुरुषको सत्संगत गर्नुपर्छ, सत्पुरुषको सत्संगत गर्नाले प्रज्ञा वर्धन हुन्छ अनि सत्पुरुषकै सत्संगत गर्दा सबै दुःखबाट पनि मुक्त हुन सकिन्छ।

३– "सत्पुरुषको सत्संगत द्वारा दुःख दुःख समुदय, दुःखनिरोध तथा अष्टाङ्गिकमार्ग सहित चतुरार्यसत्य ज्ञानलाई पनि जान्न सकिन्छ[२]।

४– "पुरुषदम्यसारथी हुनु भएका भगवान् बुद्धले— 'स्त्री-भाव दुःख हो, सौतेनी हुनु दुःख हो तथा कसै कसैलाई प्रथम प्रसव हुँदा दुःख नै हुन्छ' भनी भन्नु भएको छ।

---

१. कृशागौतमी स्थविरा अरहत् भई अग्रस्थान पनि प्राप्त भइसके पछि एक दिन वहाँ एकान्तमा बसिरहनु भएको बेलामा वहाँको चित्तमा आफ्नो जीवनी सम्बन्धी केही सम्मरणहरू भइरहेको बेलामा मनमा उत्पन्न भएका उदगार गाथाहरूको अनुवाद यहाँ गरिदिएको छु। यी गाथाहरू केही आफ्नो जीवनी सम्बन्धी र केही अरू घटनाहरू सम्बन्धी छन्। थेरी. गा. अ. क. पृ. १३९ : किसागोतमीथेरीगाथट्ठकथा।

२. यी तीन गाथाहरू बुद्धले भन्नु भएका उपदेशहरूलाई स्मरण गर्नु हुँदै भन्नु भएको हो। यस बारेमा बु. रा. पृ. ३२२ को सूत्रलाई ध्यानमा राख्नु बेश हुनेछ।

५– " (दुःखमा पीडित भएका स्त्रीहरूले) आफ्नो गर्धन पनि रेट्छन्, सुकुमारी भएर पनि विष खान्छन्, प्रसव हुन नसकी दुवैले (आमा हुने र गर्भको बालकले) व्यसनको अनुभव पनि गर्छन्[1] ।

६-७– "प्रसव हुनकोनिमित्त (घर) गइरहेको बेलामा बाटैमा बालक जन्माई आफ्नो घरमा न पुग्दै बाटैमा पति मरेको, दुबै पुत्रहरू पनि बाटैमा मरी आमा बाबुहरू तथा भाइ समेत चितामा जलेको कारणले कृपण भएकी स्त्रीलाई पनि मैले देखें[2] ।

---

१. यी दुइ (४ र ५) गाथाहरू, एक यक्षिणीले आफूले अघि भोग गरेका दुःखका कुराहरू भगवान्लाई सुनाएकी थिई । कृशागौतमी भिक्षुणीले पनि सोही स्त्रीका दुःखका कुरालाई स्मरण गरी बताउनु भएको हो भनी थेरी. गा. अ. क. पृ. १४१ मा समुल्लेख भएको छ ।

२. स्त्रीहरूलाई हुने दुःखहरू सम्झनु हुँदै पटाचारा स्थविराले यसै जीवनमा भोग्नु भएका कारणहरूलाई पनि स्मरण गर्नु भई वहाँले यी (६ र ७) दुइ गाथाहरू भन्नु भएको हो। थेरी. गा. अ. क. पृ. १४१। यसरी स्त्री-दुःख सम्बन्धका कुराहरू स्मरण गर्नु भई अघि अघि आफूले पनि भुक्तमान पाएका केही कुराहरू बताउनु हुँदै आफूले आफैंलाई अन्य पुरुषको रूपमा तलका गाथाहरू भन्नु भएको हो । थेरी. गा. अ. क. पृ. १४१

८– "कृपण हीन कुलमा तिमीले अप्रमाण दुःखहरू भोगगरिसक्यौं, अनेक सहस्र जन्महरूमा तिमीले कैयौं आँसु बगाइसक्यौ।

९– "श्मशानको बीचमा तिमी बसीसक्यौ, पुत्रमांस पनि तिमीले खाइसक्यौ, कुलनाश भई सबैले निन्दा गराई, विधवाभई तिमीले अमृत प्राप्त गऱ्यौ।

१०– "मैले अमृतगामिनी आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भाविता गरिसकें; निर्वाण साक्षात्कार गरी धर्मको ऐना हेरिसकें।

११– "रागादि शल्यबाट दूर भएँ, गर्नुपर्ने गरीसकें, भाए बिसाइ सकें भनी विमुक्तचित्त भएकी कृशागौतमी स्थविराले यी कुराहरू भन्नु भयो।"

× × ×

मूल पालि—

४–कृशागौतमी स्थविरापदान

पद्मोत्तर बुद्ध

१– " [1]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारङ्गत हुनु भएका पदुमोत्तर (पदुमुत्तर) भन्ने जिननायक उत्पन्न हुनुभयो।

२– "त्यस बखत म, हंसवती नगरको एक कुलमा जन्मेकी थिएँ; वहाँ नरवरकहाँ गई. वहाँको शरणमा गएँ[2]।

३– "मैले वहाँको चतुसत्ययुक्त, मधुर तथा परम स्वाददायी, संसारबाट विमुक्ति गरी शान्ति सुख ल्याइदिने धर्म पनि सुने।

४– "त्यस बखत वहाँले एक रूक्षचीवर धारिणी भिक्षुणीलाई अग्रस्थानमा राखी वर्णना गर्नु भयो।

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २३९ : किसागोतमीथेरीअपदानं।

२. "तदाहं हसवतियं, जाता अञ्ञतरे कुले।
उपेत्वा तं नरवरं, सरणं समुपागमिं॥" थेरी. अप. दा पा. पृ. २३९

५-६– 'भिक्षुणीको गुणवर्णना सुनी मेरो चित्तमा अत्यधिक प्रीति उत्पन्न भयो र बुद्धको अगाडि अधिकार (=प्रणिधान) गरी, यथाशक्ति, यथाबल मुनिवरलाई सत्कारगरी त्यो स्थानकोनिम्ति प्रार्थना गरें। अनि सम्बुद्धले सो स्थानको अनुमोदन गर्नु भयो।

७-८– 'यहाँदेखि एकलाख कल्पमा, ओक्काक कुलमा गौतम भन्ने गोत्रले लोकमा शास्ता उत्पन्न हुनु हुनेछ। वहाँको धर्मदायाद प्राप्तगरी धर्मनिर्मित औरसपुत्री भई, कृशागौतमी भन्ने नामले शास्ताको श्राविका हुनेछचौ।'

९– "यो कुरा सुनी प्रमुदित भई जीवनभर जिन प्रति मैत्री चित्त राखी, विनायकलाई प्रत्ययहरूद्वारा परिचर्या गरें।

१०– "त्यस सु-कृत्य कर्मद्वारा र चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्य देह छाडी त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ।

काश्यप बुद्ध

११– "यस भद्रकल्पमा काश्यप भन्ने गोत्रमा उत्तम धर्मोपदेश गर्ने, महायशस्वी तथा ब्रह्मबन्धु हुनु भएका बुद्ध उत्पन्न हुनुभयो।

१२-१३– "त्यस बखत वाराणशीका किकी भन्ने नरेश्वर राजा वहाँको (काश्यप बुद्धको) उपस्थाक हुनुहुन्थ्यो। म वहाँकी धर्मा भन्ने पाँचौ छोरी भएकी थिएँ; जिनाग्रको उपदेश सुनी प्रव्रजित हुन चाहेकी थिएँ।

१४-१५- "किन्तु हाम्रा पिताले अनुमति दिनु भएन र हामीहरू घरैमा बसी बीसहजार वर्षसम्म अप्रमत्त भई, कौमारी ब्रह्मचर्य पालन गरी, हामी सात कन्याहरू सुख समृद्धमा हुर्की, प्रमुदित भई हामीले बुद्धको निरन्तर उपस्थान गर्‍यौं :

१६- " (ती सात कन्याहरू)—श्रमणी, श्रमणगुप्ता, भिक्षुणी, भिक्षुदायिका, धर्मा, सुधर्मा र सातौं सङ्घदायिका हुन् ।

१७- "(अहिले हामीहरू) क्षेमा, उत्पलवर्णा, पटाचारा, कुण्डला, म, धर्मदिन्ना र विशाखा समेत गरी सात ह्वौं ।

१८- "ती सुकृत्य कुशल कर्मद्वारा, चेतना प्रणिधीद्वारा मनुष्य देह छाडी त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ ।

वर्तमान कथा

१९-२०- "यो अन्तिम जन्ममा म एक सेठको कुलमा जन्मेकी थिएँ, तर पछि धन नाश भएर गरीब भएँ; किन्तु पछि स-धन कुलमा गएँ । मेरो पति एक जनाले बाहेक अरू सबैले मलाई गरीब, निर्धनी भनी हेर्दथे; जब म प्रसूति भएँ तब सबैको दयापात्र भएँ[1] ।

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, जाता सेट्ठिकुले अहं ।
दुग्गते अधने नट्ठे, गता च सधनं कुलं ॥
"पतिं ठपेत्वा सेसा मे, देस्सन्ति अधना इति ।
यदा च पसूता आसिं, सब्बेसं दयिता तदा ॥" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४०

२१-२२– "जब त्यो काखमा सुख समृद्ध भएको कोमल तरुण वालक छातिमा काँढा विजेको झैं यमको वशमा गयो तब म शोकले विह्वल भई, मृत कुणपलाई लिई, दीन-दुःखी भई, गहभरी आँसुपारी विलापगर्दै बाटामा हिंड्न थाले[1]।

२३– "त्यस बखत मलाई देखेर एक जनाले बताए बमोजिम श्रेष्ठ भैषज्यविद् कहाँ गई— 'भो ! पुत्रसञ्जीवनी औषधी दिनुहोस्' भनी विन्ति गरें[2]।

२४– "विनयन उपाय कुशल हुनु भएका जिनले मलाई— 'जुन घरमा मरण भएको छैन त्यस घरबाट सर्स्यौं लिएर आऊ' भनी भन्नु भयो[3]।

---

१. "यदा सो तरुणो भद्दो, कोमलको सुखे धितो।
सपाणमिव कन्तो मे, तदा यमवसं गतो।।
"सोकट्टा दीनवदना, अस्सुनेत्ता रुदम्मुखा।
मतं कुणपमादाय, विलपन्ती गमामहं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४१

२. "तदा एकेन सन्दिट्ठा, उपेत्वा भिसक्कुत्तमं।
अवोच देहि भेसज्जं, पुत्तसञ्जीवनं ति भो।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४१

३. "न विज्जन्ते मता यस्मिं, गेहे सिद्धत्थकं ततो।
आहरा ति जिनो आह, विनयोपायकोविदो।।" थेरी.अ प. दा. पा. पृ २४१

२५– "अनि श्रावस्तीमा जाँदा मैले त्यस्तो घर पाउन सकिन; 'त्यस्तो घरबाट कहिले सर्स्यौं पाउन सकिएला र !' भनी भनेको सुने पछि मलाई होश आयो[1]।

२६– "अनि कुणप·मृत शरीर छाडी लोकनाथकहाँ गएँ, टाढैबाट देखेर वहाँले मधुरस्वरले मलाई यस्तो भन्नु भयो[2]—

२७– "उदयव्ययलाई नजानीकन शयवर्ष जिउनुभन्दा, उदय-व्ययलाई जानेर, देखेर एकै दिन भए पनि जिउनु श्रेयस्कर छ[3]।

२८– 'यो अनित्यता भनेको न ग्रामको मात्र धर्म हो, न निगमको मात्र धर्म हो, न त कुनै एक कुलकै मात्र धर्म हो—यो त

---

१. "तदा गमित्वा सावत्थिं, न लभिं तादिसं घरं।
कुतो सिद्धत्थकं तस्मा, ततो लद्धा सतिं अहं।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४१

२. "कुणपं छड्डयित्वान, उपेसिं लोकनायकं।
दूरतो व ममं दिस्वा, अवोच मधुरस्सरो।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४१

३. "यो च वस्ससतं जीवे, अपस्सं उदयब्बयं।
एकाहं जीवितं सेय्यो, पस्सतो उदयब्बयं।।" थेरी. अप.
दा. पा. पृ. २४१

सबै लोकको मात्र होइन बल्कि देवताहरू समेतको पनि धर्म हो[१] ।'

२९-३०– "यी गाथाहरू सुनेर सो मैले धर्मचक्षु विशुद्ध पारें, अनि सद्धर्म जानिसके पछि अनगारिकामा प्रव्रजित भएँ। त्यसरी प्रव्रजित भइसके पछि जिन शासनमा दत्तचित्त भई चीरकाल न बित्दै मैले अरहत्व प्राप्तगरें'[२] ।

३१– "ऋद्धि र दिव्यश्रोतलाई आफ्नो वशमा राखें, शास्ताको शासनकारी भई परचित्तलाई पनि जानें ।

३२– "दिव्यचक्षुलाई विशुद्ध पारी पूर्वेनिवासलाई पनि जानें, सबै आस्रवहरूलाई क्षयगरी विशुद्ध र निर्मल पनि भएँ ।

---

१. "न गाम धम्मो निगमस्स धम्मो,
न चापियं एककुलस्स धम्मो ।
सब्बस्स लोकस्स सदेवकस्स,
एसेव धम्मो यदिदं अनिच्चता ।। थेरी. अप. दा. पा पृ. २४१

२. "साहं सुत्वानिमा गाथा, धम्मचक्खुं विसोधयिं ।
ततो विञ्ञातसद्धम्मा, पब्बजिं अनगारियं ।।
तथा पब्बजिता सन्ती, युञ्जन्ती बुद्धसासने ।
न चिरेनेव कालेन, अरहत्तमपापुणिं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४१

३३– "मैले शास्तालाई चिनिसकें, बुद्ध शासनलाई पूरागरें, गरुंगो भारलाई बिसाइसकें र भवजाललाई पनि छेदन गरिसकें ।

३४– "जुन कारणकोनिमित्त घरछाडी अनगारिकामा प्रव्रजित भएको थिएँ सो मेरो अर्थ पनि पूरा भयो, सबै संयोजनहरू पनि क्षीण भए ।

३५– "बुद्ध श्रेष्ठको प्रतापले अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाणमा मेरो ज्ञान विशुद्ध तथा निर्मल छ ।

३६– "धूलो फ्याँक्ने ठाउँबाट, मसानबाट तथा सडकहरूबाट बटुलो ल्याएका कपडाहरूद्वारा सङ्घाटी बनाई रूक्षचीवर धारण गर्छु[१] ।

३७– "यस गुणमा प्रसन्न हुनु भएका जिन विनायकले परिषद्को बीचमा रूक्ष-चीवर धारिणीहरूमध्येमा मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो[२] ।

---

१. "सङ्कारकूटा आहित्वा, सुसाना रथिया पि च ।
तनो सङ्घाटिकं कत्वा, लूखं धारेमि चीवरं ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४२

२. "जिनो तस्मि गुणे तुट्ठो, लूखचीवरधारणे ।
ठपेसि एतदग्गम्हि, परिसासु विनायको ।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २४२

३८-४०– "क्लेशलाई भस्म पारिसकें,...अनास्रवी भई विहार गर्छु,... । बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ,...बुद्ध शासन पनि पूरा गरें । चार प्रतिसम्भिदा प्राप्त गरें,[१]...बुद्धको शासन पूरा गरें ।"

---

१. माथि पृ. ४४४ को गा. नं. ५२–५४ दोहऱ्याई पढ्नू ।

१३. सिङ्गालकमाता स्थविरा

परिचय

सिङ्गालकमाता वा सिगालमाता राजगृहको एक धनाढ्य कुलगृहमा जन्मेकी थिइन्। बैंश पुगेपछि यिनको विवाह राजगृहकै एक सेठकुलमा भयो। यिनको एक पुत्र थियो। जसको नाम‍ै 'सिङ्गालक' वा 'सिगाल' रहेको थियो। यसै कारणले गर्दा यो दम्पत्तिहरूका नाम पनि 'सिङ्गालकपिता' र 'सिङ्गालकमाता' भन्ने रहन गएको हो[१]।

सिङ्गालक पुत्रको मनमा बुद्ध-धर्म प्रति श्रद्धा थिएन। सिङ्गालकमाता र सिङ्गालकपिताहरू भने बुद्ध-धर्ममा श्रद्धा राख्दथे।

सिङ्गालकपुत्रलाई बुद्धकहाँ पठाउन नसकेको कारणबाट सिङ्गालकमाताहरू चिन्तित थिए। "विहारमा जाँदा भिक्षुहरूलाई घुँडाको कपडा फाट्ने गरी घुँडाटेकी वन्दना गर्नु पर्छ। उपदेश सुनेर श्रद्धा भए पछि धन खर्च गरी दानदिन पर्ने हुन्छ" भन्ने आदि कुराहरू

---

१. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०६: एककनिपातवण्णना, सिगालमाता।
दी. नि. अ. क. II. पृ. ६८६ : सिगालसुत्तवण्णना।

सोची सिङ्गालकपुत्र विहारमा जान चाहन्नथे । आमा बाबुहरू भने दिनहुँ ऐं बुद्धकहाँ गई उपदेश सुनी समय समयमा बुद्ध प्रमुख भिक्षुसङ्घ-लाई दान पनि दिन्थे ।

एक दिन, मरण हुन लागेको सिङ्गालकपिताले मरण-शय्यामा बसी पुत्र सिङ्गालकलाई नित्य छदिशाहरू नमस्कार गर्ने अर्ति दिए । मरण हुने बेलामा भनेको पिताको वचन पालन गर्दै सिङ्गालकपुत्रले सधैं नदीमा गई नुहाइ धुनाइ गरी छदिशाहरूलाई नमस्कार गर्न थाले । पछि बुद्धले सो सिङ्गालकपुत्रलाई छदिशा नमस्कार गर्ने त्यसो होइन भनी उपदेश सुनाई उनलाई बुद्धधर्ममा दिक्षित गराउनु भयो[१] । यसै कुराको संस्मरणमा सिङ्गालकमाता स्थविराले थेरीअपदानपालिमा स्वयं यसरी उल्लेख गर्नु भएको छ—

"पुत्तो सिङ्गालको नाम, ममासि विपथे रतो ।
दिट्ठिगहनपक्खन्दो, दिसापूजनतप्परो ॥

---

१. सिङ्गालकपुत्रलाई दिनु भएको उपदेशका कुरा दी. नि. III. पृ. १३९ मा सिङ्गालकसूत्र नामले समुल्लेख भएको छ । यसै सूत्रका कुराहरू लेखककै "गृही-विनय" पुस्तकमा उल्लेख भएका पाइन्छन् । यस पुस्तकमा गृहस्थी जीवन सम्बन्धी परस्पर गर्नु पर्ने कर्तव्य नीतिका कुराहरू पाइन्छन् ।

"नानादिसा नमस्सन्तं, पिण्डाय नगरं वजं।
तं दिस्वा अवदी बुद्धो, मग्गे ठत्वा विनायको[1] ॥"

अर्थ—'सिङ्गालक भन्ने मेरो छोरा कुपथमालागी दृष्टि-जालमा परी दिशापूजामा तत्पर थियो। नाना दिशा नमस्कार गरि-रहेको मेरो छोरालाई, भिक्षाटनकोलागि नगरमा जानु भएका बुद्धले देख्नु भई—बाटैमा बसी उसलाई अति-उपदेश सुनाउनु भयो।"

एक दिन, सिङ्गालकमाता विहारमा गई बुद्धको धर्मोपदेश सुनेर स्रोतापत्ति-फलमा प्रतिष्ठित भइन्। त्यस पछि बुद्धसँग प्रव्रज्या मागी बुद्ध-शासनमा भिक्षुणी भएर उपसम्पन्ना पनि भइन्[2]। भिक्षुणी भइसके पछि वहाँलाई "सिङ्गालकमाता स्थविरा" भनी भन्न थाले।

आफू कसरी प्रव्रजित भएकी थिएँ भन्ने कुरा वहाँले स्वयं थेरी-अपदानपालिमा उल्लेख गर्नु भएका कुराहरू तल "सिङ्गालकमाता स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं, १९–२० मा अनुदित भएका छन्।

भिक्षुणी भइसके पछि सँधै झैं बुद्धको उपदेश सुन्न जानु हुँदा बुद्धको रूप-लक्षणहरूमा प्रसन्न तथा आकर्षित हुनुभई वहाँ बुद्धकै रूप हेरी प्रफुल्लित भएर बस्नु हुन्थ्यो। बुद्धले पनि वहाँको चित्त

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२ : सिङ्गालमातुथेरीअपदानं, गा. नं. १६–१७

२. अं. अ. क. I. पृ. २०७ : एककनिपातवण्णना।

वृत्तिलाई बुझ्नुभई वहाँको श्रद्धालाई उत्तरोत्तर वृद्धिहुनेगरी सानुरूप धर्मोपदेश सुनाउनु हुन्थ्यो[१]। यसै क्रममा वहाँले सिङ्गालकमाता स्थविरालाई अनुस्मृति[२] भावनाको उपदेश पनि सुनाउनु भयो।

स्थविराले यिनै अनुस्मृतिभावनामा अभ्यास बढाई एक दिन चतुप्रतिसम्भिदा-ज्ञान सहित अरहत्-फल साक्षात्कार गर्नु भयो।

श्रद्धाद्वारा विमुक्त हुन सकेको प्रधान कारणलाई ध्यानमा राख्नु भई बुद्ध भगवान्ले वहाँलाई श्रद्धाधिमुक्त हुने भिक्षुणीहरूमध्येमा अग्रस्थानमा राख्नु भएको हो[३]। जुन कुरा तलका "अग्रस्थान" शीर्षकको मूल सूत्रले प्रष्ट गरेको छ।

बुद्ध प्रति कति प्रसन्न हुनुहुन्छ र कसरी वहाँले अरहत्व प्राप्त गर्नु भयो भन्ने सम्बन्धमा वहाँले स्वयं भन्नु भएका कुराहरू तलकै "सिङ्गालकमाता स्थविरापदान" शीर्षकको गा. नं. १९–२९ मा अनुदित भएका छन्।

पद्मोत्तर बुद्धको पालामा वहाँ हंसवती नगरमा एक

---

१. अं. नि. अ. क. I पृ २०७

२. अनुस्मृति भावना भनेको कस्तो हो भन्ने विषयका कुराहरू बु. गृ. पृ. २२५–३५ मा उल्लेख भएका छन्।

३. अं. नि. अ. क. I. पृ. २०७ : एककनिपातवण्णना। श्रद्धाधिमुक्त हुने भिक्षुणीहरूमध्येमा सिङ्गालकमाता स्थविरा अग्र हुनु भए जस्तै भिक्षुहरूमध्येमा वक्कली स्थविर अग्र हुनुहुन्छ। अं. नि-१ पृ. २४ : एतदग्गवग्गो।

अमात्यको कुलमा जन्मी पद्मोत्तर बुद्धको उपदेश सुनी प्रसन्न भई प्रव्रजित पनि हुनु भएको थियो भन्ने कुरा थेरीअपदानपालिले[1] उल्लेख गरेको छ। अरू कुराहरू तलका सूत्रहरू अध्ययन गरी वहाँको जीवन सम्बन्धी अन्य कुराहरू बुझ्न सकिने छ।

× × ×

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ २८० : सिङ्गालकमातुथेरीअपदानं. गा. नं. १–३

मूल सूत्र —

१—अग्रस्थान

"एतदग्गं, भिक्खवे, मम साविकानं भिक्खुनीनं सद्धाधिमुत्तानं यदिदं सिङ्गालकमाता[१] ।"

अर्थ—

भिक्षुहो ! श्रद्धाधिमुक्त हुने मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरूमध्येमा सिङ्गालकमाता अग्रछिन् ।"

× × ×

१. अं. नि-१ पृ. २६ : एतदग्गवग्गो, अ. क. I. पृ. २०६

मूल पालि—

२–सिङ्गालकमाता स्थविरापदान

अतीतकथा

१– "[१]यहाँदेखि एकलाख कल्प अघि सबै धर्ममा पारङ्गत हुनु भएका पद्मोत्तर (पदुमुत्तर) भन्ने जिननायक लोकमा उत्पन्न हुनु भयो।

२– "त्यस बखत म हंसवती नगरमा अनेक रत्नहरूले भरिपूर्ण तथा समृद्धशाली एक अमात्यको कुलमा जन्मेकी थिएँ।

३– "महाजनहरूका साथ पितासँग बुद्धकहाँ गई धर्मोपदेश सुनेर अनगारिकामा प्रव्रजित भएँ।

४– "प्रव्रजित भई कायद्वारा पापकर्म छाडी, वचन दुश्चरित पनि छाडी आजीविकालाई परिशुद्ध गरें।

५– "ममा बुद्ध, धर्म तथा सङ्घ प्रति तीव्र गौरव थियो;

---

१. थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८० : सिङ्गालमातुथेरीअपदानं।

सद्धर्म सुन्नमा सँधै तत्पर थिएँ तथा बुद्धको दर्शन गर्नमा पनि म लालायित थिएँ ।

६– "श्रद्धाधिमुक्त अग्र भिक्षुणीको गुण सुनी मैले पनि सो स्थान प्रार्थना गरें अनि तीन-शीक्षाहरू[1] पालन गरें ।

७-९– "मेरो मनको आशयलाई बुझनुभई सुगतले करुणापूर्वक यसो भन्नु भयो— 'जसको चित्त तथागत प्रति सुप्रतिष्ठित भई अचल श्रद्धा हुन्छ, जसको कल्याण-शील आर्यकान्त तथा प्रशंशित हुन्छ, जो ऋजु भएका सङ्घको दर्शन गर्नमा प्रसन्न हुन्छ– उसलाई अदरीद्र भनी भन्दछन् र उसको जीवन खोक्रो हुन्न । त्यसैले बुद्ध-धर्मको स्मरण गरी, श्रद्धा, शील तथा धर्म दर्शनकोनिमित्त मेधावीहरू लग्न भएर बस्नु पर्छ ।'

१०– "यो कुरा सुनी प्रमुदित भएकी मैले प्रणिधीको बारेमा सोधें; अनि अनुपम अमृत हुनु भएका विनायकले यस्तो व्याकरण गर्नु भयो– 'बुद्ध प्रति प्रसन्न हुने हे कल्याणी ! तिम्रो प्रार्थना सिद्ध हुनेछ ।

११-१२– 'यहाँदेखि एकलाख कल्प पछि ओक्काक कुलमा

---

१. (१) अधिशील, (२) अधिचित्त तथा (३) अधिप्रज्ञा—यी तीन शिक्षालाई 'तीन शिक्षाहरू' भनी भनिएको हो । यस बारेका सविस्तर कुराहरू पटि. म. पा. पृ. ५१ : सीलमयञाण-निद्देसोमा हेर्नू ; अ. क. पृ. १६०

गौतम भन्ने गोत्रले लोकमा शास्ता उत्पन्न हुनु हुनेछ। वहाँको धर्मदायाद प्राप्त गरी धर्मनिर्मित औरस पुत्री भई, सिङ्गालकमाता भन्ने नामले शास्ताको श्राविका हुनेछचौ।

१३– "यो कुरा सुनेर प्रमुदित भएकी मैले जीवनभर मैत्रीचित्त राखी, प्रतिपत्तिद्वारा नायकको परिचर्या गरें।

१४– "त्यस सुकृत्य कर्मद्वारा, चेतना र प्रणिधीद्वारा मनुष्यदेह छाडी त्रयस्त्रिंश लोकमा गएँ।

वर्तमान कथा

१५– "यो अन्तिम जन्ममा म उत्तम राजगृह नगरमा, महारत्नहरू सञ्चय भएको एक समृद्धशाली कुलमा जन्में[1]।

१६-१७– "सिङ्गालक भन्ने मेरो छोरा कुपथमा लागी दृष्टिजालमा परी दिशा-पूजामा तत्पर थियो। नाना दिशा नमस्कार गरिरहेको मेरो छोरालाई, भिक्षाटनको लागि नगरमा जानु भएका बुद्धले

---

१. "पच्छिमे च भवे दानि, गिरिब्बजपुरुत्तमे।
जाता सेट्ठिकुले फीते, महारतनसञ्चये॥" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८१

देखनु भई — बाटैमा बसी उनलाई अति-उपदेश सुनाउनु भयो[1]।

१८– "उसलाई सुनाउनु भएको धर्मोपदेश सुनी मानिसहरू हर्षले गद् गद भई आश्चर्यित भए; त्यस बखत दुइकोटी नरनारीहरूले धर्माभिसमय प्राप्त गरे।

१९-२०– "अनि म सभामा गई सुगत-भाषित धर्मोपदेश सुनेर स्रोतापत्ति-फल प्राप्त गरी, अनगारिका भई प्रव्रजित भए। बुद्ध-धर्ममा लालसा राख्ने मैले चिरकाल नबित्दै अनुस्मृति[2] भावना गरी अरहत्व प्राप्त गरे[3]।

---

१. "पुत्तो सिङ्गालको नाम, ममासि विपथे रतो।
 दिट्ठिगहनपक्खन्दो, दिसापूजनतप्परो।।
"नानादिसा नमस्सन्तं, पिण्डाय नगरं वजं।
 तं दिस्वा ओवदी बुद्धो, मग्गे ठत्वा विनायको।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२

२. बुद्धादि छ अनुस्मृतिलाई 'अनुस्मृति' भनी भनिएको हो। यी छ अनुस्मृति भनेका के के हुन् भन्ने बारेका कुराहरू लेखकको बु. गृ. पृ. २२५ मा हेर्नू।

३. "तदाहं परिसं गन्त्वा, सुत्वा सुगत भासितं।
 सोतापत्तिफलं पत्ता, पब्बजिं अनगारियं।।
"न चिरेनेव कालेन, बुद्धदस्सनलालसा।
 अनुस्सतिं तं भावेत्वा, अरहत्तमपापुणिं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२

२१– "सँधैंभरी म बुद्धको दर्शनगर्न जान्छु; आँखालाई नन्दन हुने बुद्धको रूपलाई अतृप्त भई हेर्छु[१]।

२२– "सबै पारमीहरू पूरा भएका, सबै श्रेष्ठ लक्षणहरू सम्पन्न भएका तथा सबै शुभगुणहरूले सुशोभित हुनु भएका नयनानन्द बुद्धको रूप हेरी म विहार गर्छु।

२३– "त्यस गुणमा प्रसन्न हुनु भई 'श्रद्धाधिमुक्त हुनेहरूमध्येमा सिंगालक-माता अग्रछिन्' भन्नु हुँदै जिनले मलाई अग्रस्थानमा राख्नु भयो[२]।

२४– "ऋद्धि र दिव्यश्रोत-ज्ञानलाई मैले आफ्नो वशमा राखेकी छु, हे महामुनि! चेतोपरिय-ज्ञानलाई पनि मैले आफ्नो वशमा राखेकी छु।

२५– "पूर्वेनिवासलाई जान्दछु, दिव्यचक्षु विशुद्ध छ, सबै आस्रवहरू परिक्षीण भइसकेका छन् र अब उप्रान्त पुनर्भव पनि छैन।

---

१. "दस्सनत्थाय बुद्धस्स, सब्बदा च वजामहं।
अतित्ता येव पस्सामि, रूपं नयननन्दनं।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२

२. "जिनो तस्मिं गुणे तुट्ठो, एतदग्गे ठपेसि मं।
सिङ्गालकस्स या माता, अग्गा सद्धाधिमुत्तिका।।" थेरी. अप. दा. पा. पृ. २८२

२६- "हे महावीर ! तपाइको कृपाले अर्थ, धर्म, निरुक्ति तथा प्रतिभाण-ज्ञान पनि मैले प्राप्त गरेकी छु ।

२७- "सबै क्लेशहरू भस्म पारी, सबै भवतृष्णाहरू नाशगरी बन्धन चुँडाली बस्ने नाग (=हात्ती) झैं म अनास्रवी भई विहार गर्छु ।

२८- "बुद्धको अगाडि मेरो स्वागत नै छ, तीन विद्या प्राप्त गरी मैले बुद्धशासन पूरागरें ।

२९- "चार-प्रतिसम्भिदा, आठ-विमोक्ष तथा छ-अभिज्ञानहरू समेत प्राप्त गरी मैले बुद्धशासनलाई पूरा गरें ।"

आचार्य भिक्षु अमृतानन्दद्वारा संकलित

"बुद्धकालीन श्राविका-चरित" भाग-१, संग्रह-७

(भिक्षुणी-चरित)

नामावली

अ

अङ्ग ५०३, ५१८
अग्गसावकवत्थु २३४, ६१४, ६२०, ६२१
अग्रश्रावकहरू ६४३, ६४४, लाई ६४४, का साथ ६४३
अङ्गुत्तर अट्ठकथाले १७७, १८१, १९०, ३९७, ४०८, ४१७
अङ्गुत्तरनिकायवालि ३९७
अङ्गुत्तरनिकायमा १८६, २४८
अङ्गुत्तरनिकायको मूल सूत्र ५८९
अङ्गुत्तरनिकायट्ठकथा २५४, ३४४, ५०२, ५१०, ५८१, ६५२, ६५३, ७२१, ७२७, ले ४५१
अङ्गुत्तरनिकायार्थकथानुसार ४२
अङ्गुलिमाल स्थविर २५६
अच्चिमुखी २५८
अचिरवती नदी ३१२
अच्चुत ६९६
अञ्जन शाक्य २, १५६, २६८
अजपाल ५४६
अञ्ञतराथेरीगाथट्ठकथा ३६०
अञ्ञतरायथेरीयागाथावण्णना ५२
अट्ठकनिपातमा ७३
अट्ठसत्ततिमपाचित्तियं ४७४
अट्ठारसवत्थुकथा १०७
अट्ठारसमपाचित्तियं ५६२
अन्तक २२५
अत्तदन्तसुत्तं २४
अत्थसालिनी ६१५, ६१९, मा ६२५
अत्थङ्गतेसुरिये ओवादाने ४०
अर्थकथाहरूमा १७२, १९१, ५८१
अर्थकथाले ३९७, ३९९
अर्थकथाहरूले २०, ३०, ४०, १७३, १८३, २३६, ३९७, ४०३, ४०४, ५८७, ६०५, ६१९
अत्थुद्धारकण्डको ३७०

अन्धवन २३४, २३५, २४१, २४६, २४९, २६६, २६७, २७७, ७३१, मा ७३१, ७३५
अनन्तनेमीका छोरा ५८८
अनाथपिण्डिक ६९३, को २०, ११०, २२८, ५४८, ५५१, ५५४, ५५७, ५६०, ५६२, ५६४, ७३५, महाजनले ४६७
अनुप्रिय १४, ६०
अनुरुद्ध २५५, ५४७, ५८३, शाक्य ६११, स्थविर ४७०, ६९३, ६९६, त्थेरापदानं १६
अनुसोचियजातकं ६६२
अनोजादेवी २५१
अनोमा नदीका तीरमा ६३१
अनोमा नदीबाट ६३३
अपदान १८, ४०१, पालि ३२०, पालिले ४४, मा १९१, ७३१
अपदान-चरितमा २४६
अपदानट्ठकथामा ५९१
अपदानट्ठकथाले ३९८
अपदानट्ठकथाहरूले ६१४
अफगानिस्तानको आस पासमा २५०
अम्बट्ठसुत्तवण्णना २५०
अम्बाटकवन २६७
अम्बेडकरले ६२६
अब्भन्तरजातक २७, ५९१, ६५२, ६५५, को ६५३, ६५८
अभिञ्ञेय्यनिद्देसवारवण्णना १६५
अभिधानप्पदीपिकाले ५९०
अभिनिष्क्रमण सूत्रले ६०८, ६१५, ६२६
अभिनिष्क्रमण सूत्रमा ६३४
अभिरमण ३५३
अभिरूपनन्दा १७५
अमर ६६०, कोष २८, नदीमा ६४२
अमरावती ६२३, ६६०
अमित्रतापना ६९६
अमिताको कोखमा ५८४, ५९२
अमिताकी छोरी ५८१
अमृतोदनका पुत्र ५८६
अयोध्या १८४, १९५, मा ५४८
अरिट्ठ २९७, पुर २६२
अरिष्ठ २९७, जनकको छोरा ६९०, पुर २६२
अविदूरेनिदान ४, ५, ५८७, ६१४,

मा ६२६, कथा १५
अशोकले ६३६
अश्वपाल ५४६
असदिसवानवत्थु ६६३
असुभकम्मट्ठाननिद्देसो २१७
अहिपारक २६२

आ

आदित्तजातकं ६६३
आनन्द ४४, ४७, ४८, ५०, ६०, ६१, ६२, ६६, ६७, ६९, ७०, ७६, ७७, ७८, ८२, ८३, ८४, ८५, ८६, ८८, ८९, ९०, ९१, १११, १३८, १४८, १६५, १९०, २५५, २५६, २६१, ४२६, ५८६, ६५६, ६८३, ६९१, को प्रार्थना ७६ को विलाप ४७, लाई ८९, ११०, १४७, १४८, १६१, ले ७५, ७७, १६५, १६७, स्थविर ४७, १८९, २६०, २६२, ६८८, ६९३, स्थविरकहाँ ३१, ६५६, स्थविरले २९, ३०, ६९१, स्थविरलाई ५०, स्थविरको ३०
आनन्द महाराजा ४७७
आनन्दादि ६०, १४१
आमलवन २६८
आम्रवन १५
आयाचनवग्गो २२७, ३०२
आयाचनसुत्त २२७, ३०२
आलविकासुत्तवण्णना २६६
आलार-कालाम ६३४
आशा २५८

इ, उ

इन्द्र ६९४, ले ६९३, ६९४
इन्द्रपत्त २६२
इन्द्रप्रस्थ २६२, नगरमा ६९२
उत्क्रोश ३१३, ३३३, ले ३१३
उद्गत गृहपति ३५७
उज्जैनका राजा ५८८
उर्णाभ ब्राह्मण ३५७
उत्तरपञ्चाल ६८३
उत्तरायथेरियागाथावण्णना ५२
उत्तरा ३२४, उपासिका ३०४, भिक्षुणी ५२

उत्तमा भिक्षुणी ३२४
उत्तमा थेरीगाथट्ठकथा ३२४
उद्दक रामपुत्रकहाँ ५८५, ६३४
उदयजातकं ४०९, ६६४
उदयन ५८८
उदय भद्र ६६४, ६६५, राजकुमार ६६५
उदय भद्रा ६६५, राजकुमारी ६६५
उदय राजा ६७७
उदानट्ठकथाले ३९९, ४०६
उदानपालि ३९९
उदायी २४८, २५३, २७०, २७२, को सहायता मागी ६१७, लाई २७०, ६१७, ले २७१, २७२, सँग २७२, भिक्षुले २७१
उदिच्च ब्राह्मण ५९३
उप्पलवण्णा २६४, २८०
उप्पलवण्णासुत्तं २७७
उप्पलवण्णाथेरीगाथट्ठकथा २३१, २५२, २५४, २८६
उप्पलवण्णाथेरी अपदानं २३२, २९०
उप्पलवण्णाथेरियावत्थु २३१, २३४, २४४, २४५
उप्पलवण्णाथेरीगाथा २८१
उत्पलवर्णा २१०, २२७, २२९, २३०, २४३, २४७, २५१, २६३, २६४, २७२, २७४, २८०, २९१, २९२, ३०४, ३३२, ३९१, ५२१, ५४७, ६०७, ६७६, ६९०, ६९१, ७४७, कुमारी २३१, भिक्षुणीको २६९, भिक्षुणीलाई २६८, २७७, २८८, भिक्षुणीले २६५, २७१, २७२, २७८, २७९, २८६, २८७, २८८, २९०, स्थविरा २३४, २३५, २३७, २४६, २४८, २५१, २५५, ६९५, स्थविराले २३२, २४९, २५२, २५३, स्थविराकी २५१, स्थविराकहाँ ३२५
उत्पलवर्णा स्थविरागाथा २५२, २५३
उत्पलवर्णा स्थविरापदान २४६, २४९, २५३, २५४

उपसमा भिक्षुणी ५२, १८९, २३३, २५१, २५४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, २६४, २६६, २६९, २७०, २७१, २७७, ३०२

उपाली २४३, ३२२, ले २४३, दारकवत्थुमा ३३

उम्मग्गजातक ६९५

उम्मादन्ती २९८, जातकं २६२, २९८

उरगजातक १८८, १८९, २५७, २९१, अनुसार, २५७

उरुवेलकप्पमा ७५

उरुवेलवनमा ८५५, ६३१, ६३५

ए

एककनिपात २०

एककनिपातवण्णना ४, ५, १४, १६, १८, २६, २७, ३५, ४१, ४२, ५३, १३१, १७६, १७७, १८१, २३१, २५१, २५४, ३३९, ३४०, ३४९, ३५३, ३५५, ३९६, ३९७, ४०२, ४०८, ४१०, ४१७, ४२४, ४५१, ४५६, ४६८, ४८९, ४९३, ४९९, ५०८, ५१३, ५४१, ५४३, ५८१, ५८४, ५८७, ५८९, ६५२, ६५३, ६५४, ६५५, ७२१, ७२६, ७५३, ७५५, ७५६

एकधीतुसुत्तं २२८, ३०२

एकराज २५७, ४२६

एकवीसतिमपाचित्तियं ३६, ९९

एकादसमपाचित्तियं ५५४

एतदग्गवग्गो १३३, २०५, २८०, ३२९, ३८८, ३९७, ४२४, ४७२, ५४३, ५६७, ५८९, ७०१, ७३८, ७५६, ७५८

एसुकारी ५४६

ओ, ऋ

ओक्काक ६६९, ७६०, कुलका ४३७, ४६२, ४७७, ५२०, कुलको ३९०, कुलमा ५७१, ७४६, कुल-बाट ३३१, कुलोत्पन्न १५५, २०७, वंश १४१

ओवादसिक्खापदवण्णना ८१

ओवादसुत्तं ९९

ऋषिपतन-मृगदावनमा ७

ऋषिसप्तम १५१, १५७, १६८, कहाँ १६३

क

ककुछन्द ६५४, बुद्ध ३५९

ककुधसुत्त बाट २६७

ककुसन्ध ४२५, बुद्धवंसो ४२५

कङ्खारेवत स्थविर ४२४

कण्टकीवन २६८

कण्ठक ५८८, ६३०, अश्व ५८७

कण्डकी २६८

कथावत्थुसुत्तं १८६, २२२

कप्पसुत्तं ६५४

कप्पासिकं २७३

कपिल ब्राह्मण ५३३, ले ५३३, को कुलमा ५३०, ५७७, का घरद्वारमा ५३३, कुलको ५२८, की पत्नी ५२९

कपिलवस्तु २, ४, ८, १६, २१, ४०८, ४१२, ५९३, ६१५, ६३६, ६४८, का ३, १९, ६१८, ६९६, कै २४, को ९६, ५९५, ६३६, को बाहिर ६१६, का राजा ५८१, का निमित्त ६३५, को निमित्त ८ को दक्षिण ढोका बाहिर ६२८, मै २०, २५, ५८३, ६३५, ६३६, ६४३, ६४४, ६५१, ६९४, वासी २१, ५८२, वासीहरू १९, वासीका १९, मा ८, १४, १६, २१, २६, ३५, ३६, ३७, ५८, ६०, ७५, १६५, ४०३, ४३९, ५८३, नगरमा २४, ४०१, देखि १५, बाट १४, २७

कपिलवस्तुस्थित ८, ५७, ७३, १०२, १०४
कम्पिल राष्ट्र २५६, मा ६८३
कम्पिल नगरका ६६७
कम्बोजसुत्तं ३१
कम्मट्ठानगहणनिद्देसो ४२२
कलन्दकनिवापमा २६६, ३६३
कलिङ्ग ६६६, राष्ट्र ६६६, राष्ट्रको ६६८
कस्सप २९६, सुत्तवण्णना ५२९, संयुत्तं ५४१. संयुत्तवण्णना ८५, त्थेरकथा ५४१, बुद्धवंसो २१०
काञ्चना ६०९
काठियावाडाको २४३
कापिलानीहरू ५४१
कामभूसंग ३७५
काल ६९२
कालुदायी स्थविर ५८७, का साथ ६३५
काश्यप २९६, ३९०, ५४७, ५६९, ५७५, ५७९, ६५४, ७४६, गोत्रमा ३३१, ५२०, गोत्रका ४७८, पण्डितलाई ५७७, को कल्याण मित्रता ५७८, बुद्ध २०९, २६६, बुद्ध-हरूका ३५९
काशी ५०३, ५१८, राजाको १५५, नगरमा ५७६, राजासँग ५७४,
किकी २१०, २९६, ३३१, ३९१, ५२०, ७४६, राजा ५२१
किसागोतमी २१०, ७१९, ७२१, ७२६, ७३०, सुत्तं ५६, ७३५, थेरीअपदानं ७१९, ७२२, ७४५, थेरीगाथट्ठ-कथा ७२०, ७२१, ७२६, ७४२
किसागोतमियावत्थु ७२०, ७२१, ७२६, ७२८, ७३०, ७३२
किसागोतमिसुत्तवण्णना ७२०, ७२१, ७२६
किछन्दजातकं २५९
कुक्कुटवती २५०
कुण्डलकेशा ५००, ५०७. ५११, ले ५०९, ५.० ले भनिन् ५२३, को ५०८, को वाद-

लाई ५०४, परिव्राजिका ५०५, ५०६, ५०८, लाई ५०८, स्थविरा ५११
कुण्डलकेसाथेरीअपदानं ४९७, ५१०, ५१९, ५२२
कुण्डलकेसाथेरीगाथट्ठकथा ४९०, ४९९, ५०८, ५१०
कुण्डलकेसित्थेरियावत्थु ४८९, ४९३, ४९९, ५०९, ५१२,
कुण्डला २१०, २९७, ३९१, ७४७
कुण्डलिनी २६२
कुणालजातकं २०, २४, २५
कुणालजातकका २५
कुणालदहमा २५
कुम्भकारजातकं २९१, ६३५
कुम्भचोर ८५
कुम्मासपिण्डजातकं ६६७
कुरुधम्मजातकं २६२, ६६८
कुरुदेशको ६९२
कुरुराजा २६२, ६६८, की महारानी ६६८
कुलावकजातकं ४२६
कुश कुमार ६७१
कुश राजकुमार ६७१, ६७२, ६७५, को नामले ६६९, ले ६७०, ६७२, लाई ६६९, को ६६९, ६७१
कुशावती ६६९, को राजा ६७४
कुशीनगर ६६९, ६९१
कुसजातकं ६६९
कूटागार १६६, हरू, १६६, शालाको ४३, विहारमा २८, शालामा ७५, शाला हो ७५
कृष्णाजिनी २५९, ६९५
कृशा २९७, गौतमी २१०, ३३२, ३९१, ५२१, ६२१, ६२२, ७१९, ७२१, ७२८, ७२९, ७३१, ७३२, ७३३, ७३४, ७३५, ७३६, ७३८, ७४६, ले ६२१, ७३७, स्थविरा ७२८, ७३२, ७४२, स्थविराले ७२०, ७२१, ७२६, ७३१, ७४४, स्थविरापदान ७२६, गौतमीको गीतको सम्झना ६२३, गौतमी भिक्षुणीले ७४३

केतकवन २६८
कोकनुदो ६००
कोणागमन २०९, ६५४, बुद्ध ३५९
कोलवृक्षमा १९, २०
कोलिय ६२६, हरू २१, ५८३
कोलीय १८, कुलमा ५७६, नगरका १९, नगरमा २४, नगरवासीहरूले २२, हरू २०, हरूले २१, पुत्रहरूले ५७६, राज्य १५, वासीहरूले १९
कोशल ५०३, ५१८, प्रदेशमा १९५, द्वारा २२२, राज्यको ३०५, ५०३, राजाकी ४०७, राजाले ६५७, ६५९
कोसम्बकक्खन्धकं १०७
कौसिगोत्तो ५७७
कौडिन्य १४१, भगवान्का ६५४
कौशिक गोत्र ५३०, ५७७
कौशिक ब्राह्मणलाई ५३३
कौशिक ब्राह्मणका पुत्र ५२८
कौशिक ब्राह्मणको कुलमा ५२९
कौशम्बिक ३९, भिक्षुहरू १०७
कौशम्बी ५८८

ख

खण्डहाल २५७, जातकं २५७, ६७६
खन्तिवादीजातकं ५४
खरादियजातकं २५५
खरोष्ठी ५९४
खुज्जालाई ६७२, देखेर ६७१
खुज्जाले ६७२
खुज्जुत्तरा ६८३, उपासिका २२९, ३०३
खुद्दकवत्थुविभङ्गो ३९४
खेमकस्सपशाक्यकी छोरी १७५
खेमा १७२, १८८, २०५, २२७, २७३
खेमासुत्तं १९४, १९५
खेमा थेरी १९१, १९४
खेमात्थेरियावत्थु १७७
खेमाभिक्खुणियावत्थु १८७
खेमा थेरीअपदानं १७३, २०६
खेमाथेरीगाथट्ठकथा १७७, १८१, १८४, १९०

ग

गङ्गमालजातकं ६७६
गङ्गातिरीय २५२, त्थेर २८७, थेरगाथट्ठकथा २८७
गण्डम्बवृक्षमनि २४९, २८७
गन्धकुटीबाट ५४२
गन्धकुटीमा ४५२, बसिरहनु भएका ७२९
गन्धमादान पर्वत २६०
गन्धार राष्ट्र ६६६
गन्धारको वास्तुकलामा ५९४
गन्धारको वास्तुकलाले ५९५
गन्धार देशको २६१
गया ७
गिरिव्रज ३९१, को २१३
गुत्ताभिक्षुणी ५३
गृद्धकूट पर्वतमा १८६, १८७, ५११, ५१७, ६३४, ६४३, ६७६, ७३२
गृहीविनय ७५४
गोतमबुद्धवंस पालिमा ६१४
गोतमबुद्धवंसवण्णना ४, १५, ५८७, ५९१, ५९२, ५९९, ६०३, ६१३, ६१४, ६१८
गोतम बुद्धवंसो ५८९, ६००, ६०८
गोतमी ३५, ५५, अपदानं ६, ४१, ४२, ४८, कथा १८, २०, सुत्तं ७३, सुत्तवण्णना १६, २०, २६, २८, ३०, ८१, ८५, ४१०
गोदावरी नदीदेखि ६६६
गोधिपुत्र ५८६
गोपा ५९२, ६०८
गौतम १४३, १५५, का दुइपाउमा ६४२, गोत्रको ३, गोत्रबाट ३३१, गोत्रमा २०७, ४६२, ५२०, भन्ते गोत्रमा ४३७, ४७७, ५७१
गौतम बुद्ध ८, ५३, १३६, १५५, १८८, १८९, १९३, २५५, लाई १५१, ले ६०८, को पालामा ३१६
गौतमी ३, १८, ३८, ५५, ५८, ५९, ७४, ७६, ८२, ८३, ९२, ९३, ९४,

९५, ९९, १००, १०२,
१०४, १०७, ११०,
१३८, १४७, १४८,
१५०, १५२, १५५,
१५८, १५९, १६२,
१६५, १६७, १६८,
२९७, ६०८, ७२०,
७२२, ७२४, ७२९,
७३०, लाई ११, ३८,
८२, ८७, ८८, ९९,
१००, १०२, १०४,
१०५, १६६, १६७, ले
८७, ९०, ११०, १४२,
१४८, १५९, १६१,
१०७, १७०, ७२४, कहाँ
२७, १३८, का धातुहरू
१६७, को मनमा ७२५,
को परिनिर्वाणमा १६७,
को परिनिर्वाण भयो
१६८, को पाउमा १४०,
को चित्ताचारलाई ३४,
को हृदय ३०, सँग २९,
अपदान ४४, ४९, ५०,
५१, ५२, १३२, १३७,
१८३, गाथा ४३, स्थ-
विराले १९१, प्रव्रज्या
२६, २८, ३०, ७३,
प्रति प्रसन्न भई ६२१,
वर्णना १६७, १८३,
भिक्षुणीले ३६

गौतमी महारानीलाई १७, ५४२
गौतमी सूत्र ५५, ५६,

घ

घटिकारसुत्तमा २१०
घटिकारसुत्तवण्णनाले ५२१

च

चक्कवाकजातक ६७७
चन्दकिन्नरजातक ६३२, ६४५,
६४७, ६७८, ६७९
चन्दकुमारजातक २५७, ४२६
चन्द्र ५५५, ६७८, किन्नर ६७८,
६८०, कुमार ४२६,
कुमारलाई २५७, पर्वतमा
६७८, कुमार बोधिसत्व
२५७, भागा २५०
चन्द्रदेवी २५७
चन्द्रादेवी ५३, ६८२, ६८३

चन्द्रा ६७८, किन्नरी ६७९, किन्नरीले ६७८, ६७९
चन्दाथेरीगाथट्ठकथा ३२३
चन्दा भिक्षुणी ३२३
चम्पेय्यजातकं ५९१, ६८०
चम्पेय्य नागराजा ६८०
चातुर्महाराजिक परिषद् ३१६
चिञ्चामाणविका ६९६
चित्ता भिक्षुणी ५३
चित्तायथेरिया गाथावण्णना ५३
चित्रमृग १८९
चित्र गृहपति ३५७
चिनाव नदी २५०
चीवरसुत्तवण्णना ५२९, ५४१
चुल्लकालिङ्गजातकं २५१, ३२५, ५०२
चुल्लनन्दियजातकं ५४
चुल्लबोधिजातकं ६८०
चुल्लवग्गपालि ३२३
चुल्लवग्गवण्णना ३०, ३३
चुल्लवग्गो ८५
चुल्लसुतसोमजातकं ६८२
चूलन्तरद्धकं ३७०
चूलधम्मपालजातकं ५४
चूलनन्दीयजातकं ५४
चूलपन्थक भिक्षुको पालो ४०
चूलवेदल्लसुत्तं ३५७, ३६३, ३८७
चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ३३८, ३४०, ३४५, ३५३, ३५५, ३६८, ३७१, ३७३, ३७४, ३८०, ३८३, ३८५, ३८७
चूलसच्चकसुत्तवण्णना २५१, ३२५, को ५०२
चूलसीहनादसुत्तवण्णनामा ४१६
चूलहंसजातकं १८९
चेतपुत्र ६९६
चेतोपरियञाणनिद्देसो १७०

छ

छन्न ५८८, आई ६२७, लाई ६२४, ले ६३१, सारथी ५८७, ६३०, ६९३, ६९६, सारथीका साथ ६१३, सारथीसँगै ६१८, ६२०, सँग ६१४
छवर्गीय भिक्षुहरू ९६, ९७, ले ३५, ३६, ३७, १०४, १०५, सँग ९७, १०५

९५, ९९, १००, १०२, १०४, १०७, ११०, १३८, १४७, १४८, १५०, १५२, १५५, १५८, १५९, १६२, १६५, १६७, १६८, २९७, ६०८, ७२०, ७२२, ७२४, ७२९, ७३०, लाई ११, ३८, ८२, ८७, ८८, ९९, १००, १०२, १०४, १०५, १६६, १६७, ले ८७, ९०, ११०, १४२, १४८, १५९, १६१, १०७, १७०, ७२४, कहाँ २७, १३८, का धातुहरू १६७, को मनमा ७२५, को परिनिर्वाणमा १६७, को परिनिर्वाण भयो १६८, को पाउमा १४०, को चित्ताचारलाई ३४, को हृदय ३०, सँग २९, अपदान ४४, ४९, ५०, ५१, ५२, १३२, १३७, १८३, गाथा ४३, स्थविराले १९१, प्रव्रज्या २६, २८, ३०, ७३, प्रति प्रसन्न भई ६२१, वर्णना १६७, १८३, भिक्षुणीले ३६

गौतमी महारानीलाई १७, ५४२

गौतमी सूत्र ५५, ५६,

घ

घटिकारसुत्तंमा २१०

घटिकारसुत्तवण्णनाले ५२१

च

चक्कवाकजातकं ६७७

चन्दकिन्नरजातकं ६३२, ६४५, ६४७, ६७८, ६७९

चन्दकुमारजातकं २५७, ४२६

चन्द्र ५५५, ६७८, किन्नर ६७८, ६८०, कुमार ४२६, कुमारलाई २५७, पर्वतमा ६७८, कुमार बोधिसत्व २५७, भागा २५०

चन्द्रदेवी २५७

चन्द्रादेवी ५३, ६८२, ६८३

चन्द्रा ६७८, किन्नरी ६७९, किन्नरीले ६७८, ६७९
चन्दाथेरीगाथट्ठकथा ३२३
चन्दा भिक्षुणी ३२३
चम्पेय्यजातकं ५९१, ६८०
चम्पेय्य नागराजा ६८०
चातुर्महाराजिक परिषद् ३१६
चिञ्चामाणविका ६९६
चित्ता भिक्षुणी ५३
चित्तायथेरिया गाथावण्णना ५३
चित्रमृग १८९
चित्र गृहपति ३५७
चिनाव नदी २५०
चीवरसुत्तवण्णना ५२९, ५४१
चुल्लकालिङ्गजातकं २५१, ३२५, ५०२
चुल्लनन्दियजातकं ५४
चुल्लबोधिजातकं ६८०
चुल्लवग्गपालि ३२३
चुल्लवग्गवण्णना ३०, ३३
चुल्लवग्गो ८५
चुल्लसुतसोमजातकं ६८२
चूलन्तरद्धुकं ३७०
चूलधम्मपालजातकं ५४
चूलनन्दीयजातकं ५४
चूलपन्थक भिक्षुको पालो ४०
चूलवेदल्लसुत्तं ३५७, ३६३, ३८७
चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ३३८, ३४०, ३४५, ३५३, ३५५, ३६८, ३७१, ३७३, ३७४, ३८०, ३८३, ३८५, ३८७
चूलसच्चकसुत्तवण्णना २५१,३२५, को ५०२
चूलसीहनादसुत्तवण्णनामा ४१६
चूलहंसजातकं १८९
चेतपुत्र ६९६
चेतोपरियञाणनिद्देसो १७०

छ

छन्न ५८८, आई ६२७, लाई ६२४, ले ६३१, सारथी ५८७, ६३०, ६९३, ६९६, सारथीका साथ ६१३, सारथीसँगै ६१८, ६२०, सँग ६१४
छवर्गीय भिक्षुहरू ९६, ९७, ले ३५, ३६, ३७, १०४, १०५, सँग ९७, १०५

छवर्गीय भिक्षुणीहरूलाई उपदेश ९६
छ शाक्यकुमारहरू ६०
छसक्यपब्बज्जाकथा ६०

ज

जनपदकल्याणी ५३, ३९७, ३९८, ३९९, ४००, ४०१, ४०२, ४२८, ५९२, ६५२, को गुण ६९७, ले ३९९, ४०५, ४०६, ४०८, नन्दा १७५, ३९८, ४०७, ४२८, रूपनन्दा ३९८, ४२८, सुत्तमा ४२८, रूपनन्दा-थेरीयावत्थु ३९८, ४११, ४१६, ४२१, ४२४
जम्बुद्वीपका २३०
जम्बुद्वीपमा २८, ५०१, ५०३
जम्बुपरिव्राजिका ५०१, ५०४
जयद्दिस ६८३, राजा ६८३, जातकं २५६, ६८३, राजाको छोरा २५६, राजाले २५७
जयम्पति ६६९, ६७१
जरावग्गो ३९८, ४२३
जलजुत्तमा २९४
जागरजातकं २५९
जातकट्ठकथा ६१४, ६२६, ले ३९८, अनुसार ६५५
जातक साहित्यमा ६९१
जातक साहित्यका २५५, ५४६
जातकहरूमा ५९१
जातक अर्थकथामा ५९१
जातीयवनमा २४१
जालिकुमार २५९
जाली ६९५
जिनले ३९३
जिननायक ४६२, ४७६, ले ७५१
जुजक ब्राह्मणलाई ६९६
जेतवनको पछाडिपट्टि २६६
जेतवनाराममा २०, ११०, १८६, १९५, २२८, २७७, ३०३, ३१६, ४२४, ४५५, ४६७, ४६८, ५४८, ५५१, ५५४, ५५७, ५६०, ५६२, ५६४, ६९०, ६९२,

६९३, ६९६, ७३५, गई ४१५

जेतवनारामतिर गइन् ३१६

जेतवनविहारमा ६७६, ७२४

जेतुत्तर ६९५, नगरका २५८

झ, ञ

झेलम नदीसम्मलाई ६६६

ञत्तिचतुत्थकम्म उपसम्पदा ३३

ञाणत्तयनिद्देसमा २१७

ञाणनिद्देसो ३७२

ञातकानंकलहवूपसमनवत्थु २४

त

ततियभाणवारं २३७

ततियसङ्गादिसेसो ५६४

तथागतले ३१८, ४२४

तथागत हुन्छ के ? १९६

तथागत हुन्न १९७, २०९

तथागतसँग सोध्नुहोस् ३५५

तपुस्ससुत्तं ७५

तक्षशिला २६१, ६६६, मा २५९, ६६२, ६८०, नगरका ६६६

त्रयस्त्रिंश २०९, २११, २९५, २९७, ३९०, ३९१, ४३८, ४६३, ४७८, देवलोकमा १५५, २०७, ७४७, ७६१, भवनमा १५६, ५२१, लोकमा ५२०, ७४६, मा ३३१, ३३२, परिषद् ३१६

तित्तिर ७३३

तिकनिपातवर्णना ५९५

तित्तिरजातकं ७३३

तिपल्लत्थजातकं २५५, २९२

तिब्बति ग्रन्थमा ६३१

तिब्बति श्रोत ६३४

तिरिटिवच्छ २६२

तिरोकुड्ड पेतवत्थु अट्ठकथा ३५९

तिलौराकोट २

तिसमत्तानंथेरीनंगाथट्ठकथा ३२४

तिस्स ७३३

तिस्सा भिक्षुणी ५२

तिस्स बुद्धवंसो ७३३

तिस्सायथेरियागाथावण्णना ५२

तिस्सादिथेरीगाथट्ठकथा ५२

तिष्य ७३३

त्रिपिटक मूलपालि १

त्रिपिटकपालि १७२, १९१, ३९७, ५८१, साहित्यमा ३९६
त्रिभुवनका पालासम्म ३
तिणिसतं दिट्ठाभिनिवेसा ३६७, ३६८
तुषित ४३८, लोकमा २०७, २०८, ५२०, भवनबाट ५९४
तेत्तिसतिमपाचित्तियं ५५१
तेरसमपाचित्तियं ५६०
तेलपत्तजातकं ४०१
तेवीसतिमपाचित्तियं ३६, ९६
तेसकुणजातकं २६२
तोरणवस्तु १८५, १९५, १९६, मा २२२

थ

थुल्लनन्दा ५५०, ५५२, ले ५४८
थुल्लनन्दा भिक्षुणी ४२७, ५४८, ५५१, लाई ५४९, ले ५४४, ५४८, ५४९, ५५०, ५५२, कहाँ ५४८, की बहिनी ४२८. को ५४९, ५५१, को मनमा ५५१
थेरीअपदान १९१, ५३०, ६६०, मा २३४, मै १८५, ले ४७, ४९, ३१३
थेरीअपदानपालि १७३, १८३, ३१४, ३३९, ३४९, ३५१, ४०३, ४१३, ४४६, ४५०, ४५४, ४५५, ४६९, ५०९, ५१३, ५२८, ५४३, ६४८, ६६०, ७००, ७१९, मा १७३, १८२, २३२, ४६८, ५०९, ५८७, ५९०, ५९२, ६३२, ७००, ७२०, ७२२, ७२८, को १८०, ले १८०, २५४, ४४६, ५१०
थेरीका भिक्षुणी ५२
थेरीगाथा ४२, ३२२, अर्थकथाले ४४, १७७, १८१, २५२, ३४४, ३६२, ३९८, अर्थकथामा ५९१
थेरीगाथापालि ३९७, ४२४, ४६९, ५११
थेरीगाथट्ठकथा ३५१, ३०६,

३५४, ५१०, ५८३, ६२५, ७२७, ले ४४६, ७२१, हरूले ५०२

द

दक्खिणाविभङ्गसुत्तं ६, ११, ५७
दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ३, ६, ११, १२, ७२
दण्डक पर्वततिर १९२
दण्डपाणीकी छोरी ५८४, ६०७
दन्तपुर ६६६
दन्तिकाथेरियागाथावण्णना ५३
दन्तिका भिक्षुणी ५३
दद्दभजातक २३
दद्दरजातक ५४
दशरथ ६८४, राजा ६८८, महाराजा ६८६
दसरथजातकं ४०९, ६८०
द्वारगाउँमा १८८, २५८, ६६५
दासीविमानवत्थुअट्ठकथा ४२७
दिट्ठिकथा ३६८
दीघावु कुमार ६९१, लाई १९०
दीपङ्कर ७१२, बुद्ध ४५७, ६६०, ६६१, का ४२७, बुद्धका पालादेखि ६५४, बुद्धको पालामा ६६०, ६६१, बुद्धले ७१४, बुद्धवंसो ४२७, ४५७, बुद्धवंसवण्णना ५८७
दुकनिपातवण्णना ५०५
दुकुल पण्डित २६०
दुट्ठट्ठसुत्तवण्णना ४२८
दुतिय पाराजिकं २४७
दुतिय सारणीयसुत्तं १८७
दुद्दभजातकं २३
दुम्मुख ६६७
दुल्वा ५८७, मा ५८५, ले ५८६
दूरेनिदान ४२७
देवदत्त ५४, २५७, ५८३, ५८५, ५८६, ६९०, ६९२, ६९६, लाई ५८६, ले ५८६, ६८९, मा ५८६, को कारणमा ६९२, को कारणलाई लिएर ६७६, भिक्षु ५३
देवदह १, २, ४, ५८२, ५८३, मा ३६०, ५८३, को अर्थ ५८३, को सम्बन्धमा ५८३, नगरमा ५९२,

पुरमा १५६, वासी ४, सुत्तं ५८२
देवीदमाद १

ध

धजग्गसुत्तं ५४, ५५
धनञ्जय कोरव्य ६९२
धनञ्जय राजा ६९३
धनञ्जानी २०९
धम्मदस्सी बुद्धवंसो १९१
धम्मदिन्ना २१०, ३३८, ३३९, ६३३
धम्मदिन्नत्थेरियावत्थु ३४०
धम्मदिन्नाथेरीअपदानं ३३९, ३५२, ३५८, ३८९
धम्मदिन्नाथेरीगाथट्ठकथा ३४०, ३४४
धम्मदिन्नाथेरीगाथा ३६२
धम्मदिन्ना भिक्षुणीले ३७३
धर्मदर्शी बुद्ध १९१

धर्मदिन्ना २१०, २९७, ३३८, ३४३, ३४७, ३४९, ३५६, ३६२, ३६३, ३९०, ३९३, ५२१, ७४७, का ३३९, को ३६४, को चित्त ३४१, को कुनै दोष छैन ३४८, लाई ३४१, ले ३४४, ३४५, ३४६, ३५६, अग्र-छिन् ३८८

धर्मदिन्ना उपासिका ३६१, हरू ३५९, ले ३४०, को मनमा ३४०, लाई ३४७ ३४८, सँग ३४२

धर्मदिन्ना भिक्षुणी ३३२, ३६०, पण्डित्नी हुन् ३८६, महा-प्राज्ञा हुन् ३८७, को ३८६, लाई ३५४, ३६३, ३८६, ले ३८७, सँग ३८६

धर्मदिन्ना स्थविरा ३४९, ३५१, ३५३, ३५४, ३५६, ३६१, कहाँ गई ३६०, का बीच ३५६, को ३५४, ३५६, को चित्त-लाई ३५०, लाई ३४८, ३४९, ३५३, ३५८, ले ३३८, ३४६, ३४९,

३५०, ३५१, ३५३, ३५४, ३५५, ३५८,
धर्मदिन्ना स्थविरापदान ३४९
धम्मपदमा २४५
धम्मपदट्ठकथा २८७, ५११, ५८१, ६१४, ६२५, ले १७७, १८२, ३४४, ३९८, ४०७, ५०१, ५०९, ६१९, ७२१, ७२९
धम्मपाल ५३
धर्मराज ७१६
धम्मसङ्गणिले ३७०
धर्मसेनापति ५०४, ५०५, ६५६
धम्मा २१०
धर्मा २१०, ३३२, ३९१, ७४७
धम्मिकसुत्तवण्णनामा ५०५
धीरा १५७, भिक्षुणी ५२
धृतराष्ट्र १९०, १९४, २६२

न

नग्नजिज ६६६
नन्द ४४, ४७, ५०, १३८, १४१, १४७, २३५, ४०६, ४०९, का ४०६, को हातमा ४०६, को चित्तमा ४०८, को परिनिर्वाण १३८, लाई ४०५, ४०७, ४०८, ४०९, सँग ४१२, ४४०, थेरगाथा १०, १४, थेरपदानं १४, थेरापदानत्थकथा ४०२, थेर कथा १४, अपदानट्ठकथा ४०५, सुत्तं ३९९, ४०४, ४११, सुत्तावण्णना ३९९, ४०२, ४०७, सुत्तवण्णनामा ४३९
नन्दकुमार ३९७, ४०२, ४०३, ४०५, ४०६, ४११, को ४०४, ४०६, ४०८, को जेठो दाइ ४३९, को हातमा ४०६, को शोकले ४१०, को हृदयमा ४०७, बाट ४१३, लाई ५, ६, १४, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४०९, ६५१, ले ४०६, सँगको पात्र ४०६, को अभिषेक ४०६
नन्दकोवादसुत्तं ११०, १२९

नन्दकोवाद सूत्रको ४०
नन्दकोवादसुत्तवण्णना २०, मा २७, १३२, ले १३१
नन्दथेर १६, ४१, ३९७, ४०२
नन्दत्थेरवत्थु ३९८, ४०७
नन्दत्थेरगाथट्ठकथा ५, ४०६
नन्दत्थेरापदानं ४१०
नन्दन २९९, वन २१२, वनबाट २१२, वनमा ळैं ६१०
नन्दनवग्गो ३९९
नन्द राजा ४११, ५७६
नन्द माणवकले २३५
नन्दमाता ६३३, सुत्तं ६३३
नन्दलाल २९८

नन्दक ४०, ४१, ११०, १११, ११२, १२९, को ३९, १२८, १३१, ४०९, को उपदेश ४०, ४२, ११०, को उपदेश सुनी १२८, लाई ४०, १११, ११२, १२८, १२९. १३१, ले १११, १२८, १३०

नन्दक भिक्खु २७, ४२, ले ३९९, ४०८, ४११, लाई ४०, ४१, ४२

नन्दा ४, ५३, ३९६, ३९७, ३९८, ४०२, ४१८, ४२५, ४२६, ४२७, ४३८, ४३९, को ४०४, को निमित्त ४१७, को हृदयलाई ४११, ले ४२१, सँगै ४०९, अग्र हुन् ४३२, पेतवत्थु ४२६, भिक्षुणी ५३, ४२७, ४२८, भिक्षुणीलाई ४३१

नन्दा कुमारी ४०२, ४०३, ४०७, ४१३, को ३९७, ४०२, ४०३, को मनमा ४१०, को चित्त ४०८, लाई ३९६, ४१२, ले ४०४, ४११, सँग ४०४, ४०८

नन्दा स्थविरा ३९६, ४१७, ४१८, ४२४, ४३४, ६५३. को मनमा ४१६, को ४१९, ४२०, ४२१, ४२२, को वाक्यद्वारा ६५३, लाई ४१३, ले ४०१, ४०३, ४१३, ४१७, ४१९, ४२०, ४२३, ५९२, पदान

४०१, ४०३, ४१३, ४१४, ४१९, परिचय ६५३

नन्दाथेरी ३९६, ३९७, ४०२, ४१०, ४१७, ४२४, ६५३, अपदानं ३९६, ४०२, ४१२, ४३६, ४५०, अपदानमा ५९२, गाथत्थकथा ४२४

नन्दीय ४
नन्दी २७५
नन्दुत्तरा स्थविरा ५०२
नन्दुत्तरा थेरीगाथट्ठकथा ५०२
नन्दे ४४३
न्यग्रोधवृक्षमनि ५४२
न्यग्रोधवृक्षको बगैंचा ६३६
न्यग्रोधाराममा ५७, मा ११, ७३, ९६, १०२, १०४, ४०३, ६३६, ६४३, ६४७, ६५०, ६९५, सम्मको बाटो १०

न्यग्रोधशाक्यको उद्यान ८
नरसिंह ६४१, ६४२, गाथा ६३८
नलपानजातक २६८

नागवन २६८
नागसेन महास्थविरले १३
नागसेन महास्थविरसँग १२
नातिका गाउँको ४२८
नारद ६९१
नालन्दाको बीचमा ५४२
नालागिरी ६४२
निक्खेपकण्डं ३६८
निक्खेपकण्डको ३७०
निक्खेपकण्ड वण्णनामा ३६९

निदानकथा ४, १६, १८, २६, २७, ४२, ३९९, ६१४, मा ७५, १३२, ६२६, वण्णनामा ६१५, वण्णना ६२०, ६२१

निर्माणरति ४३८, लोकमा २०७, ५२०
निमिराजा ६६७
निरोधसमापत्तिञाणनिद्देसवण्णना ३७५
निस्सारणीयसुत्तं १८७
नेपालको ३, इतिहासमा ३
नेपालमा ६३८
नेरञ्जरा नदीको तीरमा ७५

प

पकासनीयकम्मं ५८६
पकिण्णककथा ७०९
पकिण्णककथावण्णनामा ३७९
पक्खत्थेरस्सगाथावण्णनामा ५८३
पञ्चकनिस्सग्गियं २६६
पञ्चतिसतिमपाचित्तियं ५४८
पञ्चमपाचित्तियं १०२
पञ्चवर्गीय ७, ८, भिक्षुहरू ८, भिक्षुहरूले ६३५
पञ्चसतथेरीगाथट्ठकथा ३२४
पञ्चाल राष्ट्रको ६६७
पन्जाब १७२
पजापति ५४
पञ्ञाभावनानिसंसनिद्देस ३७७
पञ्ञावग्गो १६९

पटाचारा २१०, २५१, २९७, ३०७, ३०८, ३१५, ३१६, ३१७, ३२५, ३२९, ३३१, ३३६, ३९१, ५२१, का ३०५, ७४७, को ३२१, लाई ३१६, ३१८ ले ३१९, ३२०, भिक्षुणी ३२३, ३२८
पटाचारा स्थविरा ३०५, ३२५, कहाँ ३२४, का ३२३, को ३२४, ले ३०७, ३१३, ३२०, ३२२, ३२४, ७४३, गाथा ३२२, पदान ३१४, ३२३, ३९५

पटाचाराथेरीअपदानं ३०७, ३३०
पटाचारत्थेरियावत्थु ३०५, ३०९, ३१२, ३१८, ३२०, ३२१
पटाचाराथेरीगाथा ३२६
पटाचाराथेरीगाथट्ठकथा ३०७, ३०९, ३१२, ३१८, ३२०
पटाचारे ३१८, ३१९
पटिच्छन्नेसन्तिट्ठिते ५५७
पटिसम्भिदामग्ग ४६१
पठमगिञ्जकावसथसुत्तं ४२८
पठमपाचित्तिय ४२८
पठमपाराजिकं २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २४७, ४२८
पठमपाराजिक सिक्खापदं २४७

पठमपाराजिकवण्णना २३०, २३१
पठमबोधिसुत्तवण्णनामा ३७७
पठमसारणीयसुत्तं १८६
पदुम (पद्म) बुद्धको ४२७
पदुमुत्तार १५४, २०६, ३३०, ३८९, ४६२, ५१९, ५७०, ७४५, ७५९
पदुमबुद्धवंसो ४२७
पपञ्चसूदनी ३३९, ले ६, ११, ६७, ३५१, ३५३, ३७४, ३७५, मै १३
पब्बज्जाकथा ६११, ६२३, ६२९
पब्बज्जूपसम्पदाकथा ३३
पद्मवतीका ५७६
पद्मोत्तार १५४, १९०, २०६, २५३, २९४, ३३०, ३५१, ३८९, ४३६, ४६२, ४७६, ४७७, ५१९, ५७०, ७४५, बुद्धले २०७, ३१६, ५१९, ७५६, ७५९, बुद्धको पालामा १९०, बुद्धको ४२६, को पालोमा २५४, ३१६, बुद्धको उपदेश ७५७
परिवारपालि ३२३
पाचित्तियकण्डं ५४८, ५५१
पाचित्तियपालि ३२३, को २४७, बाट ३९
पाचित्तियवण्णना ३९, ९८
पाणियजातकं ६८८
पाथिकसुत्तंमा ६४४
पापवर्ग ५८१
पापवग्गो ५८४
पापिम २२५, २८९
पापीमार ७७८, ७३१, ७३५, ७:७
पाराजिकपालि ३२३, मा २३८
पारिका २६०, ५४७, को कोखमा २६०
पालिसाहित्यमा ४०२
पालिसाहित्यले १७, ४०३
पालि-सञ्ञा-शब्दकोष ५८२, ५८६
पावा ६६९
पासारासिसुत्तं ६३०
पिङ्गियानी ब्राह्मण ३५७
पिप्पली ५३०
पिप्फलायन ५३०, ५४०, ५४१, ५७६, ले ५३९, ५४२, ...गव ५३५, ५३६,

५३७, माणवले ५३४,
माणवलाई ५३३, ५३४,
माणवसँग ५२८

पियदस्सि बुद्धवंसो ३६०, ३६१
पियदस्सी ३६०, ३६१
पुष्करसान ५९४
पुण्णा भिक्षुणी ५२
पुण्णाय थेरियागाथावण्णना ५३
पुप्फवग्गो ६३३
पुष्पवती २५६
पुरोहित ब्राह्मण २५७
पूर्ण २५५, ६९३, मन्त्राणीपुत्र ३५८

पेतवत्थु अट्ठकथा ३५९
पोरिसाद २५६

प्रजापति ५४, ५५, ५०९, गौतमी ३, ५७८, ६२६, ७०२, गौतमीहरू ६१९, गौतमीले १४६, १४७ ६२७, गौतमीलाई १६३

प्रजापति गौतमी स्थविरा कहाँ गई ४१३

प्रत्येक बुद्धको २५८
प्रत्येक बुद्धलाई ६३, ६५, ५७४, ५७६
प्रत्येकबुद्धहरू १५६, २९९, ५७४, लाई ५७४, ५७६

प्रद्योत ५८८
प्रभावती ६६९, ६७०, ६७१, को ६७१, को मुख ६७०, को मनमा ६७०, को हृदय ६७२, सँग ६७०, ६७२, सँगको भेट् ६७२, लाई ६१७, ६७२, देवी ६६९, ६७२, ६७३, ६७५

प्रसेनजित् ५८८, कोशल १९६, २००, ६६३, कोशलले १९६, कोशलसँग १८५, कोशलराजा १८४, १९५, २००, कोशलराजाले २४५, राजा १८५, राजालाई १९६

प्रज्ञापारमी ६९६
प्रियदर्शी ३६१

फ

फन्दनजातक २३
फाहियान ६०३, ६१८, ६३८
फुसति २५८, देवीसँग ६९५, देवीकै कोखमा ६९५
फुस्स ७३३
फुस्सबुद्ध ३५९
फुस्स बुद्धवंसो ३५९, ७३४

ब

बन्धनागार जातकं ६८८
बन्धुमती नगरमा ५७३
बन्धुल मल्लिका ६३३
बहुपुत्तिका ४४६
बहुपुत्तिकत्थेरियावत्थु ४५३, मा ४४६
बहुपुत्रिका ४४६
बहुपुत्रिका सोणा स्थविरा ४५१, ४५२

बारसमपाचित्तियं ५५७
बालवग्गो २२४, २३६, २४५
बावीसतिम पाचित्तियं ३९, ४०
बाहियदारुचीरिय स्थविर ५१३

ब्राह्मी ५९४
बिम्बा ५९०, देवी ५९१, ६९८, को ६५८, सुन्दरी ५९१
बिम्बिसार १९४, ५८८, ६३३, का १७२, सँग १७३, ६३४, लाई ८, २११

बिम्बिसार राजा १७४, १७५, कहाँ ३४७, का ३३९, की १७४, को १७५, ले १७२, १८२, २१२, लाई ६३५ सँग १८१

बिरामी गौतमी ३५
बुद्ध १३, कहाँ १७५, १७८, ६४३, को १३८, को दर्शन १७५, १७६, १७७, को परिनिर्वाण १६७, को शासनलाई १५२, कहाँ १७५, १७८, ले १६८, लाई १५०, कहाँ गई ६४३, प्रति ६१, ६२, सँगसँगै लागेर गए ६५०, सँग ककस्ता सम्बन्धहरू २५४

बुद्ध भगवान् ७३, १०२, १०४,

१७४, २६६, ६३६, ६४५, ६४८, ६५१, ६५६, ७२४, माथि ३२, ले ५०, १७८, ४८८, ५५१, ५५४, ५५७, ५६०, ५६२

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू ५८२
बुद्धकालीन परिव्राजक १५१, १७२, १७४
बुद्धकालीन महिला १५१
बुद्धकालीन राजपरिवार ६५१
बुद्धकालीन श्रावक चरित ८
बुद्धगयाबाट ७
बुद्धगयामा ६३५
बुद्धवग्गो २४९, २८७
बुद्ध-माता ४६, १६७, को १६६, को नाम ४६
बुद्धपकिण्णककण्डं ४२७, ६५४
बुद्धवेमत्तवण्णना ५८७, ५९१
बुद्धवंसवण्णना ६०१
बुद्धवंसपालि ५८९, ६००, ६०५
बुद्धवंश अर्थकथा ५९१, मा ५९२
बुद्धवंस अट्ठकथानुसार ६१३
बेलकण्डकी ६३३
बोधिमण्डपमा ६५०
बोधिराज कुमार ६३०
बोधिराज कुमारसुत्तं ६३०
बोधिसत्व १९०, १९३, १९४, २५५, २५६, २५७, २५८, २५९, २६०, २६१, २६२, २६३, ५४६, ५४७, ६११, ६३४, ६६२, ६६४, ६६५, ६६८, ६६९, ६७५, ६७६, ६७७, ६७८, ६८०, ६८१, ६८२, ६८३, ६८८, ६८९, ६९०, ६९२, ६९५, ६९६ ६९७, ६९८, ७३३, का २६१, ६८९, का बीच ६५९, की बहिनी २५८, को ६७२, को आयु ६९१, को मनमा ६९७, को चित्तले ६७७, को सहोदर भाइ २५६, लाई ६२०, ६८८, ६८९, ६९०, ६९७, ६९८, ले ५८५, ५९८, ६०१, ६०३, ६१५, ६३१, ६३३, ६३४, ६७७, ६७८,

६८१, ६८२, ६८४, ६८८, ६९५, ६९७, ६९९, सँग ६९७, चर्या ६३०, मृगयोनीमै २५५

ब्र

ब्रह्मदत्त ६८२, राजाले २५५, ६६२, ६६५, महीपति ५७६
ब्रह्मलोकमा गयौं ५७६
ब्रह्मलोकसम्म ६१७
ब्रह्मायु ब्राह्मण ३५७
ब्राह्मणवर्ग १८७
ब्राह्मणवग्गो २४४, २४५, ३५७, ७३२

भ

भगवान्ले १७९, ७१६
भगवान् बुद्ध ८, ९, १३, १४, १६, २०, २४, २७, ३६, ४२, ४३, ४४, १३७, १४१. १८६, १८७, २४७, २५०, ४६८, ६४३, ६४४, ६५१, ले ४८, ५१, १७९, २४८, ४५२, ५२८, ६३०, ७२४. कहाँ ६६०
भडौंच २४३
भद्दकञ्चना ५८९
भद्दकञ्चाना ६०८
भद्दकच्चा ६०८
भद्दकच्चाना ५८९, ५९०, ७०१, थेरी ६५२, स्थविरा ६५२
भद्रकल्पमा २०९, ३३१, ३९०, ५२०
भद्रकाञ्चना ५८९, ५९२, ६०५
भद्रकात्यायना ५८९, ७०१
भद्रजी कुमार ६११
भद्दाकच्चाना ५८१, ५८४, ६५४, ६५५
भद्दाकापिलानी २६१, ५४८, ५७९ भद्दाकापिलानी भिक्षुणी ५३
भद्दाकापिलानी कथा ५४३
भद्दाकापिलानीथेरीअपदानं ५२९, ५७०, ५७७
भद्दाकापिलानियाथेरिया गाथावण्णना ५३

भद्दाकापिलानी थेरीगाथट्ठकथा ५२९, ५४३, ५४५, ५६९

भद्दाकुण्डलकेसा ५०८, ५१३, ५१५, थेरी ४८९, ४९३, ४९९, थेरीगाथा ५०३, ५११, ५१६

भद्रा ३३२, ४८८, ४९२, ४९३, ५३९, ५४०, को ४९२, ४९६, ४९९, लाई ४८८, ४९५, ५१८, ५३२, ५३८, लाई जिम्मालगाई ५३७, ले ४८८, ४९०, ४९४, ४९५, ४९६, ४९८, ५२९, ५३४, भिक्षुणी ५२, कुमारीलाई ५३४

भद्राकापिलानी ५२८, ५३५, ५३७, ५४१, ५४२, ५४६, ५४७, ५४८, ५४९, ५५१, ५६०, ५६२, ५६७, ५६९, का छोरा ५४७, की ५५७, ५६४, को ५५१, ५५४, लाई ५४८, ५४९, ५५०, ५५२, ५५३, ले ५३५, ५७९, भिक्षुणीलाई ५५०, स्थविरापदान ५३५, स्थविरा ५४३, स्थविराले ५३५, ५४३

भद्रा कुण्डलकेशा ४८८, ५१३, ५१५, ५१८, ५२०, स्थविरा ५१३, स्थविराले ४९२, ४९९, ५१०, ५१३, परिव्राजिका ५०४

भद्दिय नगरको जातियवन २६८
भद्रीय नगरको २४१, ६११
भद्रीय सेठका छोरा ६११
भयभेरवसुत्तमा ६३५
भरत ६६३, ६८८, लाई ६८५, ६८६, ले ६८७, राजा ६६४, कुमार ६८५, कुमारले ६८६

भरतसिंह उपाध्यायको ५८३, ६६६
भरतसिंह उपाध्यायले २४३, २५०, २९८, ६६६, ६६९

भरुकच्छ २४३
भार्गवको आश्रममा ६३३
भार्गव परिव्राजककहाँ ६२६
भारतको १७२
भारतमा १७२
भारुकच्छ २४३
भारुकच्छकवासी २४३
भिक्खुनी उपस्सय सिक्खापदं ९८
भिक्खुनी उपसम्पदानुजानना ८७
भिक्खुदायिका २१०, २९७, ३३२, ३९१

भिक्षुणी ७४७
भिक्खुणीविभङ्गवण्णना २४७
भिक्खुणीक्खन्धकवण्णना ३०, ३३, ८५
भिक्खुनिक्खन्धकं २३७, २७४
भिक्खुनिया अफासुकरणे ५५१
भिक्खुनी २१०, ३३१, ३३२, ३९१, विभङ्गपालिमै २४७, विभङ्गो २४३, २४७, ४२८, निक्कड्ढने ५४८

भिक्खुनोवादकसम्मन्नेने ३६
भिक्खुनोवादसम्मन्नेने ९९
भिक्खुसंयुत्तं २५१, २६६
भिक्खुनुपेस्सयुपसङ्कमने ३६
भिक्षुणी-प्रातिमोक्ष ८०, २७५
भिक्षुदायीका ५२१, ७४७
भिक्षुदाशी २१०
भिक्षुदायिका ५२१
भिसजातक २५५
भुंडीफोर ३३३
भूरिदत्त २५८, जातकं २५८
भृगु पुत्रसँग ६३४
भेसकलावन २६८

म

मगध ५०३, ५१८, देश १७२, १७४, देशका १७२, ५२८, ५३०, ५३३, देशको ५३३, देशमा ५३३, राजा १७३, राजाले ६९२, राज्यमा १७२

मङ्गलपुष्करिणीबाट ६२०
मङ्गलपुष्करिणीमा ६१८, ६१९
मङ्गलपुष्करिणीको तीरमा ६२३
मङ्गलपोक्खरणी ५८२
मङ्गलबुद्धवंसो ४२५
मग्गवग्गो ४४९, ७२६, ७२८
मघमानवकका ४२५

मच्छिकासण्ड २६८
मज्झिमनिकाय ५८३
मणिचोरजातकं ६८९
मणिमेखला २५९, देवकन्या २५९
मद्द १७२, ५२९, जनपदको ५७७, देश ५२९, देशका १९८, देशको २११, ५२८, राजाहो १७३, राजाकी छोरी १९४
मद्र १७२, ५२९, राजाको दरबारमा ६७४, ६७५, राजाको दरवारभित्र ६७१, राजालाई ६७०, राजाले ६७०, देशमा गए ६१७
मद्दीदेवी ६९५, ६९६
मद्दीरानी २५८
मधुपिण्डिकसुत्तं ७५
मधुपिण्डिक सूत्रबाट ५८३
मनोज ६९०, जातकं १८९, ६९०
मनोरथपूरणी ३५१, ५९५, ६२५, ले ३५३, ६११
मनोशिलाले ५७२
मनोहरादेवी ६०८
मल्लराज्य १५, ६६९, को १४, ७५
मल्ल राष्ट्रको ६६९
मल्लहरूको आम्रवनमा ५८३
मल्लहरूका निगममा ६०
मल्लसेकरले २९७, ५८६
मल्लिकादेवीको कारणमा ६६८
मल्लिकादेवीसुत्तं ३१
महाउम्मग्गजातक २६३, ५९१
महाकञ्चन कुमार २५५
महाकप्पिनसुत्तवण्णना २५१
महाकप्पिन राजालाई २५०
महाकपीजातक ५४
महाकस्सप ५२९, थेरअपदानं ५२९, थेरअपदानमा ५७२, थेरगाथा ५२९
महाकस्सपत्थेरापदानट्ठकथा ५४१
महाकस्सपत्थेरगाथावण्णना ५३१. ५३३, ५४१
महाकण्हजातकं २५०
महाकारुणिक बुध्द ४२३ ले ४४१, ७२४
महाकाश्यप ४४, १३८, २५५, ५४२, स्थविर २६१, ५४५, ६४३, ६८३, स्थविरसँग ५४५, महा-

स्थविर ५६९, हरूकासाथ ५०
महाखन्धकं ५९१, ६११, ६२३, ६२९, ६४९
महाखन्धकवण्णना २३४, ३९९, ५०४, ६३७
महाजनक १९०, ६९०, राजा १९०, ६९१, राजालाई ६९१, जातकं १९०, २६०, ६९०, जातकमा २६०
महातीर्थ गाउँबाट ५३३
महातीर्थ गाउँमा ५७६
महातीर्थ ब्राह्मण गाउँको ५३०
महातीर्थ ब्राह्मण गाउँबाट ५३९
महानाम ५८४, का छोरा ६१७
महानाम शाक्यका भाइ ६११
महानाम शाक्यकी छोरी ५८४
महानारदकस्सप जातकं ४२७
महानिदान सूत्र १८०, हरू २११
महानिदानसुत्तं २१८
महाधम्मपाल जातकका कुराहरू १४
महापदानसुत्तं ५, मा २१०
महापदानसुत्तले ४०३
महापदानसुत्तवण्णना ५९०, मा ५९९, ६५४, ले ६१५
महापनाद जातकं ६११
महापञ्ञाकथा १६९
महापद्मकी रानी ५८८
महापरिनिब्बानसुत्तं ४२८
महापजापति गोतमी थेरीअपदानं ३, ६, ४४, १३७
महापजापति गोतमी थेरीगाथा १३५, वण्णना १६, १३२
महापजापति गोतमीवत्थु ७२
महापजापतिया वरयाचनादि ९०
महापजापति थेरीगाथा ४२, ४४
महाप्रजापति २, ३, ४, ५, १२, १७, १८, २६, ९९, १००, १०२, १०४, १०५, १०७, ११०, ४१२, ५४२. स्थविराले ४१४
महाप्रजापति गौतमी १, २, ६, ७, ९, १०, ११, १४, १६, २६, २७, २८, ३०, ३३, ३४, ३६, ३७, ३८, ४१, ४२, ४३, ४५, ४७, ४८,

५०, ५१, ५३, ५४, ५५, ५७, ५९, ६०, ६१, ७३, ७४, ७५, ७६, ७८, ८२, ८७, ८८, ९०, ९२, ९४, ९९, १३७, १३७, १६०, १८३, १९१, २३०, ३६०, ३९६, ४१०, ४११. ४१३, ५४२, ६५१, ६५३, लाई ३७, ३८, ४२, ४८, ५८, ५९, ७६, ६४३, ले १०, ११, २९, ३१, ३९, ४७, ४९, ५७, ७३, ७४, ७८, ८२, ८३, ८९, ९०, ९४, १४५, ६१७, का समक्ष ५२, का साथ ५१, को २६, ४६, ५१, ६१, ४०२, को अनुहार २९, की पुत्री ४२८, की धाई ३६०, की छोरी ३९६, सँग ३६, ३९

महाप्रजापति गौतमी अपदानले ४४

महाप्रजापति गौतमी स्थविराकहाँ गई ५४२

महाप्रजापति गौतमी स्थविराले ४१२

महाप्रताप ५३

महामाया ३, महारानी ५

महामायादेवी २, ५४७, ६७७, ६८३, ६८८, ६८९, ६९१, ६९३, ६९५, को ४०३, लाई ४, ले ४

महामुनि १५०, १५८, १५९, ३९०, ७१०, ७११, ७१२, ७१४

महामोर जातक १९३

महामौद्गल्यायन २३४, ५४७, ६५६, ६८३, ६९१, ६९३, महास्थविरकहाँ ६५६

महालिपञ्हवत्थु ४२६

महावग्ग २३४, ६३७, ६४९, पालि ३२३, वण्णना ३९९, ४०५, ५९१

महावन २८, ७५, २६८, मा २४, २५, १३७, २४१,

२४२, को ७५, को कूटागार शालामा ४३. ९४, १३७
महावनस्थित ७५
महावस्तु ५८४, ले ४६२, ५८६, ६१८
महावीर १४४, १४७, १५०, १५३, १५८, २०६, २९०, ७०६, ७०८, ७०९, ७११

महावेस्सन्तर जातक २५९, ५९१
महावंसो ५८१
महासच्चकसुत्तं ६३०
महासम्मतवंसो ५८१
महासमसुत्तं ७५
महासुदर्शन राजा ६९२
महासुदस्सनजातकं ६९१
महासुप्रबुद्ध २
महासेनगुप्त ६८३
महाश्रमण ६३५
महाहंसजातकं १९०, १९४, २५६
महोषध ६९५
महोसध २६३

मागण्डिय परिव्राजकलाई ६१२
मागण्डिय सुत्तं ६११, ६१२
मागण्डियसुत्तवण्णना ५९९, ६११
मागण्डीय सूत्र ६००
मान्धाता ४६
मान्धातादि राजाहरूका १४३
मायादेवीको ४०३
मायादेवीले १३६
मार ५५, लाई ३३, १८६, याचना ३२

मित्रा भिक्षुणी ५२, ५३
मिथिला २६३, नगरका ६६६
मिलिन्द प्रश्न १३
मिलिन्द राजालाई १३
मिलिन्द राजाले १२

मुचलिन्द १५३
मुत्ताथेरियागाथावण्णना ५२
मुत्ता भिक्षुणी ५२
मुदुलक्खणा २६१, जातकं २६१
मुनिन्द्र ६४२, ७०५
मुनिसुत्तावण्णना ३९८, ४०६
मूगपक्खजातकं २६१
मूगपक्खजातक अनुसार २६१
मूलपरियायसुत्तं ५५
मृगजा ६०७, ६०८
मृगदावनमा ६३५
मृगी १८९

मृदुलक्षणा २६१
मेण्डकपञ्हो ५९३
मेत्तायथेरियागाथावण्णना ५३
मैत्रीबुद्ध ६५४
मोघराज स्थविर ७३१
मोरजातकं १९२
मोलिनी नगरमा २५९
मौद्‌गल्यायन २५५, महास्थविर ६५४
मृगजाल ६९१.

य

यमकपाटिहारियवत्थु २४९, ६४४
यमकपाटिहीरञाणनिद्देसमा २८७
यमकपाटिहारियकथा २८७
यमकवग्गो २३४, ३९८, ४००, ४४९, ६२१
यशपुत्र ६११, ६२३, ६२९
यसोधरा ७, २६६, ३९६, ४३९, ५८७, ५९०, ५९१, ५९२, ६०५, ६०८, ६२८, ६९८, ७००, ७०२, हुं ५०९, ७०६, ७०७, को ६२४, को हात ६२५, को खोपी तिर ६४३, लाई ६२८, ले आभरणहरू ६३१, स्तोत्र ६३८, का नामहरू ५९०, को निद खुल्ने छ ६२५, सुतिरहेको ६२९, स्थविरापदान ६६१, स्थविरा ५८०, ६५५, ६५८, ६५९, ७००, ७३३, स्थविराले ५८७, ६०९, ६४८, स्थविरालाई ६५८, स्थविराकहाँ ६५८, भिक्षुणीले ७०६, ७०७, थेरी अपदानं ५९०, ६१०, ६४८, ६६०, ६६१, ७०२
यशोधरादेवी १८९, १९०, ४०१, ४१०, ५८४, ५९३, ६०७, ६०८, ६०९, ६२२, ६२८, ६३७, ६४३, ६४५, ६४६, ६५३, ६५९, ६६१, को जन्म ५८७, को मुख्य नाम ५८९, को नीदलाई ६२५, को ५९२, ६६१,

को निमित्त ६४६, को प्रशंसा ६४७, को हृदय ६३१, को खोपीतिर ६२४, ६४४, लाई ५८६, को गुणवर्णना ६४७, ले ६१३, ६१९, ६२०, ६२६, ६२७, ६३२, ६३८, ६४४, ६४८, ६५१, ६६१, कहाँ गई ६३१, का ६२४, ६३२, का कानमा ६३६

यसोधरा ४९०, ५८४, देवी ५८२, ५८५

यामा ४३८, लोकमा २०७, ५२०

र

रज्जुमाल विमानवत्थु अट्ठकथा ४२७

रम्म ५९९, ६०९

राजकाराम १११, १२९

राजगृह १५, २४७, २८५, ३९१, ५४२, ५८५, ६३३, का ३३८, ६३४, को ५११, मा ८, १७४, २८४, २८५, ३५९, ५८८, ७६१, मै गएमा ३५२, मै १५, ३५२, ३५३, ६६०, तिर २८४, वासी ३३८, ३६१, ४८८, सम्म २४६, स्थित २६३, २६६, को सडकमा २३९, नगरका ४८९, नगरको ७०२, नगरमा २५५, ३३९, ४८८, ५२२, ५४१, ६३५, ६९२

रत्तान्धकारे सन्तिट्ठिते ५५४

राजा प्रसेनजित् २४५, कोशल २०४

राजा बिम्बिसार १७२

राम ६८८, ले ६८७, पण्डित ६८४, ६८६, ६८७, ६८८, पण्डितलाई ६८७, पण्डितले ६८७, सँग ६८६

रामो ६००

राहुल ७, ४४, ४७, ५०, १३८, १४१, १४७, २९१, ६०९, ६२०, ६२९, वत्थु ६४९, वत्थुमा ५९०

राहुलकुमार १६, १८९, २५५, २५७, २५८, २५९, ४११, ५८१, ५९०, ६२५, ६४९, ६५०, ६८३, ६८९, ६९१, ६९२, ६९३, ६९५, को ६२४, ६४९, लाई १४, ४१०, ६३८, ६४८, ६४९, ६५०, ६५१

राहुलत्थेरस्सअपदानट्ठकथा ५९१
राहुलमाता २५७, २५८, ४११, ५९०, ५९१, ६४३, ६४४, ६४८, ६५१, ६५५, ६५९, ६६३, ६६४, ६६५, ६६७, ६६८, ६७९, ६८०, ६८२, ६८३, नै थिइन् २५९

राहुल श्रामणेर ६५५, ६५८, ;को मुख ६५२, को ६५९, ले ६५८, लाई ६५५, ६५६, ६५८, ६५९

रुक्खधम्म जातकं २१, २३
रुरुमिग जातकं १९३
रूपकण्डवण्णना १६५
रूपनन्दा ५३, ३९७, ४२८
रोजमल्ल कुमारलाई ३१७
रोजमल्लवत्थु ३१७
रोहन्त नामक मृगराजलाई २५६
रोहन्तमिगजातकं १८९, १९३, २५६
रोहिणी १, ६२६, नदी १८, नदीको कारणले २०

ल

लक्खणमिग जातकं ६९२
लटुकिक जातकका कुराहरू २३
लक्ष्मण ६८६, ६८७, ६८८, ६९२, कुमार ६८४
ललितविस्तर ५८४, ६०७, मा ५९२, ६१७, ६३४
लाटोकोसेराको बच्चा २६२
लुम्बिनी ४, वन २६८, अञ्चल १, २
लोकनाथकहाँ ७४९
लोकवग्गो १०, ६३७, ६६३
लोकनायक ७१२, लाई ७०७
लोला २५१

व

वङ्कुपर्वतमा ६९६
वक्कली स्थविर ७५६
वक्कुल महास्थविर ६५४
वज्जी ५०३, ५१८
वट्टक जातकं २३
वम्मिकसुत्तवण्णना २६६
वरुण नागराजा ६९३
वशवर्ती ४३८, लोकमा २०७, ५२०, मार ६३५
वसुन्धरा २६०, ५४१

वाराणशी ७, १८८, १९३, १९४, २६०, २६१, २६२, २९६, ६८२, ६८९, ६९३, ६९८, ६९९, का १९०, २५६, ३९१, ५२०, का राजा १८९, ३३१, ६७७, ६७८, का राजाले ६८१, मा ६६५, ६७६, ६८०, देश ६९६, देशमा २५५, ५४६, ६६२, ६८४, देशका ६७७, स्थित २५५, नगरका ६२९, राजाकी महिषी १९२, वासी २०९, २१०, सेठका छोरा ६११, को काशी गाउँमा ५७४, को महिपति ५७४, को नाम २५६

वासुल कुमार २५७
विक्रमसिहले ५८४, ५८५, ५८७, ५९३. ६२६, ६३४
विजयसुत्तं ४२३, ४२९
विजयसुत्तवण्णना ३९८, ४१२, ४१४, ४१६, ४२१, ४३१

विजय सूत्रद्वारा ४२३
विजया भिक्षुणी १८८
विजयाथेरीगाथट्ठकथा १८८
विडुडभवत्थु ६३३
वितथसुत्तं ६५०
विदेह ५७०
विधुर जातकं ६९२
विधुर पण्डित ६९३, को प्रज्ञा ६९३, का आमाबाबु ६९३
विनीतवत्थु २३०, २३१, २३८, २३९, २४०, २४१,

२४२, २४३, २६४

विपश्वी २०८, २९६, ५७३, बुद्ध ३५९

विपस्सी २९६, बुद्ध २०८

विभङ्गो १००, १०२, १०६, ५५६

विमल चरण ५८४, ६३४, ६४८

विमतिविनोदनी २७३

विमला २९४

विश्वमित्र ५९४, सँग ५९४, ले ५९४, कहाँ ५९४, को स्वीकृति लिई ५९३

विशाख ३३८, ३४४, ३४८, ३५५, ३६४, ३६५, ३६६, ३६७, ३६८, ३६९, ३७०, ३७१, ३७३, ३७५, ३७७, ३७८, ३७९, ३८०, ३८२, ३८३, ३८४, ३८५, ३८६

विशाख उपासक ३३९, ३४०, ३४२, ३४७, ३४८, ३५३, ३५५, ३५६, ३६३, ३७२, ३८६, को ३५३, को प्रश्न, ३५५, लाई ३८६, ले ३३९, ३४३, ३४६, ३५४, ३५७, ३६४, ३८७, सँग ३३८, ३६१

विशाखा २१०, २९७, ३३२, ३९१, ५२१, ७४७, भिक्षुणी ५२, मृगारमाताको नाति २४७

विसय्ह ६९३, ६९४, जातकं ६९३

विसाखाय थेरियागाथावण्णना ५२

वीरकुश ६९९

वीरा भिक्षुणी ५२

वेणुवन १७४, १७६, २१२, २१३, २६८, मा १७५, १७७, १८१, २६९, को २६६, ३६३, वयान २१२

वेणुवनाराम ३६१, मा ५४१, ६९२

वेणुवन विहारसम्म १८१

वेलुकण्टकी २२९

वेलुकण्डकी नन्दमाता २२९, ३०३, ३०४

वेस्स ६९५

वेस्सन्तर २५८, २६२, ६९५, राजा ६९५, ६९९, राजासँग ६९६, जातकं १८, ६९४, जातकको ८, जातकमा २१०

वेस्सभू ५५, बुद्ध ३५९, बुद्धवंसो ५५

वैशाली २७, ७५, स्थित ४३, ७५, ९४, १३७, को २४१, २४२, बाट १६, मा २६, २८, ४३, ५४२, ६३४, ६५३, मा गई ६५१, ६५३, मै १६, ३४, स्थित कूटागार शालामा १६

श

शक्र ६३५, देवेन्द्र १८६, २५८, ६९६, ले १८७, ७३२, देवेन्द्रको भवनमा ४२५, देवेन्द्रहरूका बीच १८७, हुँ ६९४

शत्रुक ४८९, ५२२ लाई ५२४, ५२५, ले ४८९, ४९२

शाक्य ८, १६, १८, २१, हरू १९, २०, २४, हरूका १५७, राजाहरूले २७, कुलहरूमा १५७, कुमारहरू २१, नगरहरू २, राज्य १५, स्त्रीहरू ३३, ८७, स्त्रीहरूको बारेमा ३२, स्त्रीहरूलाई ८८, स्त्रीहरूका मनमा २६, भिक्षुणीहरूले ८८, कोलियहरूका बीचमा २१, को कुलमा २, गणहरूलाई १५, जनपदको ५७, ७३, ९६, १०२, १०४, ५८२, ५८३, जनपदको अन्तर्गत ५८२

शाक्यमुनि ८, ६४२, ६४३, बुद्ध १६, ६४९, ६५४

शाक्यसिंहलाई ६३८

शागल १७२, १७३, १९४, २११, नगर ५३२, नगरमा ५२९, ५७७, नगरको ५२८

शास्ता १५५, लाई १४१, ७५१, ले ४१७

शालवन २६८
श्यालकोट १७२, २११
शिवीदेशबाट ६९६
शिवी राजाले ६९५
शिवी बोधिसत्व २६२
शीलवतो २०८, ६२२, ६४७, ६६९, ६७०
शीवलीदेवी १९०
शीवली ६९०, ६९१
शुदर्शन ६८२
शुद्धवर ५९४
शुद्धावासमा ७०९

शुद्धोदन ५५, ४०२, ४१०, ५९३, ६१९, ६४३, ६४६, ६७८, ६८३, ६९१, का रनवासीहरूबाट ५८८, की बुहारी ५८१. की प्रशंसित छोरी ४३९, को घरमा १५६, राजाले ६०५, ६१७, राजाको परिनिर्वाण ६५१, राजालाई ६०५, का सन्तान ४

शुद्धोदन महाराजा ८, १६, ६२६, ३१४, ५४७, ६३७, ६८८, ६८९, ६९३, ६९५, ७०२, कहाँ गई ६३६, का साथ ६४४, लाई १०, १६, ४१०, ६४३, ले ३, ५, १४, १५, ५८५, ५९३, ५९५, ६११, ६१५, ६२७, ६४६, का ६९६, का पालामा ५८२, को १६, १७, ३९६, ४०२, ४१०, को अगाडि ६३०, की कान्छी बडामहारानो १, ३९६, ४२८, सँग १०

शुभ ४३०
शोभावती ४७७
शौभाग्यवती ४४२

श्र

श्रद्धा २५८
श्रमणगुप्ता २१०, २९६, २९७. ३९१, ३२२, ५२१, ७४७
श्रमणी २१०, २९७, ३३२, ३९१, ५२१, ७४७

श्रावस्ती १८५, १९५, ३०८, ३११, ३१३, ५०५, ५४८, नगर ३०५, ४६८, नगरमा २३०, ३१४, ३३४, ४६३, ५०४, ५०५, ७४४, ७३६, वासी २३०, २५२, २८४, ४१५, ४२६, ४४५, ४५७, ४६७, ४७१, नगरका ७१९, महानगरमा ५०३, को २४१, २४९, ४१४, को बाटो लागे ३३३, बाट २४६, २४७, २५०, २५१, ३१५, मा २१, ३७, ३९, १०७, १११, १२९, २३५, २३६, २७४, २७७, २९९, ३०८, ३३२, ४६७, ५४८, ५५४, ५५७, ५६०, ५८८, ६५१, ६५३, ६५५, ६५७, ६५९, ७३५, ७४९, ६६२, ६६३, ७१९, ७२०, मा गई ६५२, मै ४२, २३४, मै छँदा ४३, स्थित २०, ११०, १९५, २२८, २४९, २७७, २८८, ३०३, ५४८, ५५१, ५५४, ५५७, ५६०, ५६२, ५६४, ७३५ नजिकमा २६८, पुगेपछि १८५

श्रुतसोम ६८२

श्रोणकोलिविस स्थविर ४५६

स

सक्कपञ्हसुत्तवण्णना ४२६, ले ५८६

सक्कायसुत्त ३६५, ३६६

सक्कायपञ्हसुत्तं ३६४

सकुला ४७०, ४७२, ४७७, को जन्म ४६७, उपासिका ४६९, स्थविरा ४६७, ४७०. ४७१, स्थविराले ४६८, ४७५, स्थविरा-पदान ४१५, थेरी ४६८, थेरीगाथा ४६७, ४६८, ४७०, ४७४, थेरीअप-दान ४६७, ४६८, ४७६, थेरीगाथट्ठकथा ४२६, ४६७

सङ्खजातकं २६०
सङ्खित्तसुत्तं ९४
सङ्गामावचर जातकं ३९८
सङ्गारव नामक माणव ६३०
सङ्गीतिसुत्तं २२२

सङ्घदायिका २१०, २९७, ३३२, ३९१, ५२१, ७४७
सङ्घदाशी २१०, २९७
सङ्घभेदक्खन्धकं ५८३, ६११, को ६०
सच्चक ३२५. निगण्ठ ६३०, निगण्ठका २५१
सच्चा २५१
सञ्जय २५८, ६९५
सत्तरसनिस्सग्गियं १०४
सन्तिकेनिदान ३९८, ६४२
सद्धर्मकोष ४८५, ७०९
सम्पसादनीयसुत्तवण्णना ८५
सब्बमित्त ५९३
सम्बुद्धलाई १५२
सम्बुद्धले ७११. ७४६
समचित्तवग्गो ५०५
समन्तपासादिकामा ५९१
समन्तपासादिकाले ३९९, ४०४
समणगुत्ता २१०

समणी २१०
सम्यक् सम्बुद्ध १६, ५११, ५४१, ले १४२, लाई ६३, को ६५१, का छेउमा ७०३

समापत्तिञाणनिद्देसवण्णनामा ३७७
सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना २०
समिल्ल भाषिणी ६६२, ६६३
समुच्चयक्खन्धकं ८०
समुद्रविजया ६६४
समुद्रदेवता ६९१
सम्मोदमान जातकं २३
सरकुइयाँ ६०४
सरकूप ६०४
सरभङ्ग जातकं ६०३, ६०४
सर्वमित्र ५९३, को हातमा ५९३
सर्वज्ञलाई १५०
सर्वज्ञ बुद्ध १५४, ६५१
सहस्सवग्गो ३११, ४५३, ४५५, ५१०, ५१२, ७२७, ७२९

साकल २११
साकेत १८४, १९५, २६८, बाट १९५, ५४८, मा ५४८

सामजातकं २६१, ५४७
सामञ्ञवग्गो १९२
सारत्थपकासिनी ५८३
सारनाथ ७
सारम्भ २६१, जातकं २६१

सारिपुत्र १९०, २५५, २५६, ५४७, ६५९, ६९१, ६९२, को ६५८, ले ६५८, स्थविर १८४, १८९, २६२, ६५०, ६५४, ६५७, ६८३, ६८८, ६९३, ६९६, ७००, स्थविरकहाँ ६५६, स्थविरले ६५८, ६९८, स्थविरसँग ३२५, महास्थविर ५०४, महास्थविरकहाँ ५०६, महास्थविरले १८३, २५१, ५०५

सारिपुत्रादि १६६
साह्ल २४७
सिगालक ७६१, माता ७६१
सिगाल ७५३, माता ७५३, ७५८
सिङ्गालक ७५५, पिता ७५३, पिताले ७५४, पुत्रलाई ७५३, पुत्र ७५४, पुत्रले ७५४

सिङ्गालकमाता ७५३, ७५४, ७५५, ७५६, ७६३, स्थविरा ७५५, स्थविरापदान ७५५
सिङ्गालकमातुथेरीअपदानं ७५५, ७५७, ७५९
सिङ्गालक सूत्र ७५४
सिगालसुत्तवण्णना ७५३

सिद्धार्थ ७, ४०३, ५९३, ६५९, ६६१, का तीन पत्नीहरू ६०८, का ससुरा ५८५, को बाल्यजीवन ५९५, को मूर्ति ६२९, कोनिमित्त ५९५, लाई ५९४, जन्मिनु भएको दिनमा ५८७

सिद्धार्थ कुमार ५८६, ५८८, ५९३, ५९४, ५९५, ६००, ६०४, ६१४, ६१६, ६१७, ६१८, ६२१, ६२२, ६२९, ६९५, ६९६, ७३३,

कहाँ गई ६२८, को ६, ६२२, को नीद ६२३, को विवाह ६०५, को पाउमा ५९४, को अध्ययन ५९३, की धर्मपत्नी ४१०, ऊँ ६११, लाई ४, ६, ५९३, ५९४, ६०१, ६०४, ६१९, ६२१, लाई छाडी ६३०, ले ५८१, ५८६, ५९५, ६०१, ६०२, ६०७, ६१८, ६२१, ६२५, ६२६, सँग ५०९, ५८६

सिद्धार्थ गौतम १७४
सिद्धार्थ बोधिसत्व ७, ५८७, ५८८, ६१३, ६३३, ६३४, ले ५८५, सँग ६६१

सिद्धार्थ राजकुमार ५, ७, ४०२, ४०३, ५९५, का तीन पत्नीहरू ६०७, की पत्नी ५८१, ले ७, ७१९, सँग ५०९

सिरिकालकण्णि जातकं २६२
सिरिवड्ढ २६३

सिसपावन २६८
सिरी २५८, २६२
सीता ६८७, ६८८, ले ६८६, लाई ६८७, कुमारी ६८४,

सुक्का ३५९
सुक्काथेरीगाथट्ठकथा ३५९
सुखुमालसुत्तं ६१२
सुखुमालसुत्तवण्णना ५९६, ६०३, ६११, मा ५९९
सुगत १४२, १४३, ले ३९०, ७६०

सुचन्दो ६००
सुचिपरिवार ६७६, श्रेष्ठी २६२
सुचीमती ५२९, की छोरी ५७७
सुजात १९०, ३५१, ३८९, बुद्धको ४२७, बुद्धवंसो ४२७

सुजाता ६२९, ६८९, ले ६९०
सुतना १८९, २५६
सुतसोम ६८२, ६८३
सुत्तनिपात अट्ठकथाले ३९८, ४०५
सुत्तनिपातट्ठकथाले ४२८
सुन्दर स्थविर २३९

सुन्दरीनन्दा २४७, ३९७, ४२८, जनपदकल्याणी ३९७, ३९८, ४२८, थेरी ४, थेरीगाथा ३९७, ४३४, थेरीगाथठ्ठकथा ३९६, ३९८, ४०२, ४१०, ४२१, ४२४, ५९१, थेरीगाथावण्णना १६

सुन्दरी परिव्राजिका ४२८
सुधम्मा २१०
सुधर्मा २१०, २९७, ३३२, ३९१, ५२१, ७४७
सुधाभोजन जातकं २५८
सुद्धोदनस्सवत्थु ६३७
सुफत्त ६९८, ७००, राजाले ६९९, लाई ६९९, जातकं ५९१, ६५९, ६९८
सुप्पबुद्ध ५८२, सवकस्सवत्थु ५८१, ५८४
सुप्रबुद्ध ५९२, ले ६०७, शाक्यका घरमा ६०७, शाक्यका कथा ५८३, शाक्यकी पत्नी ५८१, ५८४, शाक्य की छोरी ६०५, शाक्य-सँग ६०७, शाक्यले ५८५, का छोरा ५९४, की छोरी ५८५, कै पुत्र हुन् ५८५

सुप्रिया ७१४
सुफस्सा ६९८, ६९९, ७००
सुभक ५९९, ६०९
सुभद्रका ५९२
सुभद्रादेवी ६९२
सुभा भिक्षुणी ५३
सुभाय थेरियागाथावण्णना ५३
सुमङ्गलविलासिनी ६१५, की ५९०
सुमनदेवी ५७६, का कोखमा ५३०
सुमनबुद्ध ४५७
सुमनबुद्धवंसो ४५७
सुमना ६८०, देवीको कोखमा २६३, भिक्षुणी ५२
सुमनाय थेरियागाथावण्णना ५२
सुमित्रा ५७६, ६६०, ६६१, ७१३, ७१४
सुमुख १८९, १९०, ६९८, ७००
सुमेध ६६०, ७१२, लाई ६६०, ऋषिलाई ६६१, माथि ७१४, को ७१५, कथा

६६०, पत्थनाकथा ६६०, ६६१

सुमेधा २०९
सुरम्म ५९९, ६०९
सुरामो ६००
सुरुन्धन नगरमा ६६४
सुलजातकं ४९९
सुलक्षण १५६
सुलोचना ४४२
सुवर्णराज ६९३
सुवर्णश्याम २६०, ५४७
सुवण्णसाम २६०, ५४७, जातकं २६१
सुवर्णहंस १९४, जातकं ४२६
सुंसुमारगिरि २६८
सूचिजातकं ६९६
सेणो ३१३
सेलसुत्तवण्णना २५०
सेलाकुमारी २५७

सोणा ४५८, को ४४६, को मनमा ४४८, को जन्म ४४५, का पति ४४६, बुढीले ४४९, कुमारीको विवाह भयो ४४५, बहुपुत्रिका ४५०, बहुपुत्रिकालाई ४४७, भिक्षुणी ४५७, ले ४४७, उपासिकाको ४४६

सोणा स्थविरा ४४५, ४५६, ४५७, को ४५६, लाई ४५५, ले ४४६, ४५०, ४५५, पदान ४४६, ४५४, ४५५, ४५६, गाथा ४४७, ४५६

सोणाथेरी ४४७, ४५१, ४५६, अपदानं ४४५, ४५०, ४६२, गाथा ४४५, ४४७
सोणाथेरीगाथट्ठकथा ४५६, ले ४४५, ४६१
सोभित स्थविर ५४३
सोम ६८२, दत्त ६८३
सौरत २६६
संखब्राह्मण २५९
संखित्तसुत्तवण्णना ३५
संयुक्तनिकायट्ठकथाले ७२१

ह

हस्तक आलवक ३५७

हस्तिपाल ५४६, ५४७, कहाँ गई ५४७
हत्थिपाल जातकं ५४६, ५४७
हिरी २५८
हुएन्-सियाङ् ५९५, ले ६०३, ६१८, ६२८, ६३६
हंसवती १५४, २०६, नगरका ४२६, को ३८९, ४३७, ७४५, ७५६, ७५९, नगरमा १९०, ३३०, ४७७, ५१९, ५७०, ७५९

क्ष, ज्ञ

क्षान्तदेवलाई ५९४
क्षान्तदेवले ५९५
क्षेमा १७२, १७३, १८२, १८८, १९२, १९३, १९४, १९६, १९७, २०५, २०७, २११, २१५, २२७, २२९, ३०४, ३३२, ३९१, ५२१, ६९१, ७४७, लाई १७६, १८१, १८८, ले १८१, राजकुमारीको १७३, राजकुमारीको जन्म १७२
क्षेमा महारानी १७४, १७५, १७७, ६३३, को १७५, १९३, को मनमा १७६, को पनि मृत्यु भयो १९२, लाई १७६, १७९, १८१, ले १८०, १९२, १९३, १९४
क्षेमा भिक्षुणी १८७, १८९, १९०, १९५, १९६, २००, २५६, २५७, ३०२, ६९०, कहाँ २०३, जस्तै हुन सकूँ १८८
क्षेमादि भिक्षुणीहरूको पनि १९१
क्षेमादि भिक्षुणीहरूले १३८
क्षेमा स्थविरा १८२, १८४, १८५, १८६, १८७, १९१, १९४, कहाँ १८५, कहाँ गई १८८, को १८८, को परिनिर्वाण १९१, को १८७, १८८, लाई १८५, १८६, ले

१७३, १७९, १८३,
१८४, १८५, गाथा
१८६, स्थविरापदान १७९

क्षेमा सूत्र १९४
ज्ञातकौडिन्य १८४

शब्दावली

अ

अक्रूणी भई ५१८
अकालमेघ ३१०
अकुशल चेतनाहरू आठ ३७४
अकुशलबाट अलग भई ३८४
अकोविद ३६७
अक्खवेधी ६०१
अक्खायितं २३९
अङ्गगत अलङ्कारहरूलाई ७१०
अङ्गप्रत्यङ्गहरू २४१

अग्र ८११, भिन् १३३, २०५, ३२९, ४६९, ४७२, ५१३, ६५५, ७०१, ७३०, ७३१, ७५८, उपस्थाक १७६, उपस्थायिका ३६१, स्थान १५५, १८१, १८३, १८५, २५२, ३५८, ४३७, ४५५, ४५६, ४६७, ४७०, ४८८, ५१३, ५२८, ५४३, ५४४, ५४५, ५६९, स्थानमा ४२, १५४, ३००, ३२३, ३९६, ४६६, ४७७, ५१९, ५२६, ५७१, ६५५, ७५६, ७६३, स्थानमा राख्नु भयो ३९०, ४४४, भइन् ३६१, ४७१

अग्रमहिषी ४१, २५६, ६०९, ६६४, ६८२, ६८४, ६८७, ६९०; ६९५, ६९८, को कोखमा ६७७, ६८२, ६८३, त्वमा ६०५

अग्रश्रावक १८३, १८४, १९०, लाई ३५१, हरू ४४, ५०

अग्रश्राविका १८४, १९१, १९४, २५२, ३६०, ४२७

अघिका जन्महरूमा ६५८
अघि उठ्ने ६०६
अँच १२२, १२३,
अचित्तक ३७५, अवस्थालाई ३७६, ३७८
अच्युतपद-निर्वाण देखें ४७४
अञ्जनवर्ण ४८४
अञ्जन ढुङ्गाले ५७२
अञ्जलीकर्म ६१, ८२, ९०, ९१
अजरामरण हुनुहोस् १५०
अज्झोकासे सन्तिट्ठिते ५६०
अष्ट-गुरु-धर्म ७८, ९७, का नियमहरू ३८, को नियमलाई ३१, द्वारा उपसम्पन्ना ८८, द्वारा अति-उपदेश १००
अष्ट-गुरु-धर्महरू ८२, का मूलसिद्धान्त ३०, को नियम ८६, लाई ८३, ८९
अष्ट परिषद् ३१६
अष्ट विमोक्ष १५८, ५२७
अष्टाङ्गिकमार्गलाई १३५
अटल श्रद्धाको जग १७५
अट्ठगुरु ८२
अठहत्तर वर्ष पुगें ७०४
१८ कोटी ५०५
अन्ठाउन्न हात अग्लो ४३७
अट्ठिकसञ्ञा २१६
अणुमात्र दोषलाई ९८
अन्तःपुरमा ६४८, ७१६
अन्तर्धान २७९, २८८
अन्तरनिरोध ३७६, ३७८
अन्तरवासक २३९, २४६, २४८, २७०, २७१, २७२, द्वारा २७०, मागि लिए २४८
अति-उपदेश १००, ७६२
अस्ति धातु ५१, ३८१
अन्तिम जन्म ४३८, मा १५६, ४७८, ७१५
अन्तिम दर्शन हो १५९
अन्तिम देह ५७९
अन्तिम भेट्-घाट हो ४५
अन्तिम नमस्कार ४९, १६५
अतीतकालमा २३, ४८, ५४६, ६६२
अतीत जन्मका कुराहरू ६६२
अतुरित चारिका २६
अतुल ऋद्धि १५४
अन्तेवासी ५५४, ५५७, ले १२५,

१२६
अन्तेवासिका ५६०, ५६२, ५६४
अन्तेवासिनी २७४

अर्थ १५८, १७०, २२२, ५२७, ७५१, ७६४, मा अर्थ १८५, २०३, २०४, संहित १८६, रहित पद-हरू ५११, युक्त ५१२, युक्त गाथा ५१२, रहित ५१२

अस्थिकल्याण ४००, ४०१
अदिन्नादान नलिने ८१
अदिन्नादानबाट ६१, ६२
अदुःख असुख १२३, १२५, ३८०, ३८४, वेदना ३८०, वेदनामा ३८२, वेदनाहरूमा ३८३

अदुठुल्ल आपत्तिलाई १०८
अदूरदर्शिताको कारणले २१९
अर्धउपोसथव्रतको प्रभावद्वारा ६७७
अर्धपलेटीमारी ४९, १६०
अर्धरातको समयमा ६२५
अन्धकार २१, १५३, मा ५०८, पार्नु भयो २१

अन्धविश्वास ४४८
अधर्मपूर्वक ७२
अधर्मवादी १०८
अधर्मलाई अधर्म भनी भन्द छ १०८

अध्ययन ६३४, गरी ९२, ५०२, गरिन् ५०२, गराउन ५९३, ५९४

अँध्यारो मुख ४९०, पारी ६५६
अँध्यारोपनलाई हटाइसकें २२५
अन्धा १९३, भए २६६, ले रूप हेरेको जस्तै ३५६
अधिकरण-समथ २७५, २७६
अधिकारपूर्ण प्रार्थना ४६२
अधिकार ७०८, ७४६, हरू ७१६
अधिचित्त १०४, ७६०
अधिप्रज्ञा ७६०
अधिशील १०४, ७६०
अधोगतिमा पुग्यो २३६
अधोभाग २४८, हेर्ने आशाले २७१
अधोवात १०२
अन्धो हुनु ७०९
अनगारिका ७६, ७७, ७८, २२९, भई ७३, ७४, ८४,

८५, ८६, १४१, ३००, ३९२, ४७४, ४८६, ७६२

अननुलोमक ५५०
अनभिरत २५
अनर्घ २२
अन्यतीर्थीयहरूले पनि ९१

अनागामी ६३, ६५, ७२, १३२, २३७, २३९, ३६२, ३६३, मार्गफल ३४०, मार्गफलमा १४, फल ६५, ७८, ३३९, ३५७, ३९२, लाई २५

अनाचारलाई ७०९
अनाथ-शालामा २८५
अनादर ४४८, ४४९
अनादि संसाररूपी सागरमा १३५
अनानन्द भएका १६५
अनापत्ति १०८
अनालय ३६५
अनास्रवी भई ७६४
अनात्म-कथा ११२, मा ५०९
अनात्मको बारेमा ५२६
अनात्मको दृष्टिले ४५२, ४६५

अनात्मको निमित्तलाई ५१०
अनात्मजक्षणमा १८३
अनात्मलक्षणहरूमध्येमा १८३
अनात्मलक्षणको भावनागरी १८४
अनात्मानु पश्यना भई १६८
अनात्महरूमध्येमा ३७९
अनास्रवी २२२, ३०१, ३९४, ४४४, ५७९, भई ३४, १२७, ७१७
अनास्रवी हुनु भएका आनन्द ४७
अग्निज्वालाका चित्रहरू ५९९
अग्नि परिचर्या २२६
अनित्य ११३, ११८, १२५, १३०, १६८, १८३, ४५२, ५१०, ५२६, हो ११२, ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३, १२४, दुःखादि ५०९, नै हुन् ४९, नै रहेछन् १६९

अनित्यानुपश्यनालाई १६८
अनित्य प्रतिसंयुक्त ४२१
अनिमित्तताको अनुभव ३७८, ३७९

अनिमित्त २१७, ४६०, ४६१, भावना ४६०

अनियत २७५

अनुकम्पिका थिइन् ६४८

अनुगमन १६७

अनुपसम्पन्ना ८९

अनुपादि निर्वाणमा १६३

अनुभूति ३५६, द्वारा ३५५

अनुमति २९, ३०, ३१, ७७, ७८, ९०, १८१, मागिन् १८१

अनुस्मरण २५३, ६४८, ६५४, ६५५

अनुस्मृति ७५६, ७६२, भावना ७५६

अनुमोदन ५७४, ५७५, ५७६, गर ५७३, गरी ६४९

अनुयायी १७४

अनुराग गर्नुहोस् ६७३

अनुव्यञ्जन ४१५, ४८५, हरूले सम्पन्न ४७९

अनुशय ३८१, ३८२

अनुशासन गर १११

अनुशासन गरी १४२

अनुशासन गर्नुहोस् ११०

अनुहार ६६९, ६७०

अनेक कल्पहरूमा ४३८

अनोतप्त ३९३

अनोत्तप्पं ३९४

अनोपमा २३२

अनौठो घटना ४०२

अल्पप्राज्ञी हुन्छन् ३१

अपमान ४४८

अपराध ४६, २९०

अपरिपक्वज्ञान ६४७

अपरिमेय्य कल्प ७१५, हरूमा ७१४

अपरिवर्तनशील हो १२३

अपवाद ९८

अल्पविध्वंसी ५६५

अप्रणिहितताको अनुभव ३७८, ३७९

अप्रतिरूप ५५०

अप्रमेय ६५, ६७

अप्रसन्न हुने ५५०, को चित्त ९७, १०६

अप्रिय समागम छैन १३९

अल्पेच्छी ९७, १०३, ५४९, ५५०, ५५१, ५५२, ५५४, ५५७, ५५८,

५६२, ५६३, ५६५

अब्याकतं १९६, २०१
अभव्यस्थान ७०९
अभिधर्म-नयलाई २२२
अभिनन्दित हुने तृष्णा ३६५
अभिनिष्क्रमण १५७, ५८८
अभिमान गर्थिन् १७४
अभिवादन ६१, ६२, ७३, ८२, ९०, ९१, गरी ७०४
अभिषेक ४०६, ४०८, ६८७, मङ्गल ४०६, पाएको जैँ ६४५

अभिज्ञान ५६९

अमात्यकहाँ २०
अमात्य कुलमा १५४, ७५७, ७५९
अमात्यको शिफारिसद्वारा ५९४
अमात्यकी छोरी ५८४
अमात्यले ५९५
अमात्यसँग ५९५, सोधी ५९३
अमावास्यको ४२, १२८, चतुदर्शी १३१

अमृतदाता २१८
अमृतपदलाई नदेखिकन ७२९

अमृताकार मुखलाई १५९

अयोपट्टं ६०२

अरहत् १६, ६५, १८१, १८२, फल ६३, ६५, ७८, ७५६, मार्ग-फल सम्बन्ध-मा ३५५

अरहत्व २५, ३५, १८१, १८२, १८३, १८४, ३२२, ३५१, ३५२, ३९२, ४१०, ४६५, ४८६, ५४३, ७५६, ७६२, फल ४५३, ४५६, मा प्रतिष्ठित भई १६, प्राप्ति ३३

अरूपलोकमा ७०९
अरूपावचर चेतना चार ३७४
अलङ्कारहरू ४४०
अलज्जा ३९४
अलाप पारी ६९३
अलाप-विलाप गर्दै ६१४
अग्ला ५९९, अग्ला ५९७
अग्ली ४००
अलंकृत १०, गराई ३४७, भई ११

अवर्णना १७५
अववादका २५१
अववाद गर १२९
अववाद गर्ने ९८
अववाद गरी १२८, १३०
अववाद दिने ७९
अववाद दिनुहोस् ११०
अववाद-उपदेश ३५, ३६, ३७, ३९, ४२, ९६, ९७, ११०, १११, ४१४, ४१७, दिन्थे ९६, को निमित्त ७९
अवसान ३६२
अवहेलना ४४९
अवज्ञा ४५३
अविद्या ३८५, नुशय ३८२, ३८३, ३८४, संयोजन ३९४, हट्छ ३८४
अविनीत ३६७
अविपरिणाम धर्म हो १२३, १२५
अविश्वसनीय घटनाहरू २५२
अवीतरागीहरू १४०
अवीतरागी स्त्रीहरू ४५
अशदृश-दान ६६३
अशुभ २१५, २१६, ५२६, मा २ ५, ४३४, ४४३, भावना ४३४, ५०९, भावनामा २१६, ४२३, ४३४, भावनाका ४२२, संज्ञा २१६
अश्रद्धालु ४२६
अश्रामणिक ५५०
अश्रुतवान् पृथग्जनले ३६७
असङ्ख्तं १३९
असन्तुष्ट भई ५५०
असन्तोषमा पुऱ्याउँछन् ९५
असमान छन् ९३
असल मासु २६९
अप्सरा जस्ती १७८
असहाय १७
अस्वादिलो अनुभव ३८०
असाधारण ६३२
असाधारण गुण ६३३, भएकी ६०६, को परिचय ६२२
असामन्त प्रज्ञा १६९
असीत्यानुव्यञ्जन ४८५, ६३८, हरू ४७९, हरूले ४१५, ४६८, हरूद्वारा ४७९

असीवर्षको उमेरमा ५०
असीवर्षीया विधवी महारानी २७
असीहजार ५०५
असुचिपूर्ण २१५, ४१२, ४३१, ४३४
असुचिहरू ४२९
असुर १६३, १६७
असुविधा ५५२, ५५३, दिन हुन्न ५४४

असंस्कृत १३९, ३७०, ७०५
असंख्य कल्प ६५४, ६५९, ६६१, हरू ६६०, हरूका ६५४, का कुराहरू ६५५, हरूका कुराहरू ६५४

असंख्य कालसम्म ७१५
असंख्यवार ७११, परित्याग गरें ७१०
असंख्येय ६५, ६७
असंसर्गरूपले ५३५
असंसर्गी ५४९, ५५१
असंज्ञी सत्वलोकमा ७०९

अह्राए बमोजिम ४५१
अहिरिकं ३९४
अक्षर सिकाउने बेला ५९३
अज्ञाति १०६, का २७३, हरू १०५, १०६, भिक्षुणीहरू १०६
अज्ञान ३८१
अंगुल ६०२

आ

आकाश गर्जेको आवाज ६०२
आकाशानन्त्यायतन १६२
आकाशबाट २२, ओर्ह्लें १५४, खसे ६२७
आकाशमार्गद्वारा २१, २४७, ६४४
आकाशमा २१, १६७, ५४१, ५९८, गई १५२
आकाशमै बसी १८७
आकर्षक दृश्य ६२४
आकर्षित भई १७८, १७९
आकिञ्चन्यायतन १६२
आकीर्ण जीवन ३४९
आकुल-व्याकुल ३४१
आक्रोश ८१

आँखा २१५, ६९४, हरू ६८४, बाट ६३१, को बीचमा

२८८, झिकिदिई २६६, हरू झिम्काउँदैनन् ६८४, हरू राता नभएका ६८४

आँखिभौं ४८३, ६४१, को बीचमा २५०, बाट नीलो रश्मी २१

आगो ३१४, ४४८, ४५४, ५३९, ५५५, फुँ १४८, को चिह्न धुँवा हो १८, मा परेका वस्तुहरू ६६४, लागेको घरबाट ६६४, लागेको ४३८, बलेको ५९६, ले पोलेको जस्तो ६८२

आङ् ६२३, का वस्त्रहरू ६२३, भरी २८, मा हिर्काएको कुरा ५३२, हरू ४९२, फूलेर जिरिंग भई ४९६

आँच ल्याउनेले २३
आचार्य ३७, ३५०
आचार-गोचर सम्पन्न ९८
आल्टाल् गर्न थाले ३०८
आठ अंगुल जति ६०२
आठ उसभसम्म ६०३
आठ-गुरु ८२- धर्म ७९, धर्मलाई ८२, धर्महरूलाई ७९, ८३
आठवर्ष पुग्दा ५९३
आठ-विमोक्ष १५१, २२३, ७६४
आठशय ५९७
आतुरं असुचि पूति १८२, ४२१
आतुरता ४३४, ४४३
आतुरयुक्त २२५
आदरपूर्वक ५६२
आदरसम्मान ४४८, ६०६, को बदलामा ४४८
आन्द्रा ४२९, निस्की ६६७
आदित्य-कुल केतु १४५
आदित्यनर १४५
आधाफल पाउने ६७७
आधा महीना पुग्दा १८२
आधा महीना नपुग्दै ७१७
आध्यात्मिक १२३
आधा योजन ७९, ६१४
आनन्द-भेरी १४२
आनापान-स्मृति-भावना ४२२
आफ्नै खोज गर्नु ३१९
आफ्नै शीरमा ११
आपत्ति १०८, २७३

आँप ६५७, को रस ६५७, ६५८, को रसपान गर्दा ६५६, को एक रुखमा ६६६, को बोक्रा छिल्की ६५७, टिपेर खाएको ६६६

आफू एक्लै ५४२
आफूलाई खोज गर ३३५
आफैले आफूलाई ४४९
आभरण ६३०, मङ्गल ४०६, हरू ६२७, ६३१
आमा १२३
आभास स्फरण गरी ३२१
आभास फैलाउनु भई ४५२
आभूषणहरू १५७, ४९२, ४९५, ४९६, ४९७, ५००, माथि ४९२, ले ४९१

आमने-सामने ४५२
आत्मनिर्भर १७१
आत्मद्वीप १७१, भई ५१
आत्मभाव रहित ३७९
आत्मभावले शून्य ४६१
आत्मरक्षाकोनिम्ति ४९८

आमा ६०, ७८, १३५, १४३, २८३, ४३९, ४९०, को नाम १७३, को वचन सुनेर ४४०, को कुरा सुनी ६४९, प्रति १२, लाई १२, ले मलाई ४४१, लाई सञ्चो छैन ६५६, बाबुहरूलाई ४९७, बाबुहरूका ५३१, बाबु-हरू ५३५, बाबुहरूका नामहरू ५२८, बाबुहरूको ३१८, बाबुहरूले ३०५, ले ४३९, बाबुहरूले ३०५

आमा छोराको दृश्य माथि ६२४
आत्मा ३६७, ३६८, ३६९, छ ३६९, हो ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, मा रूप छ ३६७, मा रूप छ भनी हेर्छ ३६७, ३६९. मा संस्कार छ ३६८, भनी हेर्छ ३६७, ३६८, मा वेदना छ ३६९, भनी हेर्दैन ३६९

आत्मीयता ६४६, ले शून्य ४६१
आमिषदानहरूमध्येमा श्रेष्ठ ७२
आयतन ११५, ४६०, ५०९,

५२६, हरू १२३, १२५, हरूलाई ११९
आर्य ३६७, धर्म ३६९, पुत्र ४०४, ४०५, ४०६, ४०७, ४०८
आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग ३७०, ३७१, लाई नै २६६
आर्यकान्त शीलले ६१, ६२
आर्यमार्ग फल २५, ४२
आर्यहरूलाई देख्ने ३६९
आर्यहरूलाई नदेख्ने ३६७
आयाचना १८८, २२७, ३०२, गर्ने हो भने २५४
आयु ५, १५५, रहेमा १८१, संस्कार ४४, १८१, ७०३, संस्कारलाई ४३, ७०३
आरब्ध वीर्य ४५८
आरम्मण ३७१
आरोग्यता ४४०
आलस्यतामा पुऱ्याउँछन् ९५
आलस्यपन ३९४
आलिङ्गन ४९८, गरेर ४९९, गर्न चाहन्छ ५२३, गरी ६७९, गर्नें बहाना गरी ४९९
आलोक-कसिण २३३
आवागमनबाट मुक्त ३५
आवाज ६०२, ६०३, ६४१, ६६६, पुग्ने छ ६१७, दिनु हुँदा ६२३, दिने बित्तिकै ६२४
आवास-गृहमा ७९
आवाह ४०५, ४०९, गर्ने ४०५, मङ्गल ४०६, ४०९
आवेशमा आई ५७५
आशन-शालामा ६५७
आश्वस्त भई ३०
आश्रय बनाई ६८६
आशा देखाएर ६७३
आश्वास-प्रश्वास ३७३, ४८४
आश्वासन २३, १४०, दिनु हुँदै ४८
आशिसनावाचा १५०
आषाढ पूर्णिमाको ६२५, अर्ध-रातमा ७
आसक्त ३४१, ५२२, ६२२, ६७८, ६९०, गरी ६७४, भई २३५, २८५
आसक्ता ४८८, भई ४९०

आस्रवहरू १५८, २२१, २४४, ३२२, ३३५, ५४३, ७०८, ७६३, बाट ३४, लाई १७०, ४६५, ४७५, ४८६, ५२७, लाई क्षयगरी ७५०

आस्रवक्षय २३४, गरी १२७, ज्ञानहरू १५२, ज्ञानहरूलाई १५१

आस्वाद २३७, २४१, २४२, २४३, २४४, लिइन २३९, नलिने २३७

आँसु १४२, ६३१, खसाल्दै १४८, ६३१, पारी ४७, ७४, ७५, ७६, ७७, द्वारा ६४५

आहारमा लोलुप्यता ३४४

आक्षेप गरी १९

इ, ई

इच्छा नहुँदा नहुँदै ६६२

इज्जत ४८९

इष्ट-मित्र ६१०

इतिहासमा ३

इन्द्रिय २३८, २४०, २४१, मा २४१, २४२, लाई २३९

ईंटहरू ५७५

ईर्ष्या गरी ५४४

ईर्ष्यालागी ५४९, ५५१

ईर्ष्या संयोजन ३९४

उ, ऊ

उत्कण्ठित २५, भिक्षुको कारणमा ६६४, ६६९

उखूको खेत ८६

उखेलन लगाउन ५०५

उद्गार ४७०, को रूपमा ४५६, वाक्यहरूलाई ५१३

उघारी हेर्दा ६२४

उघारी राखिन्थे ५९९

उद्घोषणा ५०५

उच्चलिङ्ग २४१

उच्च शैय्या ६४७

उचाइमा ५९९

उचाल्नु पर्ने ६०१

उच्छेद ४६१

उज्यालो देखिन्छ ५३३

उल्टो कुरा ५४४
उल्टो विचार गरी ५६२, ५६३
उल्टो सम्झी ५६२, ५६३
उठी रहँदा ४२९
उठिरहे पनि ४२३
उडिरहेका हुन्थे ५९८
उत्तमा ६३२
उत्तराधिकारी ६४९
उत्तरासङ्ग २७०, मा पोको पारी २६९
उत्तरासङ्गो ६१२
उत्तीर्ण १४३
उदकशुद्धि १०२, १०३
उदयव्यय ७२९, लाई जानी ७२६, लाई बुझी ५२६
उदय र भङ्गतालाई २२१
उदयास्त १८३
उदाङ्ग पारी ४१०
उदान ४७५, को रूपमा ५१८, ५४५
उद्यान १७६, १७७, को बारेमा १७६, मा १७८, ६१३, ६१८, ६१९, ६८१, मा जान्छु ३१४, मा क्रीडा ३१४, मा नगइकनै ३१४, पाललाई ६५७, भूमि ६१३
उद्देशण ५५२, ५५३, गर्नू ५५५
उद्योगिनी २३३
उद्धच्चं ३९४
उद्धत २३८, २४१
उर्ध्वस्रोतगामी ३६२
उद्धार २१
उध्दुमातकसंज्ञा २१६
उनन्तीस वर्षसम्म ९
उपकार ६५८
उपकारिणी ६६१, थिइन् ६४८
उपकारी थिइन् ७१६
उपस्थाक ४८, १७४
उपस्थान ५६२, गर्यौं १५६
उपदेश ९७, १००, गर्न ४१, ४२, गर्नु हुन्न ९९, सुनी ३२३, ३२४, गर्नु भयो ५०८, गर्ने पालो ३९, गर्न जाने भिक्षु ४०
उपनियम ३७, हरू २७१, ३२२
उपनिश्रय-सम्पत्ति ३४६
उपमाहरू १२२

उत्पलको माला ८३
उत्पल-पुष्पद्वारा २९६

उपसम्पदा ७९, ८१, ८२, ८३, ८८, ५१०, ५११, ५१७, मागे ५२६, गर्ने अनुमति ८७

उपसम्पदाद्वारा शयवर्ष भएकी ८२
उपसम्पादेतब्बपञ्चकं ३३
उपसम्पादेतब्बछक्क ३३
उपसम्पन्न गर्ने नियम ३३

उपसम्पन्ना ३८, ८२, ८३, १००, ४५१, ५१०, ५२६, ५४३, भइन् ७२८, भइन् ७५५

उपस्सयं ५४८, ५५०
उपस्सया ५४९
उपशमानुस्मृति ४२२
उपहार १३, ५३१, ५३३, स्वरूप ६०४, को रूपमा ६२१
उपादान ३६६, रहित भई ५२६
उपाध्याय ३८, ३४८, ६५६, नै ३७, हरूले ३५०, हरू कहाँ गई २४९

उपासक ४२, ले ३९३, उपासिका-हरू ३२, ४१६

उपासना ५४९, गरी ५५१
उपासिका ४६७, हरू ४५, ४९, १४०, १६१, हरूका बीचमा ४२

उपेक्षासम्बोध्यङ्गको १२७

उपोसथ ७, ३८, ७९, गरे ३८, को दिन १३२, को दिनमा ४२, दिनमै १२८, १३१, व्रत ६७६, ६७७, ६८०, व्रतको कारणमा ६८०, व्रतको कारणलाई लिई ६७६, शील ६७६, ६७७, उपोसथगार २३३, मा २३३, ७२९, ७३०

उभिइ पनि रहनु हुन्छ ५५२
उभिइरहँदा पनि ४५२
उभिएर बस्छे ५६०, ५६१
उन्मत्त जस्ती भई ७२३
उल्लंघन ८३
उल्लंघन गर्न नहुने ८६
उल्लंघन गर्नु हुन्न ७९, ८१, ८२
उत्सर्ग गामी १२७

उत्सव ४०५, ६०७, का साथ १८१
उसभ ६०३
ऊन धुन लगाएका कुरा ३७
ऊनहरू १०४, १०५

ए, ऐ

एउटा भनेको के हो ५०७
एक एक पुत्र दिनुहोस् १६
एक कुरुवा अन्न ५३७
एक गाउत ६०३
एक छाक ६४६
एकजोर नयाँ कपडा ५७
एकजोर वस्त्र ९
एक टुक्रा २४६, २६९
एक दिन बाँचनु नै श्रेष्ठ छ ४६५
एक दिन भए पनि जिउनु ४५३
एक नगरबाट ५०३
एक नाम कि ५०७
एक पौत्रिका ३०३, उपासिकाले २२८
एक बित्ता जति बाक्लो ६०२
एकलाख वर्षको आयु ४३७
एकलाख छयान्नब्बे ५०९
१ लाख ५७ हजार ५०५
एकलाख कल्प ३५१, ४६२, ६५४, अघि ३८९, ४३६, ४७६, ५१९, ५७०, ७५९, पछि २०७, ५२०, ७६०, मा ४३७, चार असंख्य कल्पहरू ७१२
एकलाख पटकसम्म ६५
एकलौटी छोरी २५४
एकलौटी पुत्री ४९०, ४९१
एक वस्त्र धारिणी ५१७
१२० योजन २५०
एकशय बीसवर्ष ४३, १५४, को उमेरमा ५०
एकशय हजार कल्प १५५
एकसाता भित्रै १६
एकसातासम्म ५, १५५, २०६
एकहजार घूस खवाई ४९८
एकहजारको थैलो ४९३
एकहजारको थैली ४९०
एकहजार पुरुषहरूको बलले ६०१
एकहजार वादहरू ५०१, का ५०७
एकाग्रता ३७१, ३७२
एकाग्र गरी ४५२
एकाग्रचित्त ३६०
एकान्त सुखमा ४७०

एकानब्बे कल्प अघि ५७३
एकानब्बे कल्पमा २०८
एतदग्गवग्गो ४७०, ५१५
एतदग्रपदमा २२२
एकैचित्तमा ३२४
एकै दिन जिउनु नै ४५५

एक्लै ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, एक्लो ५५८, ५६०, ५६१, गाउँमा बस्छे ५६५

एक्लो ५५४, ५५५, ५५७
ऐश आराम ४०२, गरी ६११, मा ६१३

ओ, औ

ओइलिए जस्तै गरी १७९
ओखल २९२
ओघ १७०, हरू १७०, हरूबाट १८३
ओठ २१४, ४१९, ४४३, ४८१
ओढने ५३६, ६२४
ओत्तप्पं ६५०
ओरोधा ४१
ओवाद १००
ओसारीमा ६७७
ओर्ह्लिन्छ ६७१
ओर्ह्लिनुभन्दा अगाडि ६७१
ओर्ह्लिनु हुन्नथ्यो ६१२
औपचारिक रूपमा ५१३
औपचारिकरूपले १८६
औपचारिक घोषणा ४३, १८६, ३५८, ४६९, ५४३, ६५५, ७३
औरस पुत्री ३९०, ४३८, ४६३, भई ४७७, ५२०, ५७१, ७६१
औंलाको दुइखण्ड १०३
औंलाहरू ४७९
औंलाले ६०२
औंला चोप्दा ४५४
औषधी ४४८, ७२३, ७२४

ऋ

ऋणी भई ५१८
ऋतु अनुसार ६०९
ऋतुक्रम ६००
ऋतु क्रमानुसार ६११
ऋतुमा ५९९
ऋतु सुखको अनुभव ५९८
ऋतुहरूमा ५९६

ऋद्धि १५४, १५८, २२१, द्वारा १७८, पाद २७९, बल २५०, मती २८०, ३००, चमत्कारहरू १५७, पराक्रम २४९, पराक्रमको २५०, प्रातिहार्य ४८, १५२, २८७, प्रातिहार्य-हरू १५७, प्रातिहार्य देखाऊ ४८, १५२, विध ध्यान २३४, विध-ज्ञान १५२, विध-ज्ञानमा १६९, विषय २४९, विषयमा २५२, शक्तिको परिचय २५१, शक्तिको बारेमा २४९

ऋषभ समान ४८०

ऋषिगिरी २९९

ऋषिलाई ७१४, देखें ७१३

ऋषिभेष लिई ६९१

क

ककुध फण्डहरू ६८६

कस्को घरमा बस्ने ४४७

कञ्चुका ६१२

कछुवा २५६

कष्टपूर्वक प्रव्रज्यात्व पाए पछि ३१

कटु २२८, २३६

कटुक ३०३

कठोर बन्धन ४४८

कठोर वचन ६७४

कठोर वाक्य ४४८

कतातिर बगेको हुन्छ ३७९

कतातिर झुकेको हुन्छ ३७९

कथावस्तु कुशल १८६

कथावस्तु-विशारद १८५, १८६

कथावस्तुहरूमा २२२

कन्दफलमूलहरू ६८१

कदम ६२४

कद्दर हुनेछ ३१

स्कन्ध १२४, ४६०, ५०९, ५२६, हरूलाई ४६५

कन्या ४, ५३१, ५३२, ५३४, ६०१, ६०६, पार्यो ५३३, को जीवन ५३४, को रूप ४१८, कुमारीहरूलाई ६००, बनाउन लगाई ५३१, हरूका संख्या ६०४

कनिकाको भात ६१२

कपडा १०, ५८, ५९, तयार पारी ९, बुन्न लगाउनु भयो १०, हरू ४९१, ५९६, ५९७

कल्पना गर्नु भयो ७०३

कल्पमा ६५४

कल्पसम्म बाँच्नुहोस् १५०

कम्पा १६३

कपाल फुली २१५

कपास ल्याउन लगाई १०

कफ ४३०

अम्वल ५९६

कम्बल २७३

कर्मको वेगले ५२०

कर्मचारी प्रति ६१०

कर्मचारीहरूमध्ये ५३९

कर्मचारीहरूलाई ६१२

कर्मजवायु २८५, ३०९

कर्मफलमा विश्वास गरी ७१

कर्मवादी ६४

कम्मर ४१९

कमरबन्धन ५७६

कमल-फूल १४५

कमलका फूलहरू ७१३

कमलको डाँठलाई ३५४

कमलको पातको पानी जस्तै १५

कमलको पात ६७१

करण्डक ३६८

करण्डु ६६६

कराउन थाले ९७, १०३, ५४९, ५५२, ५५४, ५५७, ५५८, ५६०, ५६३, ५६५

कराही जत्रा ५८७

कराहीहरूमा ५९७

करुणाकर १४५

करुणापूर्वक ४५

कलम ५९४

कलह २०, गर्ने १०६, बाट २३, बढन थाल्यो १९

कलाकौशलता ६०७

कल्याणकर ४५०

कल्याण हुनेछ १२, ५९

कल्याण धर्मी ६९, ७०

कल्याण भाषी ९८

कल्याणी ४००, ४०१, ४३९, ५९२

कलापूर्ण १७६

कलेजो ४२९

कलेवर १४७, लाई १४४
कवचका खुट्टाहरू भाँचिए ६२८
कविताद्वारा ४५
कवयित्री ६०६

कषाय-वस्त्र २७, ६४६, लगाई ६४४, धारण गरी २७, २८, ३७, ७५, ६३१, ६३८, हरू ५३८, पहिरी ५३८

कसिण ४५४, ध्यान २३३

का

काकाकी छोरी ६२१, ७३३
काखमा ४४२, राखी ४४२, राख्छन् १३
काञ्चनवर्ण १९२, १९३
कान्छा बाबु ६५६
कान्छा भाइ ४०३
कान्छी ४५५, बडामहारानी १, ५५, ४२८, आमा ४२८

काटी १२६
काठ ४०७, को टुक्राले ६७३, हरू ३१०

काँढा विजेको झैं ४४८
काँढाले काँढा झिक्ने झैं ४१८
कान्तारबाट १४७
काँधमा ४९९, ५३८, बोकेका थिए १६६

काँधभन्दा मनि २४३
काँधकाँधबाट १६७
कान ४४३, हरू ४८२, मा ६४३
कानेगुजी ४२९

कार्पेट ५९६
कार्पेट ६२४, हरूका साथ ५९९
काम ओघ १७०
कामतृष्णा ३६५
कामदारहरू १९, ६१३, ले १९, २०

कामना ३०४, बाट, ३८४, नगर्ने सँग ६७३

काममिथ्याचारबाट ६१
कामराग.संयोजन ३९४
काम-वासना भन्ने नै १८६
काम-विषयहरू २४४, बाट ६४, बाट विरत हुने ६५

काम सुख २४४
कामीले १७९

काय ४६०, धातु ४६०, विज्ञान धातु ४६०, रागबाट ४३५, विज्ञान १२१, गतानु स्मृति ४२२, प्रतिबद्ध छन् ३७३, प्रतिबद्ध छन् ३७३, संस्कार ३७४, ३७७, ३७८, मा स्मृति राखी २१५

कायिक १८६

कारुणिक ४३६

कालपरिच्छेद गरी ४३

कालसर्प ३१०

कालीगडहरूले ६९७

कालो ४००

काषाय-कण्ठधारी ६६

कि, की

किन रुन्छौ १४०

किन्नर ६७९, लाई ६७९, योनिमा ६७८

किन्नरी ६७८, ६७९, माथि ६७८, लाई ६७९, ले ६७९

क्रियावादी ६४

किशोर ५९५

क्रीडा गर्न ६७१, थाले ५९५

क्रीडा गरी ५९८, ६७८

क्रीडामय बाल-जीवन ५९५

क्रीडामा ६०१

कीर्तेपत्र ६८५

कीर्तेछाप लगाई ६८५

कीरण १६७

कीराहरू ५३६, ५७७, ५७८

कु, कू

कुर्कुच्चा १४६, ६४२

कुकुर ६४, ४३०

कुटी बनाई २३४

कुटीभित्र पसी २३५, २६४

कुटुम्बकको कारणमा ६६२

कुण्ठ सन्तानहरू २०

कुण्ठिका सन्तानहरू १९

कुण्ठिहरूका शक्ति २०

कुणप ४२१

कुर्था २७१

कुनै कुनैको चित्तलाई ५६५

कुपथमा लागी ७५५

कुप्रो परेको ६१३

कुम्भहरू ५७२

कुभावना ३२

कुम्भीहरू ५७२

कुमारीलाई ६७०

कुमारीले १९०

कुमारीहरू मात्रै ६०७

कुमारले ६६७, ले ६६६, को भेष ६७१, को कुलमा ६६५

कुलमारपिण्ड ६६८

कुराकानी गर्ने कलामा १८५

कुरा गराउँछे ५६३

कुरा गराउन हुन्न ५४४

कुरा गर्नु हुन्न १८६

कुरा गराउन थालिन् ५६२

कुरुवा ५३७, ले ५३६

कुरुवा बस्ने पालो २७०

कुरूप ४२०, ६६९

कुलघरहरू ५०५

कुलो खनेर ४१९

कुवा ६०३

कुशलाकुशल २४४

कुशल-चेतनाहरू १२, बाह्र ३७४

कुशलवार्ता १४

कृतघ्नी ६८५

कृताधिकार १८४

कृडागर्दै १६८

कृपण हीन कुलमा ७४४

कृमी ४३०

कृषक समान हुनु भवका ४१९

कृषकले ४१९

कृषी कर्मद्वारा १८८

के, को, कौ

केन्द्रस्थान ५०३

केराको थाम जस्तै २१४

केराको बोट कैं १४७

केराको बोटहरू ६०४

केराको बोट जस्तै ४७

केश २१४, ३४८, ४८२, ४८५, ६४१, हरू ४३०, ५००, ५२५, ६४०, विसर्जन ४०४, क्षौर गरी २७, ५३८, ६३१, क्षौर गराई ७५, ३४८- दाह्री क्षौर गरी ६३८

कोइली कराएको १३८

कोखमा ६६४, ६६९

कोश्चो ६००

कोठाबाट २९, ६७२, निस्कीं ६ ३

कोठाभित्र ३२१, गइन् ६७ ,

पस्दा ३४२, पसी ६७२, सम्म ४९

कोठामा ३४१, ३४२, ३४४, ५३२, ६७२, गई ४९०, बत्ती नै चाहिन्न ५३३, शम्म पुन्याउन जानुभयो १५९

कोठी ४८०
कोदाली ६९७
कोदालो ६८
क्रोधको दोष ६८२
क्रोधित भएर ५७५
कोर्रले पिट्दै ४८९
कोविद १८३
कोसेय्यं २७३
कोसेलीहरू पठाए ६४७
कौडो ४४८
कौमारी ब्रह्मचर्य २९७, ३३२, ३९१, ५२१, ७४७

कौवा ४३०, ५३६, ५३७, ५७७, ५७८, ६९८, हरूको ६९८, हरू आई ६९९, का कुराहरू ६७७, का राजा ६९९, लाई समात ६९९, को कुरा सुनी ६९९, को उपदेशको परम्परा ७००, को रूप ४१८

कौशीमा ५३७

ख, खा

खड्ग ६८६, ले ६३१, ले काटेको ४९५, को टुप्पोले ३५४
खर्पन ६७२, मा ६७२, ६९९, छाडी ६९९, ले थिची ६७२

खरानी थुपारी ७२०
खरो २२८
खलबली मच्चियो ६२९
खलल पार्नाले २३
खसालिदिइन् ४९९

खाट्मा १३६, २३५, ३२१, ५३५, ५९६, ६७२, सुत्न थालिन् ६४७, पल्टिरह्यो ४९२, को माफमा ५३५, वरिपरि ५९७, गएँ ३२७, नसुती ३४१

खाट्बाट २३५
खाटमनी २३५
खाट्हरूमा १६६
खाद्य भोज्यहरू ५८८
खाना ६७१, ६७२, ६९९, हरू ६७२, ६९९, खाई ६७६, ६९९, बोकी ६७२, नखाइकन ४९२, पानहरू ५९६, ५९७

खि, खु, खू

खिन्नहुन थाले ९७, ५४९, ५५२
खुट्टा ७५, ७६, ७७, १२९, ६२५, पखाल्दा ३२७, पखालेको पानी ३२०, ३२१, ३२७, पखालेको पानी माथि ५१०, पखालेको पानीलाई ५२६, सुन्निएको थियो २८, हरू ६२३, ६४५, लाई ६२५
खुला ठाउँमा ५६०, ५६१
खूर्पा ६९७

खे, खो

खेत ५७७, हरू ५३६, ७१०, मा ५३६, मा बिउरोपी ३२७
खेतालाहरूसँग सोध्दा ५३६
खेती गर्दथे १८
खेल्न ५९५
खेलाउनु हुन्थ्यो ६
खेलि रहेकी एक कुमारीले १९०
खोज तलास ६२९
खोट् लगाएको कुरा १७५
खोपीको दैलो ६२४
खोपीतिर ६४४
खोपीभित्र ६२४, ६४४
खोपीमा गई ६२८
खोलि दिनुभयो ३२
खोले ६१२
खोमं २७३
खोसेर लग्यो ६२७

ग

गँगटा २५६
गङ्गाको २०२, तीरमा २८७
गजसमान ४७९
गर्जेको जस्तो ५९८

गणिका २६२
गणितज्ञ १९८, २०२
गति नै छैन १७०
गल्ती ४६
गन्ध १५५, धातु ४६०, अर्कै हो ३६७, कुटीमा ३२१, ४१८
गर्भधारण २६०, २८४, ६८९
गर्भमा ३
गर्भवती २८४
गर्भाधान ६१३
गर्भिणी ३०९, भइन् ३०८, समेत भई २४७
गम्भीर २००, छ २०२, प्रज्ञा १६९, ज्ञान १८४, प्रज्ञा हुने १८७
गरुंगो दोष ८०
गरुंगो भार १४१, ३३६, भरलाई ३००, ५२७
गरुड १५३
गलत धारणा १७८
गहनाहरू ६४६, फुकाल ५२३
गहभरी ४७, ७४, ७५, ७६, ७७, आँसु पारी २८, २९, ४४८, आँसु लिई १६५

गा

गाइ रहेछन् १७७
गाईको मासु २४६
गाईलाई लखेट्न थाल्यो ६६७
गाई मारी १२५, १२६, २६८
गाउत ५४२, ६१४
गाउन थाले ६२३
गाउँ ७१०, बाट ५५४, ५५७, ५६०, मा १५६, १८५, हरूमा ३५२, मा ५६४, जान्नुहुन्न ५४४
गाग्रा ५३७
गाग्रोमा ३०७
गाँठाहरू १२५, १२६
गाडामा २८४
गाडालाई ६०३
गाडाहरू ५३८
गाडी ५०३, ५०४
गाडीवान्ले २८५
गाथा-बद्धगरी ५१३
गाथाहरू १८०, ४७५, ४९९, ५४५
गाम्भीर्यताको मूढ तत्वलाई ३५६

गाम्भीर्यतालाई ३५६

गाला ४८२, मा हिर्काउँदा ५३२

ग्राम ५०२

गि, गी

गिजा ४८१

गिद्धहरू ६६७, ले ४३०

गिरिव्रज ५२१

ग्रीवा ४४३

गीत १७६, १७७, गाइरहेको ६७९, गाउनु भयो ६७८, गाउन थाले ६२७, पद ६२१, स्वर ६७८, सुनाए ६२१, द्वारा १६७

गीलो रगत २४४

गु

गुण छ भने ६४३

गुणन्धर १४६

गुण भूषित १४६

गुण भूषिता ५९२, ६४७, नारीहरू

गुणानुसार ४५५

गुणानुस्मरण ५४५

गुप्त पत्र ५३४

गुनासो १७४

गुरु-आपत्ति १०८

गुरु-दक्षिणा ६२१

गुरु-दोष ९८

गुरु-धर्म ८०

गुलियो ठान्द छ २३६

गुलियो सम्झी २३६

गुह्येन्द्रिय २३८, मा २३८

गो गौ

गोघातक १२५, १२६

गोठ ६६७

गोठालाले ६६७

गोत्रभू ६६

गोधा ७३३

गोपाल ५४६

गोपालिका स्त्री २४१

गो-व्रतादि ६४

गोरी ४००

गोरु २६१

गोली गाँठाहरू ६४५, भएका ४७९

गौतम गोत्रमा ३९०

गौरवपूर्वक ८१

गृ

गृष्म ५९६, ६००, ऋतु ५९९, ऋतुको प्रासाद ५९७, ऋतुको प्रासादमा ५९९

गृहत्याग ७, ५८५, ६२५, ६८३, गरी ६२६, गर्नेतिर ६२३, गरेर जानेछु ६१८, गर्नु भयो ७

गृहस्थी जीवन मै ४६९
गृहस्थी परिषद् ३१६
गृहस्थीमा छँदा ९
गृहस्थीमा हुनु भएको भए २४
गृहस्थीमै छँदा १८१
गृहस्थी भेषमा १८१
गृहप्रवेश ४०६, ४०८, गर्ने ४०५
गृही-जीवनका कुराहरू ५०९
गृही-जीवन ४०२, मा ३५७

घ, घा, घि

घटनाहरू २५३
घडाहरू ५७५, मा ५९७
घमण्ड ४१४, हटाउने ८०
घर गृहस्थीमा ६५१
घरघर पिच्छे ३६७, भिक्षाटन् ६३६, घुम्दा ७२५
घर छाड्नु भएदेखि ६४९
घरछाडी ७३, ७४, ३००
घर त्याग्ने छन् ६१६
घर धन्दा ४४७, हरू ५३५
घर धनी ४४७
घर फर्कने अनुरोध गरी २५
घरमा ६००, छँदा ६६३, बस्दा ६५६, बसिरहँदा ४७४, पनि बस्ने छैन ५३१

घरबाट पनि १३९
घरहरू दिँदा ६९९
घर्षण गरी २४०
घाउ थियो २३८
घाउ पऱ्यो १०३
घाँटी ६४१

घ्राण ४६०, धातु ४६०, विज्ञान-धातु ४६०, विज्ञान १२०

घाँस काटेर दिए ६९४
घाँस काटेर ल्याई ६९४
घाँस बोकेर ६९४
घिन्लाग्दो गरी ४२०

घु, घू, घृ

घुँडा टेकी ७५३
घुँडाको कपडा फाट्ने गरी ७५३
घुँडाले ३११
घुँडामा पाटी लिई ५९५
घुँडाभन्दा माथि २४३
घुँडाहरू भएका ४८०
घुमफिर गर्दा १३५
घुम्रीएको हुनाले ५००
घुम्रीएका केश ५००
घ्यू ५७५, हरू ६५९
घूस ५२२, खाएर २५७
घृणा ४४९
घृणित ४४३

घो

घोप्टोपरी ३११
घोप्टो परिरहेको ६७२
घोडा १९, ७०७, ७१०, ठीक पार्न आज्ञा दिई ६२४, को रौं ६०३, को पुच्छरको रौंलाई ६०३, मा चढी ५३६
घोर तपस्या गरी ६३५
घोषणा १८६, ४५६, ५१३, ५२३, गरी ५०३, गर्नु होस् ४९६, गर्न लगाए ६०१
घोष प्रामाणिक ४१५

च

चक्रचिह्नले ६४२
चक्रवर्ती २, ३, १५, २०७, ४११, ४३८, ५२०, राजा ६४९, ६५८
चक्रविद्ध ६०४
चक्रविध ६०४
चक्राङ्कित सुकोमल पाउमा ४५
चक्राङ्कित पादकमलमा ७०४
चखेवा ६७७
चखेवी ६७७
चण्डाल २६०
चतुरृद्धिपाद १८४
चतुर्थध्यान ५०, १६२, ३८४
चतुदर्शी १२८
चतुदर्शी उपोसथको दिनमा ४२
चतुर्धातु व्यवस्थान ४२२
चतुप्रतिसम्भिदा ३५, १५८,

१८४, २३४, ३२२, ५२७, ज्ञान ५१०, ५४३, ७५६
चतुप्रामाणिक लोकजनहरू ४१५
चतुर १२६
चतुवैशारद्यतामा ६१७
चतुसत्य विशारदा २०८
चन्दन ६१२
चन्द्र ६२८, ७०७, र सूर्य ६२७
चन्द्रमा १२८, १३१, १४४, १४६, ६४१
चन्द्र-सूर्य १६७, ऊँ ४, प्रकट छन् ३५४, लाई १५३, हरूले १६७
चप्राको ४००
चमक १२३
चमत्कार ६०४
चमर ६८६
चरण कमलमा ४९, ६१७
चराहरू ५९८, ६६७, ले ५३६, ५३७
चरित कथा १८५
चरितका कुराहरू ५१०
चरितानुकूल ४२२
चलाचल ४९, १६१
चक्षु १३०, ४६०, मान् १५३, ७१८, विज्ञान ११९, विज्ञानधातु ४६०, धातु ४६०
चक्षु नित्य हो कि अनित्य हो ११२

चा

चाउरी १७९
चाँडै आउनु होस् ४०५, ४०६, ४०८
चाँडै फर्केर आउनु होस् ४०४
चाँडै धर्मावबोध गर्नु भएको ५१३
चाट्न चाहन्छ ३४६
चार-ओघहरूबाट २२१
चार उसभसम्म ६०३
चार घोडे रथ २८७, ३००
चार घोडे बग्गीमा ८, ६१६
चार चोक्टा ६९९
चारतले घरहरू ६३७
चार-प्रतिसम्भिदा १५१, २२३, ७१७, ७६४
चार दृश्यहरू ६१५
चार ब्रह्मविहार ४२२
चार महीना ६१८, सम्म १५६

चारसतिपट्ठान ३७२
चारहाते एक टुक्रा कपडा ५३७
चारिका गर्दै १७४, ५०४
चारिका गर्नु हुँदै १४, २६
चारैतिरबाट ४९८
चारै दिशातिर ६२९
चारैदिशाबाट ५०
चालीस कोटी धन ३४४
४० कोटी ३०५
चालीसौं हजार ६११
४० सौं हजार ६०४
४० हजार नर्तकी ६४४
चालीस हजार नारीहरू ६०८
४० हजार ६०५, स्त्रीहरू ६०९

चि, ची

चिम्टाले च्याप्ने झैं ३५४
चित्तको अङ्ग ३७४
चित्तको वशमा परी ३०७, ३३२
चित्रकारीको भेष ६७१
चित्रहरू ५७२, ५९६, ५९७
चित्तधार ३७९
चित्त नदुखाई ६१०
चित्त प्रतिबद्ध छन् ३७४
चित्तमल ३८१, हरू २३४, ३१९, ६२१
चित्त-रागलाई ४३५
चित्त विमुक्ति १२७, १३०
चित्त विक्षिप्त पारी ७२३
चित्तवृत्ति ३५४, लाई ५०८
चित्तसंस्कार ३७३, ३७४, ३७७, ३७८
चिता २५६, हरूमा १६७, तिर गइन् ३१४, मा ३१५, ३१७, मा राखी ३१४
चिन्ता ४८, मा २९, नगर ६५७
चिन्तित १७५
चिनिसके ४८६
चिप्रा ४२९
चिरकाल नबित्दै ३५०
चिरञ्जीवि हुनुहोस् १५०
चिरस्थायी हुन्न ८५, ८६
चिरस्थायी हुने छैन ८४
चिरस्थायी हुने थियो ८३
चिल्लो ६४०
चिह्न ४८१
चीनिश्रोत अनुसार ६०८
चीवर २७३, ७१७, सिउने काममा ४०, वस्त्र १०, ९८,

वस्त्रहरू २७२, वस्त्र छाडेर २४७

चु, चू

चुकूल लिएर ३२८
चुल्ठो ४१९, बेची १९०, ३५१
चुँडाली काट्छ १२५, १२६
चुडिएको लताऊँ १६१
चुप लागेर बसिन् ५०७
चुम्बट २०
चुम्बन गरी ६७२
चुलामा राखी ४६४
चूपी १२६, ले १२५, १२६, ले रोपेको जस्तै ६७७
चूरी ६६६, हरू ६२७
चूलोको भाँडोमा ४५४
चूलोमा ४५४, आगो ४५४

चे, चै

चेतना ४७८, हरू ३७४, प्रणिधी-द्वारा ४३८, ५२०, ५२१, ७६१
चेतावनी दिई ६७१
चेतोपरियज्ञान १५२, १५८, १७०, २२१, २८७, ७६३
चैतसिक ३८०
चैत्य २६६, ५७२, ६२९, मा ४७८, बनाई ५७६

चो, चौ, चं

चोर ४८८, ४९३, ४९५, प्रपात ४९५, ५२२, प्रपातका देवतालाई ४९३, प्रपात बाट खसालि दिए ५००, लाई ४८९, ४९०, ४९१, ४९९, ५२२, ले ४९३, ४९५, ४९६, ४९७, ४९९, हरू २६७, हरूले २४६, २६९, हरूका नाइकेले २४६, हरूलाई २४६, ५१२, नक्षत्रमा ४८९, नाइकेको २६९, नाइकेले २४६
चोर्ने बानी ४८९
चोलो २७०
चौघोडे बग्गीमा ६१३
चौघोडे रथमा बसी ३१४

चंक्रमण पनि गर्नु हुन्छ ५५२
चंचलपन ३९४

छ, छा

छ अध्यात्मिक ११५
छ आध्यात्मिक १२३, आयतन-हरूलाई १२६
छ अनुस्मृति-भावना ४२२
छ अभिज्ञान १५१, १५२, ७६४, हरू २२३
छट्पटी ३४१
छत्र ६४९, ६८६, ओढी ६३६, दिन पर्‍यो ६००, धारण गरी ६८६, धारण गर्ने ४०५, लिई ६२७, हरू ५८८
छ तीर्थीयहरू ६१७
छन्दराग ३६६
छ दिशाहरू नमस्कार गर्ने ७५४
छ धर्महरू ८१
छ बाहिरी-आयतनहरूलाई १२६
छद्म भेष लिई ६७२
छ वर्ण रश्मी २१
छ वर्षसम्म ७, ६३४
छवि ६४१, कल्याण ४००, वर्ण ४००, द्वारा ४३९
छाँट्-काँट् ५३९
छाता १५३
छाती ४१९, पिट्दै ४५
छाप्रो ३१०
छाँया १२४, ६४९, ६८४, समान ५७३, वान् ३६७
छाला १२५, मा टाँसिएका १२६, ले १२५, ४२३, ले युक्त छ १२५, ले मोरी १२६

छि, छु

छिचल्नु पर्छ ६०२, ६०३
छिचलेर ६०३
छिडीमा ४५२
छिन्नभिन्न पार्छ १२६
छुटयाउन १०६, लगाउँदथे १०४

छु, छे, छो

छेदन गर्छ १२६
छोरा १३५, ४०२, ४०३, ६३६, ६६७, ६९६, को हात-बाट ४४८, को बचान

१३, लाई ६६७, हरू ४४९, हरूबाट ४४८, नपाएसम्म ६७०, छोरी ४७४, छोरीहरू त्यागी ४६८, छोरीहरूद्वारा ४४९

छोरी २८३, ४०२, ४७७, ४८८, ५२१, ६९६, ६९७, ६९८, लाई २३१, दिन सक्दैनौं ६०७, हरूलाई ६०४, हरूमध्ये ६६९

छोरोकै हातबाट ४४८

ज

जग खनाउने कार्य ५९६
जङ्गलको बीचमा ७३६
जङ्गलमा २३४, २३७, ६८७
जङ्गलबाट आई ६८७
जगत्गुरु १६
जग्गा-जमिन ६९९
जस्तै त्यो हो त्यस्तै यो हो ४३०
जस्तो त्यो हो २१७
जस्तो यो हो त्यस्तै यो हो ४३०, ४४३
जनताहरू ४
जनपद चारिका गरी २३४
जम्बुक २६२
जम्बुसाखं ५०१
जन्मेकै दिनमै ५८७
जन्मिनु भएको दिनमा ५८७, ५८८
जन्मिने बित्तिकै कुरा गरेका ६९५
जमिन मनी ६०३
जमुना रुखको एक हाँगा ५०१
जमुनाको हाँगा ५०४, ५०६, लाई ५०५, ५०६
जमुनाको एक हाँगा ५०३
जरा, ७०४, जीर्ण ४६१, मा अन्त हुनेछ ४४०
जरात्व ४१२, ४४०
जलाइ दिए १६८
जलेर गए १६७
जबर्जस्ती गर्न थाल्यो २३५
जवन-प्रज्ञा १६८
जवाफदेही ३२

जा

जाज्वल्यमान पारो ६३८
जातककालीन १९२

जातियस्मरण-ज्ञान ६६८, ६७७
जातियतामा १९
जातीले ढाकेको थियो ५९८
जान न चाहने १७५
ज्यान रहने छैन ४९७
जानी जानी ५५२, ५५३
जाङ्मा समाती ४९९
ज्यामीकाम गरी ६८८
जार पुरुष ३०७
जालमा ६७३
ज्वाला १२२, निस्केको ५९६
जालीहरू ५९६, ५९७
ज्यासलमा ६९७

जि, जी

जिते तापनि ५१२
जिद्दीगरे पछि २७१
जिनले २१९
जिनवत्सल १४८
जिन-पोषिका १५७, ५७८
जिस्रो ४८२, ६४१
जिह्वा ११४, ४६०, धातु ४६०, विज्ञान १२१, विज्ञान धातु ४६०
जीवन १६३, १७३, ४४०, परित्याग ७१०, परित्याग गरें ७०९, भर ३१, ७९, ८०, ८१, ८३, ८६, यापिका १५५

जु, जू

जुन अंचि हो सोही वर्ण हो ३६७
जुहारातहरू ५८८, छरे ६१६
जूहिको माला ८३

जे, जो

जेठको महीना थियो १८
जेठा भइ ४०३, ४११
जेठी बुहारीको मुखबाट ४४८
जेठो छोराको घरमा ४४७
जेठो छोरालाई भनी ४४८
जेठो भइ ४३९
ज्योतिष-आचार्यहरूले २
ज्योतिषलाई बोलाई ६८५
ज्योतिषहरूका कुराहरू ६७५
जोतीरहेको खेतमा ५३६

झ, झा

झगडा २१, ५८६, गरी ५६४,

परी २८५, लुभिक्षुहरू ३९, शुरु २०, हरू २१

झण्डा ६१५, ६२७
झ्याल उघारी ४०७, ४९०, ५९६
झ्यालका खापाहरूमा ५९६, ५९७
झ्यालबाट ४०५, ४०८, हेरिरहँदा ६६७
झ्यालमनी ५९७, बसीरहेकी थिएँ ४७९
झ्यालमा ९, ३४०, ४६८, ६९९, बसिरहेको बेलामा ६६७, बसिरहेकी थिइन् ६२१
झ्यालहरू ५९६, ५९७, ५९९, उघारी ६३७, ५९६, ६९७, उघारी हेर्दा ६३८
झ्यालि पिटाइ दिनुहोस् ६०१

झि, झू

झिम्काउँदैनन् ६८४
झूटा कुरा सुनेर १७८
झूसिल कीरा २४१

ट

टहलिरहँदा पनि ४५२
टाउको देखेर २४०
टिपेर लगिहाल्यो ३१३
टुक्रा टुक्रा पारी ५४
टुप्पो ६९७
टेबलनिर ५९४
टेवा मिल्यो २६
टोलमा ३१४

ठ

ठटाएको आवाज हो ६०२
ठूला ठूला ५९७
ठूला-स्याना २४५
ठूलो आमा २९
ठूलो सुख हो २३

ड

डराउने स्वभाव ६८४
डाकुको नाइकेले २८५
डांकाहरूले २६६
डांखलाहरू १०४, १०५, १०६
डुङ्गा जस्ता ५९७

डुङ्गीको काठलाई ६०२
डुलाउने ६
डुब्न थालिन् १७८

ढ

ढिलाई ३०
ढुङ्गा ६७४, ले हानी ६६८, मा खाल्टो खन्ने फैं ६७३
ढुङ्गाका गोलाहरू ५९८
ढोका ५८६, मा ६११, निर ६०४
ढोकाबाट बाहिर गए ६१६
ढोकाहरूका बाहिर ६१८
ढोगी १३८, १४०, ६४५
ढोग्न चाहन्छु ४५
ढोग्न पाउनु नैं ६४६

त

तत्कालीन समाजमा ३२
त्वच-पञ्चक-कर्मस्थानका ३४८
तटस्थ ५४५
तटस्थता ६४६
बताइदिए ४६५
त्यस्तै त्यो हो २१७
त्यस्तै यो हो ४४३
तथागत न केवल मार्गदर्शक ४४९
स्तन २१४, झोलिएको २१५
तन्नाहरू ५९६
तपस्या ६३१
तपस्वीहरू ५३९
तपस्वी भेष १९०
तपाइकी आमा हुँ ४५
तपाइसँग घरमा बसें ६१०
तस्बीर ६२९
तबेलामा ६७०
तबेलाहरू ५३६, ५३७, ५३८
तरुण ८३
तलाउहरू ५३६, ५३७, ५३८, ५९६, ५९७, ५९८, ५९९, का पानी ६२८, का चित्रहरू ५९९
तर्साउन ७३५, आयो २५०
तर्सेर उफ्रिन थाले ६०२

ता

त्यागी-जीवनबाट ६९१
तात १४९

तातो पानी ४५४, सोध्दा ४६५
तान चलाउन हुन्थ्यो १०
तान राख्ने शाला १०
ताम्रवर्ण १४६
तारण ३३५, ४४९, गर्न सक्छन् ४४९, हुन सक्तैन ३३५
ताराहरू १४०, ६२७, ६२८, ले झैं १४६, चम्किन्थे १६७
तारा झैं १६५
तारागणहरू १६७

ति, ती

तिघ्राहरू भएका ४८०
तिघ्रा ४४३
तित्रा ७३३
तिब्बतीश्रोत अनुसार ६०८
तिरश्चीन ६४७, कथाहरू ३५, हुनेलाई ६५, लाई दान दिन्छ ६४
तिरिक्क पनि बोलेनन् ६२४
तिलाञ्जली दिई ६२५
तीर्खा ४६, मेटिने ४६
तीक्ष्ण प्रज्ञा १६९
तीर्थस्थानमा ५३२
तीर्थियहरू ४३६
तीर्थिय परिव्राजकाराममा ५४२
तीर्थियाराममा ५४२
तीर्थियहरूलाई मर्दन गरी ५७१
तीन ऋतुका ६११
तीनस्कन्धहरू ३७१
तीनै प्रासादहरू ६२९
तीन प्रासादहरूमा ६११, बस्ने ६०९
तीन विद्या १५१, २२३, ७६४
तीन वेदनाहरू ३८०
तीन शिक्षाहरू ७६०
तीर २२५, को डोरी ६०४
तीन ५७७, मा ५३७, हरू ५३७

तु, तू

तुलादण्ड २२७, ३०२, हो १८८
तृण पादुकाहरू ६८७
तृष्णा ३६५, क्षय ३५, हुन्थ्यो १४६
तृप्ति हुँदैनथ्यो १४६
स्तूप ५७२, ६३६
तूर्यनाद २२५, को बीच ६११

ते, तै, तो

तेजकसिण ४५४

तेजधातु अधिष्ठान गरी ४६५

तेल ६, ४२९, ४७८, प्रदीपको तेल १२२

तेश्रो प्रासादकी महारानी ६०८

तैर्थीयहरूलाई ४३६

स्तोत्र ६३८

तोरणहरू ५७२

त्र

त्रसित भए २१

त्राण ३१९

त्रिचीवरहरू १५६, ५७६

त्रि-भव १५०, संसार ४२१, संसारहरू ५३८, हरू ५३९

त्रिलोकाग्र ४३९

त्रिविद्यावान् ५६९

त्रिविद्याविद् ५७९

स्त्री ६६५, ६६७, पनि ४९९, अङ्गहरूले सुसम्पन्न ५०९, कै रूपमै १७९, को चित्त २४८, को चिह्न पति हो १८, को साथ ५४०, जाति अल्पप्राज्ञी हुन्छन् ३१, जातिको कमजोर ३२, जातिको निमित्त ४६, ७६, ७७, जातिको भावले ३२, जातिलाई ७६, ७७, ७८, जातिले ४६, ७३, ७४, ७८, ८३, ८४, ८५, ८६, जातिहरू, ६८५, रत्न ६५८, रूप १७८, ४२०, रूपमा १७८, रूपको १७८, रूपलाई २१६, रूप देखेर २४८, ले ६६६, लाई ६६७

स्त्रीहरू ६२४, ६४५, का दुर्गुणहरू २५, दुर्गन्धी हुन्छन् ३७, १०२, नै १४५, नै सबै दोषकारी हुन् ४६, मध्येमा ५७४, का बीच ६०५ को प्रव्रज्याकोनिमित्त १४५, का साथ २६, ले नै गर्दथे ६११, ले धर्माव-बोध गर्ने १५२, लाई

छुन सक्दिन ३४४, लाई ९१, १४८, बाट २५, प्रव्रजित भए ५४२
स्त्री-पुरुषहरू १९०
स्त्री पुरुषको चित्तलाई २४८
स्त्री-पुरुषत्वको ३२
स्त्री पुरुष दुवैको मार्ग ३२
स्त्री पुरुष दुवै साथमा हिड्नु १९०
त्री चीवरहरू ३३१
त्रुटी ४६, छ भने ४६, भएको छ भने ७०५
त्रैविद्य ५६९, ब्राह्मण, ५७९

थ

थलगोही ७३३
स्थविर भिक्षु ६७, हरू ३७
स्थविरा १७२, २३५, ले १७३, २३६
स्थानोचित्त बुद्धिको कारणलाई लिई ६९६
थाम समाती ४५२
थालीमा खन्याई ५७५
थालीहरूमा ५८८
थाहा नहुनेलाई २४२
थीनं ३९४
थुक ४२९, लाई ३४६
थुकि दिए ६७२
थुचुक्क बसिन् ३१७
थैलो थाप्न आउनु पर्ला १९

द

दकर्मीहरू ५९६
द्वङ्गुलपञ्ञ परमं १०३
दण्डकर्मदिन्थे ४५१
दन्त ३४८, कल्याण ४००, ४०१
दयापूर्वक ३२
दयालु ६०६, ६१०
दरबारबाट ३६७, ४०६
दरबारमा ४१०, ६८१, आएदेखि ६७२
दरवारमै फर्केर जानु भयो ३१४
दरवारिया जीवन ४०२
दरी ५९७, हरू ५९९
दरीद्र ५७३, ६७६, कुलमा ६६८, ६७६
दरुण २२८, ३०३
दश-अशुभ-भावना ४२२
दश औंला जारी ५१७, ५२३, ५४०

दश कसिणहरू ५०१
दर्शन गर्नु भयो ७
दर्शनीय ९, ४४१
दशपुत्रहरू ४४५, जन्माएँ ४६०, पुत्रहरूका ४६४
दशक्लेशहरू ३९४
दश संयोजनहरू ३९४
दशहजार वर्षसम्म २०८
दक्षा ५४४
दक्षिण द्वारबाट ४८९
दक्षिणद्वारनिर ५९५
दक्षिणपूर्वपट्टि ६०४

दा

दाउरा खोज्न जाँदा ३३३
दाउरा खोजेर ल्याउने ३०७
दाउरा सकिएको १४८
दाजुभाइ ४३५
दाँतहरू १५३, ४०१, ४८१, ले सुशोभित ६४१
दाँतमा मैलो परेकी ५१७
दाँत फुक्लिई २१५
द्वात्तिसाकार ४५१
द्वात्रिंशलक्षणहरू ४५१
दान कार्यमा अघिसर्ने ६०६
दानको फल ६७
दानचेतना ५९
दान दिन्छ ६३, ६४, ६६, ७१, ७२
दानदिन पर्ने हुन्छ ७५३
दान दिने छन् ६७
दान फलको त के कुरा ६५
दान विभाजन ६, ११, ६५
दान विशुद्धि ६९, का कारणहरू ६८
दानी ६६३, ६६४
दाम्पत्य जीवन ६१३, को सम्बन्ध ६५९
दायकबाट ६७, ७०
दायाद ५६९, ५७९, प्राप्तगरी ५२०, माग ६४९, दिनु होस् ६५०
दाँया ६०२
दारभरण ६००
द्वारहरूमा ५७२
दाश गाउँमा १५५, ५३९
दाशगाउँहरू ५३६, ५३७, ५३८
दाशहरूले ५३९
दाश-दाशी ४८९, ६१०, ६१२, ६१३, हरू ५३८, हरूबाट ५८८

दाशी ४१, १७९, ४८९, ४९६, ५२३, हरू १५४, कुलमा ३५१

दाशी खुज्जालाई ६७०

दाहकार्य ६६३

दाह सस्कार ५१

दाह्राकिटन थाले ६२३

दाहिने जाति ५४०

दाहिनेतिरबाट ५३५

दाहिनेतिरको बाटो ५४०

दि, दी

दिदी बहिनीहरू ३३२, ४०३, ४३९

दिनमा ५९९

दिव्य १५८, नृत्य १६७, चक्षु १५१, १५२, १५८, १६५, १७०, १८४, २२१, २८७, २९५, ३९४, ४६०, ४६९, ४७४, ४८७, ७६३, चक्षु लाभिनी ४६७, ४६९, ४७०, ४७१, ४७२, ४७७, चक्षुलाई ४८६, श्रोत धातु ७०८, श्रोतज्ञान १५२, १६९, १८४, २२१, २८७, ३३५, श्रोतलाई ४३

दिव्यमय जीवन ६११

दिवाविहार ४३, को निमित्त ७३१

दियो ३२१, लिएर ३२७, को शिखामा २३३, को बत्तीको शीखातिर ७२९

दिशापूजामा तत्पर थियो ७६१

दीघाङ्गुलिमा १४६

दु, दू

दुइवर्षसम्म ८१

दुइ हप्ता २३४, हुँदा १८३, नपुग्दै ३००

दुष्करचर्या ६३१

दुकुल ५९९

दुइकोटी नरनारीहरूले ७६२

दुष्कृत्य-आपत्ति ९१, ९८

दुःख ६१, १२३, १२५, १८३, ४५२, को कारणले ६१०, को कुरा पोख्न ६५६,

पनि बहुविध २९९, ७१७, निरोध ६१, निरोध-गामिनी प्रतिपदा ६१, वेदना ३८०, ३८१, वेदना हो ३००, वेदनाबाट ३८३, वेदनामा ३८२, ३८३, वेदनामा के सुख हुन्छ ३८०, समुदय ६१, मा दुःखी ६१०, हो कि सुख हो त ११२, हो ११३, ११४, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, ३८१, ४००

दुःखानुपश्यनालाई १६८
दुःखी दुर्मन भई ७४
दुर्गन्ध ४२०, ४३४, ४४३, लाई ४२०, युक्त २२५

दुट्ठुल्ल आपत्ति १०८
दुन्दुभि नादगर्दै १६३
दुधे वालकलाई ३१२
दुष्परिग्राह्य १९८, १९९, २००
दुर्भिक्षहरू ६६८
दुराख्यात–धर्म ९१
दुर्लभ १४४, नाम १४४, को कुरा हो ४६

दुर्विनीता ५३२

दुःशील ६९, पापधर्मी ६६, पृथग्-जन ६५, पृथग्जनलाई ६४, लाई ७२, लाई दान दिन्छ ७१, ले ७१, ७२, भिक्षु ६८

दूत २५, ले ६२०, सँग सोध्दा ६२०

दूध ६, २९९, खवाई ४६, खवाउनु भई ४६, को धार ४०१, छाडेपछि ६८९, पिउन ६४५, पकाएको ४९४, न छाड्न्जेलसम्म ६८९, दिनु भयो ६०, ७८, पनि पियाउनु भयो ६०, ७८

दूरीमा ६०३
दूषण २६४, गऱ्यो २३७
दृष्टि ३९४, पथबाट २३५, संयोजन ३९४

दृश्यहरू ६१४, देखेर ६१४
दृष्टि जालमा ७६१, परी ७५५

दे, दै

देखेको भए ८०
देब्रेजाति ५४१
देब्रेतिरबाट ५३५
देब्रेपट्टिको बाटो ५४१
देब्रेतिरको बाटो लिई ५४२
देव १६३, कन्या १७८, २६०, सभामा ५४
देवता १६३, ले ४९९, को प्रभावले ६१५, हरू १३९, १६३, हरूले १३८, १३९, १६६, १६७,६२७, हरूका १६७
देवदुन्दुभी १३८, नाद १३८
देव परिषदका साथ १८६
देवपुत्र ५९४
देव-मनुष्य जुनिहरूमा ७१५
देव-मनुष्यहरूको समेत २१
देवरका छोरा ४७
देवातिदेव ४६४
देशका नामहरू ५२८
द्वेष ३९४, चरित ४२२
दैला ५९६, ५९७, ५९९, मा १९
दैलोको आधा खापा ६२४
दैलोको खापा ६७२
दैलो थुनी ६७५
दैलोनिर ७५, ७६
दैलोनिरै २९
दैलो बाहिरै २८, ६२५
दैलोभित्र ६२४, ६२५
दैलोमै उभिई ६७२

दो, दौ

द्रोणिमा ५९७
दोबाटोमा ६१६
दोश्रो प्रासादकी महारानी ६०८
दोष छैन २४२, भने ६४३
दोषारोपण २८४
दोषलाई निर्दोष ५१७
दौर्मनस्य ३८४, लाई ३८४

ध

ध्वजा २९४, पताकाहरू १०
धर्तीले २३५
धर्ती फाटी २३६
धन्दा २९
धन दिनुहोस् ६४९
धनधान्य छाडेर ४७४
धनधान्य परिपूर्ण ४७८
धनधान्य सम्पन्न ४६७

धनपति ब्राह्मणको ४४९
धनसम्पत्तिहरू ५३८
धनहरू ६४९
धनाढ्य सेठ ७२०
धनी-गरीब २४५
धनु ६०१, ल्याउन लगाई ६०२, को दण्ड ६०२, को परिञ्जो ६०२
धनुर्धारीहरू ६०१
धनुर्विद्या ६०४, ६०७, को प्रदर्शन ६००, ६०१, प्रदर्शन ६०३, ६०४
धनुषविद्या ५९४, प्रदर्शन ५८६
धर्म १३, ११८, १५०, १७०, १७५, २२६, ५२७, ७५१, ७६४, चार गर्ने छन् ६१७, प्रति ६१, ६२, कथिक ३५८, ३६१, ३८८, ३९०, ३९३, कथिकको अनुहार ४०, का शरणमा ६०, कायलाई ४६, को दूध १४३, चक्षु १८०, २१८, ७५०, चक्षुलाई १६५, चक्रको ८, चक्रप्रवर्तन ५४१, ६१७, ६३५, चक्षु विशुद्ध पारे ५२६, चक्षु लाभ गरी ४६८, दायाद १५५, ३९०, ४३८, दायाद प्राप्त गरी ४५, ७६१. प्रामाणिक ४१६, पुत्री भएँ ४५, पूर्वक ७९, भण्डागारिक ४८, समासा २४३, ४१६
धर्मलाई धर्म भनी भन्दछ १०८
धर्मलाई अधर्म भनी भन्दछ १०८
धर्मलाई थोरै वा धेरै भनी ५११
धर्मवादी १०८, हुन् १०८, हरूबाट १०९
धर्मविचय सम्बोघ्यङ्गको १२७
धर्मविनयमा ७३, ७४, ७६, ७७, ७८, ८३, ८४, ८५, ८६
धर्मविनयहरूलाई ३४
धर्म संयोजनहरू ३९४
धर्महरू सुनि सकेपछि १०८
धर्मा २९७, ५२१
धर्माविबोध ४१, ४८

घमिराको गोलो २४४, ३११

घर्मोपदेश ३७, ९९, १००, १९२, ३२३, गर्ने बेलामा ५०८, गर्नु भई ३४, सुनेर ४७४

घम्मंचरे ९

घरहरा ६०३, माथि ६१६

घसियो ६०३

धा

धाईको हातमा सुम्पी ६

धाई सँगं ५३३

धाईहरूका साथ १०

धाईहरूद्वारा परिवृत्त भई ११

धागो काटी १०, ५८, ५९

धातु ५०९, हरूको ४६०

धान कुटी ३०७

धान बनाई २९२

धानको खेतमा ८५

ध्यान गरी १८३

ध्यानद्वारा २१

ध्यानपरायण ४४४

ध्यानमा ५०, तल्लीन भई ३४

ध्यानमै मग्न भई ४२४

ध्यान-सुख २५२

ध्यानाधिष्ठानको प्रभावद्वारा १७९

ध्यानाभिरत ४२४

ध्यानी भिक्षुणी ४३२, हरूमध्येमा ४३७

धार्मिक प्रवृत्तिका ६०६

धार्मिक कथाद्वारा १००, १०२, १०५

धि

धिक्कार्न थाले ५४९, ५५२

धिक्कार छ यी सन्तानहरूलाई ४४९

धु, धू, धे, धो

धुतङ्ग ५७१

धुतवादी ५७१

धुन लगाउन १०६

धुन लगाउँछ १०६

धुन लगाउँछयौ १०६

धुन लगाउँदथे १०४

धुन लगाएका १०५

ध्रुव हो १२३, १२४, १२५

धुमधामका साथ २३२

धूर्तहरू २७९

धूलै धूलो २८, २९, ७६, ७७, भएको ७५

घेरै कल्पका कुराहरू २५३

धोती ६१२, ६६७

न

नकर्मी ६९७, हरू ६९७, पुत्रले ६९७, साहु ६९८, को घरनिर ६९७, हुने ६९८, को कुलमा ६९७, को एक टोल ६९७

नरव १४६, ३४८, कल्याण ४००, ४०१

नगरका ६६६

नगर घुम्न जाँदा ४८९

नगरद्वार ५०२, को ५८६

नगरमा २२

नगरहरूमा ५०२

नगर रक्षककहाँ ४९०

नगर रक्षकसँग ४८९

नगर रक्षकले ४८९

नगर रक्षकलाई ४८९

नगरा बजाए ६१६

नङहरुले छोएका ठाउँहरूमा ४००

नङ् भएका ४७९

नर्तकी स्त्रीहरू ५९८, ६२२, ६२३

नन्दनवनको देवताहरू झैं ७०७

नन्दित भए ४

नदी ३१२, को कारणमा ६७८, को पानी १९, को पानी लगी १८, को वारी नै ३१२, तर्न ३१२, तरें ३३३, तरेर ३१२, देखी ३३३, मा गई ७५४, मा आइपुग्दा ३१३, मा आए १९, ले बगायो ३१७

नन्दीराग ३६४, लाई १२६

न पिताने तारण गर्न सक्छ ४४९.

न पुत्रहरूले तारण गर्न सक्छन् ४४९

नपुंसक हुनु ७०९

न निदाइकन ४५२

न मरेको घरबाट ७२५

नयनको रसायन ४१२

नयाँ कपडा ५७, ५८, ५९, ६०

न यो धर्म हो ९५

न यो विनय हो ९५

न यो शास्ताको शासनै हो ९५

नरनाथ ७०२
नरनारीहरूलाई ६१९
नरपुङ्गव बुद्धले ५७१
नरसारथी १३७, ले ४३७
नरासभ १४५
न रोऊ १४०
नरोत्तम १४६, ले ४८७
नलकारको भेष ६७१
नवलोकोत्तर धर्मरूपी ४६३
नवयुवती स्त्रीहरूको प्रमुख ६१०
नसाहरू १२५, १२६, ४२९

ना

नाइकिनी १५६
नाक ४४३, ४८१, ६४१
नाग १५१, १६३, १६७, २२२, ३३६, ४४४, कन्या २९४, ६८०, राजा २५८, ६८०, राजाले २९४
नागासुर १६७
नागिनी १५८
नाङ्गै पारी ६२८, दिए ६९४
नाता कुटुम्बहरूका ६२०
नातादारकहाँ ६६७
नातेदार ५५४, ५५७, ५६०
नाथ १५०
नानादिशा ७६१
नानाविध दुःख ७११
नाच्नु भयो ६७८
नाभिस्थान ४८०, को परामर्शद्वारा २६०
नामकरण २, ३
नायक १४४, १५८, ले १६५
न्यायनिसाप २५७
स्नायुहरूले ४२३
नारीका अग्ररसहरूलाई ७१०
नारीजाति ३१, ५४०, को निम्ति ३०, प्रति ३२, लाई १७, ३२, ले ४८, हरूलाई १४९, अल्पप्राज्ञी हुन्छन् ३१, को ठूलो कल्याण गर्नु भयो ३२
नारी ६४६, प्रति ६४६, रूप ५४०, लाई छाड्न नसक्ने ५४०, लाई साथमा लिई ५४०, समाजलाई ३२, हरूलाई १४२, ६१७, हरूमध्येमा ६३२
नाम्लो ६९४

नि, नी

निक्कड्ढि ५४९
निष्क्रमण गरी ६२१
निकाल्नु हुन्छ ५४९
निकालि दिनु भयो ५४९
निस्केर जालान् भनी ६१७
निको हुन्थ्यो ६५६
निगण्ठकी दिदी ३२५, हरू ५०२
निगण्ठराममा गई ५००
निगण्ठ-सम्प्रदायमा ५०२
निगम ५०२, ५८३, ७१०, मा ५८२, ५९२
निजन ठाउँमा ३४९
निष्ठूरता ४९८, को चरम सोमा-लाई बुझी ४९८
नितम्ब २१४
नित्य ११३, ११८, १२४, १३०, हो ११९, १२०, १२२, १३२

निर्दयतापूर्ण वचन ४४८
निदाइरहेको ६२४
निदाउन थाले ६२३
निदाउनु भयो ६२२
निदाउनु भएको दृश्य ६२२
निदान ५९१
निद्रादेवीको काखमा ६२३
निन्दा गर्नु हुन्छ १७८
निन्दा गर्नु भयो १०३
निन्दा गर्नु हुने भएको भए १७८
निर्दोषलाई दोष ५१७
स्निग्ध ४८४
निर्धनी भनी हेर्दथे ७२२
निधार ४१९, ४८३, ६४१, भएका ६४०, मा ४४२, मा सुवर्णपत्र राख्ने ४०४

निधानहरू ६४९
निधिकुम्भहरू ५८७
निष्पक्ष ढङ्गले ३२
निष्प्रपञ्चिनी ३५७
निष्पुरिसेहि ६११
निब्बुतपद ७३३
निभेको आगो झैं २४
निब्बेधिकपञ्ञा १६८
निर्माण गरी १७८, ४१८
निमित्त ४६०
निर्मितरूप ४१९

नियम ३७, ७९, २७१, ३२२, ३३६, ६३७, र उपनियम ३२, हरू ३४, ३८, ८३, बनाइ दिनुभयो ३६

नियानो ५९६,
निरपराधी ६७९
निरवशेष आपत्ति १०८
निरुक्ति १५८, १७०, २२२, ५२७, ७०८, ७५१, ७६४
निरुद्ध हुन्छ १२४
निरोध ३७७, हुन्छ ३७७, मा बस्छ ३७६, निश्रित १२७, समापत्ति ३७३, ३७६, ३७७, समापत्ति ध्यानमा ३७६
निरोधानुपश्यनालाई १६९
निर्लिप्त १५
निर्लोभमा पुन्याउँछन् ९५
निर्वाण ३५, ३६२, ३८६, दायी २२०, सुखमा २५२, पद ६२१, मा पुग्ने छु ७०४
निवासनं ६१२
निवासस्थानमा ४०८
निर्विघ्नतापूर्वक ३५०
निर्वेदानुपश्यनालाई १६८
निर्वेधिकप्रज्ञा १६८
निवृत्ति ३४, पद ६२१
निस्सग्गिय २७३, २७५, २७६

नी

नीजी घरहरू ५९६
नीदमा कराउन थाले ६२३
नीलकमल २३०
नीला आभरणहरू ५९८
नीला लेपहरू ५९८
नीला वस्त्रहरू ५९८
नीलं वस्त्रहरू ५९८
नीलो ६४०, वर्ण भई ४४२
नीलोत्पल २३१, ५९८, जस्तै २३०
नीलोत्पलादि फूलहरू ५९७
नीलो रश्मी २१

नु, नू

नृत्य-गीत ६२२
नृत्यगीतादि ६०६, ६११
नुहाइ ६ ५३७, धुवाइ गरी ६१८, ७५४, दिनेहरू ६११
नुहाउन लगाई ४९१
नून तेल ४३१

ने. नै

नेत्रहरू ४८२
स्नेह उत्पन्न भई ६१९
स्नेहको कारणद्वारा ६४६
स्नेहपूर्ण इच्छा ६२४
स्नेहपूर्वक ६
स्नेह राख्नु हुँदो रहेछ ५४४
नैष्क्रम्यको कारणलाई लिई ६९०
नैष्क्रम्य पारमीको कुरालाई लिई ६८२
नैवसंज्ञानासंज्ञा ३७५, यतन १६२
नैसर्गीय १०६, २७३, पाचित्तिय १०६

नो, नौ

नोकर चाकरहरू प्रति ६०६
नोकर-नोकरानी ६१०
नोकरसँग ३०६, बिग्री ३२५
नोकरी गर्न जानु भयो ६७६
नौतले ५९६, ५९७

प

पकाउन वाले ६७१
पखाल्नु भयो ११२, १२९
पर्खालको उता ४७८
पगलीलाई ३१७
पञ्च आनन्तर्य कर्म ७०९
पञ्च उपादान ३६६, स्कन्धहरू ३६६
पञ्चस्कन्ध ३६४, ४५२, को माध्यमद्वारा ३५३, हरूलाई ४६१

पञ्चकल्याण ४००
पञ्चकल्याणी ४००
पञ्चकाम विषयहरुबाट ६१०
पञ्चाङ्ग प्रतिष्ठित ४५५, ५४०, वन्दना गरी ५०८

पञ्चचक्षु १६५
पञ्चनेत्र १६५
पञ्चप्रसाद ४८२
पञ्चलाज फूलहरू ४९४
पञ्चम वर्षावास २६
पञ्चशील पालन गर्दथे ६६८
पच्चीस वर्षसम्म ३६०
पछि सुत्ने ६०६
पछुताउन नपरोस ५३४
पछुवा ६७१, को हस्तविकार ६७०, भएर गएका ६७१

पछ्यौरा ३१७, ६१२, मा ४९६
पटाङ्गिनीमा ४०७
पटु ५११, ५४४, ५४९
पठम पाराजिकं २३७, २३८, २६४
पण्डितहरू ५०२
पण्डितनी १६८, ३५४, ३५७, ५२३, ५२४, भए ३९३, हुन्छे ४९९
पढीरहेको दृश्य ५९५
पर्णकुटी ५३८, ५३९
पत्रहरू २५, पठाए ६००
पताकाहरू १६७, ५७२
पति ३१८, ४४६, ५००, पत्नी ३५९, पुत्रहरुले छाडेकी ४६४, भक्तिनी ६११, व्रता ६३१, ६९०, व्रता धर्म ६१०, विना १७, हरू २०९, लाई ३०९, सँग १७, देव भई ६३१, र पत्नीको वियोग ६४५, विना जिउनु १७, वियोग-को काँढा १७, सँग सोधिन् ३४६
पर्दा ६२४, राखी २३४, हरू ५९६, ५९७
पन्ध्र सोह्र वर्षीय ४१८
पत्नी २८४, २८५, २८६, ५७४, ६६३, ६७५, लाई ३०९, सँग २४३
पद्मका फूलहरू २९८, ६६०
पद्मगर्भमा २९८
पद्मपत्रमा २४४
पद्मसमान नेत्र भएकी २१४
पयोधर ४४३
परंउज्झापने ५६२
परखाल ८४, हरू ८६
पराचित्तलाई ४८६, ५२७
परचित्त ज्ञान १७०, हरू ७०८
परमार्थ ६३५
पराक्रम गर्नुपर्छ ४४९
पराजित ३२५, होइएला ५१२
परापूर्वकालमा ५३
परापूर्वकालका ४७०, कुराहरू ४५६, ५१३
परालको गाडा ६०३
परिष्कारहरू १५५
परिचय १७२, ५८१
परिचर्या २३३, ४९२, गरें ४३८, गर्नु पर्‍यो ५७१

परिचारक ६५८
परिचारिका हुँ ७१२
परिन्जो ६१२
परिनायकरत्न ६५८

परिनिर्वाण १६, ४४, ४५, ४७, ४८, ५०, १५१, १५४, १५९, १६०, १६५, १६८, १८२, ४१०, ६६०, ७००, मञ्चमा ६९१, नहुनुहोस् ६९१, हुने कुरा ४७, हुने खबर ४९ हुनु भयो ५०, ५१, १६२, १९१, हुन चाहन्छु ४६, १३९, १४१, १४४, हुनु पऱ्यो ४४, हुने छु १३८, हुनेछौं १३९, हुने चाहनेलाई ४६, हुने लक्षणका संकेत १६७

परिपक्व ६४७
परिपूर्ण संकल्प १२८
परिमाष ८१
परिभेदका कुराहरू ३४२
परियत्ति ८५, शासन ८५
परिवार १६, हरूलाई १६
परिव्राजक ६६३, ६८१, ६८२, कुमाले ६६७

परिव्राजिका ४७८, ५०७, ६६३, ६८१, ६८२, हरू ५०२, को ६८२, स्त्री ६६७, राममा ५००, लाई ६६२, ६८१, व्रतमा ५७८

परिश्रम १४९
परिषद् ८, ले १५४, का बीच ५०६
परेलाको अग्रभाग ४८२

पर्वत ४७८, ७०७, बाट खसाली ४८८, ५२२, चढन ४९५, को फेदीमा ४९५, को टुप्पोमा ४९५, मा ४९५, मा खसाली ५२५, लाई १५३

पवारणा ३८
स्पर्श ११८, १५५, धातु ४६०, हरू ३७८
पसिना ४२९, ४३०
पहिलेका स्त्रीहरूलाई ४१
पहिलो पटक ६६१
पहिलो प्रासादको महारानी ६०८

पक्षपात ३२
पक्षमानत्त ८०

पा

पाइपहरू ५९८
पाउमा १३८, १४५, १४६, १५३, १५९, परी १५५, ५०८, ५३९, ढोग्दै ४५, ढोगी ४५
पाउमाथि ६४५
पाउडर ५९८
पाउहरू १४४, ६४२, ६४५
पाल्की २७, ३४७, ६३८, मा राखी १८१, ३४७
पाखातिर बसी हेरिरहेका ५३२
पाँच उपादानस्कन्धहरूलाई ३६४
पाँचतले ५९६, ५९७
पाँचवटा हात ७१३
पाँचवर्षसम्म ५४२, ५७८
पाँच वस्त्रहरू २७१
पाँचशय २१, २४, २५, २६, ३३, ३९, ८४, ८८, ११०, १६६, गङ्गाहरू १४०, स्त्रीहरू २७, १५७, दाशहरू १५६, दाशहरूका १५६, दाश-हरुका नाइके ४१, पुत्रहरू २९८, वर्ष ८४, शाक्य स्त्रीहरूलाई २७
पाँचशय भिक्षुणीहरू ४१, का साथ १३७, कहाँ ४२, का ४५, लाई ४०, ले ४४, १३८, १९१, मध्येमा १३१
५०० घोडाहरू ५८८
५०० पुत्रहरू ५८८
५०० शाक्यपुत्रहरू ५८८, ले ६०५
पांचशय संयोजनहरू १५
पांच हात्ती ५८६
पाचित्तिय ८१, १००, २७५, २७६, ५५०, ५५३, ५५६, ५५९, ५६१, ५६३, दोष ९७, ९८, १०३
पांचौ चीवर हो २७०
पाटिदेसनीय २७५, २७६
पाठशालामा ५९४, ५९५

पाण्डित्यता १६९, मा १८५, पूर्ण ३५६

प्राण रक्षागर्न ५२३

पाणी-रेखा ४८१

पातला ५९७

पात्र ६४३, मा ६४८, भरी ५७४, ५७५, चीवर ग्रहण गरी २१, १११, ७०३, समात्न लगाई ४०४, हरू ५७२, ५७५

पाता फर्काई ४८९

पाथी १९८, २०२

पाद-कमलमा २१८, ७०७, ७०८, ७१८

पादपरिचारिका हुन् ६६३

पादुका ६८६, ६८७

पान-सुपारी ६, ९

पानसहरूमा ६२४

पानी १९, १५३, १९८, २०२, ३२०, ४५४, ४६५, ५९७, का भाँडाहरूमा ५९७, को यन्त्र ५९८, को मुहान ६०४, को कारणले २२, को भाँडा-मा ६९७, को मोल कति छ त २२, मनि ६०३, मा खेल्न ५९५, मा खेल्ने इच्छा ५९८, मा ४५४, भन्दा बढता ३१८, लिन जाँदा २०, ले १९, धोई ५७५, नभएको नदी १८, नभएको नदी जस्तो १७, लिन ६६७, निस्कन्थ्यो ५९८, चलाउने यन्त्रहरू ५९७, तताउन ४६४, तताउने भाँडो ४५४, तताई राख्नू ४५२, तता-उनुभन्दा अगाडि ४५३, सुकेर गएको कुरालाई ३२१

पापकर्म गर्छ २३६

पापको फल २३६

पापचित्त नराख्ने ६०६

पाप चिताउन ५४०

पाप धर्मी ६९

पापी मार २७९, ले २७७

पायस ४९४

पारमीहरू ७६३

प्यार गर्दिन ४९८

पाराजिका २३८, २३९, २४०, २४१, २४२, २४३, २७५, २७६, नै हुन्छ २४३, भयो २३८

पारि तीरमा ३३३
पारिपट्टि ३१२
प्वाल ४८९, हरू ५९८
पालन गर्नु भयो ४६, ६०, ७८
पालन-पोषण ६, ५९, ५९३
पालि साहित्य ५८५

पालो ६११, पहरा ६११, ६१४, पर्दा ४०, पऱ्यो ७२९, मा ४१, ११०, पालो गरी ३९, राख्थिन् ५०३

पि, पी

पित्त ४२९, ४३०
पिता १४२, १५६, ले ५२२, को वचन ७५४
पिताज्यू ६४८, ६४९
पितृस्नेह ६४९
पीपहरू ४४२
पीप निस्किन थाल्यो ४४२
पीरो स्वभावका ५९६

पु, पू

पुष्करिणीको तीरमा ६१८
पुड्की ४००
पुच्छर ६९७
पुण्यवती २३१

पुत्र १४८, १४९, ४८९, ६६५, राहुलको पनि ६५१, को अनुहार ६२४, को मुख हेर्दै ७२२, जन्माइन् ३०९, रत्न ६१९, रत्न जन्माउनु भयो ६१९, जन्मेको समाचार ६१९, शोक ३३५, मरिसक्यो ७३७, मांस ७४४, हरू ४६३, हरूबाट ४४८, हरू छाडी ४४६, हरूसँग वियोग भई २९

पुत्र-पुत्रीहरू ४४६, ४५७, ४६७, का आमा ४४६, ले पनि ४५१

पुत्री १७३, ६६५, हो १४१, १४२, १६१

पृथुपञ्ना १६८

पुनर्जन्म पनि छैन २२१
पुनर्भव ५१, १७०, पनि छैन ७०८, ७६३, हुने तृष्णा ३६४
पुनर्मिलन ५२३, ६४५
पुष्प-धूप ४१५
पुरमा २९७
पुऱ्याउन जानुभयो ४९
पुरुषोत्तम २२६
पुरुषमात्र ४९९, सबै ठाउँमा ५२३
पुरुष विना ६११
पुरुष व्यञ्जन भएका ४८०
पुरुषसंग ५५४, ५५५, ५५६, ५५७, ५५८, ५५९, ५६०
पूरोहित ४८९, ब्राह्मण ५४६, ५४७, ब्राह्मणले ५४६
पुलवकसञ्ञा २१६
पुलिसहरू ४८९
पूजाका सामानहरू ४९५
पूजा गरी ४१५
पूजा चढःउने छु ४९३
पूर्णघडाहरू राख्न लगाई १०
पूर्ण भिक्षुणीत्व ४६९
पूर्णिमाको ४२, उपोसथको दिनमा १३१
पूर्वजन्मका कुराहरू २२१, ५६७
पूर्वजन्मको अनुस्मरण ४७४
पूर्वकथा १५४
पूर्वाण्ह समयमा १११, ७३५
पूर्वेनिवासका कुराहरू ५४५
पूर्वेनिवासलाई ३३५, ३९४, ४६०, ४८६, ५२७, ५६९, ७६३
पूर्वेनिवास-ज्ञान १५८, लाई १७०
पूर्वेनिवासानुस्मृति १५१, ज्ञान ९५२
पूर्वेनिवास-ज्ञान ५२८, ५४३

पे, पै

पेटको वायु ६५६
पेट दुखिरहेको कुरा ६५५
पेट दुखि रहेछ ६५६
पेट दुखेको ६५६, ६५७
पेट दुखेर ६७७
पेट निको भयो ६५९
पेट भित्र २७९, २८८
पेटमनि राखो ३११
पेटमा २५०, छँदा ३३३

पेटीहरूमध्येमा ५७२

पैदल हिंडेरं २८

पो, पं

पोकोपार ४९७

पोकोपारी २६९

पोखरी ५९५, ६२८, को पानी ८६, मा ८४, ५९५, ६७१, खन्ने ठाउँ ५९५

पोथी-कौवा ७००

पोलेको फलामको डल्लो १७०

पोलेको फलामलाई १७९

पोषण गर्नु भयो ७८

पंखा ४१८, हम्काउन लगाई १७८, हम्काइ रहेको दृश्य १७४, हम्किरहेकी २१४

पंजामा २९२

पंसुकूल चीवर ७३०, धारिणी ७३२

प्र

प्रकाश १२३

प्रकाशस्तम्भबाट ६२८

प्रकाश नभएको ठाउँ ५५५

प्रचारकार्य १७४

प्रजापति थिएँ ७०६

प्रणिधान ४८, २०७, ७०८, ७४६, हरू ४९, १४४, को कारणले ४६

प्रणिधी ३९०, ४६२, को प्रभावले ४७८, द्वारा ३९०, ३९१, को बारेमा ७६०

प्रत्ययहरूद्वारा ४६३

प्रतिकार गर्ने छु ८०

प्रतिकूल संज्ञा-भावना ४२२

प्रतिग्राहकबाट ६९, ७०

प्रतिघ ३८४, संयोजन ३९४

प्रतिष्ठामा ४८९

प्रतिच्छन्न ५५७, ५५८, भएको ठाउँमा ५५८, ५६०

प्रतिघानुशय ३८२, ३८३, ३८४

प्रतिनिःसर्ग ३६५

प्रतिनिःसंग्यानुपश्यनालाई १६९

प्रति·पौद्‌गलिक दान ६२, ६३, ६४, लाई ६७

प्रतिबन्ध ३६

प्रतिभाण १५८, १७०, ५२७, मा २२२, ७५१, ज्ञान ३९३, ७०८

प्रतिभाग ३८४, ३८५
प्रतिमण्डित १४४
प्रतिवाद गर्न सक्ने ५०२
प्रतिवेध ८५, शासन ८५
प्रत्ययाकारमा १८३, २२१
प्रतिसन्धि ६७७
प्रतिसम्भिदा ५८०. ८४, ज्ञान ४५३, ५११, ७२८, ७३०
प्रत्युत्थान ६१, ६२, ८२, ९०, ९१
प्रत्येक बुद्धत्व ज्ञान २९९
प्रत्येक बुद्धहरूसँग ६६७
प्रत्येक बुद्धलाई ६६८
प्रत्येक बुद्धले ६६४
प्रथम ध्यान ३८४, मा ५०, १६२
प्रथमापत्ति ५६५
प्रदक्षिणा गरी ५२३
प्रदान गर्नु भयो ५७५
प्रदानद्वारा ६१, ६२
प्रदीप ५७२
प्रदीपको तेल १२३
प्रदीपदानको प्रभावले ४७८
प्रश्नहरू ५०७
प्रश्नोत्तर गर्नु पर्नेछ ५०६
प्रपञ्च ४०, मय ३४९, संक्नु भई ३४९
प्रपात ४९५, मा ४९५, ४९९, बाट ४९९
प्रफुल्लित भए ६०४
प्रभा २२, १४५
प्रभातकालमा १४०
प्रभातकालको कीरणद्वारा १४६
प्रभावशाली १७२
प्रभ्भारमा ७०२
वभंगुरयुक्त २२५
प्रमाण ४१६, ठान्ने ४१५, कर २२७, २२९, ३०२, ३०४, कर हो १८८
प्रलयको समयमा ७०९
प्रलोभनका कुरा १८६
प्रलोभन देखाउँदा ६८१
प्रलोभन देखाउन ५८६
प्रव्रज्या ३०, १८१, २२१, त्व ४५०, भेष ३०, भेष धारण गरी २७, भेष धारण गरे २८, माग्दा पनि २७, मागेको थिए २९, याचना ७३, मागिन् ७२८
प्रव्रजित २६, २७, २९, ७३,

७४, ७६, ७७, ७८, ८४, ६५०, भइसकेर १८२, भए ७१७, को रूप ६१८, गराउनु भयो ४०५, भएर नजाउन् ६१४

प्रवारणा ३८, ८०
प्रविविक्ता ५४९, ५५१
प्रवृष्ट २४१
प्रवृत्ति ३४
प्रवेश २४१
प्रशब्धिसम्बोध्यङ्गको १२७
प्रशंसा गर्नु हुँदै ३५६
प्रसन्न चित्त ६७
प्रसन्न मुद्रामा ६२०
प्रसन्नताले ६१, ६२
प्रसन्न हुने ५५०, ५५३, ५५५, ५६१, ५६३, ५६५, को चित्त १०६
प्रसन्न हुन सक्छ ९७
प्रसवको समय ३०८
प्रसव बेथा ३०९
प्रसव वेदना ३१०, ले ३१०, ३३३
प्रसव नभएसम्म ६८९
प्रसव हुने समय ३०९
प्रसूति ३३३, दुःखको ३३३

प्रज्ञा १६९, ४९८, स्कन्धमा ३७१, पथमा ४२१, लाई ३७१, हरू १६९, धनहरू ६५०, पारमीको कुरालाई ६९२, वत्ती १८३, १८४, १८६, १८९, ४७८, वान् १८३, १८४, विमुक्ति १२७, विमुक्तिलाई १२८, वैपुल्यता १८४, द्वारा विरक्त भई ४४३

प्रज्ञापन २००, गर्ने १७०, गरिने १९९, गरिने हो १९९, गर्नु भयो ९९

प्रा

प्राणपतिकहाँ आई ६७९
प्राणपतिलाई ६७९
प्राण समान ३१
प्राणीघाटबाट ६१
प्राणीहिंसा नगर्ने ८१
प्रातःकालमा २०
प्रातिमोक्ष २७५, शीललाई ९८, शिक्षापदहरू ९८
प्रासाद माथि गई ६३७

प्रासादको ६०९
प्रासादबाट ६१२, ६२९, ओर्ह्ली ६८६
प्रासाद भित्र ५९८
प्रासादमा ३१४, ६१७
प्रासादहरू ५९६, मा ५०९, ६११, का क्रम ६००, का वर्णन १९९

प्रि, प्री

प्रियंकर ४४१
प्रियङ्ग ४००
प्रियदर्शी ३६०
प्रियवादिनी ६०६, ६१०, ७१४, थिए ७०६
प्रियसँग वियोग पनि छैन १३९
प्रिया थिइन १७४
प्रीतिलाई ४७०
प्रीतियुक्त गाथाहरू ५१३
प्रीतिसम्बोध्यङ्गको १२७
प्रीति सुख ३८४

प्रे, पृ

प्रेत भएर जन्मिन ४२६
प्रेमको ४०९, कारणले ६७२
प्रेम पाउनु नै ६७३
प्रेमले ४०९
प्रेम छ भने ४४२
प्रेमी १७६, ३०५, ३०६, ३०७, ४०९, पुरुष ३०७
प्रेमिका ३०७, हरू ४०९, हरूका १७५, ले १७५
पृथग्जन ३६७
पृथुल प्रज्ञा १६९
पृथुल प्राज्ञी १६८
पृथ्वीको मोल कति छ त २२
स्पृहा ३८४

फ, फा

फर्कन लाग्दा १७८
फकाउन लाग्दा ६७९
फत-फताइरहे ६४९
फल-फूलहरू ६८६
फल-समापत्ति ३७८, ध्यानमा ४३
फल-सुख २५२
फलहरू ६६६
फलामको पाता ६०२
फल्याकहरू ५७२, को चाँगलाई ६०२
फ्याँकि दिए ५८६

फाटेको वस्त्र ६८१
फाली ६९७

फि, फू

फियो ४२९
फूट्ला जस्तो भए ६३१
फूटेको कौडी ४४७
फूल ५३५, को माला ५३५, छोइएला ५३५, अर्कै हो ३६७, चढाउनु भयो ७१४, मालाहरू ६४६, मा गन्ध छ ३६७
फूलहरू ५९४, ५९७, ५९८, ६२८, का गुच्छाहरूले १६७, दिनेछु ७१३, को वछ्यान ६७८

फे, फो

फेटा ६१२, बाँध्ने ५९६, ५९७
फेद १२४
फोका उठ्यो ४४२
फोकाहरू २८
फोक्सो ४२९
फोहराहरू ५९७

ब

बकुला ४३०
बङ्गारा ६४१
बगाएर लग्यो ३३४
बगाई लग्यो ३९३
बगाए पछि ३१३
ब्यञ्जनमा ब्यञ्जन २०३, २०४
बजारबाट १०
बज्यै १३५
बट्टा ३६८, मा छ ३६८, अर्कै हो ३६८, मा मणी देख्ने छैं ३६८
बटुली ल्याएका कपडाहरूद्वारा ७५१
बडामहारानी ३, ४, ४०२, ४०३, ६५८, ६६९, हरू ३, को पदमा ५
बतास ५४१, ले २४१, जस्तै तुरन्त फैलियो ६२०
बत्ती ३२८, ५७५, को ज्वाला ५०, १८३, नभएको कोठामा ६७०, नभएको ठाउँमा ५५४, ५५५,

५५७, निभाउनु भयो ३२२, निभाइ दिए ३२८, हरू ६२४

बत्तीस लक्षणहरू १४४, ६३८, लाई ६३३, ले १४४, ४३७
बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू ४१५, ४६८
बन्द गरिन्थे ५९९
बन्धनको रूपमा ६१९
बन्धन चुडाली बस्ने १५१
बन्धनबाट ४९३, ६८९, मुक्त हात्ती जस्तै ५२७
बन्धननै जन्म्यो ६१९, ६२०
बन्धनहरू चूँडाली १५८
बन्धनागारको कारणमा ६८८
बधाई दिए ५८८

बस्ने ठाउँ २४५, ५४८, बाट ५४९, ५५०, बाट निकालेको ५५०, मा ९७

बस्नु हुन्न ५५७
बयान सुनाउँदथे ४१५
बरका बगैंचामा ६३६
बल-जफत ६८१
बलि-पूजा ४९५, चढाउने छौं ४९४
बलिरहेको आगो १७०
बलेको बत्तीको ज्वालामा १८२
बर्षन थाल्यो ३१०
बर्षाई ५९४
बसिरहंदा पनि ४२९, ४५२
बसिरहे पनि ४२३
बहिनी ४११, ६६१, हरूसँग संवास २०, हरूसँग संवास गरि बस्ने १९

बहिराले गीत सुनेको ३५६
बहिरो हुनु ७०९
बहुपुत्रिक ५४२
बहुला हुनु ७०९
बहुलायिनी ३१५, ३१६
बहुलिकृत गर्दा १२७, १३०
बहुविध संसारमा ७११
बहुश्रुत ९८
बहुश्रुता ५४८, ५४९, ५५१
बहुसंखयक २०
बहूपकारी ६०, ६१
ब्रह्मबन्धु ५२०

बा

बाङ्गो सम्झी ५४४

बाच्छालाई फुकालि दिंदा ६४५
बाज ३१२, ले ३१३, ६६७, लाई ३१२, ले लग्यो ३१७
बाजे १३५
बाटामा ३१४
बाटाहरू ५४०
बाटैमा भेट्टायो ३०९
बाटो ५४०, लिई ५४१, सफा गरे ७१२, पनि उघारी दिनु भयो ३२

बाँडि दिइन् ४४७
बाँडि दिंदा ४४८
बाढी आएको ३३३
बाण ६०२, ६०३, पुऱ्याइ ६०३, घसिएको ठाउँबाट ६०४
बादलबाट मुक्त १४४
बाँदरको माता ५४
बाँदरनी ४११
बाँध बाँध्ने विचारले १९
ब्याधिग्रस्त पुरुषमाथि ६१३
ब्याधी ६१८, को दृश्य ६१८
ब्यापारीहरू ५८८
बाबु १३५, ४३९
ब्याम-प्रभा ६३८
बाँया हातलाई सिरान बनाई ६२४
बालक १३, लग्यो ३१३, लाई १३, १९८, २०२, हरू ३१८, हरूले ५०४
बालजीवन ५९५
बाल्य जीवन ५९२
बालीहरू १९
बालुवाको ६०२
बालुवामा ५०४
बालुवा थुपारी ५०३
बाक्लो ६०२
बाहिरकालाई ६४, दिएको ६५
बाहिर निस्कनु भयो ३१४
बाहिरी छाला १२६
ब्राह्मण कुल थियो ४६७
ब्राह्मणकी छोरी हुन् ४७१
बाह्र कुरुवा ५३६

बि, बी

बिग्रिसकेको थिइन् ३०६
बिछ्यौना ५९६
बिछोड भएर बस्नुपर्दा १७
बिजुली ३१०, चम्की १६२
बिधवी स्त्री पनि नाङ्गी हो १८
बिघ्नबाधा २४५

बिरामी १६,३६, हुँदा ३६, ३७, गौतमी ३६, ३७, भिक्षुणीकहाँ ३७, हुनु हुन्थ्यो ९९

बीच बाटोमै ३१०
बीच बाटामा ६१६, ६१८
बीसहजारवर्षसम्म ३३२, ३९१, ५२१
२० हजार ६०८

बु, बू

बुढी ४४७, ४६४, भएर ४५६, भएकी ४४७, भई १७९
बुद्धको अगाडि ७१७
बुद्धको उपस्थान गर्‍यौं ५२१
बुद्धको चरणकमल ७०७
बुद्धको शरणमा ६०, परी १७४
बुद्धचरित ६३४
बुद्धचक्षु १६५

बुद्धत्व ४८८, ५८१, ६६१, ६९४, प्राप्त ७, प्राप्त गरिसके ६२५, प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि ५२८, ज्ञान १७४, ६३५

बुद्ध धर्म १७४, ४८८, को रूप रेखालाई ३४, मा ३०, ७५३, ७५४, मा दिक्षित ८

बुद्ध प्रश्न ५०९
बुद्धपुत्र ६६९
बुद्धपोषिका ४७, १४७, १६७
बुद्ध भगवान् ५४८
बुद्धभन्दा सङ्घ ठूलो छ १२
बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठोत्तम छ १३
बुद्धमाता १४४, १६५
बुद्ध बन्दना १३६, १५०
बुद्धवीरलाई १३५
बुद्ध शरीरबाट २२

बुद्धशासन १५१, १५८, ४८६, ५८०, ७१७, को काम ३९३, को आयु ८३, लाई ३००, मा २२२, २५२, ३९६, ४६४, ४६८, ५४३, पनि पूरागरें ५२७, ७६४

बुद्धि चरित ४२२
बुद्धिजीविले ३२
बुद्धिमानी ६९३

बुनेकी हुँ ५८, ५९

बुहारी ६४६, ६४७, लाई ४११, को मुखबाट ४४८

बूढो पुरुष ६१३

बृद्ध ६१८

बे, बै, बो, बौ

बेखुश ७११

बैंश कल्याण १७९

बैंश ढल्किदै १७९

बैंश पुगेका ६००

बैंशमा ३२१

बोकालाई झैं वधगरें ५२४

बोधिसत्वकहाँ ५८५

बोसो ४२९

बोधिज्ञान ७१९, प्राप्तगरें ७१२

बौद्ध संस्कृत ५८४, ५८६, ५९२, ५९३, साहित्यहरूमा ६०५

ब्र

ब्रह्मचर्य ६६५, जीवन ६६२, पालन गरी ६८०, चिर-स्थायी हुन्न ८५, पालन गर्ने ८१

ब्रह्मत्व ६९४

ब्रह्मलोकबाट ६६४, ६६५, ६८०, च्युत भई ६६४

ब्रह्मा ६३५

ब्रह्माहरू १६३, ले १६४

ब्रह्मादिहरूले १६७

ब्रह्मा परिषद् ३१६

ब्राह्मण १११, १८७, कन्या ३२३, कन्यासँग ६६२, ६८०, कुलमा २५७, ६६०, ६८०, परि-षद् ३१६

ब्राह्मणको कुलमा १८८

ब्राह्मण भन्द छु ३९

भ, भा

भकारी भरी १९

भङ्गं २७३

भगवान्को शरणमा पर ५०८

भगिनी ९९, हो ११२, ११४, ११५, ११८, १२०, १२२, १२५, १२६, १२८

भन्टा ६०३, फूँडचाई ६०३

भट्टीमा गई ४९२

भण्डागारिक ३५९
भक्त १७४
भद्रकल्पमा २९६, ४७८, ६५४
भद्र नक्षत्रको मुहूर्तमा ५९६
भस्म भइसके ३०१, ४४४, का छन् १५१, १५८
भस्म भए पनि ७२०
भस्म पारी ७६४
भ्रमरहरू ५९८
भय ६५०, हरू १७३
भयभीत पार्न २७७
भयभीत भएर बसे २१
भरण पोषण ५९२, गरी ४४७
भन्याङ् ३४०, बाट ६७२, मनि ४०७, को छेउमा ४०७
भवचक्रको जाललाई १४१
भवजालहरूलाई ५२७
भवतृष्णा १५८, ३६५, हरू १५१, २२२, ३०१, ३३६, ३९४, ४४४, ५२७, ७६४
भवराग संयोजन ३९४
भविष्यमा १२
भविष्यवाणी ३, १५५, ७१४, ७१५, ६६१
भवसंयोजनहरू ३३६, ३९४
भाइ १३५
भाकल पूरा गर्नु छ ५२२
भाकल गरेको थिएँ ४९४
भागेर गई ६८९
भाँच-कुच पारी ५०४, ५०५
भाँडामा ४५२, ४६४
भात पकाउने ३०७
भार्या ५७६, को रूपमा ७०९, मरेको कारणले ६६२
भारदारहरू ६८७
भार बिसाइसके ७४४
भारलाई बिसाइसके ७५१
भाविता १६९, गर्छ १२७, गरी १७१, र बहुलिकृत गरी १६८, १६९
भावना गरेर १८३
भावनाहरू ४२२
भाषणलाई १२८
भान्साघरतिर ६९८
भान्से ६७१, ६७४, को भेषद्वारा ६७१, फैं सम्फन्छु ६७४

भि, भी

भित्ता ५९७, का बीच ५९८, मा

५९७, हरूका ५९९, हरूमा ५९६
भित्र पसाल्यो २४०
भित्री नसाहरू १२६
भित्री-बन्धनलाई १२६
भित्री मासु १२६
भित्री संयोजन १२६

भिक्षा ७१७, टन् २१, ५७४, ६३६, ६३७, ६३८, टन् जानु भयो ८, पात्र ३६७, ४०३, ४०५, ४०६, ४७७, ४०८, ६३८, पात्र लिई ८, भोजन ५७४

भिक्खुनुपस्सयं ३६, १००
भिक्षुको रूप ६१८
भिक्षु नाम धारी ६६
भिक्षु भिक्षुणी ४२
भिक्षु शिष्य १८४
भिक्षुहरूका १५३
भिक्षुहरूलाई ५५४, ५५८, सुनाए ५४९, ५५२, ५६०
भिक्षुहरूले ऊन धुन लगाउँछन् ३७
भिक्षु सङ्घलाई ४०

भिक्षुणी ७९. १००, २९७, ५२१, ले ७९, ८०, ७३७, सँग ४५०, लाई १९६, निकाल्न हुन्न ५४४, उपश्रयमा ७२८, को वचन पथ ८१, त्वमा ३२, निवास १४०, निवासमा २८६, निवासस्थानबाट १३९, निवासस्थानमा ४३, १३७, १६०, ३४७, ३४८, ३५३, ४१३, ४१५, ४५०, ४६४, ५१०, ६५२, ६५३, ६६०, ७०२, प्रातिमोक्ष ८०, २७५, साथीहरूका ७००, हुने इच्छा १८

भिक्षुणी सङ्घ ८०, १६८, कहाँ पठाई ४०९, कहाँ ३२०, मा पठाई ५१०

भिक्षुणीहरू ९७, १३१, १३२, १३९, कहाँ ४१, कहाँ गई ३७, का शिक्षापदहरू ९२, ९३, का संख्या ३५, को चित्त ४०, को उप-

सम्पदा ३३, बस्ने ठाउँमा गई ९६, ९७, १००, बस्ने ठाउँमा ३६, ९७, ९९, मध्ये ४६६, ४७२, ७५६, ले ३८, १३८, ४५२, ४६३, लाई ३५, ५२

भीत ५९८, ६२४

भु, भू

भुईंमा ५९७
भुइँहरू ५९६
भुँडी ४२९, मा हान्दा ६६७
भुक्तानु मोदना ६४२
भुमरीबाट १४३
भूकम्प ४४, १६२, भयो १३८
भूकम्पा ५४१, ५४२
भूषणको लोभले गर्दा ५२२

भे, भै, भो

भेट्टाउन आए ३३३
भेट्-घाट् ६६१
भेडाका ऊनहरू १०४, १०५, १०६
भेदभाव ३२
भेरी २६३
भैषज्र्य ६१, ६२
भैंसिका छालामा ५९८
भैंसिको छालाको खांगलाई ६०२
भोगवती ६१०
भोजन ६४२, ७१७, दान ३५१, कृत्य ६४९, कृत्य सिद्धिए पछि ६४३, हरू ५३७
भोजनोपरान्त ९, २१, ४३, १११
भोजनोप्रान्त ५०४, ५०६
भोटो ६१२

म

मङ्गलहरू ४०६, को ४०५, का कुराहरू ४०५, ४०६
मङ्गोलत्सव ४०३, ४०४, ४०९, बाट ४०८
मन्त्रिजट्ठिका भन्ने रोग ८६
मजेठी ८६
मण्डपको माथि ५९८
मण्डपमा ५९८
मणी जस्ता ४०१
मणी अर्कै हो ३६८

मन्त्री ६८६, ६८७
मर्दन गर्ने विचारले ५०४
मद्य-प्रमादस्थानबाट ६२
मध्याह्न २३५
मधुर स्वरले १७६
मधुर स्वाद ५९७

मन ११५, थाम्न नसकी ६७२, धातु ४६०, मोहक दृश्य ६४९, विज्ञान १२२, विज्ञान धातु ४६०, पर्ने ७१४, पराउँछन् ५९५, बहलाउने विषयहरूलाई ६१४

मनायतन ४६०
मनुष्य शरीर घृणित छ ४३१
मनुष्य समाजमा ३२
मनोभावलाई ३४७
मनोरथ पूर्ण भयो ४९१
मनोहर शरीर भएका ४८१
म यशोधरा हुँ ७०८
मर्यादा ३२

मयूर १९२, को १९२, गणहरू २१३, २५६, का बीचमा ४१८

मरण ७०४, पछि १९६, १९७, १९८, १९९, २०१, २०२, शय्यामा ७५४
मरणमै अन्त हुनेछ ४४०
मरणानुस्मृति ४२२
मरिसकेपछि ६६३
मरिरहेको देखी ६६३
श्मशान ४४३, ६२३
मसानमा २३८, २४०, छाडी ७२५
मसी लिई ५९४
महर्घ आभरणहरू ४९४
महत्फल ६७, ६८
महर्षि १५
महा अन्धकार ३१०
महा कारुणिक २६, ४३, ४६, २१५, २१९, ४१२, ४७७, ४८७, बुद्ध ३१८, बुद्धले ३१

महास्थविर ५०६, को अनुमति पाई ५०७, ले १२, ५०४, ५०६, ५०७, ५०८, सँग ५०९

महादान ६९६, दिएँ ४३७

महादानी ६९३
महा दुःखमा परें ४४३
महानागराजाले २९४
महानिदान सूत्रको उपदेश २१८
महापुरुष लक्षणहरू ४१५
महाप्रज्ञा १६९, १६९, वान् १८३, २०५, वती १८१, १८७, हुनेहरूमध्येमा २०७

महाप्राज्ञी १६८
महापृथ्वी हल्लिन थाल्यो ६२७
महाफलतर ६८
महाबोधी ५८७
महाभिज्ञालाभिनी ५८१, ६५५, ७०१
महाभिज्ञा-ध्यान ६५३
महामुनि २९०, २९३, ४२७, ले ४६६
महामेघ बर्स्यो ३३३
महामेरु पर्वतहरू ३३५
महामन्त्री ६९२
महाराजाको १७३
महाराजाले १७३
महाराजा हो २२, २३

महारानी २८, १७२, १७४, १७८, १८८, १८९, १९०, ६६८, लाई ९, १०, १२, ले ५, ७, १७९, १८१, ६७०, सँग ६७०, कहाँ २६, को १७८, को चित्तमा १२, को हृदयमा ११७, को मनमा १८, १७९

महालोभ ९४
महाशैल १५३
महावीर २९९, लाई ४६६, ले ५१९

महिषी २, ४६, ५३, १५५, १७४, १७६, २०७, ५२०, ५७६, जीवन ६१०, त्व ४३८, को कोखमा ६६४

महान् वृक्ष १६८, को मूल १२४
महावनस्थित ४३
महासमुद्र ११९, २००, २०३, को १९८, २०२
महासागरलाई १५३
महासुख सम्पन्न ५१९
महासंग्रामबाट ५११
महिलाहरू २४५
महीना ३१४, ६१३

मा

माइतीघर ४, ३०८, ३०९, ३१४, मा ३४५, मा जाऊ ३४४, तिर ६७१, गएदेखि ६७१

माकुरा ४४२, को जालोमा २१७
मार्ग-कुशल ४७७
मार्गविद् ४७७
मागीलिए २४६
माछा २५६, ६९८, ६९९, आदि मार्ने ६४
माटाका पात्रहरू ५३८, राखी ५३८
माणवक २३५, ले २३५
माणवले ५३०, ५३१, ५३६, ५३८

माता १५६, १६५, हुँ १४२, पिताले १३, पिताहरू ४९२, पिताहरूले ५३१, को निवृत्त हुँदा १६८

मातुच्छा ७८
मातृ-स्नेहको कारणले ३०
मातृ-परिनिर्वाणको खबर ५०
मातृपोषक ६८३
मातृ-पितृ ऋणबाट ६४३
मान ३९४, संयोजन ३९४
मानत्त ८०
मार्न लागिरहेको ५२२
मार्ने आज्ञादिए ४८९
मार्ने प्रयास गरेको कारणमा ६८९
मापदण्ड १८८, २९९, ३०४, को रुपमा १८८
माया छ भने ३०६
माया-दया राखी ६१०
माया मरीचि १४७
मायाले गर्दा ४९०
स्मारक ६१८
मारको पासोमा परी १६१
मारपुत्र २४९, ले १८६
मारलाई ६४२
मारले २८८
मार परिषद् ३१६
मारको कुराहरू ५४
मारबन्धनमा परी ४९
मालिकहरू ५३९
मालीको भेष ६७१
मात्सर्य-संयोजन ३९४
मांस कल्याण ४००
मांस-पेशीहरू ४२३

मार्सी चामलको भात ६१२, ६५९
मासु १२५, १२६, ६६७, ६९८, ६९९, को पसलबाट ६६७, को टुक्रा ६६७, को डल्लो ३१२, को हो २४४, पकाई २६९, मा ४३१, ले लेप गरेको ४२९, सहित ६१२

माहिली ४४८

मि, मु, मू, मृ

मित्र दोहिनी ६५८
मित्रहरू ६०६
मुकाबला ६०१
मुकुट ६२७, ६८६

मुख २१४, ४४३, ४८१, ४८४, ६४१, कुला गरिसकेपछि ६६३, छाडे २०, ताक्दै ६४९, अँध्यारो ६५६, मा २४०, ६९९, ले च्यापी २३९, हेर्ने आशाले ६७२, हेर्ने इच्छा ६७०, विकार ६७०
मुख कृति ४००, ४४३
मुट्ठु ४९९, मा घोच्ने ४४८
मुग्ध भई १७९
मुग्ध भएर १७९
मुनिको वचन सुनी ७०६
मुसल बनाई २९२
मुसुक्क हास्ने ३४०
मूत्रद्वार १०२
मूत्र थैली ४२९
मूर्ति पो रहेछ ५३२
मूल फुटेको ठाउँमा ६०३
मूसलधारे पानी ३१०
मृग १८९, १९२, १९३, २५६, ५२४, की सहोदरी १८९, बाट १९२, लाई १९३, जातिक १९३, योनीमा २५५, ६९२

मृगौला ४२९
मृत पुत्र ७२३, लाई ७२३
मृतपुत्रा ७३६
मृतवालक बोकी ७२३
मृत-वालकलाई ७२५
मृत शरीर २३८, ६१४
मृषावादबाट ६१, ६२
मृषावाद नबोल्ने ८१

स्मृतिसम्बोध्यङ्गको १२७
मृत्यु ३१९, ६१८

मे, मै, मो

मेघ गर्जिंदै ५४१
मेधावी १८७, हरू ७६०
मेरा पति मरे ३१५
मेरा स्वामी ६५१
मेरो आत्मा हो ११३, १२०
मेरो के गति हुने होला २९
मेरो पुत्र १५, १६, १५७, ६५१
मेरो पिता पनि हुनु हुन्छ ४५
मेरो छोराको परिवार १६
मेरो हो ११३, ११८
मेरो पेटमा वालक छ ६८९
मेलमिलाप २३

मैत्री १८६, चित्त ३१७, ४३८, ७६१, चित्त राखी ५७१, स्नेहद्वारा ६४६, भावना-हरू ४२२

मैथुन २३७, २३९, २४०, २४१, २४२, २६४, ६६५, कार्य २३७, आस्वाद २३७, सेवन विना ६८०, सेवनको अनुभव ६८०, सेवन नगरी ६६२

मैनाको बच्चा २६२
मैले नै बुनेकी हुँ ५७
मैले नै धागो काटी ५७
मोघ ६५०, पुरुष १०६, २७३, पुरुष हो ९७
मोचन पर्नुहोस् २४०
मोती ४००
मोती ५२३, को माला ८३, ६२१
मोरी १२५
मोह ३९४, चरित ४२२
मोक्ष प्राप्तकोनिम्ति ३२

य

यमक प्रातिहार्य २४९, २८७, ६४३, ६४४
यश १५५, कीर्ति २२८, २२९, ३०३, कीर्तिलाई छाड्ने छौं २२८

यही धर्म हो ९५
यही विनय हो ९५

यही शास्ताको शासन पनि हो ९५
यक्षकहाँ ६८४
यागु २९९
याचकहरूलाई ७११
यात्रा १६७
युगल श्रावकहरूको १३८
युद्ध आइपरेमा ६०१
युद्धको तयारी गरी २०
युद्धको दुष्परिणामलाई औंल्याई २३
युवती ३०७, हरूमध्ये ५९२
युवागु आदि पकाई ४९१
युवा स्त्री ८३
योजनसम्मको इलाकामा ६१४
यो म हुँ ११९, १२०, १२१, १२२
यो मेरो आत्मा हो १२१, १२२
यो मेरो हो ११९, १२०, १२१, १२२
यो रूपले के गर्छ १६०
यौवन ३
यौवन अवस्थामा ४४५, ४६७

र

रगत ४४२, ४२९, हरूले ४२३, बग्ने रोग ६६२, को खोला बग्ने थियो २४
रङ्गमञ्चमा १६३
रँगाउन १०५, १०६, लगाउँछ १०६. लगाउँदथे १०४
रङ्गी-विरङ्गी ५९७
रञ्जित २१६
रणभूमिमा ६२३
रक्तकम्बल ४००
रक्त प्रवाल ४००
रथको चिण्ह झण्डा हो १८
रथ चढ्न लाग्नु हुँदा ६१९
रथ ५३१, ६१६, मा बसी ६१८, ६३६, ६७७, लाई १६७
रथागारहरू ५३६
रत्नहरू भरित ५७२
रनवासी-स्त्रीहरू ४१
रमणीय उद्यान १७७
रमणीयताको वर्णन १७६
रश्मी ६४१
रस ११७, १५५, धातु ४६०, रङ्ग ६७८, लिंदै ५९८
रसीला स्वरमा १७७
रसीला वचनसम्म पनि ६७४

रा

रागचरित ४२२
रागरक्त-चित्त २४३
राग-रञ्जित २१६
रागानुशय ३८२, ३८३, ३८४
राजकन्याहरू ४७७, ले ३९१
राजकर्मचारीहरू २८, ६८१
राजकीय ६४२

राजकुमार ५९४, ६१९, ६३०, ६७१, ६७४, हरू २४, हरू ५९५, ६८६, हरूलाई ५९५, कहाँ गई ६७२, बस्दथे ५९६, ले ५९४, ५९५, ६०६, ६७२. ६७५, संग ६७५, संग सोध्दा ६०६

राजकुमारी १७३, १७५, ६७१, को १७३, लाई ६७५, ले ६७२, ६७४

राजकुलका १९
राज्य गर्दथे १७२
राज्यमा राखे ६६५
राजदरबार ४१०, छाडी ६२५, का ६२२, को आसपासमा ६९९, त्यागी ६५२, त्याग्नु भयो ६२५, देखि १०, १८१, बाट १०, २७, ५१, ४०८, मा ८, ९, १४, १७३, ४०२, ४१२, ६१२, ६१८, ६२०, ६२२, ६२९, ६७२, मा फर्की ६३०, मा जानुभयो ६५७, मा भित्र्याई ६४२, मा फर्कैर १८१, मै २७, ४०३, ४१०, ४११, ६५१, भित्रै ४१०

राजदण्ड ४८९
राजदूत ६१९, ६२०
राजधानीहरूमा ५०२
राज-पत्र ३८७
राजपरम्परानुसार ६७०
राजपरिवारका स्त्रीहरूलाई ३२
राजपरिवारहरू ४, का साथ १७७, १७८
राजप्रासादमा ९, २९, ६२९, ६७८
राजपुरुषहरू ६०५, लाई १७७, ले

१७८
राजपूजित ४६७, ४७१, ४७८
राजा-माता १४४
राज-महिषी १४४
राज-मुद्राको छाप ३८७
राजलीलाले ६३८
राजाको महिषी १७६
राजारानीहरूले ६३१
राजालाई विन्ति गरे ६२०
राजाले १७४, १७५, १८५, ५९४
राजाहरूले २७
राजाहरूका ३
राजा नभएको देश १८
राजाज्ञा १७७
राजासँग अनुमति माग्दा १८१
राज्यहरूमा ५०३
राज्योद्यानमा ५७६
राष्ट्रपिण्ड खाएँ ५१८
राष्ट्रको चिह्न राजा हो १८
रात पर्नुभन्दा अगाडि ५३४
रातमा ५९९
रात्रज्ञा ४२, ५१, १३३, १६९
रात्र्यान्धकारमा ५५४, ५५५, ५५७
रानीको कुरा १८१
राम्रो ४०१
ऱ्याल ४२९, ६२३
राहुलको रूपमा ६१९
राहुल नै जन्म्यो ६१९, ६२०
राहुले ग्रस्त गरे जस्तै ६१९

रि

रिस राख्ने छैन ६८१
रिसल्ला दौडाई ६२९
रिसाउने छैन ६८१
रिसाहालु भिक्षुको कारणलाई लिएर ६८०
रिसाहालुको चित्त ६८२

रु, रू

रुख ३६७, अर्कै हो छाया अर्कै हो ३६७, हो ३६७, मनी १८६, मा २४२, जस्तो २४४, हरूका पातहरू ६२८
रुचाइ नरुचाइकन ४१३
रुन्चेमुख लिई ७३६
रुँदै ७५, ७६, ७७, कराउँदै ३१६

रुन थालिन् ६७९
रुन थाले १४०, १६३, ६२३

रूप ११६, १५५, ४६०, द्वारा १९८, २०३, कला ५९५, धातु ४६०, यौवन ४४०, सम्पत्तिमा ६१०, सम्पत्ति ५९२, मा १७९, ४१२, मा आत्मा छ ३६८, मा आत्मा छ भनी हेर्छ ३६८, लाई आत्मा भनी हेर्छ ३९७, उपादानस्कन्ध ३६४, कायहरू ४१२, कायलाई १४३, कायलाई संवर्धन गरें ४५, प्रामाणिक ४१५, लालसामा ४४१, लावण्य १७४, लावण्यतामा १७४, लावण्यताले ४०२, लावण्यताको बारेमा ४१४, संख्या १९९, २०३, सम्पन्ना ३९२, सम्पत्ति ४१२, सम्पत्तिको कारणले ३९८, सम्पत्तिको बारेमा ४१४, सौन्दर्यताको १७५, को वर्णना ४१४, वती ३९७, ७०७, ७१५, लक्षणहरूमा प्रसन्न ७५५
रुवावासी ६२९, नै गर्न थाले ६४५
रूपाभिमान ४१८, गरी ६१०, वाट १७९, को कारणले १७५
रूपाभिमानी १७५, ४१८
रूपावचर-कुशल चेतना पाँच ३७४
रूक्ष चीवर ७३१, ७५१, धारिणी ७१९, ७३०, ७३१, ७३४, ७३८, ७४५
रूक्ष प्रामाणिक ४१५

रे, रो, रं

रेखा ४८१
रेशमका ५९७
रोएका आवाज ६४६
रोगमा अन्त हुनेछ ४४०
रोग सञ्चो हुन्थ्यो ३६
रोटी १९०, ३८९, ६४८
रोहित माछाको रस ६९८
रौंहरू ४८४
रौंलाई प्रहार गर्नसक्ने ६०१
रंगी-विरंगी पोसाकहरू ६३१

ल, ला

लस्करहरूका साथ ५०६
लखेट्न जाँदा ६६७
लखेट्दा लखेट्दै ३१६
लखेटिरहँदा ६६७
लँगडी ५३३
लगाउने ५९६
लज्जा २४७, ६५०
लज्जालु ५४९, ५२२
लज्जाहीन ५४०
लट्ठाहरू ५९७
लट्ठी १५३, ६२७, ले हिर्काउन ३१६
लड्न लागेको कुरा २१
लडेको आवाज सुनी ६७२
लम्पसार भई सुते ६२३
लय राखी १७६
लहुक आपत्ति १०८
लक्षणहरू ४८५, ले युक्त ४७९, द्वारा ४७९
लाख २०२
लाटो हुनु ७०९
ग्लान प्रत्यय ६१, ६२
लाभसत्कार २२८, २२९, ३०३, ३४९
लालित्य ४४०
लाली चढेको चेहरा ३१५

लि, लु, ले, लो

लिङ्ग मर्यादाको आवश्यकता ३२
लिपिहरू ५९४
लुकिरह्यो २३५
लुङ्गीं २३९
लेखिका ६०६
लेखिरहेको दृश्य ५९५
क्लेश ३८१, हरू ३९४, ४६६, ४८७, ५२७, निग्रहको सम्बन्धमा ६६५, रूपी चोरहरूलाई ५१२, लाई ५७९

लोकनायकको ४३७
लोकनायकलाई ४३७
लोक गुरुले ४७७
लोकजनहरूले ५४०
लोकजनहरूका १७८
लोकनाथको १३८
लोक प्रदीप १३७
लोकाग्र १४५, नायकले १५०, नायक १५९

लोकोत्तर धर्म ३४३, ३४५, ३४६, भनेको ३४३

लोकोत्तर मार्गमा ३२२

लोणम्बिल-रस ६८१

लोग्नेको प्रतीक्षामा ३११

लोभ ३९४, चित्त उत्पन्न गरी ४९२

लोभ ३४८

लोमहर्षण २७७, २७८, पार्न ७३५

लोहनालि ५९८

लोहितकसञ्ञा २१६

व

वक्ता ५४८, ५४९, ५५१

वचन-पथ ८१, बन्द गरियो ८१

वचन संस्कार ३७३, ३७४, ३७८, ३७८

व्यञ्जनमा व्यञ्जन १८५

वर्ण १५५, हो ३६७, कसिण भावना ४२२

वस्त्र ३१७, ५७३, दान ५७, ५८, ५७४, प्रदान गर्नु भयो ५७३, पूजागर्न ११, हरू ९, ६३०, हरू लिई ६३०, हरू खोसेर लिए ६२८

वर्तमान कथा १५६, नुसार ६५३

वर्तमान जीवन ४७०, का ४७०, का कुराहरू ५१३

व्यक्ता ३५७

वन्दना ३१, गर्छ्यौं १५०, गर्रिदैन १५०, गरी ४५५

व्यभिचार २३५

वयोवृद्धा ४८, 'नुसार ९०, ९१

वरयाचना ३१, ९०

वरदायी २१९

वर माग्न चाहन्छु ९०

वर्षसम्म ८४

वर्षा ५९६, ६००, भए जस्तै ५९७, ऋतुको प्रासादमा ६२२, गराउनु भयो २९२

वर्षाद् ऋतुसमान ५९९

वर्षाद् ऋतुको प्रासाद ५९९

वर्षाद् गराउनु भयो १५३

वर्षावास ८, ७९, ८०

व्यवस्था मिलाउन ३२

वा

ब्याकरण ६६१, ७१४
वाचसिक १८६
वाण ६७८, ६७९, हान्ने ६७९, लागी ६७९, धसिएको ठाउँबाट रगत आइरहेको ६७९, ले ६०३, ६०४
वातिङ्गण ६०३
वाद गर्न चाहन्छ ५०३
वाद-विवाद ५०२, ५०५, ५०६, हरू ५०६, मा ३२५
वादहरू ५०१, को अध्ययन ५०१
वादले ३१०
वादीवर १५७
व्याधा ५४
व्याधी ७०४
व्याधिग्रस्त ४२०
व्यायाम गर्नुहोस् २३९
वायु प्रकोपको कारणले ६५५, ६५६
वायु समन भई ६५७
वाराणशी राजाको महिषी १९२
वार वार याचन गरे पछि ३१
वारी नँ राखी ३३३
वारिपट्टि ३१२
वारी पट्टिको वालक ३१२
वालकहरू ६६७, लाई ५०३, ५०४
वालकलाई ३३३, ३३४
वालवेधी ६०१

वि

विकल स्वरहरू ६२३
विक्खित्तकसञ्ञा २१६
विचरण गरी ५१८
विचलित ६३३
विचक्षण ५२३
विचिकित्सा ३९४, संयोजन ३९४
विच्छिद्दकसञ्ञा २१६
विजय पाप्त गरी ५११
विजयमङ्गलोत्सव गरी ६७५
विजय सालको काठलाई ६०२
वितर्क विचार ४२२
वितर्क र विचार ३७३
वितर्कना ३७३
विदर्शना ४२३, ध्यान ६५३, भावना ५१०

विद्या ३८५, हरू ६०४, ध्ययन ६८०, ध्ययन गर्न ५९४
विद्या भूषिता ५९२
विधवी २९, ६४७, को जस्तो ६३२
विनय २७४, ३२२, ३३६, धरा ३१६, ३२३, ३२९, ३३०, को अध्ययन २७४, पिटक ३२३
विनायक ४३८
विनाश २३, बाट १६३
विनीत ६११
विनीलकसञ्ञा २१६
विपश्यना ध्यान ५४३, मा ३२०
विपश्वी १५१
विपक्ष ३८४, ३८५, दलसेवन गर्ने ६९०
विपक्षी दलहरू ५०५
विपरिणाम धर्म १२४, १२५, हो १२३
विपरिणाम-स्वभावको हो ११३, ११४
विपुब्बकसञ्ञा २१६
विपुलप्रज्ञा १६९
विपुल फलदायी ७२
विभत्स ४४३, दृश्य ६२९, दृश्यावलोकन ६२३
विभवतृष्णा ३६५
विभ्रान्त चित्तको कारणले ३१४
विभूषित ४७९, पारी ४९१
विमति १२८, १५२
विस्मात लिनुपर्ने काम ६२२
विस्मित भई ६५८
विमुक्ति ३८५, सुख रस ४३, सुख मै ४२४, सुखको रसास्वाद ५४५, को प्रतिभाग ३८६
विमोक्खकथा ३७९
वियोग बाटँ अन्त हुँदा १६३
विरक्त भई १८३
विरह-वाक्य १६३
विरहपूर्वक ४९६
विरह गर्न थाले ४५
विराग निश्रित १२७
विरागमा पुऱ्याउँछन् ९५
विरागसंज्ञा १७९
विरागानुपश्यनालाई १६९
विरुप अनुहार भएका ६७१
विरूप भयो ६२७
विलाप ४९, १४८, ६६२, ६७९,

गरिन् ६७९, गरे ६३०, गर्न थाले ४५, १४०, ६३१, गर्नु भयो ४७, नगर १६१, ४९७, ५२३, नगरी बस्न सक्ने ४५, नगर्दै १६१

विवाद गर्ने १०७

विवाह ३, १७३, ३०५, ३०६, ४०३, ४०४, ४०५, ४४५, ५३४, ६०५, ६६५, ६६७, ६७०, ७२०, को दिन ३०६, गरी ६००, ६९५, ७५३, गरिदिए ६६२, ६८०, गरि दिइन् ६८८, गरे ५०१, गर्ने ५३४, गर्नुपर्छ ५३०, पनि गर्ने छैन ५३१, मङ्गल ४०८, ६७०, गर्ने इच्छा गर्नुभयो ६९७, मङ्गलोत्सव ४०६, ४०८

विवेक ३७९

विवेकजः ३८४

विवेक निश्चित १२७

विश्वकर्मद्वारा १६६

विशारदतालाई ३५६, ५५१, ५४८, ५४९, को परिचय ५४५

विशारदतामा ३५५

विशाल परिषद्का साथ १७४

विश्वासिनी ४८८

बिश्वास नगरी ७२

विशुद्धि ७०

विशुद्ध-दिव्यचक्षु ४६९

विशुद्ध शरीरमा ४८१

विशुद्ध वीतरागी ७२

विशेष ज्ञान ४५१

विसभाग-पटिभाग ३८४

विसंयोगमा पुऱ्याउँछन् ९५

विहार १७४, ६२९, मा २४८, ५९५, मा गई ४५२, मा लगी ४०७, जान चाहन्नथे ७५४

विज्ञानस्कन्ध ४६०

विज्ञान-उपादान स्कन्ध ३६४

विज्ञान-कायहरूलाई १२२

विज्ञानद्वारा २००, २०३

विज्ञानन्त्यायतन १६२

विज्ञानमा आत्मा छ ३६८
विज्ञान संख्याबाट २००, २०३
विक्षिप्त चित्त भई ३१३

वी

वीडा २०
वीणा बजाई ६७८, ६७९
वीणा वादकको भेष ६७१
वीतरागी ७२, ले ७२
वीर्य बढाउनु भयो ४५२
वीर्यवती ४५७
वीर्यवान् ४५८
वीर्यसम्बोध्यङ्गको १२७
वीर्यहीन भई ४६५
वीर १४५, १५९
वीसवर्ष ९९, की ४०१

वे, वै, वृ

वेठनं ६१२
वेणुवन १७७
वेदका छ अङ्गहरू ५९३

वेदना १२४, ३७३, ४६०, हरू ३७९, मा आत्मा छ ३६८, उपादानस्कन्ध ३६४, को स्थिति ३८१, द्वारा १९९, २०३, संख्याबाट १९९

वेमाता ४७७
वैदूर्यका मालाहरू ५२३
वैय्याकरण ५९३
वैराग्य १८२
वैशाख पूर्णिमाकै दिन ८, ६३५
वैशाख पूर्णिमाको ४
वृक्षको मूल १२४
वृक्ष-देवताले २५९

श

शक्रत्व ६९४
शतपाक तेलद्वारा २३१
शतसहस्रकल्प २०६
शक्ति २०, सम्पन्न १७२, १७४
शस्त्रपात २२, गरौं २१
शत्रु २३१, ता २३१, विजेता २२०
शब्द १५५, धातु ४६०, शास्त्र ५९३
शयनागार ६२४, मा ५३५

शयनासन ६१, हरू ७१७
शय गाथाहरू ५११, ५१२
शयपटकसम्म ६५
शयवर्ष जिउनुभन्दा ४५३, ४५५, ७२९
शयवर्षसम्म जिउनु भन्दा ७२९
शयवर्षसम्म बाँच्नुभन्दा ४६५
शयहजार कल्प अघि १५४
शय्यामा सुतिरहेका ६२४
शरणदिने नाथ १६१

शरीर १४४, १४७, ४८३, ४८४, ६४१, ६४२, को चालचलन ४२९, को भित्री बाहिरी ४३४, भएका ४८०, ले मात्र प्रव्रजित भएँ ४४०, वर्ण ५८९

शवयात्रामा ५०, ५१
शहरका मानिसहरू ६३७
शहर भित्र ६३६

शा

शाक्य कुमारी १७५
शाक्यकुलमा ४४०, जन्मिएँ ७१५
शाक्य परिवारहरूले ६३६
शाक्यपुत्रका निवासस्थान ७०७
शाक्यवंशको अन्त ६०५
शाक्य राजाहरू ६०२, ६०४
शाक्यहरू ५८३, का बीच ६२६
शाखा-पातहरू १२४, १२५
शान्त्वना दिनुहुँदै १६
शास्त्र ५९४, हरू ५०२, ५९४

शास्ता ४६३, ४७७, ५२०, ले ४७७, लाई चिने ५२७, को अगाडि ७०५, को पूजा गर्न ७१३, लाई ७०७

शास्त्रार्थ ४८८
शान्तिपद ४४४
शारीरिक दोष ४००
शालवृक्षमनि २७७, २७८, २८८
शावशेष आपत्ति १०८
शाश्वत १२४, ४६१, हो १२३, १२५
शासनकारी १५३, ३९४, ४८६
शासनलाई पनि पूरा गरें ५२७
शासनमा २२२, दत्तचित्त भई ७५०

शि, शी

शिखामै २३३

शिल्पकला ६९८

शिल्पकारहरूलाई १०

शिल्प विद्याहरू ६४०

शिफारिस अनुसार ५९३

शिव पदमा ७०३

शिष्या ५५४, ५५७, लाई ५४४, हरूले ५४४, हरू प्रति ४४४, हरू ३२३

शिक्षाकामी ५४९, ५५२

शिक्षापद ९९, १००, २७३, ५५०, ५५३, ५५५, ५५८, ५६१, ५६५, सिक्नुपर्छ ९७, हरू ९२, हरूसँग ९२, ९३, बारेमा के गर्ने ३४

शिक्षमाणा ४७४, ले ८१

शिक्षमाणविका ४६९

शिक्षाहरू ८१

शीतल ५९७, ता ६४६, प्रकृति ५९७, पार्नु भयो ६४५

शीतोष्णता ५९९

शीर ४८२, ४८४, ६२३, को टुप्पो ४८५, राखी ६४५, ठाडो पार्न ५३७

शील ३७१, ६५०, स्कन्ध संग्रहित ३७१, वती ६१०, वान्-लाई ७१, ७२, वानले ७१, ७२, वान् ६९, वान् पृथग्जन ६५, पृथग्जनलाई ६४, व्रत परामर्श-संयोजन ३९४

शु, शू

शुद्धवस्त्र पहिरी ४१४

शुद्धि पाउन सकिन्छ ५६६

शुद्धि कर्मलाई ३८

शुभ ५१९, समाचार ६१९, जन्म १, विवाह ३, ७, नक्षत्र० को दिनमा ५९३

शुभाशित ४४४

शुष्क विपश्यक ८४

शुश्रूषा ४८८, को काम ६

शून्यताको अनुभव ३७८, ३७९

शूल जस्तै हो २२५

शै, शो, शौ, शं

शैक्ष १४८, ३२२, त्व २२९

शोक १४०, ६३२, सन्ताप ६४६, को कारणले ७२३, नगर्नुहोस् ४८, र परिदेव छैन १६८, हुने कारण १७०

शोकाग्नि ३०

शोचनीय ९

शोभा ३९, दिन्त १९०

शौभाग्यशाली ९

शंका ३८, ४८, १२८, १५२, का लहरहरू ३४०, भएको भए ८०, लाई १५२

श्र

श्रद्धा १७५, ६५०, चरित ४२२, चित्त १२, चेतना १२

श्रद्धाधिमुक्त ७५८, ७६३

श्रमण ६४९

श्रमण धर्म ३४९, ३५०, ४५२, लाई ४५२

श्रमण-परिषद् ३१६

श्रामणेर ६७, ६५५, ६५६, ले ३५४

श्रामणेरी ४६९

श्रावकहरूलाई १३६

श्रावकहरूका बीच ६४१

श्रावकलाई ६३

श्राविका १५५, २०५, हरूमध्ये १३३, हरूमध्येमा ७५८

श्रीचरण कमलमा ६४६

श्रीमुनि ६४२

श्रीसम्पत्ति ४१२

श्रुतधर ९८

श्रुतवान् आर्यश्रावकले ३६९

श्रुतसम्पन्न ६८२

श्रुत सागर ४८, १४८, १६५

श्रुती ६५०

श्रोण-शृगाल १९

श्रोत ११३, ४६०, धातु, विज्ञान १२०, विज्ञान धातु ४६०

ष

षडभिज्ञ १५२, लाभी ४२, १३२, ज्ञानहरू ३५, १५८, १८४

षडभिज्ञा ५१

षडयन्त्र रचे ६९०

स

सङ्कुच्चिका २७१
सङ्कल्प १३१

सत्काय ३६४, दृष्टि १५, ३६७, भनी ३६४, दृष्टि हुन्छ ३६८, हुन्न ३६८, ३६९, निरोध ३६५, निरोध-गामिनी प्रतिपदा ३६५, ३६६, समुदय ३६४, ३६५

सत्कार पूर्वक ८१
सकारात्मक २३२
सकृदागामी ६३, ६५, १३२, ६४३, फल ६५, ७८, ३३९, फलमा १०

सङ्घ २५९
सखर ६५७, मिलाएको आँपको रस ६५६
सक्खर ५७५
सङ्गम ७१२, भएका कुराहरू ७०८
स्वर्ग नर्क ५७९
स्वर्गवास ५, ६०, ७८
सङ्गामावचर जातकले ४०४

सङ्घ १३, ६७, को उद्देश्य गरी ६६, ६७, को शरणमा ६०, गत दान ६६, ६७, ६८, गत दानहरू ६५, दान ६५, प्रति १२, ५९, ६१, ६२, १७५, बाट अलग रहनु पर्ने ५६६, मा देऊ ११, १२, ५८, ५९, मा अन्तर्गत १३, मा झगडा गर्ने १०७, मा दिन लगाउन सकेमा १२, मा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु ११, मा वस्त्रदान दिई १४, लाई ५९, लाई दान दिन्छ ६६

सङ्घाटी २७०
सङ्घादिशेष-दोष ९८, २७५, २७६

सङ्घादिसेस ५६५, ५६६
सचित्तक ३७८, अवस्थालाई ३७६, ३७८
सञ्चिच्च ५५२, ५५३

सन्चो हुन्न १००
सन्चो हुन्थ्यो ३७, १००, ६५६
सजाइएका थिए ६२४
सम्झन लगाई ४०३
सडकमा १४०, ६२१
सडकमै ३६७
सडकहरू ६३८, मा ८, ४९०
सडकको बांयातिर ६०४
सडक सडकमा घुमी ५०५
सप्त आर्य धनहरू ६५०
सत्यक्रियाको प्रभावद्वारा ६९०
सत्यक्रिया गर्दै ६७९
स्तब्ध २४१
सप्तबोध्यङ्गलाई १७१
सप्तबोध्यङ्गहरू ५१, १२७, १३०
सप्तरत्न १५
सत्तलमा ६६२
सत्यवती ६०६
सन्तान लाभ ४
सन्तान ४, ६१३, ६३२, हरूबाट ४४९
सतिपट्ठान ५१, १७१
सन्तुष्ट नै भएका छन् १२८
सन्तुष्ठी ५४९
सन्तोषमा पुऱ्याउँछन् ९५
सन्तोषी ५४९, ५५१, ५५२
सन्दर्शित ८७, १००, १०२, १०५
सद्दे भइ ५८५
सद्दे दाजुभाई ४०३
सन्देश १७५
सन्देह ३८, ४८
सद्धर्म १४१, लाई जाने ५२६, कायलाई १४३, लोप भएर जानेछ ६८५
सन्ध्या समयमा २१
स्वप्न १९२, १९३, १९४, ६१७, ६२७, ६२८, मा १९३, हरू ६१५, हरूका अर्थ ६१६, हरूमा पनि ६०६, देखेका थिए ६२६, हरूका कुराहरू ६२८
सनासोद्वारा ५२५
सनासोले उखेली ५००
सम्प्रतिष्ठित ८७
सम्पत्तिहरू ४४७, त्यागी ५४१
सम्पत्ति पनि बहुविध ७१७
सपदान चारिका ६३६
सम्प्रदायमा ४८८
सपत्नी २८३
सर्पले टोकी ३३३

सर्पले टोकेर मरे ३१७
सपक्ष ३८५, ३८३
सम्प्रहर्षित ८७, १००
सप्रिने छ १९
सत्पुरुष धर्म ३६९, मा अकोविद ३६७
सत्पुरुषलाई देख्ने ३६९
सत्पुरुषलाई नदेख्ने ३६७
सफा सुग्घर २३३, गर्न लगाई १०
सम्बन्ध ६६०, को शुरुवात् ६६१
सम्बुद्ध शासनलाई ४७७
सबै क्लेशहरू १५१
सभाग·प्रतिभाग ३८५
सम्यक्-आजीव ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-कर्म ४६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-दृष्टि ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-प्रधान ३७२
सम्यक्·स्मृति ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-वाचा ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-व्यायाम ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-सङ्कल्प ३६६, ३७०, ३७१
सम्यक्-समाधि ३६६, ३७०, ३७१
समझदारीपनलाई ६४६
सम्मत ३५, ९७, ९८, पाएकाले ९७
सम्मप्पधान ३७२
सम्म मिलेका पैतालाहरू ४७९
समन्तचक्षु १६५
समस्या ४४७
समागम २१, ६९४, हुन पाओस् ६६१
समाचारहरू २६
समाचार फैलियो ६२०
समाचार सुनाई ६२०
समाधि ३७१, हो ३७२, स्कन्धमा ३७१, को लक्षण ३७२, निमित्त हो ३७२, परिष्कार ३७१, परिष्कार हो ३७२, भावना ३७१, भावनामय ३७२, सम्बोध्यङ्गको १२७
समाधिष्ठ ५०, भई ५०
समान कुलका ६०६
समान १८५, छन् ९२, कुलगोत्रका ५३४, जातीय ५३३, जातीय ४९०, धनसम्पत्ति हुने ५३३, सुख दुःख ७०७

समात्न लगाई ४९५

समापत्ति ३७२, ३७५, ३७७, ध्यान ३७२, मा बस्नेछु ३७६, मा बसें ३७६

सम्मापरिब्बाजनीयसुत्तवण्णना २५

समुद्र २०२, २६०, देवता २६०

सरपटिवाहन ६०४

सरयट्ठि ६०४

सरलट्ठि ६०४

सररज्जु ६०४

सरागमा पुर्‍याउँछन् ९४

सर्वप्रथम १८४

सर्वाङ्ग चाउरी परी २१५

सर्वाङ्ग सम्पन्न ४७९

सर्वाङ्ग सम्पन्ना ७१५

सर्वाभरण ४७९

सर्वालङ्कार ४६८

सवितर्क सविचार ३८४

सस्यौं ७२५, ७४८, मागेर ल्याऊ ७२४, को गेडा २४४, जत्रै परी १५३

ससुरासँगै ३९०

सत्संगत गर्न १८५

सहभागिनी ५७६

सहश्र कोटीवार ७१०

सहश्र परिवारहरूका साथ ७१७

सहानुभूति ६४५, पूर्ण सम्मान ६४६

सहोदर बहिनो २५५, २५६

सहोदर भाइ ३९७

सा

स्याउलाहरू ३१०

सागर १६३, ७०७, मा १४०

साँढे ६२७, ले ६६७

साणं २७३

सातवर्षमा १४९, १९२, २७४

सातवर्षीय ६३८

साततले ५९९, प्रासादमाथि ३०५, ४८८

सातयोजन अग्लो ५७२

सातशय वर्षसम्म ७००

साप्ताहिक दान ५७१

सातौं वर्षको अन्ततिर ७

सातौं वर्षमा १३२

स्वाद नलिनेलाई २६५

स्वादिलो अनुभव ३८०

स्वाध्यायन ५५२

साधुनी जस्ती भई ६३१

स्याना स्याना प्वालहरू ५९८

सानी आमा ५, ६, ४७, ४९, ५५, ६०, ७८, ८३, १३७, १४७, लाई १४४, १५४, १५९, ले १५३, १५५
सामीचिकर्म ६१, ८२, ९०, ९१
सारणीय धर्म १८६, का १८६, १८७
सारथीसँगै ३१४
सारथीसँग निस्कँदा ६१३
साराका सारा स्त्री पुरुषहरू ६२२
स्याल ४३०
सासु ससुराहरू प्रति ६०१, ६१०
साहिँलो छोराको घरमा ४४८
स्याहार-सम्भार ६
साक्षात्कार ७८, १७५, गरी १२७, १२८, गर्नु भयो १८३

सि, सी

सिउने काम ६८१
सिङ्ले ६६७
सिकर्मी ५९६
सिकारीले १९२
सिगान ४२९
सिंगार पटार गराई १८१
सिद्धान्त ५२५, सँग १३
सियो ६९७, भित्र ६९७, हरू बनाई ६९७, को टुप्पोमा २४४, को परीक्षा ६९७
सिंह १८९, ६९०
सिंहासनबाट ६७१
सिंहासन पल्टियो ६२८
सिंहासनमा राखी ६८७
सिंहसमान ५७९
सीमागृह २३३

सु, सू

सुआख्यात ४७६
सुँक सुँकगरी ६४६
सुकुमार जीवन ६११
सुकुमारीहरूले १४९
सुत्केरो ६३१
सुकोमल पाउ १५९
सुख ११३, १२३, १२५, १५५, हो ३८१, पनि बहुविध २९९, दुःखमा साथ थिइन् ६४८, मा सुखी ६१०, वेदना ३८०, वेदनामा ३८१, वेदनाबाट ३८३,

वेदनाको स्थिति ३८०, वेदनामा के सुख हुन्छ ३८०, दुःखमा सहभागिनी भई ६१०

सुखुमाल सूत्र अनुसार ६००
सुखा ते समणा छाया ६४९
सुगत भाषित ७६२
सुगतरस १६५, १६६, १६७
सुगतलाई ४८६
सुगति ४४८
सुगन्धचूर्णहरू १६७
सुगन्ध जलमा ४९१, ५७५
सुगन्धित पानीमा भिजाई १०
सुगन्धित फूलहरू ६२४
सुस्तरी देलोको खावा ६२५
सुघाको बच्चा २६२
सुताऊ ४४२
सुतिरहँदा ४२९

सुन्दरी ३, १७३, १७८, २१५, २३०, २३१, ४००, ४०१, ४०२, ५९२, ६०६, छन् ६०५, नारी ५३९, कन्या ५३१, स्त्री १७८, स्त्रीलाई १७८, २१४, मात्र नभई २४६

सुनको वर्ण ५९२
सुनका थालीहरूमा ५८८
सुनारले १५७
सुनिएको ७५, ७६, ७७
सुन्नेको खुट्टालाई २९
सुत्ने बेलामा ३४१
सुप्रतिकार ६१, ६२
सुप्रतिपन्नद्वारा ४६६
सुमेरुपर्वत १५३, ५४१
सुमेरुमा १४६
सुराक लगाई ४८९
सुरापान ४९२, नगर्ने ८१
सुरामेरय ६१
सुरूपा ४७७
सुरूपिणी ५७५
सुलक्षणा २

सुवर्ण १८९, रूप ५३१, ५३२, वर्ण मृग १९३, चूरीहरू ५२३, चूर्ण ५३६, वर्ण १७३, १९२, २५६, ५३१, कन्या ५३१, कारलाई ५३१, को रूर ६६५, मय १६६, मय पालको ३४७, समान ४००

सुविख्यात ४७६
सुविनीत २३३
सुविनीता ६४७
सुसज्जित भई २०
सुम्सुम्याई १६१
सुविभक्त शरीर ४८०
सुशीला ६११
सूचना-पत्र ५३४
सूत्र र विनय अनुसार ९८
सूर्य ५५५, ६२८, ७०७, कीरण ५९६, अस्त हुनु अगाडि ३९
सूर्यास्त ४९१
सूर्योदय १६५

से, सै, सो, सौ

सेखिया २७५, २७६
स्वेच्छाचारी जीवन २८५
सेठको कुलमा ४४५
सेठको घरमा ६७६
सेठसँग सोध्दा ६७७
सेतट्ठिका ८५
स्वेत छत्र ६२७, मनी १६
स्वेतवस्त्र ५२५, धारी ४८८
सेतो हात्तीलाई ५८६
सेनापति ६५८, ६९८, ६९९
सेवा टहल ६८२
सेवा र शश्रूषा १७
सेवा शुश्रूषा ९, ४५१
सैनिक शास्त्र ५९४

स्रोतापत्ति फल ४६८, ७६२, मा १०, २५, ६४, ६५, ७८, १८३, ३३९, ४२१, ६४३, ७२८, ७५५, मार्गफल १७५, १८०, ३५३

स्रोतापन्न ६३, ६५, १३२, १८२, ४३४, ५२१

स्रोतापन्ना ४६९
सोह्रवर्षको उमेरमा ४८८, ५९६
सोह्रवर्ष पुगिसके ६००
सोह्रवर्षमा ५९२
सोह्र वर्षीया ४०१, ४२०
सोधी सोधी कुरा हुनेछ ११२
सौतेनी हुनु दुःख हो ७४२

सं

संस्कार ४६०, हरू १६३, ३७२, ३७३, हरूबाट १८३,

उपादानस्कन्ध ३६४, द्वारा १९९, २०३, संख्याबाट २००

संस्कृत १६०, ३७०, ३७१, पदार्थहरू ४९, बौद्ध ग्रन्थहरूमा ६२६, लोक १४७, वस्तुहरू १६१, १६३

संकोची ५४९, ५५२
संकल्प ६१९
संगठन २३
संगठित २३
संग्राममा २२, मा ५१२
संगीतकारहरू १७७, का १७६, लाई बोलाउन लगाई १७६
संघादिशेष ८०
संध्या समयमा ५०८
संस्मरण गर्दा ५१३
संस्मरण गरी ४५६
संस्मरण गर्नु हुँदा ४७०
संयोजनहरू १४१, ४८६, ५२७
संयम १९४, भन्ने राजा १९०
संयोगमा पुऱ्याउँछन् ९४
संरक्षक १७४
संवर्धन गरें १४३
संवर्धन गराइ दिनुभयो ४६
संवेग २१, १८२, पूर्वक ६५८, जनक १६७
संसर्गको रूपमा ३४४
संसार सागरमा २१९
संसारमा २०८, विचरण गरें २०७
संसाररूपी सागरमा १४३
संसारबाट पनि १३९
संसार-स्रोतमा ६६१
संक्षिप्त बुद्ध जीवनी ७
संक्षिप्त धर्म ३४, ९४
संक्षेप रूपमा ३४, ९४
संज्ञप्ति-विज्ञप्ति बहुल ५४९, ५५१
संज्ञा ३७३, ४६०, द्वारा १९९, २०३, उपादानस्कन्ध ३६४, मा आत्मा छ ३६८, र वेदना ३७४, ३७५, संख्याबाट १९९

संज्ञावेदयित निरोध समापत्ति ३५७, ३७७, बाट ३७८, ३७९

ह हा

हत्केलामा २९२

हजार पुरुषहरूका बलले ६०२
हजारकोटी पटकसम्म ६५
हजारपटकसम्म ६५
हजारवर्ष ८४, ८५, सम्म ८३, ८४
हजारौं हजार मानिसहरूलाई ५१२
हतविक्खित्तकसञ्ञा २१६
हस्तसार धन ६०७
हतारो नमान १८०
हरितालले ५७२
हर्षको समाचार ६२०
हर्षोल्लास ६२२
हाई हाई भनाउँदै ६१०
हाउ-भाउ ५३९
हाकिम २०
हाँगा ५०५, ५०३, गाड्थिन् ५०३, उखेलिदेऊ ५०४
हाछ्यूँ १५०
हाड ४२९, हरू १६७, ४२३, हरू बाहेक १६८
हातखुट्टाहरू ४००, ६२७
हात खुट्टा मिच्ने ६
हातखुट्टा पखाल्न ३२०
हात छाड्यो १९
हात पसार्दा ३४०
हात समाते ३४१
हातहरू ६४२
हातहतियारहरू २२
हात हाली २३५
हात्ती १९, १५१, १५३, २२२, २३६, ३५४, ७०७, ७१०, बाट ६७१, बाट ओर्लिए पछि ६१७, को पछाडि उभिई ६७१, चढ्न ६०७, मा चढाई ६७०, लाई ६४२, हरू ५८८
हात्तीसार ५३७, हरू ५३६, मा ६७०
हात्तिनी १५८
हाँस्दा पनि नहाँसी ५३५
हाँस्न थाले ६२३
हानी नोक्सानी २३
हामीहरूको उद्धार भयो २४
हामीहरूको विनाश हुने थियो २४
हार ६२१, हरू ६२७
हावालाई पोका पार्ने झैं ६७३
हावा-पानी ५९६, ५९८
हाँस मारेको कुरा माथि ५८६

हि, ही

हिँडि रहँदा ४२९
हिँडिरहे पनि ४२३
हिँड्नु नभएकी २८
हितचिन्तक थिइन् ६४८, ७१६
हिमालखण्डतिर ६८०, ६८६
हिमाल पहाडतिर २५
हिरी ६५०
हीलो ५९७
हृदय छिया छिया हुने ४४८
हृदयमा १७५, ६७४
हृदय फुट्‌ला जस्तो भई ६३६
हृदय-बन्धन ६१९
हृदय हलुँगो भयो ३०

हे, है, हो, हं

हेर्न पाए हुन्थ्यो ६२४
हेमन्त ५९६, ६००, ऋतुमा ५९६, ऋतुको प्रासाद ५९६
हेरचाह ४४७, ६४७
हेला ४५३, ४५५
हैरानी ४५५, हरू ५४४, गरेका कुराहरू ५४४
हैस्या ६९४
होचा ५९९, होचा ५९६
होहल्ला ४९०
हंस १८९, १९४, समान ४७९, लाई ६६८, को मुखबाट १९४

क्ष

क्षण नबित्दै प्रहार गर्न सक्ने ६०१
क्षणिक तृष्णा दूर हुने दूध पियाएँ १४३
क्षत्री-कन्याहरू ६४४
क्षत्री-कुमारहरू १६
क्षत्री-परिषद् ३१६
क्षत्री-परिवारहरू २४
क्षत्रीहरू १५, का १६, को मोल कति छ त २२
क्षमा ४६, याचना ४५, १४२, याचना गरे ४५५, गर्नु होस् ४६, १४५, दिनु-होस् ४६, नगर्नेलाई १४६, प्रार्थना गरी ६६०
क्षमाधिप १४५
क्षय-व्ययलाई ३२१

क्षय-व्ययका कुराहरूलाई ३२१
क्षिप्राभिज्ञा ५१३, ५१५, लाभिनी
४८८, हरूमध्येमा ५१९
क्षीणास्रवी ५७९, छौं ५६९, ले
२४४
क्षेमनीय र यापनीय ९९, १००
क्षौर गराउँदा ३४८

ज्ञ

ज्ञाति कुल छ ५६४
ज्ञातिकुलमा गइन् ५६४
ज्ञातिहरू १०५, लाई ६०१
ज्ञाति-स्नेहको कारणले ४१३
ज्ञाति-परिवारहरूका साथ ४९४
ज्ञाति बन्धुहरूले ६४७
ज्ञान चक्षु १६५
ज्ञानपरिपक्व ४५२
ज्ञानरूपी दियो २३१
ज्ञान स्वभाव ३८१

गाथा (श्लोक) सूची

अ

	पृष्ठः
अकामं राज कामेहि	६७३
अकामं वा सकामं वा	६७३
अङ्गगते अलङ्कारे	७१०
अग्गा विनयधारी नं	३३६
अगारं विजहित्वान	२३२, ३००, ७१७
अगारस्मि वसन्तीहं	४७३
अगारे ते अहं वीर	७०६
अच्चन्त मतपुत्ताह्मि	७३६
अच्चयं देसनत्थाय	२१८
अज्जरत्ति महावीर	७०४
अजरामरणं पुरं	७०५
अञ्जलिं पग्गहेत्वान	२२१
अज्झत्तं च बहिद्धा च	२१७
अट्टियामि हरायामि	२२४
अट्ठ उप्पल हत्थानि	७१३
अट्ठसत्ततिवस्साहं	७०४
अड्ढपल्लङ्कमाभुज्ज	१६०
अड्ढमासे असम्पत्ते	७१७, ३००
अन्तकेनाधिपन्नस्स	३१९

	पृष्ठः
अत्तदीप ततो होथ	१७१
अत्तानं गवेसस्सु	३३५
अतित्ता येव पस्सामि	७६३
अतीव पत्थिताचासि	२३२
अत्थक्खायी च या नारी	७१६
अथनिब्बिन्दहं काये	४३४
अद्दस विरजं बुद्धं	५१६
अधिकार बहुं मय्हं	७१२
अनणा पण्णास वस्सानि	५१६
अनागामिफलं पत्तो	३९२
अनिच्चं सङ्खतं सब्बं	५०, १६२
अनिमित्तं च भावेहि	२१७, ४५९
अनुजानामि ते भद्दे	२२१
अनुप्पत्ता सकं अत्थं	१५३
अनुपुब्बूपसन्तस्स	१७०
अनुमग्गेन सम्बुद्धो	७१२
अनुव्यञ्जन सम्पन्नं	४८६
अनुभोत्वा सुखं दुक्खं	२९९, ७१२
अपराधमजानन्ति	७०५
अपरिमेय्यितो कप्पे	६६१
अपस्सं उदयब्बयं	२७७
अपस्सं अमतंपदं	७२९
अपिनूनहं मरिस्सं	६७९
अभब्बट्ठाने वज्जेत्वा	२९३
अब्भु हि तस्स भो होति	६७३

पृष्ठः

अयोघन हतस्सेव	१७०
अलंपुत्ता विसादेन	१६२
अलंपुत्ता विलापेन	५०
अवब्जे वज्जमतिनी	५१६
असुभाय चित्तं भावेहि	१८०, २१७, ४३३
अहमह्मि कन्तसल्ला	७४१
अहो अच्छरियं मय्हं	१६८
अहो सम्मा उपायो ते	२२०
अहं पि तत्थ गच्छिस्सं	४५०, ४६४
अहं मद्दे जनपदे	५२९, ५७७
अहं सब्बङ्गसम्पन्ना	४८६
अहं सुगत ते माता	१४३

आ, इ

आतुरं असुचिं पूतिं	१७९, ४३३
आनन्दो च तदा सेखो	४७, १४८
आनन्दो च तदावोच	१६७
आरद्धविरियो पहितत्ते	१३४
आराधितो महावीरो	४६६
आरोपयस्सु कल्याणी	४९७
इतरं च वहीं सोतो	३१३, ३३४
इसि गहेत्वा पुप्फानि	७१४
इत्थिकानं च पब्बज्जं	१४५
इत्थि पि विधवा नग्गा	१७

	पृष्ठः
इत्थि ंपि पण्डिताहोति	५२४
इत्थिसण्डे न गूहामि	७१०
इत्थियो नाम लोकग्ग	१४५
इदिसे पि वने रम्मे	२१४
इदं पच्छिमकं मय्हं	१६०
इदं पि ते सुभं रूपं	४४०
इद्धि अनेका दस्सेसि	१५२
इद्धिया अभिनिम्मित्वा	२८२
इद्धी पि मे सच्छिकता	२८२
इमह्मि भद्दकप्पे	२०९
इमिना पूतिकायेन	३२४
इमे सुवण्णकेयुरा	४९७

उ, ए, ओ

उग्घरन्तं पग्घरन्तं	१७९
उट्ठितो च महामेघो	३३३
उत्तमत्थं अनुप्पत्तं	१८७
उदग्गचित्ता सुमना	४८६
उपकारा च या नारी	७१६
उपनामेसि नाथस्स	१६७
उप्पलस्सेव मे वण्णो	२९१
उप्पलेहि पटिच्छन्नं	२९५
उपविजञ्ञा गच्छन्ती	७४०
उपेत्वा लोकसरणं	३९२

पृष्ठः

उभोपुत्ता कालङ्कता	३३४
उभोपुत्ता कालकता	३१४
उभो माता च धीता च	२८१
एकदा लोकपज्जोतो	१३७
एकपुत्त पसूताहं	३३३
एकस्मि समये रम्मे	७०२
एकाकिनी गहट्ठाने	४३९
एत्ति कानिग्गतागेहं	३३३
एतमत्थवसं ञत्वा	३१९
एताहि तीहि विज्जाहि	५६८
एवं बहुविधं दुक्खं	२९९
एव सम्मा विमुत्तानं	१७०
एसा अन्तरधायामि	२७९, २८३
एहि तं उपगूहिस्सं	५२३
ओहितो गरुको भारो	१४१

क

कदाचि सो कारुणिको	५७८
कपिलस्स दिजस्सासि	५२९, ५७७
कल्याणमित्तता मुनिना	७३९
कल्याणमित्ते भजमाने	७३९
करेहि उरं पहन्ता	१६१
काकादिकेहि खज्जन्ते	५७८
कामधातुमतिक्कम्म	७०७

	पृष्ठः
कामेस्वादीनवं दिस्वा	२८१
कामेसु अप्पतिबद्ध चित्ता	३६२
किलेसा झापिता मय्हं	१५१
किसा गोतमी थेरी	७४१
किं नु त्वं मतपुत्ता व	७३६
कुणपं छड्डयित्वान	७४९
कुतो सिद्धत्थकं तस्मा	७४९
केसे छेदापयित्वान	४७३

ख, ग, घ

खन्धे अनिच्चतो दिस्वा	४६५
खिप्पाभिञ्ञानमग्गं मे	५२६
खीणकुलीने कपणे	७४०
खीरधारा विनिगच्छि	२९९
गच्छति नीलपथे	६४०
गच्छ पस्स महाभोगे	२१३
गच्छानन्द निवेदेहि	१६४
गम्भीरे निपुणे पञ्हं	३९३
गम्भीरपञ्ञं मेधाविं	१८७
गमिस्सामीति चिन्तेत्वा	७०३
गग्गरेन सरेनाह	१६५
गलके अपि कन्तन्ति	७४०
गोतमि निधनं याता	१६७
गोतमी निधनं याति	१४७

पृष्ठ:

गोतमी परिनिब्बाने १६६
घटं गहेत्वा गच्छन्ती ३५२
घनकञ्चन बिम्बेन ५७७
घरेवाहं तिले जाते ५७८

च, छ, ज, झ

चतुरोघो अतिक्कम्म १८२
चतुसु समुद्देसु जलं परित्तकं ३१८
चिण्णा अङ्गा च मगधा ५१६
चित्तस्मि वसीभूताम्हि २७९, २८३
चित्तं च दुक्खितं नत्थि ७१५
चिरं जीव महावीर १५०
चुल्ले ठपेत्वा आसीना ४६५
चेतोपरियच्च ञाणं २८२
चोरं वधत्थं नीयन्तं ५२२
छन्दजाता अवसायी ३६३
जाता सेट्ठिकुले फीते ३९३
जिनो तस्मि गुणे तुट्ठो २२२, ३३६, ३९३, ३५८, ४४०, ४४४, ७५१, ७६३
जेट्ठो भाता तिलोकग्गो ४३९
झायते वतयं भिक्खु २१४

त, थ

ततो उट्ठाय निब्बायि १६२

	पृष्ठः
ततो गोतमी धातूनि	१६७
ततो चित्तं समाधेसिं	३२७
ततो चुतो महातित्थे	५७७
ततो तं उग्गहेत्वाहं	५२५
ततो दीपं गहेत्वान	३२७
ततो मय्हं अकामाय	४४६, ४६४
ततो महाकारुणिको	४८७
ततो विञ्ञात सद्धम्मा	५२६
ततो सङ्घाटिकं कत्वा	७५१
ततो सूचिं गहेत्वान	३२७
ततोहं अति संविग्ग	४४४
ततोहं विनयं सब्बं	३३६
तत्थ चे अत्थि दोसो मे	१४५
तत्थ गच्छामहं पुत्तं	१४९
तथा जिनस्स मातुच्छा	१३७
तथा गमित्वा सावत्थिं	७४९
तथेव भद्दा कापिलानी	५६८, ५८९
तदा अदासि मं तातो	१७४
तदा आमन्तयि सत्था	१६४
तदा उदकमाहित्वा	४६५
तदा उपासको सो मं	३९३
तदा एकेन सन्दिट्ठा	१४८
तदा किसा च पण्डु च	३३४
तदानन्दो निरानन्दो	१६५
तदा परकुलं गन्त्वा	३९२

	पृष्ठः
तदा पणम्य सिरसा	२२०
तदा महाकारुणिको	४४३
तदा मे कम्मजावत्ता	३३३
तदा विजात दुक्खेन	३३४
तदा सो पब्बजि धीरो	५७८
तदाहु हंसवतियं	५७०
तदाहं अनुसानेत्वा	३४९, ३९२
तदाहं उपसम्पन्ना	५२६
तदाहं पणमित्वान	५२३
तदाहं परिसं गन्त्वा	७६२
तदाहं पातयित्वान	५२५
तदाहं हंसवतियं	३५१, ७४५
तदेकिका विचिन्तेसि	४६४
तवत्थाय महावीर	२९३, २९९
तस्स धम्मं सुणित्वा हं	५२६
तस्सा मे सिक्खमानाय	४५९
तस्स ललाटे पतिता	४४२
तिस्सो विज्जा अनुप्पत्ता	१५१
तुम्हत्थाय महावीर	७०९
तुम्हत्थाय महामुनि	७११
तेन कालेनहं आसिं	७१३
तेन नन्दाति मे नामं	४३९
तेनसद्धि समाहोन्तु	६६१
तं पुत्तपसुसम्मतं	७२७
तं सुत्वा मुनिनो वाक्यं	३२२

पृष्ठः

तं सुत्वा वनसमिद्धं २१२
थीनं अवासि पब्बज्जं १४२
थीनं धम्माभिसमये १५२
थीनं सतसहस्सानं ७०६

द, ध

दस्सनत्थाय बुद्धस्स ७६३
दस्सनीयं सुरुचिर ४४१
दस पुत्तानि अजनि ४६३
दस पुत्ते विजायित्वा ४५९
दहरा त्वं रूपवती २२४
दिट्ठो हि मे सो भगवा १३४
दिवा विहारा निक्खम्म ५१६
दिस्वा आदिनवं लोके ५६८, ५७९
दिस्वा जलन्तं यससा ४८६
दिस्वा संविग्गचित्तं मं ४४३
दीपच्ची व निरासवा ७०३
दीपोदयं च भेदं च १८२, २२१
दुक्खेन फुट्ठस्स नरस्स सोचना ३१८
दुक्खो इत्थिभाव ७३९
दुक्खं च विजानेय्य ७३९
दुग्गते अधने नट्ठे ७२०, ७४७
द्वे पुत्ता कालकता ७४०

	पृष्ठः
देहेन नतु चित्तेन	४४१
धजोरथस्स पञ्ञाणं	१७
धम्मदिन्ना यथा धीरा	३९३
धिरत्थु सङ्खतंलोकं	४७
धीरत्थु कामा असुची	२८१
धीता तिरितिवच्छस्स	२९८
धीता तुय्ह महावीर	२९१
धम्मं चरे सुचरितं	७१६
धम्मं सुत्वा जिनग्गस्स	२९६

न

नक्खत्तानि नमस्सन्ता	२२५
नङ्गलेहि कसं खेत्तं	३२६
नगा नदी अनुदका	१७
न गामधम्मो निगमस्स धम्मो	७२७, ७५०
न च दुक्खेसु दुम्मना	७११
नचिरेने कालेन	३४९, ४४०, ५७८, ७२८, ७६२
न जरा मच्चु वा यत्थ	१३९
न तत्थ विमना होमि	७१०
नत्थि जाति जरा ब्याधि	७०५
नन्देन पि विना भूता	४४०
ननु नाम गहट्ठेन	२१४
न पञ्हकालो सुभगे	४४२

	पृष्ठः
नमो ते सब्बदस्सावी	२१८
नमो ते तिण्णसंसारं	२१८
नयुत्तं सोचितुं पुत्ता	१४९
नरं जारपतिं दिस्वा	३०७, ३३२
न विज्जन्ते मता यस्मि	७४८
नसन्तिपुत्ता ताणाय	३१९, ३३५
न सोचामि न रोदामि	७३६
नहि सब्बेसु ठानेसु	५२४
नानादिसा नमस्सन्तं	७५५, ७६२
नानाविधं बहुं दुक्खं	७११
स्निग्ध नील मृदु	६३९
निपतित्वा महेसिस्स	२१८
निब्बानगमनं मग्गं	३१९
निब्बानं नाधिगच्छामि	३२६
निब्बानं सच्छिकतं	७४१
निब्बिन्दनत्थं रूपस्मि	४४१
निब्बिन्दित्वान संसारे	७१७
निब्बिन्न सब्बसङ्खारे	१८२, २२१
निब्बुता नून सा माता	६२१
निबत्ता उक्कुसो हासि	३१३, ३३४
निहच्च जाणुं वन्दित्वा	५१६
नेककोटिसहस्सानि	७१०

प

परघरेसु पभिन्ना च	४४२

पृष्ठः

पञ्चक्खन्धा परिञ्ञाता ४५९
पञ्चहत्था तव होन्तु ७१३
पच्छा जिण्णेन धम्मो यं २१४
पच्छिमे च भवेदानि १५६, ३२२, ३९२, ५२२, ७२०, ७४७, ७६१
पच्छिमे भवे सम्पत्ते १९३, २९९, ४३९, ७१५
पटिसम्भिदा चतस्सो १५२
पञ्ञापेतुं गतिं नत्थि १७०
पत्तचीवरमादाय ७०३
पतिं ठपेत्वा सेसा मे ७२२, ७४७
पन्थम्हि विजायित्वान ७४०
पदुमुत्तरो नाम जिनो २०६
पदुमुत्तरो बुद्धस्स ३५२
पब्बजित्थ स मे भत्ता ४४६, ४६४
पब्बजित्वा तदाचाहं १८२
पब्बजित्वा न चिरं ३३५
परक्कमकारी आसिं ३५१
परिचिण्णो मया सत्था १४१
परिञ्ञातं मया दुक्खं १४०
परिक्खीणं अतीतं च ७१८
परिपक्को वयो मय्हं ७०४
पस्स वीर मम इद्धिं २९१
पस्सित्वा आयुसङ्खारं ७०३
पहाय वो गमिस्सामि ७०४
पाणिना तानि पग्गय्ह १६८

पृष्ठ:

पादपक्खालने नाहं ५२६
पादे पक्खालयित्वान ३२६
पासाणो नून ते हदयं ६७४
पासाणसारं खणसि ६७३
पिता अञ्जनसक्को मे १५६
पियेहि न वियोगोत्थि १३९
पुत्तो बुद्धस्स दायादो ५६८
पुत्तो च राहुलो नाम २९१
पुत्तो सिङ्गालको नाम ७५४, ७६२
पुब्बेनिवासं जानामि २८२, ४५९
पुब्बेनिवासं यो वेदि ५६८
पुरतो देवमनुजा १६६

ब

बहु च दुक्करं कम्मं २९१
बहूनं वत अत्थाय १३५
बाले आदाय अर्तारि ३३४
बुद्धमाताति पञ्ञत्ति १६५
बुद्धमाताति यं नामं १४४
बुद्धमातस्स सक्कारं १६५
बुद्धवीर नमोत्यत्थु १३४
बुद्धस्स परिनिब्बानं १३८, १६६
बुद्धस्स पादे वन्दित्वा २८२

	पृष्ठः
बुद्ध सासन पालेत	१४९
बुद्धो गोतमो निब्बाने	१६६
बुद्धो बुद्धस्सनिब्बाने	१६६
ब्रह्मवण्णं च मापेत्वा	७०८

भ

भमुकन्तरे तिट्ठामि	२८३
भजमाने सप्पुरिसे	७३९
भत्ता पञ्ञाणमित्थिया	१८
भद्दकञ्चना नाम नारी	५८९
भावेत्वा सत्तबोज्झङ्गे	१७१
भावितो अट्ठङ्गिको मग्गो	१३४
भावितो मे मग्गो	७४१
भिक्खाय गामं गच्छन्ते	२९९
भिक्खुनी उपसम्पज्ज	४७३
भूमिं उदुक्खलंकत्वा	२९३
भूमिचालो महा आसि	१६२
भूसनानं अलङ्कारं	४४०

म

मत कुणपमादाय	७४८
मधुवा मञ्ञति बालो	२३६

	पृष्ठः
मायामरीचि सदिसं	४७
मयं सहाव निक्खन्ता	१३९
महता जनकायेन	१५९
महता परिवारेन	२१३
महता च पयत्तेन	४४१
महतो सारवन्तस्स	१६८
महाधन सेट्ठिकुले	२३२
महापञ्ञानमग्गाति	२२२
महाहितं वरददं	२१९
महिद्धिका महापञ्ञा	७०३
माता पिता च भाता	७४०
मातुच्छा ते महावीर	१५३
मात्तापुत्तो पिता भाता	१३४
मा नो सरणदे नाथो	१६१
मा पुत्त विमनो होहि	१५९
मा बाले परिदेवेसि	४९७
मुहुत्तं तण्हासमणं	१४३

य

यत्थ नाम जिनस्सायं	४७, १४७
यत्थ माता च धीता च	२८१
यत्थ यत्थ निसिन्नाहं	४८४
यथा इदं तथा एतं	२१७, ४३३

पृष्ठः

यथाभूतो अयं कायो	४३३
यदा उह्यमाना मं	६७४
यदा च योब्बनूपेता	३०७, ३३२
यदा पब्बजिता आसि	५७८
यदा मं भुकुटिं कत्वा	६७४
यदा रूपगुणूपेता	३९२
यदा सो तुरुणो भद्दो	७४८
यदाहं योब्बनंपत्ता	१७४, २११
यदाहं लोकसरणं	२१९
यदि ते रुचितं अय्ये	१३९
यदि ते रुचिते राजा	२२०
यस्सत्थाय पब्बजिता	१४१
यस्सत्थि सुगते सद्धा	१६५
यस्स पुरे च पच्छा च	३५७
यसोधरा अहं वीर	७०६, ७०८
या ददाति सकतानं	७१८
युवतीनं च सब्बासं	४३९
यो रागरत्तानुपतन्ति सोतं	२१७
यो च उप्पतितं अत्थं	५२४
यो च गाथासतं भासे	५१२
यो च वस्ससतं जीवे	३२१, ४५३, ४६५, ७२७, ७२९, ७४९
यो दुस्सीलो सीलवन्तेसु ददाति दानं	७०
यो पि मे भवते भत्ता	२०९
यो भद्दाय चीवरं अदासि	५१७

पृष्ठ:

यो मं दुक्खा पमोचेसि	१३४
यो वीतरागो बीतरागेसु ददाति दान	७१
यो सहस्सं सहस्सेन	५१२
यो सीलवा दुस्सीलेसु ददाति दानं	७०, ७१
यो सो महत्तारो खन्धो	१६८
यं मय्हं पूरितं कम्मं	७०९
यं न दिट्ठं पुराणेहि	१४९

र

रक्खन्तो अत्तानो पाणं	५२३
रञ्ञो माता महेसीति	१४४
रञ्ञो शुद्धोदनस्साहं	४३९
रम्मो सुरम्मो सुभको	६००
रम्मं बेलुवनं येन	२१२
राजा रट्ठस्स पञ्ञाणं	१८
राहुलो च अहं चे व	२९३
राहुलो नाम अत्रजो	६०८
रूपचार गुणूपेता	७०६
रूपवती भोगवती	७१५
रूपेन किं तवानेन	१६०
रूपेन सदिसा नत्थि	७०७
रोदन्ता करुणं रवं	१६१

ल, व

लहुं च वत खिप्पं च	५२४

पृष्ठः

लूनकेसी पङ्कधरो ५१६
लाभं सिलोकं सक्कारं ७१५
लोभं न इञ्जे २७८, २८३
वयह्मि पच्छिमे काले ७०४
वसन्तमिव कन्तेन २१४
वसन्तिया तह्मि नगरे ७०२
वसिता सुसानमज्झे ७४१
वारिपोक्खरे पत्तेव २४५
विमानेति न मं कोचि २०९
विमानो मे न पस्सामि ७११
विहाय गेहं कारुञ्ञं ४४०

स, ह

सक्कता पूजिता चे व २३२
सङ्कारकूटा आहित्वा ७५१
सङ्केत बुध्दनिब्बानं १६७
सकेन आनुभावेन ४४१
सङ्गारे परतो दिस्वा ४७४
सचे मयि दया अत्थि १४२
सच्चेहि वचनं सच्चं ६७५
सण्डासेन च केसे मे ५२५
सन्ति सुलूपमा कामा २२४, २८३
सन्ति गता व आसुं ते ७०३

पृष्ठः

सतं सहस्सानि पि २७८
सतं सहस्सानि पि धुत्तकानं २८३
सद्धाधनं सीलधनं ६५०
सपत्तिकं पि हि दुक्खं ७३९
सम्पत्तियोनुभोत्वान ५७३
सब्बकम्मं ममं खीणं ७१८
सब्बञ्च गण्ह भद्दन्ते ४९७
सब्बत्थ तुलिताहोमि ७१२
सब्बदुक्खं परिञ्ञातं १३४
सब्बत्थ विहता नन्दी २२४, २८३, ७३७
सब्बबन्धनमुत्ताह्मि २७९
सब्बं सङ्खतमेतं १६०
समग्गो सावके पस्से १३४
सगयं तं विचिन्तेसि ५२५
सहमे जातमत्ताह्मि १७३
सहाव सेट्ठिना तेन ५७२
साकियह्मि कुलेजाता ५४०, ७०६
स्वागतं वत मे आसि १५१
सा गोतमी गता सन्ति १६५
साविका ते महावीर २९३
सा वीसवस्ससतिका १५४
सा मे धम्मदेसेसि ४५९
साहं पुत्तं धीतरं च ४७३
साहं सुत्वानिमागाथा ७२८, ७५०
सिक्खमाणा अहं सन्ती ४६३

	पृष्ठः
सिङ्गालकस्स या माता	७६३
सिनेरुं मुसलंकत्या	२९२
सीदन्ति व ममङ्गानि	४४२
सीहो व पञ्जरं भेत्वा	७१४
सुखप्पत्तानुमोदामि	७११
सुखेधिता च ते सब्बे	४६३
सुणन्तु भासितं मय्हं	१६५
सुत्वाहं मातु वचनं	४४१
सुध्दोदन महाराजा	७०३
सुपुप्फितं उपगम्म	२७८, २८२
सुप्पबुध्दस्स सक्कस्स	५८४
सुमित्ता नाम नामेन	७१३
सेस भागानि डय्हिसु	१६७
सोकट्टा दीनवदना	७४८
सो मे अत्थो अनुप्पत्तो	१४१
सो मे भूसन लोभेन	५२२
संवद्धितोयं सुगत्त	१४३
संसरित्वा च संसारे	७०५
हत कुलिका सब्बगरहिता	७४१
हा जीवित बिनासन्तं	१६३
हा सन्ति गोतमी याति	१४८
हा योगा विप्पयोगन्ता	१६३

9

29320

लेखकका पुस्तकहरु---

संक्षिप्त बुद्धजीवनी . . . १/-

धम्मपद . . . १/४०

गृही विनय . . . १/-

अग्रश्रावक (अप्राप्य) . . .

कसको कुरा सत्य हो ? . . .

पटाचारा स्थविरा चरित . . .

बुद्धकालीन ब्राह्मण (पृ. ५०४) . . . ७/-

बुद्धकालीन गृहस्थीहरू (पृ. ५८१) . . . ८/-

बुद्धकालीन राजपरिवार (पृ.६६५) . . . १०/-

बुद्धकालीन महिलाहरू (पृ ५५६) . . . ८/-

बुद्धकालीन परिव्राजकहरू पृ ७६६). . . १५/-

बुद्धकालीन श्रावक-चरित (पृ. ३७८) . . . ६/-

बुद्धकालीन श्राविका चरित (पृ ९००) ... २७/-

प्रतीक्षामा--

बुद्ध तथा ब्रह्मादिदेव

पुस्तक पाइने ठाउँ—

श्रीघ विहार, (काँठे सिम्भू) न:घलटोल, काठमाडौं ।
आनन्दकुटी विहार, स्वयम्भू, काठमाडौं ।